

Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije

Jurjević, Marina

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:629186>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-08**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Marina Jurjević

**TOPOGRAFIJA RIMSKE RURALNE
ARHITEKTURE NA PODRUČJU JUŽNE
LIBURNIJE**

Svezak I.

Doktorski rad

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Marina Jurjević

**TOPOGRAFIJA RIMSKE RURALNE
ARHITEKTURE NA PODRUČJU JUŽNE
LIBURNIJE**

Svezak I.

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. Robert Matijašić

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Marina Jurjević

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Arheologija istočnog Jadrana

Mentor/Mentorica: prof. dr. sc. Robert Matijašić

Datum obrane: 22. listopada 2020.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije

UDK oznaka: 904:728.6(37)(398)

Broj stranica: 777

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 153/0/0

Broj bilježaka: 3187

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 872

Broj priloga: 6

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željko Miletić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Robert Matijašić, član
3. doc. dr. sc. Igor Borzić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željko Miletić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Robert Matijašić, član
3. doc. dr. sc. Igor Borzić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Marina Jurjević

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study Archaeology of the Eastern Adriatic

Mentor: Professor Robert Matijašić, PhD

Date of the defence: 22 October 2020.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archaeology

II. Doctoral dissertation

Title: Topography of Roman Rural Architecture on the Territory of Southern Liburnia

UDC mark: 904:728.6(37)(398)

Number of pages: 777

Number of pictures/graphical representations/tables: 153/0/0

Number of notes: 3187

Number of used bibliographic units and sources: 872

Number of appendices: 6

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željko Miletić, PhD, chair
2. Professor Robert Matijašić, PhD, member
3. Assistant Professor Igor Borzić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željko Miletić, PhD, chair
2. Professor Robert Matijašić, PhD, member
3. Assistant Professor Igor Borzić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Marina Jurjević**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. studenog 2020.

I. ZAHVALE

Ovaj rad rezultat je dugogodišnjeg sakupljanja građe, literarnih izvora, dokumentacije i stručnih izvješća s arheoloških istraživanja pohranjenih u različitim ustanovama koje skrbe o zaštiti kulturne baštine. Tijekom godina, u njegovoj realizaciji svojim savjetima u velikoj je mjeri pridonio mentor prof. dr. sc. Robert Matijašić, kojem ovim putem zahvaljujem na strpljenju i pruženoj potpori tijekom izrade rada, posebno u završnim fazama. Rad ne bi bilo moguće realizirati bez nesebične pomoći kolega i pojedinaca koji su mi u različitim fazama izrade ustupili građu na uvid i pomogli savjetima. Stoga ovim putem želim zahvaliti svima koji su doprinijeli u njegovoj realizaciji, kolegama dr. sc. Juri Šućuru, doc. dr. sc. Josipi Baraki Perici, prof. dr. sc. Anti Uglešiću, doc. dr. sc. Tomislavu Fabijaniću i doc. dr. sc. Mati Ilkiću (Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru), doc. dr. sc. Zrinki Serventi i prof. dr. sc. Anamariji Kurilić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), Marinu Ćurkoviću (Zavičajni muzej Benkovac), Draženku Samardžiću (Zavičajni muzej Biograd na Moru), doc. dr. sc. Davoru Buliću (Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli) i stručnim djelatnicima Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru na čelu s pročelnikom Igorom Miletićem. Uz prikupljanje građe i dokumentacije, nezaobilazni dio prikupljanja podataka o lokalitetima bili su terenski pregledi promatranog područja koja su provedena u suradnji s kolegama Ivanom Matkovićem, višim konzervatorom (Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Zadru), Matom Mustaćem, pokojnim kolegom Matom Radovićem, dr. sc. Jurom Šućurom i doc. dr. sc. Tomislavom Fabijanićem odnosno gospodinom Tomislavom Perkovićem iz Vrsi.

II. SADRŽAJ

1. UVOD	13
1.1. Pojmovi grad – selo	14
1.2. Metodologija rada.....	15
1.3. Geografski okvir istraživanja	16
1.4. Geomorfološke karakteristike promatranog područja	17
2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	20
2.1. Druga polovica 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata	20
2.2. Razdoblje od 1945. do 1990. godine	23
2.3. Razdoblje od 1991. do danas	27
3. POVIJESNE PRILIKE	30
3.1. Granice Liburnije	34
3.1.1. Granice Liburnije u rimskom razdoblju	37
4. PROCES ROMANIZACIJE	41
4.1. Organizacija teritorija na području južne Liburnije	42
4.1.1. Colonia Iulia Iader	45
4.1.1.1. Povijesni pregled istraživanja limitiranog dijela agera kolonije Jader	46
4.1.2. Teritorij Enone (<i>Aenona</i>)	54
4.1.3. Teritorij zajednice <i>Pasini</i> ?	56
4.1.4. Teritorij Blandone (<i>Blandona</i>)	57
4.1.5. Teritorij Nadina (<i>Nedinum</i>)	59
4.1.6. Teritorij Aserije (<i>Asseria</i>).....	65
4.1.7. Teritorij Alverije (<i>Alveria</i>)	72
4.1.8. Teritorij Karina (<i>Corinium</i>)	74
4.1.9. Teritorij zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini (<i>Ansium</i> ?)	76
4.1.10. Teritorij Argiruntuma (<i>Argyrontum</i>)	78

4.1.11. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Bilišane	80
4.1.12. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Medviđa (<i>Sidrona</i> ?)	82
4.1.13. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Krupa (<i>Hadra</i> ?)	83
4.1.14. Teritorij rimskog vojnog logora Burnum (<i>Burnum</i>)	87
4.1.14a. Područje današnjeg Knina i okolice	91
4.1.15. Teritorij Varvarije (<i>Varvaria</i>)	92
4.1.15a. Ostrovica	94
4.1.16. Teritorij Skardone (<i>Scardona</i>)	95
4.1.16a. Teritorij zajednice <i>Arauzona</i>	96
4.1.17. Gradina u Murteru (<i>Colentum</i>)	98
5. POJMOVI SELO – GRAD	101
5.1. Osnovne karakteristike rustičnih vila	102
5.1.1. Pojam i definicija	102
5.1.2. <i>Villa suburbana</i> , <i>villa maritima</i> i <i>villa rustica</i>	103
5.2. <i>Vicus</i> i <i>pagus</i>	105
6. RASPORED RIMSKE RURALNE ARHITEKTURE NA PODRUČJU	
JUŽNE LIBURNIJE	107
6.1. Teritorij kolonije Jader	107
6.1.1. Ostatci rimske ruralne arhitekture unutar limitiranog agera	107
6.1.2. Ostatci rimske ruralne arhitekture izvan limitiranog agera	138
6.1.2a. Otoci Ugljan, Pašman i Dugi otok	156
6.1.2b. Kornatsko otočje	187
6.1.2c. Otoci Molat, Ist i Sestrunj	196
6.1.2d. Otoci Olib, Silba i Premuda	198
6.2. Teritorij Enone (<i>Aenona</i>)	202
6.3. Teritorij nepoznate zajednice (<i>Pasini</i> ?)	238

6.4. Teritorij Blandone (<i>Blandona</i>)	244
6.5. Teritorij Nadina (<i>Nedinum</i>)	277
6.6. Teritorij Aserije (<i>Asseria</i>).....	298
6.7. Teritorij Alverije (<i>Alveria</i>)	329
6.8. Teritorij Karina (<i>Corinium</i>)	331
6.9. Teritorij zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini (<i>Ansium</i> ?).....	342
6.10. Teritorij zajednice Argiruntum (<i>Argyruntum</i>)	345
6.11. Teritorij nepoznate zajednice (Gradinica u Bilišanima).....	347
6.12. Teritorij zajednice sa središtem na gradini Milanko (<i>Sidrona</i> ?)	348
6.13. Teritorij rimskog vojnog logora Burnum (<i>Burnum</i>).....	349
6.13a. Područje Knina i šire okolice	352
6.14. Teritorij Varvarije (<i>Varvaria</i>).....	374
6.15. Teritorij rimskodobne Skardone (<i>Scardona</i>)	388
6.16. Gradina na Murteru	409
7. RIMSKA RURALNA ARHITEKTURA U KASNOJ ANTICI	420
7.1. Proces kastrizacije ili fortifikacije	422
7.2. Proces ruralizacije.....	426
7.3. Proces nukleizacije	429
7.4. Proces kristijanizacije	432
8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	440
9. LITERATURA	459
9.1. Popis skraćenica	459
9.2. Popis literature	461
9.3. Izvori.....	514
9.4. Internetski izvori.....	516
10. SAŽETAK/SUMMARY	517

11. KATALOG.....	521
11.1. Katalog ostataka rimske ruralne arhitekture	522
11.2. Katalog epigrafskih spomenika	624
11.2.1. Katalog nadgrobnih spomenika	624
11.2.2. Katalog zavjetnih natpisa	710
11.3. Katalog ostalih tipova spomenika	730
11.3.1. Građevni natpisi	730
11.3.2. Ostali tipovi spomenika	733
11.4. Katalog grobova	740
12. PRILOZI	769
12.1. Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije	771
12.2. Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije – dijelovi pojedinih teritorija zajednica	772
12.3. Topografija rimske ruralne arhitekture kopnenog dijela teritorija kolonije Jader.....	773
12.4. Topografija rimske ruralne arhitekture dijela teritorija Enone (<i>Aenona</i>)	774
12.5. Topografija rimske ruralne arhitekture dijela teritorija Blandone (<i>Blandona</i>)	775
12.6. Topografija rimske ruralne arhitekture dijela teritorija Aserije (<i>Asseria</i>)	776
13. ŽIVOTOPIS	777

1. UVOD

Južni dio povijesne regije Liburnije koja je obuhvaćala područje od rijeke Raše na sjeveru do rijeke Krke na jugu u rimskom je razdoblju bilo najurbaniziranije područje na istočnoj jadranskoj obali.¹ Nakon uspostave rimske vlasti postojeća liburnska naselja obuhvaćena su procesom romanizacije te unutar njih dolazi do kulturoloških i vizualnih promjena koje se u prvom redu ogledaju u prilagodbi postojećih naselja rimskim urbanističkim pravilima uz primjene novih tehnika u građevinarstvu i stjecanja određenog upravno – pravnog statusa.² Razvoj gradova prati i ubrzana izgradnja kopnenih komunikacija kojima se odvijala nesmetana trgovina što je dovelo do jačanja urbanih naselja kao središta trgovine i gospodarskog života, kako onih na obali tako i u unutrašnjim dijelovima južne Liburnije. Dok su procesi urbanizacije, kao i tehnike gradnje unutar urbanih središta na promatranom području desetljećima u sferi istraživanja većeg broja domaćih stručnjaka,³ o prostornom rasporedu naseljenosti izvan urbanih središta uglavnom se raspravljalo općenito⁴ bez detaljne obrade bilo rasporeda naseljenosti bilo ostataka istražene rimske ruralne arhitekture unutar administrativnih granica kako kolonije Jader tako i pojedinih municipalnih središta. Naprotiv, čak i rezultati arheoloških istraživanja u većoj ili manjoj mjeri istraženih lokaliteta poput lokaliteta Podrebač u Stankovcima, Glogovac u Benkovcu, Ponaiti u Bukoviću, Dedića punta u Bilicama, Ivinj u Tisnom i dr. na temelju kojih bi se mogli dobiti konkretni podatci o tehnikama izgradnje i uređenju objekata, odnosno o njihovim eventualnim gospodarskim komponentama nisu objedinjeni i objavljeni do današnjeg dana. Naprotiv podatci o istima u pravilu se čuvaju u vidu rukopisnih ostavština odnosno dnevnika istraživanja (npr. lokalitet Glogovac u Benkovcu) ili kratkih izvješća (npr. lokaliteti Ponaiti u Bukoviću i Podrebač u Stankovcima) koji su pohranjeni u nadležnim muzejskim institucijama i Konzervatorskim odjelima Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Takav pristup suvremenih istraživača prema ostacima rimske ruralne arhitekture na promatranom području u neku ruku pomalo iznenađuje s obzirom na činjenicu da su urbana središta u rimskom razdoblju svoju moć dijelom temeljila i na proizvodima koji su se uzgajali na

¹ Više u: J. J. WILKES, 1969, 160, 203-204, Fig. 6; S. ČAČE, 1988, 75. i dalje; 2007, 70, 75.

² M. SUIĆ, 1996[1955], 349-350; 2003, 54, 63; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 137-138, 163-165.

³ M. SUIĆ, 1968, 42. i dalje; 1968a, 224. i dalje; 1969, 87. i dalje; 1981, 188-192; 2003, 176. i dalje; A. FABER, 1976, 227. i dalje; 2000, 145. i dalje; I. FADIĆ, 2001a, 69. i dalje; 2003a.

⁴ M. ZANINOVIĆ, 1967, 367-368, T. IV; 2004, 117. i dalje; V. BEGOVIĆ – I. SCHRUNK, 2002, 115, 119-120, 123, Sl. 12; 124, Sl. 13; 2003, 10.

okolnim poljoprivrednim posjedima unutar agera. Selo i grad oduvijek su bili „ovisni“ jedno o drugom, a ta međuovisnost do posebnog je izražaja došla u vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom.

1. 1. Pojmovi grad – selo

U prilog gore navedenoj tvrdnji ide podatak da se prema pojedinim autorima zemljoradnjom kao osnovnom djelatnošću za vrijeme Rimskog Carstva bavio veliki udio stanovništva, pri čemu je najveća količina proizvoda bila namijenjena plasmanu na lokalno tržište, a tek onda za izvoz na udaljenija područja.⁵ S jedne strane, u okviru gospodarskih imanja proizvodila se hrana neophodna za prehranu gradskog stanovništva poput različitih poljoprivrednih proizvoda, mesa i ribe dok je s druge strane grad bio upravno, trgovačko i zanatsko središte u kojem se nabavljala roba široke potrošnje.⁶ Slični odnosi zadržali su se do danas.

U antičkoj terminologiji postajalo je više pojmova kojima se označavalo gradsko naselje. Plinije Stariji naselja na području Liburnije naziva *oppidum*,⁷ pojmom koji po M. Suiću ima dvostruko značenje. Pod pojmom *oppidum* podrazumijeva se utvrđeno naselje na uzvisini, odnosno gradinsko naselje, ali navedeni pojam u isto vrijeme označava i sam grad, jer su gradska naselja bila utvrđena, odnosno opasana bedemima. S druge pak strane kod antičkih autora se pojmom *oppida civium Romanorum* označavaju gradovi u koje su se doselili stanovnici s rimskim građanskim pravom, a samim time označen je njihov upravno – pravni status. Uz pojam *oppidum*, javlja se i pojam *castellum* kojim se u rimskoj terminologiji označavaju utvrđena naselja ruralnog karaktera. Prema M. Suiću autohtona liburnska naselja u navedenom bi se slučaju mogla označavati i kao *oppidum* i kao *castellum*, pri čemu se pod pojmom *oppidum* može pratiti njihov razvoj u upravno – pravnom smislu.⁸

Pojam *urbs* u početku se odnosio na sam grad Rim, dok je u kasnijim razdobljima imao višestruko značenje.⁹ U isto vrijeme ostala su se naselja urbanog karaktera označavala s pojmom *civitas* pod kojim se između ostalog označavalo sveukupno stanovništvo nekog

⁵ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 95.

⁶ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 96-98.

⁷ Plin., *N. h.*, 3, 140.

⁸ M. SUIĆ, 2003, 51-52.

⁹ Više u: M. SUIĆ, 2003, 52.

naselja, ali i njihovo građansko pravo. U vrijeme formiranja rimske vlasti na istočnoj jadranskoj obali pod pojmom *civitas* podrazumijevalo se rimsko građansko pravo (*civitas Romana*).¹⁰ Prema podacima Plinija Starijeg, na području Japodije i Liburnije nalazilo se 14 općina (*civitates*), od kojih donosi imena samo četiri: *Lacinienses*, *Stulpinos*, *Burnistas* i *Olbonenses*.¹¹ Prema pojedinim autorima četrnaest zajednica koje spominje Plinije ustvari su peregrinske zajednice koje su Rimljani zatekli na istočnoj jadranskoj obali prije konačne uspostave rimske vlasti.¹²

Pojmovima *vicus* i *pagus* u rimskoj terminologiji označavala su se ruralna naselja pri čemu je pojam *pagus* označavao i manju jedinicu unutar sela, zaselak. Izuzev vikusa, usporedno s procesom kolonizacije istočne jadranske obale dolazi do formiranja novog oblika ruralnog naselja, *villa rustica*, koja postaju središta agrarne proizvodnje.¹³

1. 2. Metodologija rada

Ovim radom nastojali su se prikupiti svi dostupni podatci o rasprostranjenosti rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije, njihovoj prostornoj disperziji i odnosu prema ageru kolonije Jader i pojedinim municipalnim središtima, odabiru položaja izgradnje kao i prisutnim gospodarskim komponentama unutar istih. Također, na temelju tehnika gradnje i prikupljene pokretne arheološke građe nastojalo se utvrditi vremenski okvir njihove izgradnje kao i promjene koje su nastale tijekom kasne antike.

Kao temelj za prikupljanje relevantnih podataka o ostacima rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije poslužila su izvješća o prvim arheološkim istraživanjima i prikupljenoj pokretnoj arheološkoj građi koja se od kraja 19. stoljeća tiskaju u časopisima *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* odnosno *Starohrvatskoj prosvjeti* o čemu će više riječi biti u poglavlju o historijatu istraživanja. Izuzev literature s kraja 19. i početka 20. stoljeća tijekom istraživanja je pregledana sva dostupna relevantna literatura objavljena tijekom 20. i početkom 21. stoljeća. Uz literarne izvore, pregledana je terenska dokumentacija s arheoloških istraživanja pohranjena u Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Zadru,

¹⁰ M. SUIĆ, 2003, 52-53.

¹¹ Plin, *N. h.*, 3, 21, 139-141; S. ČAČE, 1988, 66-67; M. SUIĆ, 2003, 53; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 204-205.

¹² M. SUIĆ, 2003, 52-53.

¹³ M. SUIĆ, 2003, 56.

odnosno u pojedinim muzejskim institucijama. Također, na većem dijelu promatranog područja izvršeno je terensko rekognosciranje koje se temeljilo na prikupljenim podacima pohranjenim u nadležnim institucijama odnosno usmenih kazivanja lokalnog stanovništva. Rekognosciranje pojedinih dijelova teritorija promatranog područja djelomično je bilo ograničeno zbog minski sumnjivog zemljišta poput šireg područja današnjih naselja Islama Grčkog i Latinskog, Kašića, Donjeg i Gornjeg Zemunika, zaleđa Vodica i drugih.

Istraživanjima se nastojalo prikupiti i na znanstveni način obraditi sve dostupne podatke koji bi doprinijeli dobivanju kompletne slike o smještaju, osnovnim karakteristikama i vremenu izgradnje rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije. Iako je naslov doktorske disertacije *Topografija rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije*, radi sagledavanja šire slike o naseljenosti agera i dobivanja podataka o stanovništvu koje ga je naseljavalo, uz prikupljanje podataka o ostacima arhitekture prikupljena je i obrađena sva poznata epigrafska građa (nadgrobnji spomenici, zavjetni natpisi, epigrafski spomenici građevinskog karaktera i dr.), nekropole odnosno pojedinačni ukopi te podatci o ostalim tipovima spomenika poput kipova, skulptura, reljefa i drugih. Svi prikupljeni podatci u raspravnom dijelu rada opisani su ovisno o razmještaju unutar granica pojedine teritorijalne zajednice u vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom,¹⁴ odnosno prema pripadnosti današnjim katastarskim općinama. Na temelju prikupljene građe koncipiran je kataloški dio rada koji se sastoji od kataloga arhitekture, kataloga epigrafskih spomenika (nadgrobnji spomenici i zavjetni natpisi), kataloga grobova i kataloga ostalih tipova spomenika (spomenici građevinskog karaktera, kipovi i dr.) koji mogu biti važni za razmatranje naseljenosti teritorija.

U konačnici se nadam da će prikupljeni podatci biti temelj za daljnja istraživanja ne samo rimske ruralne arhitekture već svih aspekata života unutar agera kako kolonije Jader tako i municipalnih središta na području južne Liburnije.

1. 3. Geografski okvir istraživanja

Kako je definirano u samom naslovu, radom je obuhvaćen južni dio povijesne

¹⁴ Iako su granice teritorijalnih zajednica kao i sama jugoistočna granica Liburnije još uvijek tema brojnih znanstvenih rasprava u poglavlju pod naslovom *Organizacija teritorija na području južne Liburnije* na temelju poznatih terminacijskih natpisa donose se osnovni podatci o rasprostranjenosti i razgraničenjima među zajednicama.

regije Liburnije, koja je bila središte razvoja naselja i naseljenosti kako u predrimskom tako i u rimskom razdoblju, odnosno područje koje u geografskom smislu obuhvaća jugoistočne padine Velebita, Bukovicu i Ravne kotare, uže kopneno primorje i otoke, odnosno prostor u kopnenoj unutrašnjosti omeđen tokovima rijeke Zrmanje na sjeverozapadu i rijeke Krke na istoku i jugoistoku. Drugim riječima, u geografskom smislu navedeno područje danas pripada području sjeverne Dalmacije.¹⁵ S obzirom na specifičnost kulturno – povijesnih odnosa, slabu istraženost te na podjelu između dvije administrativne cjeline temeljem administrativno – teritorijalnog ustrojstva Republike Hrvatske¹⁶ u rad nije uključen otok Pag iako u geomorfološkom smislu predstavlja nedjeljivu prirodnu cjelinu s Ravnim kotarima, a samim time i sjevernom Dalmacijom, od kojih je odvojen tijekom recentnih geoloških procesa.¹⁷

1. 4. Geomorfološke karakteristike promatranog područja

U geografskom pogledu istraživano područje pripada južnoj Hrvatskoj, Dalmaciji ili južnom Hrvatskom primorju kojeg karakterizira usporednost reljefnih oblika: otoka, obalnog kopnenog pojasa i zaobalja koji se pružaju u smjeru sjeverozapad – jugoistok paralelno s planinskim lancima Velebita i Dinare. Navedeni tip razvedenosti obale u svjetskoj znanstvenoj literaturi poznat je pod pojmom *dalmatinski tip obale*. Unutar navedenog geografskog okvira istraživanja izdvajaju se dvije geomorfološki različite, ali nedjeljive cjeline Bukovica i Ravni kotari. Jedan od najvažnijih reljefnih dijelova sjeverne Dalmacije predstavlja obalni pojas koji je u podvelebitskom kanalu uzak, izrazito krševit i planinskim lancem Velebita odvojen od zaleđa te s druge strane otvoreni obalni pojas sjevernodalmatinske nizine koji je prirodni nastavak Ravnih kotara koji su planinskim lancima Velebita i Dinare jasno odvojeni od kopnene unutrašnjosti.¹⁸

Reljef promatranog područja rezultat je različitih faza alpske orogeneze koja je u znatnoj mjeri utjecala na formiranje planinskih lanaca Velebita i Dinare. U geološkom sastavu prevladavaju vapnenačke stijene mezozojske i paleogene starosti od kojih su u većoj

¹⁵ Više o granicama sjeverne Dalmacije u: M. FRIGANOVIĆ, 1974, 95-96.

¹⁶ Sukladno administrativno – teritorijalnoj podjeli Republike Hrvatske iz 1997. godine, koja je regulirana putem *Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj* (NN 10/97), sjeverni dio otoka (grad Novalja) pripojen je Ličko-senjskoj županiji dok je južni dio (grad Pag, Općina Povljana i Općina Kolan) pripojen Zadarskoj županiji.

¹⁷ Više u: J. ROGLIĆ, 1974a, 12. i dalje; D. MAGAŠ, 2000a, 5-6.

¹⁸ J. ROGLIĆ, 1974, 10-11; 1974a, 14; 1974b, 15-16; D. MAGAŠ, 2013, 177-178.

mjeri izgrađeni planinski lanci Velebita i Dinare te otoci. Iznad debelih naslaga vapnenačkih stijena kroz dugu geološku prošlost nataložile su se naslage laporaca, pješčenjaka, valutičnjaka i dr. koje su u stručnoj literaturi poznate pod terminom flišne naslage. Različite glinovite podloge na pojedinim su dijelovima promatranog područja uvjetovale nepropusnost fliša što je u konačnici omogućilo pojavu izvora i povremenih tokova. Značajnije smjene zona vapnenca i fliša karakteristične su za sjeverozapadni nizinski dio koji se nastavlja i na otok Pag.¹⁹ Na kopnenom dijelu oko današnjeg Smilčića, na otocima Vrgadi i Viru te na prostoru oko današnje Privlake prevladavaju pjeskoviti pokrovi pleistocenske starosti. Poroznost vapnenačke podloge s jedne i stoljetna degradacija izvornog biljnog pokrova s druge strane doveli su do ispiranja humusnog tla i njegovog zadržavanja u pukotinama stijena u obliku crvenice.²⁰ Opće obilježje vegetacije otoka i kopnenog priobalja je zimzelena vegetacija unutar koje prevladava crnika i grmolika makija. U kopненоj unutrašnjosti dominantne su vrste hrast medunac i bijeli grab.²¹ U geomorfološkom smislu vapnenačka podloga, pretežito gornjokredske i tercijarne starosti, prevladava i u građi većine otoka; Ugljana, Pašmana, Iža, Dugog otoka. Na uskim pojasevima nešto mekših i u poljoprivrednom pogledu plodnijih dolomitnih stijena nataložili su se uski plodni pojasevi u pravilu smješteni na sjeveroistočnim stranama otoka uokolo kojih se formirala i većina naselja. Uz obradivu površinu, to su ujedno i područja s najvećom koncentracijom izvora pitke vode.²²

Od iznimnog značaja za poljoprivrednu valorizaciju sjeverne Dalmacije su naplavine u poljima²³ koje karakteriziraju mlada tla, danas u većoj mjeri kultivirana. Pojedina naplavna zemljišta poput Bokanjačkog i Nadinskog blata i područja uz Vransko jezero u prošlosti su redovito bila periodički plavljena i nerijetko močvarna, no zahvaljujući suvremenim meliorativnim zahvatima pretvorena su u obradive površine unutar kojih se danas uzgajaju različite vrste voća i povrća.²⁴ Najveće poljoprivredne površine prostiru se u zapadnom dijelu Ravnih kotara na području od Smilčića do Nina, koje karakteriziraju pjeskovita i praporasta tla na kojima su se u prošlosti tradicionalno uzgajale različite vrste žitarice i

¹⁹ J. ROGLIĆ, 1974a, 12.

²⁰ J. ROGLIĆ, 1974a, 12-14; 1974b, 16; 1974d, 39-40.

²¹ J. ROGLIĆ, 1974c, 36-37; M. FRIGANOVIĆ, 1974c, 117.

²² M. FRIGANOVIĆ, 1974a, 97-98.

²³ Naplavine su karakteristične za podnožja flišnih pojaseva i ušća pojedinih jadranskih rijeka. Više u: J. ROGLIĆ, 1974d, 40.

²⁴ J. ROGLIĆ, 1974d, 40.

vinova loza.²⁵ Manje obradive površine, građene od laporastih stijena mlađe geološke starosti, značajne za poljoprivrednu proizvodnju poput Dazline, Dubrave, Skradinskog polja i dr. razvile su se južnije.²⁶

Usprkos manjim količinama i godišnjem rasporedu padalina, zahvaljujući zonalnom rasporedu geomorfoloških oblika i čestih kontakata propusnih i nepropusnih stijena, na promatranom se području razvio veći broj, u pravilu povremenih i manje vodom bogatih, izvora i vrela koji su, kako u prošlosti tako i danas, od iznimne važnosti za poljoprivrednu proizvodnju. Uz izvore i vrela, osnovna karakteristika stalnih površinskih tokova promatranog područja je malobrojnost i relativna dužina tokova rijeka Zrmanje i Krke s pritocima te bogatstvo i složenost podzemnih voda. U hidrološkom smislu ističe se tok rijeke Zrmanje koja izvire u jugoistočnom dijelu planinskog masiva Velebita na 395 m/nv i koja se najvećim dijelom vodom snabdijeva iz polja u okolici Gračaca i Štikade. Za razliku od Zrmanje, porječje rijeke Krke je bogatije. Glavni pritoci su Butišnica, Kosovčica i Čikola od kojih se jedino Butišnica ističe stalnim tokom u dužini od 39 kilometara.²⁷

Usprkos propusnosti reljefa na promatranom području se formirao veći broj kraćih riječnih tokova poput Baštice, Karišnice, Bijele, Kosovčice, Krčića, Čikole i drugih.²⁸ Uz sezonski karakter navedeni tokovi tijekom ljetnih mjeseci nerijetko u potpunosti presuše, zbog čega su za poljoprivrednu valorizaciju od iznimne važnosti podzemni tokovi te mnogobrojni izvori i vrela.

²⁵ Područje Ravnih kotara raspolaže s ukupno 35 % obradive površine. Više u: M. FRIGANOVIĆ, 1974b, 99.

²⁶ M. FRIGANOVIĆ, 1974d, 118.

²⁷ J. RIĐANOVIĆ, 1974, 27, 29-30; M. FRIGANOVIĆ, 1974b, 98-99; 1974e, 118.

²⁸ J. RIĐANOVIĆ, 1974, 30.

2. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Odlučujuću ulogu u prikupljanju i očuvanju arheološke kulturne baštine u prvoj polovici 19. stoljeća imalo je osnivanje prvih muzejskih institucija na području današnje Republike Hrvatske. Godine 1832. osniva se jedna od važnijih muzejskih institucija na području Dalmacije, današnji Arheološki muzej Zadar.²⁹ Uz osnivanje muzeja, velik doprinos u prikupljanju arheološke građe imaju pojedinci poput majora Mihe Sabljara (1790. – 1865.) koji je, putujući Hrvatskom sredinom 19. stoljeća, prikupio velik broj epigrafskih spomenika iz rimskog razdoblja koje je kasnije objedinio T. Mommsen u *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Velik je i doprinos u prikupljanju podataka o arheološkim nalazištima i nalazima tijekom 19. stoljeća Šime Ljubića (1822. – 1896.) koji je, uz obnašanje dužnosti ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu u razdoblju od 1858. do 1863. godine, a kasnije kustosa i ravnatelja Narodnog muzeja, utemeljitelj časopisa *Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva*.³⁰

Počeci istraživanja rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije u uskoj su vezi s bujanjem nacionalne svijesti u drugoj polovici 19. stoljeća i vezani su uz djelovanje tadašnjih svećenika fra Luje Maruna, don Luke Jelića i don Frane Bulića koji su bili glavni nosioci brojnih aktivnosti na promatranom području. Od navedenog razdoblja do danas istraživanje rimske ruralne arhitekture može se podijeliti u tri faze:

1. druga polovica 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata
2. razdoblje od 1945. do 1990. godine i
3. razdoblje od 1991. do danas.

2. 1. Druga polovica 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata

Sredinom 19. stoljeća na području Hrvatske dolazi do bujanja nacionalne svijesti. U duhu vremena u drugoj polovici 19. stoljeća poduzimaju se prva arheološka istraživanja koja su prvenstveno bila usmjerena na istraživanje ostataka iz starohrvatskog razdoblja. Začetcima arheoloških istraživanja u sjevernoj Dalmaciji može se smatrati inicijativa fra Luje Maruna za osnivanjem „Odbora za istraživanje hrvatskih starina u kninskoj okolici“

²⁹ M. ZANINOVIĆ, 1987, 10.

³⁰ M. ZANINOVIĆ, 1987, 8-9.

1885. godine, čije su aktivnosti u početku financirali lokalni obrtnici.³¹ Osnivanje Odbora dovelo je do prvih arheoloških istraživanja u neposrednoj okolini Knina, na položaju Kapitul kraj Knina i položaju Crkvina u Biskupiji.³² No ubrzo nakon pokretanja istraživanja Odbor se suočava s financijskim problemima oko troškova njihovog provođenja što u konačnici dovodi do osnivanja „Kninskog starinarskog društva“ 03. srpnja 1887. godine, koje je u početku, kao i prethodno društvo, intenziviralo istraživanja u kninskoj okolini, a krajem 19. i početkom 20. stoljeća proširilo aktivnosti na niz lokaliteta diljem Dalmacije uključujući i područje sjeverne Dalmacije.³³

Velik broj istraživačkih kampanja poduzetih u prvim godinama djelovanja Društva i prikupljanje veće količine pokretne arheološke građe, prvenstveno iz razdoblja ranog srednjeg vijeka, rezultiralo je 1893. godine osnivanjem „Prvog muzeja hrvatskih spomenika“ u Kninu. Iste godine Društvo mijenja ime u „Hrvatsko starinarsko društvo“.³⁴ Uz fra Luju Maruna i don Franu Bulića, glavnog Marunovog savjetnika tijekom prvih godina djelovanja Društva, intenzivna istraživačka djelatnost za posljedicu je imala angažiranje niza povjerenika, u pravilu lokalnih svećenika, učitelja i zanesenjaka u lokalnu povijest, među kojima se posebno ističu P. Kear, F. Radić, P. Perišić,³⁵ V. Ardalić,³⁶ K. Perković i drugi kojima je uz zadaću prikupljanja podataka o nalazima i nalazištima povjeravano i vođenje istraživanja. U okviru Društva se do kraja 19. stoljeća provode arheološka istraživanja na položaju Crkvina u Biskupiji,³⁷ crkve sv. Bartula u Ždrapnju,³⁸ Crkvine u Žažviću,³⁹ Bičine u Polači i drugdje. Povjerenici u duhu nacionalnog zanosa istraživanja nerijetko provode vrlo nemarno i nestručno, bez vođenja terenske dokumentacije, zanemarujući kronološke odnose među nalazima. Slijedom navedenog, kako su istraživanja prvenstveno bila usmjerena na ostatke iz starohrvatskog razdoblja nalazi iz ostalih razdoblja u pravilu su zanemarivani. Dodatan problem predstavlja činjenica da gotovo niti jedan lokalitet nije istražen u cijelosti,

³¹ L. MARUN, 1927, 8-9; D. JELOVINA, 1992, 12-13.

³² F. BULIĆ, 1886a, 53; K. PATSCH, 1895, 379. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1974, 310; D. JELOVINA, 1990a, 242. i dalje; 1992, 12-15.

³³ Među članovima Znanstvenog odbora Društva bili su don Frane Bulić i don Luka Jelić. Više o aktivnostima Društva u: D. JELOVINA, 1990a, 243. i dalje; 1992, 13, 16; Ž. RAPANIĆ, 1998, 10; M. ZEKAN, 2009, 10.

³⁴ D. JELOVINA, 1992, 16; M. ZEKAN, 2009, 15-16.

³⁵ D. JELOVINA, 1992, 16-18.

³⁶ Š. VRKIĆ, 2009, 114-120.

³⁷ Više u: S. GUNJAČA, 1953, 10. i dalje; D. JELOVINA, 1990a, 242. i dalje; 1992, 13-14; A. MILOŠEVIĆ, 2002, 5-6.

³⁸ K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101.

³⁹ L. MARUN, 1896, 116-123.

a rezultati nisu sustavno obrađivani, već su publicirani u vidu kraćih izvješća odnosno priloga u *Starohrvatskoj prosvjeti*⁴⁰ te su nerijetko sačuvani u obliku rukopisnih ostavština (pisama, bilješki, crteža) koje se čuvaju u različitim muzejskim ustanovama u Hrvatskoj⁴¹ ili su u najgorem slučaju danas u potpunosti zagubljeni.⁴² Zahvaljujući rukopisnoj ostavštini fra Luje Maruna, s osnovnim podacima o rekognosciranju i istraživanju arheoloških nalazišta odnosno otkupu pokretne arheološke građe, sačuvanoj u vidu dnevnika pohranjenog u arhivu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te njegovom djelomičnom objavom 1998. godine, danas su dostupni osnovni podatci o pojedinim nalazištima i nalazima.⁴³

Uz aktivnosti Društva, za ubiciranje pojedinih lokaliteta i nalaza u navedenom razdoblju od iznimne su važnosti izvješća i prilozi koje, na temelju osobnih terenskih izvida i prikupljene arheološke građe, donose Stjepan Zlatović, don Frane Bulić, don Luka Jelić, Josip Alačević, Josip Bersa, Šime Ljubić, Mihovil Ćiril Iveković, Grgur Urlić – Ivanović, Antun Colnago, Mihovil Abramić i drugi koji su objavljivani u časopisima *Starohrvatska prosvjeta*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*⁴⁴ i časopisu *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* iz Beča. Na temelju navedenih izvješća razvidno je da su ostatci rimske ruralne arhitekture u drugoj polovici 19. stoljeća evidentirani na položajima Gospodska gomila⁴⁵ i Čeprljanda⁴⁶ u mjestu Ugljanu odnosno u blizini crkve sv. Lovre u Kalima⁴⁷ na otoku Ugljanu, položaju Zalivše u blizini mjesta Pašman,⁴⁸ položaju Studenac u Tkonu na otoku Pašmanu,⁴⁹ Bošana u Biogradu na Moru,⁵⁰ Crkvina u Pakoštanima,⁵¹ položaja Baščine u Plastovu⁵² i drugim.

Istraživanje pojedinih lokaliteta u okviru Društva s istim se intenzitetom nastavlja i u prvim desetljećima 20. stoljeća tijekom kojih je, pod vodstvom članova ili povjerenika, djelomično istražen veći broj lokaliteta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture poput

⁴⁰ Časopis je osnovan 1894. godine u okviru Hrvatskog starinarskog društva iz Knina. Prvi broj časopisa objavljen je 1895. godine. Više u: D. JELOVINA, 1992, 17.

⁴¹ D. JELOVINA, 1992, 16-18; M. ZEKAN, 2009, 13-14; Š. VRKIĆ, 2009, 116, bilj. 6; 117, bilj. 7.

⁴² M. ZEKAN, 2009, 14.

⁴³ L. MARUN, 1998.

⁴⁴ Časopis je počeo s izlaženjem 1878. godine. Više u: M. ZANINOVIĆ, 1987, 11.

⁴⁵ F. BULIĆ, 1886, 87.

⁴⁶ D. JURMAN – KARAMAN, 1887, 109-110; A. R. FILIPI, 1962, 307.

⁴⁷ Ć. IVEKOVIĆ, 1897, 158.

⁴⁸ F. BULIĆ, 1886, 117-118.

⁴⁹ F. BULIĆ, 1888a, 61.

⁵⁰ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 76; 1881, 28; G. ALAČEVIĆ, 1898, 2; L. JELIĆ, 1899, 42, 56, 98-99.

⁵¹ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 93; L. JELIĆ, 1899, 118.

⁵² *Izvještaj*, 1896, 124; L. MARUN, 1998, 71.

položaja Bašćine u Plastovu,⁵³ Dedića (Devića) punta u Bilicama,⁵⁴ Lukačuša u Otresu,⁵⁵ uvale Sv. Petra/Ba(d)njina u Mandalini,⁵⁶ Bičine u Polači,⁵⁷ rta Školj na Prokljanskom jezeru⁵⁸ i drugih. Tijekom navedenog razdoblja na lokalitetima je, uz nalaze iz različitih povijesnih razdoblja, prikupljeno oko 1300 kamenih spomenika iz rimskog razdoblja.⁵⁹

Za poznavanje razmještaja arheoloških nalazišta na širem području današnje Šibensko – kninske županije posebno njenog obalnog dijela s otocima, uz djelovanje Društva tijekom prve polovice 20. stoljeća, od izuzetne su važnosti podatci koje je prikupio i objavio don Krsto Stošić.⁶⁰

Između dva svjetska rata istraživačka aktivnost na promatranom području uglavnom se svodi na rekognosciranje terena,⁶¹ a arheološka istraživanja se provode rijetko i odnose se uglavnom na pojedine lokalitete poput crkve sv. Nediljice u Korlatu⁶² i Crkvine u Galovcu.⁶³

2. 2. Razdoblje od 1945. do 1990. godine

Nova faza u istraživanjima, koja donosi konkretne podatke o rasporedu i osnovnim značajkama rimske ruralne arhitekture na promatranom području, obuhvaća razdoblje od 1945. do 1990. godine. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata na području nekadašnjeg limitiranog agera kolonije Jader, teško stradalog u savezničkim bombardiranjima, dolazi do obnove porušenih dijelova i gradnje novih objekata kojima su prethodila zaštitna arheološka istraživanja. Iako su objavljeni podatci o istraženim ostacima arhitekture neznatni za izvođenje konkretnih zaključaka, na temelju istih su dobiveni osnovni podatci o prostornom rasporedu rimske ruralne arhitekture unutar nekadašnjeg limitiranog agera kolonije Jader.⁶⁴ Također, od sredine 20. stoljeća dolazi do prvih sustavnih arheoloških istraživanja pojedinih

⁵³ *Izveštaj*, 1896, 124; L. MARUN, 1998, 71.

⁵⁴ L. JELIĆ, 1913, 69.

⁵⁵ Više u: D. JELOVINA, 1992, 17; M. ZEKAN, 2000, 263. i dalje.

⁵⁶ K. STOŠIĆ, 1941, 34; Z. GUNJAČA, 1976, 39-41, Karta III, T. XXV, Sl. 2. i 3.

⁵⁷ B. ILAKOVAC, 1971, 97, br. 16; B. NEDVED, 1990, 222; N. URODA, 2010, 243-244.

⁵⁸ F. ŠKARPA, 1892, 206-207; K. STOŠIĆ, 1941, 117-118; Z. GUNJAČA, 1978, 73-75; L. MARUN, 1998, 112, 182, 188, 194.

⁵⁹ Više u: M. ZEKAN, 2009, 14-15, bilj. 47.

⁶⁰ K. STOŠIĆ, 1941.

⁶¹ I. JURAS, 1925, 86-88.

⁶² B. MIGOTTI, 1991, 47, kat. br. 88, T. VII, 4.

⁶³ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, bilj. 2; 1990a, 43.

⁶⁴ M. SUIĆ, 1949, 199-221; Š. BATOVIĆ, 1954, 10; M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 7-21.

lokaliteta poput crkve sv. Stošije na gradskom predjelu Puntamika u Zadru,⁶⁵ položaja Muline na otoku Ugljanu,⁶⁶ Gruh/sv. Ivan⁶⁷ u blizini Sali na Dugom otoku, Begovača u Biljanima Donjim,⁶⁸ Manastirine u Kašiću⁶⁹ i Mijovilovac u Pridragi.⁷⁰ Riječ je primarno o sakralnim objektima unutar kojih su u manjoj ili većoj mjeri istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture različitog stupnja sačuvanosti. Jedini djelomično istražen lokalitet bez kasnijih nadogradnji s karakteristikama rimske ruralne arhitekture je Mala Proversa na Dugom otoku.⁷¹ Iako niti jedan od navedenih lokaliteta nije istražen u cijelosti po prvi put su na promatranom području dobiveni konkretniji rezultati o veličini objekata (Muline na otoku Ugljanu, Begovača u Biljanima Donjim, Mala Proversa na Dugom otoku) kao i gospodarskoj aktivnosti koja se odvijala unutar njih (Muline na otoku Ugljanu i Mala Proversa na Dugom otoku).

U istom se razdoblju intenziviraju arheološka istraživanja na području današnje Šibensko – kninske županije čemu je u znatnoj mjeri doprinijelo osnivanje Muzeja grada Šibenika 1946. godine, koji u suradnji s drugim ustanovama poduzima niz arheoloških istraživanja na svom području djelovanja. Tako se u suradnji s Arheološkim muzejom u Splitu i tadašnjim Institutom za nacionalnu arheologiju iz Splita istražuje Bribir odnosno u suradnji s tadašnjim Arheološkim institutom Filozofskog Fakulteta u Zagrebu vrše se arheološka istraživanja pod Gradinom na otoku Murteru. Samostalna istraživanja Muzej grada Šibenika provodi od 1952. godine.⁷²

Značajniji rezultati u prikupljanju podataka o arheološkoj topografiji lokaliteta iz rimskog razdoblja postignuti su krajem 1960-tih i tijekom 1970-tih u sklopu različitih znanstvenih projekata i tema financiranih od strane tadašnjeg Savjeta za naučni rad SR Hrvatske, koji su pod vodstvom stručnih djelatnika provedena u okviru redovite djelatnosti Arheološkog muzeja u Zadru, poput *Antički akvedukti i instalacije za opskrbu vodom u provinciji Dalmaciji, Zadarski region prema romanskom Zadru i problem slavenske kolonizacije zadarskog otočja, Problemi prahistorijskih kultura u sjevernoj Dalmaciji, Nin kao istaknuto urbano središte, Razvoj naselja na području sjeverne Dalmacije od*

⁶⁵ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 7-21.

⁶⁶ M. SUIĆ, 1960a, 230-249.

⁶⁷ I. PETRICIOLI, 1954, 57-59; 1958, 66-74; 1987, 98-99, Sl. 3; 100-105; T. III, IV; 1997, 171-173, Plan 2.

⁶⁸ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55-136.

⁶⁹ S. GUNJAČA, 1958b, 231; 1960a, 270; V. DELONGA, 1990, 39-89.

⁷⁰ S. GUNJAČA, 1963, 7. i dalje.

⁷¹ M. SUIĆ, 1952b, 174-188.

⁷² Stručni djelatnici Muzeja grada Šibenika od 1952. godine provode samostalno arheološka istraživanja. Više u: Z. GUNJAČA, 1978, 76-77.

*prapovijesti do ranog srednjeg vijeka i drugih.*⁷³ U sklopu navedenih projekata izvršeno je rekognosciranje većeg dijela sjeverne Dalmacije uključujući obalni dio, kopneno zaleđe i otoke tijekom kojih je evidentiran veći broj nalazišta iz različitih povijesnih razdoblja među kojima i iz rimskog poput ostataka arhitekture, komunikacija, nekropola i dr. nalaza.⁷⁴ Konkretniji podatci o ostacima rimske ruralne arhitekture dobiveni su tijekom provođenja zaštitnih arheoloških istraživanja lokaliteta Janice u Pakoštanima,⁷⁵ Kumenat u Biogradu na Moru,⁷⁶ položaja Đardin u Tinju,⁷⁷ Podrebač u Stankovcima⁷⁸ i Ponaiti u Bukoviću.⁷⁹ Poražavajuća je činjenica da se, usprkos već znatnom broju djelomično istraženih lokaliteta u ovom razdoblju, dobiveni rezultati ne sistematiziraju i ne objavljuju, već se prikupljena arheološka građa i terenska dokumentacija (npr. Janice u Pakoštanima, Đardin u Tinju, Podrebač u Stankovcima) nerijetko pohranjuje unutar više muzejskih institucija.

Krajem 1960-tih i početkom 1970-tih godina u sklopu redovite djelatnosti Muzeja grada Šibenika provode se brojna rekognosciranja kopnenog dijela šibenskog zaleđa tijekom kojih je između ostalih izvršen terenski pregled područja današnjih naselja Bičine, Gračac, Sonković, Prukljan, Pavasovići, Dubravice i Bratiškovci u neposrednoj okolici Skradina.⁸⁰ Uz terenske preglede, u razdoblju od 1969. do 1974. godine, provodi se sustavno istraživanje kompleksa starokršćanske arhitekture na Srimi.⁸¹

Istovremeno s istraživanjem kopnenog dijela promatranog područja, radi sprečavanja daljnje pljačke i zaštite, organiziraju se prvi skupovi i savjetovanja o važnosti podmorskih arheoloških lokaliteta koji su u obalnom i otočnom dijelu južne Liburnije nerijetko sastavni dio ostataka arhitekture na kopnu i koji su danas u većoj ili manjoj mjeri potopljeni odnosno nalaze se pod morem. Značajan iskorak u zaštiti podmorskih nalazišta i nalaza postignut je tijekom 1969. godine kada se u okviru tadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture započinje s procesom evidentiranja, dokumentiranja i dobivanja podataka o stupnju

⁷³ Š. BATOVIĆ, 1971a, 279, 281; 1974a, 276, 284; 1976, 211-212.

⁷⁴ Rekognosciranja su provedena pod vodstvom tadašnjih stručnih djelatnika Arheološkog muzeja u Zadru Š. Batovića, M. Suića, Z. Brusića, B. Ilakovca, J. Beloševića, S. Čače i Ž. Raknića. Više u: Š. BATOVIĆ, 1965, 291-293; 1971a, 291; 1974a, 293-294.

⁷⁵ D. VRSALOVIĆ, 1974, 36; 2011, 97, 219, T. 57, 1. i 2.

⁷⁶ B. ILAKOVAC, 1971, 100, bilj. 97; 1992, 279-290.

⁷⁷ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986b, 205; B. NEDVED, 1990, 224; M. ČURKOVIĆ, 2008, 72, 93, kat. br. 26.

⁷⁸ B. NEDVED, 1978.

⁷⁹ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, (*Izvješće*).

⁸⁰ Z. BRUSIĆ, 1976, 113-132; 1978, 25-34; I. PEDIŠIĆ, 1978, 63-68; 2000a, 27, bilj. 9.

⁸¹ Z. GUNJAČA, 1978, 77.

sačuvanosti podmorskih lokaliteta s ciljem njihove konačne zaštite. Uz provođenje navedenih mjera, u okviru pojedinih muzeja i konzervatorskih odjela postavljaju se tematske izložbe te se provode prva hidroarheološka istraživanja lokaliteta.⁸² Do prvih organiziranih hidroarheoloških istraživanja lokaliteta na području južne Liburnije dolazi tijekom druge polovice 1960-tih godina u okviru kojih se vrše istraživanja rimskodobne luke Enone u Zatonu i položaja Ždrijac u Ninu,⁸³ odnosno provode se hidroarheološka rekognosciranja pristaništa Kumenat i Tukljača kraj Biograda na Moru, zatim položaja Bribirčina u Sukošanu i podmorja mjesta Kraj na otoku Pašmanu.⁸⁴ Od 1969. godine Arheološki muzej Zadar pod vodstvom Borisa Ilakovca poduzima niz organiziranih hidroarheoloških rekognosciranja podmorja s ciljem evidencije gospodarskih objekata i pristaništa iz rimskog razdoblja u sklopu kojih je pregledano šire podmorje uz Pašmanski kanal kojim su obuhvaćeni sljedeći lokaliteti: položaj Kumenat kod Biograda na Moru, Janice u Pakoštanima, podmorje otočića Oštarije (Kumentić), Garmenjaka, Frmića, Babca i Komornika, otočnih skupina Muntan, Mali i Veliki Dužac i Čavatul, otoka Velika i Mala Bisaga, Galešnjaka, Ričula, položaja Polačine na Pašmanu, položaja Bošana u Biogradu na Moru, podmorja naselja Ždrelac te položaja Mirište i rta Sv. Mihovila u blizini Neviđana na otoku Pašmanu.⁸⁵

Istovremeno se, u sklopu suradnje Muzeja grada Šibenika, Kluba za podvodne aktivnosti „Kornati“ i tadašnje Jugoslavenske ratne mornarice pod vodstvom Zdenka Brusića i Zlatka Gunjače, provode prva hidroarheološka rekognosciranja današnjeg šibenskog akvatorija te se poduzimaju prvi koraci u evidenciji i zaštiti podvodnih arheoloških lokaliteta⁸⁶ u navedenom dijelu promatranog područja.

Terenski pregledi kopnenog dijela južne Liburnije nastavljaju se i tijekom 1980-ih godina.⁸⁷ U razdoblju od 1982. do 1986. godine u sklopu projekta *Istraživanje neolitičkih kultura u sjevernoj Dalmaciji*, koji se provodio u suradnji Arheološkog muzeja u Zadru,

⁸² D. VRSALOVIĆ, 1974, 20-21, 27-28; 1976, 352-360; Z. GUNJAČA, 1978, 77, bilj. 82.

⁸³ Z. BRUSIĆ, 1969, 203-210; 1969a, 218-222; 1969b, 443-448; 1972, 245-252; D. VRSALOVIĆ, 1976, 357-358.

⁸⁴ D. VRSALOVIĆ, 1976, 357; 2011, 41, bilj. 150.

⁸⁵ Š. BATOVIĆ, 1974a, 293; D. VRSALOVIĆ, 1974, 36; 1976, 357; 2011, 47.

⁸⁶ Do prvih hidroarheoloških istraživanja šibenskog podmorja dolazi 1968. godine. Istraživanja, tijekom kojih je obuhvaćeno podmorje otoka Zlarina, Prvića, Kaknja, Kaprija, Žirja, Svršate Vele, otočića Velikog i Malog Kamenišnjaka, Kornata, Hrbošnjaka, hridi Kaselica na području Kornata, otoka Žuta, hridi Krbarića i Dinarića te podmorja otočića Kamenara, podmorje Prokljanskog jezera i kanala Sv. Ane, podmorje uz arheološki lokalitet Gradina na otoku Murteru, podmorje naselja Grebaštica, Pirovac i šireg područja Rogoznice, se nastavljaju i tijekom 1970-tih. Više u: D. VRSALOVIĆ, 1974, 20, 24, 36-37; 1976, 357; 2011, 42, 48; Z. BRUSIĆ, 1976, 115. i dalje; 1978, 25; Ž. KRNČEVIĆ, 2001b, 9. i dalje.

⁸⁷ Š. BATOVIĆ, 1983b, 23.

tadašnjeg Filozofskog fakulteta u Zadru i Sveučilišta Newcastle upon Tyne iz Velike Britanije, obavljena su sustavna rekognosciranja većeg dijela sjeverne Dalmacije tijekom kojih su prikupljeni novi podatci o rasporedu i gustoći naseljenosti ovog dijela Dalmacije od najranijih povijesnih razdoblja do kasnog srednjeg vijeka.⁸⁸ Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su u većem broju naselja; unutar polja zapadno od Ražanca, u blizini zaseoka Marušići južno od Ljupča,⁸⁹ na dva ili tri položaja u Polači, na tri položaja u Tinju, dva u Rašteviću⁹⁰ i Kakmi te po jedan u Kuli Atlagić te Gornjoj i Donjoj Jagodni.⁹¹ Podrobniji podatci o mikrolokaciji i osnovnim karakteristikama pojedinog nalazišta nisu objavljeni.

Izuzev nadležnih muzejskih institucija, rekognosciranja terena na promatranom području obavljaju i druge muzejske institucije iz Hrvatske. Tako, na temelju zabilješki iz Dnevnika L. Maruna, djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika iz Splita V. Delonga i T. Burić na širem području Ostrovice tijekom 1984. godine provode rekognosciranje terena tijekom kojih su na položajima Lukačeve ograde i Mačkove kuće evidentirani ostatci arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.⁹² U istom se razdoblju na pojedinim lokalitetima poput položaja Glogovac u Benkovcu,⁹³ Veleševo u Bukoviću,⁹⁴ Diklo u Zadru,⁹⁵ Lokvice – Turističko naselje *Holiday Resort Zaton* u Zatonu,⁹⁶ sv. Jakov u Vrsima⁹⁷ i položaja Dolina(e) u Orliću⁹⁸ provode manja zaštitna arheološka istraživanja na temelju kojih je upotpunjena slika o rasporedu rimske ruralne arhitekture na promatranom području.

2. 3. Razdoblje od 1991. do danas

Posljednja faza u istraživanju rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije

⁸⁸ Rekognosciranje je obavljeno blok metodom s veličinom bloka od 1 km², pri čemu je skupina stručnjaka pregledavala teren u međusobnom razmaku od 25 i 50 m ovisno o konfiguraciji terena. Više u: Š. BATOVIĆ, 1984, 25-27; 1989, 34; Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 33-34.

⁸⁹ Š. BATOVIĆ, 1983, 30.

⁹⁰ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34; 1987, 40.

⁹¹ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987, 40.

⁹² D. JELOVINA, 1983, 238-240.

⁹³ S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 45-46; 1987, 83-84.

⁹⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 21-23; M. SAVIĆ, 2012, 175-187.

⁹⁵ I. FADIĆ, 1986, 90-91.

⁹⁶ M. BLAGDAN, 1982, 8-9; 1982a, 7; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1985a, 36-37; 1995, 2-3.

⁹⁷ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280-281; 1980b, 12; 1981, 85-90.

⁹⁸ M. BUDIMIR, 1984, 21-22; 1992, 26; M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107-109; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41-50.

obuhvaća razdoblje od 1991. godine do danas. Unutar navedene faze mogu se izdvojiti tri podfaze u istraživanjima.

Prva podfaza istraživanja usko je vezana uz konzervatorsko – restauratorske radove na obnovi u Domovinskom ratu porušenih i oštećenih sakralnih objekata, tijekom kojih su izvršena zaštitna arheološka istraživanja većeg broja objekata poput istraživanja unutar i uokolo crkve sv. Luke u Škabrnji,⁹⁹ crkve sv. Kuzme i Damjana u Kruševu,¹⁰⁰ Franjevačkog samostana u Karinu,¹⁰¹ crkve sv. Jerolima u Korlatu¹⁰² i crkve sv. Georgija (Đurđa) u Smokoviću.¹⁰³ Paralelno s provođenjem zaštitnih arheoloških istraživanja, na pojedinim lokalitetima se provode sustavna arheološka istraživanja poput Ivinja u Tisnom,¹⁰⁴ Gajčine u Piramatovcima,¹⁰⁵ Tri bunara u blizini Vodica,¹⁰⁶ u podmorju uvale Tarac i crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu,¹⁰⁷ položaja Gruh u blizini Sali na Dugom otoku,¹⁰⁸ Petrine u Bibinjama¹⁰⁹ i drugim. Izuzev istraživanja kopnenih lokaliteta, u predmetnom razdoblju intenzivno se vrše i hidroarheološka istraživanja podmorskih lokaliteta¹¹⁰ poput podmorja mjesta Pakoštane,¹¹¹ Pašmanskog kanala,¹¹² položaja Kumenat u Biogradu na Moru,¹¹³ uvale Pocukmarak na Silbi,¹¹⁴ uvale Plemići u Rtini¹¹⁵ i drugih.

U posljednjih desetak godina na promatranom području povećan je broj različitih infrastrukturnih projekata, od kojih pojedini s međuregionalnim razvojnim karakterom poput procesa plinifikacije sjeverne Dalmacije, u okviru kojih su poduzeta zaštitna arheološka

⁹⁹ A. KURILIĆ, 1993, 61-78.

¹⁰⁰ R. JURIĆ, 2002, 310.

¹⁰¹ J. VUČIĆ, 2006, 138-147; 2006a, 304-305.

¹⁰² R. JURIĆ, 2007a, 270.

¹⁰³ J. VUČIĆ, 2010, 75-86; 2011a, 573-574; H. MANENICA, 2013, 629-631.

¹⁰⁴ M. ZORIĆ, 1994; 1999, 103-108; 2006, 138-139; 2006a, 330-331.

¹⁰⁵ I. PEDIŠIĆ, 2000, 62-64.

¹⁰⁶ T. BRAJKOVIĆ, 2009a, 521-522; 2010, 567; 2011, 95-101; 2011a, 624-626.

¹⁰⁷ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 71, 82. i dalje; 2017, 26-41; I. RADIĆ ROSSI, 2014, 518-520; M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 39-56.

¹⁰⁸ J. BARAKA PERICA – J. PETEŠIĆ, 2018.

¹⁰⁹ R. JURIĆ, 2005, 199-200; 2010, 521-522; 2012.

¹¹⁰ Istraživanja većine lokaliteta provedena su pod vodstvom pokojnog prof. Zdenka Brusića u okviru znanstvenog projekta „Podmorska arheološka istraživanja liburnskih i antičkih luka na srednjem Jadranu“. Više u: Z. BRUSIĆ, 2005a, 191.

¹¹¹ Z. BRUSIĆ, 2005a, 191-192; 2006, 306-307; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 212. i dalje; M. PARICA, 2010, 500; M. ILKIĆ – M. PEŠIĆ, 2012, 639. i dalje; L. BEKIĆ, 2012, 541. i dalje; L. BEKIĆ – M. PEŠIĆ – R. SCHOLZ – M. MEŠTROV, 2016, 7. i dalje.

¹¹² Z. BRUSIĆ, 2009, 495-496.

¹¹³ Z. BRUSIĆ, 2008, 387; M. PEŠIĆ, 2014, 479.

¹¹⁴ Z. BRUSIĆ, 2009a, 500-501; Z. BRUSIĆ – M. PARICA, 2010, 527-529; 2011, 569-570; M. PARICA, 2017, 307-322.

¹¹⁵ I. BORZIĆ et al., 2013, 52-53; M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 638-639; M. ILKIĆ, 2017, 103-107; 2017a, 155, 171, kat. br. 93.

istraživanja lokaliteta poput položaja Dvorine u Preku na otoku Ugljanu,¹¹⁶ Baštijunskog briga Zapad u Biogradu na Moru,¹¹⁷ prometnog čvorišta brze ceste luka Gaženica – čvor Zadar II (DC424) i županijske ceste Ž6262 u Babindubu,¹¹⁸ AB 31 Kod izvora Sušac u Lisičiću,¹¹⁹ AB 34 Polje niže Vrcelja u Bukoviću.¹²⁰ S obzirom da su lokaliteti u pravilu istraživani samo u zoni obuhvata infrastrukturnih radova kao rezultat istraživanja upotpunjeni su podatci o razmještanju i osnovnim karakteristikama rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije.

U sklopu različitih građevinskih radova, u recentnom su razdoblju djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture na položaju Kapitul u blizini sv. Filipa i Jakova i Banska punta u Bibinjama.¹²¹

¹¹⁶ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 98-108.

¹¹⁷ D. MARŠIĆ, 2009a, 506; K. A. GIUNIO, 2010, 537-539.

¹¹⁸ V. ŽARAK, 2011, 517-518.

¹¹⁹ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011, 537-539; 2011a.

¹²⁰ M. SAVIĆ, 2012, 170. i dalje.

¹²¹ Usmeni podatak Ivana Matkovića, višeg konzervatora Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

3. POVIJESNE PRILIKE

Tijekom 3. stoljeća pr. Krista istočna jadranska obala dolazi u sferu interesa Rimljana čije vojno djelovanje na navedenom području započinje 229. godine pr. Krista tijekom prvog ilirskog rata koji traje do 167. godine pr. Krista i poraza ilirskog vladara Gencija, kralja Labeata. Prethodno, 177. godine pr. Krista, Rimljani su porazili Histre. Podatci iz izvora u prvom se redu odnose na povijesna zbivanja na području južnog Jadrana, dok su izvori o Histrima, Liburnima i Japodima malobrojni.¹²² S druge pak strane, u navedenom se razdoblju Rimljani često sukobljavaju s Delmatima i ostalim narodima u liburnskom okruženju. Do prvih većih sukoba s Delmatima, koji pokušavaju zauzeti Tragurij i Epetij, dolazi 156. godine, odnosno 78.-77. godine pr. Krista kad Delmati zauzimaju Salonu.¹²³ Iz izvora je poznato da su Rimljani prethodno, 129. godine pr. Krista, djelomično pokorili Japode.¹²⁴

Konkretniji podatci o Liburnima u antičkim se izvorima javljaju tijekom 1. stoljeća pr. Krista. Prema podacima koje donosi Apijan područje Liburnije poslužilo je kao baza u sukobima između konzula Lucija Kornelija Cine i Gneja Papirija Karbona sa Sulom 84. godine pr. Krista. Konzuli su brodovima prebacili dio vojnika na neku od liburnskih luka odakle su planirali napasti Sulu. No nevjerojatno i pobuna dijela vojnika rezultirala je Cininom smrću i propašću napada.¹²⁵ Liburnskim teritorijem najvjerojatnije je prošla rimska vojska tijekom sukoba s Delmatima 78.-76. godine pr. Krista.¹²⁶ Novu ulogu područje istočne jadranske obale dobiva za vrijeme Cezarova prokonzulata Ilirikom (58.-50. godine pr. Krista). Prema podacima koje donosi Apijan, Delmati su 51. ili 50. godine pr. Krista zauzeli Promonu (Tepljuh kod Drniša) koja se nalazila na liburnskom teritoriju. Vojnu pomoć u navedenom sukobu Liburnima je poslao Cezar.¹²⁷ Tijekom građanskog rata između Cezara i Pompeja 49. godine pr. Krista jedna od bitki odvijala se na području sjeverne Liburnije. U morskom tjesnacu između otoka Krka i susjednog kopna sukobili su se Cezarov zapovjednik Gaj Antonije i Publije Dolabela s jedne i Marko Oktavije i Lucije Skribonijeb Libon,

¹²² Više u: M. ZANINOVIĆ, 1988, 53; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 19-20; 88-92; 101, 104, 106.

¹²³ Više o sukobima Delmata i Rimljana u navedenom razdoblju u: J. J. WILKES, 1969, 30. i dalje; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 20, 114-116, 120-121.

¹²⁴ J. J. WILKES, 1969, 33; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 20, 117-118.

¹²⁵ Više u: J. J. WILKES, 1969, 39; M. ZANINOVIĆ, 1988, 54, bilj. 38; 55-56; S. ČAČE, 1992, 70; A. KURILIĆ, 2008, 15.

¹²⁶ M. SUIĆ, 1981, 137; M. ZANINOVIĆ, 1988, 55; S. ČAČE, 1988, 86; A. KURILIĆ, 2008, 16; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 20.

¹²⁷ M. SUIĆ, 1955, 280-281; M. ZANINOVIĆ, 1988, 55-56; A. KURILIĆ, 2008, 16; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 128-129.

Pompejevi zapovjednici s druge strane. Dio Cezarove vojske u isto se vrijeme nalazio na susjednom kopnu. Bitka je u konačnici završila velikim porazom vojske Gaja Antonija.¹²⁸ Iz antičkih izvora nije jasna uloga Liburna tijekom građanskog rata. Prema pojedinim domaćim autorima Liburni nisu bili jedinstveni, dio naselja bio je na strani Cezara dok su druga podržavala Pompeja. Cezaru su podršku pružili rimski građani u Saloni, Epidauru, Lisu te Jadertini, kao i građani Enone i Kurikuma. S druge pak strane, stanovnici Isse, Delmati, Histri te veći dio Liburna bili su uz Pompeja.¹²⁹ Prema R. Matijašiću nema čvrstih dokaza koji bi potkrijepili tvrdnje o opredjeljenju Liburna i Histra za jednu od sukobljenih strana, odnosno svoju pristranost su najvjerojatnije iskazali rimski građani navedenih područja, a ne autohtono stanovništvo.¹³⁰

Građanski rat se nastavio i nakon Cezarove smrti 44. godine pr. Krista, no sukobi su bili usmjereni na južni dio Jadrana.¹³¹ Mirom u Brundiziju 40. godine pr. Krista dolazi do podjele provincija. Oktavijanu je pripala Italija i zapadne provincije, Marku Antoniju istočne provincije, a Marku Emiliju Lepidu sjeverna Afrika. Granica između zapadnih i istočnih provincija protezala se od Skadra prema unutrašnjosti, sjevernije od granice Ilirika i Makedonije.¹³² Iz povijesnih događanja vidljivo je da su Liburni, za razliku od ostalih naroda u okruženju, vrlo rano došli pod rimsku vlast. Antički izvori ne donose podatke o sukobima Liburna s Rimljanima odnosno o njihovu porazu. Rimljani su naprotiv u različitim sukobima s drugim narodima ili neometano prolazili kroz liburnski teritorij ili su se njime služili kao polaznom bazom za organiziranje napada iz čega proizlazi da su Liburni, kao rimski saveznici, najvjerojatnije mirno prihvatili njihovu vlast.¹³³

Postupno osvajanje istočne jadranske obale dovodi do procesa romanizacije osvojenih područja. Glavnu ulogu u širenju rimske vlasti imao je proces formiranja konventa rimskih građana (*conventi civium Romanorum*) u postojećim naseljima na obali najvjerojatnije pri kraju Cezarova razdoblja (46.-44. godine pr. Krista). Rimljani naselja postupno prilagođavaju rimskom oktagonalnom sustavu gradskih komunikacija.¹³⁴ Navedena

¹²⁸ Više u: J. J. WILKES, 1969, 40-41; M. ZANINOVIĆ, 1988, 56; 1990, 60. i dalje; S. ČAČE, 1993, 15. i dalje; A. KURILIĆ, 2008, 17; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 129-130.

¹²⁹ Više u: M. SUIĆ, 1964, 121. i dalje; 1981, 149. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1988, 56-57.

¹³⁰ Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 134.

¹³¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 137.

¹³² M. ZANINOVIĆ, 1988, 58; 1990, 62; A. KURILIĆ, 2008, 16, 18; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 147-148.

¹³³ S. ČAČE, 1992, 69; A. KURILIĆ, 2008, 15; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 118, 122.

¹³⁴ N. CAMBI, 2002, 51-52; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 20-21.

naselja postaju polazna točka za prodor Rimljana prema unutrašnjosti. Tako je Oktavijan za polaznu bazu u borbi protiv Japoda i Segešćana 35. godine pr. Krista najvjerojatnije odabrao Senj. Tijekom 33. godine pr. Krista dolazi i do poraza Delmata. U čast navedenih pobjeda kao i u čast pobjede kod Akcija 31. godine pr. Krista i osvajanja Egipta sljedeće godine, Oktavijanu je 29. godine pr. Krista organiziran trijumf.¹³⁵

No sukobi s različitim ilirskim narodima traju i u sljedećim desetljećima. U razdoblju od 14. do 9. godine pr. Krista Rimljani se u više navrata sukobljavaju s Panoncima i Delmatima, nakon čega su sukobi na istočnoj obali Jadrana privremeno okončani. Ujedno dolazi i do uspostave rimske vlasti na području Ilirika koji je obuhvaćao velik prostor od granice na Dunavu na sjeveru, preko planinskih lanaca u središnjem dijelu unutrašnjosti do obala Jadrana.¹³⁶ Do novih sukoba dolazi 6. godine n. Krista kada, u središnjoj Bosni, dolazi do pobune Dezitijata pod vodstvom Batona (tzv. Batonov ustanak). Dezitijatima se postupno pridružuju i drugi narodi te se sukob širi na šire područje provincija Panonije i Dalmacije. Sukob je okončan 9. godine n. Krista.¹³⁷ Za razliku od ostalih naroda koji su u navedenim sukobima bili na strani pobunjenika Liburni su se najvjerojatnije borili na strani Rimljana,¹³⁸ a završetkom borbi i konačnom uspostavom mira nad osvojenim područjem (*pax Romana*) nastavio se proces romanizacije započet početkom 1. stoljeća pr. Krista, nakon panonsko – delmatskog ustanka.¹³⁹

Stabilizacijom osvojenog područja i uspostavom mira dolazi do nove administrativne podjele. Provincija Ilirik dijeli se na provinciju Dalmaciju i provinciju Panoniju. Na obalnom dijelu provincija Dalmacija protezala se od rijeke Raše na sjeveru do rijeke Lješa odnosno rijeke Drima u sjevernoj Albaniji.¹⁴⁰ Radi uspostave trajnog mira i pravodobnog vojnog djelovanja u slučaju pobuna na području Dalmacije smještene su dvije legije, XI. u Burnumu (Ivoševci pokraj Kistanja) i VII. legija u Tiluriju (Trilj pokraj Sinja). Uz dva legijska logora, na području Dalmacije bilo je raspoređeno niz pomoćnih postrojbi od kojih su najvažnije smještene u naseljima *Bigeste* pokraj Ljubuškog i *Andetrium* pokraj Gornjeg Muća. Središte provincije Dalmacije nalazilo se u Saloni odakle je, u funkciji civilnog upravitelja i vojnog

¹³⁵ Više o ratnim pohodima u navedenom razdoblju u: J. J. WILKES, 1969, 41. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1988, 58-59; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 148-150, 152-158.

¹³⁶ Opširnije o navedenim sukobima u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 21, 159-161.

¹³⁷ J. J. WILKES, 1969, 69. i dalje; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 21, 168-176..

¹³⁸ Više u: J. J. WILKES, 1969, 95. i dalje; M. SUIĆ, 1981, 225.

¹³⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 163-164, 182. i dalje.

¹⁴⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 21, 185.

zapovjednika, provincijom upravljao namjesnik (*legatus Augusti pro praetore*). Najveće promjene odnosno graditeljska aktivnost, koja je uz urbanizaciju obalnih gradova obuhvatila i intenzivnu izgradnju cesta, odvijala se za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele u razdoblju od 14. do 20. godine.¹⁴¹ Uz Publija Kornelija Dolabelu značajnu ulogu tijekom svojeg namjesničkog staža odigrao je Lucije Voluzije Saturnin koji je, uz rješavanje brojnih graničnih sporova u Liburniji (*CIL III*, 2974, 9832, 9972, 14322), bio patron Nina. Njemu u čast bila su posvećena tri kipa. Iako nije poznato kada je preuzeo namjesničku dužnost, Lucije Voluzije Saturnin navedenu je funkciju obnašao do 40. godine.¹⁴²

Paralelno s novom teritorijalnom organizacijom dolazi i do stvaranja sudbenih okruga (*conventus iuridici*) koji su imali funkciju rješavanja sukoba između autohtonih zajednica. Sjedište sudbenog okruga za područje Liburna i Japoda nalazilo se u Skardoni (*conventus Scardonitanus*). Zahvaljujući političkoj stabilnosti (*pax Romana*) tijekom 1. i 2. stoljeća dolazi do naglog razvoja naselja na obalnom dijelu, zahvaljujući prvenstveno snažnom razvoju pomorstva i trgovine.¹⁴³ Tijekom prodora barbarskih naroda sa sjevera europskog kopna u drugoj polovici 2. stoljeća područje Dalmacije, a time i veći dio Liburnije, nalazilo se izvan sukoba.¹⁴⁴ No u isto vrijeme italski poluotok se nalazio izravno na udaru upada Kvadra, Markomana i drugih naroda te se radi zaštite, u sjeveroistočnim dijelovima poluotoka, počinje graditi obrambeni sustav koji je doveo do stvaranja *praetenturae Italiae et Alpium*. Ostaje otvoreno pitanje uloge sjeverozapadnog dijela Liburnije tijekom navedenih povijesnih događaja. Naime, postoji mogućnost da je u navedenom razdoblju formirana zasebna *provincia Liburnia* koja je bila izdvojena iz sastava Dalmacije i kojom je upravljao Lucije Artorije Kast.¹⁴⁵

Tijekom 3. stoljeća na cijelom području Carstva nastupa krizno razdoblje koje je, uz prodiranje naroda iz unutrašnjosti europskog kontinenta na područje Panonije, Dalmacije i sjeverne Italije, za posljedicu imalo i političku krizu s nestabilnom i često mijenjanom vlasti.¹⁴⁶ Od sredine 4. stoljeća područje sjeverozapadne Liburnije ulazi u sustav obrambenih

¹⁴¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 167, 187-191, 197-201.

¹⁴² R. MATIJAŠIĆ, 2009, 191-192; Više o ostalim namjesnicima i njihovu doprinosu na promatranom području u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 191-194.

¹⁴³ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 23.

¹⁴⁴ Više o navedenim sukobima u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 231-237.

¹⁴⁵ J. J. WILKES, 1969, 239; J. MEDINI, 1980, 363-444; M. SUIĆ, 1981, 301-302; R. MATIJAŠIĆ, 2006, 83; 2012, 176. i dalje; A. KURILIĆ, 2008, 19.

¹⁴⁶ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 24.

utvrda koje su pod nazivom *Claustra Alpium Iuliarum* formirane na potezu od Trsatike do Emone i koje su bile u funkciji do sredine 5. stoljeća.¹⁴⁷ Krajem 5. stoljeća Liburnija dolazi pod vlast Istočnih Gota, a tijekom Bizantsko – gotskih ratova (535.-555.) neke od odlučujućih bitaka odvijale su se na području istočne jadranske obale. Naime, u turbulentnim razdobljima od 535. do 537. godine Salona je nekoliko puta osvajana od strane bizantske i istočnogotske vojske. Tijekom 537. godine istočnogotski vođa Uligisal organizira novi napad na Salonu, no njegova ratna flota doživljava veliki poraz nakon čega bizantska vojska postupno osvaja i područje sjeverno i zapadno od Salone. Iako iz povijesnih izvora nije posve jasno na koji su se način odvijali daljnji sukobi, razvidno je da je područje sjeverozapadno od Karina i Nina ostalo pod istočnogotskom vlasti najvjerojatnije sve do 552. godine.¹⁴⁸

3. 1. Granice Liburnije

Pojava Liburna vezana je za velike migracije koje su na prijelazu iz 2. u 1. tisućljeće pr. Krista obuhvatile veći dio europskog kopna.¹⁴⁹ Najstariji podatci, koji se u antičkim izvorima odnose na Liburne, vezani su za njihov pomorski utjecaj i ekspanziju (talasokraciju) ne samo na području istočne i zapadne jadranske obale, već općenito na području Sredozemlja. Liburnska ekspanzija vezana je prvenstveno uz kontrolu najvažnijih pomorskih luka, a samim time i plovnog puta, a ne uz teritorij koji su nastanjivali.¹⁵⁰ U izvorima s kraja 8. stoljeća pr. Krista, tijekom grčke kolonizacije današnjeg otoka Krfa (Korkyra), navodi se da je s otoka protjerana jedna liburnska posada. U isto vrijeme Liburni su prisutni i na području Taulanata, Enhelejaca, na ušću rijeke Tronto i u okolici Ankone na Apeninskom poluotoku.¹⁵¹ Krajem 6. st. pr. Krista Hekatej iz Mileta (560.-480. g. pr. Krista) u svom djelu *Obilazak zemlje* na području sjevernog Jadrana, uz Histre i Kaulike, navodi i Liburne ne donoseći opis teritorija kojeg zauzimaju.¹⁵² Širenjem grčkih kolonija na južnom

¹⁴⁷ J. MEDINI, 1980, 386-387; M. SUIĆ, 1981, 315; R. MATIJAŠIĆ, 2006, 83; A. KURILIĆ, 2008, 19.

¹⁴⁸ J. J. WILKES, 1969, 426; J. MEDINI, 1980, 401-415; M. SUIĆ, 1981, 340-343; A. KURILIĆ, 2008, 19-20; R. MATIJAŠIĆ, 2012, 193. i dalje.

¹⁴⁹ S. ČAČE, 1985, 7. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1988, 47.

¹⁵⁰ Više u: M. SUIĆ, 1955, 275. s popisom antičkih izvora; M. ZANINOVIĆ, 1988, 45-46.

¹⁵¹ M. SUIĆ, 1955, 275, bilj. 4; M. ZANINOVIĆ, 1988, 44, 48-49; A. KURILIĆ, 2008, 14; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 37.

¹⁵² Djelo je djelomično poznato preko kasnijih autora. Više u: M. SUIĆ, 1955, 274; S. ČAČE, 1979, 43, bilj. 1; 1988, 80; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 13-14, 30-31, 63-64.

Jadranu Liburni postupno gube nadzor nad širim jadranskim prostorom i povlače se na područje sjeverno od Krke.¹⁵³

O veličini i granicama liburnskog teritorija u predrimsko doba svjedoče ostatci materijalne kulture i pisanih izvora. Kada je riječ o pretpovijesnim granicama Liburna podatci se nalaze kod Teopompa, pisca iz 4. stoljeća pr. Krista, čije podatke preuzima Pseudo Skimno u djelu *Periegeza*, nastalom krajem 2. stoljeća i početkom 1. stoljeća pr. Krista. Prema njegovu opisu istočne i zapadne obale Jadranskog mora jasno se razlikuju liburnski otoci od otočnih skupina Apsirida (Osor, Cres i Lošinj) i Elektrida (Krk i Cres), za koje navodi da ne pripadaju Liburnima.¹⁵⁴ Podrobnije podatke o veličini teritorija koji je pripadao Liburnima u prapovijesti donosi i Pseudo Skilak u 21. poglavlju svog djela *Periplous*. Iz navedenih izvora razabire se da u najranijim razdobljima teritorij Liburna nije obuhvaćao područje Kvarnera s pripadajućim otocima, već se protezao od otoka Raba na sjeverozapadu do rijeke Krke na jugoistoku.¹⁵⁵

Među antičkim izvorima najvažniji su podatci koje donosi Plinije u svom djelu *Naturalis historiae* gdje se, u opisu istočne jadranske obale, navodi da su Liburni naseljavali kopneno područje između rijeke Raše (*Arsia flumen*) i rijeke Krke (*Titius flumen*) s pripadajućim otocima.¹⁵⁶ Granicu s Histrima na sjeveru predstavljala je rijeka Raša dok su unutrašnje strane planinskih masiva Učke, Gorskog kotara i Velebita predstavljale granicu s Japodima.¹⁵⁷ Iz različitih antičkih izvora¹⁵⁸ poznato je da su u određenom trenutku Japodi imali izlaz na more.¹⁵⁹ Prema Pliniju granica između Japoda i Liburna bila je rijeka Telavij (*flumen Telavium*) odnosno prema Ptolemeju rijeka Tedanij,¹⁶⁰ u kojoj su brojni domaći autori prepoznali rijeku Zrmanju.¹⁶¹ S druge pak strane pojedini autori, na temelju podataka koje donosi Ptolemej, ušće rijeke Telavija smještaju između gradova *Lopsica* (Sv. Juraj kraj

¹⁵³ A. KURILIĆ, 2008, 14.

¹⁵⁴ Navedeni podatci najvjerojatnije su naslijeđe iz ranijih razdoblja, jer su u vrijeme nastanka navedenih djela Kvarnerski otoci bili dio teritorija Liburna. Više u: M. SUIĆ, 1955, 275, bilj. 16; 276.

¹⁵⁵ Iz izvora je poznato da je plovidba uz liburnsku obalu trajala dva dana. Više u: M. SUIĆ, 1955, 276-277, 278-279; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 63-64.

¹⁵⁶ Plin, *N. h.*, 3, 139, 140; S. ČAČE, 1985, 7. i dalje; 1988, 86. i dalje; Š. BATOVIĆ, 2005, 5. i dalje; A. KURILIĆ, 2008, 9.

¹⁵⁷ Opširnije o razgraničenju s Histrima u: R. MATIJAŠIĆ, 2006, 81-83; A. KURILIĆ, 2008, 9.

¹⁵⁸ Plin, *N. h.*, 3, 139; Strabo, *Geog.*, VII, 5, 4-5; M. SUIĆ, 1955, 277; J. J. WILKES, 1969, 160. i dalje.

¹⁵⁹ M. SUIĆ, 1955, 277; J. J. WILKES, 1969, 158-159; S. ČAČE, 1988, 65. i dalje; 1992, 64. i dalje; 2007, 69. i dalje; A. KURILIĆ, 2008, 9.

¹⁶⁰ Plin, *N. h.*, 3, 140; Ptolemej, *Geogr.* 2, 16, 2; Više o navedenoj problematici u: S. ČAČE, 2007, 69-75. s pripadajućom literaturom.

¹⁶¹ M. SUIĆ, 1955, 277-278; S. ČAČE, 2007, 69. s novijom literaturom.

Senja) i *Ortopla* (Stinica kod Jablanca) koje odgovara toku današnje rječice Žrnovnice.¹⁶² Uz granicu, upitno je vrijeme i trajanje japodskog prodora na obalu. Na temelju antičkih i kasnijih rimskih izvora M. Suić zaključuje da su Japodi već krajem 2. i početkom 1. tisućljeća pr. Krista imali izlaz na more. Prema njemu granicu između Liburna i Japoda na koprenom dijelu predstavljala je rijeka Zrmanja (*Tedanius, Telavius*) dok je granica na moru bila u visini otoka Raba.¹⁶³ Do pripojenja kvarnerskih otoka teritoriju Liburnije prema istom autoru najvjerojatnije dolazi početkom 4. stoljeća pr. Krista u vrijeme keltskih provala na teritorij Japoda dok je granica s Histrima utvrđena kasnije, za vrijeme rimske dominacije.¹⁶⁴ Prema S. Čači krajem 2. stoljeća pr. Krista, za vrijeme pohoda Sempronija Tuditana 129. godine na Japode ili najkasnije tijekom 1. stoljeća pr. Krista, definirana je granica Liburna od rijeke Raše do sjeverne Dalmacije, što potvrđuju i ostatci materijalne kulture na navedenom području.¹⁶⁵ Na sjeveroistoku, oko izvora rijeka Zrmanje i Une, Liburni su graničili s Ditionima dok su na jugoistoku i istoku u ranijim razdobljima graničili s Hilima i Bulinima, a kasnije s Delmatima.¹⁶⁶

Uz razgraničenje s Japodima, u domaćoj znanstvenoj literaturi najviše se polemike vodilo oko jugoistočne granice Liburnije sa susjednim delmatskim područjem o kojem različiti antički pisani izvori donose dvoznačne podatke koji se mogu različito interpretirati. Uz tekstove antičkih pisaca, važnu ulogu u rasvjetljavanju pripadnosti donjeg dijela toka rijeke Krke imaju sačuvani epigrafski spomenici. Najveći doprinos u proučavanju navedene problematike u domaćoj znanstvenoj literaturi imaju radovi M. Suića, S. Čače i M. Zaninovića.¹⁶⁷ Delmati su nakon Pleuratove smrti 181. godine pr. Krista počeli s intenzivnim napadima na susjedna područja uključujući i teritorij Liburna.¹⁶⁸ Prema podacima koje donosi Apijan, Delmati su 51. ili 50. godine pr. Krista zauzeli Promonu (Tepljuh kod Drniša) koja se nalazila na liburnskom teritoriju. Zbog tog zaposjedanja, Liburni su intervenirali kod Cezara zahtijevajući povrat navedenog grada. Prema D. Rendiću Miočeviću, navedeni događaj ukazuje da su Liburni najvjerojatnije posjedovali i dio teritorija s lijeve obale rijeke

¹⁶² Više o navedenoj problematici u: S. ČAČE, 1988, 65, 70. i dalje; 2007, 72-73. s popisom značajnije literature.

¹⁶³ Više u: M. SUIĆ, 1955, 277-278.

¹⁶⁴ M. SUIĆ, 1955, 278.

¹⁶⁵ Više u: S. ČAČE, 1988, 75. i dalje; 2007, 70, 75.

¹⁶⁶ M. SUIĆ, 1955, 274. i dalje; 1981, 123. i dalje; S. ČAČE, 1985, 1; A. KURILIĆ, 2008, 9.

¹⁶⁷ M. SUIĆ, 1955, 278; M. ZANINović, 1969, 119; 1988, 56; S. ČAČE, 1985, 165-192; 1988, 85-86; 1989, 62. i dalje; 2013, 23. i dalje.

¹⁶⁸ S. ČAČE, 1988, 89.

Krke, koji su postupno izgubili prodiranjem Delmata prema zapadu i moru.¹⁶⁹ Mate Suić s druge pak strane smatra da su Liburni pokušali zaposjesti dio susjednog teritorija, ali bez većih uspjeha što potkrepljuje činjenicom da navedeno područje nakon organizacije provincije poslije gušenja Batonova ustanka nije pripalo pod njihov teritorij.¹⁷⁰ Tijekom navedenog sukoba, Cezar je u konačnici nakon bezuspješnih pregovora Liburnima poslao vojnu pomoć, no Delmati su ih porazili, a Promona je ostala u delmatskim rukama.¹⁷¹ Na temelju povijesnih izvora, S. Čače smatra da je jugoistočna granica između Liburna i Delmata formirana prije 2. stoljeća pr. Krista, pri čemu je odlučujuću ulogu u njezinu formiranju u vrijeme uspostave rimske vlasti na području istočne jadranske obale imao delmatski savez koji je nastao između 180. i 160. godine pr. Krista. Navedena granica ujedno je predstavljala granicu između skardonitanskog i salonitanskog konventa (*conventus iurisdictio*).¹⁷² S druge pak strane na temelju nalaza natpisne građe, u onomastičkom pogledu, Promona pripada srednjodalmatskom imenskom obrascu, a samim time i etničkom.¹⁷³

Jezgra liburnskog teritorija u predrimskom razdoblju nalazila se na uskom kopnenom pojasu između rijeka Zrmanje i Krke, obuhvaćajući područje Bukovice i Ravnih kotara koji su u unutrašnjosti zatvoreni planinskim masivima Velebita i Dinare te obalni dio s pripadajućim otocima do otoka Murtera na jugu.¹⁷⁴ U domaćoj znanstvenoj literaturi navedeni dio liburnskog teritorija poznat je pod pojmom južna Liburnija.

3. 1. 1. Granice Liburnije u rimskom razdoblju

Osnivanjem rimske provincije Dalmacije i uspostavom mira nakon završetka Batonova ustanka, kako je već navedeno, formirane su granice provincije sa susjednim područjima. Granice Liburnije, koje su prema S. Čači bile jasno utvrđene najkasnije početkom 1. stoljeća pr. Krista, nisu se značajnije promijenile.¹⁷⁵ Za poznavanje granica Liburnije na početku 1. stoljeća n. Krista vrlo su važni podatci koje donosi Plinije, koji navodi da se Liburnija prostire na području od rijeke Raše do rijeke Krke pri čemu granicu

¹⁶⁹ Apijan, *Illyr. 12*; D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1950, 228; M. SUIĆ, 1955, 280-281; J. J. WILKES, 1969, 39-40; M. ZANINOVIĆ, 1988, 55-56; S. ČAČE, 1993, 3, 5. i dalje; 2013, 22; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 128.

¹⁷⁰ M. SUIĆ, 1955, 280-281.

¹⁷¹ Više u: M. ZANINOVIĆ, 1988, 56; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 128-129.

¹⁷² S. ČAČE, 1989, 60.

¹⁷³ Više u: S. ČAČE, 2013, 22. i dalje s popisom relevantne literature.

¹⁷⁴ M. SUIĆ, 1955, 279; J. J. WILKES, 1969, 160.

¹⁷⁵ M. SUIĆ, 1955, 279; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 21, 185.

prema Japodima predstavlja rijeka Zrmanja.¹⁷⁶ Važne podatke o sjeverozapadnoj granici donosi i Flor.¹⁷⁷ Kako je već navedeno, Liburnija je bila sastavni dio juridičkog konventa sa središtem u Skardoni koji je obuhvaćao Liburniju i Japode.¹⁷⁸

Zahvaljujući političkoj stabilnosti tijekom 1. i 2. stoljeća dolazi do naglog razvoja naselja na obali koja su svoj prosperitet u prvom redu izgradila na snažnom pomorstvu i trgovini.¹⁷⁹ Također, obalna naselja provincije Dalmacije bila su pošteđena upada brojnih naroda sa sjevera europskog kopna tijekom 2. stoljeća. Usprkos pošteđenosti, u većini urbanih središta u navedenom razdoblju dolazi do jačanja i obnove postojećih fortifikacijskih sustava.¹⁸⁰ Prosperitet obalnih naselja nastavlja se i početkom 3. stoljeća. Reformama cara Karakale 212. godine svi stanovnici Carstva, bez obzira na podrijetlo, dobivaju ista građanska prava i porezne obveze (*Constitutio Antoniniana*) odnosno obiteljsko ime Aurelija. Navedenom reformom, u pravnom smislu, dolazi do izjednačavanja obveza naselja s različitim upravnim statusom (municipiji, kolonije, autohtone zajednice) koje se odnose na plaćanja različitih poreznih i carinskih nameta.¹⁸¹ Oko 230.-232. godine, pri kraju vladavine cara Aleksandra Severa, dolazi do novih previranja na dunavskoj granici, a nakon njegove smrti na cijelom području Carstva nastupa krizno razdoblje koje, uz učestalo prodiranje naroda iz unutrašnjosti europskog kontinenta na područje Panonije, Dalmacije i sjeverne Italije, za posljedicu ima i političku krizu s nestabilnom i često mijenjanom vlasti. Iako na promatranom području, za razliku od provincije Panonije, nije bilo izravnih ratnih sukoba posljedice krize osjećale su se neizravno. Plovni put uz istočnu jadransku obalu i dalje je važan za transport proizvoda prema sjevernoj Italiji. No kroz 2. stoljeće je zamjetan pad proizvodnje amfora u lokalnim radionicama u kojima se izvozilo vino i maslinovo ulje dok je povećana količina hispanskih, odnosno kroz 3. stoljeće i amfora iz sjevernoafričkih radionica. Navedene promjene, uz sigurno smanjenje sirovine za proizvodnju istih, upućuju i na zaključak o smanjenoj proizvodnji vina i maslinovog ulja koja je primarno bila orijentirana za zadovoljavanje vlastitih potreba, a manjim dijelom na izvoz.¹⁸²

Dolaskom na vlast cara Dioklecijana (284.-305.) dolazi do niza reformi koje su

¹⁷⁶ Plin, *N. h.*, 3, 21, 22; M. SUIĆ, 1955, 280.

¹⁷⁷ Egit, 1, 21; M. SUIĆ, 1955, 280.

¹⁷⁸ Plin, *N. h.*, 3, 21; M. SUIĆ, 1955, 280.

¹⁷⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 23.

¹⁸⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 240-241; 2012, 11, 42. i dalje.

¹⁸¹ Više o navedenim pravima i obvezama u: M. SUIĆ, 2003, 53; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 241. i dalje.

¹⁸² R. MATIJAŠIĆ, 2009, 24, 244. i dalje.

obuhvatile financijsko – gospodarski sektor, državnu upravu, porezni sustav i vojsku. Najveće promjene dešavaju se na području administrativne podjele Carstva i načina vladanja. Godine 293. uvodi se tetrarhija, a provincije se dijele na manje dijelove, odnosno 12 dijeceza (*dioeceses*). Unutar svake dijeceze nalazilo se između 5 i 10 provincija. Provincija Dalmacija ušla je u sastav dijeceze *Pannoniae* sa središtem u Sirmiju. Jugoistočni dio nekadašnje velike provincije Dalmacije, koji je obuhvaćao područje današnje Crne Gore, sjeverne Albanije i dio Kosova, oblikovan je u novu provinciju Prevalitanu (*Praevalitana*) sa sjedištem u Dokleji te je priključena mezijjskoj dijecezi. Glavni grad provincije Dalmacije i dalje ostaje Salona.¹⁸³ Među brojnim reformama koje su obuhvatile različite sfere javnog života vrlo je važna reforma poreznog sustava, posebno dijela koji se odnosio na novi način oporezivanja zemljišta odnosno uvođenja zemljarine na površinu zemlje u vlasništvu (*iugatio*) i uvođenje glavarine (*capitatio*). Osnova za izračun visine zemljarine bila je kvaliteta zemlje čija se procjena, novom reformom, vršila svakih 15 godina i nazivala se indikcijom (*indictio*). Novac od poreza sakupljali su dekurioni i uplaćivali ga u provincijsku blagajnu pod nadzorom predstojnika riznice (*praepositus thesauri*). Na čelu državne blagajne nalazio se komes (*comes sacrarum largitionum*). Reforme su obuhvatile i novčani sustav, a u cilju zaustavljanja rastuće inflacije 301. godine objavljen je *Edictum Diocleciani et collegarum de pretiis rerum venalium* kojim su bile određene najveće dopuštene cijene hrane i usluga, što je imalo kratkotrajni učinak.¹⁸⁴ Kopije edikta bile su izložene javno unutar gradova duž cijelog Carstva. Najveći broj sačuvanih ulomaka edikta danas potječe iz istočnih provincija dok je edikt u zapadnom dijelu Carstva najvjerojatnije bio dostupan putem carskih papira kao *edicta ad provinciales*.¹⁸⁵ Iz dijelova edikta koji se odnose na visinu maksimalne cijene prijevoza robe brodovima (žitarica i stoke) u odnosu na udaljenost vidljivo je da je istočna jadranska obala imala važnu ulogu u transportu živežnih namirnica i početkom 4. stoljeća, iako se izuzev Salone ostale važne luke ne spominju.¹⁸⁶ Iako je tijekom 4. stoljeća znatno opao prijevoz roba putem mora, obalni su se gradovi i u navedenom razdoblju nastavili neometano razvijati.¹⁸⁷

Tijekom 4. stoljeća u Dalmaciji, slično kao i u ostalim provincijama, dolazi do

¹⁸³ Više o novonastalim promjenama u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 250; 2012, 44. i dalje.

¹⁸⁴ N. CAMBI, 2002, 49. i dalje; R. MATIJAŠIĆ, 2012, 48.

¹⁸⁵ N. CAMBI, 2002, 50, bilj. 2.

¹⁸⁶ Više o navedenoj problematici u: N. CAMBI, 2002, 50. i dalje.

¹⁸⁷ R. MATIJAŠIĆ, 2012, 103.

stagnacije u izgradnji i održavanju gradske infrastrukture, ali i opadanju kvalitete gradnje. Navedene promjene u prvom su redu nastale kao posljedica dodjeljivanja imuniteta odnosno oslobođanja od plaćanja poreza pripadnika višeg staleža i crkvenih zajednica. U isto vrijeme dolazi i do krize u ruralnim sredinama, što posebno dolazi do izražaja u unutrašnjosti provincije. Poljoprivrednici, opterećeni velikim poreznim davanjima, primorani su napuštati svoja imanja, a dio zemlje ostaje neobrađen što u konačnici u većini provincija dovodi do nedostatka radne snage i napuštanja zemlje (*agri deserti*). U isto vrijeme dolazi i do smanjenja proizvodnih kapaciteta pojedinih pogona, posebno onih koji su se bavili proizvodnjom maslinova ulja i vina, čiji se proizvodi sada plasiraju na lokalno tržište. Otežan plasman proizvoda na tržište dovodi ne samo do smanjenja proizvodnje već i do, kako je navedeno, napuštanja posjeda uslijed čega država poljoprivrednike pokušava nizom prisilnih mjera zadržati na posjedima.¹⁸⁸

Godine 476. germanski vođa Odoakar svrgava rimskog cara Romula Augustula (475.-476.). Navedeni čin dovodi do propasti Zapadnog Rimskog Carstva. Sukobi se nastavljaju i u sljedećim godinama. Porazom Vijatora 480. i Ovida 482. godine obalni dio Dalmacije s užim kopnenim zaleđem dolazi pod Odoakrovu upravu dok je unutrašnjost Dalmacije bila pod izravnom vlašću Ostrogota. Godine 483. Teodorik osvaja Dalmaciju, odnosno 493. Italiju, kada ubija i Odoakra.¹⁸⁹ Tijekom 5. stoljeća, posebno u prvoj polovici 5. stoljeća, uslijed opasnosti od prodora barbarskih plemena sa sjevera i istoka europskog kontinenta u većini gradova dolazi do obnove i jačanja postojećih gradskih zidina (*Jader, Asseria, Varvaria, Pola, Salona*). I dok se gradski bedemi utvrđuju na ruralnim posjedima uz more život se, u pravilu, nesmetano nastavlja.¹⁹⁰ U istom razdoblju najvjerojatnije ponovno dolazi do porasta pomorskog prometa dok se kopneni nalazi pod stalnim prijetnjama i upadima brojnih naroda sa sjevera.¹⁹¹

¹⁸⁸ Smanjenje proizvodnje i plasmana proizvoda na tržište u većoj je mjeri evidentirano u Mulinama na otoku Ugljanu i Barbarigi u Istri. Više o promjenama koje su nastupile tijekom 4. stoljeća i mjerama države u: R. MATIJAŠIĆ, 2012, 105-107.

¹⁸⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2012, 143, 166. i dalje.

¹⁹⁰ Uslijed opasnosti od prodora brojnih naroda sa sjevera ruralni posjedi na području provincije Panonije i unutrašnjosti Dalmacije (npr. Mogorjelo) se utvrđuju. Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2012, 133. i dalje; 146-147.

¹⁹¹ R. MATIJAŠIĆ, 2012, 152.

4. PROCES ROMANIZACIJE

Afirmacijom istočne jadranske obale u sastav rimske države osvojena područja s vremenom poprimaju sve tekovine Carstva. Najveće promjene događaju se na području urbanizma, trgovine, izgradnje cesta i obradi zemljišta. S vremenom predrimska naselja na području istočne jadranske obale doživljavaju brojne preobrazbe i stječu različiti upravno – pravni status (municipij, kolonija, prefektura, koncijabul), a njihovi stanovnici dobivaju građansko pravo.¹⁹² U naselja se u većem broju doseljavaju stanovnici iz drugih dijelova Carstva koji sa sobom donose nove običaje, latinski jezik i pismo koje postupno prihvaća lokalno stanovništvo. Već za vrijeme Cezarova prokonzulata (58.-50. godine pr. Krista) na istočnoj jadranskoj obali postojao je niz naselja, poput Salone i Narone, u kojima su postojale naseobine rimskih građana, u prvom redu poduzetnika odnosno trgovaca, koji su bili organizirani unutar konventa rimskih građana (*conventus civium Romanorum*) i koji su bili pod izravnom zaštitom rimske države.¹⁹³

Područje definirano pod pojmom južna Liburnija u rimskom je razdoblju bila najurbaniziranija regija na istočnoj jadranskoj obali.¹⁹⁴ Temelj za procvat u prvom su redu predstavljala predrimska naselja smještena na blagim uzvišenjima u blizini stalnih izvora vode i manjih ili većih obradivih površina na području Ravnih kotara, kao i pošumljenih područja (drva za ogrjev) i pašnjaka pogodnih za ispašu većeg broja stoke sitnog zuba na području Bukovice i Ravnih kotara. Prema pojedinim autorima veći broj liburnskih zajednica najvjerojatnije već tijekom zadnjih desetljeća 2. stoljeća pr. Krista, nakon pohoda konzula Gaja Sempronija Tuditana na Japode, postaju rimski saveznici.¹⁹⁵ Iako nema čvrstih pisanih izvora do početka procesa romanizacije istočne jadranske obale najvjerojatnije dolazi već za vrijeme Cezara, početkom 40-tih godina pr. Krista, kada pojedina naselja na obali dobivaju status kolonije, čime dolazi do procesa transformacije navedenih sredina.¹⁹⁶ Status kolonije s limitiranim agerom na istočnoj jadranskoj obali imala su današnja naselja Poreč (*Colonia Iulia Parentium*), Pula (*Colonia Iulia Pola*), Zadar (*Colonia Iulia Iader*), Solin (*Colonia Martia Iulia Salona*), Cavtat (*Colonia Iulia? Epidaurus*), Čitluk kod Sinja (*Colonia Claudia*

¹⁹² M. SUIĆ, 2003, 54.

¹⁹³ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 126-127, 137-138.

¹⁹⁴ J. J. WILKES, 1969, 160, 203-204, Fig. 6.

¹⁹⁵ M. SUIĆ, 1981, 137; S. ČAČE, 1992, 88. i dalje; 2006, 65.

¹⁹⁶ M. SUIĆ, 2003, 54, 66; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 163-165.

Aequum) i Vid kod Metkovića (*Colonia Iulia Narona*).¹⁹⁷

Uz gospodarsku komponentu, najveće promjene događaju se u vizualnom izgledu naselja koja se postupno prilagođavaju rimskom obliku gradova s oktogonalnim sustavom uz korištenje novih tehnika u građevinarstvu (vapno, krovne opeke, imbreksi i dr. materijali). Izuzev statusa kolonija, ostale zajednice stječu različit upravno – pravni status (municipij, prefektura, koncijabul), a njihovi građani, kako je navedeno, rimsko građansko pravo.¹⁹⁸ Zahvaljujući podatcima koje donosi Plinije na području južne Liburnije se, u većoj mjeri, može rekonstruirati mreža naselja i njihov upravno – pravni status. Uz koloniju Jader, koja je imala najveći status, Plinije navodi sljedeća naselja: *Argyruntum*, *Corinium*, *Aenonae*, *Colentum*, *Scardona*, *Nedinum*, *Asseria* i *Varvaria* koje naziva *oppidum* te *civitas Pasini*.¹⁹⁹ I dok je pozicija većine naselja zahvaljujući kontinuitetu naseljenosti od željeznog doba poznata, ostaje otvoreno pitanje položaja naselja Pasini koje se ubicira na prostoru između Novigradskog mora i Ljubačkog zaljeva. Na navedenom su prostoru tijekom zadnje faze liburnske kulture vrhunac razvoja doživjela tri naselja: Lergova gradina u Slivnici, gradina Venac kod Ljupča i Beretinova gradina u Radovinu.²⁰⁰

4. 1. Organizacija teritorija na području južne Liburnije

Uspostavom rimske vlasti dolazi do promjena u svim sferama života, od uvođenja latinskog jezika i pisma, novih tehnika i materijala u graditeljstvu, priljeva novih kultova, organizacije uprave i uvođenja novih zakona. Jedna od temeljnih promjena odvija se i na području organizacije teritorija odnosno administrativno – teritorijalnih razgraničenja među zajednicama s kojim je u uskoj vezi proces podjele zemljišta i utvrđivanje javnog i privatnog vlasništva nad njim. Podatci o rimskoj praksi dodjeljivanja i označavanja zemljišta danas su poznati zahvaljujući sačuvanim pisanim izvorima sakupljenim u djelu *Corpus Agrimensorum Romanorum*²⁰¹ preko kojih saznajemo da rimska praksa izmjere zemljišta počiva na

¹⁹⁷ M. SUIĆ, 1996[1955], 349-350; 2003, 63.

¹⁹⁸ M. SUIĆ, 1996[1955], 349-350; 2003, 54, 63; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 137-138, 163-165.

¹⁹⁹ Plin., *N. h.*, 3, 140; M. SUIĆ, 1981, 150, bilj. 56; S. ČAČE, 1993a; 2006, 73.

²⁰⁰ Više o navedenim naseljima u: S. ČAČE, 1985, 718, 768, br. 17.

²⁰¹ *Corpus Agrimensorum Romanorum* je skup djela rimskih autora koji su se bavili pitanjima vezanima uz problematiku zemljišta, od obreda do tehnika izmjere korištenih prilikom premjeravanja, koji su sačuvani u vidu rukopisa iz 5. i 6. stoljeća. Više u: B. CAMBELL, 2000.

etruskim tradicijama.²⁰² U sklopu administrativnih procesa dolazi do premjeravanja posjeda, njihovog označavanja na terenu i unošenja u katastar na temelju čega se utvrđuju prava i obveze vlasnika odnosno drugih korisnika.²⁰³ Većina zemljišta na području rimske provincije Dalmacije izmjerena je za vrijeme carskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele te kao takva unesena na posebnu kartu tzv. *forma Dolabelliana*, od koje je jedan primjerak bio pohranjen u Rimu, a dva u središtu provincije u Saloni,²⁰⁴ što potvrđuje i ulomak terminacijskog natpisa iz Gornjeg Karina koji potječe iz prve polovice 2. stoljeća.²⁰⁵

U vrijeme teritorijalno – administrativne podjele zemljišta na istočnoj jadranskoj obali Rimljani su poznavali tri tipa vlasništva nad zemljištem: *ager publicus* (tereni u državnom vlasništvu), *ager privatus* (tereni u privatnom vlasništvu) i *ager compascuus et silvae* (pašnjaci i šume).²⁰⁶ Pod pojmom *ager publicus* podrazumijevalo se zemljište u državnom vlasništvu koje nastaje konfiskacijom (lat. *confiscatio*) ili otkupom terena koji su pripadali autohtonim zajednicama prije osvajanja. U pravilu je riječ o najplodnijem zemljištu koje Rim daje na upravljanje određenom municipiju odnosno koloniji. Zemljište se moralo obrađivati i na taj je način bilo važan izvor prihoda svake zajednice, dok su državi plaćani porezi koji su se prikupljali unutar same zajednice.²⁰⁷ Za razliku od državnog zemljišta, *ager privatus* nije bio premjeravan već je samo bio označen međama poput brežuljaka, potoka, stabala, puteva i sl. na osnovi prethodnih tradicija odnosno vlasničkih odnosa, ovisno je li pripadao pojedincu ili kolektivnoj zajednici. S navedenim zemljištem vlasnik je mogao raspolagati po vlastitom nahođenju, obrađivati ga, dati u najam ili prodati. Iako je i navedeno zemljište bilo uneseno u katastarske mape, ono nije bilo detaljno premjeravano. Država je kod navedenog zemljišta intervenirala samo u slučaju sporova. Treći tip zemljišta, *ager compascuus*, obuhvaćao je neobrađivo zemljište odnosno područja koja su bila namijenjena za ispašu stoke i šume, a autohtone su zajednice nad navedenim područjem nakon uspostave rimske vlasti zadržavale prethodna prava i vlasničke odnose. Navedena područja bila su neotuđiva te su unošena u katastarske mape kao kolektivno vlasništvo kojim su se mogli

²⁰² Hygin. *Grom. Const.* lim. 131, 8-124; *Iul. Front. De limit.* 10, 20-21; 11, 9-10; *Var. L. Lat.* 5, 143.

²⁰³ S. ČAČE, 2006a, 36.

²⁰⁴ J. J. WILKES 1969, 212, 214; D. MARŠIĆ, 1993, 106-107, bilj. 6. i 7; M. SUIĆ, 1996[1955], 355; 2003, 100.

²⁰⁵ Sačuvani tekst natpisa glasi: [--- *iussu legati*] *Aug(usti) pro p[r(aetore)] / [s]ecundum formam Dolabellianam / restituit.* Više u: J. J. WILKES, 1974, 268, br. 26; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2646.

²⁰⁶ M. SUIĆ, 2003, 95.

²⁰⁷ M. SUIĆ, 1996[1955], 353; 2003, 95-96, 98; S. ČAČE, 2006a, 36.

služiti svi pripadnici određene zajednice.²⁰⁸

Od premjeravanja zemljišta izravnu je dobit imala i država jer su posjedi oporezivani, pri čemu je trebalo obilježiti površine koje su namijenjene poljoprivrednom iskorištavanju ili eksploataciji i koje su oporezivane (*tribut* ili *vestigal*) od onih koje su bile oslobođene fiskalnog nameta. Posebna pažnja posvećivala se organizaciji i uređenju kolonijalnog zemljišta. Usporedno s osnivanjem kolonije obradivi dio agera organizirao se katastarski, odnosno vršilo se premjeravanje i podjela zemljišta koje je dodjeljivano doseljenicima, što je podrazumijevalo utvrđivanje javnog i privatnog vlasništva nad istim. Postupak premjeravanja zemljišta zvao se limitacija (*limitatio*) ili centurijacija (*centuriatio*), nazvan prema paralelnim pravcima (*limes*, pl. *limites*) koji su se sjekli pod pravim kutom tvoreći mrežu zemljišnih čestica i koji su ujedno predstavljali osnovnu jedinicu izmjere. U najranijim vremenima navedeni posao se obavljao u sklopu vjerskih obreda kojeg su vršili svećenici (*auguri*). U vrijeme osnivanja kolonija na istočnoj jadranskoj obali posao premjeravanja zemljišta obavljali su gromatici, kasnije zvani *agrimensores* (zemljomjernici), uz pomoć instrumenta – groma.²⁰⁹ U procesu premjeravanja najprije su se određivale glavne strane svijeta koje su ujedno služile kao glavni pravci za omeđivanje parcela. Pravac koji se pružao u smjeru istok – zapad ujedno je bio i glavni dekuman (*decumanus maximus*) dok je onaj smjera sjever – jug bio glavni kardo (*cardo maximus*). Sjecište dvaju glavnih pravaca predstavljalo je ishodište cijelog sustava (*umbilicus*, *groma*). Paralelno s glavnim kardom i dekumanom povlačili su se sporedni čime se dobivao niz četvrtastih parcela (*centuriae*), veličine 20×20 akta (*actus*), sa stranicama dužine 710,4 m ili 2400 rimskih stopa odnosno 504 668 m². Centurije su se u početku sastojale od sto jugera zemlje (odatle *centuria*, od *centum*), dok su se u vrijeme osnivanja kolonija na istočnoj jadranskoj obali sastojale od dvjesto jugera odnosno sto heredija (*heredium*).²¹⁰ Centurije smještene na rubovima limitiranog agera nerijetko nisu bile zatvarane limesima. Takve su se centurije, kao i neobrađive površine unutar centurija, nazivale *subsecivae* dok se nepremjereni dio agera nazivao *insolutus*. Jedan dio agera mogao se ostaviti kao *ager publicus* za slučaj kasnijih potreba širenja kolonijalnog agera. Svakom kolonistu dodjeljivan je podjednak udio zemljišta ždrijebom (*sors*). Posjedi su bili međusobno odijeljeni međama širine pet stopa,

²⁰⁸ M. SUIĆ, 2003, 96-97, 103.

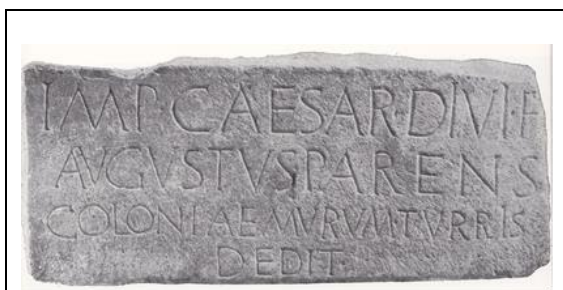
²⁰⁹ M. SUIĆ, 1981, 153; 1996[1955], 353; 2003, 152, Sl. 42; 160-164. Više o razvoju, tehničkim karakteristikama groma i premjeravanju zemljišta u: B. ILAKOVAC, 2003a, 159-171.

²¹⁰ M. SUIĆ, 1981, 153; 1996[1955], 353-355; 2003, 160-161; B. ILAKOVAC, 2003a, 169-170.

koje su u isto vrijeme bile javno dobro.²¹¹

4. 1. 1. *Colonia Iulia Iader*

Na području južne Liburnije, kako je navedeno, najviši upravno – pravni status *colonia*, imao je rimskodobni Jader. Potvrde o statusu kolonije danas su dostupne putem pisanih izvora i epigrafskih spomenika. Tako Plinije Stariji nabrajajući naselja na istočnoj jadranskoj obali i otocima navodi *colonia Iader*.²¹² Uz Plinija, Jader se kao važno središte javlja i kod drugih antičkih pisaca, Ptolemeja, Anonima Ravenjanina i drugih. Od kartografskih izvora naselje se navodi u Tabula Peutingeriani i Antoninovom Itinereru.²¹³

Sl. 1. Natpis iz Zadra, *CIL III*, 13264 (M. SUIĆ, 1981, 150, T. VII, 1.)

Kolonija je prema osnivaču dobila ime, *Colonia Iulia Iader*,²¹⁴ o kojem, uz antičke pisane izvore, svjedoče i dva natpisa slična sadržaja.²¹⁵ Prvi je natpis pohranjen u Arheološkom muzeju Zadar i spominje gradnje bedema i kula (Sl. 1.). Natpis glasi: *Imp(erator) Caesar divi f(i)lius / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit*.²¹⁶

Drugi je danas pohranjen u Veroni i glasi: *Imp(erator) Caesar divi f(i)lius Aug(ustus) / parens coloniae / murum et turris dedit / T(itius) Iulius Optatus turris vetustate consumptas impensa sua restituit*.²¹⁷ Interpretacija tekstova natpisa u domaćoj stručnoj literaturi izazvala je brojne polemike i različita mišljenja o vremenu osnivanja. Prema pojedinim autorima Jader je postao kolonija rimskih građana za vrijeme Cezara, između 47. i 44. godine pr. Krista,²¹⁸ odnosno tijekom ranih 20-tih godina 1. stoljeća pr. Krista ili na samom početku

²¹¹ M. SUIĆ, 1996[1955], 355.

²¹² Plin., *N. h.*, 3, 140; M. SUIĆ, 1981, 150, bilj. 56.

²¹³ Rav. Ann., 4, 16 i 5, 14; Ptol., 2, 16, 2 i 8, 7, 8; Mela, 2, 57; Lukan, *Phars.* 4, 405.; Više o izvorima koji spominju Jader u: S. ČAČE, 1985, 725.

²¹⁴ M. SUIĆ, 1981, 155.

²¹⁵ M. SUIĆ, 1981, 150-152.

²¹⁶ *Imperator Cezar, sin božanskog Cezara August, otac kolonije, dao je sagraditi bedem i kule.*; *CIL III*, 13264; M. GLAVINIĆ, 1891, 33, br. 15; J. MEDINI, 1969, 54; M. SUIĆ, 1981, 150, bilj. 60.

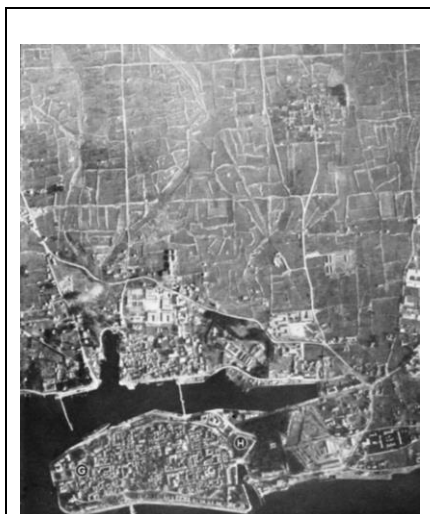
²¹⁷ *Imperator Cezar, sin božanskog Cezara, otac kolonije, dao je sagraditi bedem i kule. Tit Julije Optat na svoj je trošak obnovio kule istrošene od starosti.*; *CIL III*, 2907; F. BULIĆ, 1891, 33, br. 15; J. MEDINI, 1969, 55; M. SUIĆ, 1981, 150.

²¹⁸ M. SUIĆ, 1964; 1996[1965], 341; A. STARAC, 2000, 91; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 138, 144, 161.

Augustove vladavine.²¹⁹ Povoljan geografski položaj, kao i činjenica da je bio vodeće političko i gospodarsko središte Liburnije, za posljedicu je imalo vrlo rano doseljavanje poduzetnika sa susjednog italskog poluotoka te je u vrijeme postizanja statusa kolonije Jader bio znatno urbanizirano središte s domaćim romaniziranim stanovništvom i od ranije snažno integriranom zajednicom rimskih građana.²²⁰ No iz sačuvanih izvora i epigrafskih spomenika i dalje ostaje nerazjašnjeno pitanje točnog vremena dobivanja statusa kolonije.

4. 1. 1. 1. Povijesni pregled istraživanja limitiranog dijela agera kolonije Jader

Rimskodobni Jader razvio se na izduženom poluotoku, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, s prethodnom liburnskom tradicijom.²²¹ Problematika centurijacije kolonije Jader kao i odnosa urbanog i agerskog rasporeda, u odnosu na druge kolonije na istočnoj jadranskoj obali,²²² došla je u sferu interesa stručnjaka iz polja arheologije relativno kasno,

Sl. 2. Zračni snimak ostataka centurijacije kolonije Jader tijekom Drugog svjetskog rata (J. BRADFORD, 1957, 174, Sl. 42.)

od sredine 20. stoljeća. Prve podatke, dobivene na temelju proučavanja zračnih fotografija snimljenih tijekom Drugog svjetskog rata (Sl. 2.), donosi John Bradford koji, uz Jader,²²³ donosi općeniti prikaz centurijacije zemljišta na istočnoj jadranskoj obali.²²⁴ J. Bradford u ostacima suhozida u zadarskom zaleđu prepoznaje ostatke 12 kardaa, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, i 13 dekumana, smjera pružanja jugozapad – sjeveroistok, koji su zatvarali površinu veličine 20×20 akta odnosno ukupno 22 centurije. Centurije su bile omeđene suhozidima i makadamskim putevima. Uz jasno definirane ostatke centurijacije, Bradford ne isključuje mogućnost postojanja još četiri

²¹⁹ J. J. WILKES, 1969, 207; M. SUIĆ, 1981, 139. i dalje; I. FADIĆ, 1986a, 410. i dalje; A. STARAC, 2000, 90; S. ČAČE, 2006a, 36.

²²⁰ M. SUIĆ, 1981, 139. i dalje; 1996[1965], 341; J. J. WILKES, 1969, 207; S. ČAČE, 2006a, 36.

²²¹ M. SUIĆ, 2006[1955], 371; 2006[1965], 341. i dalje.

²²² Povijesni pregled istraživanja agera rimskodobnih naselja Pule i Poreča u: D. BULIĆ, 2014, 47. i dalje, s popisom relevantne literature.

²²³ J. BRADFORD, 1957, 174, Sl. 42; 175, Sl. 43; 176-183.

²²⁴ J. BRADFORD, 1957, 174-193.

dekumana na južnom dijelu teritorija. Prema njemu, limitirani dio agera u unutrašnjosti kopnenog dijela protezao se do mjesta Murvice odnosno u obalnom dijelu prema jugu do mjesta Sukošan, uključujući mjesto Bibinje i njegovo zaleđe.²²⁵ U limitirani dio agera uključuje i cijeli otok Ugljan.²²⁶ Bradford, ne ulazeći dublje u raspravu, uočava odstupanja između rastera jaderskog poluotoka i rastera limitiranog zemljišta.²²⁷ Raspravljajući o centurijaciji zemljišta u Istri i Dalmaciji, Bradfordove podatke preuzima i R. Chevallier prema kojem je i otok Ugljan bio podijeljen na 32 strige širine oko 700 metara.²²⁸

Najveći doprinos u proučavanju limitacije kolonije Jader dao je u nekoliko radova Mate Suić proučavajući zračne snimke šireg područja grada tadašnjeg Geografskog instituta JNA-e.²²⁹ Kako je već navedeno, rimskodobni Jader razvio se na poluotoku unutar kojeg je formirana pravilna oktogonalna mreža gradskih ulica čiji je raspored sačuvan do danas. Ishodište pravilne mreže (*umbilicus*) nalazilo se na rimskodobnom forumu, u sjeverozapadnom dijelu poluotoka, uz koji se pružaju *decumanus maximus* i *cardo maximus*. Gradske ulice i blokovi formirani su u smjeru orijentacije poluotoka, kardi u smjeru sjeverozapad – jugoistok i okomito na njih dekulmani u smjeru jugozapad – sjeveroistok. *Decumanus maximus* predstavlja današnja Široka ulica, a *cardo maximus* Ulica Šimuna Kožičića Benje. U odnosu na urbani raster, zamjetna su manja odstupanja orijentacije agera koja se najbolje očituju na sjecištu glavnog gradskog i agerskog dekulmana (*decumanus maximus*) kod Morskih vrata, smještenih na sjeverozapadnoj strani gradskih bedema, s odmakom od 7°. ²³⁰ Sličnu organizaciju urbanog rasporeda ima i rimskodobni Poreč smješten također unutar poluotoka.²³¹

Prema rezultatima izučavanja M. Suića, ager zadarske kolonije protezao se na vrlo uskom pojasu uz obalu, od današnjeg gradskog predjela Dikla do mjesta Bibinja, dok je prema unutrašnjosti kopna išao do današnjeg gradskog predjela Bokanjac i do hrpta gradskog predjela Bili Brig. Svega trećina navedenog teritorija bila je zahvaćena limitacijom, odnosno područje od gradskog predjela Puntamika do uvale Sv. Jelena između Zadra i Bibinja te prema unutrašnjosti kopnenog dijela u visini pet centurija (Sl. 3). Sukladno pružanju obale,

²²⁵ J. BRADFORD, 1957, 181, Fig. 16; 182.

²²⁶ J. BRADFORD, 1957, 179, Fig. 15; 183.

²²⁷ J. BRADFORD, 1957, 183.

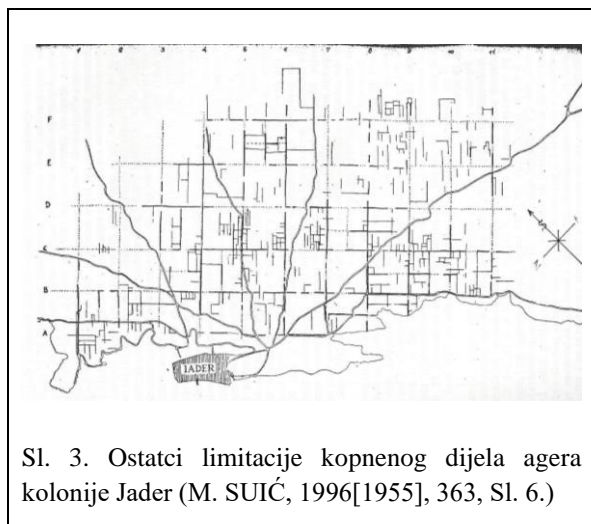
²²⁸ R. CHEVALLIER, 1961[1957], 22, bilj. 30; 23, Tav. 5.

²²⁹ M. SUIĆ, 1996[1955], 350.

²³⁰ M. SUIĆ, 1996[1955], 362, Sl. 5; 363, Sl. 6, br. 4; 364-366; 374-375, Sl. 11.

²³¹ M. SUIĆ, 1996[1955], 357-358, Sl. 1; 370, 373-374; 1996[1965], 343, Sl. 8; D. BULIĆ, 2014, 56-57.

orijentacija agera odstupa 50° od geografskog sjevera i juga.²³² Prema M. Suiću, jadertinski ager imao je ukupno 50 centurija od kojih je čak 19 *subsecivae*. Površina jadertinskih centurija iznosi 200 jugera s unutarnjom podjelom od 4 sorsa s 50 jugera,²³³ unutar kojih su sredinom 20. stoljeća bile vidljive podjele na manje pravilne parcele.²³⁴ Uz kopneni dio, u

Sl. 3. Ostaci limitacije kopnenog dijela agera kolonije Jader (M. SUIĆ, 1996[1955], 363, Sl. 6.)

ager kolonije Jader bio je uklopljen i otok Ugljan u čijem su sjeverozapadnom dijelu utvrđeni ostatci limitacije. Iako nema pisanih potvrda, pretpostavlja se da je centurijacija otočnog dijela kolonijalnog agera izvršena naknadno radi s jedne strane potreba za širenjem kolonijalnog agera, a s druge određenog pijeteta prema autohtonom stanovništvu po pitanju vlasničkih odnosa unutar kopnenog dijela teritorija.²³⁵

Nakon M. Suića, nove spoznaje o limitiranom dijelu agera na području otoka Uljana u drugoj polovici 20. stoljeća donosi ugljanski svećenik A. R. Filipi. Prema njemu otok presijeca šest u potpunosti sačuvanih karda i tri dekumana koji se međusobno sijeku pod pravim kutom. Raspoređeni su na međusobnoj udaljenosti od 680 do 710 m pri čemu je pojedina centurija bila podijeljena na manje dijelove, kvadrata dimenzija oko 240×240 metara.²³⁶

Krajem 20. stoljeća limitacijom agera rimskodobnog Jadera bavio se D. Maršić koji je, na temelju proučavanja zračnih fotografija²³⁷ i katastarskih mapa k.o. Bibinje i k.o. Sukošan iz 1826. godine, korigirao i nadopunio prethodne analize M. Suića.²³⁸ Usporede li se podatci koje donose M. Suić i D. Maršić uočavaju se znatna odstupanja. Naime, dok je prema M. Suiću limitirani ager kolonije Jader obuhvaćao uzak obalni pojas od današnjeg gradskog predjela Diklo do Bibinja, prema D. Maršiću limitirani ager se protezao na

²³² M. SUIĆ, 1981, 154; 1996[1955], 362, Sl. 5. 363, Sl. 6; 364-366; 2003, 161, Sl. 51; 166.

²³³ M. SUIĆ, 1996[1955], 363, Sl. 6, 7-8, A-B; 4-5, B-C; 7-9, C-D i dr.; 364.

²³⁴ M. SUIĆ, 1996[1955], 363, Sl. 6, 3-4, B-C; 5-6, B-C; 4-7, C-D i dr.; 364-365.

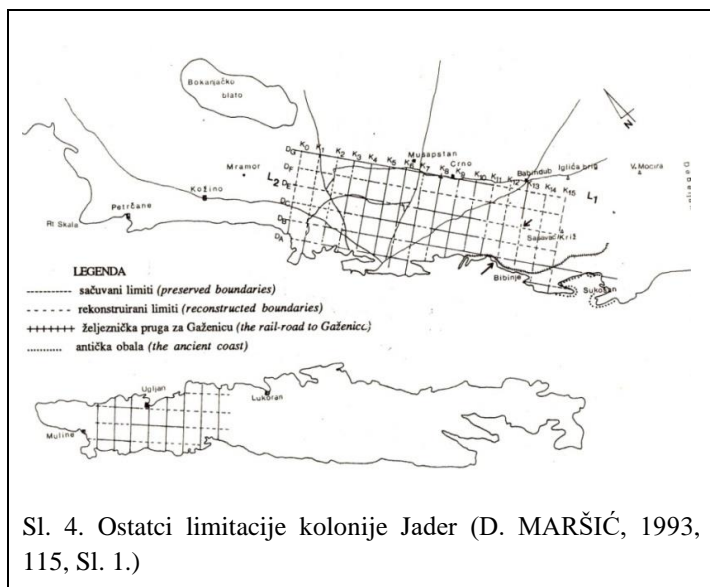
²³⁵ M. SUIĆ, 1996[1955], 365-365; 2003, 166; A. R. FILIPI, 1962, 309-310, Sl. 2.

²³⁶ A. R. FILIPI, 1962, 309-310.

²³⁷ Prilikom proučavanja ostataka limitacije kolonije Jader autor se koristio savezničkim zračnim snimkama iz Drugog svjetskog rata u mjerilu 1:6000 i 1:8000 te snimaka iz 1971. godine u mjerilu 1:20000.; D. MARŠIĆ, 1993, 110, bilj. 36.

²³⁸ D. MARŠIĆ, 1993, 104-116, bilj. 36. i 37.

područje zapadno od Puntamike prema Diklu i tekao sredinom Suhe uvale, pri čemu autor ne isključuje mogućnost da se nastavljao dalje prema zapadu do položaja Mramor između Dikla i Kožina. Od navedenog položaja prema sjeverozapadu do područja današnjeg naselja Petrčane pružao se *ager publicus*. Južne granice obuhvaćale su prostor do Zlatne luke u mjestu Sukošanu odnosno do sjeverozapadnih padina uzvišenja Sasavac u neposrednom

Sl. 4. Ostatci limitacije kolonije Jader (D. MARŠIĆ, 1993, 115, Sl. 1.)

zaleđu (Sl. 4).²³⁹ Odstupanja su vidljiva i u dubini kopnenog zaleđa kojim je bio obuhvaćen limitirani dio agera. Tako su se prema D. Maršiću kardi pružali u unutrašnjost do visine današnjih naselja Musapstan, Crno i Babindub, gdje u današnjoj cesti Musapstan – Crno prepoznaje ostatke zadnjeg dekumana.²⁴⁰ Također, autor ne isključuje mogućnost da se

limitirani dio agera protezao do položaja Igljica brig na krajnjem istočnom rubu plodnog Bibinjskog polja i dalje prema jugoistoku do uzvišenja Velika Mocira, sjeveroistočno od središta mjesta Sukošan.²⁴¹ Autor donosi rekonstrukciju ukupno 15 karda i 6 dekumana na kopnenom dijelu agera i oko 30 ostataka centurija u sjeverozapadnom dijelu otoka Ugljana, odnosno ukupno 100 centurija unutar limitiranog dijela jadertinskog agera.²⁴²

I dok su ostatci limitiranog dijela agera više-manje utvrđeni, postavlja se pitanje do kuda se protezao neizmjereni dio agera (*insolutus*) odnosno do kuda se protezala granica jadertinskog teritorija u odnosu na susjedne zajednice Enonu, Arauzonu i Blandonu. Povoljan geografski položaj i smještaj na izduženom poluotoku, uz intenzivan razvoj pomorstva, omogućili su razvoj Zadra u vodeće političko i gospodarsko središte Liburnije tijekom željeznog doba.²⁴³ Zadar je uz Naronu i Salonu bio jedna od najvažnijih luka na plovnom putu uz istočnu jadransku obalu preko koje se odvijala razmjena dobara između

²³⁹ D. MARŠIĆ, 1993, 110-111, 113-115, Sl. 1, K15.

²⁴⁰ D. MARŠIĆ, 1993, 110-111, 113-115, Sl. 1, DG.

²⁴¹ D. MARŠIĆ, 1993, 111-113, 115, Sl. 1.

²⁴² D. MARŠIĆ, 1993, 115, Sl. 1.

²⁴³ J. J. WILKES, 1969, 207; S. ČAČE, 1985, 725.

naselja u unutrašnjosti na području Ravnih kotara s jedne i proizvodnih centara u sjevernoj Italiji, istočnomediteranskih provincija i iz centara iz južnih dijelova provincije Dalmacije s druge strane.²⁴⁴ Teritorij predrimske zajednice najvjerojatnije je obuhvaćao šire područje od mjesta Petrčane na sjeverozapadu do Sv. Filipa i Jakova na jugoistoku te u unutrašnjosti do Zemunika Donjeg.²⁴⁵

Na području današnjeg naselja Zemunik Donji, na položaju Gradina, tijekom željeznog razdoblja razvilo se naselje čiji se kontinuitet može pratiti i u rimskom razdoblju. Tijekom željeznog razdoblja unutar Gradine se najvjerojatnije razvilo središte koje je, prema

S. Čači, bilo centar posebne općine.²⁴⁶ U isto vrijeme, uski obalni pojas nasuprot otoka Pašmana najvjerojatnije je pripadao liburnskim središtima u Trojanu (*Blandona* ?) te Samogradu u Vrani²⁴⁷ pri čemu je, prema S. Čači, teritoriju zajednice sa središtem na Trojanu najvjerojatnije pripadao dio obalnog pojasa s Biogradom na Moru dok je teritoriju zajednice sa središtem u Samogradu pripadalo područje današnjih naselja Pakoštane i Drage.²⁴⁸ Za vrijeme rimskog razdoblja dolazi do jačanja Jadera i širenja teritorija na štetu susjednih zajednica, u unutrašnjosti kopna na teritorij Gradina u Zemuniku

Donjem i Vrčevu odnosno prema sjeveroistoku sve do Novigradskog mora i Velebitskog kanala na dio teritorija gradine Budim u Posedarju i Lergove gradine u Slivnici, odnosno na jugoistok na područje današnjeg grada Biograda na Moru. Integralni dio jaderskog teritorija

²⁴⁴ J. J. WILKES, 1969, 210.

²⁴⁵ S. ČAČE, 1985, 819. i dalje; 2006, 72, Map. 4.

²⁴⁶ S. ČAČE, 1985, 819.

²⁴⁷ U široj znanstvenoj literaturi lokalitet se navodi kao Samograd kod Otona. Sama gradina nalazi se na granici k.o. Vrana i k.o. Radašinovci dok Oton predstavlja zaselak unutar naselja Vrana.

²⁴⁸ S. ČAČE, 2006, 72, Map. 4; 2006a, 36.

bili su otoci Ugljan i Pašman,²⁴⁹ kao i svi otoci zadarskog arhipelaga (Sl. 5.). Naime, uz samu obalu, između Jadera i Murtera (*Colentum*) nije se razvilo veće središte koje bi u svoj sastav moglo integrirati naselja na otocima. Nerazjašnjeno je pitanje što je s teritorijem južno od Biograda, je li integriran u sastav kolonije Jader ili centara u zaleđu poput Nedinuma i Aserije, koji također u prvim stoljećima rimske dominacije doživljavaju puni prosperitet. Razmjena roba i intenzivan pomorski promet s unutrašnjosti odvijali su se putem brojnih pristaništa evidentiranih na obalnom dijelu.²⁵⁰ U rasvjetljavanju teritorijalnih razgraničenja među pojedinim zajednicama tijekom rimskog razdoblja od iznimne su važnosti nalazi međašnih natpisa (lat. *termini, fines*) koji donose podatke o razgraničenju, ali i rješavanju sporova među zajednicama. Iako su pronađeni natpisi nerijetko bili dislocirani i fragmentirani ipak, uz imena zajednica, donose određene podatke na temelju kojih se u većoj mjeri može rekonstruirati veličina teritorija pojedine zajednice. Na području južne Liburnije do danas je evidentirano ukupno dvadeset terminacijskih natpisa, sačuvanih u vidu natpisa na živoj stijeni, unutar suhozidnih ograda ili na kamenu, izvorno postavljenih na mjestu razgraničenja. Većina natpisa potječe iz prvih desetljeća 1. stoljeća i podignuta su za vrijeme namjesnika provincije Dalmacije P. Kornelija Dolabele, između 14. i 20. godine.²⁵¹

Prije nekoliko godina na zadarskom gradskom predjelu Diklo, koje se nalazi oko 4 km sjeverozapadno od poluotoka i središta rimskodobnog Jadera, pronađen je ne cjelovit terminacijski natpis (Sl. 6.).²⁵² Natpis se odnosi na razgraničenje provedeno tijekom prvih desetljeća 1. stoljeća na temelju odluke namjesnika provincije P. Kornelija Dolabele. Iz sačuvanog teksta nažalost nije moguće iščitati na koje se zajednice razgraničenje odnosi jer su dijelovi natpisa koji se odnose na njih pretrpjeli znatna oštećenja. Prema restituciji na temelju sačuvanih dijelova teksta kao i mikrolokaciji nalaza,²⁵³ A. Kurilić i J. Baraka ne isključuju mogućnost da bi se natpis mogao odnositi na razgraničenje između kolonije Jader i susjednog municipija Enone. No u isto vrijeme, moglo bi se raditi i o razgraničenju između

²⁴⁹ J. J. WILKES, 1969, 208; S. ČAČE, 1985, 819. i dalje; 2006, 70-71, Map. 3; 73-74.

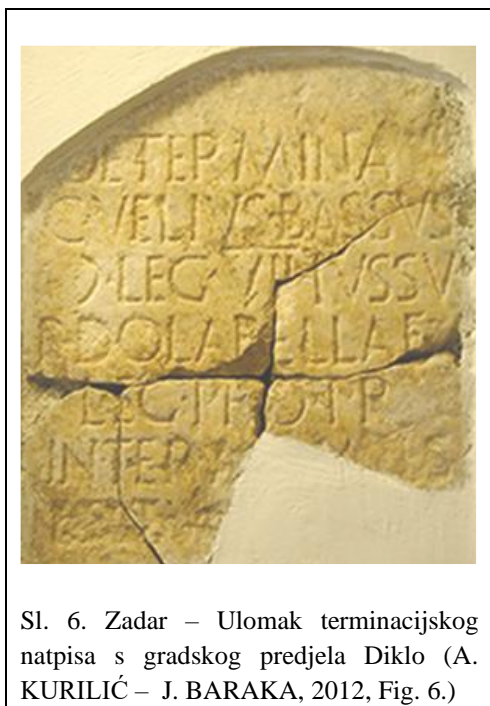
²⁵⁰ S. ČAČE, 2006, 72, Map. 4; 2006a, 36.

²⁵¹ J. J. WILKES, 1974, 258-274; M. SUIĆ, 2003, 89-90; S. ČAČE, 2006, 74-76, Fig. 6; A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012.

²⁵² Podatci o natpisu doneseni su u vidu preliminarog izvješća na posteru.; A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 5, Nr. 34; Fig. 6.

²⁵³ A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 6.

Jadera i carskog posjeda *A[ugusti]*,²⁵⁴ što je, na temelju raspoloživih podataka o natpisu i dosadašnjim spoznajama o limitaciji kolonije Jader, vjerojatnije. Naime, oko 50 m zapadno

Sl. 6. Zadar – Ulomak terminacijskog natpisa s gradskog predjela Diklo (A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 6.)

od mjesta pohrane natpisa, tijekom 1985. i 2018. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja ostataka rimske ruralne arhitekture tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci većeg reprezentativnog objekta izgrađenog tijekom 1. stoljeća (KA 26). Život unutar objekta se, uz određene dogradnje, odvijao do kasne antike kada je stradao u požaru.²⁵⁵ Prema dosadašnjim spoznajama o pružanju limitiranog dijela agera rimskodobnog Jadera i mjesto nalaza ulomaka terminacijskog natpisa kao i položaj istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture u gradskom predjelu Diklo nalaze se izvan limitiranog dijela kolonije, oko 1350 do 1400 m

sjeverozapadno od početnog karda (Ko) prema D. Maršiću,²⁵⁶ pri čemu u obzir treba uzeti mogućnost da su ulomci terminacijskog natpisa pronađeni ako ne na mjestu nalaza onda u neposrednoj blizini,²⁵⁷ odnosno unutar državnog zemljišta (*ager publicus*).

Analizirajući poziciju nalaza terminacijskog nalaza iz Dikla, M. Dubolnić Glavan ne odbacuje mogućnost da se teritorij rimskodobne Enone pružao do granica javnog zemljišta kolonije Jader (*ager publicus*), odnosno da se kao granica pružanja enonskog teritorija može razmatrati područje uokolo crkve sv. Petra smještene u jugozapadnom dijelu današnjeg gradskog predjela Diklo u čijoj je blizini predmetni natpis mogao izvorno stajati.²⁵⁸ U navedenom slučaju natpis bi predstavljao granicu između teritorija kolonije Jader i teritorija municipija Enona pri čemu bi i današnje naselje Kožino pripadalo teritoriju Enone. Glavno polazište autorice za mogućnost pružanja enonskog teritorija duboko na jugoistok, uz terminacijski natpis, su imenski obrasci evidentirani na nadgrobnim spomenicima (NS 6 i NS 7) koji se ubiciraju na područje uokolo crkve sv. Bartula u Petrčanima, koji bi išli u prilog

²⁵⁴ A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 6. s pripadajućom fotografijom.

²⁵⁵ I. FADIĆ, 1986, 90-91.

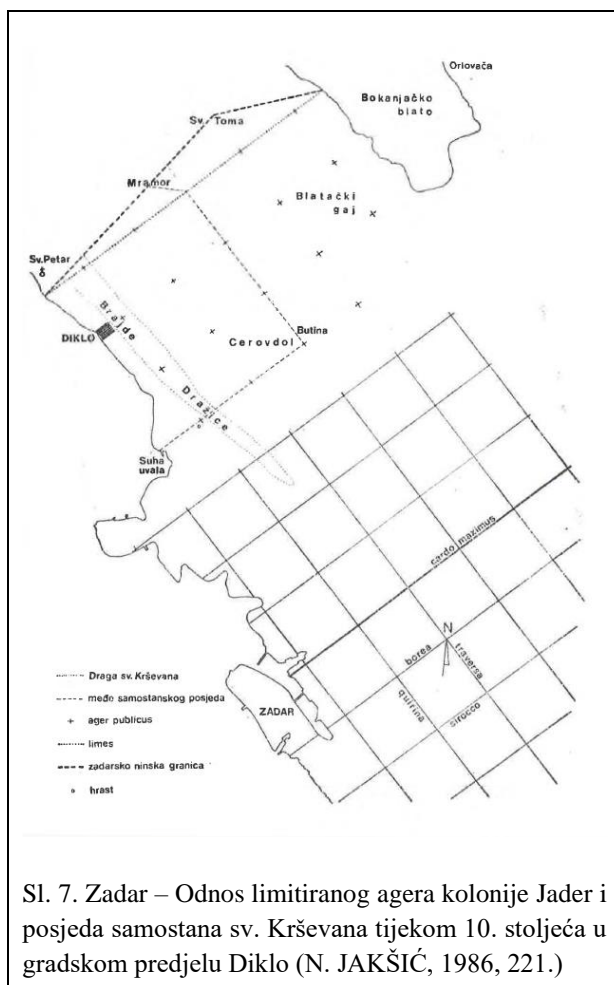
²⁵⁶ I. FADIĆ, 1986, 90-91; D. MARŠIĆ, 1993, 115, Sl. 1; A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 6.

²⁵⁷ A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 6.

²⁵⁸ Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 406.

pretpostavci da je zemljište na području enonskog teritorija primarno dodjeljivano autohtonom stanovništvu za razliku onog u koloniji koje je dodjeljivano doseljenicima.²⁵⁹

U pokušaju rekonstrukcije granica između navedenih zajednica tijekom rimskog razdoblja u posljednjih nekoliko desetljeća koriste se podatci N. Jakšića koji je, na temelju srednjovjekovnih izvora i spisa, iznio rekonstrukciju granice posjeda zadarskog samostana sv. Krševana u zadarskom gradskom predjelu Diklo dodijeljenih samostanskim posjedima tijekom 10. stoljeća. Autor smatra da se srednjovjekovna granica posjeda samostana sv.

Sl. 7. Zadar – Odnos limitiranog agera kolonije Jader i posjeda samostana sv. Krševana tijekom 10. stoljeća u gradskom predjelu Diklo (N. JAKŠIĆ, 1986, 221.)

Krševana u potpunosti poklapa s kolonijalnom granicom u rimskom razdoblju (Sl. 7.).²⁶⁰ Kao istočnu granicu samostanskog posjeda N. Jakšić ubicira Stari hrast, koji se nalazio oko 700 m sjeverozapadno od Suićeva K1, odnosno jugozapadnu granicu posjeda na morskoj obali, u dužini od četiri centurije od Suićeva K1 i oko 100 m istočno od crkve sv. Petra u Diklu²⁶¹ pri čemu bi se posjedi samostana nalazili unutar javnog zemljišta (*ager publicus*).²⁶² Granica samostanskog posjeda uzdizala se u unutrašnjost prema sjeverozapadu u širini oko 2,5 dekumana²⁶³ do međaša *...na raskrižju triju puteva...* koji su vodili prema srednjovjekovnom selu Zablaću koje se nalazilo uz jugozapadnu obalu Bokanjačkog blata.²⁶⁴

Sjeveroistočna granica posjeda odgovarala bi pružanju četvrtog dekumana kojim je ujedno vodila i komunikacija prema Ninu najvjerojatnije već u rimskom razdoblju.²⁶⁵ Kao krajnja

²⁵⁹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 403.

²⁶⁰ N. JAKŠIĆ, 1986, 217-218; 1993, 129, bilj. 4; 2010, 316-320, Sl. 8; 321. i dalje.

²⁶¹ N. JAKŠIĆ, 1986, 213-215, 222. s pripadajućom slikom s označenim položajima.

²⁶² N. JAKŠIĆ, 1986, 217.

²⁶³ Više u: N. JAKŠIĆ, 1986, 208, bilj. 6.

²⁶⁴ Više u: N. JAKŠIĆ, 1986, 222. s pripadajućom slikom s označenim položajima.

²⁶⁵ N. JAKŠIĆ, 1986, 216.

istočna granica samostanskog posjeda označen je položaj Butina na kojem se u prošlosti nalazila lokva.²⁶⁶ U konačnici N. Jakšić granicu između ninske i zadarske komune tijekom srednjeg vijeka označava na potezu od obale oko 100 m istočno od crkve sv. Petra u Diklu prema sjeverozapadu preko položaja Mramor smještenom između Dikla i Kožina, na kojem se do 1960-ih godina nalazio međašni kamen, odnosno u unutrašnjosti kopna do sredine Bokanjačkog blata i ostataka srednjovjekovne crkve sv. Tome u nekadašnjem selu Zablacé.²⁶⁷ N. Jakšić smatra da se srednjovjekovna granica posjeda samostana sv. Krševana u potpunosti poklapa s kolonijalnom granicom u rimskom razdoblju.²⁶⁸ Autor ide i korak dalje te na temelju pojavnosti ostataka crkava s toponimom sv. Petra, kako na zadarskim otocima tako i u neposrednom kopnenom zaleđu, iste dovodi u svezu s protezanjem nekadašnjeg teritorija rimskodobnog Jadera. Na temelju navedene pretpostavke, sjeveroistočnu granicu kolonijalnog teritorija predstavljala bi srednjovjekovna crkva sv. Jakova u Zemuniku dok bi jugozapadna granica bila crkva sv. Petra u zadarskom gradskom predjelu Diklo.²⁶⁹

Na temelju iznijetih pretpostavki te usprkos nalazu terminacijskog natpisa, zbog fragmentiranosti istog i nedostatka ključnih dijelova teksta, i dalje ostaje otvoreno pitanje gdje je bila sjeverozapadna granica jadertinskog teritorija u odnosu na teritorij municipija Enone. Vrlo je vjerojatno da se *ager publicus* pružao sve do današnjeg naselja Petrčane²⁷⁰ odnosno prema pojedinim autorima sve do Zatona, obuhvaćajući i Petrčane.²⁷¹

4. 1. 2. Teritorij Enone (*Aenona*)

Na zapadu i sjeverozapadu kolonija Jader graničila je s teritorijom municipija Enone (*Aenona*). Na temelju nalaza epigrafskog spomenika poznato je da je Enona status municipija stekla za vrijeme cara Augusta, oko 16. godine pr. Krista. Iz teksta natpisa iščitava se da Publije Silije Nerva, prokonzul u Iliriku i Sjevernoj Italiji (17.-16. godine pr.

²⁶⁶ N. JAKŠIĆ, 1986, 216, 219-220, 222. s pripadajućom slikom s označenim položajima.

²⁶⁷ Autor rekonstruira navedenu granicu na temelju nekoliko privilegija iz 13. stoljeća. Više u: N. JAKŠIĆ, 1986, 211, bilj. 15; 212.

²⁶⁸ N. JAKŠIĆ, 1986, 217-218; 1993, 129, bilj. 4; 2010, 316-320, Sl. 8; 321. i dalje.

²⁶⁹ N. JAKŠIĆ, 2010, 320-321, Sl. 8.

²⁷⁰ D. MARŠIĆ, 1993, 113-114, Sl. 1; A. KURILIĆ, 2006a, 57, Map. 5. i 6.

²⁷¹ Prema B. Nedved nije isključeno da se teritorij kolonije protezao na sjever do današnjeg naselja Briševo, odnosno u unutrašnjosti do Velebitskog kanala i Novigradskog mora, pri čemu autorica pojedinu natpisnu građu s teritorija Korinija i Nadina atribuirala pod koloniju Jader. Više u: B. NEDVED, 1992, 127-129, Karta 1.

Krista), odlukom gradskog vijeća postaje njezin patron te mu se u čast podižu natpis i kip.²⁷²

Predrimaska Enona razvila se početkom željeznog razdoblja unutar manjeg otočića, na ušću Miljašić jaruge u more, oko 18 km sjeverno od Zadra.²⁷³ Tijekom zadnje faze željeznog razdoblja, prema S. Čači, zajednica u Enoni obuhvaćala je područje današnjeg otoka Vira te mjesta Zaton, Privlaku, Poljica i Vrsi. Granicu teritorija na istoku predstavljao je pojas koji se od Miljašić jaruge proteže uz zapadni rub Bokanjačkog blata prema moru,²⁷⁴ najvjerojatnije obuhvaćajući i zapadni dio današnjeg naselja Petrčane. Na sjeveroistoku je graničila s teritorijom zajednice čije se središte nalazilo na izduženoj kosi između današnjih naselja Ljubač i Rtina, a na jugoistoku s teritorijem kolonije Jader.²⁷⁵ Ukoliko je predrimaska Enona obuhvaćala područje cijelog današnjeg naselja Petrčane, u okviru navedenih granica teritorij zajednice obuhvaćao je površinu oko 120 km².²⁷⁶ U nedostatku pisanih izvora do današnjeg dana ostaje nerazjašnjeno pitanje granice enonskog i jadertinskog teritorija, posebno za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom, odnosno postavlja se pitanje u sastavu koje se zajednice nalazilo današnje naselje Petrčane. Na granici današnjih naselja Kožino i Petrčane, na mjestu ili u neposrednoj blizini crkve sv. Bartula, u sjeverozapadnom dijelu uvala Fažana ubiciraju se ostatci rimske ruralne arhitekture (KA 31). Uz ostatke arhitekture na nalazištu je evidentirana pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja, dok se kao mjesto nalaza dva nadgrobna spomenika iz ranog principata (NS 6 i NS 7) u literaturi navodi okolica same crkve odnosno područje grada Nina.²⁷⁷ Ukoliko spomenici izvorno potječu iz bliže okolice crkve i ukoliko su vezani uz ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja, na temelju imenskih obrazaca na natpisima koji se odnose na imena građana autohtonog liburnskog podrijetla koji se javljaju na teritoriju rimskodobne Enone,²⁷⁸

²⁷² Tekst natpisa glasi: *P(ublio) Silio / P(ubli) f(ilio) pro co(n)s(uli) patron(o) / decreto d(ecurionum)*. Više u: CIL III, 2973 i 10017; J. J. WILKES, 1969, 204; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 159; D. MARŠIĆ – R. SEKSO, 2012, 16, bilj. 14

²⁷³ Š. BATOVIĆ, 1968, 7. i dalje; J. J. WILKES, 1969, 203; S. ČAČE, 1985, 718-720, br. 16; M. SUIĆ, 1996[1955], 345-346, Sl. 10; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 395, bilj. 1323.

²⁷⁴ S. ČAČE, 1985, 813-816, br. 16; 2006, 67, 71, Map. 4; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 395, bilj. 1323.

²⁷⁵ Navedene granice iščitavaju se iz karte objavljene u: S. ČAČE, 2006, 67, 71, Map. 4.

²⁷⁶ S. ČAČE, 1985, 813-816, br. 16; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 395, bilj. 1323.

²⁷⁷ Više u: M. SUIĆ, 1968, T. XII, sl. 2.; I. FADIĆ, 1991, 265-267, kat. br. 30. i 32; 293, T. IX, 1; B. NEDVED, 1992, 116, bilj. 54.

²⁷⁸ Prema A. Kurilić obitelj Ennius te Ennia Ceuna su autohtonog podrijetla (kat. br. 2340) odnosno riječ je o rimskoj građanki najmanje druge generacije koja je tek stekla građansko pravo. C. Ennius Aetor (kat. br. 2341) je također autohtonog podrijetla. Nosi isti gentilicija kao i žena, najvjerojatnije *zahvaljujući kolonizatorskoj djelatnosti te ugledne italske obitelji koja je već vrlo rano imala posjede na našoj obali*. Status je stekao nedavno, najvjerojatnije zahvaljujući ženinoj obitelji čiji prenamen i nomen nosi. Više o imenskim obrascima i podrijetlu u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 991, 2340 i 2341.

ostatci arhitekture, a samim time i samo područje naselja Petrčane mogli bi se smatrati dijelom teritorija Enone. No s druge pak strane, natpisi su se u prošlim stoljećima mogli dopremiti s bilo kojeg dijela enonskog teritorija i biti sekundarno upotrebljeni kao građevinski materijal, kao što je najvjerojatnije slučaj s ulomcima donjeg dijela portretne stele s natpisnim poljem (NS 43) čije se mjesto nalaza, do pronalaska gornjeg dijela na arheološkom lokalitetu Glavčine u Podvršju, ubiciralo na prostor uokolo crkve sv. Bartula u Petrčanima odnosno na teritorij grada Nina.²⁷⁹ Novi nalazi upućuju na zaključak da spomenik potječe iz samog Podvršja ili njegove bliže okolice.

4. 1. 3. Teritorij zajednice *Pasini*

Na području između Novigradskog mora i Ljubačkog zaljeva ubicira se teritorij zajednice koja je iz antičkih izvora poznata pod nazivom *Pasini*. Na navedenom području su tijekom zadnje faze liburnske kulture vrhunac razvoja doživjela tri naselja: Lergova gradina u Slivnici, gradina Venac kod Ljupča i Bertinova gradina u Radovinu.²⁸⁰ **Gradina Venac** razvila se na sjevernom dijelu prirodne kose smještene između današnjih naselja Ljubač i Rtina, odnosno iznad Ljubačkog zaljeva, sa zemljanim bedemom s pristupne strane.²⁸¹ S druge pak strane **Lergova gradina** (268 m/nv) u Gornjoj Slivnici razvila se na dominantnom položaju koji ima nadzor nad Novigradskim morem i Velebitskim kanalom. Naselje se formiralo na prisojnoj strani ispod koje se nalaze obradive poljoprivredne površine. Na površini gradine evidentirani su ulomci keramike iz željeznog razdoblja i iz 1. stoljeća n. Krista.²⁸²

Za razliku od gradine Venac i Lergove gradine, unutar kojih se bez provođenja arheoloških istraživanja ne može raspravljati o odnosima između željeznodobne i rimskodobne faze razvoja naselja, zahvaljujući arheološkim istraživanjima provedenim na **Beretinovoj gradini u Radovinu** (168 m/nv) razvidan je kontinuitet naseljenosti od

²⁷⁹ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 991; D. MARŠIĆ, 2002, 190. i dalje; 2009, 35-42; A. UGLEŠIĆ, 2004a, 9, Sl. 12; 11, Sl. 13; 2006a, 303; 2009a, 142-143, Slika 15; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 221, 222, Sl. 70; 281, Kat. br. 41.

²⁸⁰ Više o navedenim naseljima u: S. ČAČE, 1985, 718, 768, br. 17.

²⁸¹ S. ČAČE, 1985, 722.

²⁸² Više u: S. ČAČE, 1985, 722-723; U posljednjih nekoliko godina na lokalitetu se provode sustavna arheološka istraživanja pod vodstvom dr. sc. Mate Ilkića s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, koja će u konačnici donijeti određene odgovore vezane za razvoj naselja tijekom željeznog i rimskog razdoblja. (Usmeni podatak kolege M. Ilkića.)

željeznog do kasno rimskog razdoblja.²⁸³ Naselje je formirano unutar zaravnjenog platoa Gradine i utvrđeno prapovijesnim i antičkim bedemom unutar kojeg su, na jugoistočnom dijelu, djelomično istraženi ostatci stambenog dijela naselja rađenog u tri faze.²⁸⁴ Tijekom istraživanja na lokalitetu je prikupljena veća količina ulomaka željeznodobne grube keramike, kao i ulomci finije slikane keramike iz venetskih i južnoitalskih radionica, odnosno ulomci helenističke i rimske keramike.²⁸⁵

4. 1. 4. Teritorij Blandone (*Blandona*)

Južno i jugoistočno od Jadera u predrimskom razdoblju nalazilo se nekoliko gradinskih naselja koja se danas dovode u svezu s Blandonom, naseljem koje je poznato preko nekoliko antičkih izvora²⁸⁶ i koje se ubicira na širem području današnjeg Biograda na Moru. U nedostatku pisanih podataka, ubikacija središta naselja danas je tema brojnih znanstvenih rasprava. Naselje se najčešće ubicira na gradinu Trojan iznad zaseoka Stabanj u Donjoj Jagodnji,²⁸⁷ odnosno na gradinu Samograd na brdu Zamina u Vrani²⁸⁸ iako ni za jedno ni za drugo naselje kao središta navedene zajednice za sada nema čvrstih dokaza.

Gradina Trojan smjestila se unutar izduženog hrpta koji odjeljuje Nadinsko blato sa sjeverne i Vransko jezero s južne strane, oko 4 km jugozapadno od Čosine gradine (158 m/nv) smještene u Gornjoj Jagodnji. U podnožju gradine, sa sjeveroistočne strane, prolazi put prema Ravnim kotarima koji najvjerojatnije predstavlja odvojak nekadašnje rimske komunikacije *Iader – Blandona – Arauzona – Scardona*.²⁸⁹ Prostor gradine obuhvaća površinu od 26550 m² unutar koje su, uz bedeme rađene od megalitskih kamenih blokova, evidentirani ulomci helenističke i ranorimske keramike²⁹⁰ te novac datiran u razdoblje od 1. do 4. stoljeća.²⁹¹ U blizini lokaliteta nalazi se izvor pitke vode Stabanj.²⁹² S obzirom na

²⁸³ Više u: Š. BATOVIĆ, 1969, 53-74.

²⁸⁴ Više u: Š. BATOVIĆ, 1969, 53-55; S. ČAČE, 1985, 387-388, 721-722.

²⁸⁵ L. ŠEŠELJ – M. VUKOVIĆ, 2013, 337. i dalje; L. ŠEŠELJ – F. SILVESTRELLI, 2013, 383. i dalje.

²⁸⁶ Ptol., 2, 16, 6; Ant. 272, 3; Više u: M. SUIĆ, 1981, 241, bilj. 157; S. ČAČE, 1990, 198. i dalje; A. STARAC, 2000, 94.

²⁸⁷ F. BULIĆ, 1879a, 113; L. JELIĆ, 1899, 33, 97, 109-110; B. ILAKOVAC, 1971, 87; S. ČAČE, 2006, 72, Map. 4, 15.

²⁸⁸ Z. BRUSIĆ, 1987, 166; 2007, 23, bilj. 15; S. ČAČE, 1990, 207.

²⁸⁹ L. JELIĆ, 1899, 33; B. ILAKOVAC, 1971, 101-102; S. ČAČE, 1985, 820; 1990, 201, 207; Ž. MILETIĆ, 1993, 64.

²⁹⁰ S. ČAČE, 1985, 820; 1990, 201; Z. BRUSIĆ, 2007, 33.

²⁹¹ I. MIRNIK, 1987, 89, 92; B. NEDVED, 1990, 218, bilj. 27.

²⁹² Z. BRUSIĆ, 1987, 166.

blizinu i nedostatak pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na Čosinoj gradini, pretpostavlja se da je gradina Trojan tijekom kasnog željeznog razdoblja preuzela ulogu glavnog središta dok se tijekom rimskog razdoblja naselje s gradine najvjerojatnije seli u podnožje uz rimskodobnu komunikaciju.²⁹³ S obzirom na podatke u izvorima, S. Čače ne isključuje mogućnost da je riječ o putnoj postaji koja je ime dobila po zajednici i naselju formiranom tijekom rimskog razdoblja, dok se središte zajednice moglo nalaziti na širem području.²⁹⁴ Prema dosadašnjim spoznajama o rasprostranjenosti ostalih središta teritorijalnih zajednica, teritorij zajednice sa središtem na gradini Trojan najvjerojatnije je obuhvaćao područja današnjih naselja Jagodnje Gornje i Donje, Polače, Tinja i Lišana Tinjskih.²⁹⁵

Izuzev gradine Trojan, veće središte šire teritorijalne zajednice razvilo se tijekom željeznog razdoblja na suprotnoj strani plodnog vranskog polja, u današnjem naselju Vrana, sjeveroistočno od Vranskog jezera. Naime, na dominantnoj poziciji unutar uzvišenja Zamina (193 m/nv) razvila se gradina Samograd. U jugoistočnom podnožju gradine nalazi se zaselak Krklješi. Uzvišenje je u smjeru sjeveroistoka opasano danas razasutim bedemima koji se pružaju na dva nivoa. Na najvišoj točki lokaliteta evidentirani su dijelovi bedema izgrađeni od megalitskih kamenih blokova dok su unutar manjeg platoa na vrhu gradine evidentirani ulomci helenističke keramike te ulomci keramike, stakla i ulomak natpisa iz rimskog razdoblja.²⁹⁶ U podnožju gradine evidentirani su tragovi kolotruga koji su pripadali komunikacijama od kojih jedna vodi u smjeru Vranskog jezera, a druga prema današnjem naselju Pristeg. Na platou smještenom u jugozapadnom dijelu lokaliteta evidentiran je veći broj zidova i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.²⁹⁷ Tijekom 2018. godine na padinama lokaliteta započela su sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci objekta iz rimskog razdoblja o čijoj funkciji bez kompletne slike o nalazištu nije moguće raspravljati.²⁹⁸ Naime, objekti iz rimskog razdoblja evidentirani u podnožju gradine nerijetko su se vezivali uz gospodarsku aktivnost autohtonog stanovništva koje paralelno s kontinuitetom naseljavanja središnjeg dijela gradine tijekom rimskog razdoblja u podnožju podiže izdvojene objekte,²⁹⁹ no bez provođenja arheoloških istraživanja

²⁹³ S. ČAČE, 1985, 820-821; 1990, 201, 207; Z. BRUSIĆ, 1987, 166.

²⁹⁴ S. ČAČE, 1990, 205.

²⁹⁵ Z. BRUSIĆ, 1987, 164. i dalje; S. ČAČE, 1990, 207.

²⁹⁶ Z. BRUSIĆ, 1987, 166-167, Sl. 7-9.

²⁹⁷ S. ČAČE, 1985, 822; 1990, 202; Z. BRUSIĆ, 1987, 165-166.

²⁹⁸ Usmeni podatak Marina Čurkovića, ravnatelja Zavičajnog muzeja Benkovac.

²⁹⁹ Z. BRUSIĆ, 1987, 167.

za navedene navode nema čvrstih dokaza. S područja Vrane potječe više ulomaka natpisa za koje nisu poznati uvjeti niti mjesto nalaza. Unutar Meštrovića hana bilo je uzidano nekoliko natpisa koje različiti autori povezuju s gradinom Zamina,³⁰⁰ dok je u Zavičajnom muzeju u Biogradu pohranjen ulomak jako oštećene nadgrobne stele s nečitkim natpisom koji potječe s nepoznate lokacije u Vrani.³⁰¹

Teritoriju zajednice sa središtem na Samogradu najvjerojatnije su pripadala današnja naselja Vrana, Oton, Radašinovci, dio Ceranja, uz postojanje mogućnosti pripadanja i drugih naselja. Centri sa središtem na gradini Trojan i na Samogradu prosperitet su najvjerojatnije temeljili na stočarstvu i poljoprivrednoj proizvodnji odnosno bogatstvu šuma.³⁰²

4. 1. 5. Teritorij Nadina (*Nedinum*)

Na sjeveroistoku je teritorij kolonije Jader graničio s teritorijom zajednice Nedita. Jedno od najznačajnijih naselja na području Ravnih kotara u predrimskom i rimskom razdoblju je naselje koje se razvilo na položaju Gradina u današnjem naselju Nadin, unutar kojeg je evidentiran kontinuitet naseljenosti od početka željeznog razdoblja do 17. stoljeća.³⁰³ Naselje se razvilo uz komunikaciju *Jader – Burnum*, na najvišoj točki (265 m/nv) od ukupno šest uzvišenja koja se protežu na antiklinali koja se u smjeru sjeverozapad – jugoistok pruža od današnjeg naselja Biljane Donje do toka Kličevice u današnjem Rašteviću. Sa zapadne strane Gradine nalazi se Križova glavica odnosno jugoistočno gradina Vijenac.³⁰⁴ Uz manja sondažna istraživanja provedena na platou Gradine 1986. godine,³⁰⁵ od 2004. godine započela su istraživanja nekropole³⁰⁶ odnosno prije nekoliko godina i naseobinskog dijela lokaliteta.³⁰⁷ Samo naselje spominje se kod većeg broja antičkih izvora kao i na Tabuli Peutingeriani.³⁰⁸ Ukupna površina naseobinskog dijela s pripadajućom

³⁰⁰ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 108; D. ALACHEVICH, 1879, 10; B. ILAKOVAC, 1971, 79-80, 88.

³⁰¹ Spomenik je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 449.

³⁰² S. ČAČE, 1990, 208.

³⁰³ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a, 72; A. STARAC, 2000, 94; S. KUKOČ, 2009, 13. i dalje.

³⁰⁴ S. ČAČE, 1985, 824 -825; Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a, 73; Ž. MILETIĆ, 2004, 11-12.

³⁰⁵ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987a, 72; J. CHAPMAN – R. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 116-117, Fig-84; 118. i dalje; Fig. 5; 231. i dalje.

³⁰⁶ Više u: S. KUKOČ, 2009, 11-80.

³⁰⁷ Istraživanja provodi Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru u suradnji sa Zavičajnim muzejom Benkovac. Usmeni podatak ravnatelja Zavičajnog muzeja Benkovac Marina Ćurkovića.

³⁰⁸ Plinije, *N. h.*, 3, 130; Rav. Ann., 4, 16 i 5, 14; Ptol., 2, 16, 6.; Više o izvorima u: S. ČAČE, 1985, 824; A. STARAC, 2000, 93.

nekropolom i komunikacijama iznosi 32,6 hektara od čega 7,1 hektar predstavlja središnji nasebinski dio Gradine³⁰⁹ što je, uz Zadar, Nin i Osor, svrstava u red najvećih liburnskih naselja.³¹⁰ Teritorij zajednice Nedita danas se donekle može rekonstruirati zahvaljujući nalazima terminacijskih natpisa.

4. 1. 5. 1. Do prije nekoliko godina³¹¹ u funkciji dovratnika bočnih vrata grobljanske crkve sv. Mihovila u Popovićima nalazio se natpis sačuvan gotovo u cijelosti. Izvorno mjesto postavljanja natpisa nije poznato, no najvjerojatnije je bio postavljen u neposrednoj blizini izgradnje kasnije crkve. Tekst natpisa glasi:

[E]x edictu P. Cor / neli Dolabel(la)e leg(ati) / pro pr(aetore) determinav[it] / S. Titius Geminus / 5 pri(nceps) posterior leg(ionis) VII inter Neditas / et Corinienses, / restituti iussu A. / Duceni Gemini, / 10 leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)] / per A. Resium [M]a / ximum (cenutionem) leg(ionis) XI / C(laudiae) p(iae) f(idelis) pr(incipem) posterior(em) / et Q. Aebutium / 15 Liberalem (h)astat(um) posteriore(m) leg(ionis) / eiusdem.³¹²

Iz teksta natpisa razvidno je da je razgraničenje između Nedita i Korinjana, koje je utvrđeno za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele (*[E]x edictu P. Cor / neli Dolabel(la)e*), obnovljeno nekoliko desetljeća kasnije za vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine) u vrijeme cara Nerona (54.-68.).³¹³ Na temelju teksta natpisa nije poznat razlog ponovnog obnavljanja razgraničenja. No oko 30 m jugozapadno od crkve sv. Mihovila nalazi se u suhozid obzidana lokva koja se nameće kao eventualni spor oko postavljanja i obnove granice na kojoj se najvjerojatnije napajala stoka.

4. 1. 5. 2. Sljedeći natpis bio je ugrađen kao prag vrata koja iz franjevačkog samostana u Karinu vode u vrt. Naknadno je uzidan u zid nasuprot ulaznih vrata. Spomenik je tijekom vremena pretrpio znatna oštećenja. Sačuvani tekst natpisa glasi:

[-----] / [----]nus Laco / [?cent(urio) l]leg(ionis) VII, iudex / [datu]s ex convent(ione) / 5 [eo]r(um), ab L. Volu[sio] / [L. f(ilio)] Saturnino le[g(ato)] / [?Aug(usti) pr]o pr(aetore) C.

³⁰⁹ J. CHAPMAN – R. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 116. i dalje, Fig. 84. i 85.

³¹⁰ S. ČAČE, 1985, 824.

³¹¹ Spomenik je prije nekoliko godina izvađen iz dovratnika i pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar.; Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

³¹² Spomenik predstavlja vapnenački blok visine 182 cm i širine 56 centimetara. Više u: CIL III, 9973; F. BULIĆ, 1879, 146, br. 30; 1882, 65; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 31-32, br. 2, Fig. 6; J. J. WILKES, 1974, 260, br. 6; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2413; S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 2.

³¹³ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 31-32, br. 2, Fig. 6; J. J. WILKES, 1974, 260, br. 6; S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 2; A. Kurilić spomenik datira u sredinu 1. stoljeća. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2413; S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 2.

*Caesari[s] / [Au]gusti Germ[a] / [ni]ci, inter Ned[i] / [tas et -----].*³¹⁴

Iz natpisa je razvidno da je razgraničenje između Nedita i zajednice čije ime nije sačuvano izvršeno za vrijeme namjesništva Lucija Voluzija Saturnina (29.-40. godina),³¹⁵ legata Gaja Cezara Augusta Germanika. Lucije Voluzije Saturnin imenovao je suca [----]nus Laco, koji je bio centurion VII. legije, u svrhu određivanja granice između dviju zajednica. Naime, centurion kao *iudex datus* rješava spor prema odluci namjesnika (*ex conventione*). Za pretpostaviti je da je, kao i kod prethodnog primjera, riječ o obnovi razgraničenja između dviju zajednica prvotno utvrđenih za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele. S obzirom na mjesto pronalaska, druga zajednica u sporu najvjerojatnije je bio *Corinium*. Izvorno mjesto nalaza spomenika nije poznato, no S. Čače pretpostavlja da je spomenik izvorno stajao dublje unutar teritorija Korinjana.³¹⁶

4. 1. 5. 3. S područja današnjeg naselja Pridrage potječe ulomak terminacijskog natpisa koji je bio uzidan u zid obiteljske kuće Josipa Batura. Tekst natpisa glasi:

*[iussu A(uli) Duceni Gem]ini [leg(ati)] / per A(ulum) Resium [Maximum (centurionem) / le]g(ionis) XI prin(cipem) pos[terio] / rem c(o)hor(tis) I et Q(uintum) [Ae] / 5 butium Liberal[em] / (centurionem) leg(ionis) eiusdem (h)a[sta/t]um posteriorem.*³¹⁷

Iz sačuvanog teksta natpisa razvidno je da je razgraničenje obavljeno za vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine) odnosno u vrijeme cara Nerona. Zbog oštećenja spomenika nije poznato između kojih je zajednica proveden postupak razgraničenja. S obzirom na mjesto nalaza i spomen centuriona Aula Resija Maksima i Kvinta Ebucija Liberala, koji se spominju i u natpisu koji je donedavno bio ugrađen u crkvu sv. Mihovila u Popovićima (br. 4. 1. 5. 1.), pretpostavlja se da se razgraničenje odnosi na jednu od zajednica u blizini mjesta nalaza, Korinjana i Nedita.³¹⁸ Također, na temelju sačuvanog teksta nije poznato je li riječ o novom ili obnovi starog razgraničenja.

³¹⁴ Najbolje je sačuvana desna strana spomenika s natpisom. Sačuvana visina spomenika iznosi 76 cm i duljina 36 centimetara. Više u: CIL III, 2882; F. BULIĆ, 1879, 68; J. J. WILKES, 1974, 259, br. 4, T. I, 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2266; S. ČAČE, 2006, 75-76, Map 2, 3.

³¹⁵ A. Kurilić spomenik datira u razdoblje između 37. i 41. godine. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2266.

³¹⁶ S. ČAČE, 2006, 76.

³¹⁷ Sačuvana visina natpisa iznosi 32 cm i širina 46 centimetara.; CIL III, 15045; J. J. WILKES, 1974, 260-262, br. 8, Fig. 2; S. ČAČE, 2006, 75-76, Map 2, 4.

³¹⁸ S. ČAČE, 2006, 75-76, Map 2, 4.

4. 1. 5. 4. Sljedeći terminacijski natpis pronađen je u crkvi sv. Martina u Novigradu.³¹⁹ Tekst natpisa navedenog spomenika gotovo je identičan tekstu pronađenom u kući Josipa Batura (br. 4. 1. 5. 3.) te ih pojedini autori interpretiraju kao jedan natpis.³²⁰ S obzirom da je ulomak natpisa pronađen u crkvi sv. Martina u kasnijim razdobljima izgubljen njihova usporedba nije moguća. Tekst natpisa glasi:

*Fin[i]s inter Neditas et Corinienses / derectus mensuris actis iussu / [A. Du]ceni Gemini leg(ati) per A(ulum) Resium / Maximum (centurionem) legionis XI principem /5 posteriorem c(oh)o[r(tis)] I et per [Q(uitum)] A[e]butium / Liberalem (centurionem) eiusdem leg(ionis) (h)astatum / posteriorem c(o)hor(tis) I.*³²¹

Razgraničenje između Nedita i Korinjana proveli su isti centurioni, Aulo Resije Maksim, centurion XI. legije i Kvint Ebucije Liberal, koji se javljaju na terminacijskom natpisu pronađenom u crkvi sv. Mihovila u Popovićima (br. 4. 1. 5. 1.). Razgraničenje je izvršeno po naredbi namjesnika Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine) odnosno u vrijeme cara Nerona.³²²

4. 1. 5. 5. U jugozapadnom dijelu današnjeg naselja Karin Donji, oko 400 m jugozapadno od zaseoka Lacmanovići i oko 1 km južno od gradine Miodrag, na sjevernoj padini kamenog platoa Kukalj, na živoj stijeni na položaju Čukova ploča uklesan je natpis *Finis Nediti[nus]* (Sl. 8.).³²³ U neposrednoj blizini natpisa evidentiran je stari put koji se spušta s platoa, u kojem pojedini autori prepoznaju antički prolaz.³²⁴ Natpis je sastavni dio međašnog suhozida koji je predstavljao granicu između dviju teritorijalnih zajednica, Nedita i Korinjana. Zid se od natpisa pruža kilometrima u smjeru sjeverozapada prema današnjem naselju Pridraga odnosno u smjeru jugoistoka prema današnjem naselju Popovići. Suhozid je

³¹⁹ Podatci o mjestu nalaza spomenika u literaturi su oprečni. Spomenik prvi put, u 15. stoljeću, spominje venecijanski tiskar Manutius, koji kao mjesto nalaza navodi crkvu sv. Martina u Novigradu koju suvremeni autori poistovjećuju sa crkvom sv. Martina u Pidrasi, smještenoj oko 3 km južno od Novigrada. Više u: J. J. WILKES, 1974, 260-261, br. 7; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2267; S. ČAČE, 2006, 76.

³²⁰ Tekst natpisa glasi: *[Finis inter Neditas et Corinienses decretus, mensuris actis iussu A. Duceni Gem]ini [leg(ati)] / per A. Resiu[m Maximum] / [?] (centurionem) l]egionis XI prin(cipem) pos[terio / r]em c(o)hor(tis) I et Q. [Ae] / 5 butium Liberal[em] (centurionem) leg(ionis) eiusdem (h)asta / [t]um posteriorem [c(o)hor(tis) I].;* A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2267.

³²¹ CIL III, 2883; J. J. WILKES, 1974, 260, br. 7; S. ČAČE, 2006, 76.

³²² A. Kurilić natpis datira u prva polovicu 1. stoljeća, odnosno u razdoblje prije 42. godine i dobivanja počasne titule XI. legije. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2267.

³²³ Visina slova iznosi 25 centimetara. Natpis je prvi put evidentiran 1909. godine. Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 32-33, br. 4; J. J. WILKES, 1974, 260, br. 5; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2733; S. ČAČE, 2006, 75-76, Map 2, 6.

³²⁴ S. ČAČE, 2006, 76.

postavljen direktno na živu stijenu. Sastoji se od dva lica izrađena od većeg nepravilnog kamena lomljenca s ispunom od manjeg kamena. Širok je 1,5 metar. Ostatci zida vidljivi su

Sl. 8. Karin – zaselak Lacmanovići, Terminacijski natpis na živoj stijeni (Fototeka ZM Benkovac, Foto: M. ČURKOVIĆ, 2011.)

na sjeverozapadu do jaruge Krivača i dalje u blizini ceste Benkovac – Donji Karin, dok se sa suprotne jugoistočne strane zid pruža niz kosinu nasuprot crkve sv. Mihovila u Popovićima.³²⁵

4. 1. 5. 6. S teritorija Korinija potječe ulomak terminacijskog natpisa koji je početkom 20. stoljeća bio uzidan u obiteljsku kuću Bare Jokića u Popovićima, oko 1 km sjeveroistočno od crkve sv. Mihovila. Iz teksta natpisa razvidno je da je razgraničenje izvršeno za vrijeme namjesnika Publija

Kornelija Dolabele između 14. i 20. godine, no natpis je oštećen na mjestu imena zajednica na koja se razgraničenje odnosi. Natpis je u međuvremenu zagubljen.³²⁶ Tekst natpisa glasi:

[E]x dec[reto] / [P.] Corne[li] / [Do]label(lae) le[g(ati) pro] / [pr(aetore)] finis int[er] / 5 [-----].

Usprkos znatnom oštećenju natpisa, iz kojeg nije razvidno na teritorij kojih zajednica se odnosi razgraničenje, u stručnoj literaturi se ime jedne od zajednica nerijetko interpretira kao [*Neditas et ...*].³²⁷

4. 1. 5. 7. Izuzev opisanih nalaza terminacijskih natpisa, početkom 20. stoljeća u blizini crkve sv. Marka (sv. Nikole) u Karinu Donjem pronađen je ulomak natpisa od kojeg je sačuvan dio lijevog ruba. Tekst natpisa koji je u međuvremenu zagubljen glasi: [-----] / leg. Aug. [-----] / Neditu[-----] / [-----]. S obzirom na formulaciju teksta ne treba isključiti mogućnost da je riječ o terminacijskom natpisu³²⁸ posebno ako se u obzir uzme činjenica da se ostatci crkve sv. Nikole nalaze u blizini opisanog suhozida na predjelu Kukalj koji je imao funkciju međaša između teritorija Korinjana i Nedita. Ostatci crkve danas su zarasli u gustu vegetaciju.³²⁹ Spomenik se datira u razdoblje ranog principata.³³⁰

³²⁵ S. ČAČE, 2006, 76.

³²⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 32, br. 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2736.

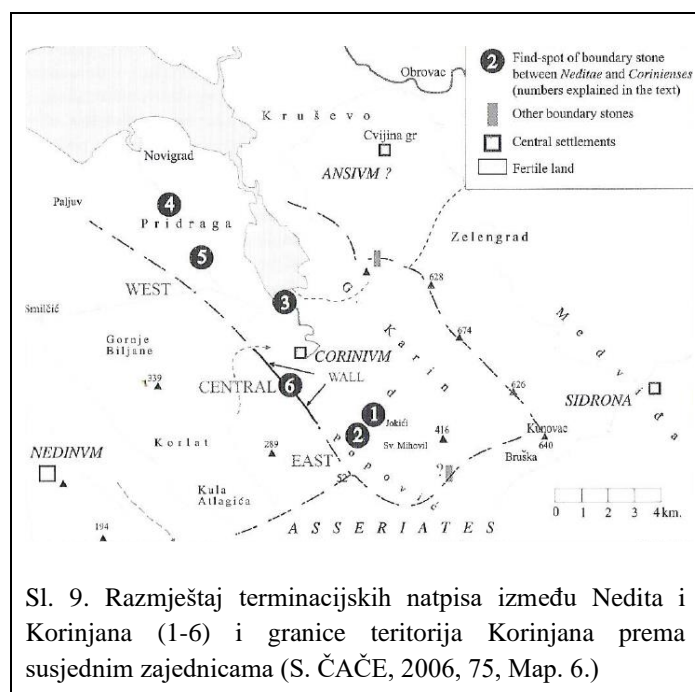
³²⁷ Više u: J. J. WILKES, 1974, 259, br. 3, Fig. 1; S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 1.

³²⁸ A. COLNAGO, 1915, Bb. 187, g; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2734.

³²⁹ Osobni uvid u ostatke crkve sv. Marka/sv. Nikole tijekom 2010. godine.

Kako je vidljivo iz natpisne građe, na širem području teritorija Nedita evidentirano je ukupno 7 terminacijskih natpisa od kojih se na dva javljaju imena zajednica koje sudjeluju u razgraničenju, Nedita i Korinjana (br. 4. 1. 5. 1. i br. 4. 1. 5. 4.), dok je na tri natpisa sačuvano ime samo jedne zajednice, Nedita (br. 4. 1. 5. 2, br. 4. 1. 5. 5. i br. 4. 1. 5. 7.). Na dva natpisa nisu sačuvana imena zajednica na koja se razgraničenje odnosi (br. 4. 1. 5. 3. i br. 4. 1. 5. 6.), no s obzirom na poziciju nalaza mogu se dovesti u vezu s navedenim zajednicama. Kako je vidljivo iz tekstova natpisa, granični sporovi među zajednicama rješavani su od razdoblja cara Tiberija i namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14.-20. godine) do razdoblja cara Nerona i namjesnika Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine). Na dva natpisa dokazano je da je riječ o obnovi ranije određenih razgraničenja uspostavljenih za vrijeme Publija Kornelija Dolabele (br. 4. 1. 5. 1. i br. 4. 1. 5. 6.), dok se za jedan natpis (br. 4. 1. 5. 2.) pretpostavlja da je riječ o obnovi razgraničenja između dviju zajednica prvotno utvrđenog za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele. Na temelju nalaza terminacijskih natpisa razvidno je da su sporovi između navedenih zajednica trajali 50-ak godina.

Na temelju nalaza terminacijskih natpisa u određenoj se mjeri može rekonstruirati razgraničenje Nedita na sjeveru i istoku, odnosno granica s Korinjanima i Aserijatima, dok o

razgraničenju, a samim time i pružanju teritorija prema zapadu i jugu nema čvrstih dokaza (Sl. 9.). Granica s Korinjanima na sjeveru u većoj je mjeri određena nalazima terminacijskih natpisa iako je i dalje otvoreno pitanje pripadnosti današnjeg naselja Paljuv, koje je vjerojatno pripadalo teritoriju Nedita. Uz Paljuv, granica teritorija na sjeveru najvjerojatnije se protezala do današnjeg Islama Grčkog, uključujući područje Kašića i

Smilčića, dok se prema zapadu protezala do zapadnog dijela Biljana Donjih obuhvaćajući

³³⁰ Sačuvana visina natpisnog polja iznosi 50 cm i širina 30 centimetara. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2734.

dio Gornjeg Zemunika, uključujući današnja naselja Škabrnju i Prkos. Istočna granica s Aserijatima najvjerojatnije se pružala uz komunikaciju koja povezuje Kličevicu s Popovićima, pri čemu je Kula Atlagić najvjerojatnije pripadala Neditima. Na jugu, u blizini Zemunika Donjeg, teritorij zajednice je graničio s teritorijem kolonije Jader dok je granica na jugoistoku najvjerojatnije bio teritorij zajednice sa sjedištem na gradini Trojan.³³¹

Dva terminacijska natpisa između Nedita i Korinjana (4. 1. 5. 1. i 4. 1. 5. 4.) svjedoče o širenju teritorija Nedita na štetu Korinjana duboko u unutrašnjost južne Liburnije prema sjeveroistoku na područje Bukovice, gdje su prisvojili područje sve do krške zaravni Kukalj i približili se upravnom središtu teritorija Korinjana na manje od jednog kilometra.³³² Zajednica sa središtem u Nedinumu svoj prosperitet je temeljila na velikom udjelu poljoprivrednih površina pogodnih za valorizaciju, povoljnom geografskom položaju uz prometnicu *Iader – Burnum*, nekadašnjim velikim šumskim površinama na zapadu teritorija kao i pašnjačkim površinama pogodnim za ispašu stoke sitnog zuba. Porastom broja stoke sitnog zuba potreba za pašnjacima se povećala, uslijed čega se teritorij širi prema sjeveroistoku. Razlog širenja neditskog teritorija prema sjeveroistoku treba tražiti i u pretpostavci zaštite vlastitih obradivih površina od stoke sitnog zuba i orijentaciji na ispašu na udaljenija područja.³³³

4. 1. 6. Teritorij Aserije (*Asseria*)

U današnjem Podgrađu kraj Benkovca tijekom predrimskog razdoblja na dominantnom položaju Gradina (251 m/nv) razvilo se, uz Jader i *Nedinum*, jedno od najznačajnijih naselja južne Liburnije koje se spominje kod većine antičkih izvora kao i na Tabuli Peutingeriani.³³⁴ Naselje se razvilo na izduženoj sinklinali koja razdvaja Ravne kotare i Bukovicu. S jedne strane plodne površine Ravnih kotara i obilje vode omogućavale su poljoprivrednu valorizaciju zemljišta dok je pak s druge, obradivim poljoprivrednim površinama siromašna, krška Bukovica bila idealna podloga za stočarsku proizvodnju, prvenstveno uzgoj koza i ovaca. Osim poljoprivredne i stočarske valorizacije šireg područja od presudne važnosti za razvoj naselja, kako u predrimskom tako i u rimskom razdoblju, bila

³³¹ J. J. WILKES, 1969, 213; S. ČAČE, 1985, 824-825; 2003, 27; A. STARAC, 2000, 94.

³³² S. ČAČE, 2003, 25.

³³³ S. ČAČE, 1985, 824.

³³⁴ Plinije *N. h.*, 3, 130. i 139; Rav. Ann., 4, 16. i 5, 14; Ptol., 2, 16, 6. Više u: S. ČAČE, 1985, 827; 2003, 8-17; A. STARAC, 2000, 95.

je, zahvaljujući činjenici da u reljefu nema većih barijera,³³⁵ izgradnju brojnih kopnenih komunikacija. Uz komunikaciju *Iader – Burnum*, Aserija je bila sjecište većeg broja kopnenih komunikacija koje su povezivale obalni dio južne Liburnije i naselja u zaleđu poput komunikacije koja je vodila prema Cvijinoj gradini odakle se nastavljala prema prijelazu na rijeci Zrmanji nizvodno od Obrovca i dalje preko Velebita u Liku, zatim ceste prema Gradini u Medviđi (*Sidrona*) i dalje preko prijelaza na rijeci Zrmanji prema Velebitu, ceste prema Skardoni i drugih.³³⁶

Za razliku od ostalih naselja u okruženju, prva arheološka istraživanja Aserije vršena su početkom 20. stoljeća,³³⁷ a od 1999. godine na lokalitetu se, uz manje prekide, provode sustavna arheološka istraživanja.³³⁸ Na temelju dosadašnjih spoznaja, razvidno je da naselje puni procvat doseže tijekom kasnorepublikanskog razdoblja i tijekom 1. stoljeća. Na temelju podataka koje donosi Plinije stanovnici Aserije bili su oslobođeni od plaćanja tributa – *immunes*,³³⁹ no vrijeme dobivanja navedenog statusa kao i razlozi do danas su ostali tema brojnih znanstvenih rasprava.³⁴⁰ Status municipija Aserija dobiva najvjerojatnije tijekom prve polovice 1. stoljeća odnosno prema nekim autorima za vrijeme cara Klaudija.³⁴¹ Danas se teritorij zajednice Aserijata donekle može rekonstruirati zahvaljujući nalazima terminacijskih natpisa koji donose podatke o razgraničenju sa susjednim zajednicama, kojih je do danas poznato pet.

4. 1. 6. 1. U mjestu Bruška, uz cestu koja iz današnjeg naselja Podgrađe vodi prema Medviđi, 1903. godine pronađen je ulomak terminacijskog natpisa.³⁴² Tekst natpisa glasi: *[? iussu... legati] / Caesaris Au[g(usti) Germanici] inter Sidrinos et / Asseriates Q(uintus) Aebu/tius Liberalis (centurio) leg(ionis) / XI definit.*³⁴³

³³⁵ A. KALOGJERA, 1987, 39.

³³⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 13. i dalje; 23-26, Fig. 4; M. SUIĆ, 1996[1965], 343-343, Sl. 9; Ž. MILETIĆ, 2004, 10. i dalje; S. ČAČE, 2007, 47. i dalje.

³³⁷ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, Bb. 17-88.

³³⁸ I. FADIĆ, 2001a, 82. i dalje; 2003a, 7-22.

³³⁹ Plinije, *N. h.*, 3, 139; M. SUIĆ, 1981, 244, bilj. 193. i 194; 2003, 62, 104; S. ČAČE, 2003, 11-13.

³⁴⁰ Više u: J. J. WILKES 1969, 214-215; M. SUIĆ, 1981, 244, bilj. 193; A. STARAC, 2000, 95-96; S. ČAČE, 2003, 11-13.

³⁴¹ J. J. WILKES, 1969, 214-215; M. SUIĆ, 1981, 244, bilj. 194; 2003, 28; I. FADIĆ, 1991, 212, bilj. 9; A. STARAC, 2000, 95-96; S. ČAČE, 2003, 13; 2007, 46.

³⁴² A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 52-54; J. J. WILKES, 1974, 261-262, br. 10, Fig. 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1848; S. ČAČE, 2003, 21-22, br. 2.

³⁴³ Spomenik je sačuvan iz dva ulomka. Sačuvana visina spomenika iznosi 190 cm, širina 66 cm i debljina 20 centimetara. Više u: A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 52-54. s crtežom spomenika; J. J. WILKES 1974, 261-262, br. 10, Fig. 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1848; Spomenik je pohranjen u Zavičajnom muzeju Benkovac.

Spomenik donosi podatak o razgraničenju između Aserijata i Sidrina (gradina Milanko u Medviđi) te je najvjerojatnije pronađen na izvornom mjestu postavljanja. Razgraničenje između navedenih teritorijalnih zajednica izvršeno je u vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine), odnosno za vrijeme cara Nerona (54.-68. godine).³⁴⁴

4. 1. 6. 2. U istočnom dijelu današnjeg naselja Gornji Karin 1950-ih pronađen je ulomak terminacijskog natpisa. Sačuvan tekst natpisa glasi:

Ex [decr(eto)] P(ublili) Corn(elii) / Dol(abellae) leg(ati) pr(o) [pr(aetore) / det(erminavit) C(aius) Titius / Geminus (centurio?) [-? – leg(ionis) VII inte[r Asser(iates) et C(or)inienses].

Iz teksta natpisa iščitava se da je natpis ponovno podignut za vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina (63.-67.), odnosno za vrijeme cara Nerona (54.-68.), po prethodnoj odluci namjesnika Publija Kornelija Dolabele³⁴⁵ u sklopu obnove postojećeg razgraničenja. Opunomoćenik kojemu je povjereno podizanje natpisa je *C. Titus Geminus*, isti centurion koji je zabilježen na terminacijskom natpisu pronađenom u crkvi sv. Martina u Novigradu (br. 4. 1. 5. 4.).³⁴⁶ Iako nije poznato izvorno mjesto nalaza natpisa, iz teksta je razvidno da su Aserijati svoj teritorij, slično kao i Nediti, proširili duboko u unutrašnjost Bukovice očito na štetu Korinjana. Tijekom prve polovice 1. stoljeća, slično kao i kod Nedita, jačanjem gospodarske uloge Aserije dolazi do širenja teritorija na štetu susjednih zajednica i shodno navedenom do izbijanja sukoba oko razgraničenja.³⁴⁷

Na sjeveroistoku je teritorij Aserije graničio s teritorijom zajednice Alverita čije središte nosi ime *Alveria*, koje se prvi put spominje kod Anonima iz Ravene.³⁴⁸ O razgraničenju između Aserijata i Alverita svjedoče tri terminacijska natpisa.

4. 1. 6. 3. Prvi terminacijski natpis koji se odnosi na razgraničenje Aserijata i Alverijata pronađen je, najvjerojatnije *in situ*, na brdu Smerdeljica³⁴⁹ u Dobropoljcima.³⁵⁰ Tekst natpisa glasi:

³⁴⁴ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 52-54; J. J. WILKES, 1974, 261-262, br. 10, Fig. 3; A. Kurilić natpis datira u razdoblje prije 42. godine. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1848; S. ČAČE, 2003, 21-22, br. 2.

³⁴⁵ Uvjeti kao ni mikrolokacija nalaza spomenika nije poznata. Sačuvana visina spomenika iznosi 104 cm, širina 72 cm i debljina 32 centimetra. Više u: S. ČAČE, 2003, 19-21, br. 1. s fotografijom natpisa.

³⁴⁶ S. ČAČE, 2003, 21.

³⁴⁷ S. ČAČE, 2003, 26.

³⁴⁸ Rav. Ann., 4, 16; Anonim ime Alverita donosi kao *Arberia*.; Više u: B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 57; A. STARAC, 2000, 96; S. ČAČE, 2003, 16-17, 22.

³⁴⁹ CIL III, 9938; D. ALACHEVICH, 1879, 40-41; F. BULIĆ, 1879, 67-68; B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 49-50, T. I, sl. 1.

*Ti. [Cl]audius [Epetinus], / C. Avillius Clemen[s], / L. Coelius Capella, P. / Raecius Libo, P. Valeri / 5 us Secundus, iudices / dati a M. Pompeio Silva/no, leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) inter / rem p(ublicam) Al / veritarum, in re praesenti per / 10 [sententi]am suam determina / verunt.*³⁵¹

4. 1. 6. 4. Drugi terminacijski natpis pronađen je unutar groblja na Bribirskoj glavici u funkciji mense jednog groba. Natpis je uklesan na grubo obrađenom kamenu i sekundarno prerađen u nadvratnik. Tekst natpisa glasi:

*[Ti. Cl]audius Epetinus, / [C. A.]villius Clemens, / [L. Coeliu]s Capella, P. Raec / [ius Libo, P. Valeri]us S[ec]und[us], / 5 [iudice]s dati a M. Pomp(eio) / Silvano, leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) / inter rem p(ublicam) Asseriatium / et rem p(ublicam) Alveritarum, in [re] / praesenti [pe]r [s]e[nt]enti[am] / 10 [determ]inaverunt.*³⁵²

4. 1. 6. 5. Treći terminacijski natpis koji donosi podatke o razgraničenju između Aserijata i Alverijata pronađen je 1970. na položaju Dolovi, u blizini zaseoka Čalići, u današnjem Brgudu. Spomenik je pronađen na dubini oko 1 m s tragovima paljevine uokolo. Osim na mjestu nalaza tragovi gorenja evidentirani su i na samom spomeniku. Spomenik je oštećen u gornjem lijevom kutu.³⁵³ Tekst natpisa glasi:

*[Ti(berius)] Claudius Epetinus / [C(aius) A]villius Clemens / L(ucius) Coelius Capella, P(ublius) / Raecius Libo, P(ublius) Valerius / 5 Secundus, iudices dati a M(arco) Pom(peio) / Silvano leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore), inter r(em) [p(ublicam)] / Asseriatum et inter rem p(ublicam) Alve[ritarum] / in re praesenti per sententiam / determinaverunt.*³⁵⁴

Tekst trećeg terminacijskog natpisa (br. 4. 1. 6. 5.) gotovo je identičan tekstovima dvaju prethodnih natpisa koja donose podatke o razgraničenju između Aserijata i Alverita, pronađenih u Dobropoljcima i na Bribirskoj glavici (br. 4. 1. 6. 3. i 4. 1. 6. 4.). U osmom

³⁵⁰ Spomenik je pohranjen unutar Arheološkog muzeja u Splitu pod inventarnim br. 8693.; B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 49-50, Sl. 1; S. ČAČE, 2003, 22, br. 3.

³⁵¹ Sačuvana visina spomenika iznosi 54 cm, duljina 68 cm i debljina 23,5 centimetra. Više u: D. ALACHEVICH, 1879, 41; B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 50; J. J. WILKES, 1969, 216; 1974, 262, br. 11, Pl. II, 5; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2387; S. ČAČE, 2003, 22-23, br. 3.

³⁵² Sačuvana visina spomenika iznosi 182 cm, duljina 55 cm i debljina 17 centimetara. Više u: B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 49. i dalje, T. I, 2-3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2921; S. ČAČE, 2003, 24, br. 5.

³⁵³ Spomenik je pronađen unutar vinograda. Sačuvana visina spomenika iznosi 149 cm, širina 64 cm i debljina do 25 centimetra. Spomenik je pohranjen u Zavičajnom muzeju Benkovac pod inv. br. ZMB A-2601. Više u: S. ČAČE, 1985, 817; 2003, 23.

³⁵⁴ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 50, T. II, 4-5; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2920; S. ČAČE, 2003, 23-24, br. 4.

redu teksta nedostaje *suam* koje je evidentirano na prethodna dva natpisa, no s obzirom na pretrpljena oštećenja dio teksta na tom dijelu je najvjerojatnije izbrisan.³⁵⁵ Spomenik je pronađen unutar plodnog polja zapadno od gradine Jarebnjak koje je danas vlasnički podijeljeno između stanovnika Lisičića i Brguda. Najvjerojatnije je pronađen u blizini izvornog mjesta postavljanja, odnosno mjesta razgraničenja. Slijedom navedenog, S. Čače ne odbacuje mogućnost da je slična situacija vladala i u rimskom razdoblju, odnosno da je navedeno polje bilo podijeljeno između Aserijata i Alverita.³⁵⁶

Sva tri terminacijska natpisa postavljena su u vrijeme namjesnika provincije Dalmacije Marka Pompeja Silvana, koji je namjesničku funkciju vršio u drugoj polovici 1. stoljeća, između 67. i 70. godine, i datiraju se u razdoblje oko 70. godine (69./70. godina), odnosno na sam početak vladavine cara Vespazijana (69.-79.). Imena osoba (*iudices*) koje je Marko Pompej Silvan odredio za provođenje razgraničenja Tiberije Klaudije Epetin, Gaj Avilije Klement, Lucije Celijske Kapela, Publije Recije Libon i Publije Valerije Sekund na sva tri natpisa su ista.³⁵⁷ Kako je vidljivo iz teksta natpisa, suci samostalno (*per sententiam suam*) uvidom na licu mjesta (*in re praesenti*) donose odluku o razgraničenju³⁵⁸ između, u ovom slučaju, granica teritorija dviju peregrinskih općina (*res publica*) Aserijata i Alverita.³⁵⁹ Kada je riječ o dataciji natpisa i osobama zaduženim za izvršenje razgraničenja među Aserijatima i Alverijatima, za razliku od ostalih terminacijskih natpisa na kojima su u razgraničenju sudjelovali pripadnici VII. i XI. legije (br. 4. 1. 6. 1. i br. 4. 1. 6. 2.), u navedena tri slučaja (br. 4. 1. 6. 3., br. 4. 1. 6. 4. i br. 4. 1. 6. 5.) razgraničenje su provele civilne osobe i to najvjerojatnije neposredno nakon premještaja XI. legije na dunavski limes. Slijedom navedenog, razgraničenja se nisu mogla provesti prije 69. ili 70. godine, na početku vladavine cara Vespazijana, odnosno pred kraj službe namjesnika Marka Pompeja Silvana³⁶⁰ koji je 71. godine obnašao funkciju kuratora u Rimu.³⁶¹ Kako je navedeno, komisija koja je posredovala u utvrđivanju razgraničenja sastojala se od pet članova. Na temelju imenskih obrazaca članova komisije pretpostavlja se da su njihova imena na terminacijskim natpisima

³⁵⁵ Više u: S. ČAČE, 2003, 23.

³⁵⁶ S. ČAČE, 2003, 24.

³⁵⁷ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 51-52; S. ČAČE, 2003, 26.

³⁵⁸ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 52, bilj. 12.

³⁵⁹ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 52.

³⁶⁰ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 53, bilj. 15; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2387; S. ČAČE, 2003, 26.

³⁶¹ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 52, bilj. 13; 53, bilj. 14.

navedena prema važnosti, pri čemu su Tiberije Klaudije Epetin, Gaj Avilije Klement i Lucije Celije Kapela doseljenici dok su Publije Recije Libon i Publije Valerije Sekund autohtonog liburnskog podrijetla. Uzme li se navedena pretpostavka kao točna, ulogu glavnog povjerenika najvjerojatnije je imao Tiberije Klaudije Epetin dok su predstavnici autohtonog stanovništva stavljeni posljednji da s jedne strane zastupaju pripadnike lokalnih zajednica, a s druge da svojom eventualnom pristranošću ne bi narušili pravično rješenje graničnog spora.³⁶²

Na temelju sačuvanih tekstova natpisa nisu razvidni razlozi utvrđivanja razgraničenja između Aserije i Alverije, odnosno ostaje nepoznanica je li riječ o obnovi starih ili utvrđivanju i podizanju novih granica. U tekstu natpisa općine na koje se odnosi razgraničenje, Aserija i Alverija, označene su kao *res publica*. Aserija je status municipija dobila, kako je prethodno navedeno, najvjerojatnije tijekom prve polovice 1. stoljeća, odnosno prema pojedinim autorima za vrijeme cara Klaudija (41.-54.),³⁶³ dakle prije postavljanja predmetnih terminacijskih natpisa. Pitanje je kakav je upravni status imala Alverija. Na temelju termina *res publica* pretpostavlja se da je zajednica imala određeni stupanj autonomije, no koji tip, peregrinske ili zajednice s rimskim građanskim pravom, na temelju dosadašnjih spoznaja nije moguće utvrditi iako pojedini autori pretpostavljaju da je zajednica u prvim stoljećima rimske vladavine imala status autohtone *civitas*.³⁶⁴ S druge pak strane, postavljanje tri terminacijska natpisa u isto vrijeme, prema pojedinim autorima, potvrda je jačanja zajednice Alverita u odnosu na slične peregrinske zajednice.³⁶⁵ No ni za navedenu pretpostavku na temelju dosadašnjih spoznaja, bez pisanih izvora, nema čvrstih dokaza.

Zahvaljujući nalazima terminacijskih natpisa u većoj je mjeri moguće rekonstruirati razgraničenje Aserije sa susjednim zajednicama, a samim time i granice aserijatskog teritorija. Iako uvjeti kao ni mikrolokacija nalaza terminacijskog natpisa koji donosi podatak o razgraničenju između Aserijata i Korinjana pronađenog u Karinu Gornjem (4. 1. 6. 2.) nisu poznati, na temelju nalaza većeg broja terminacijskih natpisa koji donose podatke o razgraničenju između Nedita i Korinjana pretpostavlja se da se oko 2 km južno od crkve sv. Mihovila u Popovićima najvjerojatnije nalazio *trifinium*, odnosno tromeđa između teritorija

³⁶² B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 54-56.

³⁶³ J. J. WILKES 1969, 214-215; M. SUIĆ, 1981, 244-245; 2003, 28; A. STARAC, 2000, 95-96; S. ČAČE, 2003, 13; 2007, 46.

³⁶⁴ Ž. MILETIĆ, 2003, 410.

³⁶⁵ B. KUNTIĆ – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 58.

triju zajednica Nedita, Korinjana i Aserijata.³⁶⁶ S druge pak strane, nalaz terminacijskog natpisa u Bruškoj određuje granicu aserijatskog teritorija prema sjeveroistoku koji je obuhvaćao uže područje današnjeg naselja Bruška, odnosno uski pojas uz važnu komunikaciju koja je povezivala Ravne kotare preko Medviđe i dalje preko rijeke Zrmanje i planinskih prevoja Velebita s kopnenom unutrašnjosti provincije.³⁶⁷ Na sjeveroistoku i istoku teritorij Aserije se protezao do granice s teritorijem Alverita koja je označena nalazima terminacijskih natpisa na položaju Dolovi u Brgudu i natpisa iz Dobropoljica.³⁶⁸ Razgraničenje u Brgudu najvjerojatnije je rezultat dogovora Aserijata i Alverita o korištenju plodnog zemljišta u kršu dok pak s druge strane, prodiranje aserijatskog teritorija na područje današnjih Dobropoljica upućuje na širenje jače zajednice na štetu slabije zbog povećanih potreba za šumom i pašnjacima za ispašu stoke sitnog zuba.³⁶⁹ Slijedom navedenih razgraničenja, Aseriji je pripadao veći dio današnjeg naselja Bruška i istočni dio Popovića. Granica prema zapadu je išla linijom razgraničenja od Popovića do klisure Kličevice, obuhvaćajući područje istočno od Kule Atlagića, odnosno današnja naselja Šopot, Zapužane, Kolarina, Perušić, Bulić i Lepure te najvjerojatnije Pristeg, Miranje, Ceranje i dio Jagodnje Gornje. Na jugozapadu, na području današnje Jagodnje Gornje, tijekom liburnskog razdoblja unutar Čosine gradine razvilo se naselje koje je najvjerojatnije napušteno tijekom 2. stoljeća prije Krista. Napuštanjem Čosine gradine središte šireg područja najvjerojatnije preuzima zajednica sa središtem na gradini Trojan (*Blandona* ?). Na jugoistoku je teritorij Aserijata graničio sa zajednicom sa središtem na gradini Samograd kojoj je pripadalo područje od Vrane prema Radašinovcima.³⁷⁰ Na jugu i jugozapadu teritorij Aserije graničio je s teritorijem autohtonih zajednica nepoznatih imena, čija su se središta u predrimskom razdoblju formirala unutar gradinskih naselja na području današnjih Stankovaca i na Gradini u Gornjoj Jagodnji. Granicu s navedenim zajednicama najvjerojatnije su predstavljale kršne zaravni Krševi, Vlake i Bila Vlaka.³⁷¹ Tijekom rimskog razdoblja teritorij Aserije mogao se na jugoistoku proširiti na teritorij nekadašnje zajednice sa središtem u Jagodnji Gornjoj, odnosno na područje današnjeg naselja Vukšić na jugoistoku.³⁷² U okviru takvih granica teritorij Aserije je u rimskom razdoblju obuhvaćao površinu od oko 190 km² unutar kojih se

³⁶⁶ S. ČAČE, 2006, 78, Map 7, 1.

³⁶⁷ S. ČAČE, 2003, 26; 2006, 78, Map 7, 2.

³⁶⁸ S. ČAČE, 2003, 26; 2006, 78, Map 7, 3. i 4.

³⁶⁹ S. ČAČE, 2003, 26. i dalje.

³⁷⁰ S. ČAČE, 1985, 827; 2003, 27-28; 2006, 78, Map 7.

³⁷¹ Ž. MILETIĆ, 2003, 411.

³⁷² S. ČAČE, 1985, 827; 2006, 78, Map 7.

nalazilo oko 5100 hektara obradivog zemljišta, odnosno oko 30 % ukupne površine teritorija. Nakon Jadera i Nedinuma, Aserija je raspolagala s najvećim udjelom obradivih površina. S obzirom na udio poljoprivrednih površina, s Aserijom se mogu uspoređivati teritoriji Enone i Varvarije.³⁷³

4. 1. 7. Teritorij Alverije (*Alveria*)

Kako je prethodno navedeno prilikom opisa teritorijalnih granica rimskodobne Aserije, na sjeveroistoku je teritorij navedene zajednice graničio s teritorijom zajednice Alverita koja se prvi put spominje kod Anonima iz Ravene kao *Arberia*.³⁷⁴ Iako se na temelju nalaza tri terminacijska natpisa može zaključiti da je navedena zajednica u drugoj polovici 1. stoljeća imala značajnu ulogu u ovom dijelu Bukovice, status kao i ubikacija njezine točne pozicije smještaja i danas su predmet brojnih znanstvenih rasprava.³⁷⁵ Prema S. Čači činjenica da Plinije Stariji u popisu 14 općina na području Liburnije ne spominje navedenu zajednicu ide u prilog tvrdnji da Alveriti nisu uživali povlašten položaj, bilo *ius Italicum* bilo status latinskog municipija, odnosno da je navedeno gradinsko naselje bilo skromnijeg tipa u odnosu na ostala naselja u okruženju.³⁷⁶ Kada je riječ o ubikaciji samog naselja, nepoznanice su još veće. Krajem 19. stoljeća pojedini autori su naselje smještali na područje današnje Medviđe³⁷⁷ odnosno Ostrovice ili Đevrsaka,³⁷⁸ no danas se središte naselja uglavnom ubicira na gradinu Jarebnjak u Brgudu,³⁷⁹ odnosno na područje današnjih Dobropoljica³⁸⁰ gdje dominantnu ulogu ima gradina Jaruv.

Na temelju rasporeda nalaza terminacijskih natpisa u Bruškoj, Brgudu i Dobropoljcima razvidno je da se po dosadašnjim spoznajama teritorij Aserije pružao zapadno od **gradine Jarebnjak u Brgudu**. Na gradini Jarebnjak do danas nisu provedena arheološka istraživanja, no na površini lokaliteta su evidentirani ulomci helenističke keramike kao i veća količina ulomaka keramike iz rimskog razdoblja. Uz pokretni arheološki

³⁷³ S. ČAČE, 2003, 28; 2006, 78.

³⁷⁴ Više u: B. KUNTIC – MAKVIĆ – M. ŠEGVIĆ, 1988, 57; A. STARAC, 2000, 96; S. ČAČE, 2003, 16-17, 22.

³⁷⁵ Š. BATOVIĆ, 1960, 80; J. J. WILKES, 1969, 216; B. ILAKOVAC, 1971, 124; S. ČAČE, 1985, 828; 2003, 27; A. STARAC, 2000, 96.

³⁷⁶ S. ČAČE, 1993, 24.

³⁷⁷ D. ALACHEVICH, 1879, 41.

³⁷⁸ F. BULIĆ, 1879, 69.

³⁷⁹ S. ČAČE, 1990, 204, bilj. 27; 1993, 24; 2003, 17; A. UGLEŠIĆ, 2009b, 186-187.

³⁸⁰ F. BULIĆ, 1881, 81; 1882, 33; J. J. WILKES, 1969, 216; 1974, 262, br. 11, Pl. II, 5; M. SUIĆ, 1981, 247.

materijal, na lokalitetu je evidentiran veći broj objekata rađenih tehnikom suhozida ili ukopanih u liticu, koji su korišteni u predrimskom i rimskom razdoblju, kao i ostatci zidova povezanih žbukom iz rimskog razdoblja na temelju čega je razvidno da je lokalitet bio naseljen tijekom kasnoliburnskog razdoblja i ranog principata. Ukupna površina središnjeg dijela naselja iznosi oko 2 ha što je svrstava u srednje velika naselja.³⁸¹ Lokalitet je udaljen oko 5,5 km od Aserije, 9 km od Gradine u Medviđi (*Sidrona*) i 8,5 km od Gradine u Ostrovici.³⁸² S. Čače ne isključuje mogućnost da tijekom 1. stoljeća zahvaljujući stabilnim političkim odnosima i gospodarskom razvoju regije dolazi do preseljenja središta naselja u podnožje.³⁸³ Naime, na padinama gradine evidentirani su helenistički grobovi dok je na samoj gradini pronađena kasnoantička gepidska fibula koja se datira u kraj 5. i prvu trećinu 6. stoljeća.³⁸⁴ Nalaz fibule, kao i interpretacija zidova u žbuci kao obnove bedema tijekom kasne antike³⁸⁵ potvrđuju kontinuitet naseljenosti lokaliteta do srednjovjekovnog razdoblja. Prosperitet naselja kroz duže vremensko razdoblje temeljilo se na povoljnom geografskom smještaju uz komunikaciju *Iader – Nedinum – Asseria – Burnum*.³⁸⁶ Na području teritorija Alverije ubicira se putna postaja, koja se nalazila uz predmetnu komunikaciju, naznačena na Tabuli Peutingeriani, no njena točna pozicija do danas nije utvrđena.³⁸⁷ Usprkos kontinuitetu naseljenosti lokaliteta S. Čače, na temelju dosadašnjih spoznaja, iznosi pretpostavku da je na gradini Jarebnjak moglo biti smješteno naselje koje je bilo centar razvoja zapadnog dijela alveritskog teritorija dok je središte teritorijalne zajednice moglo biti smješteno na nekom drugom položaju,³⁸⁸ no za takve pretpostavke na temelju dosadašnjih spoznaja i bez provođenja arheoloških istraživanja ne postoje konkretni dokazi.

Kako je navedeno, uz gradinu Jarebnjak u Brgudu, pojedini autori Alveriju ubiciraju na području današnjeg naselja Dobropoljci³⁸⁹ unutar kojeg položajem dominira **gradina Jaruv** (380 m/nv), smještena na zaravni jugozapadno od središta naselja. Tijekom 1960. godine Š. Batović je na gradini proveo probna arheološka istraživanja³⁹⁰ tijekom kojih je

³⁸¹ S. ČAČE, 1985, 828-829; 2003, 27; Fototeka Zavičajnog muzeja Benkovac.

³⁸² S. ČAČE, 1985, 828. i dalje.

³⁸³ S. ČAČE, 2003, 27.

³⁸⁴ Više u: A. UGLEŠIĆ, 2009b, 183. i dalje.

³⁸⁵ S. ČAČE, 2003, 27.

³⁸⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 23-26, Fig. 3; 29, G; Ž. MILETIĆ, 1993a, 132-134; 2004, 14-15.

³⁸⁷ Ž. MILETIĆ, 2004, 14-15.

³⁸⁸ S. ČAČE, 2003, 27.

³⁸⁹ F. BULIĆ, 1881, 81; 1882, 33; J. J. WILKES, 1969, 216; 1974, 262, br. 11, Pl. II, 5; M. SUIĆ, 1981, 247.

³⁹⁰ Š. BATOVIĆ, 1960, 80; 1965, 286.

pronađena veća količina ulomaka željeznodobne keramike³⁹¹ dok su u podnožju gradine istraženi grobni humci iz željeznog doba s kasnijim kasnoantičkim ukopima.³⁹² Gradina svojim položajem dominira nad cijelim plodnim područjem današnjeg naselja Dobropoljci,³⁹³ a u neposrednoj je blizini prolazila trasa rimske komunikacije *Asseria – Burnum* od koje su do danas sačuvani kolotrazi.³⁹⁴ Izuzev ostataka iz željeznog razdoblja, na više položaja u bližoj okolici lokaliteta evidentirani su tragovi naseljenosti iz rimskog razdoblja koji svjedoče o kontinuitetu naseljenosti šireg područja naselja, o čemu će biti više riječi u sljedećim poglavljima.

Usprkos kontinuitetu naseljenosti gradine Jarebnjak kao i šireg područja gradine Jaruv u Dobropoljcima, bez provođenja sustavnih arheoloških istraživanja kojima bi se dobili konkretniji podatci o odnosima pojedinih faza naseljavanja, središte teritorijalne zajednice Alverita na temelju dosadašnjih spoznaja ne može se sa sigurnošću ubicirati. Na temelju rasporeda nalaza terminacijskih natpisa može se zaključiti da je teritorij zajednice obuhvaćao istočni dio današnjeg naselja Brgud, veći dio Dobropoljica te najvjerojatnije današnja naselja Rodaljice i Bilinu protežući se na istok do Modrine i Biovčina sela, obuhvaćajući južni dio Nunića i Kolašca s ukupnom površinom oko 10 km².³⁹⁵

4. 1. 8. Teritorij Karina (*Corinium*)

Na sjeveru je teritorij rimskodobne Aserije graničio sa zajednicom Korinjana. Središte teritorijalne zajednice predrimskog i rimskog Korinija (*Corinium*) ubicira se na Gradinu Miodrag u današnjem Donjem Karinu, smještenu oko 1,5 km zračne udaljenosti od Karinskog mora. Ime zajednice javlja se kod većeg broja antičkih izvora poput Plinija, Ptolemeja i Anonima iz Ravene.³⁹⁶ Iako se na lokalitetu, uz ostatke iz željeznog i rimskog razdoblja, nalaze relativno dobro sačuvani ostatci srednjovjekovne utvrde³⁹⁷ sustavna arheološka istraživanja lokaliteta do danas nisu provedena. Šire područje naselja najvjerojatnije je bilo naseljeno još od brončanog razdoblja o čemu svjedoči veći broj

³⁹¹ Š. BATOVIĆ, 1960, 80.

³⁹² Š. BATOVIĆ, 1960, 79. i dalje; 1965, 286; Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

³⁹³ M. SUIĆ, 1981, 247, bilj. 221. s popisom literature.

³⁹⁴ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 23-26, Fig. 3; 29, G; Ž. MILETIĆ, 2004, 14.

³⁹⁵ S. ČAČE, 2003, 27; 2007, 53.

³⁹⁶ Plin., *N. h.*, 3, 140; Ptol., 2, 16, 2; Rav. Ann., 4, 22.; Više u: S. ČAČE, 1985, 826; 1990, 200; A. STARAC, 2000, 92.

³⁹⁷ J. CONAGO, 1928, 129; S. ČAČE, 1985, 826; Š. BATOVIĆ, 2005, 12-13, Karta 2, br. 53.

gromila i ulomci keramike evidentiranih na području današnje Pridrage kao i naznake o naseljenosti otočića Karinski školj, smještenog u sjeverozapadnom dijelu Karinskog mora, tijekom brončanog razdoblja. Rana naseljenost najvjerojatnije je uvjetovana povoljnim geografskim položajem uz Karinsko i Novigradsko more na čijim su obalama podignuta pristaništa preko kojih je područje bilo povezano s ostalim obalnim centrima. Razvoju naselja pogodovale su i veće obradive poljoprivredne površine kao i tok rijeke Karišnice kao važan izvor vode.³⁹⁸

O važnosti šireg područja naselja svjedoče nalazi devet terminacijskih natpisa, koji se odnose na razgraničenje teritorija Korinjana sa susjednim zajednicama (br. 4. 1. 5. 1. – 4. 1. 5. 5., br. 4. 1. 5. 6. (?), br. 4. 1. 5. 7. i br. 4. 1. 6. 2.), koji su obrađeni u prethodnim poglavljima. S područja današnjeg Gornjeg Karina najvjerojatnije potječe ulomak terminacijskog natpisa koji se datira u prvu polovicu 2. stoljeća. Tekst natpisa glasi:

*[--- iussu legati] Aug(usti) pro p[r(aetore)] / [s]ecundum formam Dolabellianam / restituit.*³⁹⁹

Iako se na temelju nalaza terminacijskih natpisa u većoj mjeri može rekonstruirati razgraničenje Korinjana sa susjednim zajednicama (Sl. 9.), ostaje otvoreno pitanje što je s područjem između jaruge Krivača i današnjih naselja Novigrad i Paljuv. Na temelju dosadašnjih spoznaja pretpostavlja se da je područje današnjeg Paljuva najvjerojatnije pripadalo Neditima. Na temelju rasporeda natpisa razvidno je da je teritorij zajednice Korinija obuhvaćao južnu obalu Novigradskog mora s plodnim dijelom današnjeg naselja Pridraga, jasno odijeljenim nalazima terminacijskih natpisa u kući Jose Batura (br. 4. 1. 5. 3.) i crkvi sv. Martina (br. 4. 1. 5. 4.) od krškog predjela na zapadu koji je pripadao Neditima. Područje današnjeg naselja Pridraga imalo je iznimnu važnost za teritorij zajednice jer je bilo najplodnije područje.⁴⁰⁰ s najvećim udjelom obradive poljoprivredne površine, ali i većim brojem izvora koji se koriste i danas u vidu bunara poput Pećarevca, Novaka, Bančovca, Banjevca, Lupoglavca i drugih. Na sjeveru se granica teritorija protezala do Ivanove glavice, gdje se nalazila granica s teritorijem Ansija, odakle se najvjerojatnije spuštala do obala Karinskog mora. Središnji dio teritorija obuhvaćao je područje današnjeg naselja Donji Karin koje je na zapadu suhozidnom međom bilo razdijeljeno od susjednog teritorija zajednice

³⁹⁸ S. ČAČE, 1985, 826; J. CHAPMAN – R. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 113. i dalje.

³⁹⁹ Uvjeti kao niti mikrolokacija nalaza spomenika nisu poznati. Prema podacima iz literature evidentiran je kod Jakšića u Gornjem Karinu na temelju čega se pretpostavlja da je natpis pronađen na području samog naselja. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2646.

⁴⁰⁰ S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 77.

Nedita. Suhozid je, osim označavanja granica teritorija, u isto vrijeme najvjerojatnije imao funkciju zaštite poljoprivrednih površina smještenih na istočnoj strani granice od stada koza i ovaca sa susjednog neditskog teritorija.⁴⁰¹ O važnosti područja za ispašu stoke, uz reljefne i vegetacijske karakteristike ovog djela Bukovice, svjedoči podatak da je natpis *Finis Nediti[nus]* evidentiran na položaju Čukova ploča početkom 20. stoljeća bio gotovo izlizan jer su mjesni pastiri za potrebe ishrane koza posipali sol.⁴⁰² Granica teritorija prema istoku obuhvaćala je veći dio današnjeg naselja Popovići te se protezala od graničnog suhozida u smjeru jugoistoka, do oko 2 km južno od crkve sv. Mihovila, gdje se najvjerojatnije nalazio *trifinium*, odnosno tromeđa između teritorija triju zajednica Nedita, Korinjana i Aserijata (Sl. 9.).⁴⁰³

4. 1. 9. Teritorij zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini (*Ansium* ?)

Tijekom željeznog razdoblja na dominantnom uzvišenju (356 m/nv), smještenom oko 1,5 km istočno od središta današnjeg naselja Kruševo, razvilo se naselje u široj stručnoj literaturi poznato kao Cvijina gradina. Iako arheološka istraživanja provedena na lokalitetu početkom 20. stoljeća⁴⁰⁴ kao i sustavna arheološka istraživanja koja se provode od 1999. godine, kako unutar urbanog tkiva na samoj Gradini tako i na nekropoli smještenoj uz jugoistočno podnožje naselja, svjedoče o veličini i značenju naselja tijekom željeznog i rimskog razdoblja⁴⁰⁵ predmet brojnih znanstvenih rasprava je ime zajednice koja se veže uz naselje. Naime, dugo vremena se u znanstvenoj literaturi s naseljem povezivala zajednica *Clambetae*⁴⁰⁶ koju su pojedini autori interpretirali kao *vicus* unutar teritorija Korinija.⁴⁰⁷ Samo naselje koje se razvilo unutar Cvijine gradine udaljeno je oko 7 km sjeveroistočno od rimskodobnog Korinija, a o njegovom značenju kao važnog središta u ovom dijelu južne Liburnije, uz istraženu urbanu strukturu i pokretnu arheološku građu, svjedoče tragovi

⁴⁰¹ S. ČAČE, 1985, 826; 1988, 74. i dalje; 1990, 200; 2006, 75, Map 6, 77.

⁴⁰² M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 32-33.

⁴⁰³ S. ČAČE, 2006, 75, Map 6, 77.

⁴⁰⁴ A. COLNAGO – J. KIEL, 1905, Bb. 31-52, Fig. 12; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 13. i dalje.

⁴⁰⁵ Ukupna veličina Gradine iznosi 320×150 m s glavnim platom dimenzija 160×60 metara. Više o arheološkim istraživanjima lokaliteta od 1999. godine do danas u: N. ČONDIĆ – B. NEDVED, 2006, 299-230; N. ČONDIĆ, 2007, 331-333; 2008, 390-392; 2009, 9-22; 2009a, 484-485; N. ČONDIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 522-524; 2014, 20-37; M. JURJEVIĆ – N. ČONDIĆ, 2013, 12-21.

⁴⁰⁶ A. COLNAGO – J. KIEL, 1905, Bb. 59-60; J. J. WILKES, 1969, 211-212; Pojedini autori u imenu zajednice *Clambetae* prepoznaju Obrovac (F. BULIĆ, 1879, 65.).

⁴⁰⁷ J. J. WILKES, 1969, 211-212; M. SUIĆ, 1981, 247-248.

rimskih komunikacija evidentiranih u sjevernom i sjeveroistočnom podnožju koje su naselje povezivale sa susjednim središtima Korinijom i Aserijom, odnosno koje su preko današnjeg Obrovca i rijeke Zrmanje vodile preko Velebita u unutrašnjost u Liku s jedne, odnosno prema Zelengradu i Medviđi i dalje preko prijelaza na rijeci Zrmanji u unutrašnjost provincije Dalmacije.⁴⁰⁸

S druge pak strane, većina znanstvenika Cvijinu gradinu poistovjećuje sa zajednicom *Ansium*⁴⁰⁹ čije je ime poznato preko nadgrobnog spomenika pronađenog u Kruševu i ulomka terminacijskog natpisa pronađenog unutar suhozidne ograde uz nekadašnju rimskodobnu komunikaciju koja je od Aserije preko Cvijine gradine i prijelaza na rijeci Zrmanji nizvodno od današnjeg Obrovca vodila prema Velebitu, odnosno preko Gradine u Zelengradu prema rimskodobnoj Sidroni. Spomenik je pronađen na položaju Ivanova glavica u mjestu Kruševu početkom 20. stoljeća. Iako je u vrijeme pronalaska bio u vrlo lošem stanju, a slova natpisa usred djelovanja atmosferilija jedva čitljiva, posebno na mjestu spomena zajednica na koje se odnosi razgraničenje, *inter An[---- et] / [Co]riniens(es)*,⁴¹⁰ zahvaljujući nalazu nadgrobnog natpisa koji donosi ime vojnika rodom iz Ansija⁴¹¹ ime zajednice je interpretirano kao *Ansium*. Iz teksta terminacijskog natpisa iščitava se da je podignut između 63. i 67. godine u vrijeme cara Nerona i namjesništva Aula Ducenija Gemina.⁴¹² Nakon pronalaska spomenik je bio pohranjen unutar nekadašnjeg Arheološkog muzeja u Obrovcu.⁴¹³ Danas je zagubljen. Tekst natpisa glasi:

*[Finis] inter An[---- et] / [Co]riniens(es) secundum / [c]onventionem utrius / que partis directus mensu / 5 [ris] actis iussu A. Duceni / [Gem]ini leg(ati) Aug(usti) pr(o)pr(aetore).*⁴¹⁴

⁴⁰⁸ A. COLNAGO – J. KIEL, 1905, Bb. 48-52, Fig. 12; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 13-20, 23-26, Fig. 4.

⁴⁰⁹ Pojedini autori *Ansium* ubiciraju na područje današnjeg naselja Bilišane (J. J. WILKES, 1969, 211.) odnosno na položaju Mala gradina (353 m/nv) u Bilišanima. Više u: S. ČAČE, 1985, 838; A. STARAC, 2000, 93; N. ČONDIĆ, 2009, 10. i dalje. Toponim Mala gradina javlja se u literaturi s početka 20. stoljeća (M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 10-11, 23-26, Fig. 4.) te ga preuzimaju kasniji autori (Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 55; S. ČAČE, 1985, 838. i dr.) iako je na topografskim kartama položaj označen kao Gradinica, a ne Mala gradina.

⁴¹⁰ Sačuvana visina natpisa iznosi 53 cm, duljina 65 cm i debljina 9 centimetara. Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 29-31, br. 1; Fig. 5; J. J. WILKES, 1974, 262, br. 9; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2732.

⁴¹¹ Više u: CIL III, 2887; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 30; J. J. WILKES, 1969, 211, bilj. 8; S. ČAČE, 1985, 809. i dalje; A. STARAC, 2000, 93.

⁴¹² M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 29-30, br. 1; Fig. 5; J. J. WILKES, 1974, 262, br. 9; S. ČAČE, 1985, 809. i dalje; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2732; A. STARAC, 2000, 93.

⁴¹³ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 29-31, br. 1; Fig. 5.

⁴¹⁴ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 29-31, br. 1; Fig. 5; J. J. WILKES, 1974, 262, br. 9; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2732.

Teritorij koji je pripadao zajednici sa središtem na Cvijinoj gradini protezao se na zapadu do Novigradskog mora, na sjeveru i sjeverozapadu granica je najvjerojatnije bila rijeka Zrmanja, s mogućnošću pružanja teritorija i na suprotnu desnu obalu rijeke Zrmanje na područje današnjih naselja Zaton Obrovački i Muškovci s pripadajućim pašnjacima na Velebitu. Granica na jugu prema Korinijumu određena je nalazom terminacijskog natpisa na položaju Ivanova glavica dok je granicu s teritorijom zajednice Sidrina u Medviđi najvjerojatnije predstavljalo područje Zelengrada. Ostaje otvoreno pitanje razgraničenja i pripadnosti teritorija prema istoku i sjeveroistoku, gdje se kao središte manjeg centra ubicira Gradinica (Mala gradina) u Bilišanima. Ukupna površina opisanog teritorija iznosila bi između 60 i 70 km².⁴¹⁵

4. 1. 10. Teritorij Argiruntuma (*Argyruntum*)

U središnjem dijelu današnjeg naselja Starigrad Paklenica, uz samu obalu Velebitskog kanala, na položaju Punta tijekom rimskog razdoblja razvilo se naselje *Argyruntum* koje je municipalni status steklo za vrijeme cara Tiberija.⁴¹⁶ O važnosti naselja svjedoče antički izvori.⁴¹⁷ Naselje je gradilo prosperitet kao važno trgovačko središte u kojem su se sjekli putevi koji su vodili u unutrašnjost prema Lici odnosno cestom preko Novskog ždrila prema Jaderu, kao i mogućnost pomorske povezanosti Novskim ždrilom do Karina i Obrovca.⁴¹⁸ Uz istraživanje nekropole, uz samu obalu su tijekom arheoloških istraživanja 1908. godine bili sačuvani ostatci gradskih bedema.⁴¹⁹ Na temelju dosadašnjih spoznaja o razvoju šireg područja današnjeg Starigrada Paklenice ne može se sa sigurnošću govoriti o položaju naselja koje je bilo središte teritorijalne zajednice u predrimskom razdoblju. Na temelju nalaza ulomaka pokretne arheološke građe razvidno je da se uz središte teritorijalne zajednice u Argiruntu unutar naselja Gradina iznad crkve sv. Trojice, Velike gradine iznad Modriča i Gradine Modrič u Modriču život kratko nastavlja i tijekom rimskog razdoblja. Nakon početnog perioda nema dokaza o kontinuitetu naseljenosti sve do razdoblja kasne antike kada su Gradine iznad crkve sv. Trojice i Gradina Modrič u Modriču

⁴¹⁵ S. ČAČE, 1985, 809. i dalje; 2007, 53.

⁴¹⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 45-51, Fig 19; J. J. WILKES, 1969, 202-203; M. ZANINOVIĆ, 1980, 195; 1984, 39. i dalje; S. ČAČE, 1985, 805; A. STARAC, 2000, 87; M. DUBOLNIĆ, 2007, 1, 14, 19.

⁴¹⁷ Plin., *N. h.*, 3, 140; Ptol., 2, 16, 2; Rav. Ann, 4, 22; A. STARAC, 2000, 87; M. DUBOLNIĆ, 2007, 16. i dalje.

⁴¹⁸ S. ČAČE, 1985, 805.

⁴¹⁹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 45-47, Fig 19; 52. i dalje; M. DUBOLNIĆ, 2007, 1, 17. i dalje.

ukomponirane u bizantski sustav utvrda.⁴²⁰ Među navedenim naseljima može se izdvojiti Gradina iznad crkve sv. Trojice u današnjem naselju Tribunj, smještena oko 6 km sjeverozapadno od Starigrada Paklenice, o čijem kontinuitetu naseljenosti u rimsko razdoblje, uz pokretnu arheološku građu,⁴²¹ svjedoče dijelovi pristaništa evidentirani unutar uvale u podnožju Gradine, kao i nalaz paljevinskog groba vojnika u podnožju crkve sv. Trojice.⁴²²

Tijekom rimskog razdoblja teritoriju zajednice Argirunta najvjerojatnije je pripadalo šire područje od današnjeg naselja Mandalina na sjeverozapadu do Rovanjske na jugoistoku odnosno u unutrašnjosti do najviših dijelova Velebita koji su ujedno bili granica sa susjednim japodskim teritorijem, obuhvaćajući površinu od ukupno 220 do 250 km². Na temelju dosadašnjih spoznaja jugoistočna granica teritorija sa susjednom zajednicom sa središtem na Cvijinoj gradini u Kruševu (*Ansiom*) najvjerojatnije je predstavljalo ušće rijeke Zrmanje. S druge pak strane, ostaje otvoreno pitanje gdje se nalazila istočna granica teritorija s teritorijem zajednice *Clambetae*.⁴²³ Tako B. Nedved na temelju nalaza natpisa na položaju Tesana greda između Stražbenice i Pločetice, uz rimsku cestu koja je od Maslenice preko Malog Alana vodila u Liku, pretpostavlja da je riječ o terminacijskom natpisu koji je svjedočio o razgraničenju Argirunta na jugoistočnim padinama Velebita.⁴²⁴ Na temelju dosadašnjih spoznaja o arheološkim nalazištima na ovom dijelu Velebita za takvu pretpostavku nema dokaza tim prije što je predmetni natpis, za kojeg su J. Colnago i M. Abramić pretpostavili da je riječ o miljokazu, razbijen i iskorišten za gradnju klačine te su podatci o njemu poznati preko kazivanja tadašnjih seljaka.⁴²⁵

U predrimskom razdoblju, na suprotnoj strani Velebitskog kanala i Novskog ždrila, zajednica sa središtem u Argiruntu graničila je s teritorijem zajednice *Pasini* o čijem se teritoriju raspravljalo u prethodnim poglavljima. Tijekom rimskog razdoblja, širenjem teritorija Enone i Jadera na štetu susjednih zajednica, rimskodobni *Argyrunum* je graničio s navedenim zajednicama.⁴²⁶

⁴²⁰ Na navedenim lokalitetima evidentirani su ulomci keramike datirane u rimsko razdoblje. Više u: Ž. TOMIČIĆ, 1990, 141-143, T. 1. – A i B; T. 2, 1 i 2; T. 3, 2; M. DUBOLNIĆ, 2007, 15.

⁴²¹ S. ČAČE, 1985, 805; M. DUBOLNIĆ, 2007, 14; A. TONC, 2010, 504-505.

⁴²² I. RADMAN-LIVAJA, 2010, 257; A. TONC – I. RADMAN-LIVAJA – M. DIZDAR, 2013, 247. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, 161-162.

⁴²³ Teritorij rimskodobnog Argiruntuma poklapa se s teritorijom predrimske zajednice. Više u: S. ČAČE, 1985, 805; M. DUBOLNIĆ, 2007, 1-2; 25. i dalje s popisom relevantne literature.

⁴²⁴ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 20; B. NEDVED, 1995, 224, 226.

⁴²⁵ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 20.

⁴²⁶ J. J. WILKES, 1969, 208; S. ČAČE, 1985, 819. i dalje; 2006, 71, Map. 3; 73-74.

4. 1. 11. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Bilišane

Teritorijalna zajednica sa središtem na Cvijinoj gradini na istoku je graničila s današnjim naseljem Bilišane unutar kojeg pojedini autori, kako je navedeno, ubiciraju zajednicu *Ansiium*⁴²⁷ i to na položaju Mala gradina (353 m/nv).⁴²⁸ Podatci o naseljenosti Bilišana u predrimskom i rimskom razdoblju su malobrojni i uglavnom je riječ o pojedinačnim nalazima pokretne arheološke građe ili slučajnim nalazima od strane lokalnog stanovništva bez podataka o uvjetima i mikrolokaciji nalaza poput nalaza brončane fibule koja se datira u 4. stoljeće.⁴²⁹ Početkom 20. stoljeća na području naselja pronađen je veći broj novčića, no nije poznato iz kojeg razdoblja.⁴³⁰ Na području današnjeg naselja nalaze se tri gradinska naselja koja se datiraju u razdoblje željeznog doba Stari Obrovac, Gradina Berber i Gradinica (Mala gradina)⁴³¹ dok se na jugoistočnoj granici sa susjednom katastarskom općinom Žegar nalazi Velika gradina (339 m/nv).

Podatci o Gradinici (Mala gradina) poznati su prvenstveno preko rezultata rekognosciranja šireg područja Bilišana početkom 20. stoljeća kada su u zapadnom podnožju Gradinice evidentirani dijelovi rimskodobne komunikacije koja se u blizini uzvišenja Zelenikovac spajala s komunikacijom Cvijina gradina – Medviđa. Izuzev ceste, u južnom su podnožju Gradinice provedena manja sondažna istraživanja tijekom kojih je evidentiran zid debljine 58 cm s tragovima zidne žbuke crvene i žute boje s unutrašnje strane i podnicom izrađenom od cementa.⁴³² Ostatci su pripisani rimskom ili starokršćanskom razdoblju i dovode se u vezu s rimskim naseljem.⁴³³ Oko 1 km sjeveroistočno od položaja Dolovi, smještenog sjeverno od današnje ceste Obrovac – Bilišane – Žegar, početkom 20. stoljeća navodno je pronađen natpis koji je zagubljen te širi obruč s rebrastim ukrasom. O kontinuitetu naseljenosti svjedoči nalaz groba pronađenog prilikom obrade zemljišta u blizini zaseoka Pupavci u zapadnom dijelu Bilišana unutar kojeg je, uz brončanu spiralnaočalastu

⁴²⁷ J. J. WILKES, 1969, 211.

⁴²⁸ S. ČAČE, 1985, 838; Toponim Mala gradina javlja se u literaturi s početka 20. stoljeća (M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 10-11, 23-26, Fig. 4.) te ga preuzimaju kasniji autori (Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 55; S. ČAČE, 1985, 838. i dr.) iako je na topografskim kartama položaj označen kao Gradinica, a ne Mala gradina.

⁴²⁹ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55-56, Fig. 14; B. NEDVED, 1981, 179, kat. br. 306.

⁴³⁰ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55-56.

⁴³¹ Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 53, 54. i 55; 863-854, Carte 2, br. 37. Berber.

⁴³² U opisu ostataka arhitekture autori navode da je podnica izvedena ...*der Boden war mit Zement gepflastert*. Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 17.

⁴³³ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 16-17, 23-26, Fig 4.

fibulu, pronađena kružna brončana spona koja se datira u razdoblje 8.-7. stoljeća pr. Krista.⁴³⁴ Pretpostavljenom središtu zajednice na Gradinici pripisuje se teritorij na području današnjeg naselja Bilišane na lijevoj te naselja Muškovci na desnoj obali rijeke Zrmanje (Sl. 10.).⁴³⁵

Izuzev na Gradinici, tijekom željeznog razdoblja život se odvijao i na gradini Stari Obrovac u sjeverozapadnom dijelu naselja koja se razvila na dominantnom hrptu na lijevoj obali rijeke Zrmanje, oko 500 m sjeveroistočno od Jankovića buka. Osim tijekom željeznog razdoblja na Starom Obrovcu se odvijao intenzivan život tijekom srednjeg vijeka o čemu svjedoče ostatci srednjovjekovne utvrde s podgrađem,⁴³⁶ dok dokaza o naseljenosti lokaliteta tijekom rimskog razdoblja i ranog srednjeg vijeka za sada nema.

Treće naselje, gradina Berber, smjestilo se na povoljnom geografskom položaju, na istaknutom hrptu s lijeve strane rijeke Zrmanje u blizini Berberova buka, zatvarajući sa sjeverozapada prirodnu udolinu s obradivim poljoprivrednim površinama smještenim uz rubove. Uz rubove se nalazi nekoliko izvora koji povremeno poplavljuju središnji dio udoline. Unutar gradine su, uz ulomke grube prapovijesne keramike, evidentirani i devastirani zidovi s tragovima žbuke.⁴³⁷ O kulturnim ostacima iz rimskog razdoblja u neposrednoj blizini lokaliteta svjedoče podatci A. Colnaga i J. Keila koji navode da su obilaskom šireg područja na zapadnom obronku opisane doline, jugoistočno od grobljanske crkve sv. Jovana i jugozapadno od gradine Berber, evidentirali ostatke zidova iz rimskog razdoblja. Uz ostatke zidova autori navode da je položaj poznat po nalazu novca iz rimskog razdoblja,⁴³⁸ no detaljniji podatci o istima nisu poznati. O korištenju šireg prostora gradine Berber tijekom rimskog razdoblja svjedoči podatak prikupljen od lokalnog svećenika krajem 19. stoljeća, prema kojem su seljaci uništili jedan brončani kip. U isto se vrijeme u svećenikovom posjedu nalazio brončani novac iz razdoblja cara Vespazijana i brončani prst koji su pronađeni unutar spruda na rijeci Zrmanji sjeverno od ostataka srednjovjekovne

⁴³⁴ D. ALACHEVICH, 1879, 40; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 17-18, Fig. 3; Š. BATOVIĆ, 1981a, 21; 1981b, 108, kat. br. 160; 181, Sl. 8, br. 53; 2005, 12-13, Karta 2, br. 56.

⁴³⁵ S. ČAČE, 1985, 838.

⁴³⁶ J. PREDOVAN – M. ČURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2010, 162-163; 2013, 180-181.

⁴³⁷ Osobni uvid na lokalitet tijekom 2010. godine u svojstvu kustosice Zavičajnog muzeja Obrovac. + Tijekom 2010. godine uslijed strojnog iskopa na sjevernoj i sjeverozapadnoj padini Gradine došlo do je devastacije kamenog vijenca u dužini od cca 4 metra. Uz devastaciju kamenog vijenca Gradine devastirani su kulturni slojevi u visini cca 1,50 do 1,80 m dok je dio Gradine sa sjeverne strane u potpunosti zaravnjen radi potreba izvođenja građevinskih radova. U profilu iskopa uočen je dio zida rađenog od obrađenog kamena s obilnim nanosima žbuke.; Dokumentacija Zavičajnog muzeja Obrovac.

⁴³⁸ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 56.

utvrde Klisina, smještene na lijevoj obali rijeke Zrmanje⁴³⁹ oko 530 m nizvodno od gradine Berber. Uz utvrdu su evidentirani ostatci mosta⁴⁴⁰ dok sa zapadne strane gradine Berber danas prolazi lokalna cesta koja Bilišane preko metalnog mosta na rijeci Zrmanji povezuje sa susjednim naseljem Muškovci koje se razvilo uz desnu obalu rijeke. Na temelju dosadašnjih spoznaja o gradini Berber nije moguće utvrditi karakter naselja tijekom željeznog i rimskog razdoblja, no s obzirom na male dimenzije moguće je da je imala funkciju putne postaje koja je nadzirala sigurnost kopnene komunikacije koja je vodila uz lijevu obalu rijeke Zrmanje prema današnjem naselju Žegar.

4. 1. 12. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Medviđa (*Sidrona* ?)

Teritorijalna zajednica sa središtem na Cvijinoj gradini na jugoistoku je graničila s teritorijalnom zajednicom čije se središte nalazilo na gradini Milanko u Medviđi unutar koje se nerijetko ubicira središte teritorijalne zajednice *Hadra*.⁴⁴¹ Danas u domaćoj stručnoj literaturi prevladava stajalište da je riječ o teritorijalnoj zajednici *Sidrona*⁴⁴² koja je poznata preko niza antičkih izvora od kojih su najvažniji Ptolemej i Tabula Peutingeriana.⁴⁴³

Početak 20. stoljeća na gradini Milanko provedena su manja arheološka istraživanja čiji su rezultati objavljeni u vidu kraćih izvješća. Na lokalitetu je djelomično istražen objekt s ostacima podnice izrađene od mozaika iz rimskog razdoblja koji je definiran kao kupališni kompleks. Unutar objekta je prikupljena veća količina ulomaka pokretne arheološke građe iz prapovijesnog i rimskog razdoblja.⁴⁴⁴ Kontinuitet naseljenosti lokaliteta može se pratiti od starijeg brončanog razdoblja s punim procvatom tijekom rimskog razdoblja koji je najvjerojatnije uvjetovan smještajem na raskrižju važnih prometnih pravaca, koji su priobalni dio sjeverne Dalmacije od najranijih razdoblja povezivali s Bukovicom i dalje prema kontinentalnoj unutrašnjosti, odnosno za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom

⁴³⁹ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55-56, Fig. 14.

⁴⁴⁰ J. PREDOVAN – M. ČURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2010, 162-163; 2013, 180-181.

⁴⁴¹ M. SUIĆ, 1981, 248.

⁴⁴² M. ABRAMIĆ – J. COLNAGO, 1909, Bb. 45; J. J. WILKES, 1969, 214; S. ČAČE, 1985, 829; 1993, 26; Š. BATOVIĆ, 2005, 12-13, Karta 2, br. 55.

⁴⁴³ Ptol., 2, 16, 6. i 8, 7, 8; S. ČAČE, 1985, 829; A. STARAC, 2000, 97.

⁴⁴⁴ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 51-52, Fig. 13, a-c; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 45. s crtežima nalaza; A. COLNAGO, 1915, Bb. 183-185, Fig. 95.

obalom smještaj uz važnu komunikaciju *Senia – Burnum – Salona*.⁴⁴⁵ Ime naselja, kao i razgraničenje sa susjednom teritorijalnom zajednicom Aserijata, posredno je potvrđeno nalazom ulomka terminacijskog natpisa u mjestu Bruška 1903. godine (br. 4. 1. 6. 1.), uz cestu koja iz današnjeg naselja Podgrađe vodi prema Medviđi, o kojem se raspravljalo u prethodnim poglavljima. Spomenik, podignut u vrijeme namjesništva Aula Ducenija Gemina (63.-67.), odnosno za vrijeme cara Nerona (54.-68.) najvjerojatnije je pronađen na izvornom mjestu postavljanja,⁴⁴⁶ uz nekadašnju rimskodobnu komunikaciju koja je iz Aserije preko Brguda i Bruške vodila prema Medviđi.⁴⁴⁷

Na temelju dosadašnjih spoznaja o rasporedu teritorijalnih zajednica u ovom dijelu južne Liburnije, teritorij zajednice sa središtem na gradini Milanko obuhvaćao je područje današnjih naselja Medviđa i Zelengrad, dio naselja Bruška te najvjerojatnije i područje današnjeg naselja Parčić, odnosno oko 90 km² površine. S. Čače ne isključuje mogućnost da je teritorij zajednice mogao obuhvaćati i veću površinu.⁴⁴⁸

4. 1. 13. Organizacija teritorija na području današnjeg naselja Krupa (*Hadra* ?)

Usprkos postojanju većeg broja gradinskih naselja na području današnjeg naselja Žegar, unutar kojih su evidentirani kulturni ostatci iz brončanog i željeznog razdoblja,⁴⁴⁹ o naseljenosti tijekom rimskog razdoblja do danas nema evidentiranih podataka. S druge strane, konkretniji podatci o naseljenosti tijekom rimskog razdoblja poznati su za područje današnjeg naselja Krupa koje se razvilo uz istoimenu rijeku. Početkom 20. stoljeća na arheološkom lokalitetu gradina Smokovac provedena su manja arheološka istraživanja čiji su rezultati djelomično objavljeni.⁴⁵⁰ Lokalitet se smjestio na platou blagog uzvišenja (142 m/nv) koji se uzdiže uz desnu obalu rijeke Krupe. Osim rijeke Krupe koja ga okružuje s južne strane, sa zapadne strane uzvišenja teče potok Orovača, a s istočne Smokovac. Tijekom arheoloških istraživanja sa sjeverne i istočne nebranjene strane definirani su ostatci bedema izgrađenog od pravilnih kamenih blokova. Dužina bedema sa sjeverne strane lokaliteta iznosi

⁴⁴⁵ S. ČAČE, 1985, 829; 1993, 26-27; Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18.

⁴⁴⁶ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 52-54; J. J. WILKES, 1974, 261-262, br. 10, Fig. 3; S. ČAČE, 2003, 21-22, br. 2; A. Kurilić natpis datira u razdoblje prije 42. godine. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1848.

⁴⁴⁷ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 23-26, Fig. 4; 29, F; S. ČAČE, 2003, 26; 2006, 78, Map. 7, 2.

⁴⁴⁸ S. ČAČE, 1985, 829.

⁴⁴⁹ Više u: Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 855-856, Carte 1, br. 39-45; 2005, Karta 2, br. 57.

⁴⁵⁰ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 37-44.

112 m, a s istočne 80 m s prosječnom debljinom od 6 metara. Početkom 20. stoljeća sačuvana visina sjevernog bedema iznosila je do 2 m, a istočnog do 1 metar. Unutar bedema djelomično su istraženi ostatci stambenog dijela naselja unutar kojeg je definiran veći broj objekata različitih dimenzija⁴⁵¹ i pokretna arheološka građa poput brončanih kipića Minerve, Merkura, filozofa, putta, zatim brončanih figura različitih životinja, veći broj fibula, novac koji se datira od razdoblja cara Augusta do Konstantina Velikog i dr. nalazi. Unutar samog naselja nisu evidentirani nalazi iz željeznog razdoblja.⁴⁵² Uz ostatke na samoj gradini Smokovac, nekoliko stotina metara jugoistočno, na mjestu utoka potoka Orovača u rijeku Krupu, istraženi su ostatci tri prostorije koje su definirane kao kupališni kompleks. Unutar istraženih prostorija evidentiran je ulomak natpisa čiji karakter zbog fragmentiranosti nije moguće pobliže odrediti.⁴⁵³ Naselje na gradini Smokovac razvilo se u blizini rimskodobne komunikacije Burnum – Ervenik – Duboki dol – Gračac⁴⁵⁴ s kojom je bilo povezano putem odvojka koji je sa sjeveroistočne strane vodio do samog naselja.⁴⁵⁵ Naselje koje se tijekom rimskog razdoblja formiralo na gradini Smokovac bilo je središte šire zajednice koja je uz naselje Krupu, najvjerojatnije obuhvaćalo područje današnjeg naselja Golubić i veći dio naselja Žegar.⁴⁵⁶ Pojedini autori na prostor gradine Smokovac te ujedno središta šire teritorijalne zajednice ubiciraju *Hadru*,⁴⁵⁷ naselje čije se ime uz Ptolemeja javlja i na Tabuli Peutingeriani,⁴⁵⁸ no bez provođenja sustavnih arheoloških istraživanja na temelju dosadašnjih spoznaja teško je iznositi konkretnije zaključke o karakteru naselja tijekom rimskog razdoblja.

⁴⁵¹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 37-39; Fig. 11; A. COLNAGO, 1915, Bb. 179; S. ČAČE, 1985, 838.

⁴⁵² M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 41-44, Fig. 13-18.

⁴⁵³ Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 39-41, Fig. 12.

⁴⁵⁴ O postojanju komunikacije svjedoče i nalazi dva miljokaza na području današnjeg naselja Ervenika koji se datiraju u drugu polovinu 4. stoljeća (364.-375.). Prvi je miljokaz pronađen 1855. godine zapadno od Ervenika na položaju Dočić. Sačuvani tekst natpisa glasi: [-----] / [-----]V / [---] Val /entini / 5 ano / et Va / lenti / A(ugustus duo) / [p]lerp(etius) / [-----?]. Više u: CIL III, 10180; D. ALACEVICH, 1880, 74; A. KURILIĆ, 1999, 2456.; Ulomak drugog miljokaza pronađen je uz cestu gradina Smokovac – Burnum na položaju Koštice kod Jurišić kuća u Erveniku Gornjem. Izrađen je od vapnenca. Tekst natpisa glasi: *Imp(eratore) [Caes(are) Flavio] / Vale[riano p(io) f(elici) in] victo [Aug(usto) pontif(ice)] maxim[o trib(unicia) pot(estate) ..] 5 SPPOS e[st imp(eratore) Caes(are)] / [Fla]vio [V]a[lente] / pio felici i[victo] / [Au]g(usto) po[ntif(ice) maxi] / mo trib(unicia) po[st(estate)] / 10 proco(n)s(ule) / X (milia passum)*. Više u: A. COLNAGO, 1915, Bb. 187-188, h; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2775.

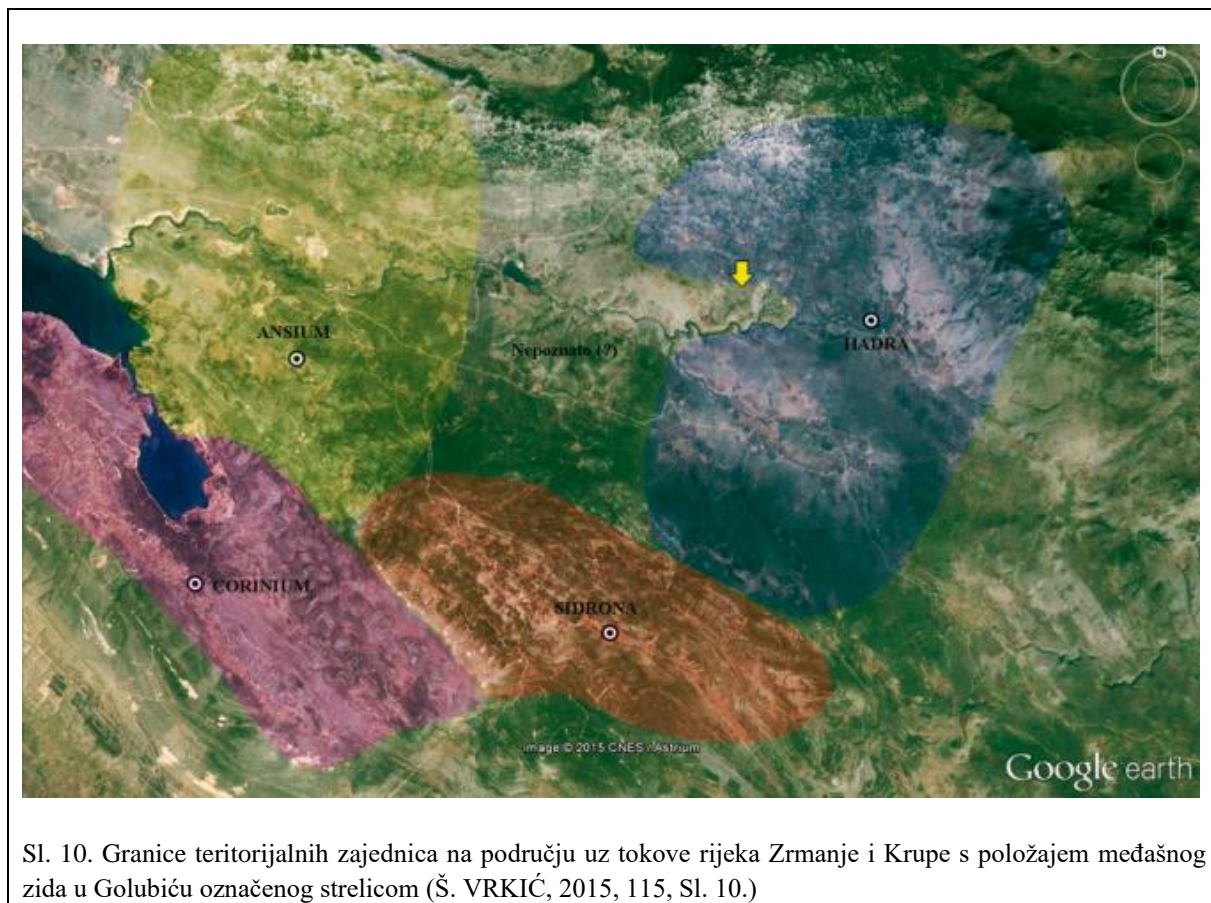
⁴⁵⁵ Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 37-38, Fig. 11; S. ČAČE, 1985, 838.; Ž. MILETIĆ, 2004, 17-18.

⁴⁵⁶ S. ČAČE, 1985, 838; 2007, 53.

⁴⁵⁷ Više u: S. ČAČE, 1985, 770-771; 1990, 203-204, bilj. 26; 1993, 27-28; Ž. MILETIĆ, 1993a, 127-128; 2004, 18, bilj. 30; 2006, 129-130; A. STARAC, 2000, 97; I. GLAVAŠ – Ž. MILETIĆ, 2013, 552-555; Š. VRKIĆ, 2015, 114.

⁴⁵⁸ S. ČAČE, 1985, 771; Ž. MILETIĆ, 1993a, 127-128.

Nove spoznaje o teritorijalnom razgraničenju zajednica smještenih uz lijevu obalu rijeke Zrmanje iznio je Šime Vrkić na temelju analize zračnih snimki šireg područja naselja Golubić putem preglednika ARKOD i terenskog pregleda šireg područja naselja (Sl. 10.).⁴⁵⁹

Sl. 10. Granice teritorijalnih zajednica na području uz tokove rijeka Zrmanje i Krupe s položajem međašnog zida u Golubiću označenog strelicom (Š. VRKIĆ, 2015, 115, Sl. 10.)

Autor je jugoistočno od središnjeg dijela današnjeg naselja Golubić uočio pravilan zid, kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Zidine,⁴⁶⁰ koji je sačuvan u dužini od oko 900 metara. Zid se od kanjona rijeke Krnjeze pruža u smjeru istok – zapad uspinjući se prema brdu Gradinica do južnih padina lokaliteta Gradina Veselinovića, gdje se gubi. Rađen je u tehnici suhozida od većeg lomljenog kamena s dva lica i unutrašnjošću ispunjenom manjim kamenom. Širina zida iznosi od 1,2 do 1,5 m, a najveća sačuvana visina 0,8 metara. S obzirom na uočenu pravilnost u načinu pružanja zida i tehniku gradnje autor pretpostavlja da je riječ o ostacima međašnog zida izgrađenog tijekom 1. stoljeća uz pomoć antičkog mjernog instrumenta *groma*.⁴⁶¹ U neposrednoj blizini trase zida evidentiran je veći broj

⁴⁵⁹ Š. VRKIĆ, 2015, 101, 107. i dalje.

⁴⁶⁰ Š. VRKIĆ, 2015, 107-110, Sl. 4.-7.

⁴⁶¹ Š. VRKIĆ, 2015, 107, bilj. 22.

objekata koji su datirani u razdoblje prapovijesti poput nepravilnog objekta izduženog oblika, dimenzija 62×30 m, i većeg broja kamenih gomila,⁴⁶² odnosno željeznodobne Gradine Veselinovića u blizini koje se zid gubi.⁴⁶³ U neposrednoj blizini Gradine Veselinovića i oko 250 m jugozapadno od zapadnog kraja zida nalazi se obzidana lokva s bunarom, koja nosi naziv Grčka lokva,⁴⁶⁴ koja je vrlo vjerojatno mogla biti jedan od razloga podizanja razgraničenja. Otvoreno je pitanje između kojih je teritorijalnih zajednica opisani međašni zid predstavljao razgraničenje. S obzirom na relativnu blizinu gradine Smokovac, koja se nalazi oko 4 km istočno od ostataka zida, jedna od središta odijeljenih teritorijalnih zajednica najvjerojatnije je zajednica sa središtem na gradini Smokovac (*Hadra* ?) (Sl. 10.).⁴⁶⁵ No pitanje je kojoj je zajednici pripadalo područje zapadno od međašnog zida, da li nekoj manjoj zajednici sa središtem na području današnjih Bilišana (Gradinica/Mala Gradina ili gradina Berber), teritorijalnoj zajednici sa središtem na Cvijinoj gradini (*Ansium*) ili nekoj trećoj.⁴⁶⁶

Izuzev problematike vezane uz područje današnjeg naselja Žegar, ostaje otvoreno pitanje naseljenosti šireg područja današnjeg **Ervenika** u rimskom razdoblju. Kroz Ervenik je prolazila trasa rimske komunikacije koja je iz vojnog logora u Burnumu vodila prema magistralnoj cesti Akvileja – Dirahij,⁴⁶⁷ odnosno sama trasa magistralne ceste Akvileja – Dirahij i čije su trase u većoj mjeri rekonstruirane zapadno od gradine Žeželj.⁴⁶⁸ Trasa magistralne ceste Akvileja – Dirahij u Erveniku najvjerojatnije je, oko 30 m nizvodno od današnjeg mosta na položaju Butiga, prelazila rijeku Zrmanju.⁴⁶⁹

Izuzev terminacijskih natpisa za koje su poznati uvjeti nalaza i čiji tekstovi omogućavaju rekonstrukciju granica teritorija pojedinih zajednica, u Arheološkom muzeju Zadar pohranjen je ulomak terminacijskog natpisa za kojeg nisu poznati uvjeti ni mikrolokacija nalaza, no pretpostavlja se da potječe s područja Ravnih kotara.⁴⁷⁰ Tekst natpisa glasi:

C. Petillius Firmu[s] / trib(unus) mil(itum) leg(ionis) IIII F(lavie) [f(elicis)] / ex auctoritate

⁴⁶² Š. VRKIĆ, 2015, 110-111, Sl. 8.

⁴⁶³ Više u: Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 50; Š. VRKIĆ, 2015, 212.

⁴⁶⁴ Š. VRKIĆ, 2015, 212.

⁴⁶⁵ Š. VRKIĆ, 2015, 113-115, Sl. 10; 116.

⁴⁶⁶ Š. VRKIĆ, 2015, 116.

⁴⁶⁷ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 29.

⁴⁶⁸ Više u: I. GLAVAŠ – Ž. MILETIĆ, 2013, 538. i dalje, Sl. 1.

⁴⁶⁹ Više u: I. GLAVAŠ – Ž. MILETIĆ, 2013, 543-546, Sl. 13. i 14.

⁴⁷⁰ Sačuvana visina spomenika iznosi 0,93 m, širina 0,65 m i debljina 0,22 metra. Više u: J. J. WILKES, 1974, 268, br. 25, sl. 8; T. IV, 11 a, b; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2688.

imp(eratoris) Vespasian[i] / iudes datus a [--] / 5 [----]tio Pegaso l[eg(ato) p(ro) pr(aetore)] / [imperatoris] Vespasian[i Aug(usti)] / [-----].

Iz teksta natpisa je razvidno da je spomenik podignut za vrijeme cara Vespazijana u drugoj polovici 1. stoljeća (70.-86. godina).⁴⁷¹

4. 1. 14. Teritorij rimskog vojnog logora Burnum (*Burnum*)

Središtem predrimskog Burnuma u stručnoj se literaturi smatra Gradina u Puljanima koja se razvila na dominantnom uzvišenju iznad lijeve obale rijeke Krke, na graničnom području između Liburna i Delmata. Gradina je s tri strane zaštićena tokom rijeke Krke.⁴⁷² O razvoju naselja na Gradini u Puljanima tijekom željeznog kao i o središtu šire teritorijalne zajednice (*civitas*) na desnoj obali rijeke Krke u predrimskom razdoblju ne može se raspravljati bez provođenja sustavnih arheoloških istraživanja. Naime, u predrimskom razdoblju se na širem području, kao i uz sam tok rijeke Krke, razvilo nekoliko gradinskih naselja koja su mogla imati navedeni status. Tako se na lijevoj obali Krke tijekom predrimskog razdoblja razvila Promona, na sjeveroistoku gradina Spas u Kninu te najvjerojatnije Gradina u Otonu i dr. središta. Na sjeveru su se u jače centre razvile Đurina gromila u blizini bunara Kurelj unutar Mokrog Polja i Gradina Žeželj u Donjem Erveniku.⁴⁷³

O važnosti Burnuma svjedoče podatci koji se javljaju kod antičkih pisaca poput Plinija i Ptolemeja odnosno prikaza naselja na Tabuli Peutingeriani.⁴⁷⁴ Šire područje Burnuma dobiva na značaju tijekom sukoba Rimljana s autohtonim zajednicama. Naselje se koristi kao polazište za vojne napade, a Rimljani preuzimaju nadzor nad važnim prijelazima preko rijeke Krke od Bobodola do Manojlovca koje su bile pod kontrolom autohtonih zajednica,⁴⁷⁵ što je omogućilo uzdizanje zajednice u odnosu na druge u okruženju, ali i kontrolu graničnog liburnsko – delmatskog područja.⁴⁷⁶ Rimljani na području naselja formiraju vojni logor čije se središte nalazilo na položaju Šuplja crkva ili Šupljaja.⁴⁷⁷ Tijekom zadnjih desetljeća 1. stoljeća pr. Krista, odnosno pri kraju Oktavijanovih pohoda u

⁴⁷¹ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2688.

⁴⁷² M. ZANINOVIĆ, 1969, 119; S. ČAČE, 1985, 756. i dalje; 2013, 27; A. CAMPEDELLI, 2011.

⁴⁷³ S. ČAČE, 2013, 28, 33.

⁴⁷⁴ Plin., *N. h.*, 3, 139, 142; Ptol., 2, 16, 6.: Više u: S. ČAČE, 1985, 756. i dalje; J. J. WILKES, 1969, 217. i dalje; A. STARAC, 2000, 100.

⁴⁷⁵ Ž. MILETIĆ, 2007, 182.

⁴⁷⁶ Više u: N. CAMBI, et. al., 2007, 7.

⁴⁷⁷ J. J. WILKES, 1969, 217; A. CAMPEDELLI, 2011, 35. i dalje.

Iliriku, na području Burnuma boravi XX. legija (*Legio XX Valeria Victrix*). Oko 10. godine n. Krista, odlaskom XX. legije u Germaniju, u Burnum dolazi XI. legija koja na području logora boravi do 68. ili 69. godine, kada odlazi u Italiju. Posljednja legija koja boravi u Burnumu je IV. legija (*legio IV Flavia Felix*), koja zamjenjuje XI. legiju, i koja na području logora boravi oko petnaest godina.⁴⁷⁸ Osim legija, na širem teritoriju Burnuma boravi niz pomoćnih (augzilijarnih) jedinica poput *Ala I Hispanorum*, *Cohors II Cyrrhestarum sagittaria* i *Cohors I Montanorum civium Romanorum* koje su bile smještene unutar vojnih tabora (*castella*) u blizini logora.⁴⁷⁹ Uz ostatke vojnog tabora u Ivoševcima⁴⁸⁰ ostatci objekta, koji se najvjerojatnije mogu povezati s vojnim taborom, u recentnom su razdoblju evidentirani na području današnjeg naselja Radučić smještenog oko 2 km istočno od središta vojnog logora u Burnumu.⁴⁸¹ Objekt, u tlocrtu oblika izduženog pravokutnika, podignut je unutar današnjeg zaseoka Bjelobrci u Prdanovcu na povoljnom geografskom položaju udaljenom nekoliko stotina metara sjeverno od kanjona rijeke Krke, odnosno oko 100 m južno od komunikaciju koja je vodila od vojnog logora u Burnumu preko prijelaza Bobodol na rijeci Krki i spajala se s *ad imum montem Ditionum Ulcirum*.⁴⁸²

Teritorij šireg područja Burnuma bio je podijeljen na civilni i vojni dio, odnosno teritorij koji je pripadao zajednici Burnista i na teritorij kojim je upravljala vojska (*prata legionis*).⁴⁸³ S. Čače iznosi pretpostavku da se teritorij zajednice prostirao i na područje na lijevoj obali rijeke Krke, o čemu neposredno svjedoče nalazi ulomaka dvaju terminacijskih natpisa pronađenih u naseljima Razvođe i Oklaj.⁴⁸⁴ Iako na natpisima nisu sačuvana imena zajednica na koja se razgraničenje odnosi, jedna od zajednica koje su sudjelovale u razgraničenju zasigurno je zajednica Burnista. Tako pojedini autori u razgraničenim zajednicama vide Burniste i Varvarine⁴⁸⁵ odnosno Burniste i Promonjane.⁴⁸⁶ No u isto vrijeme moglo se raditi o razgraničenju jedne od teritorijalnih zajednica i privatnog posjeda, kao što je slučaj s natpisom pronađenim u Vedropolju kod Uzdolja. Oba natpisa podignuta su

⁴⁷⁸ Više u: M. ZANINOVIĆ, 1969, 122; 1985, 73; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 187-188; A. CAMPEDELLI, 2011, 37.

⁴⁷⁹ A. STARAC, 2000, 31-32; A. CAMPEDELLI, 2011, 37-38.

⁴⁸⁰ Dimenzije tabora iznose 175×105 metara. Više u: N. CAMBI et al., 2007, 23, Sl. 18; Ž. MILETIĆ, 2010, 129.

⁴⁸¹ Š. VRKIĆ, 2017, 200, Sl. 2, 1; 210.

⁴⁸² Dimenzije tabora iznose 140×190 metara. Više u: Š. VRKIĆ, 2017, 206, Sl. 7; 207. i dalje, Sl. 11.

⁴⁸³ CIL, III, 2809; M. ZANINOVIĆ, 1969, 123-124; A. CAMPEDELLI, 2011, 38; S. ČAČE, 2013, 29.

⁴⁸⁴ S. ČAČE, 1989, 79. i dalje; 1985, 835; 2013, 27. i dalje.

⁴⁸⁵ M. ZANINOVIĆ, 1969, 124; 1985, 71.

⁴⁸⁶ M. ZANINOVIĆ, 1985, 71; A. CAMPEDELLI, 2011, 38.

za vrijeme namjesništva Lucija Voluzija Saturnina i cara Kaligule (37.- 41.).

4. 1. 14. 1. Prvi ulomak pronađen je 1889. godine u blizini vrela Bunarače u naselju Razvođe zapadno od Promone. Tekst natpisa glasi:

*...? Vib]ullius T[.../...le]g(ionis) VII et L(ucius) Sa[l / vius?] M(arcus) Sueto ce[n/t]uriones leg(ionis) X[I/5iu]dices dati ex / [co]mventione (sic) a / [L(ucio) V]olusio Satur/[ni]no leg(ato) pro pr(aetore) / [C(ai) C]aesaris Aug(usti) / [Ger]manici / inter /II RV [...]*⁴⁸⁷

Iz teksta natpisa razvidno je da su po odluci Lucija Voluzija Saturnina, namjesnika provincije (29.-40.) legata cara Kaligule (37.-41.), sukladno dogovoru za suce imenovani (?) Vibulius, (tribun ?) VII. legije i Lucius Salvius i Marcus Sueto, centurioni XI. legije, da obnove granicu između dviju strana čija imena nisu sačuvana.⁴⁸⁸

4. 1. 14. 2. Ulomak drugog natpisa pronađen je u današnjem naselju Oklaj, oko 3 km sjevernije od prethodnog. Tekst natpisa glasi:

L(ucio)] Volus[io / Satu]rnino [leg(ato) / pro] pr(aetore) C(ai) C[ae]sar[is / Aug(usti) G]erm[anici]...

Iz teksta natpisa razvidno je da je poput prethodnog podignut za vrijeme namjesništva Lucija Voluzija Saturnina (29.-40.) za vrijeme cara Kaligule (37.- 41.).⁴⁸⁹ Uz dva navedena, iz Uzdolja potječu još dva natpisa koja donose podatke o razgraničenju i postojanju zemljišta koje pripadaju vojsci (*prata legionis*).

4. 1. 14. 3. Ulomak natpisa pronađenog 1890. godine na brdu Vedropolje kod Uzdolja na zemljištu pok. Nikole Malića. Tekst natpisa glasi:

*[Termini? p]o[s(iti) inte]r [p]ra / [t]a leg(ionis) [e]t fines / roboreti Fla(vii) / Marc(iani) per Augu / 5 stianum Belli / cum pro(curatorem) / Aug(usti).*⁴⁹⁰

Iz teksta natpisa razvidno je da se radi o razgraničenju podignutom između legijskih livada i hrastove šume Flavija Marc(ijana?), postavljenog od strane prokuratora Augustijana Belika krajem 1. stoljeća za vrijeme cara Trajana (98.-117.).⁴⁹¹

⁴⁸⁷ CIL, III, 9832; F. BULIĆ, 1889, 97, br. 74; J. J. WILKES, 1974, 263, br. 12, Fig. 4; M. ZANINOVIĆ, 1985, 63-78.

⁴⁸⁸ M. ZANINOVIĆ, 1985, 71.

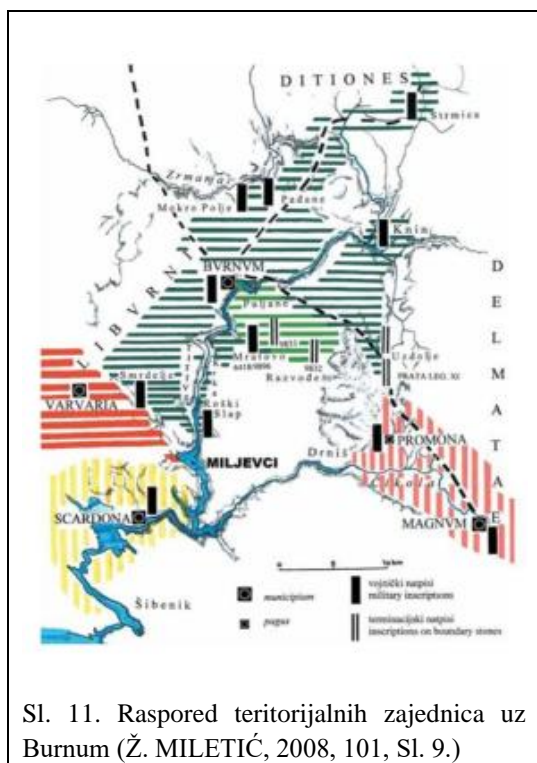
⁴⁸⁹ CIL III, 9833; F. BULIĆ, 1889, 116, br. 101; J. J. WILKES, 1974, 263, br. 13; M. ZANINOVIĆ, 1985, 63-78.

⁴⁹⁰ Sačuvana visina spomenika iznosi 110 cm, duljina 60 cm i debljina 15 centimetara; CIL III, 13250; F. BULIĆ, 1891, 17, br. 12; K. PATSCH, 1895, 418, br. 81, sl. 80; J. J. WILKES, 1974, 263, Sl. 5a-b, 264, br. 14, a-b; M. ZANINOVIĆ, 1985, 64-65; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2457.

4. 1. 14. 4. Ulomak natpisa pronađenog 1978. na Kosovu polju, unutar oranice na predjelu Lužine, u zaseoku Čenići u mjestu Uzdolju. Tekst natpisa glasi:

*T(erminus) pra(ti) / leg(ionis) / XI C(laudiae) p(iae) f(idelis).*⁴⁹²

Međaši iz Uzdolja postavljeni su u južnom dijelu Kosova polja, na međusobnoj udaljenosti oko 2 km, što pokazuje da je riječ o zemljištu zavidne veličine⁴⁹³ koje je korišteno za ispašu većih stada vojne stoke i konja,⁴⁹⁴ ali koja su najvjerojatnije obuhvaćala i plodna područja za proizvodnju žita i drugih proizvoda za potrebe vojske.⁴⁹⁵ Nalazi

Sl. 11. Raspored teritorijalnih zajednica uz Burnum (Ž. MILETIĆ, 2008, 101, Sl. 9.)

terminacijskih natpisa u određenoj mjeri omogućuju uvid u veličinu teritorija legijskog logora u Burnumu.⁴⁹⁶ Istočna granica teritorija određena je nalazom terminacijskog natpisa o razgraničenju između šuma u privatnom posjedu Flavija Marcijana u Kosovu polju i legijskih livada (br. 4. 1. 14. 3.), odnosno s teritorijem koji je bio pod upravom vojske ili carske uprave (*fiscus*). Razgraničenje je izvršeno po odluci Augustiana Belika koji je *procurator Augusti* nakon odlaska legija iz provincije. Na temelju rasporeda natpisa sa spomenom vojnika XI. legije legijski teritorij se na sjeveru i sjeveroistoku prostirao na području današnjih naselja Mratovo, Roško slap, Uzdolje, Pađane i Strmica⁴⁹⁷ pri čemu je granica na sjeveru i zapadu sezala do vojnih postaja koje su se najvjerojatnije nalazile u Srmici, Kapitulju kraj Knina, Pađanima (Mokropolju) i na Kadinoj glavici blizu Promone, koje su nadzirale komunikaciju *ad imum*

⁴⁹¹ J. J. WILKES, 1974, 263, Sl. 5a-b, 264, br. 14, a-b; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2457; S. ČAČE, 2013, 29-30.

⁴⁹² Sačuvana visina spomenika 35,40 cm, širina 40-50 cm i debljina 20 centimetra; M. ZANINOVIĆ, 1985, 6; 259.

⁴⁹³ M. ZANINOVIĆ, 1985, 64-66.

⁴⁹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1985, 64.

⁴⁹⁵ S. ČAČE, 2013, 31.

⁴⁹⁶ Prva arheološka istraživanja vojnog logora u Burnumu započela su 1912. godine. Od 2003. godine na više pozicija unutar nekadašnjeg rimskog vojnog logora traju sustavna arheološka istraživanja koja se provode u suradnji Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru i Gradskog muzejom Drniš. Više u: A. CAMPEDELLI, 2011, 40. i dalje s popisom relevantne literature.

⁴⁹⁷ S. ČAČE, 1985, 835-836; 2006, 74; 2013, 24. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1985, 63. i dalje; A. STARAC, 2000, 101; N. CAMBI et al., 2007.

montem Ditionum Ulcirum.⁴⁹⁸ Odlaskom *Legio IV Flavia Felix* iz Burnuma 86. godine na područje Mezije Burnum ostaje bez stalnih vojnih postrojbi. Za vrijeme cara Vespazijana Burnum zajedno s nekoliko municipija s latinskim građanskim pravom, Fulfinijem (Omišalj), Kuriktom (Krk), Skardonom, Arbom (Rab) i Enonom (Nin), dobiva dodatne povlastice (*Ius Latinum maius*) za odanost legija nakon Otonove smrti, čime svi stanovnici navedenih zajednica dobivaju rimsko građansko pravo.⁴⁹⁹ Samo civilno naselje status municipija najvjerojatnije dobiva početkom 2. stoljeća.⁵⁰⁰

S obzirom na raspored terminacijskih, ali i ostalih epigrafskih spomenika u izravnoj vezi s teritorijem Burnuma treba promatrati područje današnjeg grada Knina sa širom okolicom (Sl. 11.).

4. 1. 14a. Područje današnjeg Knina i okolice

Kada je riječ o području današnjeg grada Knina i njegove šire okolice u predrimskom i rimskom razdoblju, usprkos provođenju arheoloških istraživanja na različitim položajima već krajem 19. stoljeća, podatci kojima se raspolaže su nedostatni za dobivanje potpune slike o razvoju života kroz pojedina povijesna razdoblja. Evidentirani arheološki nalazi upućuju na kontinuitet naseljenosti od eneolitika do kasne antike na brdu Spas u samom Kninu. Tijekom dugogodišnjih arheoloških istraživanja na lokalitetu je istražena veća nekropola s ukupno 218 grobova datiranih u razdoblje seobe naroda.⁵⁰¹ Uz nekropolu, na istočnoj i jugozapadnoj strani platoa brda Spas, definirani su ostatci većeg broja zidova sačuvanih u temeljnoj stopi koji su pripadali većem objektu koji je, na temelju nalaza ulomaka krovnih opeka i obrađenih kamenih ulomaka od bijelog vapnenca, datiran u 5. i 6. stoljeće.⁵⁰² Zidovi objekta su u većoj mjeri devastirani kasnijim srednjovjekovnim ukopima.⁵⁰³ Uz zidove, na različitim pozicijama unutar objekta, pronađena je veća količina ulomaka kasnoantičke i srednjovjekovne keramike, noževa, čavala, profiliranog kamena i dr. nalaza. D. Jelovina je

⁴⁹⁸ M. ZANINOVIĆ, 1969, 122, bilj. 11; 1985, 67. i dalje; 1992, 38; S. ČAČE, 1989, 59-91; N. CAMBI et al., 2007, 8-10; Ž. MILETIĆ, 2007, 186-187; 2008, 98; A. CAMPEDELLI, 2011, 55, bilj. 48.

⁴⁹⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 209-210.

⁵⁰⁰ Vrijeme dobivanja statusa municipija tema je brojnih znanstvenih rasprava. Više u: M. ZANINOVIĆ, 1969, 119. i dalje; S. ČAČE, 1985, 835; 1989, 78; Ž. MILETIĆ, 2007, 190; A. CAMPEDELLI, 2011, 60-61.

⁵⁰¹ D. JELOVINA, 1981, 245-247; 1983, 237-238; M. BUDIMIR, 1992, 26; M. ZANINOVIĆ, 1992, 33. i dalje.

⁵⁰² D. JELOVINA, 1981, 246, Sl. 15. i 16; 1983, 237-238, Sl. 3.

⁵⁰³ D. JELOVINA, 1981, 246, Sl. 15. i 16.

ostatke arhitekture iz kasne antike interpretirao kao naselje koje se protezalo na cijelom platou brda Spas⁵⁰⁴ dok ih kasniji autori interpretiraju kao refugij za stanovništvo s okolnog područja.⁵⁰⁵ M. Zaninović na prostor Spasa ubicira Niniju, naselje koje među ostalima spominje Strabon.⁵⁰⁶

S. Čače ne isključuje mogućnost da je naselje formirano unutar Spasa tijekom željeznog razdoblja bilo središte manje liburnske teritorijalne zajednice, istovremeno ne isključujući mogućnost da je riječ o delmatskom teritoriju.⁵⁰⁷ S druge pak strane M. Zaninović smatra da je šire kninsko područje za vrijeme rimskih osvajanja u 1. stoljeću pr. Krista pripadalo delmatskom teritoriju.⁵⁰⁸ U predrimskom razdoblju sjeverno od Knina, najvjerojatnije idući od Plavna i Strnice te na području oko gornjeg toka Zrmanje, prevladavali su Ditrioni. U isto vrijeme područje današnjih naselja Radučić, Mokro polje, Očestovo i dio Pađana nalazilo se pod teritorijem zajednice čije središte kao ni ime nisu poznati. Prvotno središte moglo je biti na Radučkoj glavi (360 m/nv), a kasnije na Đurinoj gomili u blizini bunara Kurelj u Mokrom polju.⁵⁰⁹

4. 1. 15. Teritorij Varvarije (*Varvaria*)

Jedno od značajnijih arheoloških nalazišta u sjevernoj Dalmaciji zasigurno je lokalitet smješten na Bribirskoj glavici (298 m/nv) (*Varvaria*) u današnjem naselju Bribir, s kontinuitetom naseljenosti od najranijih povijesnih razdoblja do kasnog srednjeg vijeka zbog čega je naselje kroz 20. stoljeće bilo u fokusu istraživanja većeg broja domaćih znanstvenika.⁵¹⁰ Smještaj na dominantnom položaju koji je nadzirao šire područje kao i blizina važnih kopnenih komunikacija koje su se križale u Bribirskim Mostinama, među kojima se u rimskom razdoblju isticala komunikacija *Iader - Nedinum - Asseria - Burnum*,⁵¹¹ omogućio je vrlo rano razvoj naselja koje je postalo središte šire teritorijalne zajednice. Kao važno središte naselje se spominje kod većeg broja antičkih izvora poput Plinija i Ptolemeja,

⁵⁰⁴ D. JELOVINA, 1983, 238.

⁵⁰⁵ M. BUDIMIR, 1992, 26; M. ZANINOVIĆ, 1992, 33. i dalje.

⁵⁰⁶ M. ZANINOVIĆ, 1974, 306. i dalje; M. BUDIMIR, 1992, 26, bilj. 32.

⁵⁰⁷ Više u: S. ČAČE, 1985, 835. i dalje.

⁵⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 1974, 306-307.

⁵⁰⁹ S. ČAČE, 1985, 835. i dalje.

⁵¹⁰ Više u: M. SUIĆ, 1962, 179-198; 1980, 31-42; J. KOROŠEC, 1968, 213. i dalje; S. GUNJAČA, 1968, 207. i dalje; Z. BRUSIĆ, 1978, 29; Š. BATOVIĆ, 1980a, 56. i dalje; J. KOROŠEC – P. KOROŠEC, 1980, 95. i dalje; B. KUNTIĆ – MAKVIĆ, 1982, 151-157; 1998, 243-249; T. BURIC, 1996, 7-16.

⁵¹¹ S. ČAČE, 1985, 832.

odnosno na Tabuli Peutingeriani.⁵¹² Varvarija status municipija najvjerojatnije dobiva za vrijeme cara Tiberija.⁵¹³

Za razliku od ostalih središta u okruženju, za Varvariju nema sačuvanih pisanih potvrda koje bi doprinijele razrješavanju pitanja vezanih za rasprostiranje teritorija u rimskom kao ni u predrimskom razdoblju. Najveće nepoznanice odnose se na odnos Varvarije prema susjednoj Gradini u Ostrovici na sjeverozapadu, koja je udaljena oko 5,5 km, odnosno odnosu Varvarije i Gradine u Ostrovici prema Gradini u Vukšiću, kao i odnosu prema naseljima na sjeveru ovog dijela Bukovice. S. Čače smatra da je Ostrovica u predrimskom razdoblju bila središte zasebne zajednice, a kao granicu navodi potok Otres,⁵¹⁴ smješten oko 2,5 km sjeverozapadno od Bribirske glavice gotovo na pola puta između Bribirske glavice i Gradine u Ostrovici. Unutar teritorija Varvarina nalazila su se današnja naselja Žažvić, Bribirske Mostine te najvjerojatnije područje na jugu i jugozapadu do toka rječice Guduće u Prokljansko jezero. To je ujedno i granica prema Gradini u Dragišiću. Iako nema čvrstih dokaza, S. Čače ne isključuje mogućnost da je Varvarinima pripadalo pristanište evidentirano na rtu Školj odnosno na otočiću Stipancu⁵¹⁵ na kojem su evidentirani kulturni ostatci od najranijih prapovijesnih do rimskog razdoblja, ali i mlađih razdoblja.⁵¹⁶ U okviru navedenih granica zajednica sa središtem na Bribirskoj glavici u predrimskom razdoblju je na zapadu i jugu graničila sa zajednicama sa središtima na Gradini u Ostrovici, Gradini u Dragišiću i Skardoni pri čemu postoji mogućnost da je zajednica sa središtem na Gradini u Ostrovici tijekom rimskog razdoblja priključena varvarinskom teritoriju.⁵¹⁷ Najveće polemike u domaćoj znanstvenoj literaturi vodile su se oko granice varvarinskog teritorija prema istoku, uz kanjon rijeke Krke, odnosno na mogućnost njegovog protezanja na lijevu obalu rijeke. Naime, 1886. godine kao obložnica ili pokrovna ploča groba unutar crkve sv. Martina u selu Mratovu⁵¹⁸ pronađena je nadgrobna stela Aula Sentija, veterana XI. legije. Spomenik se datira u razdoblje ranog principata. Iz teksta natpisa nadgrobnog spomenika

⁵¹² Plinije, *N. h.*, 3, 139; Ptol., 2, 16, 6.; Više u: S. ČAČE, 1985, 832.

⁵¹³ J. J. WILKES, 1969, 216; A. STARAC, 2000, 97.

⁵¹⁴ S. ČAČE, 1985, 832.

⁵¹⁵ S. ČAČE, 1985, 831. i dalje.

⁵¹⁶ F. ŠKARPA, 1892, 206-207; K. STOŠIĆ, 1941, 117; D. VRŠALOVIĆ, 1974, 245; Z. BRUSIĆ, 1976, 115-116; I. PEDIŠIĆ, 1978, 65; Z. GUNJAČA, 1978, 73-79; L. MARUN, 1998, 112, 182, 188, 194.

⁵¹⁷ S. ČAČE, 1985, 832; 2003, 27.

⁵¹⁸ CIL III, 6418=9896; M. SUIĆ, 1962, 194. i dalje; S. ČAČE, 1989, 59. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1992, 38. i dalje; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1045; Ž. MILETIĆ, 2007, 185. i dalje; 2008, 95, sl. 4; 96-98; Z. SERVENTI, 2014, NS 666.

razvidno je da je Aulo Sentije ubijen uz rijeku Krku, na položaju Duga stijena ili greda, unutar teritorija Varvarije (*finibus Varvarinorum*).⁵¹⁹ Na temelju navedenog teksta M. Suić je iznio tvrdnju da se varvaritanski teritorij protezao i na suprotnu, istočnu obalu rijeke Krke⁵²⁰ što je postalo predmet brojnih rasprava među znanstvenicima.⁵²¹ Na temelju teksta natpisa može se pretpostaviti da je Aulo Sentije istočno od rijeke Krke na području današnjeg Mratova imao posjed unutar kojeg je sahranjen. Predrimski Varvarini zasigurno su nadgledali područje uz rijeku Krku oko Roškog slapa,⁵²² no dolaskom legija i širenjem legijskog teritorija na području Roškog slapa svoje posjede podižu veterani koji su ujedno i kontrolirali važan prijelaz preko Krke,⁵²³ a samim time teritorij Varvarije se u rimskom razdoblju nije mogao prostirati na istočnoj obali rijeke.⁵²⁴ Osim toga veterani su nadzirali lijevu obalu rijeke kraj Brištana, dok je Varvarinima najvjerojatnije pripadao dio zapadne obale oko Visovačkog jezera.⁵²⁵ Teritoriju Varvarina najvjerojatnije je pripadalo područje današnjeg naselja Ostrovica i Lišane Ostrovičke s južnim dijelom Bukovice,⁵²⁶ možda Gradina u Vukšiću⁵²⁷ te današnja naselja Bribirske Mostine i Žažvić, te područje omeđeno tokom rječice Guduće koja je ujedno, kako je navedeno, bila i granica prema Dragišiću.⁵²⁸

4. 1. 15a. Ostrovica

Don Frane Bulić krajem 19. stoljeća raspravljajući o terminacijskom natpisu pronađenom na brdu Smerdeljica u Dobropoljcima, koji donosi podatak o razgraničenju između Alverijata i Aserijata, na područje Ostrovice ubicira Alveriju.⁵²⁹ Ostrovička Gradina smještena je na povoljnom geografskom položaju (320 m/nv) koji dominira okolnim plodnim poljima unutar kojih se nalazi nekoliko stalnih izvora s vodom. Na temelju pokretne

⁵¹⁹ Tekst natpisa glasi: *Sentius A. F(ilius) / Pom(ptina tribu) Arreti(o domo), / vet(eranus) leg(ionis) XI, h(ic) s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit). / Hic est occius / 5 finibus Varvari(norum), in agello / secus Titium flu(men) ad Petram / longam. F(aciundum) c(uravit) her(es) / 10 Q. Calventius L. F(ilius) Vitalis.* Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1045. gdje prenosi podatke iz CIL-a.

⁵²⁰ M. SUIĆ, 1962, 194-196.

⁵²¹ M. ZANINOVIĆ, 1969, 119, 124; 1992, 38; S. ČAČE, 1985, 832-833; 1989, 62 i dalje; 2013, 27. i dalje.

⁵²² S. ČAČE, 1985, 832-833.

⁵²³ Ž. MILETIĆ, 2008, 97, bilj. 21.

⁵²⁴ S. ČAČE, 1985, 833; 2013, 27. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1992, 38; A. STARAC, 2000, 99; Ž. MILETIĆ, 2008, 97.

⁵²⁵ Ž. MILETIĆ, 2008, 97.

⁵²⁶ S. ČAČE, 1985, 832-833; 2003, 27.

⁵²⁷ S. Čače u novijim radovima ne isključuje mogućnost da se na područje današnjeg Vukšića u kasnijim razdobljima proširio teritorij Aserije. Više u: S. ČAČE, 2006, 78, Map 7.

⁵²⁸ S. ČAČE, 1985, 831. i dalje.

⁵²⁹ F. BULIĆ, 1879, 67-69.

arheološke građe i djelomično sačuvanog suhozidnog bedema na sjevernoj strani Gradine, razvidno je da se unutar naselja odvijao intenzivan život tijekom željeznog razdoblja. S lokaliteta potječe nalaz novčića kralja Baleja i veća količina ulomaka helenističke keramike koji potvrđuju intenzivnu naseljenost naselja tijekom mlađeg željeznog doba.⁵³⁰ Prema S. Čači naselje spada među srednje velike gradine s površinom većom od 5 hektara. Od susjedne Varvarije udaljeno je oko 5,5 km, od Aserije 11 km i gradine Jarebnjak 8,5 kilometara.⁵³¹ S obzirom da na ostrovičkoj Gradini do danas nisu vršena arheološka istraživanja nije moguće raspravljati o karakteru i značaju naselja tijekom ranocarskog razdoblja. Prema S. Čači, Ostrovica je zbog važnog geografskog položaja u predrimskom razdoblju najvjerojatnije imala status autonomne općine koja je na zapadu graničila s Aserijatima odnosno na jugoistoku s Varvarinima. Ukoliko je zajednica autonomiju zadržala i tijekom ranocarskog razdoblja, u tom je slučaju njen teritorij najvjerojatnije obuhvaćao i područje današnjeg naselja Lišane Ostrovičke. No s obzirom na blizinu Varvarije, autor pretpostavlja da je tijekom rimskog razdoblja najvjerojatnije pripala zajednici sa središtem na Bribirskoj gradini (*Varvaria*).⁵³²

4. 1. 16. Teritorij Skardone (*Scardona*)

Jedno od najznačajnijih središta južne Liburnije tijekom rimskog razdoblja zasigurno je bila *Scardona*, naselje koje se tijekom željeznog razdoblja razvilo na strateški vrlo važnom položaju na desnoj obali rijeke Krke,⁵³³ oko 20 km sjeverno od današnjeg Šibenika i oko 16 km od Bribirske glavice (*Varvaria*),⁵³⁴ na granici liburnskog i delmatskog teritorija. Naselje se spominje kod većine antičkih pisaca kao i na Tabuli Peutingeriani.⁵³⁵ Prema M. Suiću Skardona je, zajedno sa širim područjem istočno od rijeke Krke do mora, u predrimskom razdoblju bila uključena u teritorij Varvarije⁵³⁶ iako za navedenu pretpostavku nema

⁵³⁰ V. DELONGA, 1982, 68-69, bilj. 9; S. ČAČE, 1985, 832.

⁵³¹ S. ČAČE, 1985, 832.

⁵³² S. ČAČE, 1985, 832; 2003, 27.

⁵³³ I. PEDIŠIĆ, 2001, 13.

⁵³⁴ T. BRAJKOVIĆ, 2009, 6.

⁵³⁵ Za popis izvora više u: S. ČAČE, 1985, 832, 33c, gdje navodi: Strabo, *Geo.* VII, 5, 4; Plin., *N. h.*, 3, 141; Ptol., 2, 16, 2; Rav. Ann., 4, 16 i 5, 14; Procopius, *De Bell. Goth.* 1, 16 i 4, 23; 2012, 18. i dalje; J. J. WILKES, 1969, 218; M. SUIĆ, 1981, 150, bilj. 56; S. ČAČE, 1993a; 2006, 73; 2013, 18-19; A. STARAC, 2000, 103; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 9.

⁵³⁶ M. SUIĆ, 1962, 194-195; 1968, 22. i dalje.

konkretnih pisanih niti arheoloških potvrda,⁵³⁷ posebno uzme li se u obzir činjenica da se Skardona od 2. stoljeća pr. Krista u antičkim pisanim izvorima navodi kao važan *polis* na plovnom putu prema Delmatima.⁵³⁸ Skardona je zbog povoljnog geografskog položaja i zaštićene luke, kao važno trgovačko središte, vrlo rano došla u sferu interesa Rimljana.⁵³⁹ Prema S. Čači naselje je najkasnije u vrijeme formiranja provincije Dalmacije postalo središte juridičkog konventa (*Conventus iuridicus*) za Liburne i Japode,⁵⁴⁰ koji je potvrđen i nalazom natpisa unutar samog naselja.⁵⁴¹ Iako postoje brojne rasprave o vremenu stjecanja municipaliteta, naselje ga najvjerojatnije stječe za vrijeme Flavijevaca.⁵⁴² Skardonitanski teritorij najvjerojatnije je obuhvaćao područje na jugu do Prokljanskog jezera odnosno uzvodno rijekom Krkom do Visovačkog jezera s pripadajućim naseljima uz lijevu obalu rijeke Krke, odnosno današnja naselja Dubravice, Velika Glava, Gračac, Sonković i druga uz mogućnost da se teritorij, u kasnijim razdobljima, proširio na štetu zajednica sa središtem u Velikoj Mrdakovici (*Arauzona*?) i Gradini u Dragišiću koje su najvjerojatnije izgubile samostalnost te je njihov teritorij pripojen municipiju Skardone, kao i na suprotnu, istočnu obalu rijeke Krke.⁵⁴³

4. 1. 16a. Teritorij zajednice *Arauzona*

Kako je već navedeno, u kasno republikansko doba na području južne Liburnije dolazi do postupnog gospodarskog uspona pojedinih zajednica poput Jadera, Enone, Nadina i Aserije, a samim time i do postupnog slabljenja manjih autohtonih zajednica čija se središta s vremenom najvjerojatnije napuštaju poput gradine Trojan, Velike Mrdakovice, Gradine kod Dragišića i drugih.⁵⁴⁴ Jedna od takvih zajednica čije je ime poznato preko antičkih izvora je

⁵³⁷ S. ČAČE, 1985, 832, 33c; 1989, 85. i dalje; 2013, 16. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1969, 122. i dalje; 1985, 63. i dalje; N. CAMBI et al., 2007.

⁵³⁸ Više u: S. ČAČE, 2013, 19. i dalje.

⁵³⁹ Značenje Skardone kao lučkog središta posebno dolazi do izražaja tijekom rimskog razdoblja kada naselje postaje glavno ishodište za opskrbu rimskog vojnog logora u Burnumu. Više u: Ž. MILETIĆ, 2005, 182.

⁵⁴⁰ S. ČAČE, 1985, 832, 33c; 2013, 16; A. STARAC, 2000, 103; M. GLAVIČIĆ, 2007, 252.

⁵⁴¹ Spomenik je pronađen 2005. godine. Tekst natpisa glasi: *Divo Au[gusto] / divo Ves[pasiano] / ex auct[oritate] / imp[eratoris] T[iti] · Saesari[s Vesp(asiani)] 5 / Augu[sti] conv[entus(?)] / ...] / Scardonis · [consecravit (?)]*. Spomenik se datira u razdoblje između 79. i 81. godine. Pohranjen je unutar Muzeja grada Skradina. Više u: T. BRAJKOVIĆ, 2009, 11, 26-27, kat. br. 2.

⁵⁴² M. SUIĆ, 1962, 194; J. J. WILKES, 1969, 218; S. ČAČE, 1985, 832, 33c; 2006, 73, Map. 5; 2013, 20; M. ZANINOVIĆ, 1998, 125. i dalje; A. STARAC, 2000, 103.

⁵⁴³ S. ČAČE, 1985, 832. i dalje; 2003, 29; 2006, 73, Map. 5; 2013, 20-21, Karta 1.

⁵⁴⁴ S. ČAČE, 2003, 29; 2006, 73, Map. 4, 74.

Arauzona,⁵⁴⁵ zajednica čije se središte nalazilo u neposrednom obalnom zaleđu na području između Blandone, Varvarije i Skardone i koje je do danas predmet brojnih znanstvenih rasprava.⁵⁴⁶ U nedostatku konkretnih pisanih odnosno arheoloških potvrda središte zajednice ubicira se unutar Gradine u blizini Dragišića,⁵⁴⁷ odnosno na Velikoj Mrdakovici kod Zatona u blizini Šibenika,⁵⁴⁸ dva gradinska naselja smještena zapadno od rijeke Krke koja su, uz Gradinu u Sonkoviću, prirodno gravitirala prema rijeci Krki.⁵⁴⁹ Kontinuitet naseljenosti unutar navedenih gradina, nalazi helenističke keramike u grobovima nekropole Velike Mrdakovice, kao i površinski nalazi iste na Gradini u Dragišiću upućuju na važnu stratešku i trgovačku ulogu navedenih naselja kroz duže vremensko razdoblje.⁵⁵⁰

Gradina smještena **jugozapadno od zaseoka Dragišići** razvila se na izduženom hrptu (166 m/nv), uz komunikaciju koja je od obale vodila prema Varvariji. Smještaj na dominantnom položaju naselju je omogućavao kontrolu nad cijelim nizinskim područjem do Prokljanskog jezera. Na platou gradine evidentirani su ostatci objekata rađenih u tehnici suhozida odnosno uslojenog kamena povezanog glinom. Na dijelu istočnog podnožja Gradine, uz prometnicu koja je naselje povezivala s Prokljanskim jezerom, istražen je dio nekropole s nalazima grobova od 5-4. stoljeća pr. Krista do kraja 2. stoljeća n. Krista.⁵⁵¹ Kada je riječ o teritoriju koje je naselje moglo obuhvaćati u predrimskom razdoblju, prema S. Čači, teritorij zajednice se najvjerojatnije protezao do Prokljanskog jezera i rječice Guduće na istoku i sjeveroistoku, koji su ujedno predstavljali granicu s Varvarijom. Na sjeverozapadu je naselje graničilo s Gradinom u Vukšiću i Stankovcima dok je na jugoistoku najvjerojatnije graničila s teritorijem zajednice sa središtem na Velikoj Mrdakovici.⁵⁵² U kasnijim razdobljima naselje na Gradini u blizini Dragišića najvjerojatnije gubi samostalnost te se njen teritorij pripaja Skardoni.⁵⁵³

Gradina Velika Mrdakovica razvila se na dominantnom uzvišenju (142 m/nv) oko 1,5 km sjeverozapadno od današnjeg Zatona kod Šibenika. Na temelju provedenih

⁵⁴⁵ Ptol., 2, 16, 6; Itin. Ant. 272, 4; Rav. Ann., 4, 16 i 5, 14.; Više u: S. ČAČE, 1985, 823.

⁵⁴⁶ S. ČAČE, 1990, 200.

⁵⁴⁷ Z. BRUSIĆ, 1976, 116-117; S. ČAČE, 1985, 822; 1990, 204, bilj. 28.

⁵⁴⁸ S. ČAČE, 1990, 204, bilj. 28, 208; 2006, 72, Map 4, 73; Z. BRUSIĆ, 2000a, 7.

⁵⁴⁹ Z. BRUSIĆ, 1976, 114-115.

⁵⁵⁰ Z. BRUSIĆ, 1976, 116 -117.

⁵⁵¹ Z. BRUSIĆ, 1976, 116 -117; 1978, 32-33; 2000a, 3; S. ČAČE, 1985, 822; Više o rasprostriranju nekropole i vrsti ukopa u: Z. SERVENTI, 2014, 259. i dalje s popisom relevantne literature.

⁵⁵² S. ČAČE, 1985, 822.

⁵⁵³ S. ČAČE, 1985, 822, 832. i dalje; 2003, 29; 2006, 73, Map. 5; 2013, 20-21, Karta 1.

arheoloških istraživanja razvidno je da se naselje razvilo tijekom željeznog razdoblja i nastavilo intenzivan život tijekom prvih stoljeća rimske uprave istočnom jadranskom obalom, o čemu, uz ostatke arhitekture na platou gradine, svjedoče istraženi dijelovi nekropole u podnožju s bogatim grobnim prilozima. Sustavom komunikacija naselje je bilo povezano s rijekom Krkom i Varvarijom u unutrašnjosti.⁵⁵⁴ Jedna od komunikacija vodila je i prema današnjem Zatonu, gdje se najvjerojatnije nalazila luka naselja.⁵⁵⁵ Na temelju dosadašnjih spoznaja, centar sa središtem na Velikoj Mrdakovici obuhvaćao je teritorij današnjih naselja Zatona, Srime i Vodica. Jačanjem Skardone u kasnijim razdobljima, teritorij zajednice sa središtem na Velikoj Mrdakovici gubi samostalnost i pripaja se teritoriju Skardone.⁵⁵⁶

4. 1. 17. Gradina u Murteru (*Colentum*)

Na položaju Gradina u Murteru tijekom željeznog i rimskog razdoblja razvilo se jedino otočno naselje južnog dijela Liburnije, *Colentum*, koje je bilo središte šire zajednice.⁵⁵⁷ Podatci o nazivu otoka i njegovoj udaljenosti od ostalih naselja, konkretno 30 milja od Zadra i 18 milja od ušća rijeke Krke, donosi Plinije ne donoseći podatke o postojanju naselja na otoku.⁵⁵⁸ S druge strane Ptolemej donosi ime grada *Kóllenton*, ubicirajući ga na južni dio otoka Skardone koji se nalazi između Nina i Zadra,⁵⁵⁹ dok Anonim Ravenjanin donosi ime otoka kao *Celentum*.⁵⁶⁰ Najranije nalaze s položaja Gradine u drugoj polovici 15. stoljeća bilježi Juraj Šižgorić⁵⁶¹ odnosno Dinko Zavorović krajem 16. stoljeća.⁵⁶² O ostacima na Gradini piše i Alberto Fortis u drugoj polovici 18. stoljeća navodeći podatke o ulomcima keramike, krovnih opeka, obrađenog kamena, natpisa i dr. nalaza⁵⁶³ odnosno krajem 19. stoljeća don Frane Bulić⁵⁶⁴ koje tijekom 20. stoljeća nadopunjuje don Krsto Stošić.⁵⁶⁵ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na lokalitetu je prikupljen veći broj ulomaka različite pokretne arheološke građe i natpisa koje je otkupio

⁵⁵⁴ Z. BRUSIĆ, 1976, 116.

⁵⁵⁵ Z. BRUSIĆ, 1974, 61; 2000a, 13; Ž. MILETIĆ, 1993, 65.

⁵⁵⁶ S. ČAČE, 1985, 823; 2003, 29; 2006, 73, Map. 5

⁵⁵⁷ S. ČAČE, 1988a, 70-71.

⁵⁵⁸ Plin, *Nat. Hist.*, 3, 140; S. ČAČE, 1988a, 65-72; 1995, 11-46; 2005, 103-104.

⁵⁵⁹ Ptol, *Geogr.* 2, 16, 6; S. ČAČE, 1988a, 65-66.

⁵⁶⁰ Ravenjanin, *Cosmogr.* 5, 24; S. ČAČE, 1988a, 66.

⁵⁶¹ K. STOŠIĆ, 1941, 234, bilj. 20.

⁵⁶² K. STOŠIĆ, 1941, 234-235, bilj. 22.

⁵⁶³ A. FORTIS, 2004[1774], 108.

⁵⁶⁴ F. BULIĆ, 1886, 152.

⁵⁶⁵ K. STOŠIĆ, 1941, 234-235.

tadašnji Muzej sv. Donata u Zadru. Prva arheološka istraživanja na lokalitetu provode se u razdoblju od 1907. do 1909. godine pod vodstvom Luke Jelića.⁵⁶⁶ U razdoblju od 1966. do 1973. godine istraživanja na otoku provodi Arheološki institut Sveučilišta u Zagrebu u suradnji s Muzejom grada Šibenika,⁵⁶⁷ dok 1963. i 2001. godine Muzej grada Šibenika samostalno izvodi kraća istraživanja.⁵⁶⁸

Predrimsko naselje na uzvišenju Gradina (63 m/nv) razvilo se najvjerojatnije tijekom kasnog brončanog razdoblja o čemu svjedoče slučajni nalazi pokretne arheološke građe. Paralelno s naseljem dolazi do razvoja nekropole, kako u podnožju gradine uz put koji je vodio uz obalu tako i na susjednom otočiću Mali Vinik. Prema podacima koje donosi Z. Brusić, grobovi su donedavno bili vidljivi na obali i u moru oko uvale Hramina⁵⁶⁹ unutar koje se razvilo pristanište.⁵⁷⁰ Početkom 20. stoljeća u blizini položaja Tamnica, odnosno ostataka cisterne iz rimskog razdoblja, evidentirano je nekoliko nadgrobnih natpisa iz rimskog razdoblja.⁵⁷¹ Iako su na samoj Gradini i u njenom podnožju u nekoliko navrata vršena arheološka istraživanja potpunu sliku naseljenosti kroz pojedina povijesna razdoblja nije moguće razlučiti jer su podatci o istima objavljavani selektivno⁵⁷² i/ili u vidu kraćih izvješća,⁵⁷³ dok je dio građe danas zagubljen ili je pohranjen unutar više muzejskih institucija.⁵⁷⁴ Naime, uz evidenciju naseljenosti tijekom prapovijesti i rimskog razdoblja na samoj Gradini odnosno njenim terasama, u podnožju Gradine, neposredno uz morsku obalu, evidentirani su i djelomično istraženi ostatci većeg broja objekata iz rimskog razdoblja, o kojima će se raspravljati u idućim poglavljima, koji su u domaćoj stručnoj literaturi različito interpretirani.⁵⁷⁵

Romanizacijom dolazi do naglog razvoja naselja praćenog procesom urbanizacije čime se naselje postepeno spušta prema obali, niz sjeverozapadne i jugozapadne padine Gradine. Ubrzan proces izgradnje naselja prati i gradnja pristaništa uz obalu, dok se na

⁵⁶⁶ Pokretni arheološki nalazi pronađeni tijekom navedenih istraživanja pohranjeni su u tadašnjem Muzeju sv. Donata u Zadru. K. STOŠIĆ, 1941, 235; A. FABER, 1998, 98, bilj. 11.

⁵⁶⁷ A. FABER, 1998, 97; Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 275-276.

⁵⁶⁸ A. KURILIĆ, 2010a, 39, bilj. 47. i 48.

⁵⁶⁹ Z. BRUSIĆ, 2005, 91-92.

⁵⁷⁰ S. ČAČE, 1985, 823; 1995, 16.

⁵⁷¹ M. SUIĆ, 1952c, 211-212, br. 26; A. KURILIĆ, 1994, 240-242, br. 47. i 48; 2005a, 110-112, br. 2, 121, Sl. 3a, 122, Sl. 3b; 113, kat. br. 3, 123, Sl. 4.; Podrobnije o rasporedu nekropole koja se razvila uz prometnicu koja je naselje na Gradini povezivala s obližnjim kopnom u: Z. SERVENTI, 2014, 483. i dalje.

⁵⁷² A. FABER, 1968, 124-127; 1970, 118-122; 1998, 97-130.

⁵⁷³ I. PEDIŠIĆ, 2002, 58-63.

⁵⁷⁴ Više u: A. KURILIĆ, 2005a, 107-127; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 51, bilj. 11.

⁵⁷⁵ Više u: A. FABER, 1998, 100; S. ČAČE, 1995, 16; A. KURILIĆ, 2010a, 41. i dalje.

5. POJMOVI SELO – GRAD

Veza sela i grada oduvijek je bila neraskidiva. Prema pojedinim autorima zemljoradnjom kao osnovnom djelatnošću za vrijeme Rimskog Carstva bavio se veliki dio stanovništva, pri čemu je najveća količina proizvoda bila namijenjena plasmanu na lokalno tržište, a tek onda za izvoz na udaljenija područja.⁵⁸⁰ S jedne strane, u okviru gospodarskih imanja proizvodila se hrana neophodna za prehranu gradskog stanovništva poput različitih poljoprivrednih proizvoda, mesa i ribe dok je s druge strane grad bio upravno, trgovačko i zanatsko središte u kojem se nabavljala roba široke potrošnje.⁵⁸¹

U antičkoj terminologiji postajalo je više pojmova kojima se označavalo gradsko naselje. Plinije Stariji naselja na području Liburnije naziva *oppidum*,⁵⁸² pojmom koji po M. Suiću ima dvostruko značenje. Pod pojmom *oppidum* podrazumijeva se utvrđeno naselje na uzvisini odnosno gradinsko naselje, ali navedeni pojam u isto vrijeme označava i sam grad jer su gradska naselja bila utvrđena odnosno opasana bedemima. S druge pak strane kod antičkih autora se pojmom *oppida civium Romanorum* označavaju gradovi u koje su se doselili stanovnici s rimskim građanskim pravom, a samim time označen je njihov upravno – pravni status. Uz pojam *oppidum*, javlja se i pojam *castellum* kojim se u rimskoj terminologiji označavaju utvrđena naselja ruralnog karaktera. Prema M. Suiću autohtona liburnska naselja u navedenom bi se slučaju mogla označavati i kao *oppidum* i kao *castellum*, pri čemu se pod pojmom *oppidum* može pratiti njihov razvoj u upravno – pravnom smislu.⁵⁸³ Pojam *urbs* u početku se odnosio na sam grad Rim, dok je u kasnijim razdobljima imao višestruko značenje.⁵⁸⁴ U isto vrijeme ostala su se naselja urbanog karaktera označavala s pojmom *civitas* pod kojim se između ostalog označavalo sveukupno stanovništvo nekog naselja, ali i njihovo građansko pravo. U vrijeme formiranja rimske vlasti na istočnoj jadranskoj obali pod pojmom *civitas* podrazumijevalo se rimsko građansko pravo (*civitas Romana*).⁵⁸⁵ Prema podacima Plinija Starijeg na području Japodije i Liburnije nalazilo se 14 općina (*civitates*) od kojih donosi imena samo četiri: *Lacinienses*, *Stulpinos*, *Burnistas* i

⁵⁸⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 95.

⁵⁸¹ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 96-98.

⁵⁸² Plin., *N. h.*, 3, 140.

⁵⁸³ M. SUIĆ, 2003, 51-52.

⁵⁸⁴ Više u: M. SUIĆ, 2003, 52.

⁵⁸⁵ M. SUIĆ, 2003, 52-53.

Olbonenses.⁵⁸⁶ Prema pojedinim autorima četrnaest zajednica koje spominje Plinije ustvari su peregrinske zajednice koje su Rimljani zatekli na istočnoj jadranskoj obali prije konačne uspostave rimske vlasti.⁵⁸⁷

Pojmovima *vicus* i *pagus* u rimskoj terminologiji označavala su se ruralna naselja, pri čemu je pojam *pagus* označavao i manju jedinicu unutar sela, zaselak. Izuzev vikusa, usporedno s procesom kolonizacije istočne jadranske obale dolazi do formiranja novog oblika ruralnog naselja, *villa rustica*, koja postaju središta agrarne proizvodnje.⁵⁸⁸

5. 1. Osnovne karakteristike rustičnih vila

5. 1. 1. Pojam i definicija

Problematikom vezanom uz definiciju rimske ruralne arhitekture tijekom 20. stoljeća bavio se niz inozemnih⁵⁸⁹ i domaćih stručnjaka.⁵⁹⁰ Naime, sama organizacija ruralne arhitekture razlikuje se u pojedinim dijelovima Carstva i usko je vezana uz gospodarsku djelatnost koja se odvijala na imanju. Kada je riječ o poljoprivrednoj proizvodnji na području istočne jadranske obale prevladavao je monokulturni uzgoj prvenstveno vinove loze i maslina. U unutrašnjim dijelovima, uključujući i područje unutrašnjosti južne Liburnije, stanovništvo se uglavnom bavilo stočarstvom, proizvodnjom mesa i sira te eksploatacijom šuma. Ovisno o gospodarskim funkcijama i namjeni te kvaliteti izrade objekata postoji nekoliko različitih klasifikacija rimske ruralne arhitekture na području istočne jadranske obale.⁵⁹¹

Osnovni podatci o rimskoj ruralnoj arhitekturi poznati su nam preko djela antičkih pisaca Vitruvija, Varona, Katona i Kolumele čiji se podatci odnose na pojam *villa*, smještaj i veličinu posjeda, način gradnje i organizaciju pojedinih objekata unutar većih gospodarskih zdanja bez jasne definicije samog pojma.⁵⁹² Općenito, pojam *villa* koristio se za označavanje izvangradskih objekata s pripadajućim zemljištem na kojem se odvijala poljoprivredna

⁵⁸⁶ Plin, *N. h.*, 3, 21, 139-141; S. ČAČE, 1988, 66-67; M. SUIĆ, 2003, 53; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 204-205.

⁵⁸⁷ M. SUIĆ, 2003, 52-53.

⁵⁸⁸ M. SUIĆ, 2003, 56.

⁵⁸⁹ A. G. MCKAY, 1975; J. T. SMITH, 1998.

⁵⁹⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 100. i dalje; M. SUIĆ, 2003, 56, 323. i dalje.

⁵⁹¹ M. SUIĆ, 2003, 323. i dalje.

⁵⁹² Col. *Rei rust.* 1, 4, 6; Var. *Re. rust.* 3, 2, 6-7; J. PERCIVAL, 1976, 14; X. LAFON, 2001, 20-21; A. MARZANO, 2007, 84.

proizvodnja.⁵⁹³ Na temelju antičkih izvora, ali i radova posvećenih istraživanjima rimske ruralne arhitekture diljem granica nekadašnjeg Rimskog Carstva, od kraja 19. stoljeća do danas, razvidno je da nema jednoznačnog naziva kojim bi se definirao pojam „vila“, a u vezi s njim niti pojam "rimska ruralna arhitektura", u široj znanstvenoj literaturi poznata pod pojmom "rustična vila" (*villa rustica*).⁵⁹⁴ Pojam *villa rustica* u prvom je redu plod razmišljanja suvremenih autora nastao kao posljedica pokušaja definiranja ruralnih objekata u odnosu na objekte smještene uz obalu.⁵⁹⁵ Glavni problem pri definiranju pojma „vila“ predstavlja činjenica da niti kod antičkih izvora nema jednoznačne definicije, već se ona tijekom vremena mijenjala.⁵⁹⁶ Pojam "ruralna arhitektura" odnosi se na različite tipove objekata smještenih na izvangradskim područjima neovisno o njihovoj primarnoj funkciji, kao mjestu rezerviranom za odmor (*otium*), proizvodnji hrane za vlastite potrebe, ali i za potrebe stanovnika gradova, odnosno kao objekata koji su u isto vrijeme služili za rasonodu i/ili stanovanje vlasnika (*pars urbana*), ali su imali i proizvodnu funkciju (*pars rustica*).⁵⁹⁷ Uz *pars urbana* i *pars rustica* Kolumela razlikuje i treći dio (*pars fructuaria*) odnosno prostorije koje su služile za pohranu i preradu proizvoda kao i za skladištenje prerađenih plodova poput vina ili ulja.⁵⁹⁸

5. 1. 2. *Villa suburbana, villa maritima i villa rustica*

Uz pojam *villa rustica*, u domaćoj i stranoj stručnoj literaturi, za označavanje vangradske arhitekture ustalili su se pojmovi *villa suburbana* i *villa maritima*.⁵⁹⁹ Pojam *villa suburbana* označava objekt smješten u neposrednoj blizini grada, ali izvan njegovih najužih granica.⁶⁰⁰ Na temelju današnjih spoznaja o rimskoj arhitekturi vrlo je teško odrediti gdje je bila granica vangradskog područja i koja je bila njena uloga. Tijekom rimskog razdoblja najvjerojatnije su postojali točno utvrđeni parametri na temelju kojih se određivalo

⁵⁹³ A. MARZANO, 2007, 83.

⁵⁹⁴ Opširnije o različitim definicijama obuhvaćenim pojmom *villa rusticae* s popisom relevantne literature u: R. MATIJAŠIĆ, 1998, 100. i dalje; A. MARZANO, 2007, 2-5.

⁵⁹⁵ A. MARZANO, 2007, 83.

⁵⁹⁶ A. MARZANO, 2007, 3.

⁵⁹⁷ Col. *Rei rust.* 1, 4, 6; Var. *Re. rust.* 3, 2, 6-7; J. PERCIVAL, 1976, 13-14; J. T. SMITH, 1998, 11; R. MATIJAŠIĆ, 1988, 16; 1998, 99-100, 102, 107; A. MARZANO, 2007, 2-5, 84. i dalje; D. BULIĆ, 2014, 16.

⁵⁹⁸ Col. *Rei rust.* 1, 6, 1; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 102-103; A. MARZANO, 2007, 84; D. BULIĆ, 2014, 16-17.

⁵⁹⁹ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 101-102, 106-108; X. LAFON, 2001, 205; V. BEGOVIĆ – I. SCHRUNK, 2002, 113; 2003, 100-108; G. W. ADAMS, 2006, 9; A. MARZANO, 2007, 15-16, 83, 238.

⁶⁰⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 106; M. SUIĆ, 2003, 59.

razgraničenje između grada (*urbs, civitas*), predgrađa (*suburbanitas*) i sela (*rus, ager*).⁶⁰¹

S druge pak strane pod pojmom *villa maritima* nerijetko su se, kako kod antičkih izvora od 2. stoljeća pr. Krista tako i kod stranih i domaćih znanstvenika, označavali svi objekti smješteni uz obalu kako bi se naglasila njihova raskošnost za razliku od *villa rusticae*. Pojedini autori pod pojmom *villa maritima* u prvom redu svrstavaju objekte koji su izgrađeni neposredno uz obalu i imaju dodatne sadržaje poput pristaništa, piscina i dr. dok oni objekti koji su izgrađeni u blizini obale, ali bez dodatnih sadržaja ne bi spadali u tu kategoriju.⁶⁰² Analizirajući podatke koje donosi Ciceron A. Marzano zaključuje da je razvidno da je tijekom 1. stoljeća pr. Krista posjedovanje luksuznih objekata smještenih na određenim pozicijama uz obalu, poput vila u Tuskulu (*Tusculum*), u prvom redu bio znak visokog društvenog položaja, a ne pozicije izgradnje istih.⁶⁰³ Pojedini domaći autori objekte smještene uz ili u neposrednoj blizini obale dijele na dva tipa, priobalne i maritimne vile. Pod pojmom priobalnih vila podrazumijevali bi se objekti izgrađeni uz samu obalu ili u neposrednoj blizini s izgrađenim lukama i pristaništima neovisno o njihovoj veličini i tlocrtnim karakteristikama. Po navedenoj definiciji na promatranom području navedenom bi tipu pripadali ostatci objekata u gradskim predjelima Diklo i Puntamika u Zadru, odnosno ostatci objekata u Pakoštanima i drugi.⁶⁰⁴ Za razliku od prethodnog tipa, pod pojmom maritimnih vila podrazumijevali bi se najluksuzniji primjerci objekata sa složenim tlocrtima smješteni uz samu morsku obalu poput vile u uvali Verige na Brijunima odnosno na promatranom području ostatci objekata na otoku Murteru.⁶⁰⁵

Pod pojmom *villa rustica* prema M. Suiću ne može se raspravljati o svim tipovima arhitekture smještenim na izvangradskom području, već se ovisno o namjeni i kvaliteti gradnje razlikuju tri tipa objekata. Prvom tipu pripadaju najluksuzniji primjerci arhitekture, raskošne palače i veći kompleksi građeni za najviši društveni sloj, careve i visoke uglednike. Takvi objekti građeni su na posebnim, pomno odabranim lokacijama, luksuzno su opremljeni i prvenstveno rezidencijalnog karaktera poput Hadrijanove vile u Tiburu, vila u okolici Neapola i drugih. Drugom tipu pripadaju objekti koji su uz rezidencijalni imali i gospodarski karakter poput kasnoantičke palače u Mogorjelu ili vile u uvali Verige na Brijunima dok trećem tipu pripadaju ostatci arhitekture s primarnom gospodarskom komponentom čiji su

⁶⁰¹ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 106.

⁶⁰² A. MARZANO, 2007, 15-17, 19-20. s popisom literature i primjerima.

⁶⁰³ A. MARZANO, 2007, 17-18.

⁶⁰⁴ V. BEGOVIĆ – I. SCHRUNK, 2003, 102-103.

⁶⁰⁵ V. BEGOVIĆ – I. SCHRUNK, 2003, 103.

ostatci na istočnoj jadranskoj obali najbrojniji.⁶⁰⁶ Prema R. Matijašiću pod pojmom rustične vile podrazumijeva se ...*zgrada ili skup zgrada s okolnim zemljištem, koje smještene izvan ili podalje od grada, zadovoljavaju osnovne potrebe korisnika, obuhvaćajući prostore za stanovanje i za proizvodnju određenih dobara za vlastite potrebe i za tržište.*⁶⁰⁷

5. 2. *Vicus i pagus*

Izuzev rimske ruralne arhitekture kao posebnog oblika vangradskog naseljavanja, u rimskom su se razdoblju u ruralnim sredinama razvila naselja tipa *vicus* i *pagus* pri čemu se pod pojmom *vicus* podrazumijeva zaselak, dok se pod pojmom *pagus* podrazumijeva selo koje okuplja više zaselaka.⁶⁰⁸ Na području južne Liburnije naselja tipa *vicus* pretpostavljaju se u većem broju naselja poput Kašića,⁶⁰⁹ Podvršja,⁶¹⁰ Lepura,⁶¹¹ uvale Pocukmarak na otoku Silbi,⁶¹² Piramatovaca⁶¹³ i dr. odnosno *pagus* na području Perušića Benkovačkog i Lepura.⁶¹⁴ Tako pojedini autori smatraju da je temeljni teritorijalni ustroj unutar aserijatskog agera tijekom rimskog razdoblja bio *pagus* čije se postojanje, kako je navedeno, pretpostavlja na području današnjih naselja Lepuri i Perušić,⁶¹⁵ no na temelju trenutnog stupnja istraženosti ostataka rimske ruralne arhitekture na promatranom području nema čvrstih arheoloških potvrda o postojanju navedenih tipova naselja za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom.

Gospodarski razvoj manjih teritorijalnih jedinica u unutrašnjosti Ravnih kotara i Bukovice u prvom je redu počivao na snažnoj stočarskoj proizvodnji i prodaji stočarskih proizvoda (sir, vuna) i usko vezanim velikim pašnjačkim područjima kao i na eksploataciji šuma (drvo za ogrjev, drvo za brodogradnju i građevinarstvo). Municipalne zajednice koje su

⁶⁰⁶ M. SUIĆ, 2003, 323.

⁶⁰⁷ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 99.

⁶⁰⁸ M. SUIĆ, 1996[1973], 429; 2003, 56, 59, 85-88; D. BULIĆ, 2014, 17.

⁶⁰⁹ Na području današnjeg naselja Kašić pronađena je nadgrobna stela (NS 97) datirana u razdoblje kasnog principata koju u spomen na Mircijana (*Myrciano*) podiže *Anicetus* koji je obnašao funkciju magistra (*magister*). I komemorator i komemorirani su orijentalnog podrijetla, pripadnici rodovsko-oslobođeničkog sloja stanovništva. J. Medini pretpostavlja da je titula *magister* povezana s administrativnom funkcijom koju je *Anicetus* obnašao, odnosno s postojanjem vikusa koji se prostirao na području današnjih naselja Islama, Kašića i Biljana. Više u: J. MEDINI, 1985, 314-319.

⁶¹⁰ A. UGLEŠIĆ, 2002, 49; 2006a, 304.

⁶¹¹ A. UGLEŠIĆ, 2002, 69.

⁶¹² I. VIGATO, 2013, 166.

⁶¹³ I. PEDIŠIĆ, 2000, 64.

⁶¹⁴ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 53. i dalje; Ž. MILETIĆ, 2003, 412; 2004, 9; N. CAMBI, 2003, 57-58.

⁶¹⁵ Ž. MILETIĆ, 2003, 412; 2004, 9.

se razvile na navedenom području na prethodnim liburnskim osnovama nerijetko su dolazile u sukobe vezane upravo za pravo gospodarenja odnosno raspolaganje onim resursima, kako je vidljivo iz terminacijskih natpisa, koji su im osiguravali egzistenciju poput lokvi za napajanje stoke, pašnjaka odnosno šuma.⁶¹⁶

Kako je već navedeno u poglavlju o organizaciji teritorija na području južne Liburnije, u vrijeme rimske kolonizacije istočne jadranske obale Rimljani su poznavali tri tipa vlasništva nad zemljištem: *ager publicus*, *ager privatus* i *ager compascuus et silvae*. Pod pojmom *ager publicus* podrazumijevalo se zemljište u državnom vlasništvu koje je u pravilu bilo i najplodnije zemljište koje je dano na upravljanje određenoj koloniji ili municipiju. Zemljište se moralo obrađivati i na taj je način bilo važan izvor prihoda svake zajednice dok su državi plaćani porezi koji su se prikupljali unutar same zajednice.⁶¹⁷ Za razliku od državnog zemljišta (*ager publicus*), *ager privatus* nije bio premjeravan već je bio označen međama na temelju ranijih vlasničkih odnosa. Navedeno zemljište se također unosilo u katastarske mape, a država je kod tog tipa zemljišta intervenirala samo u slučaju sporova. Treći tip zemljišta, *ager compascuus*, obuhvaćao je neobrađivo zemljište odnosno područja koja su bila namijenjena za ispašu stoke i šume nad kojima su autohtone zajednice nakon uspostave rimske vlasti zadržavale prethodna prava i vlasničke odnose. Navedena područja bila su neotuđiva te su unošena u katastarske mape kao kolektivno vlasništvo kojim su se mogli služiti svi pripadnici određene zajednice.⁶¹⁸ Središte agrarne proizvodnje na državnom zemljištu (*ager publicus*) bile su rustične vile.⁶¹⁹

⁶¹⁶ M. SUIĆ, 2003, 106.

⁶¹⁷ M. SUIĆ, 2003, 95-96, 98; S. ČAČE, 2006a, 36.

⁶¹⁸ M. SUIĆ, 2003, 96-97, 103.

⁶¹⁹ M. SUIĆ, 2003, 56.

6. RASPORED RIMSKE RURALNE ARHITEKTURE NA PODRUČJU JUŽNE LIBURNIJE

6. 1. Teritorij kolonije Jader

6. 1. 1. Ostatci rimske ruralne arhitekture unutar limitiranog agera

Prvi konkretniji podatci o rasprostranjenosti rimske ruralne arhitekture unutar limitiranog agera kolonije Jader dobiveni su tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih nakon Drugog svjetskog rata u neposrednoj okolici grada. Uglavnom je riječ o ostacima objekata koji su tijekom vremena uništeni u tolikoj mjeri da su ostali sačuvani samo manji dijelovi arhitekture na temelju kojih se ne mogu izvoditi zaključci o njihovoj izvornoj namjeni i izgledu.⁶²⁰ Tijekom 1950-tih godina Mate Suić donosi podatak o pet sigurnih položaja s ostacima rimske ruralne arhitekture unutar kopnenog dijela limitiranog agera kolonije, smještenih unutar gradskih predgrađa na Puntamici, Vitrenjaku, Relji, u blizini gradskog groblja⁶²¹ i nedaleko tvornice Adria u Gaženici.⁶²²

Sredinom 20. stoljeća **na rtu Vitrenjak**, u temeljima napuštene kuće, istraženi su ostatci zida iz rimskog razdoblja (KA 2). Podrobniji podatci o lokalitetu i pokretnoj arheološkoj građi nisu poznati.⁶²³ Na istom se položaju spominju ostatci nekadašnjih crkava sv. Jurja i sv. Petra sa samostanom emerita koje B. Migotti na temelju titulara povezuje sa starokršćanskom tradicijom.⁶²⁴

Tijekom 1950-tih godina na križanju nekadašnjih Benkovačke i Murvičke ceste, odnosno današnjih Zrinsko – Frankopanske ulice i Puta Murvice, **na položaju kod Križa** (KA 6) na gradskom predjelu Relja istraženi su ostatci objekta s karakteristikama rimske

⁶²⁰ M. SUIĆ, 1958, 16, Sl. 1; 17-18.

⁶²¹ Na spoju nekadašnjih Benkovačke (današnju Ulicu Ivana Zadranina) i Biogradske ceste tijekom 1950-tih godina evidentiran je humak s većom količinom ulomaka žbuke i krovnih opeka iz rimskog razdoblja na površini. Unutar humka provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su definirani i istraženi dijelovi perimetralnog i unutrašnjeg zida objekta nepoznatih dimenzija i funkcije iz rimskog razdoblja koji su nerijetko pripisivani ostacima rimske ruralne arhitekture (M. SUIĆ, 1958, 18, Sl. 1. br. 7.). Uz nekadašnju Benkovačku cestu tijekom 1975., 1976. i 2012. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih je djelomično istražen segment rimske komunikacije uz koju su se prostirale grobne parcele. Više o karakteru istražene nekropole u: Z. SERVENTI, 2014, 317-319. s pripadajućim planovima istraženih grobnih parcela i popisom relevantne literature.

⁶²² M. SUIĆ, 1996[1955], 380; 1960, 206.

⁶²³ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 8; M. SUIĆ, 1958, 18, Sl. 1, br. 6.

⁶²⁴ C. F. BIANCHI, 1879, 171. i dalje; B. MIGOTTI, 1991, 19-20, kat. br. 14.

ruralne arhitekture. Prilikom gradnje stambene zgrade na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su istraženi ostatci dva zida koji su pripadali objektu nepoznatih dimenzija. Uz zidove, unutar objekta su istraženi kanal i manja cela koja je interpretirana kao *cella vinaria*. Ostatci su datirani u razdoblje ranog Carstva. Širenjem nekropole,⁶²⁵ najvjerojatnije tijekom druge polovine 2. i u 3. stoljeću,⁶²⁶ dolazi do djelomične ili potpune devastacije zidova objekta.⁶²⁷ Interpretirajući Dnevnik arheoloških istraživanja provedenih pod vodstvom Šime Batovića, tlocrte istražene arhitekture i grobova te fotografije s istraživanja S. Gluščević navodi postojanje većeg broja zidova, ostatke poda, profiliranih baza dva stupa⁶²⁸ odnosno tragove crvene boje na prethodno ožbukanim zidovima.⁶²⁹ S druge pak strane ostatci cele,⁶³⁰ odnosno edikule,⁶³¹ čije dimenzije donosi M. Suić prema S. Gluščeviću nisu prepoznatljivi na fotografijama niti unutar terenske dokumentacije, na temelju čega ne isključuje mogućnost da je riječ o grobu čijim je podizanjem došlo do devastacije podnice ranijeg objekta kojeg interpretira kao bazen čiji su ostatci poslužili kao pokrov groba.⁶³² U prilog definiranju ostataka objekta kao piscine ide i podatak S. Gluščevića koji navodi da je zidani kanal, koji je evidentiran uz unutarnji zid, u legendi fotografije opisan kao *...kvadratična baza olovne cijevi koja je predstavljala završetak kanala piscine.*⁶³³

M. Suić i Š. Batović ostatke istraženih dijelova arhitekture pripisuju ostacima *villae rusticae*. Izgradnju objekta datiraju u ranocarsko razdoblje s kontinuitetom do sredine ili kraja 2. stoljeća pri čemu kasniji grobovi ili djelomično koriste ili u potpunosti negiraju zidove objekta.⁶³⁴ S druge pak strane S. Gluščević, prilikom obrade nekropole rimskodobnog Jadera, navedene ostatke arhitekture pripisuje villi suburbani.⁶³⁵ Z. Serventi upozorava na mogućnost da je ruralna arhitektura morala biti napuštena ranije, odnosno prije sredine ili kraja 2. stoljeća i početka ukapanja na tom području. Po autorici do napuštanja stambenog objekta s pripadajućim zemljištem, ukoliko ga je posjedovala, najvjerojatnije je došlo

⁶²⁵ Tijekom istraživanja evidentirano je ukupno 66 grobova. Više u: M. SUIĆ, 1958, 15, 17.

⁶²⁶ M. SUIĆ, 1958, 18, Sl. 1. br. 3.

⁶²⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 100. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, 315.

⁶²⁸ Više o problematici odnosa istraženih zidova, grobova i pokretne arheološke građe u: S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 93, bilj. 258; 94, bilj. 266, 95, bilj. 267. i 268.

⁶²⁹ Š. BATOVIĆ, 1954, 10; S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 102, bilj. 276.

⁶³⁰ M. SUIĆ, 1958, 15; 1960, 208.

⁶³¹ M. SUIĆ, 1960, 208.

⁶³² Grob je tijekom istraživanja označen kao grob 1. Više u: S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 100.

⁶³³ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 101, 256, Prilog 10; Sl. 22. i 23.

⁶³⁴ Š. BATOVIĆ, 1954, 10; M. SUIĆ, 1958, 18; S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 102.

⁶³⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 102.

postupno uslijed širenja nekropole rimskodobnog Jadera, a uz to vila je morala posjedovati i vlastitu nekropolu koja je bila formirana unutar posjeda na točno određenoj poziciji.⁶³⁶ S druge pak strane, B. Migotti navedeni dio nekropole, podignute nad ostatcima prethodne rimskodobne arhitekture, unutar koje su utvrđeni grobovi pod krovnim opekama na dvije vode, kamenim komorama i presvođenom celom povezuje sa starokršćanskim cemetarijalnim sklopom⁶³⁷ koji je definiran u neposrednoj blizini ostataka, na mjestu današnje crkve sv. Ivana.⁶³⁸

Jedini lokalitet koji je u navedenom razdoblju dao konkretnije rezultate su ostatci rimske ruralne arhitekture djelomično istražene tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja **crkve sv. Stošije u gradskom predjelu Puntamika (KA 1).**⁶³⁹ Lokalitet se smjestio u sjeverozapadnom dijelu grada Zadra, unutar izduženog poluotoka u gradskom predjelu Puntamika, na kojem su se do sredine 20. stoljeća nalazile velike obradive poljoprivredne površine.⁶⁴⁰ Riječ je o kompleksnom arheološkom lokalitetu, u znanstvenoj literaturi poznatom pod toponimom Crkvina⁶⁴¹ i sv. Klement,⁶⁴² na kojem se danas nalaze ostatci crkve sv. Stošije⁶⁴³ na koju su istraživanja bila i usmjerena. Tijekom arheoloških istraživanja evidentirani su i djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, od kojih je sačuvana cisterna za vodu, dio perifernog zida, dio hodnika i veći broj zidova koji su tvorili pet djelomično istraženih prostorija (Sl. 13). Tijekom izgradnje pojedinih dijelova objekta korištene su različite tehnike gradnje. Pod cisterne izveden je u tehnici *opus spicatum*⁶⁴⁴ dok su zidovi objekta (Sl. 13, *a, b, c, d, e, è, f i g*) rađeni različitim tehnikama. Unutarnji zid cisterne izveden je u tehnici *opus caementicium*, i u presjeku ima oblik potkove, dok je vanjski izrađen od priklesanog, uslojenog kamena povezanog malterom. Donji dio zidova, do visine maksimalne razine

⁶³⁶ Z. SERVENTI, 2014, 315-316.

⁶³⁷ B. MIGOTTI, 1991, 28, kat. br. 36.

⁶³⁸ B. MIGOTTI, 1995, 115.

⁶³⁹ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 7-22.

⁶⁴⁰ O važnosti poluotoka kao poljoprivrednog područja svjedoči podatak o njegovoj valorizaciji od rimskog razdoblja do sredine 20. stoljeća. Tijekom rimskog razdoblja bio je uklopljen u ager kolonije Jader dok su se za vrijeme srednjeg vijeka na poluotoku nalazila plodna polja i solane koje su prema izvorima tijekom 16. stoljeća bile u posjedu samostana sv. Pavla koji se nalazio na otočiću Galovac ispred Preka, odnosno u kasnijim razdobljima u posjedu zadarskih posjednika te naposljetku crkve sv. Stošije u Zadru.; M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 8-9, bilj. 9.

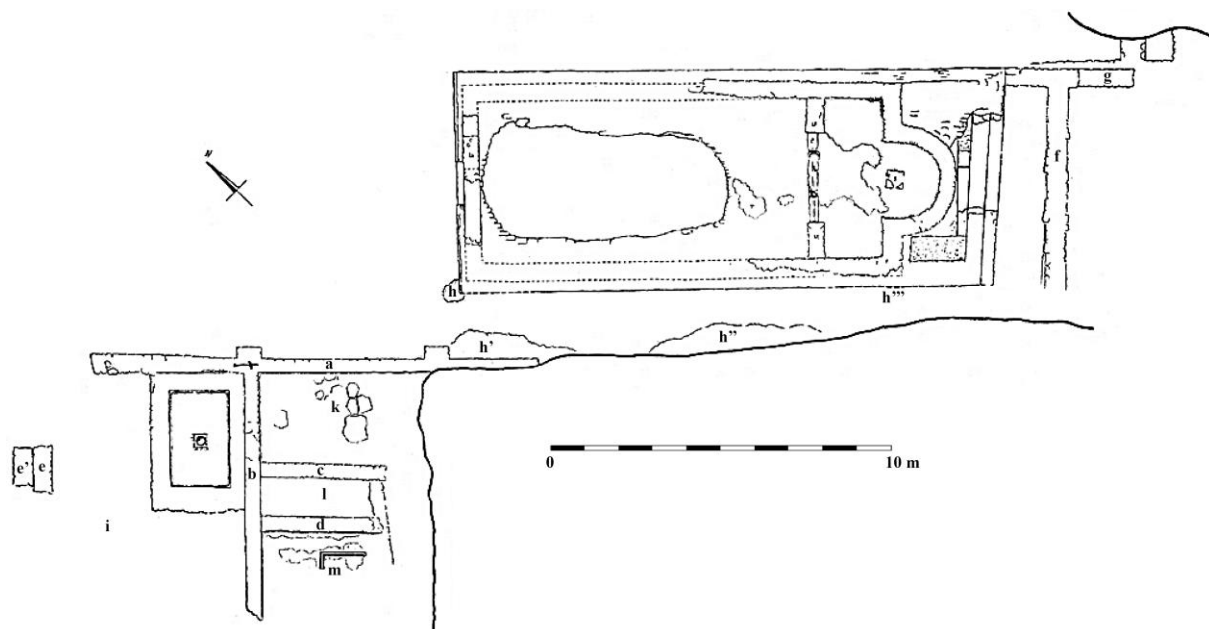
⁶⁴¹ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 7-22; M. SUIĆ, 1960, 207; A. UGLEŠIĆ, 2002, 30-33.

⁶⁴² M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 18; B. MIGOTTI, 1991, 19, kat. br. 13.

⁶⁴³ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 7-22; M. SUIĆ, 1960, 207; B. MIGOTTI, 1991, 19, kat. br. 13; A. UGLEŠIĆ, 2002, 30-33.

⁶⁴⁴ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 12.

vode, premazan je slojem vodonepropusne žbuke (*opus signinum*), debljine 8 cm, preko koje je nanesen tanji sloj finije žbuke. Istom tehnikom izvedeni su rubovi dna poda cisterne na dodiru s poprečnim zidovima.⁶⁴⁵

Sl. 13. Zadar – Puntamika, Istraženi ostatci arhitekture (M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, Plan 1.)

Unutar prostorije koja je za vrijeme istraživanja označena slovnom oznakom *i* (Sl. 13, *i*) evidentirana je manja piscina koja je definirana kao bazen za kupanje (*lacus balnearium*).⁶⁴⁶ Pod piscine izrađen je od opeka u tehnici *opus isodomum* dok su unutarnji zidovi obloženi debelim slojem nepropusne žbuke, *opus signinum*.⁶⁴⁷ Podnica unutar prostorije *k* (Sl. 13, *k*) izrađena je od kamenih ploča dok se unutar prostorije *l* (Sl. 13, *l*) najvjerojatnije nalazila podnica izrađena od kockica mozaika izvedena u tehnici *opus tessellatum*. Unutar prostorije *m* (Sl. 13, *m*) evidentirana je podnica izvedena u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica mozaika s ukrasom izrađenim od crnih kockica u obliku pojaseva.⁶⁴⁸ Tijekom istraživanja evidentiran je samo manji segment rimske ruralne arhitekture na temelju kojeg se ne može raspravljati o njenom izgledu, no nalazi stupa i ulomka baze stupa izrađeni od vapnenca upućuju na mogućnost postojanja trijema

⁶⁴⁵ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 10-11, Skica 2.

⁶⁴⁶ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 10-13, Slika 10. i 11; Plan 1.

⁶⁴⁷ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 12-13, Slika 10. i 11.

⁶⁴⁸ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 10, 13.

najvjerojatnije uokolo središnjeg dvorišta.⁶⁴⁹ Na temelju tehnika gradnje i ulomaka pokretne arheološke građe izgradnja objekta je datirana na kraj 2. i početak 3. stoljeća.⁶⁵⁰

U određenom trenutku došlo je do gubljenja funkcije, napuštanja i prenamjene pojedinih dijelova arhitekture iz rimskog razdoblja prilikom čega je cisterna adaptirana u crkvu. O vremenu prenamjene u znanstvenoj literaturi postoje oprečna mišljenja. Prema B. Migotti i A. Uglešiću do adaptacije cisterne dolazi tijekom ranokršćanskog razdoblja⁶⁵¹ na način da se na cisternu nadograđuje apsida trapezoidnog tlocrta, dok se prostor između zidova cisterne i apside ispunjava šutom. Na postojanje kasnoantičkog horizonta, prema B. Migotti uz titular, *...upućuje presvođena prostorija u tradiciji ranokršćanskih memorija, ulomak prozorske tranzene u obliku romboidnih traka, te pretpostavka o kasnoantičkoj utvrdi na tom mjestu.*⁶⁵² U vrijeme predromanike, najvjerojatnije tijekom 9. stoljeća, na navedeni objekt je dograđena gornja crkva s polukružnom apsidom. Nadogradnjom gornje crkve, starija, donja preuzima funkciju kriptе. Crkve su bile u funkciji do kasnog srednjeg vijeka.⁶⁵³ S druge pak strane M. Suić i I. Petricioli zastupaju pretpostavku da do adaptacije objekta i gradnje crkvi dolazi istovremeno, u vrijeme predromanike, pri čemu je i tehnika gradnji obadviju crkvi ista.⁶⁵⁴ Uokolo crkve istraženo je 11 grobova s ostacima ukupno 13 inhumiranih pokojnika položenih direktno u zemlju bez grobnih priloga. Dva groba su bila obložena kamenim pločama, a kao prilog u jednom su pronađene kopčice najvjerojatnije recentnijeg datuma.⁶⁵⁵

Nakon navedenog perioda, nove spoznaje o razmještanju rimske ruralne arhitekture unutar kopnenog dijela limitiranog agera kolonije Jader upotpunjene su u drugoj polovici 20. stoljeća. Tijekom 1960-tih godina **u krugu nekadašnje tvornice „Otočanka“**, u industrijskoj zoni Gaženica, prilikom izvođenja građevinskih radova evidentirana je i dokumentirana cisterna iz rimskog razdoblja (KA 9).⁶⁵⁶ Ostali podatci o lokalitetu nisu poznati.

Tijekom 1980-tih godina **u Kaljskoj ulici** unutar gradskog predjela Relja, prilikom

⁶⁴⁹ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 13, Slika 12. i 13.

⁶⁵⁰ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 14.

⁶⁵¹ Tijekom istraživanja na lokalitetu je pronađen ulomak profilirane kamene ploče širine 45 centimetara. Po sredini ulomka teče ukrasna traka unutar koje se nalazi reljefni prikaz rozete, okružene palmetama s lijeve i desne strane. Ulomak se pripisuje ostacima sarkofaga.; M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 13, Sl. 13.

⁶⁵² Više u: B. MIGOTTI, 1991, 19, bilj. 22.

⁶⁵³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 31.

⁶⁵⁴ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 14-16, Skica 4; 17-19.

⁶⁵⁵ M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, 1955, 19.

⁶⁵⁶ Š. BATOVIĆ, 1971a, 290.

strojnog iskopa od strane nekadašnje tvrtke „Put“, otkriveni su ostatci ruralne arhitekture iz rimskog razdoblja (KA 3).⁶⁵⁷ Ostali podatci, poput uvjeta i mikrolokacije nalazišta, nisu poznati.

Prilikom građevinskih radova na širenju groblja, smještenog **na predjelu Pudarica** u prigradskom naselju Dračevac Zadarski, djelomično je oštećena arhitektura i dio nekropole iz rimskog razdoblja (KA 12). Terenski izvid položaja, bez provođenja zaštitnih arheoloških istraživanja, proveli su stručni djelatnici Arheološkog muzeja u Zadru čiji su rezultati objavljeni u vidu sažetog izvješća. Na lokalitetu je evidentiran veći broj zidova, kockica mozaika, dijelovi podnice izrađene u tehnici *opus spicatum* i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput ulomaka krovnih opeka s pečatima radionica *Solonas* i *Pansiana*, ulomaka keramičkih posuda, amfora i veći ulomak pitosa. Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu su evidentirani ulomci kamenih urni i pepela pokojnika (GR 1) dok su prema navodima lokalnog stanovništva na navedenom položaju pronalazene ljudske kosti i krovne opeke.⁶⁵⁸ Nalazi svjedoče o kontinuitetu sahranjivanja i uporabe prostora od ranog Carstva do kasne antike. Kontinuitet lokaliteta tijekom kasne antike potvrđuje i nalaz stupića prozorske bifore⁶⁵⁹ te keramička svjetiljka tipa Anselmino – Pavolini VIIIA1c koja se datira u 4. i prvu polovicu 5. stoljeća.⁶⁶⁰ Navedeni nalazi upućuju na mogućnost podizanja sakralnog objekta na ili u neposrednoj blizini lokaliteta tijekom starokršćanskog razdoblja.

Prilikom istraživanja prostrane rimskodobne nekropole na području današnjeg **Trgovačkog centa City Galleria** istraženi su dijelovi 18 zidova različitog smjera pružanja i stupnja sačuvanosti koji su pripadali objektu ukupne istražene površine od oko 1400 m² (KA 4). Objekt je datiran u razdoblje kasne Republike i ranog principata. Od sredine 1. stoljeća devastiran je ukopom incineriranih pokojnika. Unutar nekropole pronađena je veća količina crnih i bijelih kockica mozaika te ulomaka fresaka sa sačuvanom bijelom, sivom i crnom bojom premaza. Funkcionalni dio objekta bila su i dva bunara⁶⁶¹ koja su napuštena vrlo rano, tijekom rimskog razdoblja.⁶⁶² Također, pronađena je veća količina ulomaka kvalitetno izrađene žbuke različitih debljina i boja koji su interpretirani kao ukras grobljanskih vrtova

⁶⁵⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 1990, 108, bilj. 2; 2005, 119, bilj. 26.

⁶⁵⁸ I. FADIĆ, 1989, 100.

⁶⁵⁹ I. FADIĆ, 1989, 100.

⁶⁶⁰ I. FADIĆ, 1989, 100; J. VUČIĆ, 2009, 43, kat. br. 1; 2009a, 9; 2009b, 11, 42-43, kat. br. 105.

⁶⁶¹ Prema I. Fadiću na lokalitetu je prilikom istraživanja nekropole pronađen samo jedan bunar koji je bio u uporabi do razdoblja kasne antike, najvjerojatnije do 5. ili 6. stoljeća. Unutar bunara su pronađena dva liburnska cipusa. Više u: I. FADIĆ, 2003, 265, 274-275.

⁶⁶² S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 246-248.

namijenjenih održavanju svečanosti i gozbe u čast mrtvih,⁶⁶³ odnosno kao reperi koji su služili kao orijentacija prilikom traženja ukopnog mjesta.⁶⁶⁴ Među ulomcima zidne žbuke izdvaja se ulomak s pompejsko crvenom bojom, odnosno ulomak ukrašen vegetabilnim ukrasom i linijama različitih boja. Na stražnjoj strani žbuke sačuvani su otisci šiblja ili trske na temelju čega je ulomak interpretiran kao stropna dekoracija ili ukras jednog od pregradnih zidova.⁶⁶⁵ Ostatci objekta pripisani su vili suburbani većih dimenzija unutar koje se prema S. Gluščeviću nalazio gospodarski dio. Gospodarski dio objekta datiran je u razdoblje Republike.⁶⁶⁶

Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su oko 30 m jugoistočno od Trgovinskog centra *City Galleria*, uokolo današnje **crkve sv. Ivana Krstitelja** (KA 5). Iako su na lokalitetu provedena zaštitna arheološka istraživanja rezultati do danas nisu objedinjeni i objavljeni,⁶⁶⁷ te se ne može raspravljati o veličini i karakteru odnosno razdoblju izgradnje pronađenih ostataka. Tijekom starokršćanskog razdoblja nad ostatcima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja podignuta je trobrodna bazilika cementarnog karaktera.⁶⁶⁸

Prilikom gradnje brze ceste DC 424 (luka Gaženica – spoj na autocestu A1, Zadar 2) u gradskom predjelu Gaženica, istočno od nosača vijadukta, evidentirani su ostatci manjeg objekta i trasa vodovoda iz rimskog razdoblja (KA 8).⁶⁶⁹ Ostali podatci o objektu, poput veličine, eventualne pokretne arheološke građe i dr. nalaza, nisu poznati.

Na hrptu Stipčevića kosa (88 m/nv) (KA 10), koji odvaja prigradsko naselje Ploča i plodne površine između naselja i mjesta Crno, prilikom izvođenja građevinskih radova istočno od obiteljskih kuća tijekom 2017. godine, unutar kanala, su evidentirani ostatci zida i ulomak stupa (Sl. 14. i 15.) koji su pripisani rimskom razdoblju. Prilikom pregleda navedenog položaja utvrđeno je da se uz rub makadamskog puta smještenog istočno od obiteljskih kuća, u dužini preko 20 m, proteže zid smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad. Zid je izgrađen od većeg i manjeg poluobrađenog kamena povezanog tankim slojem žbuke sлагanog u nepravilne redove (Sl. 14.). Uz jugozapadni završetak zida poslagana je veća

⁶⁶³ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 339.

⁶⁶⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 339-340.

⁶⁶⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 247, T. 11, 1, 2.

⁶⁶⁶ Na lokalitetu su pronađeni ulomci pitosa koji su interpretirani kao sastavni dio gospodarskog dijela objekta. Više u: S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 247, 339, bilj. 32.

⁶⁶⁷ Arheološka istraživanja provedena su pod vodstvom B. Nedved iz Arheološkog muzeja u Zadru. Više u: P. VEŽIĆ, 1997, 276, bilj. 2.

⁶⁶⁸ Istraživanja lokaliteta provedena su tijekom 1995. godine. Više u: B. MIGOTTI, 1995, 115; P. VEŽIĆ, 1997, 278. i dalje.

⁶⁶⁹ *Izješća hrvatskih muzeja*, 2007, 607.

količina pravilnog priklesanog kamena s tragovima žbuke i ulomci krovnih opeka dok su u okolnim vrtovima uz obiteljske kuće na površini vidljivi manji ulomci keramike.⁶⁷⁰ S lokaliteta navodno potječe natpis koji je pohranjen unutar obližnje obiteljske kuće, no usprkos nastojanjima isti nije dobiven na uvid.⁶⁷¹

Sl. 14. i 15. Zadar – položaj Stipčevica kosa, Ostatci zida i ulomak stupa iz rimskog razdoblja (Foto: M. JURJEVIĆ i M. ĆURKOVIĆ)

Oko 760 m jugoistočno od ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Stipčevića kosa, u polju između prigradskih naselja Dračevac Zadarski i Crno, pregledan je dosad nepoznat lokalitet smješten unutar privatnih poljoprivrednih parcela na položaju **Kopranj/Plugar** (KA 11), unutar k.č. 3517/2 i 3515 k.o. Crno. Na lokalitetu je evidentiran

Sl. 16. i 17. Zadar – položaj Kopranj/Plugar, Ostatci cisterne (?) iz rimskog razdoblja i ulomak podnice izvedene u tehnici *opus spicatum* (Foto: M. JURJEVIĆ)

⁶⁷⁰ Lokalitet je pregledan osobno dana 15. ožujka 2018. godine s kolegama Ivanom Matkovićem, višim konzervatorom Konzervatorskog odjela MK iz Zadra i dr. sc. Jurom Šučurom s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

⁶⁷¹ Usmeni podatak kolege Marina Ćurkovića, ravnatelja Zavičajnog muzeja Benkovac.

suhozid, mjestimične širine 10 do 11 m, koji zatvara površinu dimenzija 130×30 metara. Na sjeveroistočnom rubu prostora evidentiran je objekt dimenzija oko 28×18 m na čijem je vrhu, uz veću količinu keramičkih pločica (*spicae*), evidentiran ulomak podnice izvedene u tehnici *opus spicatum* (Sl. 16. i 17.). Objekt ima bačvast svod na temelju kojeg se može zaključiti da je riječ o cisterni. Po površini suhozida evidentirani su ulomci grube keramike dok je unutar maslinika smještenog sjeveroistočno od ostataka cisterne, unutar k.č. 3514/1 k.o. Crno, evidentiran nedovršen žrtvenik izrađen od vapnenca. Sa istočne strane lokaliteta protječe potok Kvandova jaruga dok se oko 350 m sjeverozapadno nalazi bunar s izvorom vode.⁶⁷²

Prema podacima koje donosi L. Jelić krajem 19. stoljeća na zapadnoj glavici (124 m/nv) prigradskog naselja **Dračevac Zadarski** evidentirani su ulomci krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*, proizvedenih u vrijeme cara Tiberija (14.-37.),⁶⁷³ dok je sa zapadne strane položaja Mičića glavica, uz rub lokalnog puta, evidentiran zid u dužini od 200 metara. Po cijelom uzvišenju bili su vidljivi ostatci zgrada dok je na istočnoj strani evidentiran bunar. Ostatci su pripisani mletačkoj kasarni.⁶⁷⁴

Uz utvrđene i djelomično istražene lokalitete na području današnjeg Grada Zadra, na području prigradskog naselja **Bili Brig** evidentirani su ostatci rimske ruralne arhitekture, ali nažalost nije jasno gdje, na prostoru sjeverno od sjedišta gradske tvrtnke „Odvodnja“ d.o.o. ili na prostoru samog stambenog naselja.⁶⁷⁵ Tijekom pripremnih radova za gradnju i iskopa temelja za restoran *Grand Gastro* sjeverno od zaobilaznice položaj je, tijekom ljeta i jeseni 2016. godine, u više navrata intenzivno pregledan, no nisu ustanovljeni kulturni ostatci, bilo površinski nalazi keramike bilo ostatci arhitekture. Uz rub parcele, na granici s postojećom vulkanizerskom radnjom koja se nalazi sjeverno od novoizgrađenog restorana, na površini je evidentirano nekoliko ulomaka grube keramike koji se mogu pripisati rimskom razdoblju. Također, na prostoru sjeverno od sjedišta gradske tvrtnke „Odvodnja“ d.o.o., unutar žicom ograđenog prostora, na površini su vidljivi ostatci zidova koji se pružaju u različitim pravcima, no zbog nepristupačnosti i guste visoke trave nije bilo moguće utvrditi je li riječ o

⁶⁷² Lokalitet je pregledan osobno dana 15. ožujka 2018. godine s kolegama Ivanom Matkovićem, višim konzervatorom Konzervatorskog odjela MK iz Zadra i dr. sc. Jurom Šučurom s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

⁶⁷³ Na primjercima su evidentirani ulomci sa sačuvanim pečatima *TI(beri) C(aesasis) Pansiana*. Više u: L. JELIĆ, 1899, 111.

⁶⁷⁴ L. JELIĆ, 1899, 110-111.

⁶⁷⁵ Usmeni podatak koji se prenosi među arheolozima.

recentnijim zidovima ili ostacima starije arhitekture.⁶⁷⁶ Prema podacima koje donosi M. Suić, u blizini položaja Grobnica na padinama Bilog Briga sredinom 20. stoljeća evidentirani su prapovijesni grobovi.⁶⁷⁷

Uz mogućnost postojanja rimskodobne arhitekture na području Bilog Briga, postoje indicije o ostacima rimske ruralne arhitekture na području prigradskih naselja Kolovare i na predjelu Punta Bajlo u Arbanasima (KA 7). Naime, prema podacima u literaturi, na području Punte Bajlo tijekom 1970-ih su *...otkriveni ostaci monumentalne arhitekture koji su očito pripadali nekoj velikoj vili suburbani...* koja se pružala uz rimskodobnu komunikaciju koja je iz grada vodila prema jugoistoku. A. Stipčević uz komunikaciju ne isključuje mogućnost postojanja i drugih vila,⁶⁷⁸ iako za potvrdu tih navoda do danas nema arheoloških dokaza. Prema B. Ilakovcu prema Arbanasima je vodio odvojak rimskog akvedukta koji je opskrbljivao vodom *...neku od vila suburbana.*⁶⁷⁹ Mogućnost postojanja arhitekture iz rimskog razdoblja na navedenom dijelu jaderskog agera ne isključuje ni S. Gluščević prema kojem se najvjerojatnije neki stari zid koji vodi prema „Fontani“ u predjelu sv. Krševana izvan Zadra, u blizini crkava sv. Marka i sv. Krševana, odnosi na *...ostatke nosača vodovoda čiji se krak pruža prema Arbanasima zbog opskrbe vodom villa na tom prostoru.*⁶⁸⁰ S druge pak strane, A. Stipčević smatra da se toponim *ad arcum*, koji se od 13. stoljeća spominje u spisima za označavanje položaja u blizini nekadašnje crkve sv. Marka, odnosi na ostatke sakralnog objekta, najvjerojatnije onoga posvećenog Apolonu Likijskom⁶⁸¹ u blizini „Fontane“ u gradskom predjelu Kolovare.

Uz predmetnu komunikaciju, koja je vodila prema današnjim gradskim predjelima Kolovare, Arbanasi i Punta Bajlo, prostirala se nekropola koja je u nekoliko navrata djelomično istražena.⁶⁸² Dijelovi nekropole nalazili su se na području nekadašnje Tvornice duhana i današnjeg hotela „Kolovare“. Tijekom istraživanja unutar nekropole su utvrđeni grobovi u amforama, grobovi pod krovnim opekama u formi dvoslivnog krova i zidane grobnice s ostacima inhumiranih pokojnika. Grobovi se datiraju na prijelaz iz kasnog

⁶⁷⁶ Položaji su u više navrata pregledani osobno.

⁶⁷⁷ M. SUIĆ, 1958, 20.

⁶⁷⁸ A. STIPČEVIĆ, 1977, 9.

⁶⁷⁹ B. ILAKOVAC, 1982, 206-207, Sl. 76, sonda 1, Sl. 80. od sonde 1 prema slovu M.

⁶⁸⁰ I. PETRICIOLI, 1965, 182; S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 89.

⁶⁸¹ A. STIPČEVIĆ, 1977, 11-12.

⁶⁸² B. NEDVED, 1980, 134. i dalje; J. MEDINI, 1970, 134.

principata u kasnu antiku.⁶⁸³ Uz bogatu pokretnu arheološku građu, unutar grobova su pronađene kockice mozaika⁶⁸⁴ koje bi mogle upućivati na postojanje neke monumentalne grobnice u blizini. Uz navedene, oko 130 m jugoistočno od hotela „Kolovare“ na položaju kod „Fontane“, odnosno zdenca s izvorom žive vode, krajem 19. stoljeća evidentirani su paljevinski i inhumirani ukopi⁶⁸⁵ dok iz samih Arbanasa potječe nalaz liburnskog cipusa zadarske skupine koji je datiran na kraj 1. i prvu polovicu 2. stoljeća.⁶⁸⁶ Navedeni nalazi svjedoče o kontinuitetu sahranjivanja na ovom dijelu Kolovara od razdoblja ranog principata do kasne antike, no na temelju dosadašnjih spoznaja ne mogu se povezati s ostacima stambene arhitekture, već uz komunikaciju koja je vodila iz grada prema jugu i uz koju je podignuta nekropola.

Potvrdu o intenzivnom životu na predjelu Kolovare u rimskom razdoblju, uz nekropolu, donosi zavjetni natpis posvećen Apolonu Likijskom koji svjedoči o postojanju svetišta ili hrama u blizini „Fontane“.⁶⁸⁷ Spomenik podiže *M. Publicius Campanus*, koji je obnašao funkciju *aedituusa* i koji je bio oslobođenik ili potomak oslobođenika jadertinske gradske zajednice.⁶⁸⁸ Datiran je u razdoblje ranog principata. Raspravljajući o razlozima podizanja zavjeta, J. Medini ga dovodi u vezu s pošasti kuge koja se iz Rima i ostalih dijelova Carstva 80-tih godina najvjerojatnije posredstvom pomoraca i došljaka proširila i na područje rimskodobnog Jadera.⁶⁸⁹

Tijekom 1995. godine u moru ispred „Fontane“ provedena su hidroarheološka

⁶⁸³ Više u: I. PETRICIOLI, 1952, 199-200, Sl. 1, 1-10; 201; M. SUIĆ, 1958, 15, Sl. 1, br. 2; B. Oa, 134-135, T. XCII, T. XCIII; Z. SERVENTI, 2014, 320.

⁶⁸⁴ B. NEDVED, 1980, 134.

⁶⁸⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 2005, 91.

⁶⁸⁶ Liburnski cipus zadarske skupine izrađen od bijelog vapnenca s oštećenim vrhom. Podrobniji podatci o uvjetima nalaza spomenika nisu poznati izuzev podatka da je pronađen tijekom 1911. godine u „Borgo Erizzo“ u Arbanasima. Sačuvana visina spomenika iznosi 55 cm, promjer tijela 40 cm i visina natpisnog polja 23 centimetra. Iznad natpisnog polja nalazi se neukrašena kalota koja završava oštećenim češerom. Na donjem dijelu spomenika nalaze se četiri utora koja su služila za pričvršćivanje na postolje. Na spomeniku se nalaze dva uokvirena polja, od kojih manje s natpisom uokvirenim dvostrukom profilacijom. Slova natpisa neujednačene su visine. Tekst natpisa glasi: *M. Magio / Galatae / posuit / Novia Severa / 5 uxor.*; M. SUIĆ, 1952c, 213, br. 35; I. FADIĆ, 1992, 197, kat. br. 8; 208, T. II, 3; B. NEDVED, 1992, 158, br. 91; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1122; 2010, 159, kat. br. 53; Z. SERVENTI, 2014, NS 140.

⁶⁸⁷ Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate izuzev podatka da je pronađen izvan gradskih bedema, u blizini izvora. Podatke o spomeniku prvi objavljuje Lucius (J. MEDINI, 1970, 132, bilj. 7, 133.). Spomenik je danas zagubljen. Tekst natpisa glasi: *Apollini Lycio / M. Publicius / Campanus, ae / dituus iussu / 5 ipsius d(onum) d(at)*. Više u: CIL III, 2902; J. MEDINI, 1970, 131. i dalje; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2027; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 60.

⁶⁸⁸ Funkciju *aedituus* u razdoblju Carstva podjednako su obavljali rimski građani, oslobođenici, peregrini i robovi. *Campanus* je bio oslobođenik ili potomak oslobođenika pripadnika jadertinske gradske zajednice. Više u: J. MEDINI, 1970, 135; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2027.

⁶⁸⁹ Više u: J. MEDINI, 1970, 141. i dalje.

istraživanja tijekom kojih su evidentirani ostatci pristaništa od kojeg su danas sačuvani drveni piloni i nanosi kamena. Pristanište se datira u razdoblje rane antike.⁶⁹⁰ Uz ostatke pristaništa, na dubini od 2 do 8 m, izoliran je kulturni sloj debljine od 40 do 80 cm s ulomcima različitih keramičkih proizvoda i stakla datiranih u razdoblje od 2. stoljeća pr. Krista do 4. stoljeća n. Krista.⁶⁹¹ Među raznovrsnim arheološkim materijalom izdvaja se nalaz kalupa za izradu reljefnih helenističkih kratera, datiran u 1. stoljeće pr. Krista,⁶⁹² koji upućuje na postojanje radionice za izradu keramičkih proizvoda na obali, možda i u neposrednoj blizini samog pristaništa. O kontinuitetu korištenja pristaništa i tijekom kasnijih razdoblja svjedoče nalazi ulomaka različitih tipova keramičkih posuda iz bizantskog kulturnog kruga datiranih u razdoblje od 9. do 12. stoljeća.⁶⁹³ Tijekom kraćih hidroarheoloških istraživanja podmorja ispred „Fontane“ provedenih tijekom 2007. godine pronađena je veća količina ulomaka keramike datirane u razdoblje 1. i 2. stoljeća.⁶⁹⁴ Izvor je najvjerojatnije služio kao pristanište i točka za opskrbu vodom brodova i pomoraca. Posredno se, uz primarnu funkciju opskrbe, uz pristanište podiglo svetište. S obzirom na kontinuitet korištenja prostora uz šire područje „Fontane“ posebno pristaništa, kako tijekom rimskog tako i u kasnijim povijesnim razdobljima,⁶⁹⁵ ne treba isključiti mogućnost da je uz rimskodobnu komunikaciju u jugoistočnom dijelu jadertinskog agera zaista bila podignuta jedna ili više vila.

S druge pak strane, na krajnjem sjeveroistočnom rubu današnjeg administrativnog područja Grada Zadra, na područja prigradskog naselja **Bokanjac**, početkom 20. stoljeća pronađen je veći broj karneola s različitim reljefnim prikazima, no okolnosti kao niti mikrolokacija nalaza nisu poznati.⁶⁹⁶ Unutar samog naselja do danas nisu evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja, no na granici k.o. Bokanjac i k.o. Ninski Stanovi nalazi se lokalitet Gradina (Gradina na Kosi) unutar kojeg su evidentirani kulturni ostatci iz željeznog

⁶⁹⁰ Z. BRUSIĆ, 1996, 28.

⁶⁹¹ Među pokretnom arheološkom građom prevladavaju ulomci keramičkih posuda, svjetiljki i amfora. Više u: Z. BRUSIĆ, 1996, 28-29.

⁶⁹² Z. BRUSIĆ, 1996, 29.

⁶⁹³ Z. BRUSIĆ, 1996, 29. s pripadajućom fotografijom.

⁶⁹⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 2008, 410-412. s pripadajućim fotografijama keramičkih nalaza.

⁶⁹⁵ Veći broj povijesnih izvora svjedoči o stanju izvora i korištenju pristaništa tijekom srednjeg vijeka. Tako je poznato da je prostor oko izvora dao urediti te izgraditi zdenac i paviljon ponad istog zadarski gradski kapetan Agostino Canal 1546. godine, o čemu svjedoči i natpis postavljen iznad zidane klupe unutar samog objekta. U drugoj polovici 18. stoljeća, zbog zapuštenosti objekta, providur A. Diedo 1789. godine popravlja zdenac i paviljon te gradi gat za pristajanje brodova. Više u: I. PETRICIOLI, 1969, 546. s popisom literature i izvora; 550-551, Sl. 5.

⁶⁹⁶ BASD, 1901, 14, br. 217; 15, br. 244; 17, br. 281; 18, br. 300. i 307.

razdoblja.⁶⁹⁷ Izuzev kulturnih ostataka iz željeznog razdoblja, u recentnom su razdoblju unutar Gradine evidentirani ostatci arhitekture pravilnog tlocrta koji su pripadali većem objektu. Na temelju tehnika gradnje pretpostavlja se da objekt pripada sustavu kasnoantičkih utvrda podignutih u sklopu gradnje justinijanskog limesa duž istočnojadranske obale tijekom 6. stoljeća. Uz pretpostavljane ostatke utvrde, na padinama Gradine su evidentirani ostatci objekta kružnog tlocrta koji su interpretirani kao vodosprema.⁶⁹⁸

Poražavajuća je činjenica da, usprkos evidenciji većeg broja lokaliteta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture i intenzivnoj građevinskoj aktivnosti koja je od završetka Drugog svjetskog rata do danas provedena unutar nekadašnjeg kolonijalnog agera, na širem administrativnom području grada Zadra niti jedan lokalitet nije istražen u cijelosti.

Sljedeći lokalitet, smješten uz rub centuriranog agera kolonije Jader, evidentiran je unutar današnjeg naselja **Babindub**,⁶⁹⁹ oko 50 m jugozapadno od prometnog čvorišta brze ceste luka Gaženica – čvor Zadar II (D424) i županijske ceste Ž6262, uz rub plodnog Bibinjskog polja unutar k.o. Bibinje (KA 13). Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih je istražen segment zida iz rimskog razdoblja smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok. Zid je sačuvan u dužini preko 20 metara. Izrađen je u tehnici *opus incertum* i interpretiran je kao perimetralni zid objekta iz rimskog razdoblja, koji se prostirao istočno,⁷⁰⁰ o čemu svjedoče nalazi pokretne arheološke građe evidentirani na okolnim parcelama u privatnom vlasništvu.⁷⁰¹

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture, na području Babinduba je pronađen ulomak liburnskog nadgrobnog spomenika cipusa (NS 1) datiran u 2. stoljeće. Okolnosti kao niti mikrolokacija nalaza spomenika nisu poznati.⁷⁰² O postojanju nekropole iz rimskog razdoblja na području naselja svjedoči i nalaz groba s bogatim inventarom koji je sadržavao brončani strigil, brončanu ampulu (*ampulla olearia*) s pripadajućim lančićem, brončanu pateru s ručkama, dva staklena lakrimarija, manji keramički vrč, keramičku pateru te ulomke

⁶⁹⁷ Š. BATOVIĆ, 1983, 30; J. CHAPMAN – R. SHIEL – Š. BATOVIĆ, 1996, 67, 70-71, 73, 75-76, Tab. 13, Fig. 38-40, 44-46.

⁶⁹⁸ Terenski pregled lokaliteta izvršen je tijekom 2013. godine od strane M. Dubolnić Glavan. Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 404, bilj. 1349.

⁶⁹⁹ Današnje naselje Babindub nalazi se sjeveroistočno od Zadra, uz županijsku cestu koja od Zadra vodi prema Zračnoj luci Zadar u Zemuniku Donjem te katastarski pripada Općini Bibinje.

⁷⁰⁰ V. ŽARAK, 2011, 517-518.

⁷⁰¹ I. ANZULOVIĆ, 2007, 333-334, 339, Tab. 1; V. ŽARAK, 2011, 518.

⁷⁰² M. SUIĆ, 1952c, 213, br. 33; B. NEDVED, 1992, 163, kat. br. 143; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1299; I. ANZULOVIĆ, 2007, 333-334, bilj. 164; Z. SERVENTI, 2014, NS 253.

keramike (GR 2).⁷⁰³ Okolnosti kao niti mikrolokacija nalaza groba nisu poznati. Na temelju grobnih priloga ukop je datiran u 2. stoljeće.⁷⁰⁴ Prema navodima lokalnog stanovništva jugoistočno od naselja unutar Bibinjskog polja, na poljoprivrednim parcelama u privatnom vlasništvu,⁷⁰⁵ prilikom obrade zemljišta nailazilo se na ljudske kosti bez vidljivih tragova grobne arhitekture. Na temelju dosadašnjih spoznaja o naseljenosti Babinduba u rimskom razdoblju može se zaključiti da je na području naselja uz rimsku ruralnu arhitekturu bila podignuta i nekropola. Da se na području današnjeg Babinduba tijekom rimskog razdoblja odvijao intenzivan život svjedoče napisi u lokalnom tisku s kraja 19. stoljeća koji donose podatke o istraživanjima unutar zemljišta u privatnom vlasništvu zadarskog posjednika Role: *Ima nekoliko dana da se muće, zaštićeni oružanom silom. Nadjoše dosada nekoliko starinskih predmeta od grčkih doba, neki basrelief i drugih sitnarija, ali blaga još nema. Ako ga nadju, javit ćemo. Po pismim što donesoše radilo bi se o znatnoj svoti od blizu dva milijuna.*⁷⁰⁶ Uz ostatke arhitekture, nadgrobni spomenik i groba iz Babinduba potječu nalazi dva karneola s reljefnim prikazima. Okolnosti kao ni mikrolokacija nalaza nisu poznati.⁷⁰⁷

Južno od Zadra, uz samu obalu, razvilo se naselje **Bibinje**. Na temelju raspoloživih podataka može se zaključiti da je područje današnjeg naselja u rimskom razdoblju bilo u sastavu kolonije Jader. S područja naselja potječe nalaz liburnskog cipusa aserijatske skupine (NS 2) koji je datiran na kraj 1. i početak 2. stoljeća. Spomenik podižu pripadnici robovske obitelji L. Sempronija Rufa Iuvenala. Na temelju pojave gentilicija *Sempronius* i kognomena *Iuvenalis* na većem broju natpisa s područja Salone, A. Kurilić ostavlja otvorenom mogućnost da je podrijetlom iz Salone.⁷⁰⁸ S obzirom da su robovi koji su se nalazili u njegovu vlasništvu bili u mogućnosti u spomen na kćer Fortunu podignuti kvalitetan i skup nadgrobni spomenik, za pretpostaviti je da je i L. Sempronije Ruf Iuvenal kao njihov vlasnik pripadao imućnijem sloju društva.⁷⁰⁹ Za sada ostaje otvoreno pitanje je li L. Sempronije bio vlasnik jednog od dva ruralna posjeda čiji su ostatci evidentirani na području samog naselja.

⁷⁰³ P. LISIČAR, 1962, 199, 209, Sl. 7; I. ANZULOVIC, 2007, 334.

⁷⁰⁴ P. LISIČAR, 1962, 199, 208-213, br. 3; Sl. 7.

⁷⁰⁵ Više u: I. ANZULOVIC, 2007, 334.

⁷⁰⁶ *Il Nazionale – Narodni list* 31, 1892, br. 9.

⁷⁰⁷ *BASD*, 1901, 10, br. 149; 15, br. 250.

⁷⁰⁸ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1127; 2010, 165, kat. br. 70, 232-233.

⁷⁰⁹ Više u: A. KURILIĆ, 2010, 232-233.

Prvi lokalitet smjestio se na **položaju Petrina** (KA 14),⁷¹⁰ na mjestu ostataka crkve sv. Petra⁷¹¹ podignute na istočnom rubu prirodnog hrpta koji se uzdiže uz zapadne i sjeverozapadne granice Bibinjskog polja, oko 1 km jugozapadno od Babinduba i prethodno opisanih ostataka rimske ruralne arhitekture. Uz nekoliko izvora s vodom, poljem protječe Prljanski potok⁷¹² koji omogućuje pogodne uvjete za natapanje poljoprivrednih površina. Tijekom višegodišnjih zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih nad ostacima srednjovjekovne crkve sv. Petra evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.

Sl. 18. Bibinje – položaj Petrina, Segment podnice izrađene u tehnici *opus spicatum* (Foto: M. JURJEVIĆ)

Rezultati istraživanja preliminarno su objavljeni u vidu kratkih izvješća na temelju kojih nije razvidan odnos ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja i kasnijih dogradnji sakralne arhitekture. Unutar ostataka sakralnog objekta evidentirani su dijelovi poda izrađenog u tehnici *opus spicatum* (Sl. 18.) i monolitna kamena ploča s kanalom za odlijevanje, koja je interpretirana kao podložak za tiještenje,⁷¹³ na temelju čega se može zaključiti da se unutar objekta iz rimskog razdoblja nalazio gospodarski

dio za preradu poljoprivrednih proizvoda. S vanjske strane crkve evidentirana je zidana grobnica.⁷¹⁴ Na temelju tlocrta crkve B. Migotti pretpostavlja starokršćanski horizont na lokalitetu. Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu, bez obrade nalaza i nalazišta, ne može se raspravljati o odnosu kao niti o namjeni ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja. S druge pak strane, razvidno je da je riječ o kompleksnom lokalitetu s kontinuitetom sakralnog objekta i okolnog groblja do kasnosrednjovjekovnog razdoblja.⁷¹⁵ Lokalitet je djelomično devastiran izgradnjom bunkera u prvoj polovici 20. stoljeća.⁷¹⁶ Na položaju ostataka crkve

⁷¹⁰ M. KLARIĆ, 1935, 27.

⁷¹¹ C. F. BIANCHI, 1879, 166; L. JELIĆ, 1899, 81; M. KLARIĆ, 1935, 47, Sl. 1.

⁷¹² Potok je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Potok. U svom toku, ovisno o području kroz koji teče, mijenja ime (Široki, Prljanski, Vodotič). Više u: M. KLARIĆ, 1935, 49, 51.

⁷¹³ R. JURIĆ, 2010, 521-522; 2012.

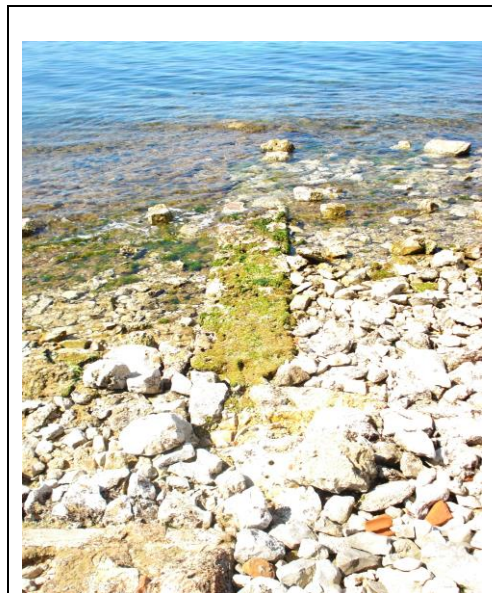
⁷¹⁴ Grobnica nije istražena. Istraživanja su provedena tijekom mjeseca prosinca 2008. i siječnja 2009. godine pod stručnim vodstvom dr. sc. Radomira Jurića iz Arheološkog muzeja u Zadru. Podatci o istima prikupljeni su na temelju izvješća dr. sc. R. Jurića pod naslovom „Bibinje – Petrina (crkva sv. Petra)“ iz 2012. godine dostavljenog Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Zadru.; R. JURIĆ, 2012.

⁷¹⁵ R. JURIĆ, 2005, 200; 2012.

⁷¹⁶ M. KLARIĆ, 1935, 47; R. JURIĆ, 2010, 521-522; 2012.

sv. Petra tijekom srednjeg vijeka nalazilo se selo Stomorinoselo (Petrina ili Petrina vas).⁷¹⁷ U neposrednoj blizini ostataka crkve sv. Petra, sjeverno od položaja Petrina, na položaju Vrtlaci unutar Bibinjskog polja evidentirani su ostatci još jednog sakralnog objekta.⁷¹⁸

Drugi objekt evidentiran je na predjelu Lipauska, na položaju **Banska punta** (KA 15), na južnom rtu uvale Sv. Jelena. Na obalnom dijelu uvale, u moru i ispod maslinika koji

Sl. 19. Bibinje – Banska punta, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Foto: M. JURJEVIĆ)

se nalazi u privatnom vlasništvu na k.č. 1950/5 k.o. Bibinje, obilaskom lokaliteta tijekom 2015. i 2018. godine evidentiran je veći broj zidova različitih smjerova pružanja koji zatvaraju najmanje pet prostorija različitih dimenzija (Sl. 19.). Zidovi jedne od prostorija koja se nalazi na samoj obali, uz obilne nanose hidraulične žbuke, obloženi su mramornim pločicama zelene boje dok je južni zid prostorije koja se pruža ispod navedenog maslinika polukružnog oblika. Na samoj obali kao i u profilu obale evidentirana je veća količina ulomaka keramike i krovnih opeka bez pečata radionica iz rimskog razdoblja. Uz keramiku, po cijeloj uvali je razasuto obrađeno kamenje otpalo sa zidova objekta.

Na lokalitetu su krajem 19. stoljeća, uz ostatke arhitekture i pokretne arheološke građe, evidentirani grobovi izrađeni od krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana* i *Ti(beri) C(aesari) Pans(iana)* (GR 3).⁷¹⁹ Prema navodima mještana prilikom strojnih radova u južnom dijelu uvale, oko 100 m južno od ostataka arhitekture, naišlo se na grobove dok je među ostacima arhitekture prikupljena neodređena količina novčića.⁷²⁰ U blizini lokaliteta, nekoliko stotina metara sjeveroistočno, kroz zaselak Lonići prolazi trasa rimskog vodovoda koji je napajao rimskodobni Jader vodom s izvora Biba u Vrani.⁷²¹ S područja naselja

⁷¹⁷ L. JELIĆ, 1899, 81; M. KLARIĆ, 1935, 27.

⁷¹⁸ L. JELIĆ, 1899, 81; M. KLARIĆ, 1935, 48-49; B. MIGOTTI, 1991, 30, kat. br. 41.

⁷¹⁹ L. JELIĆ, 1899, 112.

⁷²⁰ Prilikom obilaska lokaliteta navedene novčiće nismo dobili na uvid, no s obzirom da su pronađeni unutar ostataka rimske ruralne arhitekture za pretpostaviti je da potječu iz rimskog razdoblja.

⁷²¹ B. ILAKOVAC, 1982, 197.

najvjerojatnije potječe nalaz miljokaza iz sredine 4. stoljeća (360.-363. godina)⁷²² koji je stajao uz komunikaciju *Jader – Salona*.

Na temelju toponima crkve posvećene sv. Jeleni na području Gaženice, s ostatcima arhitekture iz rimskog i srednjovjekovnog razdoblja, B. Migotti ne isključuje mogućnost postojanja sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja.⁷²³ Prema podacima koje donosi L. Jelić u srednjem su se vijeku u uvali sv. Jelene ili Gaženici nalazile solane čiji su ostatci krajem 19. stoljeća bili još vidljivi.⁷²⁴

Osim kopnenog dijela, koji je obuhvaćao bližu okolicu rimskog Jadera, centurirani ager kolonije obuhvaćao je i sjeverozapadni dio otoka Ugljana na kojem su utvrđeni ostatci limitacije.⁷²⁵

Najznačajniji lokalitet na području današnjeg otoka Ugljana je položaj **Stivan u predjelu Muline** (KA 16), smješten u sjeverozapadnom dijelu naselja Ugljan.⁷²⁶ Lokalitet se smjestio na povoljnom geografskom položaju, u neposrednoj blizini mora, zaštićen od udara sjeveroistočnih vjetrova otocima Rivnjom, otočićem Idulom i rtom sv. Petra na sjeveru. S druge pak strane od zapadnih je vjetrova zaštićen otokom Sestrunjom, a od južnih uzvišenjima otoka Ugljana.⁷²⁷ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, tijekom intenzivne poljoprivredne valorizacije zemljišta u vlasništvu više posjednika iz Zadra i Ugljana, na lokalitetu su evidentirani različiti dijelovi arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Prve podatke o lokalitetu, u drugoj polovici 19. stoljeća, donosi F. Bulić koji je 1880. godine na zemljištu braće Brčić iz Zadra, na položaju Dolac, evidentirao podnicu izrađenu u tehnici *opus spicatum* dimenzija 250×140 centimetara.⁷²⁸ Početkom 20. stoljeća na položaju Stivan, na privatnoj parceli br. 3698⁷²⁹ koja se prostire uz samu obalu,

⁷²² Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate. U literaturi se navodi da je pronađen u blizini Bibinja (CIL III, 3208; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2360.) odnosno Zadra (B. NEDVED, 1992, 170, br. 210.). Spomenik je najvjerojatnije pronađen cjelovit. Tekst natpisa glasi: *D(omino) n(ostro) Iuliano, / victori ac tri(um)phatori toti/usque orbis, / Au[g(usto)] bono, rei / 5 publicae Iccim(?) / avi bonis / nat(o)*. Više u: CIL III, 3208; B. ILAKOVAC, 1971, 83-84; B. NEDVED, 1992, 170, kat. br. 210; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2360.

⁷²³ B. MIGOTTI, 1991, 30, kat. br. 41.

⁷²⁴ L. JELIĆ, 1899, 112.

⁷²⁵ M. SUIĆ, 1996[1955], 365-365; 2003, 166; A. R. FILIPI, 1962, 309-310, Sl. 2.

⁷²⁶ M. SUIĆ, 1960a, 230; B. ILAKOVAC, 2003, 52.

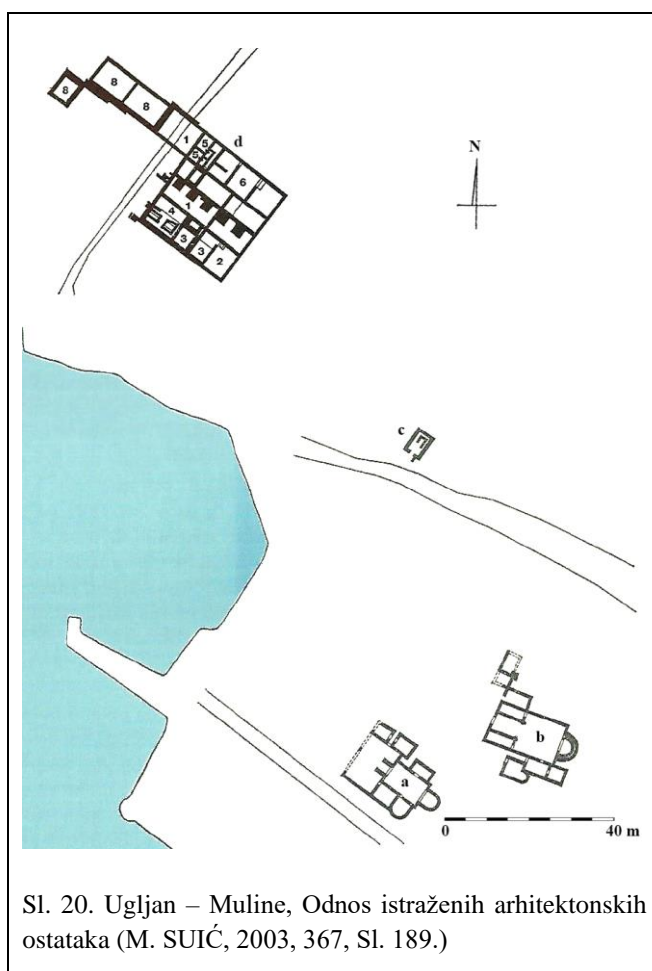
⁷²⁷ B. ILAKOVAC, 2003, 53-54.

⁷²⁸ F. BULIĆ, 1886, 87.

⁷²⁹ Podatci su prikupljeni na temelju uvida u digitalni katastarski plan Katastarske općine Ugljan na kojem je vidljivo da je navedena čestica danas podijeljena na dvije katastarske čestice, 3698/1 i 3698/2, unutar kojih je izgrađena obiteljska kuća s dvorištem.,

<http://pia.uredjenazemlja.hr/public/cadastreparcel.jsp?publicCadastreParcel=true> na dan 22. rujna 2015. godine.;

evidentirani su ostatci deset zidova koji su na temelju tehnike gradnje datirani u rimsko razdoblje. Sedam zidova se pružalo paralelno s linijom obale, a tri okomito tvoreći veći broj prostorija. Struktura kao niti raspored otkrivenih prostorija nisu zabilježeni, izuzev podatka da su unutar zidova evidentirani dijelovi mozaika. Većina zidova i mozaici naknadno su uništeni prilikom sadnje vinove loze od strane vlasnika poljoprivredne parcele. Ostao je sačuvan samo jedan zid u dužini od 60 m, paralelan s obalom. Uz zidove, na sjeveroistočnom dijelu lokaliteta evidentirani su ostatci piscine dimenzija 4x5,5 m te veća količina ulomaka pokretnog arheološkog materijala iz rimskog razdoblja poput keramičkih svjetiljki, staklenih posuda plave boje, ulomaka višebojnih mramornih pločica, tri primjerka novca i dr. nalaza od kojeg se do sredine 20. stoljeća sačuvala jedino baza stupa. Među odbačenim materijalom s navedene parcele i gomile, A. R. Filipi je sredinom 20. stoljeća prikupio veći broj ulomaka

krovnih opeka s pečatima različitih radionica (*Faesonina*, *A. Pansiana*, *Attiae Mvlsulae Tertia Figlina*, *M Evropeas*) i ulomke okruglih cigli koje su pripadale stupovima koji su nosili podnicu hipokausta. Uz ostatke na lokalitetu Stivan, A. R. Filipi je ostatke arhitekture evidentirao i na položaju Stanićeva gomila koje je također pripisao rimskom razdoblju dok je na prostoru ostataka bazilike prikupio novac careva Konstantina Velikog (312.-337.) i Konstantina III (641.-668.), ulomke mramornih pločica zelene boje, stakla i dr. nalaza.⁷³⁰

Tijekom 1953. godine te u razdoblju između 1956. i 1962. godine, na lokalitetu su provedena sustavna

arheološka istraživanja tijekom kojih su istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture (Sl. 20,

Početkom 20. stoljeća parcela je bila u vlasništvu Mate i pok. Ante Ranj. Više u: A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 3.

⁷³⁰ A. R. FILIPI, 1962, 308, br. 1-2, 23-25.

d), memorija križne osnove (martirij) (Sl. 20, a), bazilika s aneksima (Sl. 20, b) i mauzolej (Sl. 20, c). Rezultati istraživanja objavljeni su u obliku izvješća, pri čemu je najveća pažnja prilikom objave posvećena ostacima mauzoleja koji je ujedno i jedini objekt istražen u cijelosti.⁷³¹ U zapadnom dijelu lokaliteta, unutar zemljišta V. Stanića na tzv. Stanićevoj gomili, istraženi su dijelovi arhitekture isključivo gospodarskog karaktera koji su pripadali većem objektu iz rimskog razdoblja čiji su se zidovi u vrijeme istraživanja prostirali na kopnu i u moru.⁷³² Prema M. Suiću objekt je izgrađen u dvije faze, pri čemu je starija datirana u 1. stoljeće, a mlađa, tijekom koje je izgrađen istražen gospodarski dio objekta, u kasnu antiku.⁷³³ Osnovu objekta čini centralno, povišeno dvorište (Sl. 20, d, 1) s manjim trijemom na sjevernoj strani uokolo kojeg su, prema interpretaciji M. Suića, podignute prostorije namijenjene čuvanju maslina i proizvodnji i skladištenju maslinova ulja; skladišni prostor (Sl. 20, d, 2), prostorija s mlinovima (Sl. 20, d, 4), tijeskovi za masline (Sl. 20, d, 5), kuhinja (Sl. 20, d, 6), spremišta za pohranu ulja s pithosima i amforama (Sl. 20, d, 3) i rezervoari za vodu (Sl. 20, d, 8).⁷³⁴

Daljnju obradu istraženih arhitektonskih ostataka u nekoliko radova donosi B. Ilakovac koji unutar objekta raspoznaje dva proizvodna pogona, jedan za proizvodnju vina i drugi za proizvodnju maslinovog ulja. Izvorne dimenzije gospodarskog dijela objekta, bez kasnijih dogradnji, prema B. Ilakovcu iznose 26,07×26,07 m (Sl. 21, 4.-17.).⁷³⁵ Prema njegovoj interpretaciji, prostorije za preradu grožđa i skladištenje vina (*cella vinaria*) nalazile su se u sjeveroistočnom dijelu objekta (Sl. 21, 3.-8.)⁷³⁶ dok se u jugozapadnom dijelu nalazio pogon za preradu maslina (*cella olearia*) (Sl. 21, 12.-17.).⁷³⁷ Sa sjeveroistočne strane dvorišta nalazila su se dva bazena, dimenzija 18×5,8×2,1 m⁷³⁸ (Sl. 21, 2. i 2A), s podovima izrađenim u dvije razine (*piscinae limariae*) čime je bilo omogućeno taloženje

⁷³¹ M. SUIĆ, 1960a, 230-249; 2003, 367, Sl. 189; B. ILAKOVAC, 1998, 1-2; 2003, 52.

⁷³² M. SUIĆ, 1960a, 236, T. VII, Sl. 1. i 2.

⁷³³ M. SUIĆ, 1960a, 236; 2003, 322.

⁷³⁴ M. SUIĆ, 1960a, 235; 1981, 282-283. s tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; 2003, 322-323, 331, 367, Sl. 189, d, 2-8; Tijekom arheoloških istraživanja unutar jedne prostorije pronađene su karbonizirane masline (M. SUIĆ, 2003, 322.) dok je unutar prostorije označene brojčanom oznakom 7 tijekom arheoloških istraživanja evidentirana veća količina amfora i pithosa. Prostorija je najvjerojatnije imala ulogu skladištenja proizvoda koji su se prerađivali u okviru gospodarskog imanja. (B. ILAKOVAC, 2003, 53, Sl. 3, 3; 61; 2007, 3, Sl. 2, 3.)

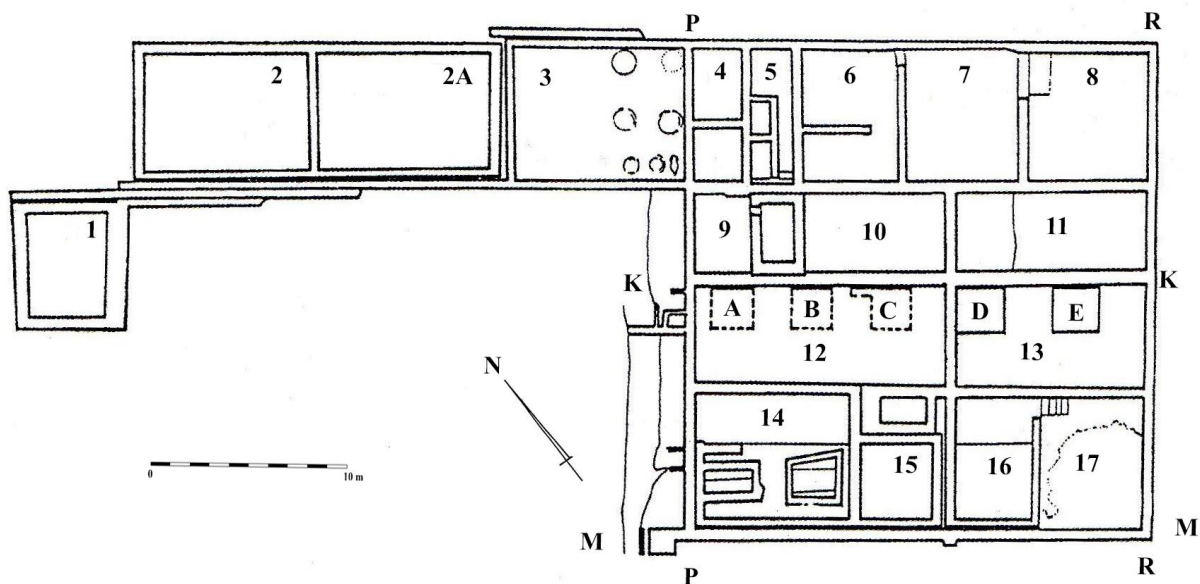
⁷³⁵ B. ILAKOVAC, 1998, 3, 19, Sl. 4, zidovi označeni slovima M-M, K-K, P-P i R-R; 2003, 53, Sl. 3, 4-17; 2007, Sl. 2, 4-17.

⁷³⁶ B. ILAKOVAC, 1998, 19, Sl. 4, 5-6; 2003, 54-62, Sl. 4-6; 2007, 3, Sl. 2, 3-8; 5, Sl. 4. i 5.

⁷³⁷ Više o tehničkim karakteristikama, načinu gradnje i rada tijeskova vidi u: B. ILAKOVAC, 1998, 3-9.

⁷³⁸ U ostacima bazena B. Ilakovac prepoznaje prostor za soljenje viška maslina u morskoj vodi. Više u: B. ILAKOVAC, 2007, 10-12.

nečistoća u dubljim dijelovima odnosno pročišćavanje i prelijevanje pročišćene vode u susjednu cisternu.⁷³⁹ Podnice bazena izvedene su u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica mozaika dok su zidovi obloženi hidrauličnom žbukom (*opus signinum*), sačuvanoj u tri sloja.⁷⁴⁰

Sl. 21. Ugljan – Muline, Ostaci gospodarskog dijela objekta prema B. Ilakovcu (B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2.)

Na temelju usporedbe nalaza uređaja za preradu grožđa iz Mirmekija na poluotoku Krimu, datiranih u 4. i 3. stoljeća pr. Krista, autor donosi rekonstrukciju proizvodnih pogona

Sl. 22. Ugljan – Muline, Gazišta unutar *cellae vinariae* (B. ILAKOVAC, 2007, 5, Sl. 5.)

i tijeska za grožđe.⁷⁴¹ Dio postrojenja interpretiranih za potrebe prerade grožđa (*cella vinaria*) predstavljala su dva povišena bazena definirana kao gazišta (Sl. 22.), međusobno odvojena zidom širine 42 centimetra. Dimenzije manjeg bazena (G1) iznose 2,60×2,77 m, a većeg (G2) 2,60×3,57 metra. Podnice navedenih bazena su zakošene radi lakšeg otjecanja iscijeđenog mošta. Iz gazišta je mošt otjecao u dva bazena dimenzija 1,82×1,15 m, smještena unutar prostorije 5,

⁷³⁹ M. SUIĆ, 2003, 332; B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2, 2 i 2A; 8, Sl. 10; 10; 9-10, Sl. 11; D. BULIĆ, 2014, 183, 267.

⁷⁴⁰ B. ILAKOVAC, 2007, 10.

⁷⁴¹ B. ILAKOVAC, 2003, 59.

koji su označeni kao sabirnice. Podnice i zidovi navedenih bazena bili su obloženi višeslojnom hidrauličnom žbukom (*opus signinum*).⁷⁴² U pregradnom zidu pronađena su dva kamena žlijeba koja su povezivala gazišta sa sabirnicama i preko kojih je vino iz gazišta otjecalo u bazene. Žlijeb koji je povezivao gazište G1 sa sabirnicom S1 sačuvan je u cijelosti. Dug je 79 i širok 5 centimetara. Žlijeb koji je povezivao gazište G2 sa sabirnicom S2 je oštećen. Žlijebovi su koso uzidani na način da se gornji dio nalazi na razini dna gazišta kako bi sva tekućina mogla oteći u bazene. Zapremnina svakog bazena/sabirnice iznosi 1700 litara.⁷⁴³ U prostoriji 5 je, uz bazene, *in situ* evidentiran uzidan ostatak nekadašnjeg tijeska za grožđe odnosno monolitne kamene ploče (*area*), dimenzija 116×60×21 cm, koja je postavljena preko ruba sabirnice označene kao S2 što je omogućavalo izravno izlijevanje mošta. Na gornjoj strani tijeska nalaze se dva poprečna utora širine 8 i 9 centimetara. Na areu se stavljala drvena košara s prethodno izgaženim grožđem iz gazišta koje je zatim tiješteno.⁷⁴⁴ Skupljeni mošt bi se iz sabirnica grabio i ulijevao u posude i odnosio u prostorije za fermentaciju, kao što je bio slučaj kod primjera pogona iz Mirmekija. Prema interpretaciji B. Ilakovca, prilikom cijedenja i otjecanja grožđa u sabirnice na svaki kraj kamenog žlijeba stavljala se čvrsto zavezana platnena krpa kako bi se zadržala nečistoća i koštice iz grožđa.⁷⁴⁵ Također, mošt se mogao direktno ulijevati u pitose.⁷⁴⁶

U jugozapadnom dijelu objekta nalazilo se postrojenje za preradu maslina (*cella olearia*)⁷⁴⁷ unutar kojeg je sačuvano pet tijesaka za tiještenje maslina (Sl. 21, 12, A-C; 13, D-E).⁷⁴⁸ Do danas se jedino sačuvalo postolje kvadratična oblika, koje je pripadalo tijesku B, na kojem je stajala velika monolitna kamena ploča (*area*).⁷⁴⁹ Nasuprot tijeskova, unutar prostorije označene brojem 14, nalaze se dvije četvrtaste udubine označene kao A1 i B1 građene od neobrađenog kamena i povezane tankim nanosima žbuke. Dimenzije udubine A1 iznose 240×120×140 cm, a udubine B1 240×150-210×140 cm s podom od kamenih ulomaka i nabijene zemlje.⁷⁵⁰ Unutar navedenih udubina stajala su po dva kamena bloka (*stipes* (S)), od kojih su bolje sačuvani kameni blokovi unutar udubljenja B1. Označeni su slovnim

⁷⁴² B. ILAKOVAC, 2003, 54-55, Sl. 4; 59; 2007, 4-5, Sl. 4.

⁷⁴³ B. ILAKOVAC, 2003, 55-57, Sl. 4-7.

⁷⁴⁴ B. ILAKOVAC, 2003, 56, Sl. 5; 57, Sl. 7, T; 59.

⁷⁴⁵ B. ILAKOVAC, 2003, 55, Sl. 4; 57, Sl. 6; 60, Sl. 9; 61, Sl. 10.

⁷⁴⁶ B. ILAKOVAC, 2003, 57, Sl. 6; 58, Sl. 8.

⁷⁴⁷ B. ILAKOVAC, 2003, 53, Sl. 3, 12-17; 2007, 3, Sl. 2, 12-17; 5-9, Sl. 6-9.

⁷⁴⁸ B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2, 12, A-C; 13, D-E.

⁷⁴⁹ B. ILAKOVAC, 1998, 5; 19, Sl. 6, A; Sl. 8, A.

⁷⁵⁰ B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2, 14.

oznakama L (lijevi) i D (desni). Sačuvane dimenzije lijevog stupa iznose 166×59×36 centimetra. Izvorno, riječ je o arhitravu dugom 300 cm koji je prije sekundarne uporabe pripadao nepoznatoj monumentalnoj građevini.⁷⁵¹ Sličnih konstruktivnih karakteristika je i stup označen slovnom oznakom D na kojem je sačuvan dio natpisa izveden pravilnom kapitelom od kojeg je, u vrijeme istraživanja, bio vidljiv dio teksta [...] GIS [...]MA [...]. Po sredini stupa D nalazi se četvrtasto udubljenje dimenzija 8,5×8,5×4,5 centimetra. Donja četvrtasta udubina i donji klinasti žlijeb na obadva stupa postavljena su na istim visinama.⁷⁵² Stupovi su prije sekundarne uporabe najvjerojatnije pripadali istoj monumentalnoj građevini.⁷⁵³ Tijesak su pokretala dva kamena bloka (*stipes*) koji su se podizali i spuštali uz pomoć vitla (*sucula* (OV) i drvenih poluga (P)⁷⁵⁴ dugih 1100 centimetra.⁷⁵⁵ Da bi se spriječilo naglo padanje stupova u vitlo je bila umetnuta manja poluga (P 1), koja se na suprotnom kraju upirala u preklopnu prečku (Z) i na taj način zadržavala stupove na određenoj visini.⁷⁵⁶ Tri tijeska unutar prostorije 12 (Sl. 21, 12., A-C) pripadaju starijoj fazi izgradnje⁷⁵⁷ dok su kasnije, najvjerojatnije zbog povećanih potreba tržišta, unutar prostorije 13 dodana još dva tijeska (Sl. 21, 13., D-E).⁷⁵⁸ Prema B. Ilakovcu tijesci za masline u Mulinama bili su inovativni i po prvi put su se primijenili na području Dalmacije.⁷⁵⁹ Između dva proizvodna pogona nalaze se tri prostorije označene brojevanim oznakama 9, 10 i 11 (Sl. 21, 9.-11.).⁷⁶⁰ Između prostorija 9 i 10 nalazi se cisterna za vodu koja je najvjerojatnije imala funkciju impluvija (*impluvium*). Podnica cisterne izvedena je u tehnici *opus spicatum* od keramičkih pločica dok su zidovi ožbukani debelim slojevima hidraulične žbuke. Prostorije 10 i 11 najvjerojatnije su služile kao hodnik preko kojeg se ulazilo u proizvodne pogone. U vanjskom zidu prostorije 11 evidentirana je kosina koja je najvjerojatnije predstavljala jedan

⁷⁵¹ Na donjoj strani stupa uklesan je klinasti žlijeb, dimenzija 60×8,5×5 cm, dok se na dnu i vrhu lijeve bočne strane nalaze dva udubljenja, gornje, trapezastog oblika, koje je služilo za uglavljivanje unutar izvorne pozicije i donje koje je imalo funkciju ležišta za metalnu klanfu uz pomoć koje je kameni blok bio spojen sa izvornim građevinskim elementom. Više u: B. ILAKOVAC, 1998, 3-4, 20, Sl. 5.

⁷⁵² M. SUIĆ, 1960a, 235, Tab. VIII, Sl. 1; B. ILAKOVAC, 1998, 4, bilj. 16; 20, sl. 5.

⁷⁵³ B. ILAKOVAC, 1998, 4.

⁷⁵⁴ Više o glavnim tehničkim karakteristikama i načinu rada tijeska vidi u: B. ILAKOVAC, 1998, 5-11; 2003, 56; 2007, 6, Sl. 7; 8-9.

⁷⁵⁵ B. ILAKOVAC, 1998, 8; 21, Sl. 6; 22, Sl. 7; 2007, 6, Sl. 6; 7, Sl. 8.

⁷⁵⁶ Više o postupku tiještenja ploda maslina u: B. ILAKOVAC, 1998, 6-7, 20, Sl. 5; 21, Sl. 6; 2007, 6, Sl. 7; 8.

⁷⁵⁷ B. ILAKOVAC, 2007, 9.

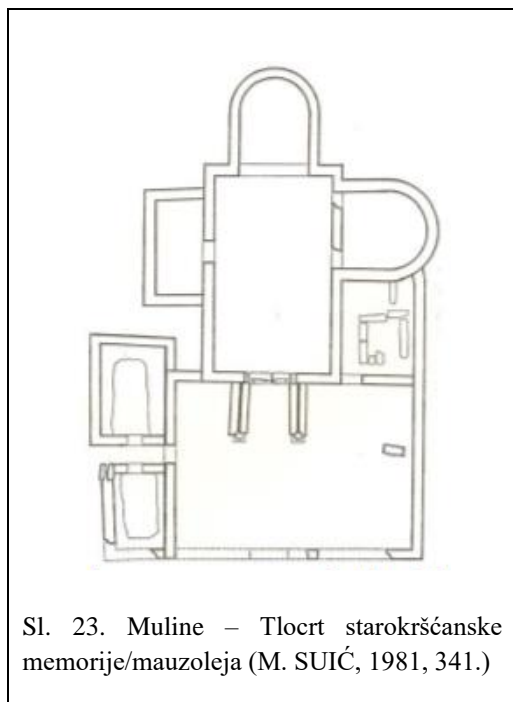
⁷⁵⁸ B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2, 12, A-C; 13, E-D; 9.

⁷⁵⁹ B. Ilakovac do navedenih podataka dolazi analizom i usporedbom mulinskih tijeskova s nekoliko različitih lokaliteta iz kasnog principata s područja provincije Dalmacije. Više u: B. ILAKOVAC, 2007, 9.

⁷⁶⁰ B. ILAKOVAC, 2003, 53, Sl. 3, 9-11; 2007, 3, Sl. 2, 9-11.

od ulaza u zgradu.⁷⁶¹

U sklopu arhitekture iz rimskog razdoblja, južno od opisanih ostataka, tijekom starokršćanskog razdoblja podižu se memorija križne osnove, bazilika s aneksima i mauzolej⁷⁶² koji predstavljaju jedan od najbolje sačuvanih starokršćanskih kompleksa na

Sl. 23. Muline – Tlocrt starokršćanske memorije/mauzoleja (M. SUIĆ, 1981, 341.)

promatranom području. Najstarijem horizontu pripada memorija/mauzolej, prema M. Suiću martirij (*martyrium*) (Sl. 23.), koju karakterizira nekoliko faza izgradnje. Najstarijoj fazi izgradnje pripada prostorija pravokutnog tlocrta, dimenzija 9,60×5,70 m, s dvije duboke polukružne apside na jugoistočnoj i jugozapadnoj strani i predvorjem (*prothyron*) na sjeverozapadnoj strani, koja se datira u drugu polovicu 4. stoljeća.⁷⁶³ U drugoj fazi izgradnje na sjeveroistočnoj strani objekta dograđena je prostorija pravokutna tlocrta, dimenzija 5×2,5 metara. Unutar apside su, na kamenim postoljima, bili postavljeni sarkofazi.

Zbog ceremonije kulta mrtvih niše u kojima su bili smješteni sarkofazi bile su odvojene od središnjeg prostora pregradom dok su podovi unutar apside bili ukrašeni mozaikom.⁷⁶⁴ Prema analizi mozaika koju je izvršila J. Meder, tjeme apside ukrašavao je polikroman mozaik, sačuvanih dimenzija 303×104 cm, izrađen u tehnici *opus tessellatum* od crvenih, crnih i bijelih kockica. Uokolo postolja sarkofaga tekle su četiri ukrasne trake dok je prostor između tjemena apside i postolja sarkofaga ukrašavao motiv *squama*. Središnji dio ukrasa predstavlja polje pravokutnog oblika s pravocrtnim geometrijskim motivom. Ornament s desne strane postolja sarkofaga predstavljaju kružnice nastale križanjem dviju traka dok se u središtu kružnica nalazi Salamonov čvor i manji kvadrat sastavljen od niza tesera. Lijevo od postolja teče valovita traka izvedena od nasuprotno postavljenih pelta,⁷⁶⁵ na vrhu ukrašenih s

⁷⁶¹ B. ILAKOVAC, 2003, 61; 2007, 5, Sl. 4, IMP.

⁷⁶² M. SUIĆ, 1960a, 230-249; A. UGLEŠIĆ, 2002, 86-92.

⁷⁶³ B. MIGOTTI, 1991, 62, kat. br. 135, b, T. VI. 2; A. UGLEŠIĆ, 2002, 87-89, Sl. 72. i 73.

⁷⁶⁴ M. SUIĆ, 1960a, 233-234, T. II, 2, TIII, 1-2; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 88, Sl. 74; 89.

⁷⁶⁵ U domaćoj stručnoj literaturi se, izuzev naziva pelta, javlja opisni naziv motiva, motiv polumjesečastog štita. Naziv motiva dolazi od grč. *pelthi* u značenju srpast štiti oblika mjeseca, izrađen od pletera i presvučen kožom (B. MATULIĆ, 1998, 359-360, bilj. 2.). Usprkos grčkom podrijetlu naziva, većina autora koji se bave problematikom ukrašavanja mozaika smatra da je riječ o izvorno italском motivu nastalom na helenističkom

dva manja tamna trokuta.⁷⁶⁶ Mozaik se datira u kraj 4. i početak 5. stoljeća.⁷⁶⁷ Istovjetan motiv evidentiran je unutar polja br. 16 na Kapljuču u Saloni⁷⁶⁸ i na lokalitetu Petrovac na Moru u Crnoj Gori⁷⁶⁹ dok izvan provincije Dalmacije nije zabilježen. Dok su primjerci motiva s Kapljuča i iz Mulina istovremeni, primjerak s lokaliteta Petrovac u Crnoj Gori nastao je znatno ranije, krajem 3. stoljeća. Navedeni motiv ukrasa najvjerojatnije je proizvod salonitanskih mozaičnih radionica nastao tijekom 3. stoljeća.⁷⁷⁰ Uokolo primarnog objekta u kasnijim su razdobljima nadograđivane dodatne prostorije, unutar kojih su se najvjerojatnije nalazili sarkofazi položeni na postolja, kao i dvorište sa sjeverozapadne strane.⁷⁷¹ Kako je navedeno, unutar apsida, na kamenim postoljima bili su postavljeni sarkofazi od kojih je jedan sačuvan cjelovito s inhumiranim ostatcima pokojnika (NS 3). Sarkofag je bio ukopan u središnjoj prostoriji, između sjevernog i zapadnog zida. Datiran je u razdoblje kasne antike.⁷⁷²

Tijekom 5. stoljeća sjeveroistočno od memorije izgrađena je bazilika s tri lađe, polukružnom apsidom i manjim narteksom sa zapadne strane (Sl. 24.). Ukupna dužina bazilike iznosi 20,20 m i širina 10,50 metara. Zidovi bazilike sačuvani su do visine 30 cm dok su zidovi apsida sačuvani do visine 1 metra.⁷⁷³ Prvotna funkcija bazilike bila je cemetarijalnog karaktera. Na temelju arheoloških istraživanja utvrđeno je da je apsida imala dvije faze gradnje. U prvoj fazi, istovremeno s gradnjom bazilike, izgrađena je apsida izvana polukružna tlocrta, a iznutra potkovasta. U kasnijem razdoblju, prema M. Suiću krajem 5. ili početkom 6. stoljeća, izgrađena je nova, veća apsida na istočnoj strani crkve. Zidovi nove apsida deblji su od onih prethodne.⁷⁷⁴ Na zapadnoj strani crkve nalazi se narteks dimenzija 6×3,60 metara. S lijeve i desne strane nartekse nalazi se po jedna pravokutna prostorija, dimenzija 6×2,20 m, koje su najvjerojatnije imale funkciju memorijalnih cela. Ulaz u

uzoru tijekom 1. stoljeća odakle se proširio u provincije (E. M. BLAKE, 1930, 136.), odnosno da je riječ o motivu koji se u različitim varijantama razvio u zapadnim dijelovima Carstva dok se u istočnim javlja rijetko (H. STERN, 1979, 80.).

⁷⁶⁶ Prema interpretaciji B. Matulića riječ je o listovima vinove loze. Više u: B. MATULIĆ, 1998, 364, 376, Sl. 5.

⁷⁶⁷ J. MEDER, 2003, 90, Tabela XXXVI, sl. 1-2; B. MATULIĆ, 1998, 364.

⁷⁶⁸ J. MEDER, 2003, 90, bilj. 199; B. MATULIĆ, 1998, 364, bilj. 23.

⁷⁶⁹ B. MATULIĆ, 1998, 364, bilj. 21.

⁷⁷⁰ B. MATULIĆ, 1998, 364.

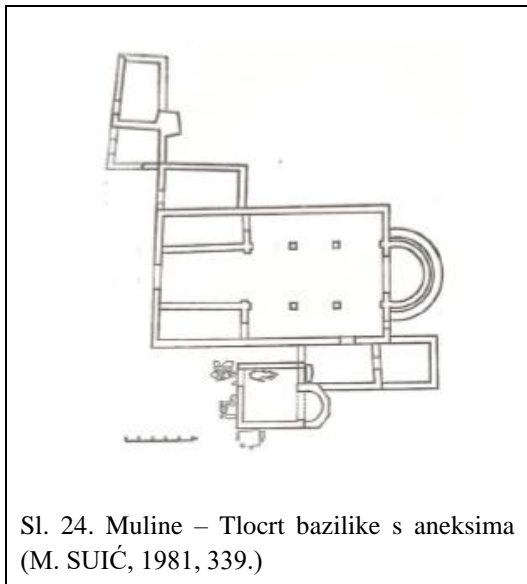
⁷⁷¹ M. SUIĆ, 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 89.

⁷⁷² M. SUIĆ, 1960a, 234; Z. SERVENTI, 2014, 14, GR 514, NS 930.

⁷⁷³ M. SUIĆ, 1960a, 231-232; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 89, Sl. 75, 90.

⁷⁷⁴ Prve podatke o ostatcima bazilike, sačuvanim dimenzijama i pokretnoj arheološkoj građi donosi A. R. Filipi. Više u: A. R. FILIPI, 1962, 305; M. SUIĆ, 1960a, 231; 1981, 338.; B. MIGOTTI, 1991, 62, kat. br. 135, a, T. VI. 2; A. UGLEŠIĆ, 2002, 89, Sl. 75, 90.

navedene prostorije nalazio se na istočnoj strani. U lađi bazilike sačuvane su baze stupova koje su nosile lukove.⁷⁷⁵ Južno od crkve nalaze se dvije pastoforije koje su preko vrata izravno komunicirale s crkvom. Navedene pastoforije nisu organski vezane i različite su

Sl. 24. Muline – Tlocrt bazilike s aneksima (M. SUIĆ, 1981, 339.)

veličine. Na pastoforije je, s južne strane crkve, prislonjena kvadratna građevina, dimenzija 4,80×4,80 m, s decentriranom apsidom koja je izvana peterokutna, a iznutra polukružna. Dimenzije apside iznose 2,10×1,80 metra. Apsida nije organski vezana s lađom navedene građevine te je najvjerojatnije nadograđena kasnije. Opisana građevina je prvotno najvjerojatnije imala funkciju memorijalne cele koja je kasnijim dogradnjama pretvorena u krstionicu na što upućuje debeli sloj nepropusne žbuke kojom su

bili obloženi unutarnji zidovi i pod.⁷⁷⁶ Sa sjeverne strane crkve prislonjene su tri prostorije koje su najvjerojatnije imale funkciju memorijalne cele. Prema A. Uglešiću nisu imale krov, već su se oko grobova izdizali ogradni zidovi.⁷⁷⁷ Opisana crkva nosi titular sv. Ivana Krstitelja (Stivan). U funkciji je bila do 19. stoljeća i s vremenom je doživjela brojne preinake.⁷⁷⁸ Prema A. Uglešiću krstionica je izgrađena kasnije od same bazilike, najvjerojatnije oko prve polovice odnosno sredine 6. stoljeća.⁷⁷⁹ Na pola puta između ostataka rimske ruralne arhitekture i bazilike, oko 50 m sjeveroistočno, nalaze se ostatci manjeg mauzoleja.⁷⁸⁰ Mauzolej ima oblik nepravilnog pravokutnika, dimenzija 5,15×3 m, s najvećom sačuvanom visinom zidova od 1,25 m (Sl. 25.).⁷⁸¹ Bočni zidovi mauzoleja deblji su jer su nosili svod, na što ukazuju pronađeni blokovi sedre kao i protiron, sličan onom u memoriji, koji se nalazi s južne strane.⁷⁸² Zidovi mauzoleja su u unutrašnjosti bili ukrašeni

⁷⁷⁵ M. SUIĆ, 1960a, 232; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 90.

⁷⁷⁶ M. SUIĆ, 1960a, 232; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 90.

⁷⁷⁷ A. UGLEŠIĆ, 2002, 90.

⁷⁷⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 90, bilj. 168.

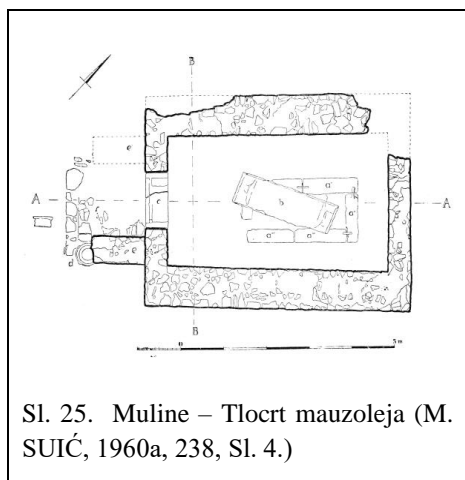
⁷⁷⁹ A. UGLEŠIĆ, 2002, 90.

⁷⁸⁰ M. SUIĆ, 1960a, 237-247.

⁷⁸¹ M. SUIĆ, 1960a, 237; B. MIGOTTI, 1991, 62, kat. br. 135, c, T. VI. 2; A. UGLEŠIĆ, 2002, 90-92, Sl. 76. i 77.

⁷⁸² M. SUIĆ, 1960a, 243; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92.

freskama.⁷⁸³ U unutrašnjosti mauzoleja pronađeno je dno sarkofaga koje je stajalo na

kamenom postolju izrađenom od nekoliko kamenih pragova (NS 4).⁷⁸⁴ Pod mauzoleja bio je ukrašen polikromnim mozaikom izrađenim u tehnici *opus tessellatum* od crvenih, bijelih i crnih kockica. Sačuvan je u tri fragmenta, s različitim prikazima, od oktogona s kvadratima na kosim stranicama između kojih su se nalazili rombovi, sačuvanih dimenzija 50×84 cm,⁷⁸⁵ rozeta s četiri međusobno nepovezane latice, sačuvanih dimenzija 64×71 cm⁷⁸⁶ i mreže ukriženih osmerokuta, sačuvanih dimenzija 60×50 centimetara. Istovjetan ukras mozaika, s motivom rozete s četiri međusobno nepovezane latice, evidentiran je u Saloni, unutar sjeverne bočne lađe na Marusincu.⁷⁸⁷ Ulomci se datiraju na početak 5. stoljeća.⁷⁸⁸

Iako je razvidno da je istraženi gospodarski objekt pripadao većem, složenijem kompleksu iz rimskog razdoblja koji se prostirao i na susjednim česticama, o čemu svjedoče ostatci arhitekture evidentirani početkom 20. stoljeća na k.č. 3698 u privatnom vlasništvu, koja se nalazi jugozapadno od istražene arhitekture, kao i rezultati geofizičkim istraživanja provedenih na lokalitetu 2010. godine tijekom kojih su istočno i zapadno od istraženih ostataka potvrđeni ostatci zidova,⁷⁸⁹ B. Ilakovac pretpostavlja da je vlasnik istog živio u neposrednoj blizini Mulina, unutar djelomično istraženog objekta na položaju Gospodska gomila koji je od ostataka u Mulinama udaljen oko 1 km u smjeru sjeverozapada.⁷⁹⁰ Navedena pretpostavka malo je vjerojatna s obzirom na kontinuitet naseljavanja prostora Mulina, kao i gradnju starokršćanske bazilike i cementarnog sklopa u blizini veleposjeda. Izuzev sarkofaga pronađenog unutar memorije/mauzoleja i donjeg dijela sarkofaga

⁷⁸³ Tijekom arheoloških istraživanja pronađeni su ostatci dekoracije u boji, izvedene u pojasevima i linijama crvene i zelene boje na svijetloj podlozi.; M. SUIĆ, 1960a, 237, 239.

⁷⁸⁴ Detaljnije o kamenom postolju i ulomku sarkofaga vidi u: M. SUIĆ, 1960a, 239-241, sl. 6; Z. SERVENTI, 2014, NS 929.

⁷⁸⁵ M. SUIĆ, 1960a, 241, Tav. V, Sl. 2; Tav. VI, Sl. 1. i 2; 1981, 338; J. MEDER, 2003, 90, Tabela XXXVI, sl. 3.

⁷⁸⁶ M. SUIĆ, 1960a, 241, Tav. V, Sl. 2; Tav. VI, Sl. 1. i 2; 1981, 338; J. MEDER, 2003, 90, Tabela XXXVI, sl. 4.

⁷⁸⁷ J. MEDER, 2003, 91, bilj. 200.

⁷⁸⁸ M. SUIĆ, 1960a, 241, Tav. V, Sl. 2; Tav. VI, Sl. 1. i 2; 1981, 338; J. MEDER, 2003, 90-91, Tabela XXXVI, sl. 5.

⁷⁸⁹ S. GLUŠČEVIĆ, 2011, 546-547.

⁷⁹⁰ Prema B. Ilakovcu lokaliteti su međusobno udaljeni 710 metara.; B. ILAKOVAC, 2003, 62; 2007, 13.

pronađenog unutar manjeg mauzoleja, koji se datiraju u razdoblje kasne antike, o kontinuitetu sahranjivanja na širem prostoru uokolo istraženih ostataka mauzoleja i bazilike od razdoblja ranog Carstva do kasne antike svjedoče nalazi urni, ulomaka amfora i balzamarija (GR 4)⁷⁹¹ odnosno nalazi nekoliko zidanih grobova⁷⁹² i presvođene grobnice⁷⁹³ sjeveroistočno od mauzoleja sredinom 20. stoljeća.⁷⁹⁴ U blizini navedenih, pronađen je grob izrađen od kamenih ploča s ostacima tri inhumirana pokojnika.⁷⁹⁵ O veličini nekropole, koja se pružala i prema sjeverozapadu, svjedoči nalaz groba pod krovnim opekama, datiranog u razdoblje kasne antike, koji je istražen u recentnom razdoblju tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih na dijelu rimskodobne luke u Mulinama na položaju Skrača, oko 100 m sjeverozapadno od rive Ranjev mul. Grob se nalazio u profilu novoizgrađene ceste.⁷⁹⁶ Nalazi grobova uokolo manjeg mauzoleja svjedoče da je mauzolej podignut unutar nekropole na kojoj su se sahranjivali stanovnici vile.⁷⁹⁷

Iz Zadra potječe natpis kojeg je za života podignuo *Manius Cornelius Hiero*, ugledni pripadnik obitelji *Cornelii*, članovima svoje obitelji među kojima i Maniju Korneliju Karpi, veletrgovcu maslinovim uljem.⁷⁹⁸ Pojedini autori upravo u Maniju Korneliju Hieru prepoznaju vlasnika rimske ruralne arhitekture na položaju Muline i Gospodska gomila.⁷⁹⁹

Oko 1 km sjeverozapadno od ostataka u Mulinama, na položaju **Gospodska gomila/Krševo** (KA 17), nalaze se ostatci većeg objekta iz rimskog razdoblja. Prvi podatci o lokalitetu zabilježeni su 1880. godine kada su, u nazočnosti F. Bulića, na zemljištu braće Brčić iz Zadra očišćeni ostatci mozaika, dimenzija 250×140 cm, izrađenog u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica. Mozaik je bio *...obzidan zidom u cementu...* visokim 75 centimetara. Uz ostatke mozaika i zida, veći broj zidova evidentiran je na obali i u moru.⁸⁰⁰

⁷⁹¹ A. R. FILIPI, 1962, 303.

⁷⁹² M. SUIĆ, 1960a, 247.

⁷⁹³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 92.

⁷⁹⁴ Podatci su prikupljeni od lokalnog stanovništva. Više u: M. SUIĆ, 1960a, 247.

⁷⁹⁵ Grob je pronađen 1949. godine (A. R. FILIPI, 1962, 306.), no datacija istog je upitna (Z. SERVENTI, 2014, 474.).

⁷⁹⁶ Istraživanja su provedena tijekom 2000. godine. Grob se nalazio u profilu novoizgrađene ceste. Više u: *Izviješća hrvatskih muzeja*, 2001, 285.

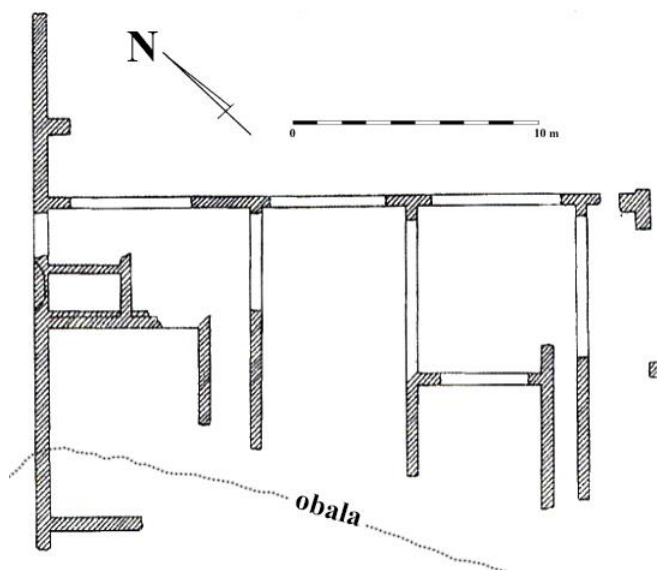
⁷⁹⁷ A. UGLEŠIĆ, 2002, 92; Z. SERVENTI, 2014, 474.

⁷⁹⁸ Tekst natpisa glasi: *M / CORNELIVS · HIERO / V · F · SIBI ET / CORNELIAE · HEROIDI / VXORI · CARISSIMAE · ET/ M/ CORNELIO CARPO NEG · OLEARIO / ET M / CORNELIO CARPO / IVRIS STVDIOSO ET / LIBERTIS LIBERTABVSQ.* Više u: CIL III, 2936; B. ILAKOVAC, 2007, 13.

⁷⁹⁹ B. ILAKOVAC, 2007, 13.

⁸⁰⁰ F. BULIĆ, 1886, 87; A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 3; J. MEDER, 2003, 91.

Mozaik je naknadno uništen prilikom obrade zemljišta.⁸⁰¹ Sredinom 20. stoljeća na kopnenom dijelu lokaliteta bilo je vidljivo više zidova, od kojih su se dva, duga oko 20 m, pružala paralelno s obalom dok se treći zid nalazio u moru. Iz veće gomile, koja se nalazila na kopnenom dijelu lokaliteta, pružao se veći broj zidova okomito na navedene zidove. Uz ostatke arhitekture na lokalitetu je evidentirana veća količina ulomaka amfora i krovnih opeka iz rimskog razdoblja.⁸⁰²

Sl. 26. Ugljan – Gospodska gomila,
Tlocrt istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture (S. GLUŠČEVIĆ, 1999.)

Na lokalitetu su tijekom 1998. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture, dimenzija 27×23 m, koji se danas pružaju na kopnu i u moru. Unutar objekta je evidentirano 14 zidova različitog stupnja sačuvanosti koji su tvorili najmanje osam prostorija različitih dimenzija (Sl. 26.). Pet zidova koji se pružaju okomito na morsku obalu, evidentiranih na kopnenom dijelu lokaliteta, sačuvani su do visine od 1,5 metra. Iako su na pojedinim zidovima utvrđene naknadne intervencije u vidu pojačanja, koji bi upućivali na zaključak o korištenju objekta kroz duže vremensko razdoblje, istraživači ne donose podatke o kronološkim odnosima među pojedinim fazama izgradnje. Unutar ostataka arhitekture pronađena su dva dječja ukopa

⁸⁰¹ A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 3.

⁸⁰² A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 3.

unutar amfora datirana u drugu polovicu 3. stoljeća (GR 5).⁸⁰³ Sastavni dio objekta je pristanište koje je danas sačuvano u obliku nasipa. Ojačano je sa zapadne strane. Izgradnja objekta i pristaništa datiraju se na kraj 1. i početak 2. stoljeća s kontinuitetom uporabe do razdoblja kasne antike.⁸⁰⁴

Uz suprotnu, sjeveroistočnu obalu otoka Ugljana i današnjeg naselja Ugljan, idući od sjeverozapada prema jugoistoku, smjestilo se nekoliko lokaliteta s evidentiranim ostacima rimske ruralne arhitekture. Prvi lokalitet smjestio se unutar **istoimene uvale i zaseoka Batalaža** (KA 18). Na kopnenom dijelu lokaliteta, unutar zaseoka, oko 60 m zapadno od kuća Šimarina evidentirani su zidovi, ulomci cinerarija, kockice mozaika i ulomci različite pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Na položaju Vrulje unutar same uvale evidentirani su ostatci zidova paralelnih s obalom dok je u moru, na dubini oko 1 m, evidentirano pristanište te ulomci amfora i opeka.⁸⁰⁵ Navedeni ostatci upućuju na postojanje većeg kompleksa ruralne arhitekture s pripadajućom nekropolom u uvali Batalaža, koji se prostirao sve do današnje obale. Sastavni dio objekta bilo je i pristanište.

Jugoistočno od uvale Batalaža, na **predjelu Lučino selo** (KA 19) sjeverno od Kovačevih kuća, na više su pozicija prilikom izvođenja građevinskih radova evidentirani zidovi, ulomci hidraulične žbuke, 20 novčića, ulomak kvadratnog cinerarija i ulomci različite pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.⁸⁰⁶ Nalazi upućuju na postojanje većeg objekta iz rimskog razdoblja s pripadajućom nekropolom na položaju Lučino selo.

Unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta smještenog uz more na položaju Ladina njiva **u zaseoku Čeprljanda** (KA 20) u mjestu Ugljanu evidentiran je veći broj zidova, opeka, gareži i pepela dok je unutar okolnih suhozidnih ograda evidentirana žbuka, kockice mozaika, veća količina amfora i krovnih opeka od kojih dvije s pečatom radionice *Pansiana*.⁸⁰⁷ Uz ostatke arhitekture, krajem 19. stoljeća na lokalitetu je evidentiran grob izrađen od krovnih opeka s ostacima inhumiranih pokojnika (GR 7).⁸⁰⁸ O kontinuitetu lokaliteta tijekom kasne antike svjedoči podatak o manjem sarkofagu sekundarno upotrijebljenom kao kamenica za ulje, koji se sredinom 20. stoljeća nalazio unutar dvorišta

⁸⁰³ S. GLUŠČEVIĆ, 1999, 49-53; 2006, 171.

⁸⁰⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 1999, 50; 2006, 171; B. ILAKOVAC, 2007, 14.

⁸⁰⁵ A. R. FILIPI, 1962, 306, br. 5. i 6; 308-309; Z. BRUSIĆ, 1974, 67.

⁸⁰⁶ A. R. FILIPI, 1962, 305, Sl. 1c; 306, br. 10; 308, 309.

⁸⁰⁷ A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 15.

⁸⁰⁸ D. JURMAN – KARAMAN, 1887, 109-110.

ispred Alavanjina mlina,⁸⁰⁹ za kojeg Z. Serventi ne isključuje mogućnost da je riječ o urni četvrtaste forme.⁸¹⁰ Kao kamenica za ulje u kući Ive Alavanje, pok. Ive služio je sekundarno izdubljen kapitel iz rimskog razdoblja.⁸¹¹

Sljedeći lokalitet smjestio se **u uvali Ćinta** (KA 21) na zemljištu u vlasništvu obitelji Barešić.⁸¹² Na kopnenom dijelu lokaliteta evidentirani su ostatci zidova, žbuke, višebojne kockice mozaika, ulomci krovnih opeka, među kojima i ulomak s pečatom radionice *Pansiana*, i urni dok su u moru, uz zidove, evidentirani ostatci pristaništa, ulomci amfora, urni i krovnih opeka.⁸¹³ Ostatci upućuju na postojanje rimske ruralne arhitekture s pripadajućom nekropolom na kopnom dijelu lokaliteta i pristaništem u moru.

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture evidentiranih neposredno uz obalni dio današnjeg naselja Ugljan, tri lokaliteta smještena su duboko u kopnenom dijelu naselja na položajima **kod Šegića/Gomila, Gajac/položaji Luštica i Vučina i Mirine – Crikva/Gruh/Svojščina.**

Zapadno od središta naselja Ugljan, u blizini **zaseoka Šegići** (KA 22), na dva su položaja evidentirani ostatci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Prvi položaj se smjestio unutar zemljišta Kombura, oko 50 m južno od zaseoka Šegići, unutar kojeg su evidentirani ulomci keramike, krovnih opeka, amfora i hidraulične žbuke. Drugi položaj se nalazi jugozapadno od zaseoka, na položaju Gomila, unutar zemljišta u vlasništvu Vučina. Na položaju su evidentirani ulomci keramičkih posuda i krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*⁸¹⁴ te dvije opeke oblika „saća“. Također, ispred obiteljske kuće obitelji Šegić 1900. godine je otkopana amfora promjera 70 cm, no iz sačuvanih podataka o nalazu nije razvidno je li riječ o ukopu unutar amfore ili samo o nalazu amfore. S obzirom na blizinu nalaza najvjerojatnije je riječ o ostacima jednog većeg kompleksa arhitekture iz rimskog razdoblja.⁸¹⁵

Na predjelu Gajac, na položajima Luštica i Vučina⁸¹⁶ (KA 23), unutar nekoliko privatnih poljoprivrednih čestica evidentirani su ostatci zidova i ulomci pokretne arheološke

⁸⁰⁹ A. R. FILIPI, 1962, 307.

⁸¹⁰ Z. SERVENTI, 2014, 478.

⁸¹¹ A. R. FILIPI, 1962, 307.

⁸¹² A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 16.

⁸¹³ A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 17; Z. BRUSIĆ, 1974, 67.

⁸¹⁴ A. R. FILIPI, 1962, 308, br. 18.

⁸¹⁵ A. R. FILIPI, 1962, 306, br. 7. i 8; 308, 309.

⁸¹⁶ A. R. FILIPI, 1962, 306, br. 11; 308, 309.

građe iz rimskog razdoblja, veća količina ulomaka keramike, ulomci krovnih opeka, među kojima i ulomak s pečatom radionice *Pansianas*.⁸¹⁷ Ostatci se povezuju s ostacima rimske ruralne arhitekture.

Sredinom 20. stoljeća na položaju **Mirine – Crikva/Gruh/Svojščina**⁸¹⁸ u Ugljanu (KA 24) prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta evidentirani su ostatci zidova, podnica izrađena u tehnici *opus caementicium*,⁸¹⁹ šest pragova dužine 130 cm, brončana aplika u obliku maske, ulomci keramičkih posuda, stakla, mozaika i krovnih opeka od kojih devet ulomaka sa 7 različitih pečata proizašlih iz radionice *Pansiana*. Navedeni ostatci, evidentirani unutar površine dimenzija 100×130 m,⁸²⁰ upućuju na ostatke većeg kompleksnog arheološkog lokaliteta. Uz zidove i pokretnu arheološku građu, na lokalitetu je evidentiran grob pokriven krovnom opekom te dvije zidane grobnice⁸²¹ koji upućuju na postojanje nekropole koja se može datirati u razdoblje kasne antike (GR 7). Ostatci arhitekture danas su vidljivi unutar više suhozidom ograđenih privatnih poljoprivrednih parcela, koje se pružaju sjeverozapadno i sjeveroistočno od lokalnog puta, od kojih su pojedine kultivirane nasadima maslina dok su druge zarasle i ne obrađuju se.⁸²²

Sredinom 20. stoljeća u **uvali Jankovo** (KA 25) na obali su evidentirana dva zida duga 7 m koja su se pružala na kopnu i u moru gdje su završavala u vidu nasipa na dubini od 0,5 do 1,5 metra. Uz zidove, na lokalitetu je evidentirana veća količina ulomaka krovnih opeka i amfora⁸²³ na temelju kojih se ostatci definiraju kao ostatci ruralne arhitekture na kopnu s pripadajućim pristaništem u moru.

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture, o kontinuitetu naseljavanja šireg područja današnjeg naselja Ugljan tijekom kasne antike svjedoče nalazi unutar crkve sv. Hipolita i Kasijana u zaseoku Varoš. Naime, tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja unutar crkve je evidentirana polukružna apsida sa sačuvanom podnicom te bazom i postoljem oltarne mense koji su najvjerojatnije pripadali starijem sakralnom objektu iz starokršćanskog razdoblja. Navedenoj fazi najvjerojatnije pripada i segment zida koji se pruža pod temeljnom stopom

⁸¹⁷ A. R. FILIPI, 1962, 308, br. 19. i 21.

⁸¹⁸ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Crikva ili „grčki magazin“; A. R. FILIPI, 1962, 307.

⁸¹⁹ Prema A. R. Filipiju ...*dva zida s međuprostorom od opus c...*; Više u: A. R. FILIPI, 1962, 306-307, br. 12; 308-309.

⁸²⁰ A. R. FILIPI, 1962, 306-307, br. 12; 308, br. 3-11, 22; 309.

⁸²¹ A. R. FILIPI, 1962, 307.

⁸²² Osobni uvid autorice tijekom 2015. godine.

⁸²³ A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 13; Z. BRUSIĆ, 1974, 67.

zida crkve. Baza i postolje oltarne mense ugrađeni su u pregradni zid broda i sakristije današnje crkve.⁸²⁴ Zapadno od crkve sredinom 20. stoljeća na površini je evidentirana veća količina žbuke, keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja.⁸²⁵

U samom mjestu Ugljan na više se lokacija ubiciraju ostatci crkava iz starokršćanskog razdoblja. Unutar vrta samostana sv. Jerolima, na položaju Mostira, nalazi se sanduk rimskog sarkofaga.⁸²⁶ Na položaju se ubiciraju ostatci ranokršćanske crkve sv. Apolinara.⁸²⁷ U jugozapadnom dijelu naselja, početkom 20. stoljeća, na ostacima ranije crkve izgrađena je crkva posvećena sv. Kuzmi i Damjanu.⁸²⁸

6. 1. 2. Ostatci rimske ruralne arhitekture izvan limitiranog agera

Izuzev limitiranog dijela agera, teritorij kolonije Jader obuhvaćao je i nelimitirani dio agera, kako na kopnenom tako i na otočnom dijelu, unutar kojeg su evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture.

Konkretniji rezultati o veličini objekta, vremenu i tehnici gradnje dobiveni su prilikom zaštitnih istraživanja ostataka rimske ruralne arhitekture u gradskom predjelu **Diklo**, u sjeverozapadnom dijelu grada (KA 26).⁸²⁹ Na lokalitetu su djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture koji su pripadali objektu reprezentativnih dimenzija, koji je korišten kroz duže vremensko razdoblje, od 1. stoljeća do kasne antike. Unutar objekta istražen je dio veće prostorije unutar koje je evidentirano nekoliko slojeva zidne žbuke, pregradni zid i podni mozaik. Tijekom kasne antike objekt je stradao u požaru na što upućuju nalazi spaljenih greda krovišta i paljevinski sloj debljine 5 do 10 cm koji je evidentiran između sloja s većom količinom ulomaka krovnih opeka i imbreksa debljine 30 cm i podnog mozaika.⁸³⁰ Podnica istražene prostorije bila je prekrivena mozaikom izvedenim u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica mozaika.⁸³¹ Karakteriziraju ga dvije identične površine, dimenzija 3x3 m, s motivom isprepletenih krugova omeđenih pletenicama. Između ukrasnih polja nalazi se bijelo polje omeđeno crnom trakom na kojem se u pravilnim

⁸²⁴ D. MARTINOV, 2011, 579-580. s pripadajućim fotografijama.

⁸²⁵ A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 14.

⁸²⁶ A. R. FILIPI, 1962, 306, br. 9.

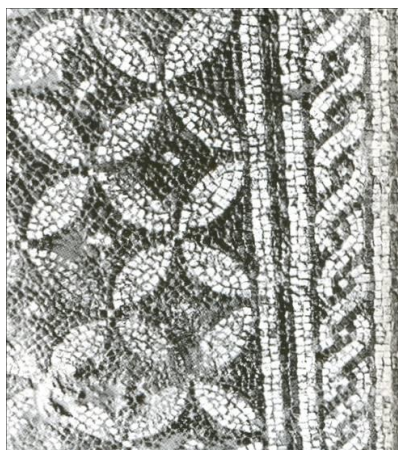
⁸²⁷ N. JAKŠIĆ, 1989a, 99-100.

⁸²⁸ I. PETRICIOLI, 1960, 119; A. R. FILIPI, 1962, 306; B. MIGOTTI, 1991, 64-65, kat. br. 139.

⁸²⁹ I. FADIĆ, 1986, 90-91.

⁸³⁰ I. FADIĆ, 1986, 90-91.

⁸³¹ I. FADIĆ, 1986, 90-91.

Sl. 27. Diklo – Ostatci rimske ruralne arhitekture, segment mozaičnog ukrasa poda istražene prostorije (I. FADIĆ, 1986, 91, Sl. 2.)

razmacima nižu 24 kvadrata s produženim kutovima (Sl. 27.).⁸³² Da je riječ o objektu reprezentativnih dimenzija svjedoče slučajni nalazi dijelova zidova, podnih mozaika i olovnih cijevi evidentiranih prilikom izvođenja različitih infrastrukturnih radova u okolici lokaliteta. Prilikom gradnje vodovodne mreže, sjeveroistočno od istraženih ostataka, evidentirani su ostatci poda izvedenog u tehnici *opus spicatum*⁸³³ dok je prilikom zaštitnih radova koji su prethodili gradnji stambene zgrade tijekom zime i proljeća 2018. godine, zapadno od istraženih ostataka, evidentiran dio perimetralnog zida objekta, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, u dužini od oko 38 metara. Unutar zida nalazi se ulaz.⁸³⁴

Prema I. Fadiću, istraženi dijelovi arhitekture paralelni su s orijentacijom centurija gradskog agera. No na temelju dosadašnjeg stupnja istraženosti centurijacije rimskodobnog Jadera nije jasno da li se ostatci opisane arhitekture nalaze unutar limitiranog gradskog agera ili izvan njega na državnom zemljištu (*ager publicus*).⁸³⁵ U svjetlu nalaza terminacijskog natpisa iz Dikla, koji je pohranjen oko 50 m istočno od ostataka istražene arhitekture, ne treba isključiti mogućnost da je riječ o ostacima carskog posjeda koji je izgrađen na državnom zemljištu (*ager publicus*) te se kao takav i promatra.

U istočnom dijelu naselja **Kožino** u predjelu **Primorje** (KA 27), u drugoj polovici 19. stoljeća, uz obalu je evidentiran veći broj zidova, ulomci keramičkih svjetiljki i novac iz rimskog razdoblja. Prema navodima F. Bulića na zidovima se nalazila dobro sačuvana žbuka crvenkaste boje.⁸³⁶ U neposrednoj blizini ostataka arhitekture, u blizini bunara Prokrovnik,⁸³⁷ evidentirana je plitka posuda (lat. *labrum*)⁸³⁸ promjera 1,65 m s okruglom rupom u sredini

⁸³² I. FADIĆ, 1986, 90-91; J. MEDER, 2003, 79, Tabla XXXI, sl. 1; M. BUZOV, 2014, 24, 31, Sl. 6.

⁸³³ I. FADIĆ, 1986, 90.

⁸³⁴ Usmeni podatak Ivana Matkovića, višeg konzervatora Konzervatorskog odjela MK u Zadru i osobni uvid na terenu.

⁸³⁵ I. FADIĆ, 1986, 91.

⁸³⁶ F. BULIĆ, 1880, 82, br. 26.

⁸³⁷ U literaturi se kao uža mikrolokacija lokaliteta navodi Bukovnik. Više u: F. BULIĆ, 1880, 82, br. 26.

⁸³⁸ Pod lat. *labrum* podrazumijeva se posuda na visokoj cilindričnoj nozi na kojoj se nalazio plitki pladanj, čija je primjena poznata preko prikaza na atičkim i apulskim crvenofiguralnih vazama iz 5. i 4. stoljeća pr. Krista (I.

koja je u vrijeme nalaza bila ukopana u zemlju.⁸³⁹ Uz rub posude nalazio se djelomično sačuvan natpis u dva reda.⁸⁴⁰ Na temelju sačuvanih podataka koje donosi F. Bulić danas je teško raspravljati o primarnoj namjeni⁸⁴¹ pronađene posude, ali i o materijalu od kojeg je izrađena, bilo da je riječ o keramici, kamenu ili metalu. Funkcionalni dio objekta bilo je pristanište rađeno od nabacanog kamena lomljenca na način da je u isto vrijeme služilo za prihvat brodova, ali imalo i funkciju valobrana.⁸⁴² Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja danas su najvećim dijelom porušeni usred višedesetljetne građevinske aktivnosti na navedenom području.⁸⁴³ Uz ostatke arhitekture i pristaništa, tijekom 1960-tih na kopnenom dijelu lokaliteta evidentiran je sekundaran ukop sa spaljenim ostacima pokojnika unutar mužara (GR 8), koji se datira u razdoblje ranog principata.⁸⁴⁴ Prema navodima lokalnog stanovništva na navedenom su položaju u više navrata prilikom obrade zemljišta evidentirani slični ukopi.⁸⁴⁵ Uz navedene ostatke, ulomci keramičkih posuda, amfora, ručnih žrvnjeva, krovnih opeka i kupa kanalice kroz duži su niz godina prikupljeni u vrtu obiteljske kuće izgrađene na k.č. 291/1 i 291/6 k.o. Kožino, oko 50 do 60 m od morske obale. Dio ulomaka keramike prikupljen je u moru, na položaju Krug, na dubini oko 3 metra. Prema navodima vlasnika zemljišta A. Strgačića, uz pokretnu arheološku građu, na položaju je pronađen veći broj skeletnih ukopa u zgrčnom položaju⁸⁴⁶ s grobnom arhitekturom izrađenom od kamenih ploča postavljenih na nož i poklopnicama od kamenih ploča.⁸⁴⁷ Da se na području naselja tijekom rimskog razdoblja nalazila nekropola svjedoči podatak o nalazu ulomka natpisa (NS 5) unutar njive u neposrednoj blizini evidentiranih ostataka rimske ruralne arhitekture.⁸⁴⁸ Iako je natpis uvršten u nadgrobne spomenike, na temelju raspoloživih podataka o istom, navedeni podatak treba razmatrati s rezervom do provođenja arheoloških istraživanja na

RADIĆ, 1988, 36-37, 51, T. 1, Sl. 1.). Posude navedenog tipa imale su široku primjenu. Koristile su se za umivanje i pranje bilo unutar privatnih kuća bilo za vrijeme ritualnih pranja, zatim za kupanje djece, gnječenje grožđa, čuvanje ulja i slično (I. RADIĆ, 1988, 37.), odnosno mogle su se nalaziti u sklopu fontana (I. RADIĆ, 1988, 37, bilj. 10.).

⁸³⁹ F. BULIĆ, 1880, 82, br. 26.

⁸⁴⁰ Tekst natpisa glasi: *L. Roscius L. F. Ser[?] Genialis / F[-----] S [----]*. Više u: CIL III, 2257; F. BULIĆ, 1880, 82, br. 26.

⁸⁴¹ Na temelju pojave natpisa na navedenom tipu posuda, njihova funkcija se nerijetko dovodi u vezu s kulturnim obredima pod kojim se podrazumijeva pranje ruku prije prinošenja žrtve, obreda vjenčanja i sl., odnosno u funkciji škropionice na ulazu u hramove. Više u: I. RADIĆ, 1988, 37.

⁸⁴² D. Vrsalović prenosi podatke dobivene od Z. Brusića. Više u: D. VRSALOVIĆ, 2011, 94, bilj. 406.

⁸⁴³ Usmeni podatak doc. dr. sc. Mate Ilkića s Odjela za Arheologiju Sveučilišta u Zadru.

⁸⁴⁴ B. ILAKOVAC, 1969, 216.

⁸⁴⁵ B. ILAKOVAC, 1969, 216.

⁸⁴⁶ Prema navodima A. Strgačića pokojnici su se nalazili u „sjedećem“ položaju. Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 401, bilj. 1344.

⁸⁴⁷ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 401, bilj. 1344; 402, Sl. 135-13; 403.

⁸⁴⁸ M. KLARIĆ, 1935, 45, bilj. 48.

položaju Primorje. Prema podacima koje je od lokalnog stanovništva prikupio A. Uglešić na položaju Krug su se do sredine 20. stoljeća nalazili ostatci crkve datirane u starokršćansko razdoblje koja je u potpunosti devastirana uslijed intenzivne graditeljske aktivnosti u navedenom dijelu naselja.⁸⁴⁹

Na području današnjeg naselja **Petrčane** na položajima Polipina(e), Ganja i Členjka evidentirani su ostatci arhitekture te paljevinski grobovi unutar keramičkih i kamenih urni iz rimskog razdoblja,⁸⁵⁰ no detaljniji podatci o ostacima nisu poznati. S nepoznatog/ih nalazišta iz Petrčana potječe ulomak krovne opeke s pečatom radionice *MVSVLE*⁸⁵¹ i amfore s pečatom *AIVSIVN*,⁸⁵² odnosno ulomci arhitektonske plastike iz rimskog razdoblja.⁸⁵³

Kao građevinski materijal za gradnju **crkve sv. Bartula** (KA 28), smještene u sjeverozapadnom dijelu **uvale Fažana** na granici naselja Kožino i Petrčane, korištena je veća količina ulomaka krovnih opeka iz rimskog razdoblja koji su danas razasuti unutar suhozidnih ograda uokolo crkve. Uz navedene nalaze, području naselja, odnosno položaju crkve sv. Bartula u znanstvenoj literaturi se pripisuju nalazi dva ulomka liburnskih cipusa aserijatskog tipa (NS 6⁸⁵⁴ i NS 7⁸⁵⁵) i ulomak portretne stele u obliku edikule (NS 43),⁸⁵⁶ koji se datiraju u razdoblje ranog principata i na temelju kojih se položaj crkve dovodi u vezu s ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja. U svjetlu recentnih nalaza s arheološkog lokaliteta Glavčine u Podvršju, ulomak donjeg dijela portretne stele (NS 43) najvjerojatnije je izvorno bio postavljen unutar nekropole na lokalitetu Glavčine. U kasnijim razdobljima spomenik je kao građevinski materijal upotrijebljen za gradnju nekog od objekata u okolici crkve ili na širem području današnjih gradova Zadra ili Nina, no na

⁸⁴⁹ A. UGLEŠIĆ, 2002, 33.

⁸⁵⁰ M. KLARIĆ, 1935, 45.

⁸⁵¹ Prema G. Bersi pečat radionice glasi *MVLSVLAE*. Više u: G. BERSA, 1903, 149.

⁸⁵² CIL III, 10186.11.

⁸⁵³ Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 401, bilj. 1342.

⁸⁵⁴ Podatci o mjestu nalaza spomenika u literaturi su oprečni. Prema pojedinim autorima spomenik je pronađen u crkvi sv. Bartola u Petrčanima (M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 197-198; B. NEDVED, 1992, 116, bilj. 54; 166, kat. br. 168.) odnosno u Ninu (M. SUIĆ, 1968, T. XXII, sl. 2; I. FADIĆ, 1991, 265-266, kat. br. 30; 293, T. IX, 1.).

⁸⁵⁵ Podatci o mjestu nalaza spomenika u literaturi su oprečni. Prema pojedinim autorima spomenik je pronađen u crkvi sv. Bartola u Petrčanima (M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 197-198; B. NEDVED, 1992, 116, bilj. 54.) odnosno u Ninu (I. FADIĆ, 1991, 266-267, kat. br. 32, 293, T. IX, 1.).

⁸⁵⁶ Podatci o mjestu nalaza spomenika u literaturi su oprečni. Prema pojedinim autorima spomenik je pronađen na području Petrčana, bez navođenja mikrolokacije nalazišta (M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 197-198, bilj. 20, Fig. 1. i 2.), u okolici Nina (D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 125-128, Sl. 6.), u Ninu (M. SUIĆ, 1968, T. XXII, sl. 1), odnosno u crkvi sv. Bartola u Petrčanima (B. NEDVED, 1992, 116, bilj. 54; 166, kat. br. 169; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 991; D. MARŠIĆ, 2002, 190-191.).

temelju dosadašnjih spoznaja o užem području crkve sv. Bartola ne može se raspravljati kada.

S područja današnjeg naselja **Briševo** potječu nalazi dva nadgrobna spomenika (NS 8⁸⁵⁷ i NS 9), od kojih je prvi titulus (NS 8) s nepoznata položaja, datiran u razdoblje kasnog principata,⁸⁵⁸ dok je nadgrobna stela (NS 9) pronađena na položaju Grusi datirana u razdoblje principata.⁸⁵⁹ Tekstovi natpisa donose podatke o ukopu oslobođenika dviju obitelji, *Caecii* (NS 8) i *Albicii* (NS 9),⁸⁶⁰ kojima je na području naselja dodijeljeno zemljište unutar kojeg su formirali svoje posjede. Da se na području naselja tijekom rimskog razdoblja odvijao intenzivan život svjedoče ostatci materijalne kulture evidentirane na uzvišenju Smoković tijekom kopanja utvrđenja za vrijeme Domovinskog rata. Na lokalitetu su evidentirani ulomci pokretne arheološke građe koji se datiraju od razdoblja srednjeg neolitika do srednjeg vijeka, među kojima i ulomci keramike iz rimskog razdoblja.⁸⁶¹ U podnožju uzvišenja su, tijekom izvođenja građevinskih radova unutar zemljišta u vlasništvu Nedjeljka Bubića **na položaju Drage**, evidentirani ostatci manje nekropole iz rimskog razdoblja (GR 9 i GR 10).⁸⁶² Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih je evidentirano sedam grobova iz rimskog razdoblja. Riječ je o grobnim rakama uklesanim u kamen živac s inhumiranim ostacima pokojnika.⁸⁶³ Od ukupnog broja istraženih grobova, pet ih nije imalo grobnu konstrukciju (grobovi 1, 4, 5, 6 i 7), već su bili pokriveni krovnim opekama, horizontalno i na dvije vode.⁸⁶⁴ Grobna konstrukcija evidentirana je kod dva groba, grobovi 2 i 3. Grob 2 je izgrađen u obliku zidane grobnice unutar jame uklesane u živac, dok je grob 3 uokolo grobne rake imao kameni obrub. Unutar četiri istražena groba nisu pronađeni grobni prilozci (grobovi 1, 4, 5 i 6). Na temelju rituala sahranjivanja, načina gradnje grobova i grobnih priloga nekropola je datirana u razdoblje od kraja 2. do 4. stoljeća.⁸⁶⁵ Unutar groba 7 pronađena je ogrlica izrađena od stakla modre, zelene, plave, svijetlozelene i bijele boje različitih presjeka. Uz perlice, ukras ogrlice

⁸⁵⁷ Kao mjesto nalaza u literaturi se navode Briševo (B. NEDVED, 1992, 164, br. 154.) odnosno Nin (A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2117).

⁸⁵⁸ B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 154; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2117; Z. SERVENTI, 2014, NS 602.

⁸⁵⁹ B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 155; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2118; Z. SERVENTI, 2014, NS 603.

⁸⁶⁰ Članovi navedenih obitelji najvjerojatnije su doseljenici. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2117 i 2118.

⁸⁶¹ I. FADIĆ, 2002, 106.

⁸⁶² I. FADIĆ, 2002, 106-111.

⁸⁶³ Istražene sonde su imale dimenzije 5×5 metara. Više u: I. FADIĆ, 2002, 106-107.

⁸⁶⁴ I. FADIĆ, 2002, 107-109.

⁸⁶⁵ I. FADIĆ, 2002, 109-110.

predstavljao je i privjesak u obliku vrča, izrađen od neprozirnog stakla crne boje.⁸⁶⁶

Čvrstih dokaza o postojanju rimske ruralne arhitekture na području današnjeg naselja **Poličnik** do danas nema, iako s područja naselja potječu pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja i nadgrobni spomenik (NS 10) datiran u razdoblje ranog principata. Iz teksta natpisa razvidno je da je *P. Aufidius Eros* oslobođenik P. Aufidija Longa koji je na području naselja mogao imati posjed,⁸⁶⁷ no izuzev natpisa, za navedene tvrdnje nema materijalnih potvrda. Tijekom kasne antike na području naselja izgrađena je utvrda.⁸⁶⁸

Tijekom građevinskih radova na gradnji cisterne za vodu 1969. godine **uz obiteljsku kuću Nike Ukalovića u mjestu Suhovare** (KA 29) na dubini od oko 70 cm pronađeno je nekoliko zidova debljine 60 centimetara. Uz zidove, na lokalitetu je u sloju zemlje i kamenja uz zidove pronađena brončana svjetiljka⁸⁶⁹ tipa Loeschcke XIX datirana u drugu polovicu 1. stoljeća. Stražnji dio svjetiljke karakterizira prstenasta drška s dodatkom u obliku mjesečeva srpa i s prikazom poprsja Jupitera po sredini ispod kojeg se nalazi prikaz orla.⁸⁷⁰ U okviru nekadašnjeg *PPK „Zadar“* na položaju Vlačine, prilikom poljoprivrednih radova, evidentiran je incinerirani ukop u kamenoj urni (GR 11) s većim brojem staklenih predmeta kao priloga.⁸⁷¹ Podrobniji podatci o uvjetima nalaza nisu poznati.

Na području današnjeg naselja **Smoković** na dva su položaja evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture. Prvi objekt smjestio se **na položaju Crkvina** (KA 30), zapadno od središta naselja u blizini zaseoka Radići i Graovac. Na lokalitetu su evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja i grobovi pod krovim opekama iz kasne antike.⁸⁷² Podrobnije zaključke o lokalitetu, bez provođenja arheoloških istraživanja, nije moguće izvoditi.

Uz navedene ostatke, tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih **na položaju crkve sv. Georgija** (KA 31) evidentirana je pokretna arheološka građa koja se

⁸⁶⁶ I. FADIĆ, 2002, 109-110, Slika 5.

⁸⁶⁷ U literaturi se kao mjesto nalaza navode Biljane i Poličnik. Više u: B. NEDVED, 1992, 166, br. 170; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1152.

⁸⁶⁸ S. ZLATOVIĆ, 1895, 81; C. F. BIANCHI, 1879, 333. i dalje.

⁸⁶⁹ Podatci o lokalitetu prikupljeni su na temelju navoda vlasnika obiteljske kuće. Više o uvjetima nalaza u: B. ILAKOVAC, 1976, 29.

⁸⁷⁰ Svjetiljka je otkupljena i pohranjena unutar Arheološkog muzeja Zadar pod inv. br. A3594.; B. ILAKOVAC, 1973, 404, 405, kat. br. 12, sl. 19, 32; 1976, 29-37; K. A. GIUNIO, 2009, 14-15; 46-47, kat. br. 122.

⁸⁷¹ Nalazi su pohranjeni unutar Arheološkog muzeja Zadar.; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 11.

⁸⁷² C. F. BIANCHI, 1879, 405; B. ILAKOVAC, 1971, 114; B. MIGOTTI, 1991, 29, kat. br. 38.

datira od prapovijesnih razdoblja do novog vijeka.⁸⁷³ Prema srednjovjekovnim dokumentima crkva je posvećena 1567. godine. Kao građevinski materijal prilikom gradnje zida uz sjeverozapadno rame apside korišten je ulomak kamenog zabata predromaničke oltarne pregrade za koju istraživači pretpostavljaju da je donesen s nekog drugog lokaliteta.⁸⁷⁴ Uz pokretnu arheološku građu iz rimskog razdoblja, na lokalitetu su evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture koji su datirani u dvije faze gradnje. Starijoj fazi izgradnje pripadaju djelomično istražena tri paralelna zida, dvije kružne kamene konstrukcije i veća jama koji su datirani u kraj prve polovice 1. i u 2. stoljeće. Jedna od djelomično istraženih prostorija, koju zatvaraju djelomično istraženi zidovi 2 i 3, interpretirana je kao skladište. Naime, unutar prostorije je definirana veća jama ukopana u živac, dvije kamene konstrukcije izrađene u tehnici suhozida i ulomci amfora i pitosa.⁸⁷⁵ Tijekom 4. i 5. stoljeća dolazi do napuštanja starijeg objekta i gradnje novog, sjeveroistočno od prethodnog, pri čemu se djelomično koriste zidovi prve faze.⁸⁷⁶

Na području današnjeg naselja **Islam Grčki** na više su položaja evidentirani kulturni ostatci iz rimskog razdoblja, no sustavna arheološka istraživanja do danas nisu provedena na niti jednom nalazištu. Podatci o nalazištima prikupljeni su prvenstveno na temelju podataka iz literature jer se veći dio naselja danas nalazi na minski sumnjivom području zbog čega pristup poznatim lokalitetima nije bio moguć.⁸⁷⁷ Na položaju **Crkvina** (KA 32), smještenom oko 500 m južno od Kule Stojana Jankovića, na površini su evidentirani ulomci krovnih opeka, keramike i stakla iz rimskog razdoblja.⁸⁷⁸ Na lokalitetu se, uz pretpostavljene ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja, nalaze ostatci srednjovjekovne crkve sv. Jurja. S obzirom na toponim, B. Migotti na lokalitetu ne isključuje mogućnost postojanja ostataka sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja.⁸⁷⁹ S područja naselja potječe primjerak keramičke svjetiljke iz starokršćanskog razdoblja koja se čuva u arheološkoj zbirci Stojana Jankovića,⁸⁸⁰ no okolnosti ni mikrolokacija nalaza nisu poznati.

⁸⁷³ J. VUČIĆ, 2010, 78. i dalje; H. MANENICA, 2013, 631.

⁸⁷⁴ J. VUČIĆ, 2010, 82, Sl. 6, 83-84; 2011a, 574; H. MANENICA, 2013, 631.

⁸⁷⁵ J. VUČIĆ, 2010, 77, Sl. 2, 79, 81, Sl. 5; 2011a, 574.

⁸⁷⁶ J. VUČIĆ, 2010, 77, Sl. 2, 79-81; 2011a, 574.

⁸⁷⁷ Šire područje naselja se tijekom Domovinskog rata, u razdoblju od 1991. do 1993. godine, nalazilo na okupiranom dijelu Republike Hrvatske, a samo naselje jedno je vrijeme zajedno sa susjednim Islamom Latinskim bilo na granici dvaju bojišta.

⁸⁷⁸ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 13.

⁸⁷⁹ B. MIGOTTI, 1991, 45, kat. br. 80.

⁸⁸⁰ Svjetiljka je datirana u 4. stoljeće. Više u: S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 327, bilj. 30; 331, T. II, 8; B. MIGOTTI, 1991, 45, kat. br. 80, bilj. 34.

Jedno od najznačajnijih nalazišta evidentiranih na području naselja je **lokalitet Vreline – Cicilne bujaduše** smješten unutar plodnih polja južno od naselja, na granici s Kašićem. Na lokalitetu je tijekom rekognosciranja provedenog 1956. godine, na površini 300×800 m, prikupljena veća količina pokretne arheološke građe iz starijeg kamenog, bakrenog, ranog brončanog, rimskog i starohrvatskog razdoblja.⁸⁸¹ Podrobniji podatci o nalazima iz rimskog razdoblja nisu poznati.

O naseljenosti područja današnjeg naselja Islama Grčkog, ali najvjerojatnije i susjednih naselja Islama Latinskog, Kašića, Biljana Donjih i Biljana Gornjih za vrijeme rimskog razdoblja svjedoči veći broj pokretne arheološke građe i epigrafskih spomenika koji su do Domovinskog rata bili pohranjeni u nekadašnjoj arheološkoj zbirci u kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom. Zbirka je sadržavala veći broj cjelovitih kao i ulomaka predmeta izrađenih od stakla, keramike, nakit te dijelove higijenskog pribora koji se datiraju u razdoblje od početka 1. do prve polovice 3. stoljeća.⁸⁸² U zbirci se nalazio ulomak nadgrobne stele (NS 11) s djelomično sačuvanim tekstom natpisa, datiran u razdoblje kasnog principata. Okolnosti kao ni mikrolokacija nalaza nisu poznati.⁸⁸³ S nepoznata nalazišta iz Islama Grčkog ili bliže okolice potječe ulomak stele s djelomično sačuvanim akroterijem ukrašenim stiliziranim biljnim motivom palmete (NS 12)⁸⁸⁴ i ulomak sarkofaga ukrašen plitko uklesanim vegetabilnim ukrasom (NS 13).⁸⁸⁵ Uz nadgrobne spomenike, u zbirci je bio pohranjen i ulomak zavjetnog žrtvenika (ZN 1).⁸⁸⁶ Na natpisu se javlja kognomen *Ceuna*, zabilježen na jednom natpisu iz Aserije, na temelju čega većina autora ne isključuje mogućnost da je spomenik podrijetlom s Aserije.⁸⁸⁷ U Zbirci je bilo pohranjeno nekoliko ulomaka krovnih opeka s pečatima proizašlim iz različitih radionica.⁸⁸⁸ Jedan pečat proizveden u vrijeme cara Klaudija (41. – 54.) proizašao je iz radionice *Pansiana*⁸⁸⁹ dok

⁸⁸¹ Š. BATOVIĆ, 1985, 285.

⁸⁸² Više u: S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323-333, T. I – T. IV.

⁸⁸³ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2937; Z. SERVENTI, 2014, NS 251.

⁸⁸⁴ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 2.

⁸⁸⁵ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 4.

⁸⁸⁶ M. SUIĆ, 1952a, 235, br. 4, Sl. 1; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 328, 333, T. IV, 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2143; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 436, kat. br. 107.

⁸⁸⁷ M. SUIĆ, 1952a, 235, br. 4; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 328, bilj. 37, 38. i 39; 333, T. IV, 1.

⁸⁸⁸ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 5-7.

⁸⁸⁹ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 5; M. ČURKOVIĆ, 2008, 73, 85, kat. br. 9.

druga dva ulomka, jedan s pečatom radionice *C PR CAS*⁸⁹⁰ i drugi s pečatom radionice *C ARATRI*,⁸⁹¹ predstavljaju jedinstvene nalaze na području istočne jadranske obale.⁸⁹² Pečati su proizvod radionica s prostora Akvileje, pri čemu se pečat radionice *C PR(aecellius) CAS[si(anus)]* datira u razdoblje od kraja 1. do 2. stoljeća⁸⁹³ dok se pečat radionice *C ARATRI* datira u prvu polovicu 1. stoljeća pr. Krista.⁸⁹⁴

Ostatci većeg arhitektonskog kompleksa iz rimskog razdoblja (KA 33)⁸⁹⁵ evidentirani su u moru ispred središnjeg dijela današnjeg naselja **Posedarje** u okviru kojeg je, tijekom starokršćanskog razdoblja, podignuta crkva posvećena Velikoj Gospi (sv. Marija).⁸⁹⁶ Unutar crkve uzidan je arhitektonski ulomak izrađen od mramora iz rimskog razdoblja⁸⁹⁷ dok je prilikom gradnje hotela smještenog uz obalu, oko 100 m jugoistočno od crkve, pronađen ulomak starokršćanskog pluteja s reljefnim ukrasom kantarosa i vinove loze na prednjoj, odnosno ljski na stražnjoj strani.⁸⁹⁸ U blizini Posedarja pronađen je ulomak nadgrobnog natpisa iz rimskog razdoblja koji se datira u razdoblje kasnog principata (NS 14), no okolnosti nalaza nisu poznate⁸⁹⁹ iako se ne može isključiti mogućnost da je povezan s ostacima rimske ruralne arhitekture u samom središtu naselja. Uz navedene nalaze, na položaju višeslojnog arheološkog nalazišta Budim u Posedarju nalaze se ostatci crkvice koji su interpretirani kao ranokršćanski samostanski sklop.⁹⁰⁰

Na temelju dosadašnjih spoznaja o naseljenosti današnjeg naselja **Zemunik Donji** u rimskom razdoblju zna se vrlo malo. S lokaliteta Gradina potječe nalaz ulomka titulusa (NS 15)⁹⁰¹ koji se datira u razdoblje ranog principata. Prema podacima koje donosi M. Suić, prilikom rekognosciranja naselja sredinom 20. stoljeća evidentirani su ostatci arhitekture iz

⁸⁹⁰ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 6; M. ČURKOVIĆ, 2008, 74-75, 78, 85, kat. br. 10.

⁸⁹¹ S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 7; M. ČURKOVIĆ, 2008, 74-75, 78, 86, kat. br. 11.

⁸⁹² S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 329, 333, T. IV, 6-7; M. ČURKOVIĆ, 2008, 74.

⁸⁹³ M. GOMEZEL, 1996, 77; M. ČURKOVIĆ, 2008, 75, bilj. 30; 78.

⁸⁹⁴ M. GOMEZEL, 1996, 76; M. ČURKOVIĆ, 2008, 75, bilj. 32; 78.

⁸⁹⁵ A. UGLEŠIĆ, 2002, 52.

⁸⁹⁶ Crkva danas nosi titular crkve Marijina Uznesenja dok je tijekom srednjeg vijeka bila posvećena sv. Mariji Magdaleni. Više u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 52.

⁸⁹⁷ B. MIGOTTI, 1991, 43, kat. br. 73.

⁸⁹⁸ B. MIGOTTI, 1991, 43, kat. br. 73; A. UGLEŠIĆ, 1993, 151-154, T. IV; 1993a, 145-146; 2002, 52, Sl. 40.

⁸⁹⁹ Okolnosti nalaza spomenika kao ni mikrolokacija nisu poznati. Više u: B. NEDVED, 1992, 166, kat. br. 171; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 26; Z. SERVENTI, 2014, NS 33.

⁹⁰⁰ P. VEŽIĆ, 1986, 172; B. MIGOTTI, 1991, 43, kat. br. 74.

⁹⁰¹ CIL III, 14006; F. BULIĆ, 1895, 6; K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 102; B. NEDVED, 1992, 166, kat. br. 172; A. KURILIĆ, 1995, 72; 1999, kat. br. 1328; Z. SERVENTI, 2014, NS 262.

rimskog razdoblja, no mikrolokacija nalazišta nije poznata.⁹⁰² Prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta na području Zemunika evidentirana su dva groba izrađena od krovnih opeka (GR 12) unutar kojih je, kao prilog, bio priložen novac iz rimskog razdoblja. Podatci o mikrolokaciji nalaza nisu poznati.⁹⁰³

Današnje naselje **Galovac** smjestilo se usred plodne ravnice zapadnog rubnog dijela Ravnih kotara na blago uzvišenom terenu, oko 10 km zračne udaljenosti od Zadra.⁹⁰⁴ Oko 1,5 km sjeveroistočno od naselja te nekoliko stotina metara sjeverno od novog mjesnog groblja, unutar k.č. 584/1 k.o. Galovac i k.č. 1112/2 k.o. Škabrnja, smjestio se lokalitet **Crkvina/Sv. Bartol/Bartolomej** (KA 34). Na lokalitetu su u više navrata provedena arheološka istraživanja. Prva, kraća istraživanja provedena su 1936. godine pod vodstvom svećenika Kažimira Perkovića⁹⁰⁵ dok su sustavna arheološka istraživanja lokaliteta provedena kroz pet istraživačkih kampanja, 1979. godine te u razdoblju od 1988. do 1991. godine. Riječ je o kompleksnom arheološkom nalazištu s kontinuitetom uporabe prostora od kasnoantičkog do poslijeturskog razdoblja.⁹⁰⁶ U središnjem dijelu lokaliteta istraženi su ostatci starokršćanske crkve oko koje je podignuta nekropola s ukupno 521 istraženim grobom, datiranih u razdoblje od 6. do 18. stoljeća.⁹⁰⁷ Iako tijekom sustavnih arheoloških istraživanja na lokalitetu nisu evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture,⁹⁰⁸ sekundarno upotrebljeni arhitektonski ulomci kao građevinski materijal za gradnju pojedinih dijelova sakralne arhitekture i grobova, kao i prikupljeni ulomci sitne pokretne arheološke građe upućuju na zaključak da se u neposrednoj blizini ostataka starokršćanske crkve nalaze ostatci rimske ruralne arhitekture.⁹⁰⁹

Najstarijem horizontu na lokalitetu pripada objekt pravokutnog tlocrta s apsidom na istoku, vanjskih dimenzija 11×10 m, smješten oko 10 m sjeverozapadno od ostataka

⁹⁰² M. SUIĆ, 1960, 206.

⁹⁰³ Iz literature nije razvidno da li su grobovi pronađeni na području Zemunika Donjeg ili Zemunika Gornjeg. Više u: Š. BATOVIĆ, 1974a, 293.

⁹⁰⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71.

⁹⁰⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, bilj. 2; 1990a, 43.

⁹⁰⁶ Sustavna arheološka istraživanja lokaliteta provedena su pod vodstvom dr. sc. J. Beloševića. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71-82; 1990, 231-239; 1992, 79-92; 1993, 121-143; 1993a, 178; 1996, 328; 1997, 302; 1998, 69-1

⁹⁰⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1993a, 178.

⁹⁰⁸ Ostatci rimske ruralne arhitekture nerijetko se ubiciraju zapadno od ostataka starokršćanske crkve. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1989, 78-79; 1993a, 178; A. UGLEŠIĆ, 2002, 61.

⁹⁰⁹ Tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu je prikupljeno 50-ak kamenih ulomaka iz rimskog razdoblja koji pripadaju arhitektonskim ulomcima, ulomcima sepulkralnih spomenika, urnama, miljokazima i žrvnjevima. Uz kamene nalaze rimskom razdoblju pripada veća količina ulomaka keramičkih posuda, stakla i nekoliko primjeraka novca. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1990, 234; 1991a, 64, 65, 66; 1996, bilj. 21.

starokršćanske crkve (Sl. 28, I.). Prema prvotnoj interpretaciji istraživača, objekt je interpretiran kao poganski kulturni objekt koji je tijekom 5. stoljeća adaptiran u starokršćanski oratorij.⁹¹⁰ Na temelju objavljenih rezultata istraživanja, izuzev pronalaska zavjetnog natpisa (ZS 3) podignutog u čast Jupitera, za navedene tvrdnje nema konkretnih arheoloških dokaza. Kako je vidljivo na tlocrtu, objekt se sastojao od tri prostorije. Središnji dio predstavlja prostorija pravokutna tlocrta s apsidom, unutarnjih dimenzija 6,70×3,90 m, uz koju se, sa sjeverne i južne strane, nalazi po jedna prostorija pravokutna oblika.⁹¹¹ Unutarnje dimenzije sjeverne prostorije iznose 6,60×2,50 m,⁹¹² a južne 7,50×2,50 metra.⁹¹³ Unutar južne prostorije evidentirana je zidana presvođena grobnica (GR 13) datirana u razdoblje kasne antike (Sl. 28, I, a)⁹¹⁴ na temelju koje su ostatci objekta u kasnijim objavama interpretirani kao starokršćanska memorija/mauzolej.⁹¹⁵ Unutar memorije pronađena su četiri primjerka novca iz kasne antike, od kojih po jedan pripada novcu cara Konstantina I (306.-337.) i Valensa (364.-378.),⁹¹⁶ dok preostala dva zbog loše sačuvanosti nisu interpretirana. Uz novac, unutar objekta je pronađen ulomak kamene grobne menze.⁹¹⁷

Tijekom 6. stoljeća, oko 10 m sjeveroistočno od memorije, podiže se jednobrodna crkva tzv. složenog tipa (Sl. 28, II.).⁹¹⁸ S vanjske strane narteksa, uz pročelje crkve, istražene su tri prostorije sepulkralnog karaktera, od kojih je prva uz pomoć pregradnog zida bila podijeljena u dva dijela (Sl. 28, III, a).⁹¹⁹ Prostorija je najvjerojatnije imala funkciju memorije/mauzoleja.⁹²⁰ Južno od opisane prostorije, u produžetku južnog zida iste, evidentirane su dvije gotovo u potpunosti devastirane zidane presvođene grobnice (GR 14 i GR 15) kojima nije bilo moguće odrediti izvorni oblik.⁹²¹ Kasnoantičkom razdoblju pripada grob s bogatim grobnim priložima (GR 16) i dva sarkofaga (NS 16 i NS 17). Sanduk i

⁹¹⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997, 310. i dalje; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57.

⁹¹¹ I. BORZIĆ et al., 2013, 40-41.

⁹¹² U literaturi se donose različiti podatci o dimenzijama prostorije, 6,60×2,10 m (J. BELOŠEVIĆ, 1991, 41.) odnosno 6,60×2,50 metra (J. BELOŠEVIĆ, 1998, 74, 77, 101, T. III, I.).

⁹¹³ U literaturi se donose različiti podatci o dimenzijama prostorije, 7,15×2,50 m (J. BELOŠEVIĆ, 1991, 41.) odnosno 7,50×2,50 metra (J. BELOŠEVIĆ, 1998, 74, 77, 101, T. III, I.).

⁹¹⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 70, 74, 77, 89, Sl. I, a; 100, T. II, 2; 101, T. III, I.

⁹¹⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1991, 41; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57-58, Sl. 45.

⁹¹⁶ Prilikom objave pokretnih nalaza s lokaliteta novac je najvjerojatnije krivo interpretiran kao novac cara Venancija (364.-378.). S obzirom na dataciju istog, najvjerojatnije se radi o primjerku novca s prikazom cara Valensa (364.-378.). Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1998, 75.

⁹¹⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 75.

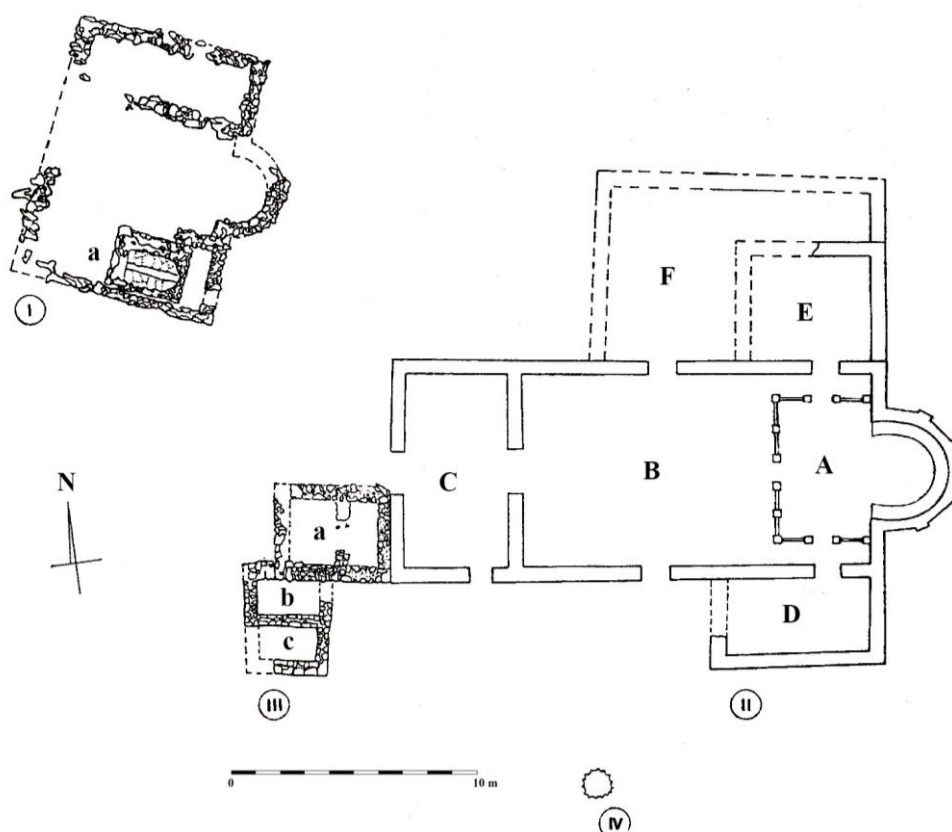
⁹¹⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 75-77, 81, 89, Sl. I, II; 100, T. II, 1; BORZIĆ et al., 2013, 40-41.

⁹¹⁹ Vanjske dimenzije opisane prostorije iznose 4,8×4 metra. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1998, 70, 77, 89, Sl. III, a.

⁹²⁰ Z. SERVENTI, 2014, 343. i dalje.

⁹²¹ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 71, 77, 89, Sl. III, b, c.

poklopac prvog sarkofaga (NS 17) isklesani su od monumentalnog arhitektonskog ulomka bez ukrasa iz rimskog razdoblja, dok je drugi sarkofag znatno bogatiji (NS 16). Sanduk i poklopac sarkofaga isklesani su od različitih arhitektonskih dijelova monumentalnog objekta iz rimskog razdoblja. Sanduk je isklesan od arhitrava koji je izvorno bio ukrašen reljefnim ukrasom akantusova lišća te je naknadno prerađen za potrebe ukrašavanja prednje stranice sarkofaga. Na izvornu funkciju arhitrava upućuju kružna ležišta za stupove sačuvana s desne odnosno lijeve strane ukrasa, kao i tri rupe četvrtasta oblika s desne strane ukrasa. Jedna je rupa sačuvana u gornjem dijelu, a dvije pri dnu prednje stranice sarkofaga.⁹²² Na stražnjoj, neukrašenoj stranici sanduka, također su sačuvane četiri rupe koje su imale istu funkciju kao i one sačuvane na prednjoj odnosno služile su za učvršćivanje arhitrava prilikom izvornog postavljanja.⁹²³ Na bočnim stranicama poklopca sačuvan je dio reljefnog ukrasa vijenca koji

Sl. 28. Galovac – Crkvina, Ostatci starokršćanskog sakralnog kompleksa (J. BELOŠEVIĆ, 1998, 80, Fig. 1.)

⁹²² J. BELOŠEVIĆ, 1996, 329, Sl. 1, a; 332; T. 1, 2.

⁹²³ Prema objavljenim crtežima na stražnjoj stranici sarkofaga nalaze se četiri rupe. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1996, 329, Sl. 1, d; 332.

je također prethodno pripadao starijem objektu iz rimskog razdoblja.⁹²⁴ Nadgrobnim spomenicima najvjerojatnije pripadaju i ulomci u većoj mjeri oštećenih tekstova natpisa (NS 18 i NS 19), datiranih u razdoblje principata, koji su sekundarno upotrebljeni za potrebe izrade pluteja starokršćanske crkve.⁹²⁵

Oko 10 m jugoistočno od apside evidentirani su ostatci većeg objekta, kvadratnog tlocrta, najvjerojatnije stambenog karaktera⁹²⁶ dok je južno od ostataka crkve evidentiran bunar dubok 7,5 m, datiran u kasnu antiku (Sl. 28, IV.).⁹²⁷ U prilog činjenici da se u blizini istraženih ostataka starokršćanske crkve nalaze ostatci rimske ruralne arhitekture svjedoči nalaz zavjetnog žrtvenika (ZS 2) podignutog u čast Libera, Junone i Silvana, datiranog u razdoblje kasnog principata.⁹²⁸ Spomenik je pronađen na položaju Grobine u neposrednoj blizini arheološkog lokaliteta Crkvine.⁹²⁹ Tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu su pronađeni ulomci dva miljokaza koji se datiraju u razdoblje dominata,⁹³⁰ koji su najvjerojatnije stajali uz rimskodobnu komunikaciju koja je iz *Jadera* preko Galovca vodila prema sjeveroistoku i Nadinu. Dio trase navedene prometnice bio je vidljiv krajem 19. stoljeća na položaju Čavlenik u Galovcu.⁹³¹

Uz nalaze na položaju Crkvina, **na položaju Zidine** u Galovcu prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta devastiran je veći broj grobova iz rimskog razdoblja. Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja⁹³² tijekom kojih je evidentiran grob izrađen od krovnih opeka s inhumiranim ostatcima troje djece (GR 17). Uz noge pokojnika bile su

⁹²⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1996, 329, Sl. 1, b, c; 332; T. 1, 1.

⁹²⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1994, 126, kat. br. 5.2. i 5.3; T. VIII, 2a i 3a; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2813. i kat. br. 2814; 2006, 138, kat. br. 6. i kat. br. 7; Z. SERVENTI, 2014, NS 720. i NS 721.

⁹²⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1993, 123; 1998, 71.

⁹²⁷ Unutar bunara je pronađena veća količina ulomaka starokršćanske i predromaničke kamene plastike. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1991, 42; 1992, 84; 1998, 71, 78, 89, Sl. 1, IV.

⁹²⁸ J. MEDINI, 1987, 125-139, T. XLII; B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 156; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2119; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 430, kat. br. 71.

⁹²⁹ J. MEDINI, 1987, 125-126, bilj 2.

⁹³⁰ Miljokazi su pohranjeni unutar praktikuma Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Ulomak prvog miljokaza pronađen je tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta 1989. godine. Spomenik je izrađen od vapnenca, sačuvane visine 19 i promjera 44 centimetra. Slova natpisa su slabo čitljiva, plitko klesana i neujednačene visine. Tekst natpisa glasi: [Dd(ominis) N] / n(ostris duobus) Val[e]n[ti]n[ia]? / no et [Valenti] / Dd(ominis?) [nn(ostris) duobus?]] (A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2815.). Ulomak drugog miljokaza pronađen je tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta 1991. godine. Spomenik je izrađen od vapnenca, sačuvane visine 9,5 cm, duljine 14,4 i promjera 19-19,5 centimetra. Slova natpisa duboko klesana, ujednačene visine oko 4,5 centimetra. Tekst natpisa glasi: [-----] / [----]al / [----]CX / [---]od / [-----]? (A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2816.).

⁹³¹ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 74.

⁹³² Vlasnik zemljišta Nikola Šare je o nalazima obavijestio Arheološki muzej Zadar. Na lokalitetu su provedena manja zaštitna arheološka istraživanja pod vodstvom Radomira Jurića tijekom kojih je postavljeno pet sondi različitih dimenzija. Istraženi grob evidentiran je unutar sonde 2. Više u: *Izvjješća hrvatskih muzeja*, 2004, 428.

priložene dvije keramičke svjetiljke. U zapadnom dijelu zemljišta evidentirana je kamena ploča dimenzija 1×2×0,2 m koja je najvjerojatnije služila kao poklopnica groba.⁹³³

U naselju **Debeljak**, smještenom sjeverozapadno od Biograda na Moru i jugoistočno od položaja Crkvina u Galovcu, na položaju **Zgon** (KA 35) evidentirani su ostatci zidova, ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Istočno od lokaliteta, unutar poljoprivrednih obradivih površina, nalaze se dvije lokve, od kojih jedna nosi naziv Račanska lokva,⁹³⁴ dok se oko 400 m sjeverno nalazi izvor vode Jacera.

Uz navedene ostatke, na **položaju Paletička/Crkvina** (*palatium* ?) (KA 36), smještenom oko 1 km sjeverozapadno od položaja Zgon unutar poljoprivrednih obradivih površina, evidentirani su ostatci zidova izrađeni od priklesanog kamena s obilnim nanosima žbuke i veća količina ulomaka keramike iz rimskog razdoblja.⁹³⁵

Južno od današnjeg naselja Bibinje, unutar necenturiranog teritorija kolonije Jader, smjestilo se naselje **Sukošan**. Na području današnjeg naselja, na položajima Barbir/Bribirščina,⁹³⁶ Kozmatac i Luške/Lušci, evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja. Prvi lokalitet smjestio se u obalnom dijelu naselja na **položaju Barbir** (KA 37), između uvala Plitkače i Kažela. Na kopnenom dijelu lokaliteta evidentirani su ostatci arhitekture dok su u moru evidentirani ostatci pristaništa iz rimskog razdoblja.⁹³⁷ Pristanište se sastoji od dva veća mola, istočnog i zapadnog, rađenih od većih i manjih kamenih blokova. Riječ je o većem pristaništu s ukupnom širinom od 225 m na temelju čega u znanstvenoj literaturi prevladava mišljenje da se njime koristilo više vlasnika gospodarskih objekata.⁹³⁸ Na temelju prikupljenih ulomaka pokretne arheološke građe ostatci pristaništa datiraju se u razdoblje 3. i 4. stoljeća⁹³⁹ dok se o vremenu gradnje ostataka arhitekture evidentirane na kopnenom dijelu lokaliteta, bez provođenja arheoloških istraživanja, ne može raspravljati.

Na **položaju Kozmatac** (KA 38), smještenom sjeverno od državne ceste D8 Zadar – Split unutar šume u jugoistočnom dijelu naselja, evidentirani su ostatci objekta iz rimskog

⁹³³ *Izvešća hrvatskih muzeja*, 2004, 428.

⁹³⁴ B. ILAKOVAC, 1971, 94, br. 5; Sl. 2, 7.

⁹³⁵ B. ILAKOVAC, 1971, 94, Sl. 2, br. 8; B. MIGOTTI, 1991, 36-37, kat. br. 54.

⁹³⁶ C. F. BIANCHI, 1879, 167; L. JELIĆ, 1899, 82, 112; M. KLARIĆ, 1935, 50.

⁹³⁷ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 76; L. JELIĆ, 1899, 112, bilj. 1; D. VRSALOVIĆ, 1974, 245, 264; 2011, 95, bilj. 410, T. 60, 1 i 2; M. PEŠIĆ, 2014, 478-479.

⁹³⁸ Uz pristanište, na lokalitetu su pronađeni ulomci keramičkih posuda, keramički utezi za ribarske mreže i balasno kamenje.; D. VRSALOVIĆ, 1974, 245, 264; 2011, 95, bilj. 410, 220, T. 60, 1 i 2.

⁹³⁹ M. PEŠIĆ, 2014, 479.

razdoblja, nepoznatih dimenzija i funkcije.⁹⁴⁰ Ostaci trećeg objekta iz rimskog razdoblja evidentirani su unutar plodnih poljoprivrednih površina na **položaju Luške/Lušci** (KA 39) u sjeveroistočnom dijelu naselja, oko 90 m južno od suvremene ceste Zračna luka Zemunik – Galovac. Na lokalitetu je evidentiran veći broj zidova i ulomci keramičkih posuda i krovnih opeka.⁹⁴¹ Lokalitet se smjestio u blizini rimskodobne kopnene komunikacije Babindub – Galovac – Prkos.⁹⁴²

Na prirodnom uzvišenju zvanom Kaštelina, oko 2,5 km sjeveroistočno od današnjeg naselja Sukošan, smještena je crkva sv. Martina za koju je, na temelju titulara, pretpostavljeno starokršćansko podrijetlo.⁹⁴³ Prilikom raščišćavanja ruševina crkve, koja je tijekom Domovinskog rata porušena do temelja, evidentiran je ulomak vijenca koji je pripadao građevini iz rimskog razdoblja i veći broj ulomaka arhitektonske skulpture i crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja. Unutar crkve je pronađen ulomak staklene posude, izrađene od zelenkastog stakla, koji je mogao pripadati visećoj starokršćanskoj uljanici.⁹⁴⁴ No tijekom recentnih zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih unutar crkve sv. Martina nisu pronađeni ostatci arhitekture iz rimskog i starokršćanskog razdoblja⁹⁴⁵ koji bi upućivali na kontinuitet naseljenosti položaja, što upućuje na zaključak da su nalazi pronađeni unutar crkve doneseni s nekog od obližnjih lokaliteta poput ostataka evidentiranih na položaju Petrina (KA 14) smještenog na suprotnoj strani Bibinjskog polja, oko dva km sjeverozapadno od crkve sv. Martina.

Izuzev ostataka rimskog akvedukta, na području današnjeg naselja Bibinje, isti su evidentirani na području današnjih naselja Sukošan, Krmčina i Turanj. Ostaci su poznati pod nazivom *Vilinski put*.⁹⁴⁶ Prema pojedinim autorima u funkciji održavanja vodovoda najvjerojatnije su bili ostatci objekta evidentiranog na području današnjeg naselja **Sv. Petar (Krmčina)** koje se razvilo dvadeset km jugoistočno od Zadra, uz obalu. U neposrednoj blizini naselja, u smjeru Turnja, nalaze se ostatci dva objekta koji su datirani u rimsko razdoblje. Prvi objekt (KA 40) smjestio se oko 1,5 km od središta naselja, na području između stjenovite strane brda i oranica zvanih Pećine, u blizini trase vodovoda iz rimskog

⁹⁴⁰ B. ILAKOVAC, 1982, 197, 200-201, Slika 68.

⁹⁴¹ B. ILAKOVAC, 1971, 95, br. 9; Sl. 2, 9.

⁹⁴² B. ILAKOVAC, 1971, 95, br. 9.

⁹⁴³ B. MIGOTTI, 1991, 33, kat. br. 45. s popisom literature.

⁹⁴⁴ J. VUČIĆ, 2005, 136-141; 2006b, 316-318; 2006d, 216, 218, 236, Slika 5.

⁹⁴⁵ J. VUČIĆ, 2005, 136-141; 2006b, 316-318; 2006d, 216, 218, 236, Slika 5.

⁹⁴⁶ G. ALAČEVIĆ, 1898, 4.

razdoblja.⁹⁴⁷ Objekt je orijentiran u smjeru sjeveroistok – jugozapad, s tim da je okrenut prema jugozapadu na more i obradive površine dok je sa sjeveroistočne strane zaštićen od vjetra stjenovitom stranom brda.⁹⁴⁸ Objekt je pravokutnog oblika, dimenzija 12,25×6,15 m, sa zidovima širine 59,6 centimetara. Zidovi su rađeni od grubo tesanog kamena vapnenca i žbuke, bez profilacije. Naliježu direktno na kamen živac. Na pojedinim dijelovima kao lice zida iskorišten je živac.⁹⁴⁹ Sjeveroistočni zid objekta, okrenut prema brdu, sačuvan je do visine 1,5 m dok je jugozapadni zid mjestimično uništen do kamena živca. Na jugozapadnom zidu se ujedno nalazio i ulaz u objekt. Na sjeveroistočnom zidu objekta nalazila su se tri udubljena različitih dimenzija. Na zidovima nisu uočeni tragovi žbuke dok se pod sastojao od kamena živca i naboja. S obzirom da na navedenom lokalitetu nikada nisu provedena arheološka istraživanja nije moguće sa sigurnošću utvrditi funkciju objekta. S obzirom na rustičnu gradnju i nepostojanje drugih prostorija s jedne te na blizinu trase rimskog vodovoda s druge strane, B. Ilakovac pretpostavlja da je objekt mogao služiti kao čuvarnica odnosno spremište alata koji se koristio za održavanje vodovoda. Također, s obzirom na velik broj obradivih površina uz sam objekt, ne isključuje mogućnost da je služio kao poljska koliba. Od pokretnog arheološkog materijala unutar objekta pronađena je veća količina ulomaka rimskih krovnih opeka i amfora te piramidalni brus od pješčenjaka.⁹⁵⁰

Drugi objekt, većih dimenzija, smjestio se u neposrednoj blizini naselja na položaju Vilin dvor. Djelomično je uništen tijekom izgradnje Jadranske magistrale (KA 41).⁹⁵¹ Pitanje je da li se uz područje Sv. Petra ili Sukošana može povezati nalaz nadgrobne stele (NS 20) koja se datira u 1. stoljeće. Podatci o okolnostima nalaza spomenika u domaćoj stručnoj literaturi su oprečni.⁹⁵²

Krajem 19. stoljeća u literaturi se javljaju podatci da su u zapadnom dijelu današnjeg naselja **Sikovo**, u blizini granice sa Sv. Petrom, vidljivi ostatci tvrđave iz rimskog razdoblja (*vallum castrametatum*) površine 2,5 hektra.⁹⁵³ Unutar suhozida **na položaju Zidine** 1960.

⁹⁴⁷ Trasa vodovoda iz rimskog razdoblja prolazi oko 40 m južno od objekta.; B. ILAKOVAC, 1982, 193.

⁹⁴⁸ Na lokalitetu do danas nisu provedena arheološka istraživanja. Podatci o objektu poznati su iz terenskog pregleda i tlocrta kojeg je u obliku izvješća objavio B. Ilakovac.; B. ILAKOVAC, 1965, 213-218.

⁹⁴⁹ B. ILAKOVAC, 1965, 213-218; 1982, 193.

⁹⁵⁰ B. ILAKOVAC, 1965, 213-217.

⁹⁵¹ B. ILAKOVAC, 1965, 214.

⁹⁵² Kao mjesto nalaza u literaturi se navodi svetište sv. Petra na zadarskom Forumu, zatim u blizini Sukošana (sv. Kasijana), odnosno crkva sv. Petra (?) u Krmčini (danas Sv. Petar). Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1298.

⁹⁵³ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 76.; B. ILAKOVAC, 1971, 100, br. 26.

godine pronađena je keramička svjetiljka tipa Anselmino – Pavolini VIIC1e, koja se datira u razdoblje 4. i prvu polovicu 5. stoljeća.⁹⁵⁴ Uz svjetiljku su evidentirani ulomci keramičkih posuda iz rimskog razdoblja.⁹⁵⁵ Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih na položaju Crkvina istražen je jedan grob iz rimskog razdoblja. Rezultati istraživanja objavljeni su u obliku izvješća na temelju kojeg nisu razvidne okolnosti nalaza kao niti vrsta ukopa.⁹⁵⁶

Krajem 19. stoljeća na području današnjeg naselja **Turanj** prikupljena je određena količina ulomaka krovnih opeka s različitim pečatima radionica od kojih su objavljeni primjerci pečata radionica *Pansiana* i *C Ti Hermeroti*.⁹⁵⁷ Mikrolokacije nalaza nisu poznate. Uz nalaze pokretne arheološke građe, na više položaja unutar naselja: Ograde, Klanac, Široki i Lokvenjak evidentirana je trasa rimskog vodovoda Biba – Jader.⁹⁵⁸ Na položaju Ograde, unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu Jose Matkovića, 1968. godine, pronađene su četvrtaste kamene cijevi vodovoda s natpisom⁹⁵⁹ dok su na položaju Široka ostatci vodovoda evidentirani u dužini od 75 m i visini od 0,85 do 1 metar.⁹⁶⁰

U domaćoj stručnoj literaturi uvriježeno je mišljenje da se jedan ogranak vodovoda Biba – Jader odvajao prema **položaju Tukljača**,⁹⁶¹ (KA 42) na kojem su evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture.⁹⁶² Lokalitet Tukljača smjestio se oko 1,5 km zapadno od naselja, na mjestu današnje grobljanske crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije. Riječ je o kompleksnom arheološkom lokalitetu s kontinuitetom korištenja prostora od prapovijesnih razdoblja do danas.⁹⁶³ Na kopnenom dijelu lokaliteta evidentirani su ostatci rimske ruralne arhitekture, pokretne arheološke građe i grob pod krovnim opekama datiran u razdoblje kasne antike⁹⁶⁴ dok je u podmorju, uz ostatke arhitekture, evidentiran nasip koji je lokalitet povezivao s nasuprotnim **otočićem Ričulom** (KA 43) u Pašmanskom kanalu. Na temelju

⁹⁵⁴ Svjetiljku je pronašao Šime Zubčić. Pohranjena je unutar Arheološkog muzeja Zadar pod inv. br. A2315. Više u: J. VUČIĆ, 2009, 19, 54, kat. br. 27; 2009a, 9; 2009b, 11; 2009c, 18; 44-45, kat. br. 111.

⁹⁵⁵ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 107; B. NEDVED, 1990, 224.

⁹⁵⁶ Istraživanja su provedena pod vodstvom Radomira Jurića iz Arheološkog muzeja Zadar. Više u: *Izvješća hrvatskih muzeja*, 2004, 432.

⁹⁵⁷ F. BULIĆ, 1880, 148, br. 46; B. NEDVED, 1992, 225, bilj. 69.

⁹⁵⁸ D. DEKOVIĆ, 2004, 85.

⁹⁵⁹ B. ILAKOVAC, 1982, 193; B. NEDVED, 1992, 225, bilj. 70.

⁹⁶⁰ D. DEKOVIĆ, 2004, 85.

⁹⁶¹ B. ILAKOVAC, 1982, 193; D. DEKOVIĆ, 2004, 85.

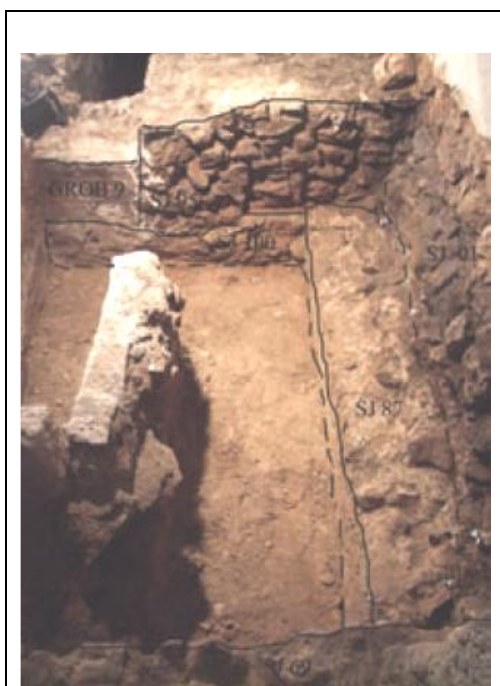
⁹⁶² G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881, 76; D. VRŠALOVIĆ, 1976, 361; 2011, 96, bilj. 411; Z. BRUSIĆ, 1977, 54. i dalje; D. DEKOVIĆ, 2004, 84; H. NODILO, 2010, 531.

⁹⁶³ H. NODILO, 2010, 531.

⁹⁶⁴ D. DEKOVIĆ, 2004, 84; H. NODILO, 2010, 531.

kulturnog sloja bogatog ulomcima željeznodobne keramike⁹⁶⁵ pretpostavlja se da je nasip izgrađen u predrimskom razdoblju kao luka za potrebe pribjeglišta na obližnjem lokalitetu Gradina (154 m/nv),⁹⁶⁶ naselju koje se razvilo na dominantnom uzvišenju smještenom sjeveroistočno od položaja Tukljača. Nasip između otočića Ričula i kopna najvjerojatnije je imao dvostruku funkciju. S jedne je strane predstavljao nesmetanu komunikaciju s kopnom dok je s druge imao funkciju pristaništa za vrijeme jakih strujanja u Pašmanskom kanalu.⁹⁶⁷

Funkcionalni dio ostataka arhitekture na položaju Tukljača najvjerojatnije su ostatci pristaništa evidentirani s južne strane **otočića Galešnjaka** (KA 44),⁹⁶⁸ smještenog u Pašmanskom kanalu nasuprot položaja Tukljača. U podmorju otočića evidentirani su ulomci

Sl. 29. Turanj – položaj Tukljača, Odnos zidova iz starije (SJ 87 i SJ 100) i mlađe faze (SJ 95 i SJ 91) u unutrašnjosti crkve Uznesenja BDM (H. NODILO, 2010, 531.)

amfora tipa Lamboglia 2, Forlimpopoli, Late Roman 1, svjetiljka datirana u razdoblje 4.-5. stoljeća⁹⁶⁹ te ulomci fine i grube keramike iz rimskog razdoblja.⁹⁷⁰

Tijekom 2008. i 2009. godine u unutrašnjosti crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije provedena su zaštitna arheološka istraživanja koja su objavljena u vidu kratkog izvješća.⁹⁷¹ Ispod sloja novovjekovnih grobova u brodu crkve evidentirani su ostatci zidova koji su pripadali starijim horizontima izgradnje. Na temelju tehnika gradnje definirane su dvije faze izgradnje zidova. Najstarijoj fazi izgradnje pripadaju zidovi tijekom istraživanja označeni kao stratigrafske jedinice 86, 87, 99 i 100 (Sl. 29.). Rađeni su rustikalno od priklesanog kamena sлагanog u redove s obilnim nanosima

žbuke, kako je vidljivo na objavljenim fotografijama s istraživanja. Na njima su nalegli zidovi koji pripadaju mlađoj fazi, rađeni od neobrađenog kamena povezanog žbukom, tijekom

⁹⁶⁵ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 48; 1976, 361; 2011, 96, bilj. 411; Z. BRUSIĆ, 1977, 54. i dalje; M. ČELHAR, 2013, 626.

⁹⁶⁶ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 48; 1976, 361; 2011, 96, bilj. 411; Z. BRUSIĆ, 1977, 54. i dalje.

⁹⁶⁷ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 36; 2011, 221; Z. BRUSIĆ, 1977, 54; M. ČELHAR, 2013, 626.

⁹⁶⁸ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 187; 1979, 187; 2011, 98, bilj. 423.

⁹⁶⁹ M. PEŠIĆ, 2014, 479.

⁹⁷⁰ D. DEKOVIĆ, 2004, 83.

⁹⁷¹ H. NODILO, 2010, 530-533.

istraživanja označeni kao stratigrafske jedinice 95, 96, 97, 98 i 88 (Sl. 29.). Navedeni zidovi zatvaraju dvije prostorije manjih dimenzija. Zidovi obiju faza su bili ožbukani. U nedostatku pokretne arheološke građe koja bi omogućila determinaciju navedenih faza izgradnje, prema H. Nodilo, ostavljena je otvorena mogućnost da starija faza izgradnje objekta, na temelju tehnike gradnje zidova, podjednako može pripadati antičkom odnosno predromaničkom razdoblju. S druge pak strane mlađa faza izgradnje zidova, kojoj pripadaju djelomično istražene dvije prostorije, definirana je kao romanička koja je poslužila za kasniju obnovu crkve tijekom gotičkog razdoblja.⁹⁷²

Izuzev već spomenutih otočića Galešnjaka i Ričula, po sredini Pašmanskog kanala nalazi se **otočić Babac** (KA 45) na kojem se tijekom rimskog razdoblja nalazio kamenolom dok su tijekom 14. stoljeća na otočiću evidentirane solane.⁹⁷³

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture na položaju Tukljača, prilikom recentnih strojnih iskopa unutar privatnog zemljišta na **položaju Kapitul** (KA 46), smještenog između Turnja i Sv. Filipa i Jakova, devastirana je podnica izrađena u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica mozaika. Na lokalitetu su u tijeku zaštitna arheološka istraživanja koja bi trebala donijeti konkretniju sliku o naseljenosti naselja tijekom rimskog razdoblja.⁹⁷⁴

6. 1. 2a. Otoci Ugljan, Pašman i Dugi otok

Izuzev obalnog pojasa i dijela kopnenog zaleđa, nelimitirani ager kolonije Jader obuhvaćao je otoke današnjeg zadarskog arhipelaga.

Na sjeverozapadnom dijelu **otoka Ugljana** na **položaju Supetar**, smještenom zapadno od ostataka crkvice posvećene sv. Petru, početkom 20. stoljeća evidentirani su ostatci zidova koji se povezuju s ruralnom arhitekturom iz rimskog razdoblja (KA 47). Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je evidentiran grob u običnoj zemljanoj jami (GR 18), grob pod krovnim opekama i amfora⁹⁷⁵ koji upućuju na zaključak da se uz arhitekturu tijekom kasne antike razvila nekropola.

Oko 300 m jugozapadno od crkvice sv. Petra, uz obalu na **položaju Plovanija** (KA

⁹⁷² Više u: H. NODILO, 2010, 533.

⁹⁷³ A. R. FILIPI, 1959, 294, bilj. 74; D. DEKOVIĆ, 2004, 85.

⁹⁷⁴ Usmeni podatak Ivana Matkovića, višeg konzervatora Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

⁹⁷⁵ A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 1; B. MIGOTTI, 1991, 63, kat. br. 136.

48) evidentiran je nanos zemlje visine preko 1 m s ulomcima keramičkih posuda iz rimskog razdoblja.⁹⁷⁶ Na temelju dosadašnjih spoznaja o ostacima evidentiranim na položajima Supetar i Plovanija nije moguće donositi konkretnije zaključke o istima. Također, s obzirom na malu udaljenost među položajima, ne treba isključiti mogućnost da je riječ o jednom, a ne o dva zasebna lokaliteta.

Jugoistočno od naselja Ugljan na istoimenom otoku razvilo se današnje naselje **Lukoran**. Iako su na području naselja sredinom 20. stoljeća na više položaja evidentirani pojedinačni nalazi ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja,⁹⁷⁷ na temelju istih se ne mogu donositi konkretniji podatci o životu naselja u rimskom razdoblju.

Prve podatke o ostacima rimske ruralne arhitekture **u mjestu Preku** donosi J. Marčelić, koji navodi da se **na položaju Gradina ili Marcelića dvori/Dvorine**⁹⁷⁸ (KA 49) nalaze ostatci građevine te dvije cisterne za vodu, od kojih je jedna sredinom 20. stoljeća još uvijek bila u uporabi. S istog lokaliteta potječe i ulomak reljefa s likom nepoznate božice iz rimskog razdoblja.⁹⁷⁹ Nakon Drugog svjetskog rata, prilikom izvođenja građevinskih radova na jednoj od porušenih obiteljskih kuća, na istom je položaju evidentiran dijelom uništen mozaik. Prilikom kopanja bunara uz obiteljsku kuću Srećka Marcelića 1967./1968. godine pronađen je pepeo i četiri stupića izrađena od okruglih cigli.⁹⁸⁰ Tijekom 2004., 2006. i 2007. godine na više su položaja provedena zaštitna arheološka istraživanja kojima su utvrđeni ostatci arhitekture koji upućuju na postojanje većeg građevinskog kompleksa iz rimskog razdoblja kao i na ostatke iz kasnijih razdoblja. Naime, tijekom zaštitnih istraživanja provedenih 2004. godine u Ulici Dvorina evidentirana je nadsvođena cisterna, unutarnjih dimenzija 13×3,60×2,10 metra.⁹⁸¹ Zidovi cisterne su s unutrašnje strane ožbukani hidrauličnom žbukom dok je svod, debljine oko 0,45 m, izrađen od amorfne kamena povezanog obilnim nanosima žbuke. Na svodu su evidentirani tragovi drvenih oplata.⁹⁸²

⁹⁷⁶ A. R. FILIPI, 1962, 304, br. 2.

⁹⁷⁷ Na položaju Skročevo evidentirani su ulomci keramike, na položaju Zmor tri cinerarija odnosno „obilni tragovi“ na položaju Paluncovu. Više u: A. R. FILIPI, 1959, 314.

⁹⁷⁸ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Marcelića dvori ili Dvorine dok je u stručnoj literaturi poznat pod nazivom Gradina, Marcelića dvori ili Dvorine. Više u: J. MARČELIĆ, 1924, 18-19; A. R. FILIPI, 1959, 308; S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 98.

⁹⁷⁹ Podrobniji podatci o nalazu nisu poznati. Više u: J. MARČELIĆ, 1924, 18-19; A. R. FILIPI, 1959, 308.

⁹⁸⁰ Podatci su prikupljeni od strane Srećka Marcelića. Više u: S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 102.

⁹⁸¹ Visina zidova cisterne od poda do početka svoda.; S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 98-99.

⁹⁸² S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 98-101.

Cisterna je, na temelju pronalaska ulomaka arhitektonske plastike u dvorištu jedne od obiteljskih kuća i prozorskog okvira na drugoj, datirana u razdoblje gotike.⁹⁸³ Uz navedeni se položaj u domaćoj stručnoj literaturi vežu ostatci crkve sv. Marcele.⁹⁸⁴ Među pokretnom arheološkom građom s navedenih istraživanja potječu dva ulomka krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*, od kojih je jedan tipološki neodrediv dok je drugi primjerak iz razdoblja cara Klaudija (41.-54.) ili cara Nerona (54.-68.),⁹⁸⁵ nekoliko primjeraka građevinske keramike (*spicae*) iz rimskog razdoblja i nekoliko ulomaka najvjerojatnije srednjovjekovne keramike.⁹⁸⁶ Uz ulomke pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, navedenom je prilikom evidentiran i segment kanala sa zidovima izrađenim od kamena povezanog obilnim nanosima žbuke i dnom obloženim krovnim opekama.⁹⁸⁷

Pretpostavke o postojanju većeg objekta iz rimskog razdoblja na predjelu Marcelića dvori potvrđene su tijekom infrastrukturnih radova u Ulici don Vida Dunatova tijekom 2006. i 2007. godine. Na lokalitetu su u dimenzijama strojnih iskopa, unutar kanala dugog 20 m i širokog 1,20 m, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, evidentirani ostatci sedam zidova, kanala izgrađenog od krovnih opeka, dvije podnice i veća količina ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.⁹⁸⁸ Među istraženim zidovima evidentirane su dvije tehnike gradnje koje ujedno upućuju i na različite faze izgradnje objekta. Dio zidova, koji najvjerojatnije pripadaju starijoj fazi izgradnje, rađen je od klesanog⁹⁸⁹ ili priklesanog kamena s ispunom od kamena lomljenca povezanog obilnim nanosima žbuke pri čemu je kod pojedinih zidova na vanjskim licima sačuvana žbuka grublje frakture.⁹⁹⁰ Pojedini zidovi objekta, koji najvjerojatnije pripadaju mlađim fazama izgradnje, rađeni su s ispunom od ulomaka keramike.⁹⁹¹ Uz zid, tijekom istraživanja označen brojčanom oznakom 4, evidentiran je kanal izrađen od krovnih opeka⁹⁹² čija funkcija tijekom istraživanja nije definirana. Između zidova, tijekom istraživanja označenih brojčanom oznakom 2 i 3, evidentirane su dvije kvalitetno izrađene podnice od hidraulične žbuke. Unutar jedne podnice

⁹⁸³ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 101.

⁹⁸⁴ I. PETRICIOLI, 1960, 115; B. MIGOTTI, 1991, 64, kat. br. 137.

⁹⁸⁵ Više u: M. JURJEVIĆ, 2011, 62-63, Sl. 2; 70-71, Kat. br. 1. i 2; 78, T. I, 1 i 2.

⁹⁸⁶ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 101, bilj. 4.

⁹⁸⁷ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 101-102, Sl. 5.

⁹⁸⁸ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 102-103, Sl. 6.

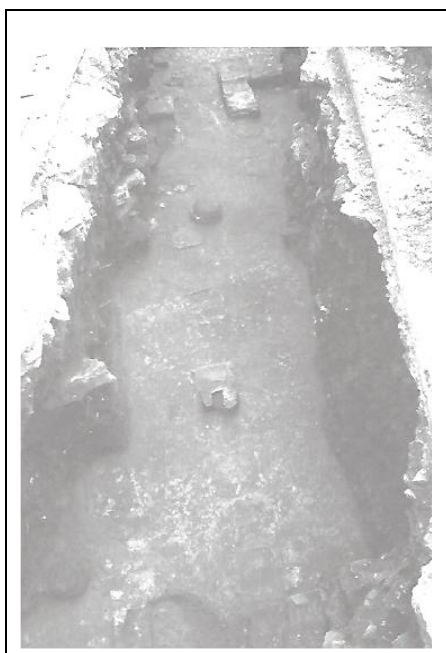
⁹⁸⁹ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 103-104, Sl. 7.

⁹⁹⁰ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 103-104, Sl. 8, 106.

⁹⁹¹ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 105, Sl. 9, 106.

⁹⁹² S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 105, Sl. 10, 106.

in situ su sačuvani, u najmanje osam redova u tri paralelna niza, ostatci i otisci stupova izrađenih od kvadratičnih i okruglih opeka (lat. *suspensurae*) koji su nosili podnicu

Sl. 30. Preko – položaj Marcelića dvori, Segment podnice s ostacima stupova izrađenih od opeka (lat. *suspensurae*) (S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ - D. ROMANOVIĆ, 2007, 106, Sl. 11.)

hipokausta (lat. *hypocaustum*) (Sl. 30.).⁹⁹³ Izuzev opisanih nalaza, dijelovi dvaju zidova evidentirani su u nastavku iskopa glavnog kanala od kojih je jedan zid evidentiran u profilu iskopa⁹⁹⁴ te u obližnjim vrtovima.⁹⁹⁵ Na temelju nalaza ulomaka pokretne arheološke građe, gradnja objekta je datirana u 2. stoljeće s kontinuitetom korištenja do kraja 5. ili početka 6. stoljeća.⁹⁹⁶ Među pokretnom arheološkom građom izdvaja se ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana*,⁹⁹⁷ sedam ulomaka krovnih opeka s djelomično sačuvanim ulomcima radionice *Seksta Mutilija Severa* i ulomak krovne opeke s tipološki neodredivim pečatom radionice.⁹⁹⁸ Radionica *Seksta Mutilija Severa*⁹⁹⁹ djelovala je u razdoblju od druge polovice 1. stoljeća pr. Krista do kraja 2. stoljeća n. Krista na području današnje Crikvenice (*Ad Turres*). Uz krovne opeke, unutar radionice proizvodile su se

spice (*spicae*), opeke (*lateres*), imbreksi (*imbrices*), amfore i kućanska uporabna keramika.¹⁰⁰⁰ Izuzev u Preku, ulomci krovnih opeka proizašli iz radionice *Seksta Mutilija Severa* pronađeni su u Crikvenici,¹⁰⁰¹ na otoku Krku¹⁰⁰² i u Senju.¹⁰⁰³ S lokaliteta navodno

⁹⁹³ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 106-107, Sl. 11.

⁹⁹⁴ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 103-104, Sl. 7.

⁹⁹⁵ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 103.

⁹⁹⁶ S. GLUŠČEVIĆ – M. JURJEVIĆ – D. ROMANOVIĆ, 2007, 107.

⁹⁹⁷ M. JURJEVIĆ, 2011, 63; 70-71, Kat. br. 3; 78, T. I, 3.

⁹⁹⁸ M. JURJEVIĆ, 2011, 67, 76, Kat. br. 11; 78, T. I, 11.

⁹⁹⁹ Donedavno je u stručnoj literaturi bila prihvaćena restitucija pečata u obliku: *de salt(u) Sex(ti) M(e)tilli Max(imi)* postavljena još krajem 19. stoljeća na temelju nalaza dva djelomično sačuvana pečata radionice na otoku Krku (K. PATSCH, 1990, 91.). U recentnom je razdoblju na temelju učestalosti pojave gentilicija *Metilius* na prostoru sjeverne Liburnije i susjedne X. regije, koji se javlja na manjem broju primjeraka epigrafskih spomenika, predložena nova restitucija pečata: *de salt(u) Sex(ti) M(u)tilli Max(imi)* (Više u: W. PIETRUSZKA – I. WYPIJEWSKI, 2016, 284. i dalje).

¹⁰⁰⁰ M. JURJEVIĆ, 2011, 64. s popisom relevantne literature.

¹⁰⁰¹ A. DRAČIĆ, 1991, 237; R. STARAC, 1991, 221-222, T. 1, 1-3; T. 2, 1-3.

¹⁰⁰² I. MILČETIĆ, 1884, 54.

¹⁰⁰³ K. PATSCH, 1990, 91; E. LJUBOVIĆ, 1998, 419-420, Sl. 22; B. LJUBOVIĆ, 2000, 172.

potječe ulomak arhitrava s reljefnim ukrasom akantusova lišća¹⁰⁰⁴ iz rimskog razdoblja, sekundarno upotrijebljen kao nadvratnik ulaznih vrata crkve Gospe od Ruzarija.¹⁰⁰⁵

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Marcelića dvori, ispred hotela u Preku nalazi se sanduk sarkofaga (NS 21) koji služi kao posuda za palmu. Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate. Datira se u razdoblje 3. stoljeća dok se natpis, uklesan sekundarno na prednjoj strani, datira u razdoblje 4. stoljeća.¹⁰⁰⁶ Pojedini autori ne isključuju mogućnost postojanja još jednog sanduka sarkofaga (NS 22) na istom položaju,¹⁰⁰⁷ no na temelju opisa prije je riječ o jednom primjerku sanduka sarkofaga, a ne dva. O kontinuitetu naseljenosti na području današnjeg naselja Preka svjedoči nalaz kasnoantičkog sarkofaga koji se nalazio uz ogradni zid mjesnog groblja (NS 23)¹⁰⁰⁸ te impost s uklesanim križem uzidan u pročelje grobišne barokne crkve Gospe od Ruzarija.¹⁰⁰⁹ Na temelju navedenih nalaza N. Jakšić na prostoru mjesnog groblja ubicira ostatke starokršćanske crkve posvećene sv. Andriji apostolu¹⁰¹⁰ po kojoj je ime nosila cijela uvala. Također, na temelju pokretne arheološke građe, autor crkvu povezuje s pretpostavljenom osmatračnicom koja se tijekom ranobizantskog razdoblja nalazila na položaju tvrđave sv. Mihovila i s koje se nadzirala plovidba Zadarskim i Srednjim kanalom.¹⁰¹¹

Ostatci kockica mozaika utvrđeni su i na obali, na položaju Marcelićeva punta,¹⁰¹² odnosno uz more na položaju Soline¹⁰¹³ u Preku. U moru su vidljivi ostatci zidova koji najvjerojatnije pripadaju ostacima srednjovjekovnih solana koje su prvi put zabilježene u dokumentima s kraja 13. stoljeća.¹⁰¹⁴ Početkom 20. stoljeća na položaju Soline nalazila su se

¹⁰⁰⁴ Uz navedeni primjerak, u vrtu nekadašnjeg dr. Marcelića, nalazio se još jedan arhitektonski ulomak iz rimskog razdoblja. Detaljniji podatci o istom nisu poznati. Ulomak je uništen tijekom Drugog svjetskog rata. Više u: I. PETRICIOLI, 1960, 115.

¹⁰⁰⁵ Dimenzije arhitrava iznose 120×30 centimetara. Crkva je do gradnje nove župne crkve Gospe od Ruzarija 1965. godine imala funkciju župne crkve. Nova župna crkva posvećena je 1967. godine. Više u: N. JAKŠIĆ, 1989a, 100, sl. 1.

¹⁰⁰⁶ N. CAMBI, 2010, 132-133, kat. br. 176, 240, T. CII, 1-3; Z. SERVENTI, 2014, NS 853.

¹⁰⁰⁷ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2915; Z. SERVENTI, 2014, NS 724.

¹⁰⁰⁸ N. JAKŠIĆ, 1989a, 100, sl. 3; A. UGLEŠIĆ, 2002, 92; Z. SERVENTI, 2014, NS 933.

¹⁰⁰⁹ I. PETRICIOLI, 1960, 115; M. SUIĆ, 1974, 55; N. JAKŠIĆ, 1989a, 99, 100, sl. 2; B. MIGOTTI, 1991, 64, kat. br. 137; 1996, 205.

¹⁰¹⁰ Crkva sv. Andrije apostola spominje se u srednjovjekovnim dokumentima od 1289. godine. Po crkvi je ime dobila cijela uvala unutar koje su se nalazile srednjovjekovne solane. Više u: N. JAKŠIĆ, 1989a, 99, bilj. 100; 101, bilj. 107.

¹⁰¹¹ N. JAKŠIĆ, 1989a, 101.

¹⁰¹² A. R. FILIPI, 1959, 308.

¹⁰¹³ Nekadašnja uvala sv. Andrije. Više u: N. JAKŠIĆ, 1989a, 99-100.

¹⁰¹⁴ Više u: N. JAKŠIĆ, 1989a, 99, bilj. 100.

dva jaza za ulov ribe.¹⁰¹⁵ M. Suić navodi podatak da se tijekom rekognosciranja otoka u Preku evidentirani ostatci arhitekture i mozaika,¹⁰¹⁶ ne donoseći podatke o mikrolokaciji istih.

Sl. 31. Ošljak – crkva Vele Gospe, Ostatci stupova hipokausta (Fotodokumentacija Konzervatorskog odjela MK u Zadru, Foto: P. VEŽIĆ)

Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su na **otočiću Ošljaku** koji se smjestio u Zadarskom kanalu, nasuprot otoka Ugljana i jugoistočno od današnjeg naselja Preka. Tijekom konzervatorskih radova na crkvi Vele Gospe provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su ispod razine današnje crkve utvrđeni ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja (KA 50). Unutar današnje crkve djelomično su definirani ostatci stupova izrađenih od kvadratičnih opeka koji su nosili podnicu hipokausta (Sl. 31.), veći broj ulomaka bojane žbuke i dijelovi mozaika.¹⁰¹⁷ U sklopu navedene arhitekture, najvjerojatnije tijekom kasne antike, podiže se starokršćanska crkva.¹⁰¹⁸

U **naselju Kali**, smještenom u jugoistočnom dijelu otoka Ugljana, u blizini srednjovjekovne crkve sv. Lovre evidentirani su ostatci arhitekture, ulomci stupova i različitih varijanti krovnih opeka proizašlih iz radionice *Pansiana*, obrađen kamen, kockice mozaika¹⁰¹⁹ i ulomci natpisa iz rimskog razdoblja (NS 24) koji najvjerojatnije pripadaju ostacima epistelne grede.¹⁰²⁰ U Kalima se čuva sanduk sarkofaga (NS 25) za kojeg nisu poznati uvjeti kao niti mikrolokacija nalaza. Spomenik se u posljednjih 150 godina nalazi u privatnom vlasništvu obitelji Blaslov u mjestu Kali i koristi se kao kamenica za ulje.¹⁰²¹ Datira se u razdoblje 6. stoljeća.¹⁰²² Nalazi se vežu uz pretpostavljenu starokršćansku crkvu čiji se ostatci ubiciraju na položaju današnje crkve sv. Lovre.

Izuzev ostataka arhitekture, s otoka Ugljana potječu pojedinačni nalazi korniole s

¹⁰¹⁵ J. MARČELIĆ, 1924, 10, 23.

¹⁰¹⁶ M. SUIĆ, 1960, 205.

¹⁰¹⁷ P. VEŽIĆ, 1992, 314, bilj. 11.

¹⁰¹⁸ P. VEŽIĆ, 1992, 311-324.

¹⁰¹⁹ Ć. IVEKOVIĆ, 1897, 158.

¹⁰²⁰ CIL III, 15049; C. F. BIANCHI, 1879, 112, Ć. IVEKOVIĆ, 1897, 158; B. MIGOTTI, 1991, 65, kat. br. 141; A. KURILIĆ, 1994, 229-230, br. 38; 1999, kat. br. 2592.

¹⁰²¹ P. VEŽIĆ, 2005, 175-176; 2008, 137, sl. 40; 153-154, kat. br. 23.

¹⁰²² P. VEŽIĆ, 2005, 175-176; 2008, 137, sl. 40; 153-154, kat. br. 23; Z. SERVENTI, 2014, NS 931.

prikazom krilate sfinge¹⁰²³ i oštećene geme, kojoj nedostaje gornji dio prikaza glave s prikazom nepoznate muške figure koja u desnoj ruci drži dva cvijeta,¹⁰²⁴ za koje nisu poznati uvjeti kao niti mikrolokacija nalazišta.

Sjeverozapadno od otoka Ugljana, odijeljen morskim prolazom sv. Petar, smjestio se **otok Rivanj**. Na istočnoj strani otoka **na položaju Lokvina** (KA 52), udaljenom oko 10 m od obale, evidentirani su ostatci objekta sa sjevernim zidom sačuvanim do visine od 3,10 metara. S istočne strane objekta naknadno je dograđen prostor četvrtasta oblika. Prema interpretaciji ostataka arhitekture, riječ je o kasnoantičkom objektu koji je naknadno adaptiran u crkvu koja je najvjerojatnije bila posvećena sv. Barbari.¹⁰²⁵ Uz ostatke na kopnu, prilikom hidroarheoloških istraživanja u podmorju uvale evidentirani su ostatci pristaništa datiranog u rimsko razdoblje i ulomci bizantskih posuda. Prema pojedinim autorima, u vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom, Rivanj je bio sastavni dio otoka Ugljana i kao takav na njemu je provedena centurijacija,¹⁰²⁶ no na temelju dosadašnjih spoznaja o centurijaciji sjeverozapadnog dijela otoka Ugljana za takvu pretpostavku nema arheoloških dokaza.

Veći broj ostataka rimske ruralne arhitekture evidentiran je uz obalu Pašmanskog kanala, od naselja Ždrelac na sjeverozapadnom do naselja Tkon na jugoistočnom dijelu **otoka Pašmana**. Podatci o razmještanju lokaliteta na otoku poznati su isključivo na temelju evidencije ostataka arhitekture, pokretne arheološke građe i grobova iz rimskog razdoblja s kraja 19. stoljeća¹⁰²⁷ odnosno istraživanja pristaništa u drugoj polovici 20. stoljeća.¹⁰²⁸ Na jugoistočnom dijelu otoka na krškom predjelu Vrijane, uz lokalni put, evidentirani su ulomci krovnih opeka i keramike iz rimskog razdoblja koji se povezuju uz ostatke rimske ruralne arhitekture.¹⁰²⁹ U blizini naselja Pašman evidentirani su ostatci objekta s apsidom, ostacima mozaika i kamenim mlinom za masline, no detaljniji podatci o mikrolokaciji nalazišta nisu poznati.¹⁰³⁰

Na položaju Soline, u sjeveroistočnom dijelu istoimene uvale u mjestu **Ždrelac**, uz ostatke arhitekture na kopnu (KA 53) koji se pripisuju većem građevinskom kompleksu iz

¹⁰²³ F. BULIĆ, 1900, 63, br. 1618.

¹⁰²⁴ F. BULIĆ, 1900, 63, br. 1619.

¹⁰²⁵ A. R. FILIPI, 1960, 137; A. UGLEŠIĆ, 2002, 85.

¹⁰²⁶ C. F. BIANCHI, 1879, 85; A. UGLEŠIĆ, 2002, 85.

¹⁰²⁷ F. BULIĆ, 1886, 117-118; 1888a, 61-62; L. JELIĆ, 1899, 101; G. BERSA, 1903, 149.

¹⁰²⁸ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 36; 2011, 99, bilj. 426.

¹⁰²⁹ S. ČAČE, 2006a, 38.

¹⁰³⁰ Rekognosciranje naselja tijekom 1968. godine izvršio je B. Ilakovac. Više u: Š. BATOVIĆ, 1971a, 291.

rimskog razdoblja, u moru su evidentirani zidovi polukružna oblika. Funkcija zidova u moru nije istražena, no postoji mogućnost da su recentnijeg postanka te su služili za uzgoj i preradu ribe.¹⁰³¹ O značaju naselja tijekom rimskog razdoblja kao i o kontinuitetu naseljenosti svjedoče dva kasnoantička sarkofaga bez poklopca (NS 26 i NS 27), koji se datiraju u razdoblje kasne antike, smještena ispred odmarališta u samom mjestu.¹⁰³²

O postojanju arhitekture iz rimskog razdoblja u današnjem **naselju Banj** do danas nema arheoloških potvrda, iako se ime naselja veže uz lat. riječ *balneum*, kupalište uslijed čega su brojni autori unutar naselja ubicirali postojanje kupališnog kompleksa u sastavu većeg gospodarskog imanja iz rimskog razdoblja.¹⁰³³ Na području naselja pronađen je novac iz rimskog razdoblja koji je bio pohranjen unutar mjesnog župnog ureda.¹⁰³⁴

Na **položaju Zapolačine** (KA 54) u zapadnom dijelu naselja **Dobropoljana**¹⁰³⁵ sredinom 20. stoljeća evidentirani su zidovi te grobovi unutar keramičkih urni i amfora iz rimskog razdoblja. Podrobniji podatci o uvjetima nalaza kao i o samim grobovima nisu poznati,¹⁰³⁶ no na temelju nalaza grobova unutar keramičkih urni i amfora može se pretpostaviti kontinuitet naseljenosti položaja od 1. stoljeća do kasne antike. Ostatci arhitekture i ulomci keramike iz rimskog razdoblja evidentirani su na **položaju Jazine** (KA 55) u sjeverozapadnom dijelu naselja.¹⁰³⁷ Iz podataka iz literature nije razvidno da li se ostatci arhitekture nalaze uz obalu Pašmanskog kanala ili podalje od obale. U blizini lokaliteta nalaze se dva bunara s izvorom vode.

Na području današnjeg naselja **Nevidane** krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća evidentirana je veća količina pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe i ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja. Krajem 19. stoljeća u blizini naselja pronađena je ostava sa 17 srebrnih novčića rimskih konzulskih obitelji Cassia, Claudia, Cordia, Cornelia, Iulia,

¹⁰³¹ Više u: D. VRSALOVIĆ, 1974, 36.

¹⁰³² Jedan sarkofag je dimenzija 212×69×56 cm, jednostavne profilacije na dnu, dok je drugi dimenzija 210×65×65 cm, profiliranog i s unutarnje strane povišenog ruba.; B. NEDVED, 1990, 230.

¹⁰³³ P. SKOK, 1950, 133-139; Š. BATOVIĆ, 1974, 28-30; 1987, 30-31; S. ANTOLJAK, 1987, 7-19; M. GRANIĆ, 1987, 161-170; B. NEDVED, 1990, 228.

¹⁰³⁴ A. R. FILIPI, 1959, 302, bilj. 120; B. NEDVED, 1992, 228, bilj. 88.

¹⁰³⁵ Na području Dobropoljane su, prilikom rekognosciranja naselja provedenih sredinom 20. stoljeća, evidentirani ostatci arhitekture koji su pripisani ostacima rimske vile rustike, no detaljniji podatci o nalazištu kao ni mikrolokaciji lokaliteta nisu poznati. Više u: M. SUIĆ, 1960, 205.

¹⁰³⁶ B. NEDVED, 1990, 228; S. ČAČE, 2006a, 37.

¹⁰³⁷ B. NEDVED, 1990, 228.

Lucilia, Papia, Plaetoria, Postumia i Servilia koji se datiraju u 1. stoljeće pr. Krista.¹⁰³⁸ U Fototeci Zavičajnog muzeja Biograd na Moru nalaze se fotografije ostataka rimske ruralne arhitekture iz Neviđana, no izuzev opisa istih u legendi se ne navodi mikrolokacija nalazišta.¹⁰³⁹ Sredinom 20. stoljeća na **položaju Mirište/Mirišće** (KA 56), smještenom oko 800 m sjeverozapadno od naselja, evidentirani su ostatci većeg objekta i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja koji se danas prostiru na kopnu i u moru.¹⁰⁴⁰ Sastavni dio objekta je pristanište.¹⁰⁴¹ Uz ostatke arhitekture, uz obalu su evidentirani grobovi izrađeni od opeka i/ili kamenih ploča s inhumiranim ostacima pokojnika.¹⁰⁴² Podrobniji podatci o uvjetima nalaza, broju i karakteristikama ukopa nisu poznati. Na temelju nalaza pokretne arheološke građe u podmorju i grobova izrađenih od krovnih opeka na kopnu nalazište bi se moglo datirati u razdoblje od 1. stoljeća do kasne antike.

Južnije, između položaja Mirište i središta Neviđana, u **podnožju gradine Binjak** evidentirani su ostatci objekta iz rimskog razdoblja¹⁰⁴³ nad čijim je ostacima ili u neposrednoj blizini, najvjerojatnije tijekom starokršćanskog razdoblja, podignuta crkva kod lokalnog stanovništva poznata pod nazivom Pod Crikvina (sv. Martin).¹⁰⁴⁴ Ostatci crkve, čiji su zidovi mjestimično sačuvani do visine od 3,60 m,¹⁰⁴⁵ nalaze se s lijeve strane ceste Dobropoljana – Neviđane i danas su zarasli u gustu vegetaciju.¹⁰⁴⁶ U blizini mjesnog groblja i crkve sv. Mihovila, u **podmorju rta sv. Mihovila** (KA 57), evidentirani su ostatci pristaništa koje se povezuje s ostacima arhitekture na kopnu,¹⁰⁴⁷ no za navedene pretpostavke do danas nema arheoloških potvrda. Prema B. Migotti ispod današnje grobljanske crkve vidljivi su ostatci starije iz starokršćanskog razdoblja. Riječ je o jednobrodnoj crkvi, širine broda od 7 m, s polukružnom apsidom i narteksom na zapadnoj strani.¹⁰⁴⁸ U ispravama iz 1359. godine navodi se da je u Neviđanima postojalo više solana.¹⁰⁴⁹

¹⁰³⁸ F. BULIĆ, 1886, 118; Š. BATOVIĆ, 1987, 50, bilj. 36. i 37; B. NEDVED, 1990, 229.

¹⁰³⁹ Fotografije su snimljene tijekom 1976. godine od strane B. Jurage. Fototeka Zavičajnog muzeja Biograd na Moru, br. negativa 128/461, 128/464 i 128/465.

¹⁰⁴⁰ I. PETRICIOLI, 1974, 84; B. NEDVED, 1990, 229.

¹⁰⁴¹ D. VRSALOVIĆ, 2011, 99, bilj. 426.

¹⁰⁴² I. PETRICIOLI, 1974, 84; B. NEDVED, 1990, 229; D. VRSALOVIĆ, 2011, 99, bilj. 426.

¹⁰⁴³ Š. BATOVIĆ, 1985b, 53.

¹⁰⁴⁴ I. PETRICIOLI, 1974, 82, 84, sl. 5; P. VEŽIĆ, 1986, 174, sl. 7/2; R. JURIĆ, 1990, 296-297; B. NEDVED, 1990, 229; Z. BRUSIĆ, 1993, 229; A. UGLEŠIĆ, 2002, 95-97, Sl. 81-82.

¹⁰⁴⁵ Više o samoj crkvi kod: A. UGLEŠIĆ, 2002, 95-97, Sl. 81-82.

¹⁰⁴⁶ Osobni uvid na lokalitetu.

¹⁰⁴⁷ D. VRSALOVIĆ, 2011, 99, bilj. 427, 219, T. 57, 1 i 2.

¹⁰⁴⁸ B. MIGOTTI, 1991, 65-66, kat. br. 143, T. XXVI, 3.

¹⁰⁴⁹ A. R. FILIPI, 1959, 300, bilj. 104.

U mjestu **Mrljane** sredinom 20. stoljeća na obali su, uz more, evidentirani grobovi iz rimskog razdoblja.¹⁰⁵⁰ Podrobniji podatci o uvjetima nalaza kao niti o vrsti ukopa nisu poznati.

U podmorju **uvale Sita** (KA 58) hidroarheološkim rekognosciranjem, na dubini preko 1,5 m, evidentiran je kameni nasip paralelan s današnjom obalom koji se proteže prema sjeveru i ostacima luke iz rimskog razdoblja smještene jugoistočno od rta sv. Mihovila u današnjem naselju Neviđane.¹⁰⁵¹ S obzirom na blizinu ostataka pristaništa jugoistočno od rta sv. Mihovila izvjesno je da je riječ o jedinstvenom lokalitetu odnosno o operativnoj obali iz rimskog razdoblja.

U uvali Taline, između naselja Mrljane i Pašman, smjestilo se naselje **Barotul**. Unutar naselja **na položaju Garma** (KA 59) sredinom 20. stoljeća evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.¹⁰⁵² Na lokalitetu su u recentnom razdoblju, unutar većeg broja poljoprivrednih parcela smještenih oko 60 m istočno od morske obale, na površini dimenzija 6×4,5 m evidentirani ostatci dva zida. Prvi zid, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, vidljiv je u dužini od 1 m dok je drugi, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, vidljiv u dužini od oko 0,5 metra. Uz zidove su na površini lokaliteta evidentirani ulomci žbuke, obrađenog kamena s tragovima žbuke, ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja.¹⁰⁵³ Objekt se pružao do same obale. Naime, u profilu današnje, obale koja se pruža paralelno s uvalom Taline i lokalnom prometnicom, unutar k.č. 4296/4 su u dužini od oko 10 m vidljivi ostatci zida. Zid je izrađen od kamena s ispunom od ulomaka krovnih opeka i danas je većim dijelom zarastao u gustu travu i draču.¹⁰⁵⁴ Uz ostatke na kopnu, u podmorju uvale Taline evidentiran je niz struktura kvadratnog tlocrta sačuvanih u vidu kamenih nasipa obraslih morskom travom.¹⁰⁵⁵ Izvornu funkciju navedenih struktura bez provođenja sustavnih istraživanja nije moguće sa sigurnošću definirati. Uz ostatke arhitekture na položaju Garma vežu se ostatci djelomično istraženog pristaništa smještenog u podmorju **otočića Garmenjaka** (KA 60).¹⁰⁵⁶ Otočić se smjestio sjeverozapadno od današnjeg naselja u Pašmanskom kanalu.

¹⁰⁵⁰ B. NEDVED, 1990, 228; S. ČAČE, 2006a, 37.

¹⁰⁵¹ Z. BRUSIĆ, 2009, 495, s označenim pozicijama lokaliteta slovnim oznakom E i F; 496.

¹⁰⁵² I. PETRICIOLI, 1974, 84; D. VRŠALOVIĆ, 1976, 187-188; B. NEDVED, 1990, 229.

¹⁰⁵³ Ostatci su evidentirani unutar k.č. 4297/1 i 4297/2 k.o. Pašman; Dokumentacija Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

¹⁰⁵⁴ Dokumentacija Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

¹⁰⁵⁵ Z. BRUSIĆ, 2009, 495. s označenom pozicijom lokaliteta slovnim oznakom D; 496.

¹⁰⁵⁶ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 187-188; 1979, 187-189; B. NEDVED, 1990, 231.

Prema dostupnim podacima u literaturi ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirani su na kopnenom dijelu i u podmorju **uvale Lučina** (KA 61),¹⁰⁵⁷ smještene između današnjih naselja Barotul i Pašman. Podrobni podatci o ostacima nisu poznati.

Na **položaju Zalivše** (KA 62), smještenom između naselja Pašman i Franjevačkog samostana sv. Dujma u naselju Kraj, oko 2 km od obale, u drugoj polovici 19. stoljeća provedena su manja istraživanja tijekom kojih je evidentirana veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na temelju koje se lokalitet može datirati u razdoblje 1. i 2. stoljeća.¹⁰⁵⁸ Iako se na lokalitetu pretpostavljaju ostatci rimske ruralne arhitekture, primjerci prikupljene pokretne arheološke građe upućuju na zaključak da se na lokalitetu tijekom rimskog razdoblja razvila nekropola.

Sastavni dio obližnjeg kopnenog dijela otoka Pašmana u vrijeme rimske dominacije istočnom jadranskom obalom bili su današnji **otoci Muntal te Veliki i Mali Družac** (KA 63) koji zajedno s otočićem Čavatulom tvore manju otočnu skupinu. Otoci su zajedno s kopnom tvorili duboku uvalu. Danas se u smjeru sjeverozapad – jugoistok pružaju jugoistočno od naselja Pašman. Tijekom hidroarheoloških rekognosciranja podmorja evidentirani su ostatci pristaništa izrađenog od kamena i bogati kulturni slojevi koji se povezuju s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja koja je evidentirana unutar obližnjih poljoprivrednih površina na otoku Pašmanu.¹⁰⁵⁹

Na području današnjeg naselja **Kraj** na više su položaja na kopnu i u moru evidentirani ostatci arhitekture koji se datiraju u rimsko razdoblje. Sjeverno od središnjeg dijela naselja na **položaju Polačine** (KA 64) u istoimenoj uvali, na kopnenom dijelu lokaliteta, su na više položaja tijekom druge polovice 20. stoljeća evidentirani ostatci zidova i podnica izrađenih od mozaika¹⁰⁶⁰ koji se mogu pripisati ostacima većeg objekta iz rimskog razdoblja. U recentnijem razdoblju u jugoistočnom dijelu uvale, unutar suhozidom ograđenih poljoprivrednih površina u vlasništvu više privatnih posjednika na dodiru k.č. 1370 i 1370/2 k.o. Pašman, prilikom obrade zemljišta, evidentiran je mozaik. Oko 100 m jugoistočno od

¹⁰⁵⁷ B. Nedved ime uvale navodi kao Lučica (B. NEDVED, 1990, 229.), no na topografskim kartama je ime uvale označeno Lučina.

¹⁰⁵⁸ Ulomci prikupljene arheološke građe pohranjeni su unutar Arheološkog muzeja u Zadru. Više u: F. BULIĆ, 1886, 117-118; A. R. FILIPI, 1959, 297; B. NEDVED, 1990, 229.

¹⁰⁵⁹ D. VRSALOVIĆ, 1974, 36, 57, bilj. 104.

¹⁰⁶⁰ B. ILAKOVAC, 1971a; D. VRSALOVIĆ, 1974, 36, 48-49, 66; 1979, 75; 2011, 99-100, bilj. 428; 219, T. 56, 1. i 2; B. NEDVED, 1990, 228; Dokumentacija Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

ostataka mozaika uz rub suhozidom ograđene parcele, neposredno uz obalu unutar k.č. 1404 k.o. Pašman, evidentiran je segment zida (Sl. 32. i 33.).¹⁰⁶¹ Pregledom lokaliteta uz obalu su, unutar k.č. 1404 k.o. Pašman, evidentirani ostatci zida koji se u smjeru sjeverozapad – jugoistok pruža paralelno s obalom u dužini oko 5,5 do 6 metara. U sjeverozapadnom dijelu,

Sl. 32. i 33. Kraj – položaj Polačine, Ostatci zida vidljivi u uvali Polačine (Foto: M. JURJEVIĆ)

gdje je ujedno zarastao u gustu visoku vegetaciju, zid je sačuvan u visini od oko 1 metra. Širina zida iznosi 50 centimetara. Vanjska lica zida rađena su od manjeg i većeg priklesanog kamena slaganog u više – manje pravilne redove, s ispunom od sitnog kamena povezanog obilnim nanosima žbuke (Sl. 32. i 33.).¹⁰⁶² S obzirom na tehniku gradnje zid se može datirati u razdoblje kasne antike. Sastavni dio objekta je operativna obala s pripadajućim pristaništem kojeg tvore dva nasipa danas sačuvana u obliku jezičca, postavljena okomito na smjer pružanja obale. Nasipi su dugi 85 i 125 m i široki 20 i 30 metara. Izgrađeni su od većih kamenih blokova i kamena lomljenca. Položaj nasipa omogućavao je nesmetano pristajanje brodova po svim vremenskim uvjetima,¹⁰⁶³ pri čemu je jedan najvjerojatnije imao funkciju pristaništa, a drugi valobrana. Uz pristanište, u podmorju uvale evidentiran je veći prostor pravokutnog oblika unutar kojeg se, na satelitskim snimkama, uočava veći broj prostorija pravokutnog i kvadratnog oblika različitih

dimenzija (Sl. 34.). Ostatci se pripisuju solanama koje su bile u izravnoj vezi s evidentiranim ostacima rimske ruralne arhitekture na kopnu.¹⁰⁶⁴ Na temelju ulomaka pokretne arheološke građe evidentirane u podmorju uvale ostatci objekta na kopnu s pripadajućim ostacima u moru datiraju se u razdoblje od 1. do 4. stoljeća.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶¹ Dokumentacija Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru.

¹⁰⁶² Lokalitet je pregledan osobno dana 18. rujna 2015. godine s kolegama Ivanom Matkovićem, višim konzervatorom Konzervatorskog odjela MK iz Zadra i dr. sc. Tomislavom Fabijanićem s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

¹⁰⁶³ B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁰⁶⁴ Z. BRUSIĆ, 2009, 495-496. s označenom pozicijom nalazišta slovnom oznakom C.

Područje uvale Polačine danas je ugroženo namjerom Općine Pašman za nasipanjem i uređenjem plaže.¹⁰⁶⁶

Oko 1,1 km južno od ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Polačine tijekom hidroarheoloških istraživanja podmorja na dva su, najvjerojatnije međusobno

Sl. 34. Kraj – položaj Polačine, Ostaci rimske ruralne arhitekture u podmorju uvale (Izvor: *Google Earth*, 2018.)

povezana, položaja evidentirani ostatci arhitektonskih struktura datiranih u rimsko razdoblje (KA 65). Na poziciji suvremenog pristaništa, izgrađenog sjeverozapadno od Franjevačkog samostana sv. Dujma u jugoistočnom dijelu naselja, paralelno s obalom evidentiran je nasip koji najvjerojatnije predstavlja ostatke potopljene obale iz rimskog razdoblja.¹⁰⁶⁷ S druge pak strane, jugozapadno od Franjevačkog samostana

sv. Dujma u podmorju su evidentirane strukture kvadratna tlocrta uokolo kojih se nalazi obrub izrađen od kamena. Uz strukture su evidentirani ulomci grube rimskodobne keramike, amfora, krovnih opeka, imbreksa kao i ulomci srednjovjekovne keramike. Ostatci su pripisani solanama za koje se pretpostavlja da su bile u uporabi tijekom rimskog i srednjovjekovnog razdoblja.¹⁰⁶⁸ Prilikom posjeta Franjevačkom samostanu sv. Dujma dana 12. kolovoza 1895. godine, fra Lujko Marun u svojim dnevnicima navodi da je kamenica u kokošinjcu uz Franjevački samostan ...*izrađena iz rimskog spomenika u mramoru*... dok su u samostanskoj zbirci pohranjene keramičke zdjelice i ulomci amfora koji su pronađeni na području naselja Kraj, Tkon i Sv. Filip i Jakov.¹⁰⁶⁹

Na području naselja **Tkon** na nekoliko različitih položaja evidentirani su ostatci zidova, grobovi i pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja. U zapadnom dijelu naselja uokolo **župne crkve sv. Tome** (KA 66) evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog

¹⁰⁶⁵ B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁰⁶⁶ Usmeni podatci lokalnog stanovništva prilikom obilaska lokaliteta 2015. godine.

¹⁰⁶⁷ Z. BRUSIĆ, 2009, 495. s označenom pozicijom nalazišta slovnom oznakom B.

¹⁰⁶⁸ Z. BRUSIĆ, 2009, 495-496. s označenom pozicijom nalazišta slovnom oznakom A.

¹⁰⁶⁹ L. MARUN, 1998, 64.

razdoblja i grobovi iz kasne antike¹⁰⁷⁰ dok su u blizini mora kod **Grgaševih kuća** (GR 19) evidentirani grobovi izrađeni od krovnih opeka s pečatom radionice *Solonas* i novac iz rimskog razdoblja.¹⁰⁷¹

Oko 750 m jugoistočno od naselja nalazi se **bunar Studenac** po kojem je cijelo područje dobilo ime (KA 67). Krajem 19. stoljeća F. Bulić je istočno od bunara evidentirao ostatke četiri međusobno paralelna zida, različitih dimenzija, koji su se pružali okomito na obalu u smjeru sjever – jug. Uz zidove je evidentirana veća količina krovnih opeka.¹⁰⁷² U drugoj polovici 20. stoljeća na lokalitetu su, na nekoliko različitih položaja, bili vidljivi ostatci zidova (Sl. 35. i 36.) datiranih u rimsko razdoblje. Koliko je vidljivo iz fotografija pohranjenih u Zavičajnom muzeju Biograd,¹⁰⁷³ vanjska lica zidova izrađena su od priklesanog kamena s ispunom od sitnog kamena uz obilne nanose žbuke. Danas su na predmetnom području, unutar nekadašnjih poljoprivrednih površina, izgrađene obiteljske kuće i vikendice dok je profil obale betoniran što onemogućuje detaljan pregled lokaliteta.

Sl. 35. i 36. Tkon – položaj Studenac, Segment zida uz cestu Tkon – rt Sovinj i segment zida u profilu obale (Fototeka ZM Biograd na Moru, br. negativa: 2389. i 2391; Foto: B. JURAGA, 1981.)

U podnožju brda Čokovac, smještenog u sjeverozapadnom dijelu naselja Tkon, krajem 19. stoljeća evidentirana je kamena gromila s ulomcima pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁰⁷⁴ Prilikom sondažnih arheoloških istraživanja samog brda Čokovac, provedenih tijekom 1981. godine, evidentirani su kulturni slojevi koji su datirani od

¹⁰⁷⁰ B. MIGOTTI, 1991, 66, kat. br. 145.

¹⁰⁷¹ L. JELIĆ, 1899, 101; B. NEDVED, 1990, 229.

¹⁰⁷² F. BULIĆ, 1888a, 61; B. NEDVED, 1990, 230.

¹⁰⁷³ Fototeka Zavičajnog muzeja Biograd na Moru, br. negativa 2388-2389, 2391.

¹⁰⁷⁴ F. BULIĆ, 1888a, 61-62.

brončanog razdoblja do danas pri čemu su najbrojniji bili kulturni ostatci iz rimskog razdoblja. Na samoj površini gradine evidentirana je veća količina ulomaka keramike iz rimskog razdoblja¹⁰⁷⁵ dok su u samostanu sv. Kuzme i Damjana kao spolije evidentirani ulomci bijelog mramora.¹⁰⁷⁶ S druge pak strane, nalazi starokršćanskog crkvenog namještaja, među kojima ulomak pluteja s reljefnim prikazom križa i slovima A i Ū,¹⁰⁷⁷ ulomak poklopca sarkofaga¹⁰⁷⁸ ili urne cinerarije (NS 28)¹⁰⁷⁹ odnosno prema pojedinim autorima ostatci kasnoantičkog zida i cisterne upućuju na zaključak da je srednjovjekovni samostan sv. Kuzme i Damjana na brdu Čokovac iznad Tkona sagrađen na temeljima prethodne starokršćanske crkve.¹⁰⁸⁰ Na postojanje crkve, osim toponima, upućuje i podatak da je na navedenom položaju tijekom bizantskog razdoblja izgrađena utvrda.¹⁰⁸¹

Krajem 19. stoljeća u blizini bunara Šipnata na položaju **Poljane** (KA 68), unutar privatnog zemljišta u vlasništvu Mate Mišlova, evidentirani su ostatci tri zida i tri zidana groba s inhumiranim ostacima pokojnika (GR 20 i GR 21), ulomci sedre, obrađenog

Sl. 37. Tkon – položaj Poljane, Istraženi dijelovi rimske ruralne arhitekture (Foto: M. GRGURIĆ, 2018).

mramora i krovnih opeka od kojih jedna s djelomično sačuvanim pečatom radionice [*Q. Cl.] Ambro[si]*.¹⁰⁸² F. Bulić je, na temelju nalaza ulomaka pokretne arheološke građe, na lokalitetu pretpostavio ostatke većeg objekta iz rimskog razdoblja nad čijim je ostacima kasnije podignuta starokršćanska crkva s grobljem.¹⁰⁸³ S druge pak strane, pojedini autori na navedenom položaju ubiciraju crkvu sv. Aleksandra.¹⁰⁸⁴ Prema podacima koje donosi J. Meder tijekom

1994. godine istočno od pretpostavljenih ostataka crkve sv. Aleksandra pronađena su dva

¹⁰⁷⁵ Više u: Š. BATOVIĆ, 1985b, 54-55.

¹⁰⁷⁶ *Gornji luk pobočnih vrata jest iz malih komadja bielog – vjerojatno od spomenika davnijih – mramora. S desne strane uzidana ruka od kamena držeći volumen.* Više u: L. MARUN, 1998, 65.

¹⁰⁷⁷ A. UGLEŠIĆ, 2002, 97-98, Sl. 83.

¹⁰⁷⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 97-98, Sl. 84.

¹⁰⁷⁹ Z. SERVENTI, 2014, 482, NS 323.

¹⁰⁸⁰ C. F. BIANCHI, 1879, 129. i dalje; B. MIGOTTI, 1991, 66, kat. br. 144, T. XXX, 2.

¹⁰⁸¹ L. JELIĆ, 1899, 101; A. UGLEŠIĆ, 2002, 97.

¹⁰⁸² F. BULIĆ, 1888a, 62.

¹⁰⁸³ F. BULIĆ, 1888a, 61-62; B. NEDVED, 1990, 230.

¹⁰⁸⁴ V. JAKIĆ – CESTARIĆ, 1987, 135-136; B. NEDVED, 1990, 230.

ulomka jednobojnog bijelog mozaika, dimenzija 7×7 i 11×16 cm, izrađenog u tehnici *opus tessellatum*.¹⁰⁸⁵ Zahvaljujući sustavnim arheološkim istraživanjima, koja se na lokalitetu provode od 2015. godine, do danas su istraženi dijelovi arhitekture koji pripadaju ostatcima većeg objekta iz rimskog razdoblja nepoznatih dimenzija i funkcije (Sl. 37.). Istraženim dijelovima arhitekture pripada pet prostorija različitih dimenzija. Unutar jedne od istraženih

Sl. 38. i 39. Tkon – položaj Poljane, Ostatci perimetralnog zida vidljivog u profilu obale (Foto: M. JURJEVIĆ)

prostorija djelomično su sačuvani stupovi izrađeni od okruglih opeka (lat. *suspensurae*) koji su nosili podnicu hipokausta (lat. *hypocaustum*) dok su unutar dvije prostorije evidentirane podloge podnica koje su bile obložene kockicama bijelog mozaika u tehnici *opus tessellatum*.¹⁰⁸⁶ Unutar istraženih prostorija evidentirane su dvije faze gradnje od kojih se mlađa može datirati u razdoblje kasne antike,¹⁰⁸⁷ no potpuna slika pojedinih faza izgradnje objekta dobit će se nakon završetka sustavnih arheoloških istraživanja i obrade pokretne arheološke građe. Sastavni dio objekta su ostatci većeg broja zidova paralelnih s obalom koji su danas na više pozicija vidljivi u obalnom dijelu lokaliteta. S obzirom na poziciju najvjerojatnije predstavljaju periferni zid objekta, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, koji je odjeljivao objekt od otvorenog mora (Sl. 38. i

39.). Izrađen je od većeg priklesanog kamena s dva lica i ispunom od sitnog kamena utopljenog u žbuku. Vanjsko lice zida izloženo otvorenom moru na pojedinim je dijelovima ogoljeno uslijed utjecaja valova i atmosferilija. Jedan segment zida sačuvan je u dužini od oko 5 m i visini od 1,10 do 1,20 metra. Zid je danas dijelom zarastao u gustu vegetaciju i teško uočljiv. Uz blizinu mora i većih obradivih površina, koji su zasigurno omogućavali

¹⁰⁸⁵ J. Meder također donosi podatak da je u zbirci župne crkve u Kraju izloženo nekoliko ulomaka mozaika izrađenih od bijelih i plavih tesera ne navodeći poziciju nalaza.; J. MEDER, 2003, 92.

¹⁰⁸⁶ Tijekom istraživanja pronađena je veća količina što kockica mozaika što djelomično sačuvanog mozaika izvedenog u tehnici *opus tessellatum*.; Fotodokumentacija s arheoloških istraživanja; Zahvaljujem kolegi dr. sc. Tomislavu Fabijaniću na ustupljenoj dokumentaciji s istraživanja.

¹⁰⁸⁷ Usmeni podatak dr. sc. Tomislava Fabijanića, voditelja istraživanja s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

razvoj gospodarske komponente na lokalitetu, kao njegov funkcionalni dio treba promatrati obližnji zidani bunar Šipnata s izvorom pitke vode, smješten na samoj obali.¹⁰⁸⁸ Veća količina ulomaka keramike, krovnih opeka i građevinske keramike općenito, ulomaka stakla, bakreni novčić cara Licinija (308.-324.),¹⁰⁸⁹ pronađenih u recentnim istraživanjima, kao i pokretna arheološka građa i nalaz tri zidana groba (GR 20 i GR 21), evidentirana na lokalitetu krajem 19. stoljeća, svjedoče o kontinuitetu naseljenosti položaja od 1. stoljeća do razdoblja kasne antike. Konkretniji podatci o odnosu i karakteru istraženih dijelova arhitekture, kao i o mogućem postojanju starokršćanske crkve na lokalitetu, moći će se izvesti tek nakon završetka sustavnih arheoloških istraživanja i obrade prikupljene pokretne arheološke građe.

Prema podacima koje donosi B. Nedved, ostatci zidova koji su pripadali rimskoj ruralnoj arhitekturi, ulomci keramičkih posuda i građevinske keramike evidentirani su na području **rta Sovinj** (KA 69),¹⁰⁹⁰ oko 700 m jugoistočno od položaja Poljane. Na navedenom položaju danas se nalazi autokamp FFK Sovinje. Obilaskom lokaliteta tijekom 2015. godine, nisu zamijećeni ostatci arhitekture ili pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture i pristaništa, o značenju otoka na plovidbenoj ruti kroz Pašmanski kanal svjedoče ostatci brodoloma u podmorju rta Boronjak, na krajnjem jugoistočnom završetku otoka Pašmana, gdje su na dubini od 8 do 16 m evidentirani ulomci krovnih opeka, keramike i poklopaca amfora iz rimskog razdoblja.¹⁰⁹¹ Tijekom kasne antike na položaju Pustograd (108 m/nv), na krajnjem jugoistočnom dijelu otoka Pašmana, gradi se utvrda¹⁰⁹² unutar koje pojedini autori prepoznaju ostatke starokršćanske crkve.¹⁰⁹³

Najudaljeniji otok zadarskog arhipelaga, koji spada u skupinu vanjskog niza otoka, je **Dugi otok**. Na području otoka na više su položaja evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture. Nalazi zavjetnih natpisa svjedoče da je otok bio naseljen od ranog principata (ZN 4) do kasne antike (ZN 5). Tijekom kasne antike, bilo u okviru prethodne arhitekture ili u neposrednoj blizini, formiraju se starokršćanske crkve.

¹⁰⁸⁸ Lokalitet je pregledan osobno dana 18. rujna 2015. godine s kolegama Ivanom Matkovićem, višim konzervatorom Konzervatorskog odjela MK iz Zadra i dr. sc. Tomislavom Fabijanićem s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, voditeljem sustavnih arheoloških istraživanja.

¹⁰⁸⁹ T. FABIJANIĆ, 2015a, 4, Sl. 4. s označenom pozicijom nalaza (PN 1); 2016.

¹⁰⁹⁰ B. NEDVED, 1990, 230.

¹⁰⁹¹ Z. BRUSIĆ, 2008, 388.

¹⁰⁹² L. JELIĆ, 1899, 121; Z. GUNJAČA, 1986, 126. i dalje.

¹⁰⁹³ P. VEŽIĆ, 1986, 174; B. MIGOTTI, 1991, 66, kat. br. 146.

Na krajnjem zapadnom dijelu otoka smjestilo se naselje **Veli Rat**. Prve podatke o arheološkim ostacima na području naselja krajem 19. stoljeća neposredno donosi C. F. Bianchi koji navodi da su se prema predaji i ostacima *...starih hramova...* na područje naselja *...sklonili neki narodi iz Grčke*.¹⁰⁹⁴ Prema podacima koje sredinom 20. stoljeća donosi A. R. Filipi na položaju Grobine na poluotoku Okljuk, u sjeverozapadnom dijelu naselja, te u moru na položaju Sagular evidentirani su ulomci keramičkih posuda i krovnih opeka iz rimskog razdoblja.¹⁰⁹⁵ S druge pak strane, B. Migotti donosi podatak da su na području naselja evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja, ne precizirajući mikrolokaciju nalazišta odnosno da su u temeljima srednjovjekovne crkve sv. Jakova evidentirani tragovi starijih faza izgradnje.¹⁰⁹⁶ Konkretnije podatke o ostacima rimske ruralne arhitekture na područja cijelog Dugog otoka donosi A. Uglešić raspravljajući o razmještanju starokršćanske arhitekture¹⁰⁹⁷ odnosno u novije vrijeme A. Uglešić i M. Parica,¹⁰⁹⁸ na temelju kojih je razvidno da se na području **Velog Rata** nalazi nekoliko položaja s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja.

U središnjem dijelu poluotoka Okljuk, na krajnjem sjeverozapadnom završetku Dugog otoka i naselja Veli Rat, prema navodima vlasnika poljoprivrednih površina prilikom obrade zemljišta pronađena je keramička urna iz rimskog razdoblja po čemu je položaj dobio ime **Grobina** (KA 70). Uz evidenciju groba, terenskim pregledom u okolnim suhozidima evidentirana je veća količina obrađenog kamena, ulomci keramike i drugog pokretnog arheološkog materijala na temelju kojeg autori zaključuju da je lokalitet u potpunosti uništen sadnjom maslinika.¹⁰⁹⁹

Funkcionalni dio ostataka objekta evidentiranog na položaju Grobina najvjerojatnije su ostatci bazena i pristaništa evidentiranih na položaju **Most/Mostić**¹¹⁰⁰ (KA 71), pri čemu A. Uglešić i M. Parica ne isključuju mogućnost sezonskog karaktera korištenja objekta na poluotoku Okljuk u vrijeme korištenja proizvodnih pogona na položaju Most. Naime, u sjeverozapadnom dijelu uvale Most, paralelno s prevlakom koja spaja položaj Tesno/Tisno i poluotok Okljuk, u dužini od 100 m evidentiran je nasip izrađen od amornog kamena na

¹⁰⁹⁴ C. F. BIANCHI, 2011[1879], 62.

¹⁰⁹⁵ A. R. FILIPI, 1960, 151.

¹⁰⁹⁶ B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 130.

¹⁰⁹⁷ A. UGLEŠIĆ, 1993, 151-177.

¹⁰⁹⁸ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 147-159.

¹⁰⁹⁹ A. UGLEŠIĆ, 1993, 168; A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 147-148.

¹¹⁰⁰ Ostatci arhitekture u podmorju uvale Most su kod lokalnog stanovništva poznati pod toponimom Mostić. Više u: A. UGLEŠIĆ, 1993, 168; 2002, 101-102.

način da zatvara prostor pravokutna oblika definiran kao bazen.¹¹⁰¹ Dimenzije bazena iznose oko 100×50 metara.¹¹⁰² Konstrukcija bazena slična je konstrukciji evidentiranoj u uvali Čune (KA 73), no njihova izvorna funkcija nije do kraja definirana odnosno izvorno su mogli imati funkciju solana ili vivarija (*vivarium piscina*), odnosno bazena za čuvanje žive ribe. Prema autorima, u odnosu na ostale ribnjake evidentirane uz istočnu jadransku obalu zamjetne su određene razlike koje se prvenstveno odnose na dimenzije i dubine istraženih ostataka.¹¹⁰³ Najveći do danas evidentiran vivarij uz istočnu jadransku obalu je vivarij uz rt Kupanja, dimenzija 100×95 m, koji se sastoji od četiri bazena s ukupnom površinom od oko 7000 m².¹¹⁰⁴ Predmetni ostatci u okolici Velog Rata su plići i manjih dimenzija od poznatih vivarija na istočnoj obali Jadrana pri čemu je uvala Most izrazito plitka, a samim time podložna bržem zagrijavanju mora s nemogućnošću adekvatne izmjene svježeg mora, zbog čega autori ne isključuju mogućnost da je riječ o ostacima solana. S druge pak strane, uzme li se u obzir činjenica o razini mora prije oko 2000 godina, tada je ona na ovom dijelu Jadrana bila oko 1,6 m niža od današnjih vrijednosti.¹¹⁰⁵ U tom slučaju, kameni nasip i dno samog bazena su se u rimskom razdoblju nalazili iznad prosječne morske razine. Ukoliko se navedeni podatci uzmu kao relevantni, dolazi se do zaključka da se bazen punio uz pomoć crpke jer punjenje morem slobodnim padom nije bilo moguće.¹¹⁰⁶ Prema Vitruviju navedeno je bilo moguće uz pomoć sprava za crpljenje vode, tzv. *timpona*, koje su se u rimskom razdoblju koristile za napajanje vrtova te u solanama u procesu dobivanja soli.¹¹⁰⁷ Slijedom navedenog, manje solane su mogle biti uzdignute od razine mora, a samim time nasip je imao funkciju zaštite od prelijevanja mora.¹¹⁰⁸ Slične formacije evidentirane su prilikom rekognosciranja podmorja na području Mrljana, Kraja i Polačina na otoku Pašmanu gdje je, na dubini od 1 m, utvrđeno postojanje većeg broja različitih konstrukcija pri čemu su uz pojedine evidentirani ulomci keramike iz rimskog razdoblja.¹¹⁰⁹ U odnosu na navedene

¹¹⁰¹ Ostatci arhitekture pripisani su solanama i ribnjacima. Više u: A. UGLEŠIĆ, 1993, 168; 2002, 101-102.

¹¹⁰² A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 149, Slika 2. i 3.

¹¹⁰³ Dimenzije vivarija na otoku Velom Brijunu iznose 25×10 m, vivarija uz rt Katoro 65×65 m, vivarija u Svršati 35 ×30 metara. Više u: A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 150. s popisom relevantne literature.

¹¹⁰⁴ V. KOVAČIĆ, 2009, 241-242, Sl. 3. i 4; 243, Sl. 5; 2011, 91-94.

¹¹⁰⁵ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 150. s popisom relevantne literature.

¹¹⁰⁶ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹¹⁰⁷ VITRUVIJE, 1999, 201; A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹¹⁰⁸ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹¹⁰⁹ Z. BRUSIĆ, 2009, 495-496; A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

ostatke, primjeri s područja Veloga Rata spadaju u solane manjih dimenzija.¹¹¹⁰ Dodatni problem pri određivanju funkcije pravokutnog objekta je nemogućnost njegove precizne datacije uslijed nedostataka pokretne arheološke građe, ali i činjenice da su se solane iz rimskog razdoblja nerijetko koristile i kasnije sve do srednjovjekovnog razdoblja. No ukoliko su opisani ostatci bili povezani s ostacima gata u uvali Most tada su najvjerojatnije pripadali istom gospodarskom zdanju i može ih se datirati u rimsko razdoblje.¹¹¹¹

Prema podacima koje donosi C. F. Bianchi, uz obalu od Velog Rata do Sali nalazio se niz solana.¹¹¹² Prema navodima mještana na području zaseoka Soline u Božavi najvjerojatnije su postojale solane što, uz ime, potvrđuju nalazi glinastog naboja unutar uvale te prilikom obrade pojedinih mjesnih vrtova u blizini koji se koristio kao *...uobičajena impregnacija podova u solanama iz svih razdoblja*. Danas je navedeni prostor zatrpan nasipom.¹¹¹³

Sljedeći lokalitet smjestio se uokolo današnjeg župnog groblja na položaju **Mirice/Grusi** (KA 72) uz zaselak Polje. Na lokalitetu su evidentirani ostatci arhitekture koja je pripadala većem objektu iz rimskog razdoblja čiji se ostatci danas prostiru na kopnu i u moru. Veći dio objekta devastiran je krčenjem zemljišta tijekom 19. stoljeća za potrebe sadnje vinove loze i maslina. Kamen i ulomci pokretne arheološke građe s lokaliteta upotrebljeni su za gradnju okolnih suhozidnih ograda.¹¹¹⁴ Sastavni dio lokaliteta najvjerojatnije su ostatci crkvice smještene na blagoj uzvisini Zgon (Zaboje) jugozapadno od zaseoka, koja nosi toponim sv. Jelena ili Garška crkva.¹¹¹⁵ Prema podacima koje donosi A. Uglešić oko 200 m sjeverozapadno od ostataka crkve sv. Jelene, od uvale Čune prema otvorenom moru, prostire se zid u dužini od 400 m¹¹¹⁶ koji je dijelom podignut kao suhozid, a manjim je dijelom kamenje unutar zida povezano žbukom. U ostacima zida autor prepoznaje nekadašnji *limes* između dva rimskodobna posjeda.¹¹¹⁷ U izravnu vezu s ostacima evidentiranim na položaju Mirice/Grusi dovode se ostatci ulomaka keramike s većom količinom ulomaka amfora i ulomak keramičkog pršljena evidentiranih na

¹¹¹⁰ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹¹¹¹ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹¹¹² C. F. BIANCHI, 2011[1879], 73.

¹¹¹³ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 152.

¹¹¹⁴ A. UGLEŠIĆ, 1993, 168; 2002, 100-102; A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 147.

¹¹¹⁵ Kamen s ostataka crkve iskorišten je za gradnju obiteljskih kuća u zaseoku Polje. Ostatci crkve danas su zarasli u gustu vegetaciju (A. UGLEŠIĆ, 1993, 168; 2002, 100-101.). Toponimi Garška ili grčka crkva na otocima podrazumijevaju ostatke iz starokršćanskog razdoblja (A. UGLEŠIĆ, 2002, 72. i dalje).

¹¹¹⁶ Zid je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Meja. Više u: A. UGLEŠIĆ, 1993, 168.

¹¹¹⁷ A. UGLEŠIĆ, 1993, 168.

željeznodobnoj gradini Straža, koja se uzdiže iznad zaseoka Soline istočno od brda Barbin,¹¹¹⁸ no bez provođenja arheoloških istraživanja nije moguće raspravljati o odnosu nalaza iz željeznog i rimskog razdoblja.

U podmorju manje u kopno uvučene **uvale Ćune** (KA 73), u jugoistočnom dijelu dubokog zaljeva na području Velog Rata, evidentiran je nasip paralelan s obalom izgrađen od amorfnog kamena. Nasip je dug 100 m¹¹¹⁹ i s obalom zatvara bazen. Uslijed nagiba obale prema središtu uvale širina bazena nije precizno utvrđena, no procijenjena je na 50 do 60 m, dok se dno nalazi na 100 do 110 cm dubine ispod prosječne morske razine. Pretpostavlja se da je bazen izvorno imao funkciju solane.¹¹²⁰

Ostatci bilo arhitekture bilo pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja evidentirani su na više položaja na području današnjeg naselja **Božava**. Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirani su na položaju Grusine.¹¹²¹ U božavskom polju u blizini bunara Šipnata nalazi se poklopac sarkofaga, koji je služio kao pojilo za stoku (NS 29), datiran u razdoblje kasne antike.¹¹²² Prema podacima prikupljenim od lokalnog stanovništva koje donosi A. Uglešić, u blizini se u prošlosti nalazio i sanduk sarkofaga. Prema pojedinim autorima sarkofag je proizvod salonitanskih radionica 5. i 6. stoljeća.¹¹²³ Nalazi se dovode u vezu s crkvom sv. Križa (sv. Nikole) u Božavi (KA 74), udaljenoj oko 1 km južno od bunara, za koju se pretpostavlja starokršćansko podrijetlo¹¹²⁴ odnosno uz crkvu sv. Nediljice, smještenu oko 300 m sjeveroistočno, koja je u srednjem vijeku bila posvećena sv. Bartolomeju čiji titular također upućuje na starokršćansko podrijetlo.¹¹²⁵ Na nekoliko položaja u božavskom polju kao i na gradinama Nediljno, Kruna i Gračine evidentirani su ulomci rimskodobne keramike koji upućuju i na ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja.¹¹²⁶

Na području današnjeg naselja **Dragove** na položaju Podanci, u jugozapadnom podnožju brda Dubovice, evidentirani su tragovi arhitekture iz rimskog razdoblja,¹¹²⁷ no detaljniji podatci o lokalitetu nisu poznati.

Uz veći broj ostataka objekata različitih funkcija evidentiranih na području Velog

¹¹¹⁸ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 148, 149, 159, T. II, 4.

¹¹¹⁹ Dužina nasipa istovjetna je dužini nasipa unutar uvale Most.; A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 149.

¹¹²⁰ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 149-150, Slika 4.

¹¹²¹ A. R. FILIPI, 1960, 153.

¹¹²² A. R. FILIPI, 1960, 153; A. UGLEŠIĆ, 1993, 156, T. I, 2; 2002, 102. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, NS 927.

¹¹²³ A. UGLEŠIĆ, 1993, 156.

¹¹²⁴ A. UGLEŠIĆ, 1993, 156.

¹¹²⁵ A. UGLEŠIĆ, 1993, 157.

¹¹²⁶ Š. BATOVIĆ, 1992, 65; A. UGLEŠIĆ, 1993, 157.

¹¹²⁷ A. R. FILIPI, 1960, 156.

Rata, u današnjem naselju **Brbinj** na više su položaja evidentirani ostatci objekata iz rimskog razdoblja dok su pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe malobrojni. S uzvišenja

Sl. 40. Brbinj – uvala Lučina, Položaj solana (Izvor: Digitalna ortofoto karta 1:5000, *Geoportal*, <http://geoportal.dgu.hr>)

Zaglav (106 m/nv), smještenog na izduženom poluotoku istočno od središta naselja, potječe primjerak rimskog novca iz razdoblja cara Tiberija.¹¹²⁸ U **uvalama Lučina** (KA 75)¹¹²⁹ i **Jaz** (KA 76) evidentirani su ostatci konstrukcija koje se na temelju dosadašnjih spoznaja mogu pripisati solanama koje se, na temelju nalaza ulomaka kasnoantičkih amfora i bizantske kanelirane keramike iz 6. stoljeća, datiraju u razdoblje kasne

antike.¹¹³⁰ U novijim stručnim radovima ostatci u uvali Lučica se, na temelju tlocrta, datiraju u razdoblje srednjeg vijeka.¹¹³¹ Iz pisanih izvora s kraja 12. stoljeća razvidno je da su se solane u okolici Brbinja nalazile u posjedu samostana sv. Krševana u Zadru, koji ih daje u zakup.¹¹³² Na zračnim snimkama uvale Lučica jasno se uočavaju ostatci konstrukcija paralelnih s linijom današnje obale unutar kojih su vidljivi pregradni zidovi (Sl. 40.).

Uz ostatke u podmorju, na **poluotoku** i **rtu Utra** evidentirani su ostatci arhitekture (KA 77) koju A. Uglešić dovodi u vezu s konstrukcijama evidentiranim u uvali Lučica te ih interpretira kao skladišta za sol.¹¹³³ Ostatci se datiraju u razdoblje kasne antike.¹¹³⁴ Nasuprot poluotoka i rta Utra, u južnom dijelu **otočića Utra**,¹¹³⁵ evidentirani su ostatci arhitekture koji se pripisuju crkvi iz starokršćanskog razdoblja,¹¹³⁶ koja je najvjerojatnije bila posvećena sv. Kuzmi i Damjanu odakle je titular prenesen na romaničku crkvu izgrađenu u samom

¹¹²⁸ M. KALEB, 2014, 62, bilj. 2.

¹¹²⁹ U ranijim radovima A. Uglešić u ostacima konstrukcija prepoznaje ostatke ribnjaka i solana koji su kod lokalnog stanovništva poznati pod nazivom saurne i mostići. Više u: A. UGLEŠIĆ, 1993, 158.

¹¹³⁰ A. UGLEŠIĆ, 1993, 158; 2002, 105.

¹¹³¹ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151, Slika 5.

¹¹³² A. M. STRGAČIĆ, 1949, 98, bilj. 67; M. KALEB, 2014, 63. s popisom literature; Solane su bile u uporabi do 1196. godine. Do smanjenja proizvodnje i ograničavanja proizvodnih kvota na istočnoj jadranskoj obali dolazi nakon pristupanja Zadra Veneciji 1409. godine. Više u: T. RAUKAR, 1977, 212-214.

¹¹³³ A. M. STRGAČIĆ, 1949, 98; A. UGLEŠIĆ, 1993, 158; 2002, 105, bilj. 199.

¹¹³⁴ Lokalni naziv za solane i ribnjake je saurne i mostići.; A. UGLEŠIĆ, 1993, 158.

¹¹³⁵ Otočić je kod lokalnog stanovništva poznatog pod nazivom Školj.; A. UGLEŠIĆ, 1993, 157.

¹¹³⁶ Č. M. IVEKOVIĆ, 1928, 269-270; A. M. STRGAČIĆ, 1949, 97-98; A. R. FILIPI, 1960, 157; I.

mjestu.¹¹³⁷ Prema podacima koje donosi B. Migotti uz crkvu su pronađena dva sarkofaga.¹¹³⁸

Jugoistočno od naselja Brbinj, uz duboku zaštićenu uvalu, formiralo se **naselje Luka**. Na zapadnom rubu južnog dijelu naselja, uz put koji iz uvale vodi prema zapadu, nalazi se **položaj Crkvena** (KA 78).¹¹³⁹ U prvoj polovini 20. stoljeća na lokalitetu su unutar poljoprivrednih površina evidentirani ostatci arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹¹⁴⁰ Prema I. Petricioliju na lokalitetu se nalaze ostatci objekta pravokutna tlocrta, dimenzija 13×6 m, no obilaskom terena od strane A. Uglešića tijekom 1988. godine na površini lokaliteta nisu evidentirani ostatci zidova. Naprotiv, utvrđeno je da se šire područje lokaliteta koristi kao odlagalište građevinskog otpada¹¹⁴¹ unutar kojeg je evidentiran humak visine 0,5 metra.¹¹⁴² Položaj se veže uz ostatke starokršćanske crkve posvećene sv. Stjepanu po kojoj je cijela uvala i naselje, Sustipanja ili Sustipanska luka, dobilo ime.¹¹⁴³ Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu, uz ostatke arhitekture, sastavni dio lokaliteta bila je i nekropola. Naime, u blizini lokaliteta su prilikom izgradnje obiteljske kuće N. Žuvića pronađeni grobovi unutar amfora.¹¹⁴⁴ Podatci o broju grobova kao i o pokretnoj arheološkoj građi nisu poznati. Na položaju Dolac (Škarini vrtli) u blizini Crkvine početkom 20. stoljeća pronađen je ulomak starokršćanskog sarkofaga (NS 31) koji se koristio kao pojilo za stoku u središtu naselja (Kod Špine). U kasnijim razdobljima je razbijen.¹¹⁴⁵ Uz navedene nalaze, 1880. godine na području današnjeg naselja Luka prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta pronađen je ulomak liburnskog cipusa (NS 30). Mikrolokacija nalazišta nije poznata. Spomenik je bio sekundarno iskorišten kao kamenica za vodu unutar župne crkve, za čije je potrebe na vrhu isklesana udubina.¹¹⁴⁶ Spomenik je,

PETRICIOLI, 1962, 313-315; M. SUIĆ, 1974, 61; N. CAMBI, 1978, 607; B. MIGOTTI, 1991, 58, kat. br. 121; 61, kat. br. 132, T. VIII, 4; A. UGLEŠIĆ, 1993, 157-159, T. II, 3; 2002, 103-105; Sl. 89. i 90; B. RANČIĆ, 1995, 45.

¹¹³⁷ A. UGLEŠIĆ, 1993, 157-159, T. II, 3; 2002, 104, Sl. 89. i 90; 105; B. MIGOTTI, 1991, 58, kat. br. 121; 61, kat. br. 132, T. VIII, 4; B. RANČIĆ, 1995, 45.

¹¹³⁸ B. MIGOTTI, 1991, 58, kat. br. 121; 61, kat. br. 132, T. VIII, 4.

¹¹³⁹ A. UGLEŠIĆ, 1993, 169; 2002, 106; I. PETRICIOLI, 1997, 181-182.

¹¹⁴⁰ Č. M. IVEKOVIĆ, 1928, 167.

¹¹⁴¹ A. UGLEŠIĆ, 1993, 169; 2002, 106; I. PETRICIOLI, 1997, 181-182.

¹¹⁴² A. UGLEŠIĆ, 1993, 169; 2002, 106; I. PETRICIOLI, 1997, 181-182.

¹¹⁴³ A. M. STRGAČIĆ, 1949, 96-97; B. FINKA, 1988, 5; A. UGLEŠIĆ, 1993, 169; 2002, 106-107; B. MIGOTTI, 1991, 59-60, kat. br. 126.

¹¹⁴⁴ Nalazi iz grobova pohranjeni su unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: A. UGLEŠIĆ, 1993, 169; 2002, 107, bilj. 203.

¹¹⁴⁵ Podatak je prikupljen od strane lokalnog stanovništva. Više u A. UGLEŠIĆ, 2002, 106-107.

¹¹⁴⁶ Cipus je pronađen prilikom obrade zemljišta 1880. godine. Više u: F. BULIĆ, 1886, 42; Č. M. IVEKOVIĆ, 1928, 167; A. KURILIĆ, 1994, 231.

svojoj ženi Helviji Saturnini, podigao Publije Titien Nepos,¹¹⁴⁷ rimski građanin, najvjerojatnije slobodno rođen, koji je u Luku došao ili izravno iz Etrurije ili preko Jadera.¹¹⁴⁸ Prema imenskom obrascu, i komemorator i pokojnica su podrijetlom iz Italije.¹¹⁴⁹ Spomenik je datiran u razdoblje ranog principata. Supružnici su u blizini nalaza spomenika najvjerojatnije imali posjed¹¹⁵⁰ i to, u blizini ili na samom položaju Crkvina. Na navedeni zaključak, uz kontinuitet sahranjivanja u blizini položaja od 1. ili početka 2. stoljeća do kasne antike, upućuje podatak da su prilikom obrade poljoprivrednih površina u više navrata evidentirani ostatci arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹¹⁵¹ Iako se u literaturi ne donose podatci o mikrolokaciji nalaza, najveće poljoprivredne površine na području današnjeg naselja Luka u prošlosti su se nalazile zapadno od središta današnjeg naselja odnosno uokolo položaja Crkvina.

Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirani su i na području naselja **Žman** koje se razvilo jugoistočno od naselja Luka, uz uvalu Žmančica. Uz župnu **crkvu sv. Ivana Krstitelja** (KA 79) evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja. Podrobniji podatci o ostacima nisu poznati. Pretpostavlja se da je tijekom starokršćanskog razdoblja u okviru prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja podignuta crkva.¹¹⁵² O naseljenosti područja današnjeg naselja tijekom rimskog razdoblja svjedoče nalazi kasnoantičkih grobova evidentiranih na položaju Gređinja, između današnjih naselja Zaglav i Žman,¹¹⁵³ kao i nalazi kamenih spomenika, nakita¹¹⁵⁴ i ulomka zavjetnog natpisa (ZN 4) u blizini Žmanskog jezera. Spomenik je pronađen na poljoprivrednom zemljištu u vlasništvu Kreše Ramova.¹¹⁵⁵ Spomenik, u čast božici Dijani, podiže carski rob Euhemer nakon ispunjenja njegova zavjeta. Iz teksta natpisa ne može se iščitati kojem je caru rob pripadao, no zahvaljujući činjenici da je mogao platiti trošak izrade reljefnog zavjeta A. Kurilić pretpostavlja da je rob morao obavljati neku od važnijih funkcija (administrativnih, novčarskih ili sl.) koja mu je

¹¹⁴⁷ A. KURILIĆ, 1994, 232.

¹¹⁴⁸ A. KURILIĆ, 1994, 232; 2010, 233-234.

¹¹⁴⁹ A. KURILIĆ, 1994, 232, bilj. 115; I. FADIĆ, 1995, 17. bilj. 40.

¹¹⁵⁰ A. KURILIĆ, 1994, 232.

¹¹⁵¹ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1928, 167.

¹¹⁵² A. M. STRGAČIĆ, 1949, 95; M. SUIĆ, 1952b, 174; B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 129; A. UGLEŠIĆ, 2002, 106, Sl. 91; 107.

¹¹⁵³ B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 129.

¹¹⁵⁴ A. KURILIĆ, 1994, 233.

¹¹⁵⁵ M. SUIĆ, 1952a, 247-248, br. 36, Sl. 8.

omogućila financijski izdatak za podizanje navedenog spomenika.¹¹⁵⁶ Prisustvo carskog roba u blizini Žmanskog jezera, nalazi kamenih spomenika i nakita kao i velike obradive površine upućuju na zaključak da se u blizini nalazilo carsko imanje.

Jugoistočno od Žmana, uz jugoistočnu obalu Dugog otoka, razvilo se **naselje Sali** čije se ime u domaćoj znanstvenoj literaturi nerijetko dovodilo u vezu s proizvodnjom soli.¹¹⁵⁷ No šire područje naselja zbog nepristupačnosti obale nije bilo pogodno za podizanje solana o čemu svjedoče i literarni izvori.¹¹⁵⁸ Ostatci solana evidentirani su na otočiću Lavsa, odakle se sol dovozila u Sali kao najveću otočnu luku te se distribuirala u druge krajeve. Konstantin Porfirogenet na otok ubicira *oppidum* čije se ruševine, prema F. Buliću, najvjerojatnije nalaze na Stivanjem polju.¹¹⁵⁹

Prve nalaze iz rimskog razdoblja na području naselja krajem 19. stoljeća zabilježio je don Frane Bulić, koji donosi podatak da je na položaju **Gruh** (KA 80), istočno od Stivanja polja, prilikom obrade zemljišta seljak Božo Frka 1880. pronašao dvije keramičke urne (GR 22) s nalazima ljudskih kostiju i dvije keramičke svjetiljke bez ukrasa i/ili pečata radionice kao prilozima. Urne nisu sačuvane.¹¹⁶⁰ Prilikom obilaska navedenog položaja tijekom 1882. godine, s tadašnjim saljskim učiteljem Petrom Lorinom, Bulić je evidentirao nekoliko gomila s ulomcima krovnih opeka i kupa kanalice (*imbrices*) iz rimskog razdoblja. Također, prema podacima prikupljenim od lokalnog carinika, u polju su i ranije pronalazeni grobovi i urne dok je na području samog naselja Sali pronađen novac cara Maksencija (306.-312.) i Antonina Pija (138.-161.).¹¹⁶¹ Na lokalitetu su u više navrata, tijekom 1950-ih i 1995. godine, provedena arheološka istraživanja koja su bila usmjerena na istraživanje i konzervaciju ostataka crkve sv. Ivana. Iako rezultati navedenih istraživanja do danas nisu objedinjeni i objavljeni u cijelosti,¹¹⁶² razvidno je da je riječ o kompleksnom nalazištu s višestoljetnim kontinuitetom korištenja prostora. Tako je, prilikom objave rezultata arheoloških istraživanja provedenih 1957. godine, I. Petricioli pretpostavio da je crkva

¹¹⁵⁶ A. KURILIĆ, 1994, 233.

¹¹⁵⁷ P. SKOK, 1950, 118.

¹¹⁵⁸ A. M. STRGAČIĆ, 1949, 91.

¹¹⁵⁹ F. BULIĆ, 1886, 71.

¹¹⁶⁰ Nalazi su pohranjeni unutar današnjeg Arheološkog muzeja u Zadru. Više u: F. BULIĆ, 1886, 43.

¹¹⁶¹ F. BULIĆ, 1886, 43.

¹¹⁶² I. PETRICIOLI, 1954, 57-59; 1958, 66-74; 1987, 98-99, Sl. 3; 100-105; T. III, IV; 1997, 171-173, Plan 2; B. MIGOTTI, 1991, 59, kat. br. 125; A. UGLEŠIĆ, 1993, 161-162, Sl. 5. i 6; 163-165; T. V, 1, 2; T. VII, 1, T. VIII, 1; 2002, 107-108, Sl. 92. i 93, 109.

podignuta nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja,¹¹⁶³ što je potvrđeno tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta tijekom 2016. i 2017. godine (Sl. 41. i 42.).¹¹⁶⁴ Naime, tijekom istraživanja su ispod ostataka crkve evidentirani ostatci prethodne arhitekture

Sl. 41. i 42. Zračni snimci dijelova arhitekture na položaju sv. Ivan u Stivanjem polju (J. BARAKA PERICA – J. PETEŠIĆ, 2018, Fig. 4. i 5.)

iz rimskog razdoblja. Predvorje crkve podignuto je nad ostacima termalnog sklopa (lat. *hypocaustum*) od kojeg su *in situ* sačuvani dijelovi stupova izrađenih od opeka (*suspensurae*). Uz hipokaust je istraženo ložište (lat. *prae-furnium*) koje je imalo funkciju zagrijavanja hipokausta (Sl. 42.). Uz ostatke arhitekture, tijekom istraživanja je evidentirana manja količina ulomaka keramike iz ranog Carstva, veća količina ulomaka keramike i stakla iz kasne antike, pokretna arheološka građa iz ranog i razvijenog srednjeg vijeka, dvije kovanice iz 4. stoljeća, od kojih jedna cara Teodozija I (379.-395.),¹¹⁶⁵ te osam grobova koji su datirani u razdoblje kasne antike i srednjeg vijeka.¹¹⁶⁶ Prema I. Petricoliju, antičkom ili kasnoantičkom razdoblju pripada i neukrašeni sanduk sarkofaga bez poklopca (NS 32) pronađen u lađi crkve.¹¹⁶⁷ Ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja može se pripisati ulomak oštećenog zavjetnog natpisa (ZS 5)¹¹⁶⁸ podignutog u čast Herkula radi ispunjena želje. Spomenik je, unutar ogradnog zida u blizini ostataka crkve sv. Ivana, pronašao mjesni župnik 1992. godine. Spomenik je podigao *Arthinus* (?), koji je najvjerojatnije bio vojnik

¹¹⁶³ I. PETRICIOLI, 1987, 101.

¹¹⁶⁴ J. BARAKA PERICA – J. PETEŠIĆ, 2018, Fig. 4. i 5.

¹¹⁶⁵ J. BARAKA PERICA – J. PETEŠIĆ, 2018, Fig. 7.

¹¹⁶⁶ J. BARAKA PERICA – J. PETEŠIĆ, 2018, Fig. 6, tomba 7.

¹¹⁶⁷ Prema I. Petricoliju riječ je o antičkom sarkofagu koji je naknadno donesen u crkvu (Više u: I. PETRICIOLI, 1987, 105; 1996, 62.) i koji je prema A. Uglešiću u navedenom slučaju mogao biti prerađen (A. UGLEŠIĆ, 1993, 164-165, T. V, 2; 2002, 104, bilj. 214.)

¹¹⁶⁸ Više o sačuvanosti spomenika u: A. KURILIĆ, 1994, 234.

odnosno centurion nepoznate kohorte militarije. Njegovo ime, *Arthinus* (?), po prvi je put zabilježeno na nekom natpisu na istočnoj obali Jadrana. Pod imenom *Artinus*, *Artinius* i sl. navodi se delmatsko pleme *Arhitae*¹¹⁶⁹ te bi *Arthinus* (?), prema A. Kurilić, mogao biti delmatskog podrijetla. S druge strane, nomen *Titius* podjednako se javlja u svim dijelovima Carstva.¹¹⁷⁰ Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata odnosno na kraj 2. ili početak 3. stoljeća.¹¹⁷¹ Uz arhitektonske ostatke, o kontinuitetu naseljenosti Stivanjeg polja svjedoči nalaz ulomka starokršćanske keramičke uljanice tipa Anselmino – Pavolini XA1a 1957. godine, s djelomično sačuvanim reljefnim prikazom ribe na disku. Navedeni tip svjetiljki proizvodio se na prostoru sjeverne Afrike u dužem vremenskom razdoblju, od kraja 4. ili početka 5. do početka 8. stoljeća.¹¹⁷²

Izuzev ostataka arhitekture, grobova i ulomaka pokretne arheološke građe evidentiranih na položaju ostataka crkve sv. Ivana, o intenzivnom korištenju prostora današnjeg naselja Sali tijekom rimskog razdoblja svjedoče nalazi ulomaka keramičkih posuda i krovnih opeka na položajima Citorije, na brdu Koženjak i kod župne crkve.¹¹⁷³ U drugoj polovici 19. stoljeća saljski carinik Mate Karabaić posjedovao je zbirku rimskog novca,¹¹⁷⁴ no podatci o uvjetima nalaza istog nisu poznati. S nepoznatog položaja iz naselja potječu nalazi dviju keramičkih svjetiljki tipa *firmalampen* bez sačuvanog pečata radionica koje se datiraju u razdoblje 3. stoljeća.¹¹⁷⁵ Na željeznodobnoj gradini Koženjak, smještenoj između naselja Sali i uvale Telašćica,¹¹⁷⁶ u okviru kasnoantičke utvrde¹¹⁷⁷ evidentirani su ostatci srednjovjekovne crkve kao i ulomci keramike iz rimskog razdoblja,¹¹⁷⁸ odnosno ulomci crkvenog namještaja koji se datiraju u razdoblje predromanike.¹¹⁷⁹

Na krajnjem jugoistočnom rtu Dugog otoka, na uskoj i plitkoj prevlaci **Mala Proversa** (KA 81), koja je u rimskom razdoblju najvjerojatnije bila spojena sa susjednim

¹¹⁶⁹ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2817.

¹¹⁷⁰ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2817.

¹¹⁷¹ A. KURILIĆ, 1994, 234-235, br. 42, T. X, 2; 1999, kat. br. 2817; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 429, kat. br. 69, Sl. 13.

¹¹⁷² J. VUČIĆ, 2009, 21-22, bilj. 85; 67, kat. br. 64.

¹¹⁷³ A. R. FILIPI, 1960, 167.

¹¹⁷⁴ F. BULIĆ, 1886, 43.

¹¹⁷⁵ Svjetiljke su pronađene 1891. godine. Pohranjene su unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: G. BERSA, 1906, 88, kat. br. 590. i 591; J. VUČIĆ, 2009b, 11, 40-41, kat. br. 94. i 95.

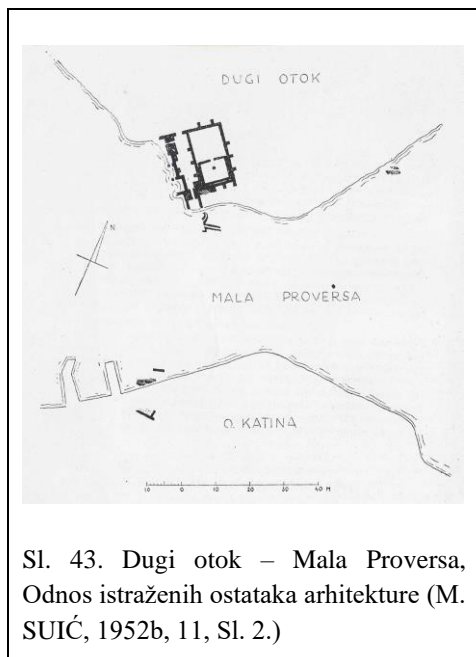
¹¹⁷⁶ M. SUIĆ, 1952a, 174; 1960, 204; Š. BATOVIĆ, 1992, 65.

¹¹⁷⁷ M. Č. IVEKOVIĆ, 1928, 256; Z. GUNJAČA, 1986, 128.

¹¹⁷⁸ I. PETRICIOLI, 1954, 60.

¹¹⁷⁹ M. Č. IVEKOVIĆ, 1928, 256; I. PETRICIOLI, 1954, 60; A. R. FILIPI, 1981, 30. i dalje; Z. GUNJAČA, 1986, 128; B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 128; A. UGLEŠIĆ, 1993, 169-170.

otočićem Katinom, istraženi su ostatci većeg objekta gospodarskog karaktera iz rimskog razdoblja. Ostatci se nalaze na Dugom otoku i na otočiću Katina (Sl. 43.).¹¹⁸⁰ Otočić Katina smjestio se po sredini uskog prolaza između Dugog otoka i otoka Kornata, zatvarajući jednim dijelom uvalu Telašćicu na Dugom otoku. Sa sjeveroistočne strane otočića nalazi se morski prolaz Mala Proversa, širok 40 m i dubok do 1,5 m, koji je u središnjem dijelu

Sl. 43. Dugi otok – Mala Proversa, Odnos istraženih ostataka arhitekture (M. SUIĆ, 1952b, 11, Sl. 2.)

produbljen kako bi njime mogli ploviti manji brodovi. Na suprotnoj strani otočića nalazi se, širi i dublji, prolaz Velika Proversa koji ga odjeljuje od otoka Kornata. S obzirom na današnju dubinu prolaza Mala Proversa, otočić Katina je u rimskom razdoblju najvjerojatnije bio integralni dio Dugog otoka.¹¹⁸¹ Na lokalitetu su tijekom 1951. godine provedena arheološka istraživanja koja su u prvom redu bila usmjerena na istraživanje dijelova arhitekture na jugoistočnom dijelu Dugog otoka dok su ostatci arhitekture u sjeverozapadnom dijelu otočića Katina u većoj mjeri dokumentirani. Rezultati istraživanja

objavljeni su u vidu izvješća, s objavom tlocrta istraženih dijelova arhitekture i sumarnim podacima o prikupljenoj pokretnoj arheološkoj građi.¹¹⁸²

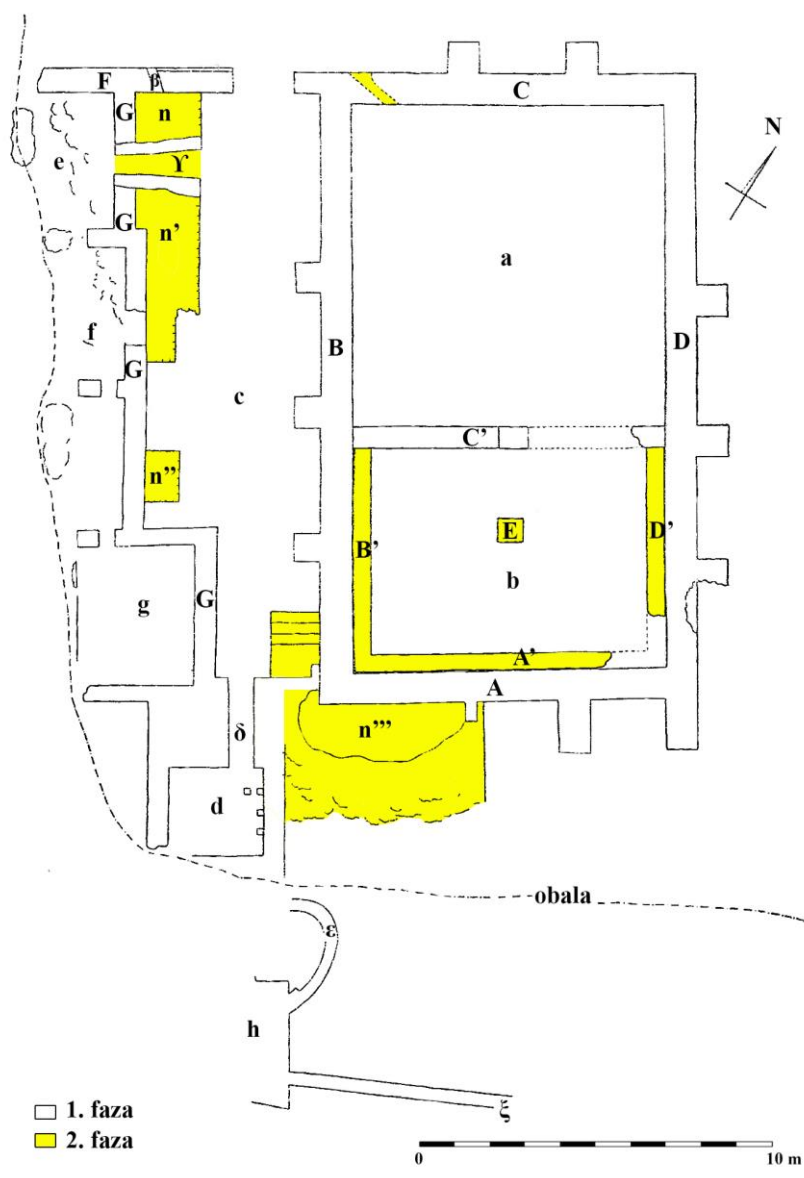
Među istraženim ostacima arhitekture u jugoistočnom dijelu Dugog otoka, koji su pripadali gospodarskom dijelu kompleksa, najbolje je sačuvana cisterna, dimenzija 18×11 metara (Sl. 44.). Riječ je o dva bazena različitih dimenzija, bazena *a* dimenzija 9×9 m i bazena *b* dimenzija 8×5 m, smještenih jedan pored drugog s različitim visinama podova (*piscinae limariae*) odnosno sustavom koji je omogućavao prelijevanje i pročišćavanje vode (Sl. 44, *a* i *b*). U prvoj, starijoj fazi kišnica se unutar bazena skupljala direktno s krovova obližnjih prostorija. U drugoj fazi dolazi do preinaka unutar bazena *b*, koji dobiva krov, te se voda sada slijeva i s krova. Izuzev bazena, sastavni dio navedenog sustava pročišćavanja vode prema M. Suiću bile su prostorija *c*, kanal *δ*, prostorija *d* te kanali *ε* i *ε* koji se danas

¹¹⁸⁰ M. SUIĆ, 1952b, 174-188.

¹¹⁸¹ Pretpostavlja se da je za vrijeme rimske dominacije istočnom jadranskom obalom dubina prolaza Mala Proversa iznosila oko 50 centimetara. Prolaz je u rimskom razdoblju predstavljao prevlaku koja je za vrijeme oseka bila spojena sa susjednim kopnom, odnosno Dugim otokom. Više u: M. SUIĆ, 1952b, 174.

¹¹⁸² M. SUIĆ, 1952b, 174. i dalje.

nalaze pod morem (Sl. 44, *c*, *d*, δ , ϵ i ϵ). Navedene prostorije nalazile su se na različitim razinama, što je omogućavalo protok vode iz jedne u drugu putem uskih propusta (*percolum*).¹¹⁸³ Na taj je način bila omogućena cirkulacija vode do podzemne jame *h*, koja je imala funkciju razdjelnika (*divisorium*) (Sl. 44, *h*). Pročišćena voda se unutar jame skupljala i dalje sustavom kanala odvodila i opskrbljivala vodom objekte na današnjem jugoistočnom

Sl. 44. Dugi otok – Mala Proversa, Ostatci gospodarskog dijela objekta s označenim fazama izgradnje (M. JURJEVIĆ prema M. SUIĆ, 1952b)

¹¹⁸³ M. SUIĆ, 1952b, 178, Sl. 3; 185.

dijelu Dugog otoka i na otočiću Katina. Prema izračunima M. Suića voda se, od bazena za skupljanje do ostataka arhitekture na obali, putem navedenog sustava dostavljala koristeći pad terena od oko 2% pri čemu je pad prema ostacima arhitekture na otočiću Katina morao biti još veći.¹¹⁸⁴ Uz bazene i prostorije koje su bile u funkciji sakupljanja i pročišćavanja vode, jugozapadno su izgrađene prostorije označene slovnim oznakama *e, f* i *g* (Sl. 44, *e, f* i *g*). Unutar navedenih prostorija nalazili su se uski propusti kroz koje je strujala voda. U mlađoj fazi, probijanjem kanala γ unutar zida *G*, omogućeno je i pritjecanje vode iz prostorije *c* u prostoriju *e*. Graditelji objekta iskoristili su prirodnu konfiguraciju terena te su najvjerojatnije kopanjem užeg kanala doprinijeli jakom strujanju mora koje je omogućilo nesmetano kretanje ribe koja se lovila. Uz navedene položaje podizani su bazeni za čuvanje žive ribe (*vivarium piscium*), odakle se dalje plasirala na tržište.¹¹⁸⁵ Ribnjak je bio ograđen obalnim zidom čiji se ostatci danas nalaze pod morem.¹¹⁸⁶ Gradnja bazena za čuvanje žive ribe istovjetna je gradnji sustava za skupljanje i pročišćavanje vode odnosno sredini 1. stoljeća.¹¹⁸⁷

Uz gospodarski dio, funkcionalni dio kompleksa predstavlja stambeni dio čiji su ostatci evidentirani na sjeverozapadnoj padini otočića Katina (Sl. 43.). Na položaju je evidentiran veći broj zidova koji su zatvarali više prostorija neutvrđenih dimenzija i namjene. Zidovi su djelomično uništeni abrazivnim djelovanjem mora dok je dio najvjerojatnije sačuvan i prostire se ispod poljoprivrednih površina.¹¹⁸⁸ Unutar jedne od prostorija istražen je mozaik koji je, uslijed abrazivnog djelovanja mora i izloženosti atmosferilijima, dijelom devastiran. Izrađen je u tehnici *opus tessellatum* od višebojnih kockica crne, bijele, sive, crvene i sivkastozelene boje s motivom rozeta, promjera 95 centimetara. Unutar rozeta nalaze se manji sferni isječci različitih boja koji se u obliku lepeze pravilno izmjenjuju. Prostor između rozeta ispunjen je crveno-bijelo-zelenim pojasevima zvjezdastog oblika.¹¹⁸⁹ Mozaici su nastali istovremeno s izgradnjom objekta odnosno datiraju se u sredinu 1. stoljeća.¹¹⁹⁰ Analogije navedenom motivu mozaika J. Meder pronalazi u višebojnom mozaiku evidentiranom u Pompejima koji je također izrađen u

¹¹⁸⁴ M. SUIĆ, 1952b, 185-186.

¹¹⁸⁵ M. SUIĆ, 1952b, 178, Sl. 3; 186.

¹¹⁸⁶ Ostatci zida evidentirani su u podmorju s dugootočke strane lokaliteta.; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 77-78, Sl. 8.

¹¹⁸⁷ M. SUIĆ, 1952b, 187; M. ZANINOVIĆ, 1967, 367; D. VRSALOVIĆ, 1976, 361; 2011, 174-188.

¹¹⁸⁸ Evidentirani zidovi su dokumentirani. Više u: M. SUIĆ, 1952b, 184.

¹¹⁸⁹ Mozaik je izvađen i pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: M. SUIĆ, 1952b, 182, Sl. 8; 184, T. XIII, sl. 1. i 2; J. MEDER, 2003, 91-92, Tabela, XXXVII, sl. 1.

¹¹⁹⁰ J. MEDER, 2003, 91-92, Tabela, XXXVII, sl. 1.

tehnici *opus tessellatum* od nepravilnih kockica crne, bijele, žute i zelene boje i datiran u kasno razdoblje II. stila.¹¹⁹¹

U izravnu vezu s ostacima gospodarskog dijela rimske ruralne arhitekture na položaju Mala Proversa dovode se ostatci solana u uvali Šipnata (KA 86),¹¹⁹² ostatci ribnjaka utvrđenog na otoku Svršata Vela (KA 87)¹¹⁹³ kao i ostatci dvaju molova na otočiću Trstikovac, koji su najvjerojatnije imali funkciju mamljenja ribe u uvalu i hvatanja u mreže. Nekoliko stotina metara sjeverozapadno od ostataka rimske ruralne arhitekture u Maloj Proversi, u podnožju brda Sukavac, na položaju Crkvina nalaze se ostatci manje crkve. Ostatci se danas nalaze unutar poljoprivrednih površina u polju Čuh. Na temelju titulara i tehnike gradnje, pretpostavlja se starokršćansko podrijetlo crkve.¹¹⁹⁴ U blizini crkve pronađen je dječji grob unutar amfore¹¹⁹⁵ na temelju čega se ostatci crkve dovode u izravnu vezu s arhitekturom u Maloj Proversi.¹¹⁹⁶ Crkva je najvjerojatnije bila posvećena sv. Luki.¹¹⁹⁷

Paralelno s Dugim otokom, s istočne strane, odvojen Zverinačkim kanalom pruža se **otok Zverinac**. Južno od otočkog polja i uvale Podripišće nalaze se ostatci crkve lokalnog naziva **Garška crkva** (KA 82)¹¹⁹⁸ koja je danas zarasla u gustu vegetaciju. Uz crkvu su, na kopnenom dijelu lokaliteta, evidentirani grobovi, ulomci keramike i kockice mozaika¹¹⁹⁹ dok su u uvali Podripišće evidentirani ostatci pristaništa koji su datirani u rimsko razdoblje.¹²⁰⁰ Podrobnije podatke o ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja nije moguće izvoditi bez provođenja arheoloških istraživanja.

Jugoistočno od otoka Zverinca te istočno od Dugog otoka smjestio se otok Rava od kojeg je odvojen Ravskim kanalom. Podrobniji podatci o naseljenosti otoka u rimskom razdoblju nisu poznati, izuzev podatka da su na položaju Grba evidentirani ulomci keramike iz rimskog razdoblja dok su u uvali Lokvine u Maloj Ravi evidentirani ostatci objekta koji se datira u razdoblje kasne antike.¹²⁰¹

¹¹⁹¹ Za pompejski primjerak motiva E. Pernace ne nalazi analogije. Više u: J. MEDER, 2003, 92, bilj. 201.

¹¹⁹² D. VRSALOVIĆ, 2011, 109.

¹¹⁹³ D. VRSALOVIĆ, 2011, 110, T. 61, 1.

¹¹⁹⁴ I. PETRICIOLI, 1954, 61; B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 127; A. UGLEŠIĆ, 1993, 171; 2002, 110.

¹¹⁹⁵ I. PETRICIOLI, 1954, 61; B. MIGOTTI, 1991, 60, kat. br. 127; A. UGLEŠIĆ, 1993, 171, bilj. 99; 2002, 110, bilj. 217.

¹¹⁹⁶ I. PETRICIOLI, 1954, 61; A. UGLEŠIĆ, 1993, 171-172; 2002, 110.

¹¹⁹⁷ A. R. FILIPI, 1981, 33; A. UGLEŠIĆ, 1993, 171; 2002, 110, bilj. 216.

¹¹⁹⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 83.

¹¹⁹⁹ I. RUBIĆ, 1955, 176-177, sl. 3; A. UGLEŠIĆ, 2002, 83-84, Sl. 69.

¹²⁰⁰ A. UGLEŠIĆ, 2002, 84.

¹²⁰¹ J. FARIČIĆ, 2008, 55.

6. 1. 2b. Kornatsko otočje

S područja današnjeg **kornatskog otočja** poznato je nekoliko nalazišta s ostacima arhitekture, gospodarske aktivnosti ili pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirani su u uvalama Šipnata i Tarac na otoku Kornatu, otoku Vela Svršata te otočićima Trstikovac i Lavsa. Osim opisanih, nalazi iz rimskog razdoblja evidentirani su na položajima Knežak, u Koromačni, kod Lučice, kod oba Pod sela na otoku Kornatu, zatim na položaju kod Jadre na otoku Gustacu, kod Vrulja na otoku Bisagi, na otoku Levrnaki i Donjoj Veloj Abi.¹²⁰² Na temelju do danas prikupljenih podataka, razvidno je da je na kopnenom dijelu otoka Šilo, Aba, Smokvenjak¹²⁰³ i Levrnake¹²⁰⁴ tijekom rimskog razdoblja vršena eksploatacija kamena. Uz ostatke kamenoloma, u podmorju navedenih otoka evidentirani su ulomci keramike.¹²⁰⁵

Najintenzivnija aktivnost u vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom odvijala se na području samog **otoka Kornata**. U zaleđu uvale Tarac, koja se nalazi u središnjem dijelu otoka, smjestila se srednjovjekovna **crkva Gospe od Tarca** (KA 83) koja je sagrađena u okviru prethodne starokršćanske crkve. Riječ je o kompleksnom arheološkom nalazištu s kontinuitetom sakralne uporabe od starokršćanskog razdoblja¹²⁰⁶ do danas. U neposrednoj blizini lokaliteta nalazi se gradina Tureta (59 m/nv) s ostacima utvrde iz bizantskog razdoblja na čijoj su površini evidentirani ulomci pokretne arheološke građe iz željeznog i rimskog razdoblja, među kojima dva ulomka krovnih opeka s djelomično sačuvanim pečatima radionice *Pansiana*, ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom *APSIA* pronađenim unutar utvrde te nekoliko djelomično sačuvanih pečata različitih radionica.¹²⁰⁷ Pokretna arheološka građa iz željeznog razdoblja evidentirana je tijekom recentnih arheoloških istraživanja i na položaju današnje crkve Gospe od Tarca, koja upućuje na postojanje groblja iz željeznog razdoblja na području sakralnog kompleksa.¹²⁰⁸ O važnosti sakralnog kompleksa govore podatci iz srednjovjekovnih izvora iz kojih je razvidno da je

¹²⁰² A. R. FILIPI, 1981, 23. i dalje.

¹²⁰³ Z. BRUSIĆ, 1974, 68.

¹²⁰⁴ S. KULUŠIĆ, 2006, 71, Sl. 63.

¹²⁰⁵ Z. BRUSIĆ, 1974, 68; A. R. FILIPI, 1981, 46; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 83.

¹²⁰⁶ M. SUIĆ, 1952a, 246-247; A. R. FILIPI, 1960, 170-171; I. PETRICIOLI, 1970, 725; E. HILJE, 1997, 498, bilj. 3.

¹²⁰⁷ T. FABIJANIĆ, 2014a, 517; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 73, Sl. 4/4; 82; 2017, 26, 28, Sl. 33.

¹²⁰⁸ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 26-27, Sl. 29.

cijeli otok Kornat u srednjem vijeku imao titular otoka Sv. Marije.¹²⁰⁹

Od 2006. godine na lokalitetu se provode sustavna arheološka istraživanja čiji su rezultati do danas objavljeni u nekoliko različitih publikacija.¹²¹⁰ U dosadašnjim je istraživanjima, koja su usmjerena na ostatke starokršćanske crkve, evidentirana veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput dva ulomka kamenog vijenca ukrašenih tzv. kimationom,¹²¹¹ arhitektonski ulomak (?) s vegetabilnim ukrasom, ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice ...*ESONIA* (*FAESONIA* ili *AFAESONIA*), ulomci keramički svjetiljki tipa *firmalampen* bez sačuvanih pečata radionica, brončana fibula, nekoliko primjeraka novčića iz rimskog razdoblja¹²¹² među kojima i novac carice Sabine, supruge cara Hadrijana, ulomci kamene plastike i dr. nalazi.¹²¹³ Kao donji prag vrata crkve uzidan je ulomak nadgrobnog natpisa (NS 33), datiran u 1. stoljeće.¹²¹⁴ Pojedini autori pretpostavljaju da je natpis, kao građevni materijal za gradnju starokršćanske bazilike, slučajno donesen na otok.¹²¹⁵ Spomenik, koji je najvjerojatnije bio dio veće grobne konstrukcije bilo mauzoleja, edikule ili grobne parcele, tijekom 1. stoljeća u spomen na majku Sekundu podiže gradski magistrat Sever, koji je obnašao funkciju edila odnosno duumvira. Iz teksta natpisa nije razvidno u kojem je gradu obavljao navedenu funkciju.¹²¹⁶ Uz navedeni natpis, tijekom arheoloških istraživanja starokršćanske crkve, unutar urušenja sjeverne vanjske prostorije, pronađen je ulomak natpisa (NS 34) s dosta oštećenim tekstom koji najvjerojatnije pripada nadgrobnom spomeniku. Kao i prethodni, spomenik se datira u 1. stoljeće. Sa stražnje strane spomenika nalaze se tri četvrtasta udubljena koja upućuju na zaključak da je spomenik bio ugrađen unutar većeg spomenika.¹²¹⁷ Uz nadgrobne spomenike, tijekom istraživanja ostataka starokršćanske crkve 2009. godine, istočno od južne pastoforije, uz južni zid apside, istražena je zidana grobnica s ostatcima inhumirane

¹²⁰⁹ Otok se pod navedenim imenom prvi put spominje u srednjovjekovnim spisima 1318. godine. Više u: E. HILJE, 1997, 498, bilj. 3.

¹²¹⁰ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 70. i dalje; 2017; T. FABIJANIĆ – I. RADIĆ ROSSI – M. MENĐUŠIĆ, 2014, 403. i dalje; M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 39-56.

¹²¹¹ M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 50, Sl. 14; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 26-27, Sl. 31. i 32.

¹²¹² Predmeti su pronađeni na različitim pozicijama tijekom arheoloških istraživanja sakralnog kompleksa iz starokršćanskog razdoblja u razdoblju od 2006. do 2009. godine.; M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 50-51, Sl. 14.

¹²¹³ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 26.

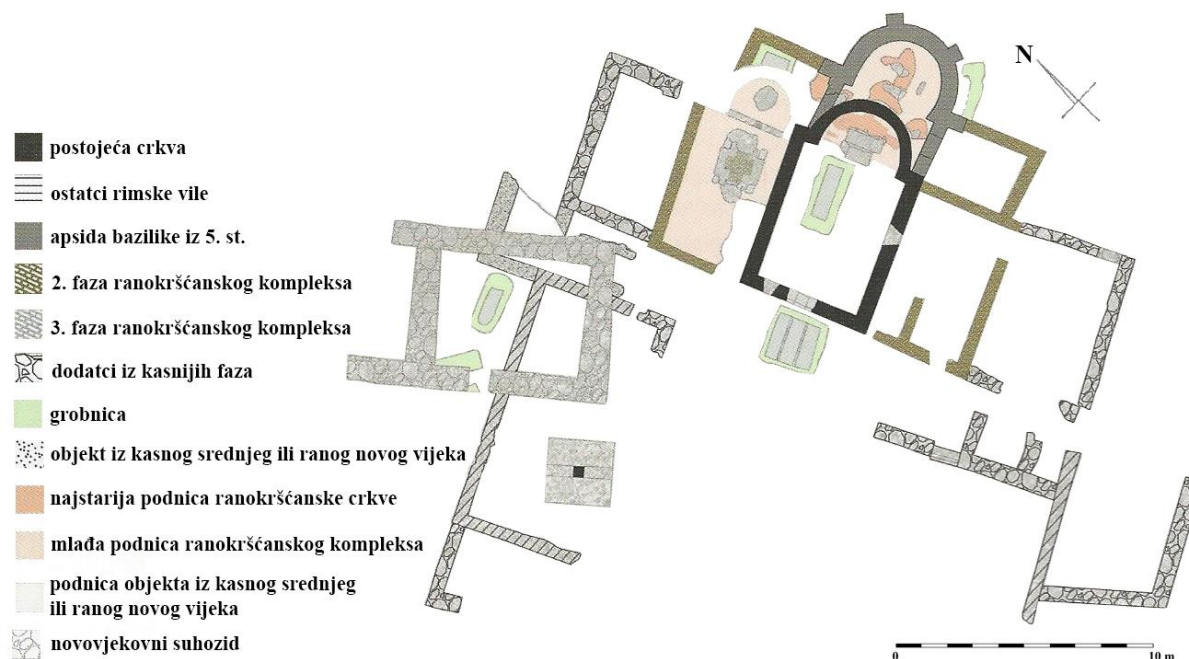
¹²¹⁴ K. STOŠIĆ, 1941, 238.

¹²¹⁵ M. SUIĆ, 1952a, 247; A. KURILIĆ, 1994, 235-236, bilj. 125.

¹²¹⁶ Č. IVEKOVIC, 1928, 250; K. STOŠIĆ, 1941, 238; M. SUIĆ, 1952a, 246-247, br. 35; 1974, 61, T. III; A. R. FILIPI, 1981, 24, 48-49, sl. na str. 49; B. NEDVED, 1992, 166, kat. br. 175; A. KURILIĆ, 1994, 236.

¹²¹⁷ M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 50, Sl. 14.

pokojnice (GR 23) datirana u razdoblje kasne antike.¹²¹⁸ Veći broj zidanih grobnica iz kasne antike istražen je i tijekom kasnijih arheoloških kampanja čiji nalazi upućuju na kontinuitet sahranjivanja na lokalitetu kroz duže vremensko razdoblje.¹²¹⁹

Sl. 45. Otok Kornat – crkva Gospe od Tarca, Odnos istraženih dijelova arhitekture s označenim fazama izgradnje (I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 31, Sl. 43.)

Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu, dostupnih iz objavljenih rezultata sustavnih arheoloških istraživanja, razvidno je da se jugozapadno i sjeverozapadno od istraženih ostataka starokršćanske i današnje crkve pružaju dva paralelna zida, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, koji su datirani u rimsko razdoblje. Zid evidentiran sjeverozapadno od istraženih ostataka sakralne arhitekture na završetcima skreće u smjeru sjeveroistoka, odnosno jugoistoka, tvoreći jednu ili više prostorija nepoznatih dimenzija (Sl. 45.).¹²²⁰ Iako ostatci navedenih zidova nisu detaljnije obrađeni, kako je navedeno, u svjetlu nalaza pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, mogli bi se pripisati ostacima rimske ruralne arhitekture uz koju se razvila i nekropola vlasnika objekta, u ovom slučaju najvjerojatnije duumvira Severa, koji je tijekom 1. stoljeća u okviru objekta podigao

¹²¹⁸ M. ZORNIJA – M. MENĐUŠIĆ, 2015, 45-46, Sl. 13.

¹²¹⁹ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 34-37, Sl. 50-55, Sl. 58, Sl. 60-62.

¹²²⁰ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 31, Sl. 43. Plan nalazišta s označenim razvojnim fazama unutar lokaliteta; 33, Sl. 47.

nadgrobni spomenik u čast pokojne majke. Sastavni dio objekta bilo je i pristanište čiji su ostatci evidentirani u podmorju uvale Tarac (KA 84). Na temelju pronađenih ulomaka pokretne arheološke građe korištenje pristaništa se datira u razdoblje od 1. stoljeća pr. Krista/1. stoljeća n. Krista do kasne antike.¹²²¹

Sl. 46. Otok Kornat – položaj Zlatarica u Trtuši, Segment zida iz rimskog razdoblja (I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 25, Sl. 27.)

Ostatci zidova rađenih od poluobrađenog kamena povezanog žbukom koji se mogu povezati s ostacima rimske ruralne arhitekture te ulomci finije keramike, amfora i krovnih opeka evidentirani su **na položaju Zlatarica** (KA 85), na predjelu Trtuša, u središnjem dijelu otoka Kornata. Ostatci se datiraju u razdoblje 1. i 2. stoljeća¹²²² (Sl. 46.). Ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja evidentirani su na položaju Njivice ili Mala njiva, jugoistočno od Sedlastog boka na otoku Kornatu,¹²²³ dok je na položaju Sedlasti bok u moru evidentiran nasip koji strukturom, prema podacima koje donose I. Radić Rossi i T. Fabijanić, slični nasipima evidentiranim u uvali Tarac odnosno ostacima na otocima Svršata Vela i Trstikovac.¹²²⁴

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture, pristaništa i pokretne arheološke građe iz rimskog

razdoblja, unutar **uvale Šipnata** (KA 86) evidentirani su zidovi vezani žbukom koji se protežu cijelom širinom uvale. Temelji zidova nalaze se na dubini od oko 2 metra. Na temelju sličnosti ostataka navedene arhitekture s nalazištem u uvali Lavsa te nalaza ulomaka keramike iz 1. stoljeća, ostatci se pripisuju solanama iz rimskog razdoblja koje su u kasnijim razdobljima korištene kao jaz za izlov ribe (i/ili *vivarium/vivaria*).¹²²⁵ D. Vrsalović pretpostavlja da je solana u uvali Šipnata bila u uskoj vezi s ostacima bazena u Maloj Proversu.¹²²⁶

¹²²¹ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 8, 71, 83; 2017, 28, Sl. 35. i 36; 29, Sl. 37-39; I. RADIĆ ROSSI, 2014, 519-520; T. FABIJANIĆ – I. RADIĆ ROSSI – M. MENĐUŠIĆ, 2014, 409.

¹²²² I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 81, Sl. 12; 2017, 25, Sl. 27; bilj. 108.

¹²²³ S. KULUŠIĆ, 2006, 124; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 26.

¹²²⁴ I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 26.

¹²²⁵ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 50; 1976, 361; 2011, 109, bilj. 466. i 467; 110, bilj. 470; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2017, 24.

¹²²⁶ D. VRŠALOVIĆ, 2011, 109.

Ostatci ribnjaka (*vivarium/vivaria*) iz rimskog razdoblja evidentirani su unutar uvale smještene na sjeverozapadnoj strani **otočića Svršata Vela** (KA 87). S južne strane uvale evidentirani su ostatci bazena, dimenzija 35×30 m,¹²²⁷ koji se nalaze na dubini od 1,7 do 6,30 metra. S kopnene strane liniju bazena predstavlja linija obale dok su zidovi ostale tri stranice rađeni od pravilno klesanog kamena povezanog obilnim nanosima žbuke. Sačuvani su do visine od 4,60 m dok im se na prosječnoj dubini od 1,7 m nalazi gornja površina. Ostatci se datiraju u razdoblje 1. stoljeća pr. Krista do 1. stoljeća n. Krista.¹²²⁸ Prema D. Vrsaloviću navedeni objekt je bio funkcionalni dio vile u Maloj Proversu.¹²²⁹

Uz ostatke solana iz rimskog razdoblja evidentiranih u uvali Šipnata na otoku Kornatu, unutar **uvale Lavsa** (KA 88) na istoimenom otoku evidentirani su ostatci arhitekture izrađene od pravilnog kamena povezanog obilnim nanosima žbuke. Ostatci se pripisuju solanama. Na temelju nalaza ulomaka različitih vrsta keramike nalazište se datira u 1. i 2. stoljeće. Uz ostatke solana u moru, na sjeveroistočnoj strani uvale Lavsa, na kopnu, su evidentirani ostatci arhitekture koji su, na temelju nalaza ulomaka amfora i različitih vrsta ulomaka keramike, datirani u rimsko razdoblje.¹²³⁰ Recentnijim istraživanjima ostatci arhitekture na kopnu definirani su kao skladišta za sol koja su bila u funkciji srednjovjekovnih solana, datiranih temeljem tehnike gradnje u 14. stoljeće.¹²³¹ Postojanje srednjovjekovne arhitekture ne isključuje postojanje arhitekture iz rimskog razdoblja i na kopnu.

U podmorju kornatskog otočja zabilježen je veći broj brodoloma s teretom različitih proizvoda koji se datiraju u antičko razdoblje.¹²³²

Uz jugozapadnu obalu **otočića Trstikovca**,¹²³³ najsjevernijeg otoka u otočnoj skupini Trimuli ili Tremuli,¹²³⁴ evidentirana su dva nasipa duga oko 20 m (KA 89). U središnjem su dijelu udaljena jedan od drugog oko 15 m, a na krajevima 10 metara. Nasipi su na vanjskim

¹²²⁷ U literaturi se navode različite dimenzije bazena, od 26×26 m (D. VRSALOVIĆ, 1974, 50.), 24×26 m (D. VRSALOVIĆ, 2011, 109-110, T. 61, 1.) do 18×19 m (Z. BRUSIĆ, 1974, 68.).

¹²²⁸ E. FLORIDO – R. AURIEMMA – S. FAIVRE – I. RADIĆ ROSSI – F. ANTONIOLI – S. FURLANO – G. SPADA, 2011, 105-113, Fig. 7, Fig. 8, A-C.

¹²²⁹ D. VRSALOVIĆ, 2011, 110, T. 61, 1.

¹²³⁰ D. VRSALOVIĆ, 1974, 50; 1976, 361; 2011, 110, bilj. 471. i 472; 223, bilj. 1051. i 1052; T. 62, 1-3.

¹²³¹ E. HILJE, 1997, 498-500, Slika 2.

¹²³² I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 76. i dalje.

¹²³³ Prema A. R. Filipiju podrijetlo imena otoka vezuje se uz nasade trstike, biljke koja i danas raste na otoku i za čiji je veći uzgoj potrebna voda. Autor iznosi pretpostavku da je biljka donesena na otok za vrijeme Rimskog Carstva. Više u: A. R. FILIPI, 2003, 119.

¹²³⁴ A. R. FILIPI, 2003, 118.

rubovima sačuvani u visini od 1, metra.¹²³⁵ Uokolo nasipa te na samoj obali evidentirani su ulomci keramike iz rimskog razdoblja. Cijeli otočić bio je obzidan suhozidom koji je devastiran uslijed abrazivnog djelovanja mora. A. R. Filipi u nasipima prepoznaje pristaništa koja su bila u funkciji pretpostavljenih ostataka arhitekture na kopnu i dovodi ih u izravnu vezu s ostacima rimske arhitekture u Maloj Proversi odnosno vivarijem na otoku Svršata Vela. Prema njemu, pretpostavljena arhitektura je tijekom srednjeg vijeka iskorištena za gradnju skloništa za zaražene od kuge i gube.¹²³⁶ No bez provođenja arheoloških istraživanja za takve pretpostavke nema čvrstih potvrda. S druge pak strane, S. Kulušić otok povezuje s eksploatacijom kamena, a samim time opisani su nasipi imali funkciju pristaništa za brodove kojima se kamen izvezio s otoka.¹²³⁷ Z. Brusić na temelju oblika, prvenstveno izduženosti, pretpostavlja da su nasipi imali funkciju zamki u koje se riba uz pomoć ribarskih mreža povlačila u plitku uvalu i na taj način lovila.¹²³⁸

Na istočnoj jadranskoj obali utvrđen je veći broj ribnjaka. Uz primjerak na otoku Svršata Vela, na promatranom području ribnjaci su evidentirani u uvali Jaz u Brbinju (KA 76) i Maloj Proversi (KA 81) dok se pretpostavljaju u uvali Lučina u Brbinju (KA 75) na Dugom otoku i otočiću Svršata Vela (KA 87). U odnosu na primjerke iz Istre gdje su ribnjaci građeni iz većeg broja bazena poput ribnjaka iz Katora sa četiri, bazen u Svršati Veloj razlikuje se i po načinu gradnje od istovjetnih primjeraka. Tri zida izgrađena od kamena postavljena su u drvene udubine pri čemu izvorni oblik bazena na današnjem stupnju istraženosti nije poznat. Dosadašnji istraživači pretpostavljaju dvije varijante. Prema prvoj zidovi bazena su, slično primjercima iz Istre, uz sačuvanu visinu bili nadograđeni s još dva reda pravokutnih kamenih blokova pri čemu bi ukupna visina istih iznosila 5,40 metra. S obzirom da tijekom hidroarheoloških istraživanja na lokalitetu nisu pronađeni opisani blokovi¹²³⁹ bazen je mogao služiti kao zamka za ribe koja je funkcionirala na temelju izmjene plime i oseke.¹²⁴⁰ S obzirom na veličinu od 1050 m² bazen je znatno manjih dimenzija od istarskih primjera, tako površina bazena na poluotoku Kumpanja iznosi 7000

¹²³⁵ Iste su visine i nasipi nastali njihovim višestoljetnim urušavanjem.; A. R. FILIPI, 2003, 119.

¹²³⁶ Otočić je tijekom srednjeg vijeka poznat pod imenom *Lazaretto*. Više u: A. R. FILIPI, 2003, 119.

¹²³⁷ S. KULUŠIĆ, 2001, 88-89, bilj. 73.

¹²³⁸ Z. BRUSIĆ, 2005, 94; I. RADIĆ ROSSI – T. FABIJANIĆ, 2013, 79, Sl. 9; 2017, 23-24, bilj. 99.

¹²³⁹ Istraživači ne isključuju mogućnost da su u kasnijim razdobljima, tijekom kasne antike ili mlađim, blokovi iskorišteni za gradnju nekih od objekata evidentiranih na širem području kornatskog otočja. Više u: E. FLORIDO – R. AURIEMMA – S. FAIVRE – I. RADIĆ ROSSI – F. ANTONIOLI – S. FURLANO – G. SPADA, 2011, 111.

¹²⁴⁰ Slične konstrukcije bile su u uporabi do 1950-tih godina u uvali Punat u blizini samostana Košljun na otoku Krku. Više u: E. FLORIDO – R. AURIEMMA – S. FAIVRE – I. RADIĆ ROSSI – F. ANTONIOLI – S. FURLANO – G. SPADA, 2011, 110-111.

m². Do prije nekoliko desetljeća na području Privlake kao metode ulova pojedinih vrsta ribe koristile su se tradicionalne metode koje su se prenosile s generacije na generaciju. Jedna od metoda ulova ribe je pregrađivanje plitkih uvala (jazova) kamenjem ili šibljem i ostavljanje otvora za ulazak ribe koja se lovila na temelju izmjene plime i oseke odnosno plašenjem. Nakon ulaska ribe otvor bi se zatvorio, a riba se hvatala ili jednostavno kupila nakon povlačenja mora. Također, tijekom noći riba se hvatala uz pomoć svjetla („ići na luč“) ili uz pomoć alatke slične maču (na „mačinu“) kojom se riba skupljena uz pomoć svjetla u jatu ubijala. Uz navedene metode sipa se lovila uz pomoć grana crnike koje su bile povezane u snopove i koje su se bacale na pjeskovito dno u vrijeme mriještenja (od ožujka do lipnja). Zamke su se obilazile tijekom jutra ili večeri, a riba se nakon što bi se zaplela jednostavno skupljala ili hvatala uz pomoć osti.¹²⁴¹

Prema podacima dostupnim u literaturi ostatci kamenoloma i pristaništa iz rimskog razdoblja utvrđeni su i na **otoku Lavdari** (KA 90).¹²⁴² Povoljni uvjeti za privremeno naseljavanje otoka postoje prvenstveno s jugozapadne strane na kojoj se nalazi nekoliko manjih uvala i rtova. Na položaju Veli Bok, oko 60 m od mora, nalazi se bunar s izvorom bočate vode pogodan za napajanje stoke. Prema pojedinim autorima bunar je bio u uporabi od najranijih razdoblja do početka 20. stoljeća.¹²⁴³ Nedaleko od bunara, u kanalu Velog Boka, nalazi se umjetna lokva izrađena uz pomoć pregrade duge oko 18 m, široke 12 m i visoke 3 m uz pomoć koje se skupljala voda za vrijeme obilnih oborina. Da bi se spriječilo otjecanje vode u podzemlje lokva je s unutrašnje strane, na površini 18×12 m, obzidana i ožbukana slojem nepropusne žbuke na koju su postavljene fugirane kamene ploče.¹²⁴⁴ Slična formacija izgrađena je u kornatskom naselju Piškera¹²⁴⁵ odnosno u uvali Marovica na otoku Sestrunju. Lokva na Sestrunju je smještena oko 3 km od naselja odnosno oko 400 m od nekadašnjih kamenoloma i dovodi se u vezu s rimskim razdobljem, odnosno s obližnjim kamenolomima iz rimskog vremena što ne isključuje mogućnost da je i lokva izgrađena na otoku Lavdari iz rimskog razdoblja.¹²⁴⁶ Unutar same uvale, u moru su evidentirani ulomci

¹²⁴¹ Z. BRUSIĆ, 1996a, 37.

¹²⁴² Z. BRUSIĆ, 1974, 67; D. VRSALOVIĆ, 2011, 95.

¹²⁴³ A. R. FILIPI, 2001, 121.

¹²⁴⁴ Zbog izrazito krškog reljefa voda je već za nekoliko sati otjecala u podzemlje. Više u: A. R. FILIPI, 2001, 121.

¹²⁴⁵ Lokalni naziv navedenih spremišta vode u mjestu Sali na Dugom otoku je *kuserva* ili *kuserba*. Više u: A. R. FILIPI, 2001, 121.

¹²⁴⁶ A. R. FILIPI, 2001, 121.

amfora datirani u rimsko razdoblje¹²⁴⁷ koji potvrđuju korištenje otoka tijekom rimske uprave istočnom jadranskom obalom.

Oko 800 m od krajnjeg sjeveroistočnog rta otoka Kornata smjestio se **otok Žut** od kojeg je odijeljen Žutskim kanalom. Otok je središte žuto – sitske otočne skupine. Ukupna površina otoka iznosi 14,81 km².¹²⁴⁸ Zbog povoljnog geografskog položaja, ali i nedostatka hridi u Žutskom kanalu isti se u prošlosti intenzivno koristio za plovidbu. Za nepovoljnih vremenskih uvjeta za pristajanje brodova se mogla iskoristiti razvedena obala, posebno na sjeverozapadnom i jugoistočnom dijelu otoka na kojima se formirao veći broj prirodnih uvala.¹²⁴⁹ Iako nema arheoloških potvrda o stalnom naseljavanju otoka tijekom rimskog razdoblja, sjeverozapadni dio otoka uz uvale Bizikovice, Pinizelića i Pod Ražanj kao i unutrašnjost otoka u blizini izvora voda i lokvi pružali su pogodne uvjete za privremeno naseljavanje.¹²⁵⁰ Otok je u prošlosti, zbog velikih pašnjačkih površina, bio pogodan za stočarenje dok poljodjelska djelatnost dolazi do izražaja tek od 19. stoljeća.¹²⁵¹ O ljudskoj aktivnosti na otoku tijekom rimskog razdoblja svjedoče pojedinačni nalazi. Unutar brežuljka Gomilica (31 m/nv), smještenog oko 200 m istočno od naselja u Donjem Pinizeliću, evidentiran je grobni humak dimenzija 10×8 m, visine oko 1 m, koji je datiran u željezno razdoblje. Unutar humka je 1960. godine otkopan grob, orijentiran u smjeru istok – zapad, izrađen u obliku škrinje od četiri kamene ploče položene „na nož“. Grob je bio pokriven većom kamenom pločom. Unutar groba su pronađeni inhumirani ostatci pokojnika dok su na grobnom humku pronađena dva ulomka keramičke posude iz rimskog razdoblja.¹²⁵² Oko 100 m sjeverno od otočića Pinizelića, u moru je pronađena keramička posuda interpretirana kao žara.¹²⁵³ Uz navedene nalaze, u blizini suhozidne ograde pored lokve u uvali Donjeg Pinizelića,¹²⁵⁴ unutar koje se za vrijeme velikih suša napajala stoka s cijelog otoka,

¹²⁴⁷ A. R. FILIPI, 2001, 122.

¹²⁴⁸ A. R. FILIPI, 2003, 89.

¹²⁴⁹ A. R. FILIPI, 2003, 91-93.

¹²⁵⁰ A. R. FILIPI, 2003, 102.

¹²⁵¹ A. R. FILIPI, 2003, 108.

¹²⁵² Grob je otkopao Tomislav Kulušić Joakimov. A. R. Filipi je osobno obišao položaj tijekom 1964. godine.; Više u: A. R. FILIPI, 2003, 103.

¹²⁵³ Posudu je iz mora izvadio Joakim Kulušić uz pomoć ribarske mreže, no naknadno mu je upala u more. Više u: A. R. FILIPI, 2003, 103.

¹²⁵⁴ Dubina mora između otoka Žuta i poluotoka otočića Pinizelića danas iznosi oko 1,7 metara. Za vrijeme rimske dominacije istočnom jadranskom obalom otoci su najvjerojatnije bili spojeni, a današnji otočić je bio poluotok odakle mu i ime (lat. *peninsula* = poluotok). Više u: A. R. FILIPI, 2003, 104; Prema P. Skoku

pronađena su tri ulomka keramičkih posuda iz rimskog razdoblja. Ulomci keramike iz rimskog razdoblja evidentirani su i masliniku smještenom oko 100 m sjeveroistočno od navedenog položaja.¹²⁵⁵ U sjeverozapadnom dijelu otoka Žuta, na sjevernoj strani uvalice Podražanj, oko 500 m jugoistočno od Bizikovice smjestio se predio Podražan. Na položaju Mlada ograda Federik Mudronja je, 1910. godine prilikom krčenja zemljišta, raskopao gomilu dimenzija 5×6 m unutar koje se nalazio grob orijentiran u smjeru istok – zapad. Grob je izrađen u obliku škrinje s okomito položenim bočnim pločama „na nož“. Unutar groba pronađene su ljudske kosti bez priloga. U blizini navedene nalazi se slična gomila. Ulomci keramike evidentirani su i moru na dubini od oko 4 m na položaju Stara ograda, na mjestu gdje se javlja bočata voda, oko 7-8 m od obale. Prema podacima A. R. Filipija voda se na navedenom položaju koristila još od predantičkih razdoblja.¹²⁵⁶ Nalaze iz rimskog razdoblja A. R. Filipi dovodi u vezu s ostacima rimske ruralne arhitekture u Maloj Proversi odnosno vivarijem na otoku Svršati kao i ostacima iz rimskog razdoblja evidentiranim na otočiću Trstikovcu koji su od Pinzelića udaljeni od 2,5 do 3,5 km i koji su koristili otok Žut za ispašu stoke.¹²⁵⁷

Izuzev za ispašu stoke sitnog zuba, otok Žut se u prošlosti koristio i za vađenje kamena visoke kakvoće. Na samom otoku danas se nalaze ostatci tri kamenoloma od kojih se jedan nalazi južno od zaseoka Papeži, na južnoj strani brda Travanj (156 m/nv). Ostatci kamenoloma sačuvani su u dužini oko 150 metara.¹²⁵⁸ Drugi kamenolom, sačuvan u dužini od oko 50 m, nalazi se pri vrhu brda Tvrdomešnak (163 m/nv). Navedeni kamenolomi poznati su pod nazivom Petrara (lat. *petraria*) i pretpostavlja se njihovo korištenje za vrijeme rimskog razdoblja. Treći kamenolom se nalazio u uvali Lukovnjak, u blizini Kovačeva stana, u čijem se zaleđu nalazi brdo Lukovnjak (145 m/nv). Izuzev na otoku Žutu, kamenolomi su se nalazili i na otočiću Gustacu, i to na samoj obali pred uvalom Hiljače, kao i na otočiću Kamenaru,¹²⁵⁹ smještenom na krajnjem jugoistočnom dijelu žuto – sitske otočne skupine.

podrijetlo imena otočića dolazi iz romanskog deminutiva *pina* = pero, odnosno riječ dovodi u vezu sa školjkom periskom. Više u: P. SKOK, 1950, 132.

¹²⁵⁵ A. R. FILIPI, 2003, 103-104.

¹²⁵⁶ A. R. FILIPI, 2003, 104.

¹²⁵⁷ A. R. FILIPI, 2003, 97.

¹²⁵⁸ A. R. FILIPI, 2003, 112.

¹²⁵⁹ A. R. FILIPI, 2003, 112.

6. 1. 2c. Otoci Molat, Ist i Sestrunj

Podatci o arheološkim nalazima na otocima Molatu, Istu i Sestrunju su malobrojni i uglavnom se odnose na podatke prikupljene bilo od lokalnog stanovništva, lokalnih zaljubljenika u starine ili svećenika.

O naseljenosti otoka **Ista** tijekom rimskog razdoblja svjedoče slučajni nalazi ulomaka keramike, stakla i tragova žbuke evidentiranih prilikom iskopa za cisternu u vrtu uz obiteljsku kuću Mate Komaća, u središnjem dijelu naselja 1989. godine.¹²⁶⁰ U uvali Široka, na kamenom postolju koje ima funkciju poprsja na lastavici *Tomine kuće na Mulu*, postavljena je rustično izvedena glava muškarca koja je na temelju stilskih karakteristika izrade datirana u 1. stoljeće.¹²⁶¹ Na krajnjem istočnom obalnom dijelu otoka na **položaju Jabucina** (KA 91) u sklopu grobnog humka iz prapovijesti, u jugozapadnom i sjeverozapadnom dijelu humka, evidentirana su četiri objekta različitih dimenzija. Vanjski zidovi objekata rađeni su od kamena povezanog žbukom dok su pregrade unutar objekata rađene u tehnici suhozida. Uokolo objekata kao i po površini cijelog humka evidentirani su ulomci rimske građevne keramike (krovnih opeka i imbreksa) bez naznaka o postojanju kulturnih ostataka iz starijih razdoblja. Objekti su datirani u razdoblje kasne antike.¹²⁶²

U istočnom dijelu otoka, na kopnenom dijelu uvale Mlake istočno od naselja i oko 100 m od obale, na **položaju Selište** (KA 92)¹²⁶³ evidentiran je veći broj zidova povezanih žbukom koji tvore prostorije različitih dimenzija te ulomci keramike iz rimskog razdoblja. Jedna od prostorija, dimenzija 140×100 cm, interpretirana je kao moguća zidana grobnica. Unutar okolnih suhozida evidentirana je veća količina ulomaka keramike, ulomci oboda i dno amfore. Analizom prikupljenih ulomaka objekt je datiran u razdoblje kasne antike i interpretiran kao ostatak rimske ruralne arhitekture ili naselja iz rimskog razdoblja. Prema navodima lokalnog stanovništva u blizini lokaliteta, u podnožju obližnjeg brežuljka, evidentirani su grobovi¹²⁶⁴ odnosno ulomci prapovijesne keramike.¹²⁶⁵ O kontinuitetu

¹²⁶⁰ Š. BATOVIĆ, 2010, 216, Sl. 3.

¹²⁶¹ Š. BATOVIĆ, 2010, 218, Slika 5a-b; 219, bilj. 18.

¹²⁶² Š. BATOVIĆ, 2010, 215-216, Slika 2; 220, Slika 6, br. 1.

¹²⁶³ Podatci o lokalitetu poznati su na temelju kazivanja mještana otoka koji su prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta naišli na ostatke zida, bočice te posudu nepoznata oblika te obilaska lokaliteta od strane studenata arheologije tijekom 1989. i 2004. godine.; Š. BATOVIĆ, 2010, 217.

¹²⁶⁴ Na temelju podataka dostupnih u literaturi nije moguće izvoditi zaključke o karakteru odnosno vremenskom okviru grobova.

naseljavanja lokaliteta svjedoči podatak prikupljen od strane Iščanina Romana Segarića prema kojem je nekadašnji župnik u Istu u razdoblju od 1958. do 1969. godine don Petar Vlasanović, uz ostalu pokretnu arheološku građu prikupljenu na otoku, na položaju Selišće prikupio ulomak crkvenog namještaja i inventara koji bi upućivao na eventualno postojanje sakralnog objekta na lokalitetu, prema Segariću starokršćanskog.¹²⁶⁶

Uz nalaze na kopnu, u prolazu Zapuntel između otoka Ista i Molata, posebno uokolo otočića Škrivadica u podmorju su evidentirani ulomci keramike i amfora iz rimskog razdoblja.¹²⁶⁷ U uvali Dumboka u zapadnom dijelu otoka nalazi se plato visok oko 3 i širok 2 do 3 m koji je predstavljao funkcionalnu obalu u antici namijenjenu iskrcavanju i ukrcavanju tereta. Na dubini od 25 do 40 m evidentirani su ostatci brodoloma s teretom amfora tipa Lamboglia 2¹²⁶⁸ danas sraslih sa strukturom nasipa, na temelju kojih se nasip datira u razdoblje od 2. stoljeća pr. Krista do 1. stoljeća n. Krista.¹²⁶⁹ U podmorju otočića Kamenjak, koji se smjestio južno od otoka Ista i na kojem se tijekom rimskog razdoblja eksploatirao kamen, na dubini od 8 do 40 m evidentirani su ulomci keramike, ulomci amfora tipa Lamboglia 2 i ulomci rodskih carskih amfora koji upućuju na korištenje sidrište za brodove u neposrednoj blizini otočića.¹²⁷⁰

Izuzev podatka da se na gradini Gračini nastavio život i tijekom rimskog razdoblja,¹²⁷¹ izravnih potvrda o naseljenosti **otoka Molata** u rimskom razdoblju nema. Prema podacima koje donosi A. Uglešić, u sjeveroistočnom dijelu otoka, na sjeverozapadnoj strani položaja Pod Varšak/Sirunjski krajem 19. stoljeća evidentiran je grob u amfori i ostatci crkve.¹²⁷² Na poljoprivrednom zemljištu u blizini ostataka crkve pronađena je zidana grobnica na svod na temelju čega se crkva datira u starokršćansko razdoblje. Danas su ostatci crkve obrasli u gustu vegetaciju.¹²⁷³ Ostatci crkve datirane u starokršćansko razdoblje evidentirani su na položaju Garska (grčka) crkva unutar uzvišenja Karniški varh (100 m/nv)

¹²⁶⁵ Ulomke su prikupili studenti arheologije. Više u: Š. BATOVIĆ, 2010, 215, 217, Slika 4a-4h; 218, 220, Slika 6, 2.

¹²⁶⁶ Prikupljena građa je nakon isteka službe don Petra Vlasanovića raznesena i zagubljena. Više u: Š. BATOVIĆ, 2010, 218.

¹²⁶⁷ Z. BRUSIĆ, 1980a, 158-159, 165; V. SKRAČIĆ, 1996, 161.

¹²⁶⁸ M. JURIŠIĆ, 2006, 321.

¹²⁶⁹ M. PEŠIĆ, 2014, 479.

¹²⁷⁰ M. JURIŠIĆ, 2006, 322.

¹²⁷¹ Š. BATOVIĆ, 1974, 71.

¹²⁷² A. UGLEŠIĆ, 2002, 83.

¹²⁷³ Danas su ostatci crkve obrasli u gustu vegetaciju. Više u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 83, bilj. 159.

koje se, u smjeru sjeverozapad – jugoistok, izdiže iznad naselja Brgulje. Ostatci crkve danas su zarasli u gustu vegetaciju.¹²⁷⁴ U podmorju uvale Pržine na sjevernoj obali otoka Molata, na oko 4 m dubine, evidentirani su kalcificirani ostatci broskog tereta, krovnih opeka i imbreksa iz rimskog razdoblja¹²⁷⁵ dok su u podmorju rta Bonostar, na dubini od 10 do 40 m, evidentirani ostatci brodoloma s teretom amfora tipa Lamboglia 2 iz 1. stoljeća pr. Krista.¹²⁷⁶ Prema podacima koje donosi S. Gluščević, u jugozapadnom dijelu uvale Zapuntel evidentirani su ostatci brodoloma s teretom amfora tipa Lamboglia 2.¹²⁷⁷

Na **položaju Šimićina kuća** (GR 24), smještenom istočno od Gračnice/Gračine **na otoku Sestrungju**, 1930-tih prilikom obrade vrta evidentiran je manji grobni humak unutar kojeg se nalazio grob izrađen od neobrađenih kamenih ploča s ostacima inhumiranog pokojnika. Uz glavu pokojnika pronađen je novac cara Valensa (364.-378.) na temelju čega je datiran u razdoblje kasne antike.¹²⁷⁸ Pojedini autori na temelju pronalaska ulomaka amfora pretpostavljaju da su kamenolomi uokolo brda Gračine eksploatirani tijekom rimskog razdoblja.¹²⁷⁹ U uvali Marovica, smještenoj oko 3 km od naselja, evidentirana je formacija u obliku lokve koja je služila za skupljanje vode. Lokva se nalazi na oko 400 m udaljenosti od kamenoloma koji se datiraju u rimsko razdoblje i najvjerojatnije je bila u funkciji istih.¹²⁸⁰ U podmorju otoka, na dubini od 4 do 10 m, na pličini Melta evidentirani su ostatci brodoloma s teretom dolija i različitih tipova amfora.¹²⁸¹

6. 1. 2d. Otoci Olib, Silba i Premuda

Otok Silba pripada sjevernodalmatinskim otocima zadarske skupine odnosno zajedno sa otocima Olibom i Premudom čini tzv. silbensku podskupinu otoka.¹²⁸² Ostatci rimske ruralne arhitekture, sa zidovima mjestimično sačuvanim preko 3 m visine, evidentirani su **u uvali Banjve** (KA 93) na jugozapadnoj strani **otoka Oliba**.¹²⁸³ Unutar uvale evidentiran je

¹²⁷⁴ A. UGLEŠIĆ, 2002, 82-83.

¹²⁷⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 2007a, 357. s fotografijama nalazišta; 2010, 545; *Izvyješća hrvatskih muzeja*, 2007, 600.

¹²⁷⁶ M. JURIŠIĆ, 2006, 321-322.

¹²⁷⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 2007a, 357. s fotografijama nalazišta.

¹²⁷⁸ A. R. FILIPI, 1960, 138; Š. BATOVIĆ, 1974, 97, bilj. 266.

¹²⁷⁹ A. R. FILIPI, 1960, 138.

¹²⁸⁰ A. R. FILIPI, 2001, 121.

¹²⁸¹ S. GLUŠČEVIĆ, 2010, 545.

¹²⁸² D. MAGAŠ – J. BRKIĆ VEJMEJKA, 2013, 20. s popisom relevantne literature.

¹²⁸³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 77.

kontinuitet naseljenosti do srednjeg vijeka.¹²⁸⁴ Ostatci arhitekture, u stručnoj literaturi nerijetko interpretirani kao ostatci naselja iz rimskog razdoblja,¹²⁸⁵ danas su zarasli u gustu vegetaciju. Uz ostatke objekta evidentirana je cisterna¹²⁸⁶ odnosno u prvoj polovici 20. stoljeća veća količina pokretne arheološke građe poput ulomaka keramike, krovnih opeka od kojih jedna s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Q. Clo[di Ambrosi]*, suspenzura i dr. nalaza koji su evidentirani u okolnim suhozidima.¹²⁸⁷ Iako nalazi pokretne arheološke građe svjedoče o kontinuitetu korištenja prostora od 1. stoljeća do kasne antike, ostatci arhitekture se datiraju u kasnu antiku. O veličini lokaliteta svjedoče arhitektonski ostatci uzidani u recentne molove na obali kao i bitve koje su izgrađene od ulomaka pragova i stupova.¹²⁸⁸ Sastavni dio lokaliteta je nekropola evidentirana u južnom dijelu uvale, s grobovima u amforama koji se datiraju u 4. stoljeće,¹²⁸⁹ odnosno ostatci pristaništa u podmorju uvale.¹²⁹⁰ U okviru rimskodobne arhitekture tijekom starokršćanskog razdoblja podiže se crkva, koja je najvjerojatnije izgrađena u dvije faze. Istočni dio crkve podignut je u okviru prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja adaptirane za potrebe oratorija. U drugoj fazi izgradnje, najvjerojatnije u justinijanskom razdoblju odnosno sredinom ili u drugoj polovici 6. stoljeća, dograđen je zapadni dio crkve.¹²⁹¹

Ostatci arhitekture, grobovi i zlatnik cara Justinijana I. (526.-565.) evidentirani su prilikom poljoprivrednih radova na **položaju Mirište** (KA 94), smještenom na sjeverozapadnom dijelu otoka, u blizini uvale Drage.¹²⁹² U podmorju uvale evidentirani su ulomci keramike koja se datira od rimskog razdoblja do renesanse.¹²⁹³

Veći broj zidova i ulomaka keramike iz rimskog razdoblja evidentiran je i na južnom dijelu otoka Oliba u **Portu sv. Mikule (Nikole)** (KA 95) odnosno na poluotoku Arat koji sa sjeverozapadne strane zatvara uvalu. Ulomci keramike upućuju na zaključak da je položaj bio naseljen od prapovijesti do ranobizantskog razdoblja. Veći dio lokaliteta danas je

¹²⁸⁴ A. UGLEŠIĆ, 2009, 68.

¹²⁸⁵ A. UGLEŠIĆ, 2002, 77; Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 68.

¹²⁸⁶ A. UGLEŠIĆ, 2002, 72, 77; Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 68, 71-72.

¹²⁸⁷ I. JURAS, 1925, 87-88; A. R. FILIPI, 1960, 149.

¹²⁸⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 77; Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 68, 71-72.

¹²⁸⁹ J. FARIČIĆ – D. MAGAŠ, 2009, 33.

¹²⁹⁰ Z. BRUSIĆ, 1974, 67; A. UGLEŠIĆ, 2002, 77; D. VRSALOVIĆ, 2011, 95.

¹²⁹¹ Više o ostacima starokršćanske crkve u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 78-80, Sl. 64-66; Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 68-70.

¹²⁹² J. FARIČIĆ – D. MAGAŠ, 2009, 33; L. IVIN, 2009, 76.

¹²⁹³ S. GLUŠČEVIĆ, 2010, 545.

zarastao u gustu mediteransku vegetaciju.¹²⁹⁴

Uz ostatke arhitekture iz kasne antike na položajima Banjve i Mirište, Z. Brusić i A. Uglešić na temelju podataka prikupljenih od lokalnog stanovništva o nalazima arhitekture i ulomcima keramike, ne isključuju mogućnost o postojanju istovjetnih nalaza na položaju **Stivan** u središnjem dijelu otoka. S obzirom na toponim moguće da je riječ o nalazištu s kontinuitetom u starokršćansko razdoblje. Također, pretpostavlja se da se unutar uvale Mala Slatinica, unutar koje su pronalazeni ulomci keramičkih posuda, nalazilo pristanište objekta. Položaj je danas zarastao u gustu makiju.¹²⁹⁵ U središnjem dijelu otoka nalaze se i položaji Stomorina i Sambara, toponimi latinskog podrijetla.¹²⁹⁶

Podrijetlo imena **otoka Silbe** nerijetko se povezuje s lat. imenicom *silva*, *-ae* u značenju šuma¹²⁹⁷ koja se najvjerojatnije odnosi na šume hrasta crnike, izvorne mediteranske šume većine jadranskih otoka.¹²⁹⁸ Bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet polovicom 10. stoljeća otok navodi kao *Selbo*. Na kopnenom dijelu otoka do danas nisu vršena arheološka istraživanja, no pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe i grobova te nalazi starokršćanskih sarkofaga u moru **u uvali Pocukmarak**¹²⁹⁹ (KA 96) upućuju na zaključak da se u blizini uvale tijekom rimskog razdoblja nalazio jedan ili više objekata nepoznate namjene. Prvi podatci o arheološkim nalazima na kopnenom dijelu uvale u literaturi se javljaju u drugoj polovici 19. stoljeća¹³⁰⁰ i prvoj polovici 20. stoljeća. I. Juras 1924. godine unutar suhozida u blizini današnje grobljanske crkve posvećene sv. Marku evidentira ulomke keramike, krovnih opeka, urni i bakreni novac cara Antonina Pija (138.-161.).¹³⁰¹ U drugoj polovici 20. stoljeća u sjeveroistočnom dijelu uvale, unutar poljoprivrednih parcela, evidentirani su ulomci keramike, krovnih opeka i kamena s tragovima žbuke koji su također pripisani rimskom razdoblju¹³⁰² dok su u neposrednoj blizini uvale evidentirana dva devastirana ukopa u amforama (GR 25 i GR 26) od kojih jedan (GR 25) s brončanom narukvicom i novčićem iz 4. ili 5. stoljeća kao priložima. Silbanski kroničar Petar Starešina

¹²⁹⁴ J. FARIČIĆ – D. MAGAŠ, 2009, 33; Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 72-73.

¹²⁹⁵ Usmena predaja koja se prenosi među stanovnicima otoka. Više u: Z. BRUSIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2009, 68, 72-73.

¹²⁹⁶ L. IVIN, 2009, 76.

¹²⁹⁷ P. SKOK, 1950, 86.

¹²⁹⁸ J. FARIČIĆ, 2013, 145.

¹²⁹⁹ Naziv uvale ima značenje Pod svetim Markom = Pod + sut + marak. Više u: I. JURAS, 1925, 88.

¹³⁰⁰ F. BULIĆ, 1886, 40, 86-88.

¹³⁰¹ C. F. BIANCHI, 1879, 53; I. JURAS, 1925, 88; A. R. FILIPI, 1960, 147.

¹³⁰² Z. BRUSIĆ – M. PARICA, 2010, 528.

bilježi ostatke zida sa žbukom i ulomke krovnih opekama na kopnenom dijelu uvale te kameni nasip u samoj uvali Pocukmarak koje pripisuje pristaništu. Uz navedene ostatke 1970-tih godina, oko 50 m od mora, evidentirano je nekoliko grobova od kojih je jedan bio u amfori. Ostatci se dovode u vezu s postojanjem vikusa (*vicus*) ili gospodarske zgrade na kopnenom dijelu uvale koja se po P. Starešini razvila tijekom 3. i 4. stoljeća. Također, na prostoru mjesnog groblja pretpostavlja se postojanje starije, starokršćanske crkve.¹³⁰³

Uz nalaze na kopnu, tijekom recentnih arheoloških istraživanja kamenog nasipa,¹³⁰⁴ koji se u odnosu na današnju obalu pruža u dužini od 18 m u pravcu istoka, evidentiran je jedan cjelovit i jedan fragmentirani sanduk sarkofaga te tri gotovo cjelovita i jedan fragmentirani poklopac sarkofaga s akroterijima koji su datirani u razdoblje kasne antike (NS 35 i NS 36).¹³⁰⁵ Širina nasipa u središnjem, najširem dijelu iznosi 8 metara. Pojedini dijelovi nasipa nalaze se na dubini od 2,05 m do 3,40 m u odnosu na današnju morsku razinu.¹³⁰⁶ Pristanište je izgrađeno u kombinaciji drvenih pilona¹³⁰⁷ i kamene ispune za koju su iskorišteni i sarkofazi¹³⁰⁸ čiji su sanduci ispunjeni kamenjem te su na taj način zamijenili velike kamene blokove. Radiokarbonskom analizom drveta korištenog za izgradnju, gradnja pristaništa datirana je u razdoblje kasne antike.¹³⁰⁹ Uvala svojim smještajem pruža dobru zaštitu od bure i juga dok je s druge strane otvorena prema sjeverozapadnim vjetrovima te samim time nije imala uvjete za prihvat i zaštitu brodova koji su plovili duž istočnojadranskog plovnog puta u svim vremenskim uvjetima.¹³¹⁰ Takvu je ulogu imala uvala Sv. Ante, smještena jugoistočno od uvale Pocukmarak, koja je zaštićena od svih vjetrova.¹³¹¹ Istraženi ostatci pristaništa, kao i prethodno evidentirani zidovi, grobovi i pokretna arheološka građa idu u prilog pretpostavci da se na području uvale Pocukmarak tijekom kasne antike nalazio objekt nepoznatih dimenzija i namjene čiji je vlasnik, s obzirom

¹³⁰³ I. VIGATO, 2013, 166.

¹³⁰⁴ Istraživanja kojima su obuhvaćene oko 2/3 ukupne dužine nasipa izvršena su u razdoblju od 2008. do 2013. godine. Više u: M. PARICA, 2017, 309. i dalje.

¹³⁰⁵ Z. BRUSIĆ, 2009a, 500-501; Z. BRUSIĆ – M. PARICA, 2010, 528; M. PARICA, 2017, 309-310, Sl. 4; 311-317.

¹³⁰⁶ M. PARICA, 2017, 311.

¹³⁰⁷ Radiokarbonska analiza drveta korištenog za izgradnju pilona utvrđena je starost između 425. i 595. godine. Više u: M. PARICA, 2017, 316-317, Sl. 9.

¹³⁰⁸ Korištenje sarkofaga kao građevinskog materijala za gradnju pristaništa u uvali Pocukmarak na otoku Silbi nije jedinstven primjer na istočnoj jadranskoj obali. Na sličan način izgrađena su pristaništa u Vranjicu pored Splita i u uvali Splitska na otoku Braču. Više u: M. PARICA, 2017, 317.

¹³⁰⁹ M. PARICA, 2017, 315-316, 318.

¹³¹⁰ M. PARICA, 2017, 311-312, 318-319.

¹³¹¹ M. PARICA, 2017, 319.

na narudžbu sarkofaga, bio bogat. Uz povoljan geografski položaj, odlučujuću ulogu u odabiru lokacije izgradnje objekta imala je blizina izvora pitke vode koji se nalazi po sredini uvale.¹³¹² S obzirom na broj pronađenih sarkofaga, bez provođenja arheoloških istraživanja ostaje otvoreno pitanje je li u blizini opisanih nalaza tijekom starokršćanskog razdoblja podignuta crkva.

Podrijetlo imena otoka **Premude** povezuje se s lat. pridjevom *primus* u značenju prvi, kao oznaka njegova položaja na putu iz sjevernog Jadrana prema Zadru.¹³¹³ Na položaju **Pastirsko**, oko 150 m od obale u uvali Kalpić, na sjeveroistočnoj strani otoka nalaze se ostatci starokršćanske crkve kod lokalnog stanovništva poznate pod nazivom Garška crkva ili Mirine, za koju pojedini autori pretpostavljaju da je podignuta u okviru naselja iz rimskog razdoblja.¹³¹⁴

Tijekom hidroarheološkog rekognosciranja podmorja otoka tijekom 1986. godine na položaju Grebeni, na dubini od 30 m do 60 m, evidentirani su ostatci brodoloma s teretom amfora tipa Lamboglia 2.¹³¹⁵ Ostatci brodoloma s ulomcima amfora istog tipa evidentirani su na položaju Karantunić, Kurba Vela i u blizini otoka Murtera (na dubini od 27 m, uz ostatke amfora, ulomci keramičkog posuđa, blokovi smole, balasno kamenje i dijelovi drvene brodske konstrukcije).¹³¹⁶ Na položajima Plitka sika i hrid Bračić evidentirani su ulomci amfora tipa Dressel A koji se datiraju u razdoblje 1. stoljeća.¹³¹⁷

6. 2. Teritorij Enone (*Aenona*)

Na temelju prikupljenih podataka razvidno je da na užem području današnjeg naselja Nin nisu evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture. Tijekom 1969. godine nekoliko stotina metara sjeveroistočno od gradskih bedema na položaju **Ždrijac u Ninu** provedena su arheološka istraživanja tijekom kojih je istražena veća nekropola iz starohrvatskog razdoblja s nalazima grobova iz željeznog i rimskog razdoblja. Kako je vidljivo na tlocrtnim objavama nalazišta u zapadnom dijelu nekropole, na prostoru između srednjovjekovnih i liburnskih

¹³¹² Po sredini uvale nalazi se bunar s pitkom vodom kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Zdinac. Više u: M. PARICA, 2017, 320, bilj. 27.

¹³¹³ P. SKOK, 1950, 90.

¹³¹⁴ Z. GUNJAČA, 1986, 126-127, 211, T. XIX, 1; 213, T. XXI, 4; A. UGLEŠIĆ, 2002, 81, Sl. 67; 82, Sl. 68.

¹³¹⁵ M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, 1986, 50.

¹³¹⁶ M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, 1986, 50.

¹³¹⁷ M. JURIŠIĆ, 2006, 322.

grobova, evidentirani su ostatci zidova koji tvore najmanje tri prostorije¹³¹⁸ i jama koji su datirani u rimsko razdoblje.¹³¹⁹ O karakteru pronađenih zidova i prostorija koje oblikuju, kao i o njihovom odnosu prema istraženim grobovima iz rimskog razdoblja iz objavljenih rezultata istraživanja ne mogu se izvesti konkretni zaključci. Sredinom 20. stoljeća, unutar privatnih poljoprivrednih površina na Ždrijacu, pronađena su dva zavjetna žrtvenika podignuta u spomen na vrhovno rimsko božanstvo Jupitera (ZS 6 i ZS 7) koji upućuju na zaključak da je na Ždrijacu podignuto svetište boga Jupitera. Prvi spomenik, datiran u razdoblje ranog principata, podignut je u čast *Iovi Optumo Maximo* (ZS 6)¹³²⁰ dok je drugi, datiran u razdoblje kasnog principata od kraja 2. do sredine 3. stoljeća, posvećen *Iovi Sabasio Iico* (ZS 7).¹³²¹ Navedeni spomenik svojom posvetnom formom predstavlja jedinstveni primjerak na području južne Liburnije. Kako je vidljivo iz teksta natpisa, riječ je o posvetnom natpisu unutar kojeg se javlja sinkretizam tri različita božanstva; vrhovnog rimskog boga Jupitera, frigijsko – tračkog Sabazija i autohtonog Ika (*Iicus*). Kult izvorno frigijsko – tračkog božanstva Sabazija nastao je na prostoru Male Azije tijekom 1. tisućljeća pr. Krista odakle se proširio po Mediteranu, a od 2. stoljeća pr. Krista i na područje Apeninskog poluotoka.¹³²² Širenjem Rimskog Carstva štovanje kulta se prenosi i na suprotnu, istočnu jadransku obalu i direktno se vežu uz štovanje kulta frigijske božice Kibebe.¹³²³ Sabazije se izvorno štovao kao bog vegetacije i neba te se u ikonografskim prikazima donosi kao muškarac obučen u frigijsko odijelo. U rukama drži borovu šišarku i žezlo (*baculum*) te se prikazuje s različitim životinjama poput zmije, guštera, kornjače, žabe, ovna ili bika.¹³²⁴ Izuzev na zavjetnom natpisu sa Ždrijaca, kultu Sabazija pripisuju se i nalazi koštanih igala iz Nina, datiranih u razdoblje 1. i 2. stoljeća,¹³²⁵ od kojih jedna sa stiliziranim prikazom glave muškarca koji nosi frigijsku kapu,¹³²⁶ a druga s vrhom u obliku ruke koja

¹³¹⁸ Š. BATOVIĆ, 1971, 40-41, T. VII, Sl. 1; Z. BRUSIĆ, 1972, 245; 1973, 431; 2002, 215, Sl. 5; J. BELOŠEVIĆ, 2007, 14, 540-541, Prilog 6.

¹³¹⁹ Š. BATOVIĆ, 1971, 40-41, Sl. 2, 2. i 3. rimski sloj; a) rimska jama.

¹³²⁰ M. SUIĆ, 1952a, 234, br. 2; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2137; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 240, 281, kat. br. 47; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 427-428, kat. br. 54.

¹³²¹ Tekst natpisa glasi: *Iovi Sab/asio Iico / L. Plotius / Eperastus / 5 v(otum) s(olvit) l(ibens)*. Više u: M. SUIĆ, 1952a, 233-234, br. 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2138; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 55; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2015, 164-165, br. 2.

¹³²² P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2012, 210.

¹³²³ A. NIKOLOSKA – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2014, 115.

¹³²⁴ J. MEDINI, 1980a, 68, 70-71; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2012, 210.

¹³²⁵ B. NEDVED, 1981, 153.

¹³²⁶ J. MEDINI, 1980a, 67; B. ILAKOVAC, 1981, 42; B. NEDVED, 1981, 152, Sl. 1. 25, 153, kat. br. 25.

drži žensko poprsje i oko čijeg je zapešća ovijena zmija.¹³²⁷ Kult Sabazija se na teritorij Enone najvjerojatnije proširio iz obližnjeg Jadera iz kojeg potječe nalaz kalupa s prikazom Jupitera Sabazija uz pomoć kojeg su izrađivane brončane ili srebrne pločice za potrebe Sabazijeva kulta.¹³²⁸ Kalup se datira u 2. ili početak 3. stoljeća.¹³²⁹

Uz Jupitera i Sabazija na spomeniku se navodi ime trećeg božanstva Ika, koji se u onomastičkom smislu povezuje s imenom liburnske božice plodnosti Ike, čije je ime poznato iz tekstova dvaju zavjetnih natpisa iz Plomina (*Flanona*). Prvi natpis ugrađen je u prag vrata¹³³⁰ crkve sv. Jurja Starog u Plominu¹³³¹ i datira se u razdoblje ranog principata¹³³² dok je drugi ugrađen u vanjski zid kaptiranog vrela u središtu Plomina.¹³³³ U vezu s božicom Ikom dovodi se i zavjetni žrtvenik pronađen sredinom 20. stoljeća u Puli.¹³³⁴ Kako je navedeno, liburnska božica Ika smatra se božicom plodnosti¹³³⁵ te je kao takav kult muškog pandama Ika sa Ždrijaca najvjerojatnije imao ktonički karakter koji se javlja i kod Sabazija.¹³³⁶ Do sinkretizma bogova Jupitera i Sabazija dolazi najvjerojatnije početkom 2. stoljeća dok do sinkretizma Ika i Jupitera najvjerojatnije dolazi preko Sabazijeva kulta. U navedenoj sinkretizaciji tri božanstva primarnu ulogu i dalje ima vrhovni rimski bog Jupiter¹³³⁷ čije je ime prvo u nizu. U svjetlu novih interpretacija tekstova zavjetnih natpisa iz Plomina i Pule ne treba isključiti mogućnost atribuiranja božice Ike kao božanstva izvora i

¹³²⁷ J. MEDINI, 1980a, 67; B. Ilakovac navedeni prikaz povezuje s kultom boga Serapisa (B. ILAKOVAC, 1981, 42.); B. NEDVED, 1981, 153, kat. br. 27.

¹³²⁸ Kalup izrađen od pješčenjaka, pronađen unutar kapitolijskog hrama u Zadru. Služio je za proizvodnju pločica u obliku edikule s prikazom Sabazija u sredini. J. MEDINI, 1980a, 67. i dalje; Ž. MILETIĆ, 2007a, 190-191, Sl. 17; Pojedini autori u prikazu božanstva prepoznaju Serapisa oko kojeg se kao središnje figure okupljaju ostali znakovi i simboli. Nalaz se datira u razdoblje 3. stoljeća (P. SELEM, 1997, 50-51, T. II. a.).

¹³²⁹ J. MEDINI, 1980a, 79.

¹³³⁰ Do recentnih konzervatorskih radova na crkvi sv. Jurja Starog u Plominu kao mjesto sekundarne ugradnje natpisa u domaćoj stručnoj literaturi navodio se zvonik crkve. Više u: CIL III, 3032; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2297; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 423, kat. br. 19.

¹³³¹ Prilikom recentnih konzervatorskih radova na crkvi natpis je očišćen od naslaga što je omogućilo njegovo točno iščitavanje (R. MATIJAŠIĆ, 2017, 101, bilj. 5.). Korigirani tekst natpisa glasi: *Ikae Aug(ustae) / in memoriam Vibiae Proclae matris / Aquillia Q(uinti) f(ilia) Oclatina / balineum d(onum) d(edit)*. Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2017, 100-101, Sl. 2. i dalje s popisom relevantne literature.

¹³³² A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2297; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 423, kat. br. 19.

¹³³³ Navedeni natpis se u domaćoj stručnoj literaturi navodio kao zagubljen (R. MATIJAŠIĆ, 2017, 103, bilj. 13.). Tekst natpisa glasi: *M(arcus) / Vipsanus / M(arci) l(ibertus) / Faustus / Ica / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2017, 103-104, Sl. 4. s popisom relevantne literature.

¹³³⁴ Dimenzije spomenika iznose 35×30×21 centimetar. Tekst natpisa glasi: *Ikae Aug(ustae) / sac(rum) / Vesid(ius) Urs(us) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Na bočnim stranicama spomenika nalaze se, znatno oštećeni, reljefni prikazi. Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2017, 104-105, Sl. 3. s popisom relevantne literature.

¹³³⁵ J. MEDINI, 1980a, 83.

¹³³⁶ J. MEDINI, 1980a, 82-83; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2015, 165.

¹³³⁷ J. MEDINI, 1980a, 79. i dalje.

vrela na što su upućivali i stariji autori.¹³³⁸ Iako za navedenu pretpostavku nema čvrstih dokaza jer nisu poznati uvjeti kao ni izvorna mjesta nalaza predmetnih zavjetnih natpisa, na navedeni zaključak neposredno navodi tekst natpisa uzidanog u prag vrata crkve sv. Jurja Starog iz kojeg je razvidno da je Akvilija Oktalina u spomen na majku Vibiju Proklu darovala terme (*balineum*).¹³³⁹ S druge pak strane za natpis ugrađen u zid vrela u Plominu i natpis iz Pule se pretpostavlja da su pronađeni u blizini izvora vode.¹³⁴⁰ Izuzev na teritoriju Enone, kult muškog božanstva Ika kao ni kult nekog drugog autohtonog muškog božanstva do danas nije evidentiran na epigrafskim odnosno ikonografskim spomenicima na području Liburnije.¹³⁴¹ Također, izuzev spomenika iz Nina, do danas na području Liburnije nema evidentiranih epigrafskih nalaza sa spomenom kulta Sabazija.¹³⁴²

Tijekom hidroarheološkog istraživanja podmorja na širem području Ždrijaca tijekom 1960-ih i 1970-ih godina u moru ispred istražene nekropole, na dubini od 3,5 do 4 m, evidentirana je gomila s krovim opekama i imbreksima koja se prostirala na površini od 10×5 m, manji keramički vrč, ulomci amfora i ulomci jedne posude. Tijekom istraživanja nije utvrđeno jesu li predmeti dospjeli u more kao dio brodskog tereta u sklopu brodoloma ili je riječ o razasutom brodskom teretu.¹³⁴³ Uz keramičke nalaze, unutar jednog bloka pješčenjaka koji tvori prirodnu sedimentnu stijenu paralelnu s obalom, kod lokalnog stanovništva poznatog pod nazivom Ploče, na položaju Usta¹³⁴⁴ iz mora je izvađen veći broj alata izrađenog od željeza poput sjekire, ascije, dva noža, dlijeta, ulomka obruča i 42 čavla, zatim bakrena posuda, ulomak keramičke posude i stakleni balzamarij.¹³⁴⁵ U neposrednoj blizini pronađeni su i željezno ralo, dvije strugalice i najvjerojatnije koplje. Nalazi su, na temelju nalaza većeg broja ulomaka različitih tipova amfora,¹³⁴⁶ datirani u razdoblje kasne antike odnosno razdoblje 6./7. stoljeća.¹³⁴⁷ Ukoliko se navedeni predmeti dovedu u vezu s

¹³³⁸ R. MATIJAŠIĆ, 2017, 103, bilj. 14.

¹³³⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2017, 101-102; 106-107.

¹³⁴⁰ R. MATIJAŠIĆ, 2017, 105-106. s popisom relevantne literature.

¹³⁴¹ J. MEDINI, 1980a, 82.

¹³⁴² A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2138.

¹³⁴³ Z. BRUSIĆ, 1972, 245, bilj. 2, T. I; 246.

¹³⁴⁴ Z. BRUSIĆ, 1969b, 445; I. RADIĆ ROSSI, 2010, 512-513, 514. s fotografijama.

¹³⁴⁵ Z. BRUSIĆ, 1972, 246, T. II, Sl. 1-8; T. III, Sl. 1-9; T. VIII, Sl. 1, 4. i 5.

¹³⁴⁶ Među tipološki odredivim ulomcima amfora izdvaja se ulomak donjeg dijela amfore s urezanim slovima i znakom križa (Z. BRUSIĆ, 1972, 247, 249, T. VIII, Sl. 3.) i ulomak gornjeg dijela amfore s urezanim linijama i natpisom na gornjem dijelu trbuha tipa Dressel 23, 32 i 34 (Z. BRUSIĆ, 1972, 247, T. VIII, Sl. 2.) koji se datiraju u 5. stoljeće, odnosno ulomak gornjeg dijela amfore koji se datira u razdoblje od 4. do 6. stoljeća (Z. BRUSIĆ, 1972, 247, 249, T. IX, Sl. 1.).

¹³⁴⁷ Z. BRUSIĆ, 1972, 249; I. RADIĆ ROSSI, 2010, 512.

pronađenim zidovima i jamom iz rimskog razdoblja na kopnenom dijelu nalazišta, ne treba isključiti mogućnost da su se na položaju Ždrijac nalazili objekti gospodarskog karaktera koji su bili u funkciji pristaništa koje je najvjerojatnije već tijekom kasne antike formiralo na navedenom prostoru.¹³⁴⁸ O gospodarskom karakteru istraženih zidova svjedoči i nalaz cilindrične posude izrađene od azbesta s tragovima čađe na vanjskim stijenkama koja je najvjerojatnije služila za lijevanje odnosno otapanje metala.¹³⁴⁹ Na istom su položaju pronađena dva drvena starohrvatska broda.¹³⁵⁰

Tijekom recentnih arheoloških istraživanja podmorja u zapadnom dijelu Ždrijaca, gotovo okomito na smjer pružanja formacije Ploče, evidentirana su dva međusobno paralelna kamena nasipa čija funkcija nije definirana, no mogli su služiti kao lukobran.¹³⁵¹ Na potezu između obalnog dijela Ždrijca i položaja Ploče u moru su, na više pozicija, evidentirani drveni piloni – kolci položeni u dva paralelna niza s mjestimično sačuvanim prepletom od šiblja čija funkcija također nije definirana. Najveća koncentracija pilona evidentirana je u zapadnom dijelu podmorja.¹³⁵² Prilikom građevinskih i infrastrukturnih radova početkom 1970-tih evidentiran je zid koji se protezao od Gornjeg mosta do današnje plaže na položaju Ždrijac na način da je, prema Š. Batoviću, zatvarao luku. Djelomično je uništen tijekom postavljanja vodovodne mreže 1972. godine. Uz zid, na području današnjih Gornjih vrata evidentiran je veći broj zidova i pločnik iz rimskog razdoblja te tri groba s inhumiranim ostatcima pokojnika sahranjenih unutar grobnih jama okruženih kamenjem. Jedan grob s incineriranim ostatcima pokojnika s grobnim priložima i jedan grob iz starohrvatskog razdoblja evidentirani su u blizini same plaže na Ždrijacu.¹³⁵³

Prilikom rekognosciranja terena za potrebe izgradnje državne ceste D 306 na položaju **Nin – Lokvina** (KA 97), na dodiru k.č. 3322, 3331 i 3332 k.o. Nin – Zaton, unutar površine veličine 300 m² evidentiran je obrađeni kamen s tragovima žbuke, ulomci keramike, krovnih opeka i imbreksa datiranih u rimsko razdoblje.¹³⁵⁴

¹³⁴⁸ Z. BRUSIĆ, 1972, 250.

¹³⁴⁹ Z. BRUSIĆ, 1972, 246, T. VIII, Sl. 1.

¹³⁵⁰ Z. BRUSIĆ, 1969b, 443-446; 1972, 245, bilj. 1.

¹³⁵¹ I. RADIĆ ROSSI, 2010, 513.

¹³⁵² I. RADIĆ ROSSI, 2010, 514.

¹³⁵³ Š. BATOVIĆ, 1974a, 292-293.

¹³⁵⁴ *Izviješća hrvatskih muzeja*, 2008, 901.

Veća koncentracija ostataka rimske ruralne arhitekture evidentirana je na području današnjih naselja Zaton, Privlaka i Vrsi.

Intenzivna aktivnost tijekom rimskog razdoblja odvijala se na području današnjeg naselja **Zaton** gdje se, na zapadnom rtu **zaljeva Kremenjača/Gradina** odnosno na sjevernom dijelu uvale Dražnik, oko 2,5 km jugozapadno od Nina, razvila luka rimskodobne Enone.¹³⁵⁵ Luka je s rimskodobnom Enonom bila povezana cestom¹³⁵⁶ kojom se dopremljeni teret kolnim putem prevozio u municipij. Na kopnenom dijelu i u podmorju rta Kremenjača u više su navrata provedena arheološka istraživanja tijekom kojih je utvrđeno da luku predstavlja lukobran koji se u dužini od 200 m pruža u smjeru otvorenog mora, štiteći je od zapadnih i sjeverozapadnih vjetrova.¹³⁵⁷ Operativni dio luke nalazio se na istočnoj strani.¹³⁵⁸ Tijekom hidroarheoloških istraživanja unutarnje, istočne strane lukobrana provedenih tijekom 1979. godine i 1980-tih te u razdoblju od 2002. do 2013. godine, unutar kulturnog sloja debljine oko 1 m, na različitim je pozicijama evidentirana veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja među kojom dominiraju ulomci različitih keramičkih posuda importiranih iz sjevernoitalskih i sjevernoafričkih radionica, ulomci stakla, metalni predmeti, dijelovi brodske opreme, koštice različitih plodova: maslina, bresaka, badema, grožđa, oraha, češera pinijska, rotkvice i dr., balastno kamenje kao i nalazi dva nedovršena stupa, nekoliko nedovršenih kamenih blokova i drugog građevinskog materijala te nalazi tri liburnska broda – *serilie*.¹³⁵⁹ Na temelju analize ulomaka različitih tipova amfora i grube egejske keramike, pronađenih tijekom hidroarheoloških istraživanja luke u razdoblju od 2002. do 2013. godine, razvidno je da se najveća aktivnost unutar luke odvijala od druge polovice 1. do kraja 3. stoljeća.¹³⁶⁰ Iako se luka koristila do početka ili sredine 4. stoljeća, u tom razdoblju gubi na važnosti koju je imala u prethodnim stoljećima i postaje luka lokalnog karaktera.¹³⁶¹ Izuzev bogatih kulturnih ostataka u podmorju, veća koncentracija ostataka arhitekture, pokretne arheološke građe i grobova evidentirana je i djelomično istražena na širem kopnenom dijelu uz luku. Najstariji kulturni nalazi sa šireg kopnenog područja luke

¹³⁵⁵ Z. BRUSIĆ, 1969, 204; Š. BATOVIĆ, 1995, 1.

¹³⁵⁶ Z. BRUSIĆ, 1969, 204, T. I; 1980, 112.

¹³⁵⁷ Z. BRUSIĆ, 1980, 112.

¹³⁵⁸ Z. BRUSIĆ, 1969, 204; M. BLAGDAN, 1982, 8.

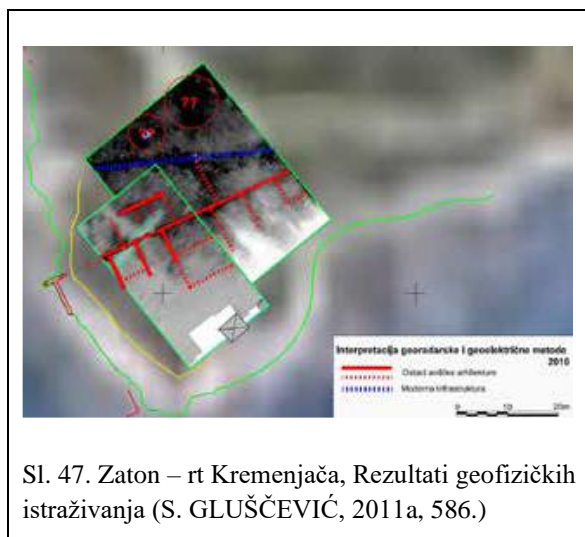
¹³⁵⁹ Z. BRUSIĆ, 1969, 203. i dalje; 1980, 112-113, T. LXXII, 1-4; 1989, 121-122; S. GLUŠČEVIĆ, 1984, 17-18; 1986a, 46-47; 1986b, 255-271; 1987a, 44; 2003, 80-83, Sl. 5; 2004, 105-106; 2007; 2007b, 359-360; 2008a, 420-421; 2008b.

¹³⁶⁰ Više u: D. ROMANOVIĆ – S. GLUŠČEVIĆ, 2015, 142-189; D. TARAS, 2015, 201-216; 2015a, 259-265.

¹³⁶¹ S. GLUŠČEVIĆ, 2008a, 421; D. ROMANOVIĆ – S. GLUŠČEVIĆ, 2015, 157; D. TARAS, 2015a, 264-265.

potječu iz brončanog razdoblja i pripadaju grobnim humcima dok ostatci naselja iz navedenog razdoblja nisu utvrđeni. Tijekom željeznog razdoblja u zapadnom dijelu rta Kremenjača razvilo se naselje¹³⁶² kojem je pripadao veći broj grobnih humaka.¹³⁶³

Izuzev ostataka iz željeznog, tijekom sondažnih istraživanja provedenih tijekom 1982. godine na širem kopnenom dijelu rta Kremenjača, na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja¹³⁶⁴ za koju se

Sl. 47. Zaton – rt Kremenjača, Rezultati geofizičkih istraživanja (S. GLUŠČEVIĆ, 2011a, 586.)

pretpostavlja da su bile u funkciji luke.¹³⁶⁵

Veći broj objekata evidentiran je na području same luke, uz zapadni put koji vodi prema današnjem TN *Holiday Resort Zaton* odnosno sjeverno na položaju Brižine.¹³⁶⁶ Tijekom geofizičkih istraživanja krajnjeg južnog ruba kopnenog dijela rta Kremenjača, neposredno ispred ostataka lukobrana, evidentiran je veći broj zidova koji tvore prostorije različitih dimenzija (Sl. 47.) koje su pripadale

ostacima većeg kompleksa iz rimskog razdoblja. Kako je vidljivo iz tlocrta, zidovi objekta danas se pružaju i na kopnu i u moru¹³⁶⁷ i najvjerojatnije su bili u funkciji luke.

Uz ostatke arhitekture koja je, kako je navedeno, najvjerojatnije bila u funkciji same luke u neposrednoj blizini iste tijekom rimskog razdoblja razvilo se nekoliko objekata koji imaju karakteristike rimske ruralne arhitekture od kojih su dva djelomično istražena. Prvi lokalitet smjestio se istočno od rta Kremenjača na položaju Bilotinjak, unutar k.č. 2993, 2994 i 2995 k.o. Nin – Zaton u privatnom vlasništvu više posjednika. Lokalitet se smjestio oko 50 m od morske obale odnosno sjeverno i jugoistočno od današnjeg puta,¹³⁶⁸ na položaju ostataka **crkve sv. Jandre/sv. Andrije**¹³⁶⁹ (KA 98). Iako su na lokalitetu u dva navrata,

¹³⁶² M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1995, 1.

¹³⁶³ Na širem području kopnenog dijela rta Kremenjača i današnjeg Turističkog naselja *Holiday Resort Zaton* evidentirano je 136 grobnih humaka od kojih je svega sedam istraženo. Više u: M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1983a, 31-32; 1985a, 33-35, T. XVII-T. XX; 1995, 2.

¹³⁶⁴ M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1985a, 35-36.

¹³⁶⁵ Z. BRUSIĆ, 1980, 112; 2006a, 33-45, T. 1-12.

¹³⁶⁶ M. BLAGDAN, 1982, 8; 1982a, 7, Sl. 1; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1985a, 36; 1995, 1-2.

¹³⁶⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 2011a, 586-587. s tlocrtnom situacijom.

¹³⁶⁸ A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 89.

¹³⁶⁹ Lokalni naziv crkve glasi sv. Jandre. Više u: A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 89.

tijekom istraživačkih kampanja 1981. i 1982. godine te 1991. i 1992. godine, provedena zaštitna arheološka istraživanja kompletna slika o nalazištu nije u potpunosti definirana jer su bila usmjerena na ostatke sakralne arhitekture, dok su ostatci iz rimskog razdoblja djelomično istraženi. Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih krajem 1981. i početkom 1982. godine ispod ostataka starokršćanske crkve sv. Andrije, na površini 20×30 m, evidentirani su ostatci objekta iz rimskog razdoblja. Objekt se sastojao od većeg broja prostorija sa zidovima sačuvanim u temeljnoj stopi. Ostatci arhitekture interpretirani su kao gospodarsko zdanje (*villa rusticae*).¹³⁷⁰ Zaštitna istraživanja provedena tijekom 1991. i 1992. godine, kako je navedeno, prvenstveno su bila usmjerena na ostatke starokršćanske crkve koja je tijekom 6. stoljeća¹³⁷¹ podignuta na ostacima prethodne rimskodobne arhitekture.¹³⁷²

Ostatci rimske ruralne arhitekture protezali su se na većoj površini što potvrđuju ostatci dva djelomično istražena objekta, tijekom istraživanja označeni kao „Objekt B i C“, smještena sjeverno i jugoistočno od ostataka starokršćanske crkve sv. Andrije. Ostatci prvog objekta, tijekom istraživanja označenog kao „Objekt B“, smješteni su oko 15 m sjeverno od ostataka crkve. Riječ je o objektu pravokutna tlocrta s apsidom na istoku, podignutog u okviru prethodne rimske ruralne arhitekture datirane u kasnu antiku. Prema interpretaciji istraživača objekt je najvjerojatnije tijekom 5. stoljeća pretvoren u oratorij,¹³⁷³ no na temelju opisa objekta i nalaza ulomaka sarkofaga¹³⁷⁴ može se pretpostaviti da je riječ o ostacima mauzoleja ili memorije. Danas je pristup objektu otežan, a istraženi ostatci su zarasli u gustu vegetaciju i nisu vidljivi na površini.¹³⁷⁵ Ostatci drugog objekta iz rimskog razdoblja sa zidovima sačuvanim u temeljnoj stopi, nepoznate namjene i dimenzija, djelomično su istraženi na položaju jugoistočno od crkve sv. Andrije.¹³⁷⁶ Izuzev ostataka arhitekture, tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu je pronađen veći broj arhitektonskih ulomaka iz rimskog razdoblja¹³⁷⁷ među kojima ulomak vijenca sa djelomično sačuvanim reljefnim ukrasom,¹³⁷⁸ grobovi i pokretna arheološka građa iz rimskog i srednjovjekovnog

¹³⁷⁰ M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1985a, 36; 1995, 2.

¹³⁷¹ Š. BATOVIĆ, 1985a, 36; A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 92-93, Sl. 2; 94; A. UGLEŠIĆ, 2002, 34, Sl. 26; 35-36.

¹³⁷² M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1995, 2; A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 97.

¹³⁷³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 35.

¹³⁷⁴ A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 97, T. IV, 1, 1a.

¹³⁷⁵ Osobni uvid autorice na lokalitetu.

¹³⁷⁶ A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 91.

¹³⁷⁷ A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 94, T. III, 2-6.

¹³⁷⁸ A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 94, kat. br. 1, T. III, 1.

razdoblja.¹³⁷⁹

Oko 50 m zapadno od ostataka crkve sv. Andrije, u smjeru rimskodobne luke, evidentirana je podloga ceste ili vodovoda, dijelovi arhitekture i dio nekropole iz rimskog razdoblja. Podloga je istražena u dužini od 5,5 m i visini od 1 metra. Široka je 3 metra. Nekropoli su pripadala dva groba u staklenim urnama (GR 27) unutar kojih su evidentirani spaljeni ostatci pokojnika. Urne su bile pokrivene krovnim opekama i imbreksima. Grobovi se datiraju u 1. i 2. stoljeće.¹³⁸⁰ Istočno od ostataka crkve sv. Andrije, prilikom gradnje Turističkog naselja *Holiday Resort Zaton*, slučajno je otkrivena kamena urna sa spaljenim ostatcima pokojnika. Unutar sva tri groba evidentirana je bogata pokretna arheološka građa, različite keramičke i staklene posude, keramičke svjetiljke, novac, koštane igle i dr. nalazi.¹³⁸¹ Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu ne može se zaključiti je li riječ o većoj nekropoli koja se razvila uz rimsku komunikaciju koja je od luke vodila prema rimskodobnoj Enoni ili je riječ o ukopima vezanim za ostatke rimske ruralne arhitekture evidentirane na položaju crkve sv. Andrije i u okviru današnjeg Turističkog naselja. O kontinuitetu sahranjivanja uokolo crkve sv. Andrije svjedoči ulomak poklopca sarkofaga (NS 39), pronađenog prilikom arheoloških istraživanja lokaliteta, datiranog u razdoblje kasne antike.¹³⁸² Sjeverno od istraženih ostataka crkve evidentirani su temelji srednjovjekovnih kuća i veća količina ostataka iz rimskog razdoblja,¹³⁸³ no na temelju podataka iz literature nije razvidno je li riječ o ostatcima arhitekture ili pokretne arheološke građe.

Ostatci drugog objekta iz rimskog razdoblja evidentirani su istočno od ostataka crkve sv. Andrije na položaju Lokvice, unutar današnjeg **Turističkog naselja *Holiday Resort Zaton*** (KA 99). Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja koja su prethodila izgradnji naselja, u zapadnom priobalnom dijelu, djelomično su istraženi ostatci većeg objekta iz rimskog razdoblja koji su se prostirali na površini dimenzija 35×25 metara. Unutar navedene površine evidentirano je osam prostorija. Veličina pojedinih prostorija kao niti njihov odnos nisu poznati, no prema podacima koje donosi Š. Batović objekt je izvorno imao oblik stambene kuće s atrijem. Unutar objekta je utvrđeno nekoliko faza gradnje datiranih od 1. do 6. stoljeća, no detaljniji podatci o tehnikama gradnje odnosno o pojedinim fazama nisu

¹³⁷⁹ Više u: Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 90-91, Sl. 1; 94.

¹³⁸⁰ Podatci o grobnim priložima objavljeni su općenito za tri ukopa unutar urni evidentiranih na širem području crkve sv. Andrije. Više u: M. BLAGDAN, 1982, 8; 1982a, 7, Sl. 1; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1995, 2.

¹³⁸¹ M. BLAGDAN, 1982, 8; 1982a, 7, Sl. 1; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1985a, 36-37; 1995, 2.

¹³⁸² A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 97, T. IV, 1, 1a; Z. SERVENTI, 2014, NS 307; Ostatke iz starokršćanskog razdoblja B. Migotti datira u 6. stoljeće. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 18, kat. br. 10, T. V, 1.

¹³⁸³ Š. BATOVIĆ, 1985a, 36.

poznati. Unutar jedne od prostorija smještene u zapadnom dijelu kompleksa, među ostalom građom, pronađena je veća količina ulomaka krovnih opeka, imbreksa i amfora na temelju čega je interpretirana kao skladište. Građa je datirana u 5. i 6. stoljeće.¹³⁸⁴ Uz ostatke arhitekture na lokalitetu je evidentirana veća količina pokretne arheološke građe i novca koji su datirani u razdoblje od 1. do 6. stoljeća.¹³⁸⁵ Kako je navedeno na lokalitetu je, uz ostatke arhitekture i pokretne arheološke građe, prilikom gradnje turističkog naselja otkrivena kamena urna sa spaljenim ostacima pokojnika (GR 28) i bogatom pokretnom arheološkom građom.¹³⁸⁶ Također, na lokalitetu su evidentirani i inhumirani ostatci pokojnika (GR 29) datirani u 6. stoljeće¹³⁸⁷ koji potvrđuju kontinuitet sahranjivanja kroz duže vremensko razdoblje.

Ostatci još jednog objekta najvjerojatnije su se nalazili na **položaju Pravulje** (KA 100), smještenom oko 500 m istočno od ceste Zadar – Nin. Naime, na lokalitetu su prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta 1973. godine evidentirani ostatci jedne prostorije unutar koje je pronađena kamena urna (GR 30) sa staklenom i keramičkom posudom kao priložima.¹³⁸⁸ Uz navedene podatke o rasporedu rimske ruralne arhitekture, Š. Batović navodi da su prilikom izvođenja poljskih radova u zapadnom dijelu Zatona, ne navodeći mikrolokaciju nalazišta, evidentirani ostatci arhitekture i grobova iz rimskog razdoblja pri čemu su pojedini zidovi bili vidljivi na površini.¹³⁸⁹

Na području današnjeg naselja **Privlaka** evidentiran je veći broj objekata i četiri nekropole datirane u razdoblje od 1. do 6. stoljeća. S obzirom na konfiguraciju terena, sastav tla i mikroklimatske uvjete Z. Brusić unutar ostataka većine evidentiranih objekata pretpostavlja gospodarsku osnovu, pri čemu prednost daje uzgoju vinove loze koja je do druge polovice 20. stoljeća bila primarna kultura u odnosu na uzgoj maslina.¹³⁹⁰

U jugoistočnom dijelu privlačkog poluotoka nalazi se uvala Bilotinjak s manjom lukom koja pripada obližnjem zaseoku Glavanci (Glavanovi Stanovi) koje se smjestilo u

¹³⁸⁴ M. BLAGDAN, 1982, 8; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1995, 2.

¹³⁸⁵ Š. BATOVIĆ, 1985a, 36.

¹³⁸⁶ M. BLAGDAN, 1982, 8; 1982a, 7, Sl. 1; Š. BATOVIĆ, 1983a, 32; 1985a, 37; 1995, 2.

¹³⁸⁷ Š. BATOVIĆ, 1985a, 36.

¹³⁸⁸ Š. BATOVIĆ, 1980, 603.

¹³⁸⁹ Š. BATOVIĆ, 1995, 3.

¹³⁹⁰ Z. BRUSIĆ, 1973, 430.

kopnenom dijelu poluotoka oko 600 m sjeveroistočno.¹³⁹¹ U istočnom dijelu uvale, na **položaju Škrapavac** (KA 101), na kopnu su evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja dok su u moru evidentirani dijelovi nasipa koji se pružaju do udaljenosti oko 20 m od obale i do dubine od 140 centimetara.¹³⁹² Najvjerojatnije je riječ o ostacima pristaništa. Ostatci arhitekture na kopnu se, na temelju nalaza ulomka zavjetne are posvećene bogu Silvanu (ZS 8) na području obližnjeg zaseoka Glavanovi stanovi, u stručnoj literaturi nerijetko pripisuju ostacima svetišta.¹³⁹³ Izuzev ostataka arhitekture na kopnu, u moru je

Sl. 48. Privlaka – uvala Bilotinjak, Ostatci bazena (?), kružnog tlocrta (Foto: M. JURJEVIĆ)

vidljiv objekt kružnog tlocrta (bazen ?) nepoznate funkcije, izrađen od većeg i manjeg obrađenog kamena povezanog žbukom (Sl. 48.), dok su po cijeloj uvali vidljivi ulomci keramike i veća količina obrađenog kamena.¹³⁹⁴ O funkciji ostataka arhitekture se, na temelju površinskog pregleda terena i bez provođenja arheoloških istraživanja, ne može raspravljati odnosno nije moguće utvrditi je li riječ o ostacima svetišta ili je svetište

podignuto u okviru ruralne arhitekture. U isto se vrijeme ne može isključiti mogućnost da se ulomak zavjetnog žrtvenika mogao dopremiti s nekog drugog lokaliteta i biti upotrijebljen kao građevinski materijal što nije rijedak slučaj na području sjeverne Dalmacije. Izuzev spomenutog, na području zaseoka Glavani 2013. godine pronađen je ulomak još jednog zavjetnog natpisa (ZS 9) sa sačuvanom završnom posvetnom formom iz koje nije moguće zaključiti u čast kojeg je božanstva podignut.¹³⁹⁵ M. Dubolnić Glavan navedene zavjetne natpise povezuje s ostacima crkve sv. Petra na položaju Supetar, o čemu će više riječi biti u nastavku.

Ulomci žbuke, obrađeni kamen kao i veći ulomci poda izrađenog u tehnici *opus spicatum* evidentirani su unutar suhozidne ograde na **položaju Praulje** (KA 102), uz put koji od zaseoka Mletak vodi prema uvali Bilotinjak. Ostatci se dovode u vezu s rimskom

¹³⁹¹ M. MUSTAĆ, 2009, 40.

¹³⁹² Z. BRUSIĆ, 1973, 429; 2000, 61.

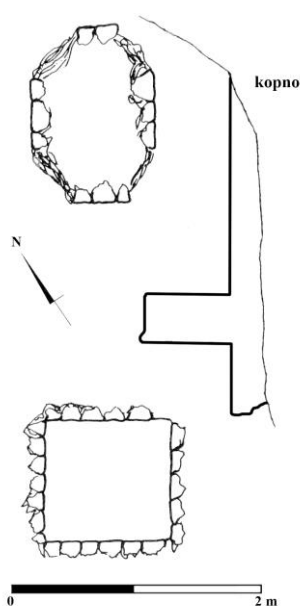
¹³⁹³ Z. BRUSIĆ, 2000, 61.

¹³⁹⁴ Lokalitet je u više navrata pregledan tijekom 2014. i 2016. godine.

¹³⁹⁵ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 287, kat. br. 91; 370, 428, 596, T. 10, 3a-b.

ruralnom arhitekturom evidentiranom unutar obližnjeg vinograda.¹³⁹⁶

Na području današnjeg rta Brtalić nalaze se ostatci dva zasebna objekta većih dimenzija iz rimskog razdoblja. Na jugoistočnom rubu **rta Brtalić/Punta Gržanova** (KA 103), smještenom oko 300 m južno od zaseoka Mletak, evidentirani su ostatci većeg objekta koji se danas prostiru na obali i u moru te ulaze u profil okolnih poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu.¹³⁹⁷ Tijekom 1970-ih na lokalitetu su bili vidljivi ostatci dva zida, postavljena okomito jedan na drugi, od kojih se duži pružao okomito¹³⁹⁸ na liniju obale. Uz zidove, na obali je evidentiran bazen koji se djelomično nalazio i u moru (Sl. 49.).¹³⁹⁹ Danas

Sl. 49. Privlaka – rt Brtalić/Punta Gržanova, Ostatci rimske ruralne arhitekture prema Z. Brusiću (M. JURJEVIĆ prema Z. BRUSIĆ, 1973, 429, T. XIV, a)

su u profilu obale, u dužini od 30 m, vidljivi ostatci triju zidova, sačuvane visine od 40 do 100 centimetara. Jedan od zidova izrađen je od priklesanog kamena s ispunom od ulomaka keramike i sitnog kamena natopljenih u obilne nanose žbuke.¹⁴⁰⁰ Uz zidove, na lokalitetu je evidentirana veća količina ulomaka krovnih opeka bez pečata radionica, amfora kao i ulomci

¹³⁹⁶ Z. BRUSIĆ, 1973, 428.

¹³⁹⁷ Osobni obilazak lokaliteta od strane autorice tijekom 2014. i 2016. godine.

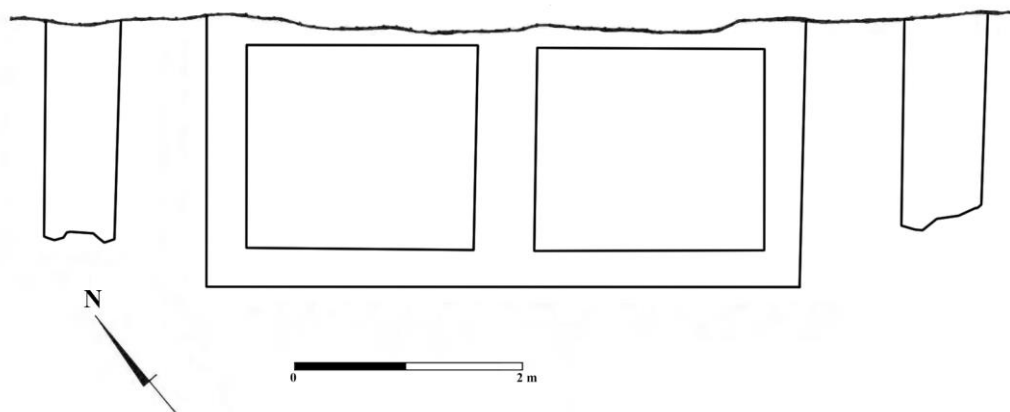
¹³⁹⁸ Na temelju objavljenog tlocrta proizlazi da je zid koji se pruža paralelno s profilom poljoprivrednih površina duži, dok je zid koji je okomit na njega kraći. Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 429, T. XIV, a.

¹³⁹⁹ Z. BRUSIĆ, 1973, 429, T. XIV, sl. b.

¹⁴⁰⁰ Osobni uvid tijekom 2014. i 2016. godine.

grube i fine keramike koje zbog abrazivnog djelovanja mora nije moguće klasificirati.¹⁴⁰¹ Uz ostatke arhitekture i ulomke keramike na kopnenom dijelu lokaliteta, u moru ispred rta Brtalić pronađena je keramička svjetiljka tipa Anselmino – Pavolini VIIIA1c koja se datira u razdoblje 4. i prve polovice 5. stoljeća.¹⁴⁰² Sličan primjerak, s istovjetnim ukrasom reljefne rozete na disku i palmine grane na ramenima, pronađen je na lokalitetu Stara Pudarica u zadarskom gradskom predjelu Dračevac.¹⁴⁰³

Oko 200 m sjeverozapadno od ostataka objekta na položaju Punta Mletak i oko 400 m zapadno od zaseoka Mletak, uz zapadni rub rta Brtalić, na **položaju Punta Brtalića**¹⁴⁰⁴ (KA 104) danas su vidljivi ostatci većeg broja zidova koji se u dužini preko 16 m u različitim smjerovima pružaju u moru, na obali i u profilu obližnjih parcela u privatnom vlasništvu.¹⁴⁰⁵ Na obalnom dijelu lokaliteta početkom 1970-ih, uz zidove, su bili vidljivi ostatci triju bazena od kojih su dva manja bila bolje sačuvana (Sl. 50).¹⁴⁰⁶ Danas se na površini jasno uočavaju ostatci dvaju bazena čija je unutrašnjost ispunjenja kamenjem.¹⁴⁰⁷

Sl. 50. Privlaka – Punta Brtalić, Ostatci rimske ruralne arhitekture prema Z. Brusiću (M. JURJEVIĆ prema Z. BRUSIĆ, 1973, 429, T. XIII, a)

U jugozapadnom dijelu privlačkog poluotoka unutar **uvale Tiraboškovića** (KA 105), kod lokalnog stanovništva poznate pod toponimom Kulina,¹⁴⁰⁸ nalaze se ostatci većeg

¹⁴⁰¹ Lokalitet je osobno pregledan u više navrata tijekom 2014. i 2016. godine.

¹⁴⁰² Z. BRUSIĆ, 1973, 431, T. VIII, a, b.

¹⁴⁰³ Više u: I. FADIĆ, 1989, 100; J. VUČIĆ, 2009, 43, kat. br. 1; 2009a, 9; 2009b, 11, 42-43, kat. br. 105.

¹⁴⁰⁴ Lokalni naziv položaja.; M. MUSTAĆ, 2000, 165, 169; 2009, 42.

¹⁴⁰⁵ Lokalitet je osobno pregledan u više navrata tijekom 2014. i 2016. godine.

¹⁴⁰⁶ Z. BRUSIĆ, 1973, 429; 2000, 61-62.

¹⁴⁰⁷ Lokalitet je osobno pregledan u više navrata tijekom 2014. i 2016. godine.

¹⁴⁰⁸ Više u: M. MUSTAĆ, 2000, 165, 168; 2009, 42-43.

objekta iz rimskog razdoblja. U profilu zemljišta u privatnom vlasništvu, u dužini od 30 m, vidljiv je veći broj zidova. Na današnjoj je obali sačuvan dio perimetralnog zida objekta u dužini od 32 m kao i ostatci većeg broja zidova koji su uslijed abrazivnog djelovanja mora djelomično urušeni (Sl. 51.).¹⁴⁰⁹ U jugoistočnom dijelu kompleksa nalaze se ostatci dviju prostorija sa zidovima širine 60 cm koje su interpretirane kao bazeni. Podnica jednog bazena izvedena je u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica mozaika (Sl. 52.).¹⁴¹⁰ Unutar poljoprivrednih površina sa sjeverozapadne strane objekta, prilikom strojne obrade zemljišta, evidentirano je nekoliko grobova s inhumiranim ostacima pokojnika,¹⁴¹¹ no karakter ukopa kao ni njihov odnos prema ostacima arhitekture nije moguće utvrditi bez provođenja arheoloških istraživanja.

Na krajnjem sjevernom dijelu privlačkog poluotoka, unutar plitke uvale koja sa sjeverozapada zatvara rt Soline, **na položaju Soline/Gaz** (KA 106) nalaze se ostatci rimske ruralne arhitekture čiji se dijelovi danas prostiru na kopnu i u moru. Tijekom 1970-ih ostatci arhitekture su bili vidljivi na površini 600 m².¹⁴¹² Danas su na lokalitetu vidljivi ostatci četiriju zidova od kojih se dva pružaju okomito na smjer pružanja obale dok se treći nalazi u moru i pruža se okomito na njih na način da zatvaraju prostoriju nepoznatih dimenzija. Prostorija je orijentirana u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Podalje od navedene prostorije, u moru se nalazi segment zida smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad (Sl. 53.). Po površini lokaliteta vidljivi su ulomci krovnih opeka i amfora. Funkcionalni dio lokaliteta su

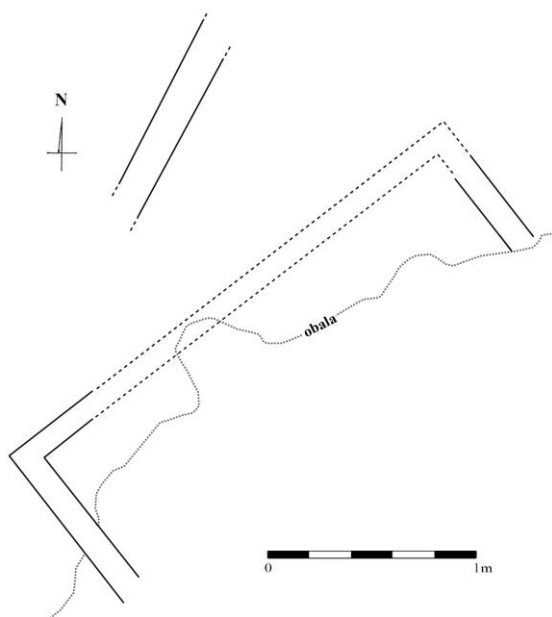
¹⁴⁰⁹ Osobni uvid u stanje lokaliteta u više navrata tijekom 2014. i 2016. godine.

¹⁴¹⁰ Z. BRUSIĆ, 1973, 428, T. I A2; T. XII, sl. a, c; Osobni uvid u stanje lokaliteta u više navrata tijekom 2014. i 2016. godine.

¹⁴¹¹ M. MUSTAĆ, 2009, 43.

¹⁴¹² Z. BRUSIĆ, 1973, 424, T. II, d.

ostatci pristaništa sačuvanog u obliku nasipa od blokova pješčenjaka. Pristanište je izgrađeno u obliku slova „L“. Glavni gat pristaništa pružao se u dužini od 50 m okomito na obalu, nakon čega je u dužini od 20 m skretao prema zapadu tvoreći lukobran za nesmetano pristajanje brodova. U podmorju, s lijeve i desne strane pristaništa, prikupljena je veća količina ulomaka keramike među kojima prevladavaju ulomci različitih tipova amfora, ulomci keramike i željezni nož sa širokom oštricom. Predmeti se datiraju u razdoblje od 1. stoljeća pr. Krista do 2. stoljeća n. Krista.¹⁴¹³ Tijekom građevinskih radova na izgradnji mosta otok Vir – kopno, u razdoblju od 1974. do 1976. godine, pristanište je većim dijelom uništeno.¹⁴¹⁴

Sl. 53. Privlaka – položaj Soline/Gaz, Ostatci rimske ruralne arhitekture (crtež: J. ŠUĆUR, M. JURJEVIĆ)

Na temelju dosadašnjih spoznaja o arheološkim ostacima na području položaja Soline, otvoreno je pitanje izvorne funkcije ostataka objekata iz rimskog razdoblja evidentiranih na položaju Gaz. Uz sam toponim Soline, koji upućuje na proizvodnju soli, iz povijesnih izvora od sredine 14. stoljeća poznato je da su se na prostoru današnjeg sjeveroistočnog dijela privlačkog poluotoka nalazile solane. Solane se spominju u odnosu na blizinu crkava sv. Kristofora i sv. Petra koje su bile smještene u blizini prethodno opisane

¹⁴¹³ Z. BRUSIĆ, 1973, 424; D. VRŠALOVIĆ, 2011, 93, bilj. 402; T. 88,6; T. 93,4 i T. 94,6.

¹⁴¹⁴ Z. BRUSIĆ, 2000, 61.

komunikacije koja je vodila prema današnjem otoku Viru.¹⁴¹⁵ Kako je navedeno u ranijem poglavlju o rasporedu rimske ruralne arhitekture na području današnjeg naselja Privlaka, na temelju povijesnih izvora Z. Brusić je ostatke crkve sv. Kristofora, zaštitnika vinogradara i putnika na moru, ubicirao u neposrednoj blizini ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Gaz/Soline¹⁴¹⁶ u sjeverozapadnom dijelu uvale Soline. Unutar pretpostavljenih ostataka crkve na površini su bili vidljivi ostatci zidova dok je unutar izdužene gomile kamenja, na temelju nalaza ulomaka sedre, pretpostavljena apsida.¹⁴¹⁷ Navedene podatke o smještaju crkve preuzimaju i kasniji autori.¹⁴¹⁸ Izuzev podataka o smještaju, iz povijesnih je izvora poznato da ostatke crkve već početkom 17. stoljeća nije bilo moguće ubicirati.¹⁴¹⁹

Na položaju pretpostavljenih ostataka crkve sv. Kristofora tijekom 2016.¹⁴²⁰ i 2017. godine¹⁴²¹ provedena su sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih su definirani ostatci objekta vanjskih dimenzija 26,5×8,5 metara (Sl. 54.). Objekt je izgrađen u najmanje dvije

Sl. 54. Privlaka – rt Soline, Zračni snimak odnosa ostataka istraženog objekta i bazena za proizvodnju soli u sjeverozapadnom dijelu uvale Soline (Foto: J. ŠUĆUR, 2017.)

faze različitim tehnikama gradnje. Jugozapadni dio objekta, sa sačuvanim zidovima debljine 95 do 110 cm, rađen je od kamena vezanog žbukom dok je sjeveroistočni rađen od kamena u suhozidnoj tehnici, sa zidovima debljine 185 do 225 centimetara. Zidovi sjeveroistočnog dijela objekta ožbukani su s unutrašnje

strane. Na temelju pokretne arheološke građe, koja je preliminarno datirana od sredine 14. do 16. stoljeća, ostatci objekta su definirani kao skladište za sol iz srednjovjekovnog

¹⁴¹⁵ Povijesni izvori donose podatke o prodaji i najmu solana na položaju Gaz u Privlaci koje su se nalazile uz put koji vodi prema crkvi sv. Kristofora, koja se nalazila na teritoriju grada Nina. Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 436, bilj. 73. i 76; I. MUSTAČ, 2000, 103-104, bilj. 27, 28. i 29.

¹⁴¹⁶ Z. BRUSIĆ, 1973, 436.

¹⁴¹⁷ Z. BRUSIĆ, 1973, 436, T. XVI, Sl. a, b i c.

¹⁴¹⁸ R. JURIC, 2000, 79, T. Va; J. KOLANOVIĆ, 2000, 90, bilj. 27., 28. i 29.

¹⁴¹⁹ Podatci o razmještaju sakralnih objekata na području privlačkog poluotoka poznati su iz vizitacije Mihovila Priulija 1603. godine.; Više u: Iz vizitacije..., 2000, 98; I. MUSTAČ, 2000, 103-104.

¹⁴²⁰ J. ŠUĆUR, 2017.

¹⁴²¹ Usmeni podatak voditelja arheoloških istraživanja dr. sc. Jure Šućura s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

razdoblja.¹⁴²² Naime, sa istočne strane objekta, u plitkom moru, nalaze se ostatci većeg broja prostorija različitih dimenzija koje se jasno uočavaju na zračnim snimkama rta Soline. S vanjske strane bazena nalazi se nasip izrađen od kamena s vrhom oko 0,70 m ispod razine današnje plime. Između nasipa i linije obale nalaze se pregrade, okomite na smjer pružanja obale, koje tvore bazene. Pregrade su danas obrasle morskoumjetnom vegetacijom zbog čega nije razvidan način gradnje, no autor pretpostavlja da je za njihovu gradnju korišten kamen. S obzirom na povijesne izvore, ostatci su pripisani bazenima za proizvodnju soli.¹⁴²³ Proizvodnja soli unutar navedenih bazena zamrla je najvjerojatnije već tijekom 15. stoljeća. Naime, Venecija 1423. godine radi zaštite državnih interesa zabranjuje proizvodnju soli na području Dalmacije, izuzev u solanama na otoku Pagu i u Šibeniku.¹⁴²⁴

S obzirom na navedene podatke ne treba isključiti mogućnost da su ostatci arhitekture evidentirani na položaju Soline/Gaz tijekom rimskog razdoblja bili u funkciji solana. Uz ostatke bazena, u prilog navedenoj činjenici idu ostatci pristaništa putem kojeg se sol mogla izvoziti kako za potrebe urbanih središta na području istočne jadranske obale tako i u udaljenije dijelove Rimskog Carstva. Pitanje je tko su bili vlasnici navedenog objekta. Na temelju epigrafskih nalaza s teritorija Enone razvidno je da su imućnom sloju pripadali članovi obitelji *Curticus*, upisani u tribus *Sergia*, koji su bili autohtonog liburnskog podrijetla. Pripadnici navedene obitelji dali su podići zavjetni žrtvenik u čast nepoznatog božanstva (ZS 10)¹⁴²⁵ koji je pronađen na predjelu Gaz, ali i podići most (OS 2) koji je najvjerojatnije vodio iz Enone prema ageru i za čiju su izgradnju bila potrebna daleko veća sredstva.¹⁴²⁶ Oba su spomenika datirana u razdoblje ranog principata odnosno u razdoblje intenzivnog života istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture čiji je vlasnik, ukoliko je trgovao solju, mogao posjedovati značajna financijska sredstva.

Na području privlačke prevlake 1875. godine pronađen je ulomak zavjetnog žrtvenika (ZS 10) datiranog u razdoblje ranog principata¹⁴²⁷ dok je između otoka Vira i privlačkog

¹⁴²² J. ŠUĆUR, 2017, 2.

¹⁴²³ J. ŠUĆUR, 2017, 3.

¹⁴²⁴ J. KOLANOVIĆ, 2000, 90-91.

¹⁴²⁵ CIL III, 14322.3; Ž. RAKNIĆ, 1965, 85, bilj. 3; M. SUIĆ, 1969, 70; Z. BRUSIĆ, 1973, 430, bilj. 39; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2497; V. ZOVIC – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 58.

¹⁴²⁶ M. SUIĆ, 1950, 53-58; J. MEDINI, 1969, 53; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2620.

¹⁴²⁷ CIL III, 14322.3; Ž. RAKNIĆ, 1965, 85, bilj. 3; M. SUIĆ, 1969, 70; Z. BRUSIĆ, 1973, 430, bilj. 39; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2497; V. ZOVIC – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 58.

dijela kopna u drugoj polovici 19. stoljeća pronađena zavjetna ara posvećena bogu Silvanu (ZS 11), također datirana u razdoblje ranog principata.¹⁴²⁸ S obzirom na blizinu ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Gaz nalazi upućuju da se unutar ostataka arhitekture ili u njegovoj neposrednoj blizini nalazilo svetište podignuto u čast boga Silvana. M. Dubolnić Glavan svetište ili hram podignut u čast boga Silvana ubicira nešto južnije na položaju ostataka crkve sv. Petra, na sjeveroistočnom dijelu privlačkog poluotoka, neposredno uz obalu uvale Supetar. Naime, prema podacima koje donosi autorica na temelju prikupljenih podataka iz rukopisne ostavštine don L. Jelića, krajem 19. stoljeća unutar nekadašnje crkve sv. Petra bio je uzidan ulomak zavjetnog žrtvenika (ZS 12) sa sačuvanom posvetnom formom *V(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]* na temelju koje nije razvidno u čast kojeg je božanstva spomenik bio podignut. On je naknadno bio uzidan u kuću Lovre Krstovića, pok. Jure u Privlaci. U vrijeme posjeta L. Jelića Ninu spomenik se nalazio u dvorištu Nadžupskog stana u Ninu.¹⁴²⁹ Uz navedeni spomenik, autorica na temelju rukopisne ostavštine L. Jelića u izravnu vezu s ostacima crkve sv. Petra dovodi i spomenik koji u čast boga Silvana podiže *L. Cornelius Sabinus* (ZS 11), za kojeg se u literaturi kao mjesto nalaza navodi područje između otoka Vira i privlačkog kopna. Prema podacima koje donosi autorica spomenik je pronađen ispred crkve Sv. Petra.¹⁴³⁰ Uz ostatke crkve sv. Petra autorica veže i zavjetni žrtvenik s reljefnim prikazom boga Silvana (ZS 8) koji je 1895. godine evidentiran u Glavanovim stanovima u Privlaci i koji se povezuje s ostacima mogućeg svetišta u uvali Bilotinjak.¹⁴³¹ Spomenik je naknadno uzidan u kuću u vlasništvu Mate Glavana, pok. Benedikta¹⁴³² za koju je autorica utvrdila da se nalazila na predjelu današnjeg Sela, u najstarijem dijelu Privlake naseljenom pripadnicima navedenog prezimena.¹⁴³³ S područja Privlake potječe još jedan zavjetni natpis. Kako je navedeno, u zaseoku Glavani je 2013. godine ispred kuće P. Glavana pronađen ulomak zavjetnog natpisa (ZS 9) s djelomično sačuvanom posvetnom formulom *V(otum) [s (olvit) l(ibens) m(erito)]*.¹⁴³⁴

Prema podacima koje donosi Z. Brusić, ostatci crkve sv. Petra 1970-ih godina nisu

¹⁴²⁸ CIL III, 10019; F. BULIĆ, 1879a, 99, br. 17; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2425; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 427, kat. br. 52.

¹⁴²⁹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 311, bilj. 969.

¹⁴³⁰ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 278, kat. br. 19; 306, sl. 103; 311-312, bilj. 970.

¹⁴³¹ Z. BRUSIĆ, 2000, 61.

¹⁴³² CIL III, 14322.2; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1955, 17; M. SUIĆ, 1968, 40, T. XXI, 3; Z. BRUSIĆ, 1973, 431; 2000, 61; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2496; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 57.

¹⁴³³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 212, bilj. 974.

¹⁴³⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 287, kat. br. 91; 370, 428, 596, T. 10, 3a-b.

bili vidljivi na površini, no u suhozidnim ogradama uokolo položaja evidentirana je veća količina priklesanog kamena sa žbukom i ulomak kamenog crkvenog namještaja s pleternim ukrasom.¹⁴³⁵ Danas je na lokalitetu vidljivo uzvišenje, djelomično oštećeno abrazivnim djelovanjem mora, unutar kojeg su vidljivi ostatci zida. Zid je sačuvan u visini dva reda kamena iznad temeljne stope odnosno do visine od 70 centimetara. Širok je 50 centimetra. Izgrađen je od kamena lomljenca, utopljenog u hidrauličnu žbuku.¹⁴³⁶ Iako se sama crkva u pisanim izvorima spominje 1459. godine,¹⁴³⁷ s obzirom na toponim pretpostavljeno je njeno starokršćansko podrijetlo.¹⁴³⁸ Iz vizitacije M. Priulija 1603. godine poznato je da crkva početkom 15. stoljeća nije imala krov i vrata te da je bila izložena čestim pljačkama. Opisana je kao poljska crkva te valja pretpostaviti da je riječ o objektu manjih dimenzija.¹⁴³⁹ O važnosti crkve svjedoči prikaz na Coronellijevoj karti iz 1678. godine te na katastarskoj karti iz 1675. godine, odnosno na Cantellijevoj karti iz 1689. i 1690. godine.¹⁴⁴⁰

Jugozapadno od ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja na položaju Soline/Gaz evidentirane su dvije manje nekropole iz 1. stoljeća koje su izravno ugrožene abrazivnim djelovanjem mora i urušavanjem profila obale. Prva, smještena **na položaju Tureta** (GR 31) oko 200 m jugozapadno od ostataka predmetne arhitekture, sadržavala je paljevinske ukope direktno položene u zemlju bez grobne arhitekture s raznovrsnim priložima.¹⁴⁴¹ Naknadno je, tijekom 1984. godine na istom položaju, uslijed odronjavanja obale pronađena staklena bočica sferična tijela puhana u četverodijelni kalup. Tijelo bočice ukrašeno je nizom međusobno preklapljenih udubljenih kružnica unutar kojih je utisnuta točka. Iznad i ispod navedenog ukrasa teče friz izveden u formi dvostrukih udubljenja sačasta oblika. Na dnu je ukras u obliku plitke reljefne kružnice. Bočica je datirana u drugu polovicu 1. stoljeća. Pohranjena je u privatnoj zbirci D. Mustaća iz Privlake.¹⁴⁴²

Druga nekropola evidentirana je **na položaju Kažin** (GR 32). U profilu obale evidentirani su paljevinski grobovi u dužini od preko 20 metara. Navedeni položaj nalazi se

¹⁴³⁵ Ulomak crkvenog namještaja je u međuvremenu izgubljen. Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 435; B. MIGOTTI, 1991, 16, kat. br. 4.

¹⁴³⁶ M. MUSTAĆ, 2009, 50; T. XXXI, 2.

¹⁴³⁷ Z. BRUSIĆ, 1973, 435; M. MUSTAĆ, 2009, 50.

¹⁴³⁸ B. MIGOTTI, 1991, 16, kat. br. 4; M. MUSTAĆ, 2009, 50.

¹⁴³⁹ A. R. FILIPI, 1969, 570; I. MUSTAĆ, 2000, 104, bilj. 32; M. MUSTAĆ, 2009, 50-51.

¹⁴⁴⁰ A. R. FILIPI, 1969, 570; I. MUSTAĆ, 2000, 104, bilj. 34.

¹⁴⁴¹ Z. BRUSIĆ, 1973, 426.

¹⁴⁴² I. FADIĆ, 1993, 72, 74, 76, Sl. 1; D. MUSTAĆ, 1996, 16; Z. BRUSIĆ, 2000, 61, 66, Tab. XVI, 9; M. MUSTAĆ, 2009, 36, T. XXV, 2/5; T. XXVI; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2014, 388, kat. br. 3; 2017, 138, kat. br. 3.

u blizini nalazišta iz razdoblja neolita, s njegove istočne strane. Grobovi su bili položeni u zemljanu jamu bez grobne arhitekture. U okviru nekropole kao prilozi su pronađeni različiti keramički proizvodi, brončana kopča tipa "omega" i čavli. Nekropola je datirana u 1. stoljeće.¹⁴⁴³

Uz navedene nekropole, između ostataka rimske ruralne arhitekture i crkve sv. Petra **na položaju Škornica** (GR 33), unutar izvorno prapovijesnog grobnog humka promjera 30 m, istraženo je 13 grobova s inhumiranim pokojnicima koji su na temelju nalaza manje srebrne fibule izrađene u obliku ptice datirani u razdoblje kraja 5. ili u 6. stoljeće. Navedeni grobovi su, u najvećem broju, bili koncentrirani unutar zemljanog nasipa u južnoj polovici humka te na periferiji. Jedan grob, evidentiran unutar kamene jezgre grobnog humka, pripada izvornom prapovijesnom ukupu.¹⁴⁴⁴ Prema podacima prikupljenim od lokalnog stanovništva, prilikom obrade susjedne poljoprivredne parcele, nailazilo se na veći broj grobova na temelju čega su ukopi unutar grobnog humka determinirani kao rubni dio veće nekropole iz starokršćanskog razdoblja.¹⁴⁴⁵ U funkciji oltarne pregrade u crkvi sv. Vida u Grbića Stanovima, smještene oko 800 m južno od istraženog grobnog humka na položaju Škornica, evidentiran je ulomak nadgrobne stele (NS 40) s djelomično sačuvanim tekstom natpisa koji upućuje na postojanje grobne parcele (*[?]* / *[la?]tus pe(des) X [?]*). Stražnja strana spomenika sekundarno je prerađena i prema M. Dubolnić Glavan imala je funkciju postamenta s izljevom te je korištena za tiještenje grožđa.¹⁴⁴⁶ Uz ulomak stele, unutar svetišta crkve nalazi se kamena urna kvadratnog oblika s poklopcem. Nadgrobna stela s nečitkim natpisnim poljem evidentirana je na području zaseoka Glavani u blizini nalaza ulomka zavjetnog natpisa (ZS 9).¹⁴⁴⁷ Navedeni nalazi upućuju na zaključak da se u bližoj okolici crkve sv. Vida, koja se datira u starokršćansko razdoblje odnosno u 5. i 6. stoljeće,¹⁴⁴⁸ nalazila nekropola iz rimskog razdoblja.

U sjeveroistočnom dijelu naselja Privlaka, na nizinskom predjelu Busje **na položaju Vrtlac**¹⁴⁴⁹ (KA 107), u posljednjih 100 godina unutar privatnih poljoprivrednih površina u

¹⁴⁴³ Z. BRUSIĆ, 1973, 426-427.

¹⁴⁴⁴ B. MARIJANOVIĆ, 2007, 343-344; I. BORZIĆ et al., 2013, 21.

¹⁴⁴⁵ Više u: B. MARIJANOVIĆ, 2007, 343-344, Sl. 3; I. BORZIĆ et al., 2013, 20-21.

¹⁴⁴⁶ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 287, kat. br. 92; 428.

¹⁴⁴⁷ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 428.

¹⁴⁴⁸ Z. BRUSIĆ, 2000, 62.

¹⁴⁴⁹ Preko lokaliteta prolazi poljski put koji vodi do uvale Veliko blato (M. MUSTAČ, 2009, 37, bilj. 253.); R. Jurić pogrešno navodi da put vodi do uvale Malo Blato (R. JURIĆ, 1993, 106; 2000, 71.).

više su navrata evidentirani zidovi, obrađeno kamenje s tragovima žbuke, ulomci keramike, krovnih opeka¹⁴⁵⁰ i rimski carski novac¹⁴⁵¹ koji su pripisani ostacima objekta gospodarskog karaktera iz kasne antike.¹⁴⁵² Prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta 1980-ih godina na lokalitetu su pronađena tri groba (GR 34) izrađena od kamenih ploča s poklopnicama od kamenih ploča. Unutar jednog od grobova pronađena je brončana fibula s prikazom goluba na vrhu gornjeg kraka koja je datirana u razdoblje druge polovice 6. i početka 7. stoljeća. Križ je proizvod neke od lokalnih radionica.¹⁴⁵³ Na temelju nalaza četiri primjerka carskih novaca 1911. godine, pojedini autori pretpostavljaju da su nalazi mogli potjecati iz devastiranih grobova.¹⁴⁵⁴ Iako je lokalitet datiran u razdoblje kasne antike, nalazi pokretne arheološke građe upućuju na zaključak da je položaj bio naseljen od 1. stoljeća.

Na području današnjeg turističkog naselja Sabunike, u sjeveroistočnom dijelu Privlake, tijekom 1970-ih godina evidentirana su dva položaja s ostacima rimske ruralne

Sl. 55. Privlaka – položaj Kopana gomila, Segment podnice u zapadnom kutu bazena (Z. BRUSIĆ, 1973, T. XI, b)

arhitekture. Prvi lokalitet predstavlja plitka gomila, kod lokalnog stanovništva poznata pod nazivom **Kopana gomila** (KA 108), unutar koje su provedena manja istraživanja. Ostaci arhitekture evidentirani su unutar površine 400 m². Unutar objekta istražen je bazen sa zidovima sačuvanim do visine 60 cm i podnicom izrađenom od opeka u tehnici *opus spicatum*. U zapadnom kutu bazena, na nižem nivou u odnosu na ostatak bazena, nalazi se manji kvadratni prostor s podnicom obloženom¹⁴⁵⁵ opekama pravokutnog oblika kako je vidljivo iz

fotografija nalazišta (Sl. 55.). Riječ je o udubljenju kvadratnog oblika unutar kojeg se najvjerojatnije skupljao talog.¹⁴⁵⁶ Lokalitet je danas obrastao u gustu vegetaciju i izravno ugrožen širenjem turističkog naselja.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁰ R. JURIC, 1993, 104.

¹⁴⁵¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 463, Dodatak 3, br. 9, bilj. 1455.

¹⁴⁵² R. JURIC, 1993, 104, 106; M. MUSTAĆ, 2009, 37-38, T. XVIII, 2.

¹⁴⁵³ Više u: R. JURIC, 1993, 106-116; 2000, 71-72, 76, Tabela I, 1; 77.

¹⁴⁵⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 463, Dodatak 3, br. 9, bilj. 1455.

¹⁴⁵⁵ Z. BRUSIĆ, 1973, 427-428, T. 1, A4, T. XI, a, b; 2000, 61, 66, T. XVI, 1-2.

¹⁴⁵⁶ Z. BRUSIĆ, 1973, 427, T. XI, b.

¹⁴⁵⁷ M. MUSTAĆ, 2009, 38, T. XIX, 2.

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Kopana gomila, na području **Sabunika** su 1974. godine prilikom izvođenja građevinskih radova evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture (KA 109).¹⁴⁵⁸ Prema podacima koje, na temelju fotografija iz Fototeke Arheološkog muzeja u Zadru, donosi M. Dubolnić Glavan na lokalitetu je evidentiran veći bazen pravokutna oblika s podnicom izrađenom u tehnici *opus spicatum*. Pri jednom kraju vidljivo je manje udubljenje kvadratnog oblika izrađeno od kamena s otvorom kružna oblika dok je u profilima vidljiv veći broj zidova. Ostali podaci o lokalitetu kao niti mikrolokacija nalazišta nisu poznati.¹⁴⁵⁹ Otvor je najvjerojatnije imao funkciju skupljanja taloga.

U blizini današnjeg zaseoka Grbići nalaze se dva položaja s ostacima rimske ruralne arhitekture. Prvi lokalitet smjestio se uz poljski put koji iz Sabunika vodi u Grbića Stanove, odnosno oko 250 m sjeveroistočno od zaseoka Grbići i oko 500 m jugozapadno od položaja Kopana gomila, **na položaju Barbara** (KA 110).¹⁴⁶⁰ Unutar suhozidne ograde evidentiran je obrađeni kamen sa žbukom i ulomci krovnih opeka koji su pripisani ostacima rimske ruralne arhitekture unutar obližnjeg vinograda.¹⁴⁶¹ Prilikom raščišćavanja gomile od strane stanovnika okolnog zaseoka Grbići tijekom 1903. godine uz ostatke crkve sv. Barbare, za koju se pretpostavlja starokršćansko podrijetlo,¹⁴⁶² pronađeni su dijelovi crkvenog namještaja i ostatci iz rimskog razdoblja,¹⁴⁶³ no iz literature nije jasno o kakvim se ostacima radi, ostacima arhitekture, pokretne arheološke građe ili jednog i drugog. Drugi lokalitet smjestio se oko 300 m zapadno od zaseoka Grbići unutar poljoprivrednih površina **na položaju Gomiline** (KA 111). Na lokalitetu je evidentirana gomila, danas zarasla u grmlje i stabla, unutar koje se prema navodima lokalnog stanovništva nalaze ostatci arhitekture. S lokaliteta potječe veliki kameni blok, ulomak stupa te ulomci krovnih opeka i imbreksa koji se dovode u vezu s ostacima rimske ruralne arhitekture.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁵⁸ Š. BATOVIĆ, 1980, 604.

¹⁴⁵⁹ Fototeka Arheološkog muzeja Zadar, negativi inv. br. 8423-8413, snimci 26251-26256. Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 421, Sl. 149-150; 464, Dodatak 3, br. 11, bilj. 1456.

¹⁴⁶⁰ Z. BRUSIĆ, 1973, 428.

¹⁴⁶¹ Z. BRUSIĆ, 1973, 428; M. MUSTAĆ, 2009, 39.

¹⁴⁶² Z. BRUSIĆ, 2000, 62.

¹⁴⁶³ Krajem 19. stoljeća položaj na kojem se nalaze ostatci crkve sv. Barbare bio je u posjedu Zadrana Persicallija. Poljoprivredno zemljište uz crkvu obrađivala je obitelj Grbić iz Privlake. Uz ostatke crkve koju je dokumentirao L. Jelić na položaju je evidentirano nekoliko kamenih ulomaka iz rimskog razdoblja, dva ulomka pluteja ukrašena urezanim križevima iz starokršćanskog razdoblja i dva predromanička kapitela. Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 433-434; T. XIX, a, b; R. JURIĆ, 2000, 74-75; T. II, 78; A. UGLEŠIĆ, 2002, 43, bilj. 81.

¹⁴⁶³ M. MUSTAĆ, 2000, 168; 2009, 17.

¹⁴⁶⁴ Z. BRUSIĆ, 1973, 428; M. MUSTAĆ, 2009, 39-40.

U istočnom dijelu današnjeg naselja Privlaka, oko 100 m sjeveroistočno od ceste koja vodi prema Ninu unutar manje uzvisine, kod lokalnog stanovništva poznate pod nazivom **Grudine** (KA 112), tijekom 1970-ih godina bili su vidljivi ostatci arhitekture koji su se prostirali u dužini od oko 10 metara. Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je evidentiran ulomak kamenog stupa i praga. Ostatci arhitekture danas su zarasli u gustu vegetaciju. Po sredini uzvisine vidljiva je gomila s ulomcima krovnih opeka, imbreksa i obrađenog kamena s tragovima žbuke.¹⁴⁶⁵

U blizini ostataka crkve sv. Kate, na položaju kod lokalnog stanovništva poznatog pod nazivom **Podbusje** (KA 113), uz rub nalazišta na kojem su utvrđeni kulturni ostatci iz razdoblja mlađeg musterijena,¹⁴⁶⁶ mezolitika¹⁴⁶⁷ i starijeg neolitika¹⁴⁶⁸ prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta evidentirani su ostatci arhitekture, obrađeni kamen s tragovima žbuke, ulomci keramičkih posuda, krovnih opeka i amfora koji su pripisani ostacima manjeg objekta iz rimskog razdoblja. Navedeni materijal je odbačen i danas tvori gomilu manjih dimenzija.¹⁴⁶⁹ Položaj je danas zapušten i obrastao u nisku vegetaciju.¹⁴⁷⁰

Unutar privatnih poljoprivrednih površina **na položaju Gaj** (KA 114), oko 50 m od ostataka crkve sv. Vida, evidentirani su ulomci keramičkih posuda i kockica mozaika dok su u okolnim suhozidima evidentirani ulomci krovnih opeka, grubo klesanog kamena s tragovima žbuke i ulomci žbuke. Ostatci se pripisuju manjem objektu gospodarskog karaktera iz rimskog razdoblja¹⁴⁷¹ dok se izgradnja crkve na temelju titulara datira u starokršćansko razdoblje, odnosno u 5. i 6. stoljeće. Prema Z. Brusiću u navedenom se razdoblju u okviru vikusa podiže sakralni objekt.¹⁴⁷²

U blizini crkve sv. Vida, koja je prema pisanim izvorima bila župna crkva srednjovjekovnog sela Kupari,¹⁴⁷³ u više su navrata evidentirani ostatci arhitekture i nalazi slijepljenog krovnog crijepa iz rimskog razdoblja. Prve podatke o nalazima pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na lokalitetu nakon terenskog pregleda bilježi don L. Jelić koji donosi podatak da je na lokalitetu početkom 20. stoljeća pronađen novac iz rimskog razdoblja. Uz pokretnu arheološku građu, navodi da se u koritu potoka Mala Rupa

¹⁴⁶⁵ Z. BRUSIĆ, 1973, 428; M. MUSTAĆ, 2009, 39, T. XXV, 1.

¹⁴⁶⁶ Z. BRUSIĆ, 2000, 48.

¹⁴⁶⁷ D. MUSTAĆ, 2000, 44, 45.

¹⁴⁶⁸ Z. BRUSIĆ, 2000, 48, 50; M. MUSTAĆ, 2009, 18.

¹⁴⁶⁹ Više u: M. MUSTAĆ, 2009, 18, bilj. 295.

¹⁴⁷⁰ M. MUSTAĆ, 2009, 17.

¹⁴⁷¹ Z. BRUSIĆ, 2000, 61-62; M. MUSTAĆ, 2009, 44, bilj. 297.

¹⁴⁷² Z. BRUSIĆ, 2000, 62.

¹⁴⁷³ Ime sela dovodi se u usku vezu s proizvodnjom krovne opeke i kupa. Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 435, 438.

(Vrilo) nalaze slojevi laporaste gline svijetložute i modre boje pogodne za opekarsku proizvodnju odnosno dobro sačuvana peć za proizvodnju građevinske keramike, evidentirana na ušću potoka u more. Neposredno nakon otkrića, prilikom vađenja gline za potrebe tadašnje ciglane, peć je u potpunosti devastirana. L. Jelić peć veže uz proizvodnju podnih opeka (*spicae*) kojih je u obližnjem vinogradu početkom 20. stoljeća pronađeno nekoliko stotina komada.¹⁴⁷⁴ U profilu obale uvale Vrilo, između istoimenog izvora i položaja Kažin, abrazivnim djelovanjem mora vidljivi su ostatci koji najvjerojatnije pripadaju peći za pečenje građevinske keramike (KA 115). Danas je na lokalitetu vidljivo kamenje s tragovima žbuke i ulomci krovnih opeka i kupa kanalica.¹⁴⁷⁵

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture, s područja privlačkog poluotoka potječu pojedinačni slučajni nalazi pokretne arheološke građe poput nalaza novca iz kasne antike,¹⁴⁷⁶ odnosno kipića muške klečeće figure kulturnog karaktera (OS 11). Detalji lica, ruku i nogu izvedeni su shematski, plitkim urezima i ubodima. Posebna pažnja posvećena je izradi falusa zbog čega se opisani primjerak svrstava u grupu itifaličkih kipova.¹⁴⁷⁷ Kipiće najvjerojatnije prikazuje svećenika nekog kulta ili adoranta u trenutku molitve. Stav figure, kao i položaj ruku i pokrivala na glavi upućuje na orijentalno porijeklo.¹⁴⁷⁸ Na položaju Barbara u zaseoku Grbići 1903. godine pronađena su dva ulomka počasnog natpisa podignutog u čast Augusta odnosno njegova Numena (*Numini Augusti*), koji najvjerojatnije pripadaju bazi Augustova kipa koji je izvorno stajao unutar carskog hrama (*Augusteum*).¹⁴⁷⁹

Integralni dio današnjeg privlačkog kopna u prošlosti je bio **otok Vir** od kojeg je danas odijeljen plitkim Privlačkim gazom. Za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom otok Vir je sa susjednim privlačkim poluotokom bio povezan cestom, u srednjovjekovnim dokumentima poznatom pod nazivom *Via Communis*. Cesta danas nosi naziv Virski put. Cesta je, prema ostacima evidentiranim u blizini rta Kulina na privlačkom

¹⁴⁷⁴ Podatci su prikupljeni iz sačuvane rukopisne ostavštine don L. Jelića koji je osobno obišao lokalitet 1901. godine. Arhiva, Reg. V-ITL 80-83. i Reg. V-1, str. f.; Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 446-447, bilj. 1430. i 1431.

¹⁴⁷⁵ M. MUSTAĆ, 2009, 55.

¹⁴⁷⁶ Z. BRUSIĆ, 1973, 431.

¹⁴⁷⁷ Više u: J. MEDINI, 1969a, 150-151, br. 6, T. II, 6.

¹⁴⁷⁸ J. MEDINI, 1969a, 151.

¹⁴⁷⁹ Tekst natpisa glasi: *Numini Imp(eratoris) / Caesaris [Divi f(ili) / Au]gu[s]ti pontif(icis) [max(imi) / [imp(eratoris) ??? co(n)s(ulis) ??? tr(ibunicia)] P[ot(estate) ??? / ???]v[-]ru[? / ?]ecum[dus] / T(estamento) [p]on[ti]ussit*. Više o uvjetima nalaza i samom spomeniku u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 284, kat. br. 61; 348-351, Sl. 112. i 113.

poluotoku, vodila od Vira preko predjela Rtina na jugoistočnom dijelu otoka, zatim preko otočića Školjića na područje današnjeg naselja Privlaka i dalje prema Ninu.¹⁴⁸⁰ Segment ceste u dužini od 45 m i širini 5,6 m danas je vidljiv na predjelu Rtina u jugoistočnom dijelu otoka Vira. Rađena je od nabijenog kamena s mjestimično sačuvanim rubnicima, rađenim od većeg kamena obrađenog s vanjske strane. Orijentirana je u smjeru sjeverozapad – jugoistok i nastavlja se prema sjeverozapadu i unutrašnjosti otoka u vidu makadama omeđenog suhozidnim ogradama.¹⁴⁸¹ Izuzev na predjelu Rtina, ostatci ceste evidentirani su uz uvalu Radonjica do položaja Podvornice u južnom dijelu otoka. Daljnje pružanje komunikacije nije poznato, no M. Dubolnić Glavan ne isključuje mogućnost da se pružala do uvale Smratina, smještene uz sjevernu obalu otoka, na čijem su južnom dijelu evidentirani ostatci naselja iz željeznog razdoblja, ali i veća količina ulomaka keramike koja je datirana u razdoblje ranog principata¹⁴⁸² koja svjedoči o kontinuitetu korištenja prostora tijekom prvih stoljeća rimske uprave na istočnoj jadranskoj obali. Uz makadam su, na više položaja, evidentirani ostatci iz rimskog razdoblja koji su definirani kao nasebinski objekti. Unutar jednog je pronađen ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice [*Q. Clodi*] *Ambros(i)*.¹⁴⁸³ Ishodište opisane prometnice nalazilo se na Donjim gradskim vratima grada Nina od kojih se, na predjelu Klanice, cesta u jednom smjeru granala prema današnjem naselju Privlaka i otoku Viru. Od položaja Klanice cesta vodi do uzvišenja Grgur (36 m/nv) odakle skreće u smjeru sjeverozapada prema Privlaci i rtu Soline. U sjeveroistočnom dijelu poluotoka cesta se granala prema nekadašnjoj crkvi sv. Petra u jednom, odnosno prema rtu Kulina u drugom smjeru što je jasno naznačeno na katastarskim kartama iz druge polovice 17. stoljeća. Kako je već navedeno cesta je, preko otočića Školjić, nastavljala dalje prema sjeveru na današnji otok Vir. Bila je u intenzivnoj uporabi sve do početka 20. stoljeća.¹⁴⁸⁴ Dubina morskog prolaza između otoka Vira i otočića Školjića danas iznosi 1,9 metar.¹⁴⁸⁵ Za vrijeme velikih oseka na mjestima se može prohodati.¹⁴⁸⁶

Na sjevernoj strani otoka Vira smjestila se uvala Smratine. Na južnoj strani uvale

¹⁴⁸⁰ M. SUIĆ, 1969, 84; Z. BRUSIĆ, 1973, 436; I. BAŠIĆ, 2005, 50. s pripadajućom fotografijom segmenta ceste na predjelu Kulina.; M. RADOVIĆ, 2010.

¹⁴⁸¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 85-86, Sl. 32-34.

¹⁴⁸² I. BAŠIĆ, 2005, 115-116; M. RADOVIĆ, 2010, 54-57; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 86.

¹⁴⁸³ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 87; Karta 1, 2, Dodatak 4, br. 3, 4, 5, 6, 8; T.8/6.

¹⁴⁸⁴ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 85-86.

¹⁴⁸⁵ Uvid u topografske karte područja.

¹⁴⁸⁶ Osobno iskustvo autorice u više navrata.

evidentirani su ostatci naselja iz željeznog razdoblja, ali i veća količina ulomaka keramike koja je datirana u razdoblje ranog principata.¹⁴⁸⁷ U blizini uvale na istoimenom **predjelu Smratina**, u razdoblju od 2013. do 2018. godine, provedena su sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih su istraženi ostatci sakralnih objekata iz starokršćanskog i kasnijeg srednjovjekovnog razdoblja.¹⁴⁸⁸ Tijekom istraživanja sakralnih objekata, između pročelja starokršćanske i romaničke crkve, istražen je djelomično sačuvani dječji ukop unutar amfore (GR 35), tijekom istraživanja označen kao grob 10, odnosno dva zidana groba pred

Sl. 56. Otok Vir – položaj Smratine, Ulomak liburnskog cipusa (Foto: M. JURJEVIĆ)

pročeljem starokršćanske crkve.¹⁴⁸⁹ Kao građevinski materijal u gradnji crkvi iskorišten je ulomak liburnskog cipusa (NS 41) s djelomično sačuvanim natpisom (Sl. 56.)¹⁴⁹⁰ dok je među pokretnom arheološkom građom pronađen zlatnik Justinijana I. (527.-565.).¹⁴⁹¹ Uz opisane ostatke, s područja otoka potječu pojedinačni nalazi nekoliko korniola s različitim prikazima¹⁴⁹² iz rimskog razdoblja, za koje nisu poznati okolnosti kao niti pozicija nalaza. Tijekom hidroarheoloških istraživanja podmorja otoka Vira u podmorju uvale Rakovača u jugozapadnom dijelu

otoka, koja se koristila kao sidrište brodova, na dubini od 4 m evidentiran je brodolom s teretom amfora tzv. istarskog¹⁴⁹³ i tipa Lamboglia 2 iz 1. stoljeća pr. Krista.¹⁴⁹⁴ Iako osim slučajnih nalaza na otoku postoji i komunikacija iz rimskog razdoblja za sada nema dokaza o postojanju arhitekture. Ona bi se, s obzirom na poziciju nalazišta, mogla očekivati u blizini ostataka sakralnih objekata na položaju Smratina.

Kako je navedeno, između krajnjeg sjevernog rta privlačkog poluotoka i otoka Vira, na prostoru Privlačkog gaza smjestio se **otočić Školjić**.¹⁴⁹⁵ Otočić je formiran potapanjem

¹⁴⁸⁷ I. BAŠIĆ, 2005, 115-116; M. RADOVIĆ, 2010, 54-57.

¹⁴⁸⁸ Lokalitet se smjestio na k.č. 1992 k.o. Vir na zemljištu u vlasništvu Zorana Buškulića, udaljenom oko 250 m od sjeverne obale otoka i 2,7 km od središta naselja Vir. Više u: T. FABIJANIĆ, 2014, 488-489.

¹⁴⁸⁹ T. FABIJANIĆ, 2015.

¹⁴⁹⁰ Informacije o lokalitetu ustupili su mi kolege dr. sc. Tomislav Fabijanić i pokojni Mate Radović, voditelji arheoloških istraživanja.

¹⁴⁹¹ T. FABIJANIĆ, 2015.

¹⁴⁹² BASD, 1901, 5, br. 59; 7, br. 95; 12, br. 179; 14, br. 231; 15, br. 243. i 252; 17, br. 286.

¹⁴⁹³ Z. BRUSIĆ, 1974, 67, T. 4; D. VRSALOVIĆ, 2011, 90, T. 92, 4.

¹⁴⁹⁴ K. ZUBČIĆ, 2009, 491.

¹⁴⁹⁵ Otočić je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Virić. Pod navedenim imenom navodi ga i kolega Mate Mustać. Više u: M. MUSTAĆ, 2009, 28.

nekadašnje prevlake između današnjeg privlačkog poluotoka i otoka Vira te površina otoka danas predstavlja kopneni ostatak iste. More uokolo otoka predstavlja pličinu dubine između 1 i 2 m s najvećim dubinama na mjestu produbljivanja prolaza gdje iznosi 3 metra.¹⁴⁹⁶ Na području samog otočića na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja te nekoliko gomila koje su različito interpretirane.

Sl. 57. Gomila unutar ostataka rimske ruralne arhitekture u jugozapadnom dijelu otočića Školjić (M. MUSTAĆ, 2009, T. XIX, 1.)

Ostatci većeg sklopa arhitekture, koji se danas prostiru na kopnenom dijelu otoka i u moru, evidentirani su na jugozapadnom dijelu otoka (KA 116). Zidovi objekta sačuvani su u temeljnoj stopi unutar površine dimenzija 25×15 metara. U središnjem dijelu objekta evidentirana je gomila visine oko 1 m s ulomcima krovnih opeka, imbreksa te grubo klesanog kamena s tragovima žbuke (Sl. 57.) dok su unutar i uokolo ostataka objekta evidentirani brojni

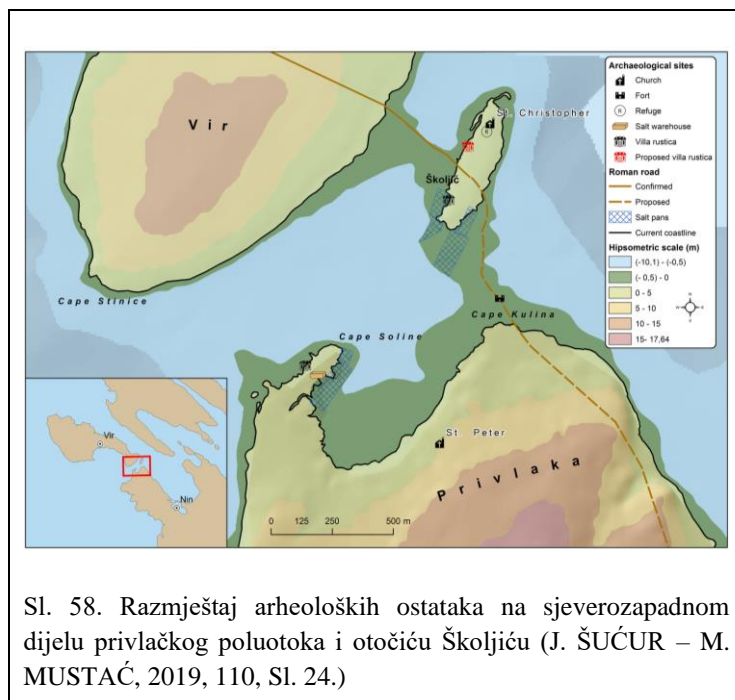
ulomci grube keramike, amfora, željezni i brončani čavli, brončani novčići i dr. nalazi.¹⁴⁹⁷ Na zračnim fotografijama otočića, uz ostatke rimske ruralne arhitekture, u moru se jasno uočavaju strukture pravokutna oblika. Iste strukture vidljive su i uz južnu obalu otočića. Najvjerojatnije pripadaju ostacima bazena nekadašnjih solana. Uz opisane ostatke, na južnom dijelu otočića evidentirane su dvije nepravilne izdužene gomile izrađene od amorfnog kamena bez vidljivih ulomaka pokretne arheološke građe na površini. Veća gomila ima promjer 30 m i visoka je oko 2,5 m dok je manja promjera 15 m i visine 1,5 metar. Gomile su u literaturi različito interpretirane.¹⁴⁹⁸ S obzirom na blizinu sličnih formacija na obližnjem privlačkom poluotoku, ostatci su interpretirani kao mogući grobni humci. S druge pak strane, s obzirom da današnji otočić predstavlja dio nekadašnje potopljene prevlake preko koje je prolazila važna cestovna komunikacija ne isključuje se mogućnost da je uz nju, u cilju nadzora kopnenog i pomorskog prometa, izgrađena osmatračnica. Kao treća mogućnost navodi se pretpostavka da je riječ o ostacima koji su bili u uskoj vezi s

¹⁴⁹⁶ D. MAGAŠ, 2000, 26; M. MUSTAĆ, 2009, 28.

¹⁴⁹⁷ M. MUSTAĆ, 2009, 28, 36, T. XIX, 1.

¹⁴⁹⁸ M. MUSTAĆ, 2009, 28, T. XV, 1.

proizvodnjom soli tijekom rimskog i srednjovjekovnog razdoblja.¹⁴⁹⁹ Konkretnije podatke o ostacima arhitekture na prostoru otočića Virića, na temelju novijih terenskih rekognosciranja krajnjeg sjeveroistočnog dijela privlačkog poluotoka i samog otočića, donose J. Šućur i M. Mustać. Autori na otočiću ubiciraju ostatke nekoliko objekata s različitim funkcijama (Sl. 58.).¹⁵⁰⁰ Uz ranije utvrđene ostatke rimske ruralne arhitekture na jugozapadnom dijelu otoka, sjeverno od nekadašnje komunikacije iz rimskog razdoblja

Sl. 58. Razmještaj arheoloških ostataka na sjeverozapadnom dijelu privlačkog poluotoka i otočiću Školjiću (J. ŠUĆUR – M. MUSTAĆ, 2019, 110, Sl. 24.)

pretpostavljaju ostatke još jednog objekta iz rimskog razdoblja. S druge pak strane, u sjeveroistočnom dijelu otoka ubiciraju ostatke crkve sv. Kristofora koja je poznata iz srednjovjekovnih izvora i koja je, kako je navedeno, ubicirana u neposrednoj blizini ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Gaz/Soline¹⁵⁰¹ u sjeverozapadnom dijelu uvale Soline. Na površini otočića jasno

se uočavaju ostatci objekta pravokutnog oblika s apsidom na istoku. Ostatci objekta jasno se uočavaju i na zračnim snimcima otočića,¹⁵⁰² no bez provođenja sustavnih arheoloških istraživanja konkretnu sliku o rasporedu, veličini i vremenu izgradnje pojedinih objekata nije moguće sa sigurnošću definirati.

Na području današnjeg naselja **Ninski Stanovi** unutar privatnih poljoprivrednih površina i suhozidnih ograda sjeveroistočno od zaseoka Rakići, u blizini starog bunara, evidentiran je veći broj arhitektonskih ulomaka i keramike iz rimskog razdoblja.¹⁵⁰³ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom **Zidine** (KA 117). Na lokalitetu je vidljiv veći humak uz koji se prema navodima lokalnog stanovništva vežu ostatci crkve, koja je

¹⁴⁹⁹ M. MUSTAĆ, 2009, 28.

¹⁵⁰⁰ J. ŠUĆUR – M. MUSTAĆ, 2019, 81-82, 93. i dalje; 110, Slika 24.

¹⁵⁰¹ Z. BRUSIĆ, 1973, 436.

¹⁵⁰² J. ŠUĆUR – M. MUSTAĆ, 2019, 81-82, 105, Slika 17.

¹⁵⁰³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 41.

nosila titular sv. Kuzme i Damjana, koja je korištena i tijekom srednjeg vijeka.¹⁵⁰⁴ Titular crkve kao i nalazi ulomka stupića i postolja oltara svjedoče o njezinu starokršćanskom podrijetlu. Nalazi pokretne arheološke građe upućuju na zaključak da je crkva najvjerojatnije podignuta u okviru ili u blizini prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja.

Sjeveroistočno od današnjeg grada Nina smjestilo se **naselje Vrsi** na čijem se području tijekom rimske uprave istočnom jadranskom obalom odvijao intenzivan život o čemu svjedoče ostatci rimske ruralne arhitekture, nekropola i pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe. Iako su na području naselja na nekoliko lokaliteta s ostacima rimske ruralne arhitekture, poput položaja Kulina i crkve sv. Jakova, provedena zaštitna arheološka istraživanja rezultati istih do danas nisu sistematski obrađeni i objavljeni, već su podatci o istima poznati na temelju kratkih izvješća.

Na području današnjeg vikend naselja Zukve **na položaju Kulina** (KA 118) tijekom 1972. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci kompleksnog objekta iz rimskog razdoblja, koji se prostirao na površini od nekoliko stotina m². Ostatci kompleksa dijelom su uništeni uslijed abrazivnog djelovanja mora. Prema djelomično objavljenim rezultatima istraživanja objekt je izgrađen u najmanje dvije faze. Starijoj fazi izgradnje prema Š. Batoviću pripadaju ostatci zidova većeg građevinskog sklopa nepoznate namjene kojem su pripadali ulomci stropova i dva groba.¹⁵⁰⁵ U mlađoj fazi nad ostacima prethodne arhitekture podignut je mauzolej,¹⁵⁰⁶ unutarnjih dimenzija 7,62×5,12 m, sa sačuvanom podnicom. Unutar mauzoleja pronađeni su ulomci sarkofaga i nepoznat broj grobova datiranih u razdoblje od 1. do 3. stoljeća. Izuzev unutar, grobovi s bogatim grobnim priložima pronađeni su i uokolo mauzoleja. Da se na lokalitetu prostirala veća nekropola iz rimskog razdoblja svjedoče nalazi paljevinskih grobova (GR 36) iz rimskog razdoblja unutar susjednih poljoprivrednih površina prilikom obrade zemljišta.¹⁵⁰⁷ U vrijeme istraživanja lokalitet je bio izravno ugrožen intenzivnom gradnjom kuća za odmor u obalnom dijelu naselja Zukve. Izgradnjom jednog od objekata, lokalitet je oštećen na način da su terasa i stepenište jedne kuće nalegli na ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja.¹⁵⁰⁸ Iz

¹⁵⁰⁴ Početkom 15. stoljeća ostatci crkve nisu bili vidljivi na površini. Više u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 42, bilj. 77.

¹⁵⁰⁵ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280.

¹⁵⁰⁶ Položaj je u novijim zemljišnim knjigama označen kao crkva sv. Ivana.; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223.

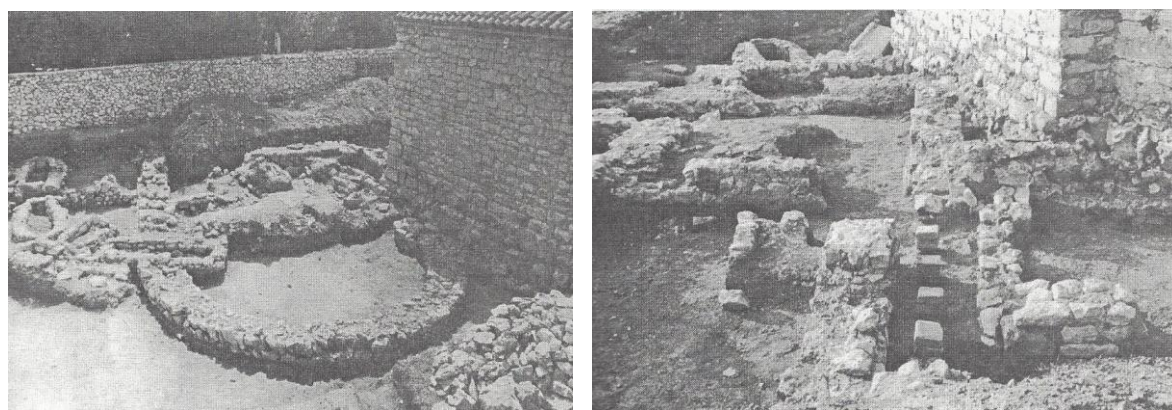
¹⁵⁰⁷ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280; 1981, 87.

¹⁵⁰⁸ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280.

objavljenih podataka s istraživanja lokaliteta nije moguće u potpunosti razabrati odnos istraženih ostataka mauzoleja i prethodne arhitekture koja je evidentirana uokolo istog. Razvidno je da se uokolo prostirala veća nekropola s ostacima spaljenih pokojnika, ulomak sarkofaga i natpisa te veća količina pokretne arheološke građe datirane u razdoblje od 1. do 3. stoljeća. Na temelju izvješća nije razvidan odnos između istražene nekropole i ostataka rimske ruralne arhitekture u okviru koje je nekropola podignuta. Š. Batović je navedene ostatke izravno povezoao s ostacima rimske ruralne arhitekture evidentirane ispod i uokolo crkve sv. Jakova, smještene oko 200 m sjeveroistočno, te ih je interpretirao kao nekropolu unutar koje su se u predkršćanskom razdoblju sahranjivali njeni stanovnici.¹⁵⁰⁹

Prema podacima iz literature južnije od ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Kulina, prilikom intenzivne obrade poljoprivrednog zemljišta na **području Zukava** (KA 119), devastirana je nekropola s ostacima spaljenih pokojnika iz rimskog razdoblja. Izuzev nekropole, u profilu obale su vidljivi zidovi ugroženi abrazivnim djelovanjem mora kao i pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja.¹⁵¹⁰ Autori ne donose podatak o mikrolokaciji nalazišta.

Ostatci sljedećeg objekta nalaze se oko 200 m sjeveroistočno od položaja Kulina i oko 60-tak metara od morske obale, unutar privatnih poljoprivrednih površina na predjelu Zukve, na položaju **crkve sv. Jakova** (KA 120). Na lokalitetu su tijekom 1972. i 1979.

Sl. 59. i 60. Vrsi – sv. Jakov, Ostatci rimske ruralne arhitekture za vrijeme arheoloških istraživanja (I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 227, T. VIII, 1. i 2.)

¹⁵⁰⁹ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280; 1981, 87.

¹⁵¹⁰ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223.

godine, unutar i uokolo crkve, provedena zaštitna arheološka istraživanja koja su za cilj imala istraživanje i obnovu sakralnog objekta (Sl. 59. i 60.). Istraživanjima je obuhvaćena površina od oko 320 m² unutar koje su istraženi ostatci deset djelomično ili u potpunosti sačuvanih prostorija koje su pripadale većem objektu neutvrđenih dimenzija iz rimskog razdoblja. U vrijeme istraživanja pojedini zidovi objekta bili su sačuvani do visine 1 metra.

Sl. 61. i 62. Vrsi – sv. Jakov, Ostatci rimske ruralne arhitekture uokolo crkve danas (Foto: M. JURJEVIĆ)

Izuzev na kopnu, tijekom 1970-ih zidovi objekta su bili vidljivi i u moru. Prema objavljenim podacima s istraživanja objekt je bio u uporabi kroz duže vremensko razdoblje, od 1. do 6. stoljeća, tijekom kojeg je pretrpio brojne preinake.¹⁵¹¹ Starijoj fazi izgradnje objekta pripadaju dijelovi istražene arhitekture smješteni jugoistočno od crkve sv. Jakova dok su prostorije evidentirane ispod i neposredno uz sakralnu arhitekturu mlađe i datiraju se u razdoblje kasne antike. Međusoban odnos, veličina kao niti funkcije većine istraženih prostorija nisu poznate, iako Š. Batović posebno ističe ostatke dviju prostorija većih dimenzija s apsidom, od kojih je jedna tijekom starokršćanskog razdoblja poslužila za gradnju sakralnog objekta dok su ostatci druge danas vidljivi istočno od crkve (Sl. 62.).¹⁵¹² Unutar pojedinih prostorija iz rimskog razdoblja

evidentirane su podnice izrađene različitim tehnikama, poput podnica izrađenih u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika odnosno podnica izrađenih od hidraulične žbuke.¹⁵¹³ Kako je vidljivo iz objavljenih fotografija s istraživanja, jugozapadno od apside crkve sv. Jakova evidentirani su ostatci stupova izrađenih od opeka četvrtasta oblika (lat. *suspensurae*)

¹⁵¹¹ Š. BATOVIĆ, 1981, 88, T. LX, T. LXII, 1; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223.

¹⁵¹² Š. BATOVIĆ, 1981, 88, T. LXII, Sl. 1, 2; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 227, T. VIII, Sl. 1; A. UGLEŠIĆ, 2002, 44, bilj. 84.

¹⁵¹³ Š. BATOVIĆ, 1981, 88.

koji su nosili podnicu hipokausta (lat. *hypocaustum*) (Sl. 60.)¹⁵¹⁴ dok su unutar ostalih prostorija evidentirani kanali za vodu, veća količina ulomaka tubula, krovnih opeka i imbreksa. Unutar pojedinih prostorija sačuvani su ulomci žbuke otpale sa zidova među kojima i primjerci sa sačuvanim freskama, zatim ulomci mramornih pločica, sedre i dr. nalazi koji upućuju na zaključak da je riječ o ostacima reprezentativnog i luksuzno uređenog objekta.

Izuzev navedenih, od pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja prikupljena je veća količina ulomaka keramike, staklenih posuda, uljanica, amfora, pitosa, novčića, pršljena za vretena i dr. nalaza koji su datirani u razdoblje od 1. do 6. stoljeća. Od arhitektonskih ulomaka prikupljeni su ulomci stupova (baze, središnji dijelovi i kapiteli), ulomci reljefa, pragovi, žrvnjevi, kamene posude i cijevi.¹⁵¹⁵ Među ostacima arhitekture u sekundarnoj su uporabi pronađeni ulomci kamenih urni iz rimskog razdoblja.¹⁵¹⁶ Ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput pragova, ploča, stupova, kapitela i baza evidentirani su i unutar okolnih suhozidnih ograda dok su unutar okolnih poljoprivrednih površina prilikom obrade zemljišta u više navrata pronalazeni grobovi, reljefi, novac, ulomci keramike, zidovi, mozaici, natpisi, stupovi i dr. nalazi.¹⁵¹⁷ Uokolo crkve istražena je nekropola sa 124 groba unutar koje je evidentiran kontinuitet sahranjivanja od 5. ili 6. do 17. stoljeća.¹⁵¹⁸ Kao materijal za gradnju zidane grobnice označene kao grob 64, s ostacima sedam inhumiranih pokojnika i bogatim grobnim prilozima, iskorišteni su arhitektonski ulomci iz rimskog razdoblja poput dvaju profiliranih blokova i cijelog praga odnosno kao jedna od stranica groba ulomak nadvratnika s natpisom na latinskom jeziku koji donosi spomen crkve sv. Jakova. Natpis je datiran u 11. – 12. stoljeće.¹⁵¹⁹ Prilikom gradnje lokalne prometnice za potrebe vikend kuće u turističkom naselju Zukve tijekom 1972. godine došlo je do poravnavanja terena i devastacije dijela nalazišta, prvenstveno nekropole.¹⁵²⁰

Obilaskom lokaliteta u više navrata tijekom 2012. i 2013. godine, na površini i u profilu obrađenih poljoprivrednih površina, jugozapadno od crkve sv. Jakova evidentirano je priklesano kamenje, ulomci grube keramike iz rimskog razdoblja i razbacani ostaci ljudskih kostiju. U profilu današnje obale, zarasle u gustu travu, na nekoliko su pozicija evidentirani

¹⁵¹⁴ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 227, T. VIII, Sl. 2.

¹⁵¹⁵ Š. BATOVIĆ, 1981, 88.

¹⁵¹⁶ Š. BATOVIĆ, 1981, 88.

¹⁵¹⁷ Š. BATOVIĆ, 1981, 86.

¹⁵¹⁸ Š. BATOVIĆ, 1974a, 280-281; 1981, 88-89.

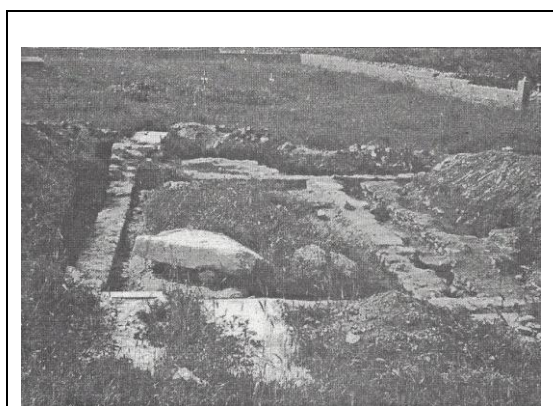
¹⁵¹⁹ Š. BATOVIĆ, 1981, 89, T. LXII, Sl. 2, T. LXIII; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 228, T. IX, Sl. 1. i 2.

¹⁵²⁰ Š. BATOVIĆ, 1981, 87.

dijelovi zidova izrađeni od obrađenog kamena povezanog žbukom, vidljive visine od 30 do 50 centimetara. Ostatke zidova koji su 1970-ih bili vidljivi na obali i u moru nije bilo moguće utvrditi jer je cijeli obalni dio naselja Zukve, u svrhu uređenja plaže, dijelom betoniran u širini preko 2 metra.

Istočno od ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju crkve sv. Jakova, na **položaju Oklade** (KA 121), evidentirani su ostatci arhitekture, grobovi i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁵²¹ Mikrolokacija nalazišta kao ni detaljniji podatci o nalazima nisu poznati.

U blizini srednjovjekovne crkvice **Sv. Tome/Sutmijan**, izgrađene jugoistočno od današnjeg naselja, na površini je vidljiva gromila s ulomcima keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja koji se pripisuju ostacima rimske ruralne arhitekture (KA 122).¹⁵²² Obilaskom lokaliteta tijekom 2013. godine, u blizini ostataka crkve sv. Tome evidentirano je nekoliko gromila zaraslih u gustu vegetaciju. Pregledom šireg područja nisu evidentirani ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁵²³

Sl. 63. Vrsi – položaj Cimatorje, Ostatci crkve sv. Mihovila i rimske ruralne arhitekture za vrijeme arheoloških istraživanja (I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 231, T. XII, 1.)

Na području današnjeg mjesnog groblja naselja Vrsi, na **položaju Cimatorje** (KA 123), prilikom izvođenja probnih arheoloških istraživanja 1958. godine utvrđeno je da je starohrvatska crkvice sv. Mihovila izgrađena nad ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja (Sl. 63.).¹⁵²⁴ Obilaskom lokaliteta tijekom 2013. godine utvrđeno je da je za sjeveroistočni ogradni zid maslinika, smještenog zapadno od današnjeg groblja, služio zid čiji je donji dio izrađen od poluobrađenog kamena povezanog

obilnim nanosima žbuke. Zid smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok vidljiv je u dužini od oko 30 metara. Sačuvan je u visini od 0,50 do preko 1,50 metar (Sl. 64. i 65.). S desne strane makadamskog puta pred ulazom u groblje nalazi se zidani bunar. Na temelju toponima i

¹⁵²¹ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 215, T. II, 16; 223.

¹⁵²² I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 214, T. I, 12; 215, T. II, 15; 223.

¹⁵²³ Osobni uvid autorice na lokalitetu tijekom 2013. godine.

¹⁵²⁴ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 214-215, 223, 231, T. 1-7, T. 2-6, T. 12.

izgleda istražene crkvice pojedini autori na lokalitetu pretpostavljaju ostatke starokršćanskog sakralnog objekta.¹⁵²⁵

Okolo 500 m sjeveroistočno od mjesnog groblja, **na položaju Močilo** (KA 124), evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.¹⁵²⁶ Podrobniji podatci o nalazištu nisu poznati. Na **položaju Jasenovo** (KA 125), prilikom obrade poljoprivrednih površina smještenih jugozapadno od crkve sv. Lovre, evidentirani su ostatci arhitekture koji su datirani u rimsko i srednjovjekovno razdoblje. Istočno od crkve evidentiran je veći broj grobova sa spaljenim ostacima pokojnika.¹⁵²⁷ Većina poljoprivrednih površina uokolo crkve sv. Lovre danas je zapuštena i ne obrađuju se. Pregledom obradivih površina tijekom 2012. godine nisu evidentirani ostatci arhitekture. Prema navodima vlasnika parcela smještenih južno od crkve prije 50-ak godina unutar njih se nalazio veći broj zidova koji su uslijed obrade zemljišta porušeni. S obzirom da se uokolo crkve tijekom srednjeg vijeka nalazilo selo Jasenovo najvjerojatnije su ostatci pripadali srednjovjekovnoj arhitekturi. Unutar poljoprivrednih površina smještenih istočno od crkve sv. Lovre na površini izoranog zemljišta vidljivi su sitni ulomci keramike s tragovima glazure koji se mogu datirati u srednji vijek kao i nekoliko sitnih ulomaka keramike koji bi se mogli pripisati rimskom razdoblju.¹⁵²⁸

Obilaskom šireg područja Jasenova tijekom 2013. godine,¹⁵²⁹ uz istočnu obalu istoimene uvale, evidentirani su ostatci većeg objekta čiji su ostatci danas vidljivi na površini oko 35,70×20 m (KA 126, Sl. 66. i 67.). Ostatci objekta pružaju se prema sjeveroistoku

¹⁵²⁵ B. MIGOTTI, 1991, 15, kat. br. 2.

¹⁵²⁶ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 215, T. II, 5; 223.

¹⁵²⁷ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 215, T. II, 4; 223.

¹⁵²⁸ Osobni uvid autorice na lokalitetu.

¹⁵²⁹ Na lokalitet me upozorio gospodin Tomislav Perković iz Vrsi.

Sl. 66. i 67. Vrsi – uvala Jasenovo, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Foto: M. JURJEVIĆ)

unutar suhozidom ograđenih torova za stoku. Objekt je izduženog pravokutnog tlocrta, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok. Unutar objekta vidljivi su ostatci najmanje dvije prostorije. Zidovi prostorija široki su 50 cm, s temeljnom stopom širine 70 centimetara. Rađeni su od priklesanog kamena s ispunom od manjeg kamena povezanog obilnim nanosima žbuke (Sl. 67.). Širina vanjskog zida objekta, koji se u dužini od 35,70 m pruža paralelno s obalom, iznosi 1,20 metra. Uz ostatke arhitekture, na površini lokaliteta evidentirana je veća količina ulomaka krovnih opeka, grube kućne keramike i amfora. Ulomci krovnih opeka vidljivi su i na strmim padinama obale prema moru. Prema navodima lokalnog stanovništva u moru ispred objekta nalazi se veća količina „cigle“.

Na **položaju Blizumne** (KA 127), sjeveroistočno od današnjeg naselja Vrsi, tijekom 1940-tih godina prilikom obrade zemljišta u vlasništvu pokojnog Frane Nemarića pronađen je natpis (OS 2) koji donosi podatke o gradnji mosta. Spomenik je pronađen na dubini od 0,50 do 0,60 m, uza zid koji od obližnjeg bunara vodi prema navedenom zemljištu.¹⁵³⁰ Riječ je o javnom spomeniku postavljenom prilikom podizanja mosta dugog 55,35 m i širokog 2,96 m kojeg je o vlastitom trošku (*de sua pecunia*) dao sagraditi *C. Iulius Ceuni f. Curticus Aetor* upisan u tribus *Sergia*. *Aetor* je bio domaćeg liburnskog podrijetla i posjedovao je rimsko građansko pravo. Nije poznata funkcija koju je obnašao, no s obzirom da je o vlastitom trošku podigao most očito je bio velike platežne moći. Spomenik je datiran u razdoblje ranog principata¹⁵³¹ odnosno na kraj 1. stoljeća pr. Krista ili na sam početak 1. stoljeća n. Krista.¹⁵³² S. Čače gradnju mosta datira nekoliko desetljeća ranije, u razdoblje između 30. i 15. godine pr. Krista.¹⁵³³ Na natpisu se ne donosi podatak o gradnji kojeg se mosta radi. M. Suić je pretpostavio da je riječ o mostu koji je vodio iz grada Nina sa

¹⁵³⁰ M. SUIĆ, 1950, 53-58.

¹⁵³¹ M. SUIĆ, 1950, 55-56; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2620.

¹⁵³² J. J. WILKES, 1969, 205-206; A. STARAC, 2000, 88.

¹⁵³³ S. ČAČE, 1997, 12.

sjeveroistočne strane (današnja tzv. Gornja vrata) prema današnjim Vrsima preko Miljašić jaruge. Od mosta je najvjerojatnije vodila komunikacija koja je municipalno središte povezivala s mnogobrojnim ruralnim posjedima u okolici.¹⁵³⁴ Nakon nalaza spomenika na lokalitetu su provedena kraća arheološka istraživanja tijekom kojih nisu pronađeni drugi nalazi zbog čega je u literaturi prevladalo mišljenje da je spomenik donesen s druge pozicije i upotrebljen u sekundarne svrhe.¹⁵³⁵ Krajem 19. stoljeća u blizini mjesta nalaza natpisa pronađena je manja ploča bez natpisa dok se u neposrednoj blizini u više navrata nailazilo na ulomke keramike, krovnih opeka, amfora¹⁵³⁶ i grobova iz rimskog razdoblja¹⁵³⁷ koji upućuju na moguće ostatke bilo arhitekture bilo nekropole iz rimskog razdoblja. Izuzev gradnje mosta, ista je osoba na predjelu Gaz dala podignuti zavjetni žrtvenik u čast nepoznatog božanstva (ZS 10). Spomenik je datiran u razdoblje ranog principata.¹⁵³⁸

Ostatci rimske ruralne arhitekture, ulomci krovnih opeka i nadgrobni spomenik (NS 42) iz rimskog razdoblja evidentirani su uokolo **crkve Gospe od Zečeva** (KA 128) na (polu)otoku Zečevo, smještenom na krajnjem sjeverozapadnom dijelu naselja Vrsi.¹⁵³⁹ Spomenik podiže *Porcia? Cn.? f. Quarta* sebi, majci *Aemiliae Cn. l.* i ostalim članovima obitelji. Prema interpretaciji natpisa koju donosi M. Dubolnić Glavan, Porcija Kvarta je najvjerojatnije kći rimskog građanina i njegove oslobođenice. Opisani natpis je jedini spomenik s gentilicijem *Porcius* na području rimskodobne Liburnije, dok s područja Dalmacije potječu dva natpisa sa spomenom navedenog gentilicija, po jedan iz Salone i Narone. Za razliku od istočne jadranske obale, nomen *Porcius* često se javlja na spomenicima u Africi, Hispaniji i Južnoj Galiji. S druge strane, kognomen *Quarta* uobičajen je u svim dijelovima Carstva, uključujući i Dalmaciju.¹⁵⁴⁰ L. Jelić pretpostavlja da je natpis donesen s neke od enonskih nekropola i sekundarno upotrebljen kao građevinski materijal prilikom obnove crkve i žrtvenika tijekom 17. stoljeća.¹⁵⁴¹ S obzirom da su uokolo crkve Gospe od Zečeva evidentirani ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, koja se dovodi u vezu s ostacima rimske ruralne arhitekture, vrlo je vjerojatno da je spomenik

¹⁵³⁴ M. SUIĆ, 1950, 57; B. ILAKOVAC, 1996, 82.

¹⁵³⁵ M. SUIĆ, 1950, 53-58; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2620.

¹⁵³⁶ M. SUIĆ, 1950, 58; Š. BATOVIĆ, 1981, 86; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223.

¹⁵³⁷ Š. BATOVIĆ, 1981, 86; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223.

¹⁵³⁸ CIL III, 14322.3; Ž. RAKNIĆ, 1965, 85, bilj. 3; M. SUIĆ, 1969, 70; Z. BRUSIĆ, 1973, 430, bilj. 39; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2497; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 58.

¹⁵³⁹ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 243, Sl. 92; 246, 264, 284, kat. br. 63.

¹⁵⁴⁰ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 246, bilj. 790.

¹⁵⁴¹ M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 246, bilj. 788.

podignut unutar nekropole koja se nalazila u sklopu imanja koji je na otočiću posjedovala obitelj *Porcia? Cn.?*. Kako je vidljivo iz teksta natpisa veličina grobne parcele bila je točno određena.¹⁵⁴²

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture, o intenzivnoj naseljenosti područja današnjeg naselja Vrsi tijekom rimskog razdoblja svjedoče slučajni nalazi pokretne arheološke građe. S nepoznata nalazišta potječe nalaz ulomka masivno lijevane lijeve ruke, duge 65 centimetara. Dlan je ispružen i okrenut prema gore. Nosio je pateru čiji su otisci vidljivi na prstima. Prsti nisu posebno oblikovani već su jedan od drugog odvojeni grubim udubljenjima. Posebno je loše obrađen mali prst s unutrašnje strane. Proizvod je loše izveden produkt lokalne radionice. Pojedini autori pretpostavljaju da je ruka mogla pripadati kipu kućnog boga Lara.¹⁵⁴³

Iz Nina ili okolice potječu dva nadgrobna natpisa za koja nisu poznate okolnosti nalaza. Spomenici bi podjednako mogli potjecati iz enonskih nekropola ili iz neke od nekropola vezanih za ruralne posjede u okolici rimskodobne Enone. Prvi natpis je najvjerojatnije bio sačuvan cjelovito. Prema podacima iz literature nije sigurna pozicija nalaza spomenika, je li pronađen unutar crkve sv. Anselma u Ninu ili u okolici naselja. Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata.¹⁵⁴⁴ Drugi natpis je pronađen u sekundarnoj uporabi u blizini bunara Vrbica u Ninskim Poljicima. Riječ je o nadgrobnoj steli s djelomično sačuvanim tekstom natpisa.¹⁵⁴⁵

6. 3. Teritorij nepoznate zajednice (*Pasini* ?)

Sjeveroistočno i istočno od teritorijalne zajednice municipija Enone smjestio se teritorij nepoznate zajednice, najvjerojatnije zajednice *Pasini*, koji je obuhvaćao područje današnjih naselja Radovin, Podvršje, Ljubač, Slivnica Gornja i Donja i Vinjerac. Dokazi o postojanju rimske ruralne arhitekture na području navedenih naselja su malobrojni. Tako je na području današnjeg naselja **Radovin**, u okolišu obiteljske kuće Roberta Vranića u **zaseoku Pajići** (KA 129), čišćenjem terena na površini evidentirana veća količina ulomaka

¹⁵⁴² M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 243, Sl. 92; 284, kat. br. 63.

¹⁵⁴³ Nalaz je otkupljen od seljaka iz Vrsi i pohranjena unutar Arheološkog muzeja Zadar pod inv. br. 4661; J. MEDINI, 1969a, 174, br. 50, Tabla XI, 50.

¹⁵⁴⁴ Tekst natpisa glasi: *D(is) M(anibus) s(acrum) / i{m}n memo/ria(m) Iuli Fr/o(n)toni qui / 5 tulit anno/s XXXXVII / Secundi/na coniu/gi b(e)n(e) m(erenti).*; CIL III, 2981; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 976.

¹⁵⁴⁵ Tekst natpisa glasi: *[---]ia Q(uinti) f(ilia) Tertulla sibi et [---?].*; Više u: M. DUBOLNIĆ – GLAVAN, 2015, 284, kat. br. 64.

građevinskog materijala iz rimskog razdoblja i ljudske kosti. Lokalitet su tijekom mjeseca veljače 2007. godine obišli djelatnici Arheološkog muzeja u Zadru koji su ostatke pripisali objektu nepoznatih dimenzija i namjene iz rimskog razdoblja.¹⁵⁴⁶ Izuzev ostataka arhitekture na Beretinovoj gradini u Radovinu, koji svjedoče o kontinuitetu naseljenosti naselja tijekom rimskog razdoblja, o intenzivnoj naseljenosti naselja i u kasnijim razdobljima svjedoče nalazi unutar ranosrednjovjekovnog groblja uokolo crkve sv. Petra u Radovinu. Naime, unutar groblja je pronađen ulomak stupića iz starokršćanskog razdoblja s ukrasom uklesanog križa proširenih krajeva i predromanički kapitel.¹⁵⁴⁷

Na temelju dosadašnjih spoznaja o arheološkim ostacima na području **Podvršja** razvidno je da je naselje tijekom rimskog razdoblja bilo intenzivno naseljeno što je dokazano tijekom dugogodišnjih arheoloških istraživanja provedenih na **položaju Glavčine** (KA 130). Lokalitet se smjestio jugozapadno od naselja, unutar poljoprivrednih obradivih površina u privatnom vlasništvu na dijelu k.č. 52/64 k.o. Radovin. Dugogodišnjim sustavnim arheološkim istraživanjima lokaliteta obuhvaćena je površina preko 900 m² unutar koje su istraženi ostatci dvojnih crkvi (*geminae*), memorije i nekropola iz starokršćanskog razdoblja.¹⁵⁴⁸ Tijekom istraživanja utvrđeno je da su za izgradnju pojedinih dijelova crkvenog namještaja, poput podnih nosača baze ograde svetišta južne crkve odnosno stupova baldahina crkvenih svetišta izrađenih od prokoneškog mramora, korišteni ulomci koji su izvorno pripadali starijem objektu iz rimskog razdoblja.¹⁵⁴⁹ Prema rezultatima istraživanja izgradnji starije južne crkve, izgrađene tijekom 5. stoljeća, prethodio je objekt kružnog tlocrta datiran u rimsko razdoblje, promjera cca 18,5 m,¹⁵⁵⁰ koji najvjerojatnije predstavlja ostatke hrama (*tholos*) (Sl. 68.) posvećenog sirijskim bogovima. Postojanje hrama uz dvije podnice, koje pripadaju starijoj fazi gradnje i koje su evidentirane ispod razine podnica dvojnih crkvi, potvrđuje natpis s kraja 1. stoljeća (OS 3) koji je sekundarno upotrebljen kao obložnica monumentalne zidane grobnice iz 6. stoljeća. Natpis donosi podatak o obnovi hrama koji je najvjerojatnije stradao tijekom požara, o čemu svjedoče ostatci paljevinskog sloja evidentiranog između prve i druge podnice. Natpis, postojanje dviju podnica i

¹⁵⁴⁶ *Izviješća hrvatskih muzeja*, 2008, 901.

¹⁵⁴⁷ B. MIGOTTI, 1991, 44, kat. br. 79. s popisom literature.

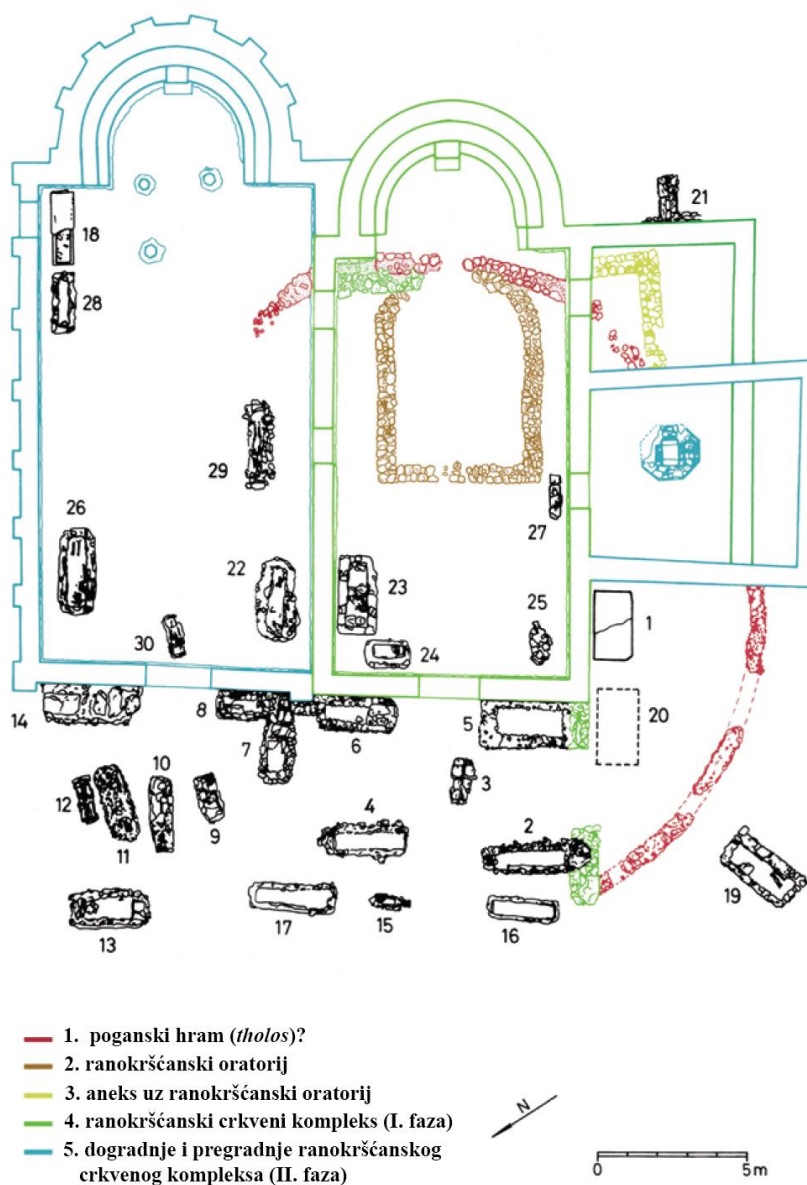
¹⁵⁴⁸ Više o arheološkim istraživanjima lokaliteta u: A. UGLEŠIĆ, 2004, 2004a; 2017, 112-133; 2017a, 653-665.

¹⁵⁴⁹ A. UGLEŠIĆ, 2004, 2004a; 2006a, 302-303; 2009a, 141; 2017, 116, 119, Sl. 10; 122, Sl. 25. i 26; 2017a, 658, 662, Fig. 22. i 23.

¹⁵⁵⁰ Hram je najvjerojatnije prije gradnje južne crkve većim dijelom porušen a sačuvani ostatci su najvjerojatnije

imali funkciju ogradnog zida uokolo starokršćanskog sakralnog objekta.; A. UGLEŠIĆ, 2017, 114, Sl. 2; 116; 2017a, 655-656, Fig. 3.

paljevinski sloj svjedoče o korištenju hrama kroz duže vremensko razdoblje. Sjeverno od hrama se, prema podacima koje donosi A. Uglešić, nalazio veći trg čiji su ostatci evidentirani na više pozicija sjeverno i sjeveroistočno od istraženih crkvi ispod postojećih poljoprivrednih površina.¹⁵⁵¹

Sl. 68. Podvršje – položaj Glavčine, Odnos istraženih dijelova arhitekture s označenim fazama izgradnje (A. UGLEŠIĆ, 2017, 114, Sl. 2.)

Uz evidentirane ostatke, postojanje monumentalne arhitekture iz rimskog razdoblja na lokalitetu potvrđuje nalaz većeg broja arhitektonskih ulomaka na različitim pozicijama

¹⁵⁵¹ A. UGLEŠIĆ, 2006, 302; 2009a, 140-141, 144; 2017, 116; 2017a, 655-656.

posebno u njegovu zapadnom dijelu uz nekropolu,¹⁵⁵² zatim veći broj zidova evidentiranih prilikom obrade poljoprivrednih parcela u privatnom vlasništvu sjeverno i istočno od ostataka istraženih crkvi,¹⁵⁵³ ulomak nadgrobne stele (NS 43), ulomci pragova, veća količina ulomaka kamene plastike, veća količina ulomaka keramike datirane u razdoblje od 1. stoljeća do ranobizantskog razdoblja, brončana fibula¹⁵⁵⁴ i veći broj rimskog carskog novca koji se datira od prve polovine 2. stoljeća do kraja 4. odnosno početka 5. stoljeća.¹⁵⁵⁵

Istovjetno s južnom crkvom, sa zapadne strane krstionice, izgrađena je memorija. Unutar memorije nalazila se monumentalna zidana grobnica izrađena od ulomka portretne stele (NS 43) datirane u razdoblje ranog principata, građevinskog natpisa koji svjedoči o obnovi hrama posvećenog sirijskim bogovima (OS 3) i obrađenih arhitektonskih ulomaka iz rimskog razdoblja. Izuzev zidane grobnice, unutar memorije izvorno su najvjerojatnije stajala i dva sarkofaga datirana u razdoblje kasne antike. Jedan je sarkofag (NS 44) pronađen unutar sjeverne crkve, između sjevernog dijela ograde svetišta i sjevernog zida crkve,¹⁵⁵⁶ dok je drugi, većih dimenzija sa sačuvanim poklopcem, pronađen 1939. godine prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta. Izuzev sarkofaga, navedenom je prilikom pronađeno nekoliko zidova, veći broj ulomaka pragova i zidani grob izrađen od kamenih ploča od kojih jedna s natpisom. Većina pronađene pokretne arheološke građe devastirana je od strane mještana dok je sarkofag tijekom Drugog svjetskog rata miniran. Njegovi dijelovi ugrađeni su u obližnju suhozidnu ogradu.¹⁵⁵⁷ Prema A. Uglešiću, unutar jednog od opisanih sarkofaga koji su, kako je navedeno, izvorno najvjerojatnije stajali unutar memorije bio je pokopan vlasnik posjeda dok su unutar drugog te unutar monumentalne zidane grobnice najvjerojatnije bili pokopani članovi njegove obitelji.¹⁵⁵⁸

Izuzev ostataka arhitekture, ulomaka građevinske plastike i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, tijekom sustavnih arheoloških istraživanja evidentiran je ulomak nadgrobne stele (NS 43) datirane u razdoblje ranog principata, veći broj različitih tipova

¹⁵⁵² A. UGLEŠIĆ, 2017, 116; 2017a, 656.

¹⁵⁵³ A. UGLEŠIĆ, 2002, 49; 2006a, 304; 2009a, 146.

¹⁵⁵⁴ A. UGLEŠIĆ, 2006, 304; 2009a, 139-140, 145.

¹⁵⁵⁵ Više o nalazima novca u: M. ILKIĆ, 2017a, 155, 172, kat. br. 97. i 99; 173, kat. br. 102-103, 105-106; 174, kat. br. 107-108, 111.

¹⁵⁵⁶ A. UGLEŠIĆ, 2004, 16; 2009a, 144; 2017, 123, 124, Sl. 32. i 33.

¹⁵⁵⁷ Tijekom sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta pregledom okolnih suhozida pronađeno je šest ulomaka koji su pripadali sarkofagu. Više o nalazima i sekundarnoj uporabi istih u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 46; 2009a, 139-140.

¹⁵⁵⁸ A. UGLEŠIĆ, 2009a, 142, bilj. 4.

grobova (GR 37 – GR 46) datiranih u 4. i 6. stoljeće, sanduk sarkofaga (NS 44) i četiri ukopa unutar grobnog humka (GR 47) datirani u razdoblje kasne antike. Iz teksta natpisa nadgrobnih stele (NS 43) razvidno je postojanje precizno označenih grobnih parcela.¹⁵⁵⁹ Opisani grobovi kao i radiokarbonska analiza osteoloških ostataka svjedoče o kontinuitetu uporabe prostora i sahranjivanja pokojnika na lokalitetu od 1. do početka 7. stoljeća.¹⁵⁶⁰

O kontinuitetu naseljavanja šireg područja Podvršja od najranijih razdoblja do danas svjedoči istražen grobni humak na položaju **Mala glava/ica**, koji se smjestio uz istočni rub zaseoka Matici u Podvršju na jugozapadnom rubu izduženog grebena. Humak je datiran u razdoblje ranog brončanog razdoblja (cetinska kultura). Oko 500 m sjeverozapadno od humka nalazi se naselje Jazvinački brig iz srednjeg brončanog razdoblja.¹⁵⁶¹

Zapadno i sjeverozapadno od ostataka starokršćanskih dvojnih crkvi razvilo se naselje **Ljubač**. U blizini zaseoka Marušići u Ljubačkim stanovima, južno od naselja, evidentirani su ostatci objekta iz rimskog razdoblja kojeg se pripisuje ostacima *ciglane* (KA 131).¹⁵⁶² Podrobniji podatci o lokalitetu ili ulomcima pokretne arheološke građe nisu poznati. S područja naselja potječe nekoliko primjeraka rimskog carskog novca koji se datira od prve polovice 2. do sredine 4. stoljeća.¹⁵⁶³

Od 2012. godine na kompleksnom arheološkom lokalitetu **uvala Plemići** (KA 132), koji se smjestio između naselja Rtina i Ljubač, provode su sustavna arheološka istraživanja koja su usmjerena na definiranje ostataka rimske ruralne arhitekture s pripadajućim ostacima keramičarske radionice na kopnu i ostacima pristaništa u moru.¹⁵⁶⁴ Na kopnenom dijelu lokaliteta u profilu obale evidentirani su ostatci zida debljine 2 m, izrađenog od kamena lomljenca povezanog žbukom,¹⁵⁶⁵ koji najvjerojatnije predstavlja periferni zid arhitektonskog kompleksa, odvodni kanal izrađen od kamena i tegula¹⁵⁶⁶ i kulturni slojevi s većim naslagama nagorene zemlje s većom količinom ulomaka amfora ravnog dna, keramičkog posuđa i građevinske keramike (krovnih opeka i imbreksa) odnosno dijelova

¹⁵⁵⁹ Dimenzije grobne parcele iznosile su 12×14 stopa, odnosno 3,6×4,2 metra. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 991.

¹⁵⁶⁰ Na lokalitetu je istraženo ukupno 30 grobova datiranih u razdoblje kasne antike. Više u: A. UGLEŠIĆ, 2017, 123; 2017a, 660-662.

¹⁵⁶¹ Š. BATOVIĆ – S. KUKOČ, 1987, 61-63.

¹⁵⁶² Š. BATOVIĆ, 1983, 30.

¹⁵⁶³ Više o primjercima novca u: M. ILKIĆ, 2017a, 155, 172, kat. br. 98. i 100; 174, kat. br. 107.

¹⁵⁶⁴ M. ILKIĆ, 2017, 99. i dalje.

¹⁵⁶⁵ Zid je evidentiran zapadno od istočnog gata pristaništa. Više u M. ILKIĆ, 2017, 103, Slika 7, 3; 106-107, Slika 12.

¹⁵⁶⁶ Kanal se pruža u pravcu istočnog gata. Više u: M. ILKIĆ, 2017, 106, Slika 11.

keramičarskih peći koji upućuju na postojanje većeg proizvodnog centra na lokalitetu.¹⁵⁶⁷ Uz ostatke arhitekture i keramičarske radionice, unutar paljevinskog sloja u profilu obale, najvjerojatnije bustuma, evidentiran je grob sa spaljenim ostacima pokojnika prekrivenih ulomcima krovnih opeka i imbreksa u formi dvoslivnog krova (GR 48). Unutar groba pronađena je keramička svjetiljka s pečatom radionice *ATIMETI*. Grob se datira u razdoblje principata.¹⁵⁶⁸ Sastavni dio lokaliteta je pripadajuća luka čiji su ostatci danas sačuvani u vidu pristaništa koje se sastojalo od dva gata smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok. Gatovi izgrađeni na međusobnoj udaljenosti od oko 200 m rađeni su od kamena lomljenca. Širina gatova danas iznosi oko 6 metara. Dužina zapadnog gata iznosi oko 500 m, nakon čega blago, u dužini oko 15 m, skreće u smjeru zapada.¹⁵⁶⁹ Tijekom istraživanja istočnog pristaništa na dubini od 1,5 m evidentiran je kulturni sloj debljine oko 0,5 m unutar kojeg je pronađena veća količina različitih ulomaka keramike: poklopaca amfora, amfora, među kojima i primjerci s ravnim dnom, kućanske keramike za svakodnevnu uporabu, krovnih opeka i imbreksa. Na ulomku jedne krovne opeke, unutar pravokutnog polja, djelomično je sačuvan reljefni pečat radionice *M[VTTIENI]*.¹⁵⁷⁰ Ulomci krovnih opeka s pečatom navedene radionice pronađeni su krajem 19. i početkom 20. stoljeća na nekoliko položaja u sjevernoj Dalmaciji. Na položaju Brači, u južnom dijelu uvale Plemići, pronađeni su različiti ulomci keramičkih posuda te veći broj krovnih opeka s pečatima radionica, među kojima i tri s pečatom radionice *MVTTIENI*.¹⁵⁷¹ Veći broj ulomaka krovnih opeka s navedenim pečatom potječe s Cvijine Gradine u mjestu Kruševu,¹⁵⁷² dok je pet ulomaka pronađeno u Ninu¹⁵⁷³ odnosno jedan u Zadru.¹⁵⁷⁴ Novootkriveni nalazi ostataka keramičarske radionice kao i debele naslage zapečene zemlje u profilu obale s većom količinom slijepljenih i odbačenih imbreksa upućuju na zaključak da se navedeni pečat odnosi na ime vlasnika keramičarske radionice u uvali Plemići.¹⁵⁷⁵ U prilog navedenom ide i blizina nekoliko izvora

¹⁵⁶⁷ M. ILKIĆ, 2017, 104, Slika 8; 105, Slika 9.

¹⁵⁶⁸ M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 639; I. BORZIĆ et al., 2013, 52-53; Z. SERVENTI, 2014, GR 416.

¹⁵⁶⁹ M. ILKIĆ, 2017, 103, Sl. 7, 1; 105.

¹⁵⁷⁰ I. BORZIĆ et al., 2013, 52; M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 639. s fotografijom ulomka krovne opeke; M. ILKIĆ, 2017, 103, Sl. 7, 1; 105, 109, T. I; 110, T. II; 111, T. III.

¹⁵⁷¹ F. BULIĆ, 1883, 4.

¹⁵⁷² A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb 47, 3; 2008, 136, 3.

¹⁵⁷³ CIL III, 14031; Prema I. Juras i F. Jurković Pešić unutar Antičke zbirke Arheološkog muzeja Zadar pohranjena su četiri primjerka pečata navedene radionice koja potječu iz Nina (A18769, A19067, A19068, A20522) odnosno šest primjeraka za koje nisu poznati mjesto ni uvjeti nalaza (A18926, A19067, A19068, A19111, A19112, A20505). Više u: I. JURAS – F. JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016, 61, Sl. 33.

¹⁵⁷⁴ CIL III, 6434.3.

¹⁵⁷⁵ M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 639; I. BORZIĆ et al., 2013, 52; M. ILKIĆ, 2017, 105.

vode¹⁵⁷⁶ koja je bila neophodna za proizvodnju keramičarskih proizvoda. Izuzev ulomka krovne opeke s pečatom radionice *M[VTTIENI]*, na lokalitetu je pronađen ulomak krovne opeke s reljefnim pečatom radionice *EX OF L TETTI DE[SEDES]* koji upućuje na zaključak da je radionica u određenom trenutku najvjerojatnije dobila novog vlasnika.¹⁵⁷⁷ Izuzev u uvali Plemići, ulomci krovnih opeka s pečatom navedene radionice pronađeni su u Ninu,¹⁵⁷⁸ na Cvijinoj gradini u Kruševu¹⁵⁷⁹ odnosno u Zadru.¹⁵⁸⁰ Puni tekst pečata radionice, koja je najvjerojatnije vršila proizvodnju krajem 1. stoljeća, glasi: *Ex officina) L(ucii) Tetti Desedes.*¹⁵⁸¹

Ostatci rimske ruralne arhitekture, keramičarske peći, ulomci građevinske keramike i nalaz bakrenog novca iz razdoblja cara Augusta (27. pr. Krista – 14.), kovanog u Efezu oko 25. godine pr. Krista,¹⁵⁸² upućuju na zaključak da su arhitektonski ostatci evidentirani na kopnenom i podmorskom dijelu lokaliteta podignuti tijekom ranog Carstva.

Ostatci rimske ruralne arhitekture navodno su evidentirani unutar polja zapadno od Ražanca,¹⁵⁸³ no detaljniji podaci o lokalitetu nisu poznati. S područja naselja potječu nalazi nekoliko grla amfora tipa Lamboglia 2 koje se datiraju u razdoblje od druge polovice 2. stoljeća pr. Kr. do 1. stoljeća n. Krista, no uvjeti kao niti mikrolokacija nalazišta nisu poznati.¹⁵⁸⁴

6. 4. Teritorij Blandone (*Blandona*)

Kako je navedeno u poglavlju o teritorijalnom razgraničenju zajednica na području južne Liburnije u rimskom se razdoblju jugoistočno od Zadra prostirao teritorij zajednice Blandona (*Blandona*). Prvi pojedinačni nalazi iz rimskog razdoblja s područja današnjeg

¹⁵⁷⁶ M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 639; I. BORZIĆ et al., 2013, 53.

¹⁵⁷⁷ M. ILKIĆ, 2017, 105, Slika 10; 106, bilj. 5.

¹⁵⁷⁸ CIL III, 10183; G. BERSA, 1903, 149 (tri primjerka); M. JURJEVIĆ, 2011, 64; Unutar Antičke zbirke Arheološkog muzeja Zadar pohranjena su tri primjerka pečata proizašlih iz navedene radionice (A18979, A18980, A18981). Više u: I. JURAS – F. JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016, 62, Sl. 35.

¹⁵⁷⁹ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 47, br. 2; M. JURJEVIĆ, 2011, 64; I. JURAS – F. JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016, 62, bilj. 227.

¹⁵⁸⁰ J. J. WILKES, 1979, 70; I. JURAS – F. JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016, 62, bilj. 226; 68-69.

¹⁵⁸¹ J. J. WILKES, 1979, 70; A. ŠKEGRO, 1999, 255; M. JURJEVIĆ, 2011, 64; I. JURAS, 2011, 204; I. JURAS – F. JURKOVIĆ PEŠIĆ, 2016, 62, bilj. 228.

¹⁵⁸² M. ILKIĆ, 2017, 106; 2017a, 155, 171, kat. br. 93.

¹⁵⁸³ Š. BATOVIĆ, 1983, 30.

¹⁵⁸⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 239, T. 2:1.

naselja **sv. Filipa i Jakova** evidentirani su krajem 19. stoljeća, a odnose se na nalaze natpisa¹⁵⁸⁵ ulomke mozaika, mramora, krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*, gema, stakla odnosno nekoliko nalaza carskog novca (Trajana, Nerve i Antonina Pija),¹⁵⁸⁶ koji su pronađeni unutar različitih pozicija ...u vrtu obitelji *Borelli*.¹⁵⁸⁷ U blizini ostataka Kaštela, ispod površine dvorišta obitelji Eškinja prema L. Jeliću nalaze se ostatci bazilike bačvasta svoda.¹⁵⁸⁸ Na području naselja pronađene su i dvije krovne opeke s pečatom radionice *Pansiana*¹⁵⁸⁹ za koje nije poznata mikrolokacija nalaza.

Sl. 69. i 70. Sv. Filip i Jakov – Ostatci podnice izrađene u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika (Fotodokumentacija Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Zadru, Foto: K. RADULIĆ, 1964.)

Ostatci zidova i ulomaka keramike iz rimskog razdoblja te u ...*pjeskovito – glinastom tlu pronađene kruškolike jame, ostave...* evidentirani su krajem 19. stoljeća na položaju **Rogovski dvor/Dvorine**¹⁵⁹⁰ (KA 133), smještenom u jugozapadnom dijelu plodnog Rogovskog polja. Na lokalitetu su tijekom 2007. godine i u razdoblju od 2010. do 2012. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja čiji su rezultati objavljeni u obliku kratkih izvješća.¹⁵⁹¹ Uz jugoistočni perimetralni zid nekadašnjeg dvora evidentirani su ostatci triju

¹⁵⁸⁵ Podrobniji podatci o spomeniku nisu poznati izuzev podatka da je prenesen u Zadar. Više u: G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881, 28.

¹⁵⁸⁶ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881, 29.

¹⁵⁸⁷ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 106; 1881, 28-29; G. BERSA, 1903, 148; 1915, 76.

¹⁵⁸⁸ L. JELIĆ, 1899, 100.

¹⁵⁸⁹ G. BERSA, 1903, 148; 1915, 85, kat. 944, T. III (V.), 5.

¹⁵⁹⁰ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Kućare.; F. ĐINĐIĆ, 2006, 163; 2006a, 301.

¹⁵⁹¹ F. ĐINĐIĆ, 2006, 163-167; 2006a, 301; 2008, 393-395; F. ĐINĐIĆ – I. ZORIĆ, 2008, 98-105; I. ZORIĆ, 2013, 597-598.

zidova sačuvanih u temeljnoj stopi koji su pripisani rimskom razdoblju. Zidovi su tijekom istraživanja označeni bročanim oznakama 16, 17 i 18. Položeni su izravno na živac. Uza zidove, na lokalitetu su evidentirani ulomci imbreksa iz rimskog razdoblja,¹⁵⁹² veći broj zidova iz srednjovjekovnog razdoblja, ulomci majolike i stakla.¹⁵⁹³ Na susjednoj parceli evidentirani su ulomci keramike iz rimskog razdoblja i rimski carski novac datiran u 4. stoljeće.¹⁵⁹⁴ Nalazi upućuju da se na položaju Dvorine u rimskom razdoblju nalazio objekt nepoznate funkcije i dimenzija.

Uz ostatke evidentirane u vrtu obitelji Borelli i unutar dvorišta obitelji Eškinja, na položaju **Vilišnica(e)** (KA 134), smještenom sjeveroistočno od središta mjesta sv. Filip i Jakov i jugoistočno od lokaliteta Rogovo, unutar plodnih poljoprivrednih površina evidentirani su ulomci keramike, krovnih opeka i pitosa. Prema pojedinim autorima cijeli prostor je omeđen zidom dugim oko 200 m i širokim 88 cm na način da omeđuje položaj sa sjeverozapadne strane. Zid je interpretiran kao perimetralni zid rimske ruralne arhitekture.¹⁵⁹⁵

Sljedeći lokalitet uz koji se vežu ostatci rimske ruralne arhitekture na području naselja je prostor uokolo današnje crkve posvećene **Sv. Roku (Sv. Mihovil)** (KA 135). Na lokalitetu su evidentirani zidovi, veća količina obrađenog kamena, ulomaka keramičkih posuda i različite građevinske keramike iz rimskog razdoblja. Evidentirani zidovi su, uz ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja, u isto vrijeme mogli pripadati ostacima ranijih crkvenih građevina ili samostanskom kompleksu. Naime, u drugoj polovici 20. stoljeća lokalitet je bio obzidan dugim zidom, širine 51 cm, koji je okruživao crkvu sa tri strane. Zid je bio izrađen od priklesanog kamena lomljenca utopljenog u žbuku. U južnom kutu širina zida iznosila je 74 centimetra.¹⁵⁹⁶ O kontinuitetu sakralnog objekta na položaju svjedoči kameni ulomak ukrašen pleterom koji je pohranjen u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru. U blizini crkve nalazi se napušteni kamenolom.¹⁵⁹⁷

Uz samo more na granici k.o. Sv. Filip i Jakov i Biograd, na položaju **Kapelica/Sv. Hadrijan**¹⁵⁹⁸ (KA 136), krajem 19. i u drugoj polovici 20. stoljeća na kopnu i u moru su u

¹⁵⁹² I. ZORIĆ, 2013, 597-598.

¹⁵⁹³ F. ĐINĐIĆ, 2006, 163-167; 2006a, 301; 2008, 393-395; F. ĐINĐIĆ – I. ZORIĆ, 2008, 98-105; I. ZORIĆ, 2013, 597-598.

¹⁵⁹⁴ F. ĐINĐIĆ – I. ZORIĆ, 2008, 103-104, Sl. 5.

¹⁵⁹⁵ B. ILAKOVAC, 1971, 92-93.

¹⁵⁹⁶ L. JELIĆ, 1899, 89; B. ILAKOVAC, 1971, 93-94.

¹⁵⁹⁷ B. ILAKOVAC, 1971, 94.

¹⁵⁹⁸ Sv. Andrija prema B. Migotti. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 36, kat. br. 52.

više navrata evidentirani ostatci zidova i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁵⁹⁹ Nedaleko od ostataka arhitekture, unutar k.č. 1603 i 1604 k.o. Sv. Filip i Jakov, evidentirani su grobovi u urnama i amforama s incineriranim ostacima pokojnika koji su na temelju pokretne arheološke građe datirani u razdoblje od 5. do 7. stoljeća (GR 49). Uz grobove, uz obalu je evidentirana krovna opeka s pečatom radionice *Pansiana*.¹⁶⁰⁰ Na navedenom položaju nalaze se ostatci starokršćanske crkve posvećene sv. Hadrijanu¹⁶⁰¹ koji su označeni na katastarskim mapama s kraja 18. i 19. stoljeća te iz 1912. godine.¹⁶⁰² Ostatci crkvice danas su vidljivi neposredno uz obalu. Temelji zidova rađeni su od nepravilnog kamena povezanog manjim nanosima žbuke dok su redovi iznad rađeni od pravilnijih kamenih blokova. Jedan od sačuvanih zidova rađen je u tehnici *opus mixtum* od kamena i opeke. Uz ostatke na kopnu, oko 30 m zapadno, u moru su evidentirani ostatci pristaništa. Pristanište ima oblik jezičca dugog oko 15 m i širokog 5 metara. Rađeno je od velikih nepravilnih kamenih blokova i parporata.¹⁶⁰³ O kontinuitetu naseljenosti Sv. Filipa i Jakova tijekom kasne antike svjedoči nalaz starokršćanske keramičke svjetiljke tipa Anselmino – Pavolini XA1 s reljefnim prikazom žene na prijestolju koja se datira u razdoblje 5. i prvu polovicu 6. stoljeća.¹⁶⁰⁴

Po sredini Pašmanskog kanala, nasuprot obalnog dijela naselja Sv. Filip i Jakov smjestio se **otočić Frmić** (KA 137). Iako površinom malen, oko 1 ha,¹⁶⁰⁵ njegov položaj kao i ostatci arhitekture i manjeg pristaništa iz rimskog razdoblja s pokretnom arheološkom građom upućuju na važnost otoka u plovidbenom režimu duž istočne jadranske obale¹⁶⁰⁶ tijekom kasne antike. Naime, u središnjem dijelu otoka evidentirani su ostatci većeg objekta nepoznate namjene iz rimskog razdoblja, sa zidovima sačuvanim u temeljnoj stopi. U središnjem dijelu objekta nalazila se cisterna za vodu bačvasta svoda, dimenzija 573×406

¹⁵⁹⁹ L. JELIĆ, 1899, 99; A. UGLEŠIĆ, 2002, 71, bilj. 140; Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 89-92.

¹⁶⁰⁰ Prilikom iskopa kanala za struju za potrebe gradnje privatnog autokampa, vlasnik parcela Z. Čosić naišao je na ulomke keramike, krovnih opeka, amfora i urni. Stručni pregled terena izvršio je F. Đinđić, konzervator Konzervatorskog odjela MK u Zadru. Više u: F. ĐINĐIĆ, 2005, 104-108.

¹⁶⁰¹ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881, 28; L. JELIĆ, 1899, 99; B. MIGOTTI, 1991, 36, kat. br. 52; A. UGLEŠIĆ, 2002, 71, bilj. 140; Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 89-90.

¹⁶⁰² Više u: Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 90.

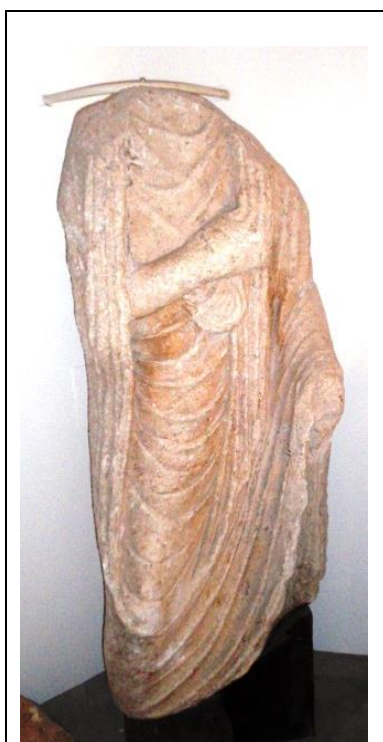
¹⁶⁰³ Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 89-92.

¹⁶⁰⁴ Uljanica je pronađena 1907. godine na području naselja. Više na: M. ABRAMIĆ – G. BERSA – G. SMIRICH – E. REICH, 1913, 73; G. BERSA, 1915, 85, kat. 944, T. III (V.) 5; J. VUČIĆ, 2009, 21-23, 31, T. III, 57; 64, kat. br. 57; 2009a, 9; 2009b, 11, 44-45, kat. br. 115.

¹⁶⁰⁵ D. MAGAŠ, 2006, 12.

¹⁶⁰⁶ Z. BRUSIĆ, 1991, 225.

cm, relativno dobro sačuvana.¹⁶⁰⁷ Zidovi cisterne su s unutrašnje strane obloženi troslojnom žbukom. Tragovi hidraulične žbuke evidentirani su na svodu.¹⁶⁰⁸ Uz cisternu, na rubnim dijelovima otoka evidentiran je veći broj zidova ojačanih kontraforima koji su definirani kao *...perimetralni zidovi otoka*.¹⁶⁰⁹ Na južnom dijelu otoka evidentirane su tri paralelne jame izdubljene u stijeni, dimenzija 100-120×50×22 cm,¹⁶¹⁰ nepoznate funkcije. Na zapadnoj strani otočića izgrađeno je pristanište izrađeno od kamena lomljenca u obliku slova „L“. Ostatci pristaništa s većom količinom pokrete arheološke građe iz rimskog razdoblja danas se nalaze na dubini od 1,3 do 7 metara.¹⁶¹¹

Sl. 71. Biograd na Moru – kod starog bedema, Torzo muškarca, ZM Biograd na Moru (Foto: M. JURJEVIĆ)

Uz ostatke arhitekture i pokretne arheološke građe, krajem 19. stoljeća na više su položaja u današnjem Sv. Filipu i Jakovu bili vidljivi ostatci vodovoda iz rimskog razdoblja sa zidovima mjestimično sačuvanim do visine od 1,5 metar. Vodovod je imao ishodište na uzvišenju Kostelj (52 m/nv) i izuzev Zadra opskrbljivao je vodom objekte na položaju Tukljača, Bošana i područje današnjeg naselja Pakoštane.¹⁶¹²

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u literaturi se javljaju podatci o pojedinačnim nalazima grobova, nadgrobnih spomenika, pokretne arheološke građe i ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja koji su evidentirani na više položaja na području današnjeg **Biograda na Moru**.¹⁶¹³ S područja naselja potječe veći broj karneola za koje nisu poznate okolnosti nalaza, koji su početkom 20. stoljeća pohranjeni u današnji Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹⁶¹⁴ U Zavičajnom muzeju Biograd

¹⁶⁰⁷ Iz Izvješća nije razvidno je li riječ o vanjskim ili unutarnjim dimenzijama cisterne.; B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁶⁰⁸ B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁶⁰⁹ B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁶¹⁰ B. ILAKOVAC, 1971a.

¹⁶¹¹ Š. BATOVIĆ, 1974a, 293; D. VRŠALOVIĆ, 1974, 36; 1979, 186-187; 2011, 98, bilj. 421; B. NEDVED, 1990, 231; Z. BRUSIĆ, 1991, 226, bilj. 2.

¹⁶¹² G. ALAČEVIĆ, 1898, 1-2.

¹⁶¹³ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 75-76, 90-93, 106; 1881, 28-30; F. BULIĆ, 1880, 97-98; 1885, 55-56; 1889, 100; S. FRANKFURTER, 1884, 158; L. JELIĆ, 1899, 42, bilj. 1; 56, 98-99; F. BUŠKARIOL, 1988, 21-23; L. MARUN, 1998, 64, 119-120, 261, 272.

¹⁶¹⁴ BASD, 1901, 7, br. 103; 8, br. 114; 9, br. 129; 14, br. 226; 16, br. 262.

pohranjen je torzo muškarca¹⁶¹⁵ obučen u togu, bez sačuvane glave i donjeg dijela nogu (OS 12, Sl. 71.). Spomenik je pronađen u blizini starog bedema unutar vrtova u privatnom vlasništvu. Izrađen je od vapnenca. Desna ruka muškarca savijena je u laktu i oslonjena na gornji dio prsa dok je lijeva ispružena u visini bokova. Kipu nedostaje šaka lijeve ruke.

Ostatci jednog od važnijih lokaliteta nalaze se unutar **uvale Bošana** (KA 138), smještene između Sv. Filipa i Jakova i Biograda na Moru (Sl. 72.). Prvi podatci o lokalitetu

Sl. 72. Biograd na Moru – položaj Bošana, Ostatci rimske ruralne arhitekture u profilu obale (Foto: M. JURJEVIĆ)

javlja se u drugoj polovici 19. stoljeća kada su na kopnenom dijelu lokaliteta evidentirani ostatci arhitekture, grob izrađen od krovnih opeka, olovne cijevi vodovoda, ulomci keramike, novac, krovne opeke s pečatima radionica *Pansiana* i *Solonas* i drugi pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. U isto vrijeme javljaju se podatci o ostacima arhitekture u moru.¹⁶¹⁶ Sredinom 20. stoljeća abrazivnim djelovanjem mora, unutar

zemljišta kod lokalnog stanovništva poznatog pod nazivom „pod križ“, evidentirana su dva djelomično devastirana groba (GR 50) izrađena od kamenih ploča od kojih je jedan naknadno uništen. Sačuvani grob je zidan od neobrađenih kamenih ploča u obliku škrinje, orijentacije istok – zapad, s kamenim pločama kao poklopicama. Grobovi su datirani u razdoblje kasne antike ili ranog srednjeg vijeka.¹⁶¹⁷ Na lokalitetu su danas, u profilu obale, u dužini od nekoliko desetaka metara vidljivi ostatci zidova, podnica i sustava za zagrijavanje koji su pripadali hipokaustu. Sastavni dio objekta prema M. Suiću bio je *puteal* složenog tipa koji je funkcionirao na principu dva cilindra, vanjskog i unutarnjeg. Voda se skupljala unutar vanjskog iz kojeg se, u trenutku dosezanja određene visine, prelijevala u unutarnji preko otvora, istovremeno se pročišćavajući.¹⁶¹⁸ Funkcionalni dio objekta na kopnu su ostatci nekadašnje obale i pristaništa u moru koje se sastoji od dva lukobrana.

¹⁶¹⁵ Spomenik je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 50. i nalazi se u stalnom arheološkom postavu Muzeja.

¹⁶¹⁶ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 76; 1881, 28; G. ALAČEVIĆ, 1898, 2; L. JELIĆ, 1899, 42, 56, 98-99.

¹⁶¹⁷ M. RADMAN, 1952, 202.

¹⁶¹⁸ M. SUIĆ, 2003, 333.

Hydroarheološka istraživanja lokaliteta provedena su tijekom 1973.¹⁶¹⁹ i 2009. godine.¹⁶²⁰ U moru se paralelno s obalom, u dužini od oko 50 m, proteže niz kamenih blokova koji predstavljaju ostatke nekadašnje obale iz rimskog razdoblja. Sjeverozapadno od obale, okomito se do dubine od 3 m pružaju ostatci pristaništa koji se sastoje od dva lukobrana. Lukobrani su izrađeni od manjeg i srednjeg amorfnog kamena koji je danas razasut.¹⁶²¹ Južni lukobran, oblika slova „L“, štitio je luku od južnih vjetrova. Dug je oko 80 m nakon čega pod pravim kutom skreće za oko 40 m u smjeru zapada. Drugi, zapadni lukobran, koji je štitio luku od udara sjeverozapadnih vjetrova, nešto je kraći.¹⁶²²

Među već spomenutim nalazima pokretne arheološke građe s lokaliteta potječe ulomak epistelne grede s posvetom bogu Liberu (ZN 13) datiran u razdoblje kasnog principata. Spomenik podiže *Hiberus*, nadglednik robova (*servi vilici*).¹⁶²³ S lokaliteta potječe i ulomak donjeg dijela kipa (OS 13) od kojeg je do visine koljena sačuvana desna noga u stajaćem položaju koja stopalom dotiče podlogu. Obuvena je u rimsku sandalu. Uz desnu nogu kipa nalazi se šapa neke životinje. Stražnja strana kipa je zaravnjena što upućuje na zaključak da je kip stajao unutar niše na način da je bila vidljiva samo prednja strana spomenika.¹⁶²⁴ Pitanje je u čast kojem je božanstvu kip bio podignut i može li se povezati s natpisom posvećenim Liberu (ZN 13) ili je bio podignut u čast nekog drugog božanstva. Na temelju nalaza pokretne arheološke građe prikupljene na kopnenom dijelu lokaliteta i u podmorju lokalitet se datira u razdoblje od 1. do 4. stoljeća.¹⁶²⁵ Sjeverno od lokaliteta prolazila je trasa rimskodobnog vodovoda Biba – Jader s koje se jedan odvojak odvajao prema objektu u uvali Bošana.¹⁶²⁶ Život na lokalitetu se intenzivno odvijao i u kasnijim razdobljima. Naime, na lokalitetu je pronađena četverokutna bočica izrađena od tamnog maslinastozelenog stakla s prikazom križa na dnu koja se datira u razdoblje druge polovice 4. ili 5. stoljeće.¹⁶²⁷ Uz bočicu je pronađeno grlo amfore, proizvod sjevernoafričkih radionica od kraja 4. do početka 6. stoljeća.¹⁶²⁸ Prema pojedinim autorima bočica je korištena u

¹⁶¹⁹ D. VRŠALOVIĆ, 1974, 36, 49; 2011, 96, bilj. 413; 220, T. 58, 1 i 2.

¹⁶²⁰ M. ILKIĆ – M. PEŠIĆ, 2012, 639-647.

¹⁶²¹ M. ILKIĆ – M. PEŠIĆ, 2012, 639-640, Karta 1. i 2; 641.

¹⁶²² D. VRŠALOVIĆ, 1974, 36, 49; 2011, 96, bilj. 413; 220, T. 58, 1 i 2; M. PARICA, 2010, 500; M. ILKIĆ – M. PEŠIĆ, 2012, 640, Karta 1. i 2; 641; I. BORZIĆ et al., 2013, 54-55.

¹⁶²³ B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 152; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2116; N. URODA, 2004, 81-82, Sl. 2; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 430-431, kat. br. 73.

¹⁶²⁴ Spomenik se danas nalazi u privatnom vlasništvu. Više u: N. URODA, 2004, 81-82, Sl. 1.

¹⁶²⁵ D. VRŠALOVIĆ, 2011, 96, bilj. 413; M. ILKIĆ – M. PEŠIĆ, 2012, 645.

¹⁶²⁶ L. JELIĆ, 1899, 35, 99.

¹⁶²⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 1997, 257, T. IV, 6, VIII, 1.

¹⁶²⁸ S. GLUŠČEVIĆ, 1997, 257.

liturgijske svrhe odnosno imala je funkciju misne ampulice.¹⁶²⁹ Iz povijesnih izvora je poznato da je luka u Bošani bila u funkciji i krajem 11. stoljeća¹⁶³⁰ odnosno da su se u uvali tijekom 13. i 14. stoljeća nalazile solane i pristaništa za brodove.¹⁶³¹

Uz položaj Bošana, jedan od važnijih lokaliteta s ostacima komplekse arhitekture i gospodarskih aktivnosti iz rimskog razdoblja smjestio se oko 2 km jugoistočno od današnjeg Biograda na Moru na **položaju Kumenat** (KA 139). Lokalitet se smjestio na povoljnom položaju, između uvale Studenac na sjeverozapadu i rta Rtine (rt Dominis) na jugoistoku.

Sl. 73. Biograd – položaj Kumenat, Segment manje cisterne smještene u jugoistočnom dijelu kompleksa (Fototeka ZM Biograd na Moru, br. negativa 2377, Foto: B. JURAGA, 1981.)

Krajem 19. stoljeća na lokalitetu je evidentirana pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja.¹⁶³²

Na lokalitetu su tijekom 1968. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja koja su objavljena u obliku kraćeg izvješća.¹⁶³³ Iako je iz objavljenog izvješća razvidno da je riječ o kompleksnom arheološkom nalazištu s ostacima kvadratičnih jama jedinstvenih na istočnoj jadranskoj obali, rezultati istih do danas nisu sistematizirani i objavljeni u cijelosti. U vrijeme istraživanja, kako se može zaključiti iz objavljenog tlocrta,¹⁶³⁴ ostaci arhitekture su bili vidljivi uz obalu u dužini preko 150 metara. Sastojali su se od većeg broja zidova, podnica, cisterni i dijelova kanalizacijskog sustava. Podrobniji podatci o međusobnom odnosu i veličini pojedinih dijelova arhitekture nisu poznati. Na temelju

sačuvane fotodokumentacije s istraživanja razvidno je da su, uz zidove objekta, unutar istraženih dijelova arhitekture istraženi ostaci dviju cisterni. Veća cisterna je smještena na sjevernoj strani kompleksa, a manja na jugoistočnoj. Podovi cisterni izvedeni su u tehnici

¹⁶²⁹ A. UGLEŠIĆ, 2002, 71; Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 88, bilj. 2.

¹⁶³⁰ Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 88-89.

¹⁶³¹ Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 90.

¹⁶³² G. Urlić – Ivanović donosi podatak da se na navedenom položaju nalaze ostaci benediktinskog samostana i crkve sv. Tome Apostola. Više u: G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 106; 1881, 43.

¹⁶³³ B. ILAKOVAC, 1992, 279-290, Sl. 1. – Sl. 4.

¹⁶³⁴ Š. BATOVIĆ, 1971a, 281-282; B. ILAKOVAC, 1992, 281-282, 284, Sl. 3; 285.

opus spicatum. U jednom od kutova manje cisterne nalazio se kružni otvor za skupljanje taloga (Sl. 73.).¹⁶³⁵ Izuzev ostataka arhitekture, kao sastavni dio kompleksa istraženo je oko 10 000 kvadratičnih jama pravilno usječenih u krš koje se danas pružaju na kopnenom dijelu lokaliteta i u moru. Jame su najvjerojatnije bile u funkciji poljoprivrednog iskorištavanja zemljišta. Prema pojedinim autorima služile su za uzgoj vinove loze i/ili maslina.¹⁶³⁶ Prema podacima koje donosi Š. Batović među ostacima arhitekture na kopnenom dijelu lokaliteta pronađeni su dijelovi postrojenja za preradu maslina.¹⁶³⁷ Funkcionalni dio objekta bilo je pristanište čiji se ostatci danas nalaze na dubini od 2 do 5 metara.¹⁶³⁸ Rađeno je od većeg masivnog kamena sa središnjim dijelom ispunjenim sitnim kamenom.¹⁶³⁹ Ukupna dužina pristaništa iznosi 70 m, a širina 25 metara. Na temelju pokretne arheološke građe datira se u 1. i 2. stoljeće.¹⁶⁴⁰

Na jugoistočnom ulazu u Pašmanski kanal, nasuprot kopna i arheološkog lokaliteta Kumenat, smjestio se manji otočić **Oštarije/Kumentić** (KA 140). Otočić je u vrijeme rimske dominacije istočnom jadranskom obalom bio sastavni dio obližnjeg kopna.¹⁶⁴¹ Tijekom hidroarheoloških istraživanja podmorja, uz sjevernu obalu otočića, na dubini od 1 do 2,5 m evidentirano je pristanište iz rimskog razdoblja. Građeno je od priklesanog kamena lomljenca.¹⁶⁴² Uz ostatke pristaništa u podmorju između otočića i kopna, na dubini od 1 m, evidentirani su ostatci dvaju zidova rađenih od kamena lomljenca, različitih dimenzija i orijentacije na temelju čega se pretpostavlja da je otočić bio naseljen u predrimskom razdoblju.¹⁶⁴³

Izuzev obalnog dijela naselja, ostatci arhitekture kao i pojedinačni nalazi grobova ili nadgrobnih natpisa evidentirani su unutar kopnenog areala današnjeg naselja Biograd na Moru. Prvi lokalitet smjestio se oko 7 km sjeverno od Biograda na Moru na uzdignutom platou između obradivih poljoprivrednih površina na položaju **Zidine** (KA 141). Na lokalitetu se nalaze ostatci objekta veličine 624 m² koji se pripisuju ostacima arhitekture (*villa rustica*) iz rimskog razdoblja. U sklopu zaštitnih arheoloških istraživanja koja su

¹⁶³⁵ Fototeka Zavičajnog muzeja Biograd na Moru, br. negativa 2376-2378, snimak B. Juraga.

¹⁶³⁶ Š. BATOVIĆ, 1971a, 281-282; B. ILAKOVAC, 1992, 281, Sl. 1; 283, Sl. 2.

¹⁶³⁷ Š. BATOVIĆ, 1971a, 281-282.

¹⁶³⁸ M. PEŠIĆ, 2014, 479.

¹⁶³⁹ Prema interpretaciji B. Ilakovca za gradnju pristaništa upotrebljen je kamen izvađen tijekom kultiviranja okolnog zemljišta i kopanja jama za sadnice. Više u: B. ILAKOVAC, 1992, 285-287, Sl. 4.

¹⁶⁴⁰ B. ILAKOVAC, 1992, 282, 284, Sl. 3; 285; Z. BRUSIĆ, 2008, 387; M. PEŠIĆ, 2014, 479.

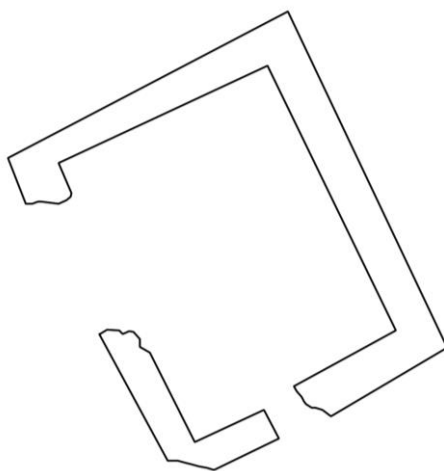
¹⁶⁴¹ Uslijed podizanja morske razine, otočić je danas na oko 220 m udaljenosti od kopna.; B. ILAKOVAC, 1992, 287-289, Sl. 5.

¹⁶⁴² B. ILAKOVAC, 1992, 287, Sl. 5; 288; Z. BRUSIĆ, 2008, 387.

¹⁶⁴³ B. ILAKOVAC, 1992, 287, Sl. 5, Z1 i Z2; 288-289; Z. BRUSIĆ, 2007, 19.

prethodila izgradnji plinovodnog sustava Like i Dalmacije, III. dio, jugoistočno od ostataka arhitekture evidentiran je veći broj pokretne arheološke građe datirane u razdoblje 15.-16. stoljeća kao i srednjovjekovni objekti izrađeni od kamena. Iako tijekom istraživanja na lokalitetu nije evidentirana pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja,¹⁶⁴⁴ ostatci arhitekture kao i nalaz svjetiljke s piramidalnom ručkom i geometrijskim ukrasom na disku iz kasne antike¹⁶⁴⁵ upućuju na zaključak da su se na lokalitetu nalazili ostatci objekta neutvrđenih dimenzija i funkcije iz rimskog razdoblja.

Sljedeći lokalitet smjestio se sjeverozapadno od Vranskog jezera na položaju **Baštijunskog brig Zapad** (KA 142), na području današnjeg odlagališta otpada grada Biograda i Općine Pakoštane. Na navedenom je području u planu izgradnja „Golf centra Biograd“.¹⁶⁴⁶ Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su

Sl. 74. Biograd na Moru – položaj Baštijunski brig Zapad, Ostatci rimske ruralne arhitekture (M. JURJEVIĆ prema K. A. GIUNIO, 2010.)

evidentirani ostatci prostorije, dimenzija 5,60×7 m, iz rimskog razdoblja sa zidovima sačuvanim u visini jednog do tri reda kamena, rađenih u tehnici *opus incertum*. Temeljnu stopu istraženih zidova predstavlja jedan ili dva reda kamena, pri čemu je na više mjesta postavljena na živoj stijeni (Sl. 74.). Sondažnim istraživanjima okolnog područja nisu utvrđeni ostatci drugih objekata na temelju čega se prostorija interpretira kao izdvojena

¹⁶⁴⁴ B. MALJKOVIĆ, 2011, 590.

¹⁶⁴⁵ Svjetiljka je pronađena na položaju Zidine 1960. godine i pohranjena unutar Arheološkog muzeja Zadar pod inv. br. 2315. Više u: B. ILAKOVAC, 1971, 100, bilj. 94.

¹⁶⁴⁶ D. MARŠIĆ, 2009a, 506; K. A. GIUNIO, 2010, 537-539.

jedinica gospodarskog karaktera koja je pripadala većem gospodarskom kompleksu evidentiranom na lokalitetu Crkvina (KA 145) na položaju Košević u mjestu Pakoštane. Tijekom istraživanja na lokalitetu je prikupljena veća količina ulomaka krovnih opeka i imbreksa te manja količina ulomaka keramike iz rimskog razdoblja.¹⁶⁴⁷

Nekoliko stotina metara sjeveroistočno od položaja Baštijunski brig Zapad, uz sjeverozapadni rub plodnog vranskog polja, smjestio se lokalitet **Baštijunski brig Istok** (KA 143) na kojem su evidentirani ostatci arhitekture, ulomci krovnih opeka i amfora koji se pripisuju postojanju većeg kompleksa gospodarskog karaktera iz rimskog razdoblja.¹⁶⁴⁸ Sjeverozapadno od ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja, unutar površine 150×150 m, evidentiran je veći broj zidova i veća količina ulomaka srednjovjekovne keramike koji su interpretirani kao ostatci srednjovjekovnog sela.¹⁶⁴⁹ Uz arhitektonske ostatke, u neposrednoj blizini navedenih objekata utvrđeni su ostatci manjeg kamenoloma čiju starost bez provođenja arheoloških istraživanja nije moguće utvrditi.¹⁶⁵⁰

Kako je navedeno, uz ostatke arhitekture o intenzivnom životu na širem području današnjeg grada Biograda na Moru tijekom rimskog razdoblja svjedoče nalazi grobova (GR 50 – GR 52) i nadgrobnih spomenika (NS 45 – NS 54) koji svjedoče o kontinuitetu sahranjivanja na području naselja od razdoblja ranog Carstva do kasne antike. Iz teksta nadgrobnog spomenika (NS 47) razvidno je da je na području naselja postojalo udruženje koje je okupljalo obrtnike različita profila poput tesara, kovača i sl. (*collegium fabrum et centonariorum*).¹⁶⁵¹ Uz navedeni natpis, u domaćoj stručnoj literaturi još se jedan natpis dovodi u svezu s navedenim udruženjem (NS 48),¹⁶⁵² no najvjerojatnije se radi o jedinstvenom spomeniku¹⁶⁵³ od kojih je jedan ulomak krajem 19. stoljeća darovan tadašnjem Starinarskom društvu iz Knina (NS 47)¹⁶⁵⁴ dok su ostala tri danas pohranjena u Zavičajnom muzeju Biograd na Moru (NS 48).¹⁶⁵⁵ Najmanje tri spomenika (NS 49, NS 51 i NS 52), od

¹⁶⁴⁷ K. A. GIUNIO, 2010, 537-539.

¹⁶⁴⁸ D. MARŠIĆ, 2009a, 506-507.

¹⁶⁴⁹ D. MARŠIĆ, 2009a, 506-507.

¹⁶⁵⁰ D. MARŠIĆ, 2009a, 506.

¹⁶⁵¹ CIL III, 9942; B. NEDVED, 1992, 169, kat. br. 201; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2389; Z. SERVENTI, 2014, NS 696.

¹⁶⁵² CIL III, 15039; V. ŠKARPA, 1898, 232; J. J. WILKES, 1969, 209; M. SUIĆ, 1981, 175; B. NEDVED, 1992, 169, kat. br. 203; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2574.

¹⁶⁵³ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2574. prema CIL-u 15039.

¹⁶⁵⁴ F. BULIĆ, 1889, 100.

¹⁶⁵⁵ Ulomci spomenika su se u prošlosti nalazili u nekadašnjoj zbirci K. Perkovića. Danas su pohranjeni unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 155.

kojih jedan sarkofag (NS 52), donose podatak o postojanju grobnih parcela unutar naselja. Ulomak atičkog sarkofaga s djelomično sačuvanim prikazom dva pijana zagrljena erota u dionizijskoj povorci (NS 53) svjedoče o imućnom statusu naručitelja koji je na području naselja mogao imati gospodarsko imanje. Spomenik je datiran u prvu trećinu 3. stoljeća.¹⁶⁵⁶

Oko šest kilometara sjeverno od središta Biograda i oko 2 km zapadno od poljoprivrednog dobra Vrana na **položaju Vrbice**, na granici s k.o. Sv. Filip i Jakov, u više su navrata pronađeni grobovi iz rimskog razdoblja (GR 52). Podatci o okolnostima nalaza grobova krajem 19. stoljeća kao i vrsti ukopa nisu poznati, iako bi se na temelju nalaza većeg broja ulomaka krovnih opeka moglo zaključiti da je riječ o kasnoantičkim ukopima pod krovnim opekama. Grobovi su devastirani prilikom obrade vinograda, a na okolnom je zemljištu prikupljena veća količina pokretne arheološke građe (brončani predmeti, fibule i dr. nalazi) koji su najvjerojatnije pripadali grobnom inventaru.¹⁶⁵⁷ Uz nekropolu iz rimskog razdoblja, na lokalitetu je sredinom 20. stoljeća, prilikom obrade zemljišta za sadnju vinograda u vlasništvu Luke Stipanovića¹⁶⁵⁸ i Josipa Jeličića, pok. Tome, na dubini od 60 cm pronađeno pet ili šest zidanih grobova iz starohrvatskog razdoblja.¹⁶⁵⁹ Iz jednog od grobova sačuvan je ulomak dna keramičkog lonca s primjesom pijeska, rađenog na lončarskom kolu.¹⁶⁶⁰

Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja koja su prethodila gradnji plinskog distribucijskog sustava grada Biograda na Moru, provedenih 2013. godine u Ulici Frane Kršinića u Biogradu na Moru, istražen je segment akvedukta Biba – Jader iz rimskog razdoblja.¹⁶⁶¹

Na širem području današnjeg naselja **Pakoštane** krajem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća evidentirani su pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput dva karneola,¹⁶⁶² krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*,¹⁶⁶³ odnosno

¹⁶⁵⁶ M. ABRAMIĆ – G. BERSA – G. SMIRICH – E. REISCH, 1913, 70, br. 157; N. CAMBI, 1988, 45, 58, 147, kat. br. 62, Tab. XXIX; 1993, 45, bilj. 108; 2005a, 131, 134, Sl. 196.

¹⁶⁵⁷ Pokretna arheološka građa koja je pronađena unutar grobova pohranjena je unutar Arheološkog muzeja u Splitu. Više u: F. BULIĆ, 1887a, 75; B. ILAKOVAC, 1971, 99, br. 24; Sl. 2, br. 24.

¹⁶⁵⁸ Zemljište se nalazilo u vlasništvu Šime Tomaća. Više u: M. RADMAN, 1952, 203.

¹⁶⁵⁹ M. SUIĆ, 1960, 206; M. RADMAN, 1952, 203.

¹⁶⁶⁰ Ulomci su pohranjeni unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru.; M. RADMAN, 1952, 203.

¹⁶⁶¹ Više u: B. ILAKOVAC, 1982, 152-154; D. MAURIN, 2014, 461.

¹⁶⁶² F. BULIĆ, 1898, 151, br. 1478.

¹⁶⁶³ G. BERSA, 1903, 148.

zidova, mozaika i drugih nalaza za koje nije poznata mikrolokacija nalaza.¹⁶⁶⁴ Također, na više položaja uz cestu Pakoštone – Biograd evidentirani su ostatci vodovoda iz rimskog razdoblja.¹⁶⁶⁵ U isto se vrijeme javljaju i prvi podatci o arheološkim ostacima na **položaju Jamice/Janice** (KA 144), smještenog jugoistočno od mjesnog groblja. Na lokalitetu su na kopnu i u moru evidentirani ostatci arhitekture, dijelovi mozaika i grobovi s grobnim prilozima.¹⁶⁶⁶ Uz ostatke arhitekture, Ć. M. Iveković donosi podatak o rimskodobnom pristaništu rađenom od velikih neobrađenih kamenih blokova koji su luku štitili od južnih vjetrova. Luka je imala funkciju izlaza na more za cijelo zaleđe, odnosno prostor Ravnih kotara i Bukovice. Ć. M. Iveković u Pakoštone smješta rimskodobnu Blandonu.¹⁶⁶⁷ Prva arheološka istraživanja na kopnenom dijelu lokaliteta provedena su tijekom 1963. godine.¹⁶⁶⁸ Rezultati istih poznati su preko kratkih izvješća bez podataka o dataciji, veličini i odnosima istraženih dijelova arhitekture odnosno pokretnim arheološkim nalazima, iako je riječ o većem kompleksu s ostacima rimske ruralne arhitekture. Na lokalitetu je djelomično istražen termalni dio objekta, skladišni prostor, podovi bazena za vodu te dio stambenog prostora. Dijelovi arhitekture koji su se prostirali uz more i koji su interpretirani kao stambeni dio, u vrijeme istraživanja su u većoj mjeri bili devastirani abrazivnim djelovanjem mora.¹⁶⁶⁹ Funkcionalni dio objekta bilo je i pristanište izrađeno od kamena lomljenca i kamenih blokova s bridnjacima čiji se ostatci danas nalaze na dubini od 1,80 do 2 metra.¹⁶⁷⁰ Kao funkcionalni dio luke, u funkciji valobrana radi zaštite brodova od udara vjetrova, iskorišten je prirodni podmorski greben koji se pruža do otočića Sv. Justine. Greben je dodatno ojačan kamenim blokovima i manjim lomljencima. Unutar kulturnog sloja rimskodobne luke, debljine oko 1 m, pronađena je veća količina raznovrsne pokretne arheološke građe poput ulomaka grube i fine keramike, svjetiljki, amfora, različitih staklenih predmeta, ulomaka krovnih opeka, balastnog kamenja, bronce i novčića na temelju kojih se korištenje luke datira u razdoblje od 1. do 3. stoljeća. Među keramičkim nalazima može se izdvojiti vrč bikoničnog

¹⁶⁶⁴ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1932, 147, 155.

¹⁶⁶⁵ G. ALAČEVIĆ, 1898, 2-3.

¹⁶⁶⁶ F. BULIĆ, 1880, 82; L. JELIĆ, 1899, 121; Ć. M. IVEKOVIĆ, 1932, 155.

¹⁶⁶⁷ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1932, 147, 155.

¹⁶⁶⁸ Istraživanja su provedena u sklopu projekta *Ekonomika kasne antike u sjevernoj Dalmaciji* koju je financirao tadašnji Savjet za naučni rad SRH.; Š. BATOVIĆ, 1965, 289; M. SUIĆ, 1981, 281; D. VRŠALOVIĆ, 2011, 97, bilj. 419; 219, T. 57, 1. i 2.

¹⁶⁶⁹ Š. BATOVIĆ, 1965, 289; M. SUIĆ, 1981, 281; B. NEDVED, 1990, 221.

¹⁶⁷⁰ D. VRŠALOVIĆ, 2011, 97, bilj. 419; 219, T. 57, 1. i 2; Z. BRUSIĆ, 2005a, 191.

tijela s ubodima ispisano *SALONI* između ručki, u gornjem dijelu tijela.¹⁶⁷¹ Primjerak je najvjerojatnije proizvod lokalnih radionica. Vrlo je sličan vrču pronađenom u Ninu, koji na tijelu ima ispisano *FELIX ARBA*.¹⁶⁷² Od ostalih nalaza izdvaja se primjerak artefakta u obliku amfore, izrađen od olova, najvjerojatnije zavjetnog karaktera.¹⁶⁷³ Uz navedene nalaze evidentirani su plodovi maslina, badema, šljiva, bresaka i dr. plodova, životinjske kosti te ostatci različite drvene građe i kože,¹⁶⁷⁴ odnosno različiti dijelovi brodske opreme.¹⁶⁷⁵ Uz ostatke iz rimskog razdoblja, tijekom sustavnih hidroarheoloških istraživanja podmorja, na dubini oko 5 do 6 m, evidentirani su drveni piloni i grede koji su pripadali nastambama naselja iz razdoblja neolitika i eneolitika,¹⁶⁷⁶ što je potvrđeno nalazima pokretne arheološke građe poput ulomaka keramike, kremenih artefakata i životinjske kostiju.¹⁶⁷⁷

Uz ostatke pristaništa, tijekom recentnih hidroarheoloških istraživanja podmorja na različitim pozicijama uz obalni dio naselja Pakošane evidentirani su ostatci drvenog broda iz kasne antike i ostatci solana.¹⁶⁷⁸ U središnjem dijelu naselja, u podmorju **lučice Jaz** (KA 145) djelomično su istraženi ostatci veće solane iz rimskog razdoblja koju tvori niz bazena izrađenih u obliku drvenih konstrukcija od drvenih pilona i dasaka postavljenih na nož.¹⁶⁷⁹ Solana je funkcionirala po principu izmjene plime i oseke na način da je more dotjecalo putem slobodnog pada sustavom kanala i ustava.¹⁶⁸⁰ Metodom radiokarbonske analize (C14) određena je prosječna starost bazena od 1.900 godina.¹⁶⁸¹ Oko 100 m sjeverozapadno od središnjeg obalnog dijela naselja Pakošane u moru, na područja između otočića Sv. Justine i Velog Školja, na dubini od 2,5 do 3 m otkriveni su ostatci drvenog broda. Na temelju radiokarbonske analize (C14) i analize pokretne arheološke građe, prvenstveno ulomaka amfora i finog keramičkog posuđa, ostatci broda su datirani u razdoblje 4.-5. stoljeća.¹⁶⁸²

¹⁶⁷¹ M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 214, 217, Pl. II, 5.

¹⁶⁷² B. NEDVED, 1990a, 4-8; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 214.

¹⁶⁷³ M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 214, 221, Pl. VI, 5.

¹⁶⁷⁴ Z. BRUSIĆ, 2005a, 191; 2006, 306; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 213; L. BEKIĆ – M. PEŠIĆ, 2015, 99-100.

¹⁶⁷⁵ M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 213, 218, Pl. III, 1-7.

¹⁶⁷⁶ Istraživanja su provedena tijekom istraživačkih kampanja 2009., 2011. i 2012. godine. Više u: L. BEKIĆ – M. PEŠIĆ – R. SCHOLZ – M. MEŠTROV, 2016, 9. i dalje; 13, Sl. 6; 14-17.

¹⁶⁷⁷ L. BEKIĆ, 2012, 542-453; L. BEKIĆ – M. PEŠIĆ – R. SCHOLZ – M. MEŠTROV, 2016, 14-16, Sl. 8. i 9.

¹⁶⁷⁸ Z. BRUSIĆ, 2005a, 191-192; 2006, 306-307; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 212.

¹⁶⁷⁹ Z. BRUSIĆ, 2005a, 191; 2006, 306; 2007, 16; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 213, 216, Pl. I, 1C; 217, Pl. II, 3; I. RADIĆ ROSSI, 2011, 276, 279.

¹⁶⁸⁰ A. UGLEŠIĆ – M. PARICA, 2013, 151.

¹⁶⁸¹ I. RADIĆ ROSSI, 2011, 276.

¹⁶⁸² Z. BRUSIĆ, 2005a, 191-192; 2007, 16; I. RADIĆ ROSSI, 2008, 398-400; 2009, 492-495; M. ILKIĆ – M. PARICA – M. MEŠTROV, 2008, 212-213, 216, Pl. I, 2B; 217, Pl. II, 2.

Položaj je interpretiran kao najvjerojatnije brodogradilište za popravak brodova.¹⁶⁸³ U podmorju jugozapadno od Velog Školja, na dubini od 5 do 22 m, evidentirani su ulomci rimskodobne i novovjekovne keramike i dr. nalaza.¹⁶⁸⁴

U Fototeci Zavičajnog muzeja Biograd na Moru nalazi se nekoliko fotografija ostataka većeg objekta iz rimskog razdoblja na **položaju Glavica** (KA 146).¹⁶⁸⁵ Na

Sl. 75. Pakoštane – položaj Glavica (?), Ostaci rimske ruralne arhitekture (Fototeka ZM Biograd na Moru, br. negativa 2307, Foto: B. JURAGA, 1980.)

fotografijama se vide ostatci dviju većih prostorija ili bazena. Zidovi objekta rađeni su od priklesanog kamena uz obilno korištenje žbuke. Sačuvani su do visine od 1,5 do preko 2 metra (Sl. 75.). Iako su u vrijeme snimanja 1980. godine zidovi bili u relativno dobrom stanju, u literaturi se navedeni ostatci ne spominju. S obzirom na spoznaje o arheološkom lokalitetu Janice navedeni ostatci bi se mogli odnositi na djelomično istražene ostatke

rimske ruralne arhitekture na navedenom položaju.

Sljedeći važan lokalitet smjestio se u blizini zapadne obale Vranskog jezera na **položaju Crkvina** (KA 147), na mjestu ostataka predromaničke crkve sv. Marije/Gospa od Zablāće.¹⁶⁸⁶ Na istom se položaju ubiciraju ostatci benediktinskog samostana sv. Grgura. Toponim nalazišta,¹⁶⁸⁷ kao i nalaz ulomaka stupića izrađenog od prokoneškog mramora,¹⁶⁸⁸ upućuju na postojanje starokršćanskog objekta u blizini. Krajem 19. stoljeća na okolnim poljoprivrednim površinama evidentirani su ulomci keramike, različite vrste građevinske opeke, ulomci mramora, podovi izrađeni u tehnici *opus tessellatum* i grobovi iz rimskog razdoblja.¹⁶⁸⁹ Veća količina pokretne arheološke građe pronađene na lokalitetu tijekom 20. stoljeća, među kojom treba izdvojiti nalaz keramičkog kipa božice Kibebe datiranog u 1.

¹⁶⁸³ Z. BRUSIĆ, 2005a, 191-192.

¹⁶⁸⁴ Z. BRUSIĆ, 2008, 388.

¹⁶⁸⁵ Fototeka Zavičajnog muzeja Biograd na Moru, br. negativa 2304-2308.

¹⁶⁸⁶ Crkva je pripadala srednjovjekovnom selu Zablāće.; L. JELIĆ, 1899, 117-118.

¹⁶⁸⁷ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 157; JELIĆ, 1899, 118; B. ILAKOVAC, 1971, 89-90; B. MIGOTTI, 1991, 37-38, kat. br. 58; J. BARAKA, 2009, 190-191, Slika 17.

¹⁶⁸⁸ J. BARAKA, 2009, 190-191, Slika 17; A. UGLEŠIĆ – K. GUSAR, 2010, 516.

¹⁶⁸⁹ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 93; L. JELIĆ, 1899, 118.

stoljeće¹⁶⁹⁰ i tri keramičke urne (GR 53),¹⁶⁹¹ pohranjena je u Arheološkom muzeju Zadar. Naime, prilikom radova na postavljanju telefonskih kabela na potezu položaj Crkvina – Kostelj krajem 1960-tih uz dugačak zid evidentirani su grobovi unutar urni (GR 53) iz rimskog razdoblja.¹⁶⁹² Prema podacima koje donosi L. Jelić oko 200 m¹⁶⁹³ zapadno od položaja Crkvina evidentirani su zidovi, pod izrađen od opeka u tehnici *opus spicatum* i ulomci krovnih opeka s pečatima radionica koje se vezuje uz postojanje još jednog objekta iz rimskog razdoblja.¹⁶⁹⁴

Na lokalitetu se od 2006. godine provode sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih su u unutrašnjosti crkve pronađeni ulomci različitih tipova keramičkih posuda i građevinske keramike iz rimskog razdoblja dok je sa sjeverne strane sjeverne pastoforije istražen zid koji se datira u rimsko odnosno kasnoantičko razdoblje.¹⁶⁹⁵ Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu može se zaključiti da se u neposrednoj blizini ostataka crkve sv. Marije nalaze ostatci rimske ruralne arhitekture s pripadajućom nekropolom. Objekt je izgrađen na sjecištu dviju važnih cestovnih komunikacija iz rimskog razdoblja. Naime, u neposrednoj blizini lokaliteta, uz južni rub Vranskog jezera prolazila je rimska komunikacija koja je najvjerojatnije od Skardone vodila do današnjeg naselja Babindub,¹⁶⁹⁶ sjeverozapadno od Zadra. Komunikacija je kod lokalnog stanovništva poznata pod nazivom *Zablatska ulica*, odnosno *Francuski* ili *Napoleonov put*.¹⁶⁹⁷ Do prije 50-ak godina, u okolišu su bili vidljivi tragovi kolotruga rimskodobne komunikacije koja se pružala okomito na opisanu.¹⁶⁹⁸ Prema podacima koje donosi L. Jelić, krajem 19. stoljeća uz obje su komunikacije mjestimično bili sačuvani zidovi visine do 50 centimetara.¹⁶⁹⁹ S obzirom na dosadašnje spoznaje o lokalitetu, vrlo je vjerojatno da su se ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja prostirali zapadno od crkve sv. Marije. Najvjerojatnije je riječ o objektu imponantnih dimenzija koji je iskoristio blizinu rimskodobnih komunikacija za plasman vlastitih proizvoda, kako poljoprivrednih, tako zasigurno i ribe koja se lovila na Vranskom jezeru. Na istočnom, najvjerojatnijem perifernom, dijelu lokaliteta razvila se nekropola o

¹⁶⁹⁰ B. ILAKOVAC, 1971, 91-92, br. 4; 127, Sl. 5.

¹⁶⁹¹ B. ILAKOVAC, 1971, 90, br. 1.

¹⁶⁹² B. ILAKOVAC, 1971, 111-112.

¹⁶⁹³ Autor udaljenost izražava u koracima. Više u: L. JELIĆ, 1899, 118-121.

¹⁶⁹⁴ L. JELIĆ, 1899, 118-121; B. NEDVED, 1990, 222, bilj. 49.

¹⁶⁹⁵ J. BARAKA, 2009, 189-190; A. UGLEŠIĆ – J. ŠUĆUR, 2014, 477-478.

¹⁶⁹⁶ B. ILAKOVAC, 1971, 101-105, Slika 2.

¹⁶⁹⁷ L. JELIĆ, 1899, 119.

¹⁶⁹⁸ B. ILAKOVAC, 1971, 102.

¹⁶⁹⁹ L. JELIĆ, 1899, 119.

kojoj svjedoče literarni podatci s kraja 19.¹⁷⁰⁰ i tijekom 20. stoljeća.¹⁷⁰¹ Kao izdvojeni objekt, lokalitetu se pripisuju ostatci arhitekture evidentirane na položaju Baštijunski brig Zapad (KA 140), udaljene oko 1,5 km sjeverozapadno.

Uz ostatke arhitekture na **položaju Mađarova ograda** (KA 148), unutar privatnih poljoprivrednih površina koje su se smjestile između Jadranske magistrale (DC 8) i Vranskog jezera, prilikom obrade zemljišta devastiran je veći broj grobova s bogatim grobnim priložima. Riječ je o presvođenim grobnicama izrađenim od opeka i grobovima pod krovnim opekama (GR 54) koji se mogu datirati u razdoblje kasne antike.¹⁷⁰²

Jugoistočno od Pakošтана, uz more, se razvilo naselje **Drage**. Po dostupnim podacima u literaturi tijekom 1954. godine na području naselja je pronađeno nekoliko grobova s inhumiranim ostacima pokojnika (GR 55) koji su datirani u rimsko razdoblje. Unutar jednog groba pronađena je fibula sa završetkom u obliku konjske glave.¹⁷⁰³ Na temelju dosadašnjih spoznaja o naseljenosti Draga tijekom rimskog razdoblja grobovi se ne mogu povezati s ostacima arhitekture.

Na položaju Crkvina u mjestu **Tičevu** (KA 149), smještenom sjeverozapadno od Biograda na Moru, unutar neobradivog zemljišta evidentirani su ostatci arhitekture, ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja te ukopi koji su datirani u srednji vijek.¹⁷⁰⁴ Na području današnjeg naselja **Gornje Raštane** na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Na **predjelu Podjaretine** unutar kojeg se nalazi **lokalitet Crkvina (sv. Jure)** (KA 150), smještenom oko 500 m južno od ceste Gorica – Kakma, evidentirani su zidovi sa žbukom iz rimskog razdoblja i zaobljene jame koje su interpretirane kao spremišta.¹⁷⁰⁵ Na temelju nalaza, na lokalitetu se pretpostavljaju ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja odnosno srednjovjekovne crkve uz koju se vežu nalazi grobova evidentiranih na području između položaja Podjaretine i bunara Novak te zapadno od lokaliteta.¹⁷⁰⁶ Zidovi, ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja evidentirani su na **položaju Grudina** (KA 151) unutar zaseoka Serdarevići, južno

¹⁷⁰⁰ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1880, 93; L. JELIĆ, 1899, 118.

¹⁷⁰¹ B. ILAKOVAC, 1971, 90, br. 1; 111-112.

¹⁷⁰² Š. BATOVIĆ, 1971b, 26; B. NEDVED, 1992, 222.

¹⁷⁰³ B. NEDVED, 1990, 219.

¹⁷⁰⁴ B. ILAKOVAC, 1971, 96; B. MIGOTTI, 1991, 36-37, kat. br. 55.

¹⁷⁰⁵ B. ILAKOVAC, 1971, 96, br. 15; B. NEDVED, 1990, 220.

¹⁷⁰⁶ B. NEDVED, 1990, 220.

od ceste Gorica – Kakma.¹⁷⁰⁷ Sljedeći lokalitet smjestio se unutar šume sjeverno od naselja, gdje je evidentiran dvostruki zid u dužini od nekoliko stotina m, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok. Uokolo zida su evidentirani ulomci krovnih opeka i imbreksa.¹⁷⁰⁸

Na **položaju Podjaruge** (GR 56) u **Donjim Rašanima**, prilikom obrade vrta u vlasništvu Jurja Gende, pronađena je kamena urna iz koje su keramička posuda, tri keramičke zdjele i dvije svjetiljke pohranjene u Arheološki muzej u Zadru.¹⁷⁰⁹ Grob se datira u razdoblje principata. Na položaju Crkvina nalaze se ostatci crkve za koju se, na temelju toponima, pretpostavlja starokršćansko podrijetlo.¹⁷¹⁰

U Arheološkom muzeju Zadar pohranjen je veći broj pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, veći broj krovnih opeka, novac, željezno koplje i željezni nož koji su pronađeni u Gorici. Mikrolokacija nalaza nije poznata.¹⁷¹¹

Na području današnjeg naselja **Tinj** zabilježeno je nekoliko položaja s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja: Radonje, Selo, Ograde, oranice Mumovac te na položaju južno od bunara Novak. Riječ je uglavnom o evidenciji na površini vidljivih ostataka zidova, ulomaka keramičkih posuda, građevinske keramike i drugih pokretnih nalaza iz rimskog razdoblja.¹⁷¹² Krajem 19. stoljeća **istočno od Gradine** (KA 152), u blizini kuće Uberta Contea, evidentirani su ostatci većeg objekta iz rimskog razdoblja sa zidom sačuvanim u dužini od oko 20 metara. Unutar objekta evidentirani su ostatci poda izvedenog u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica i veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Među ostalim nalazima na lokalitetu su evidentirani ulomci keramičkih posuda, krovnih opeka proizašlih iz različitih radionica, keramičkih svjetiljki, novca i drugih nalaza.¹⁷¹³ Na temelju nalaza krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*, proizvedenih u vrijeme cara Tiberija (14.–37.) i ulomaka keramičkih svjetiljki s različitim pečatima radionica (*firmalampen*) gradnja objekta mogla bi se datirati u razdoblje 1. stoljeća. Uz ostatke u podnožju, na samoj su Gradini evidentirani ostatci koji se mogu datirati od

¹⁷⁰⁷ Š. BATOVIĆ, 1984, 26; B. NEDVED, 1990, 220.

¹⁷⁰⁸ Š. BATOVIĆ, 1984, 26; B. NEDVED, 1990, 220.

¹⁷⁰⁹ B. ILAKOVAC, 1971, 112-113; 133, Sl. 15; B. NEDVED, 1990, 219.

¹⁷¹⁰ C. F. BIANCHI, 1879, 380; B. NEDVED, 1990, 220; B. MIGOTTI, 1991, 31-32, kat. br. 42a.

¹⁷¹¹ B. ILAKOVAC, 1971, 95, bilj. 85.

¹⁷¹² B. ILAKOVAC, 1971, 96; Š. BATOVIĆ, 1984, 40; Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34; 1986b, 204; B. NEDVED, 1990, 224, bilj. 61, 62, 63. i 64; 225; A. UGLEŠIĆ, 2002, 63, bilj. 115.

¹⁷¹³ G. ALAČEVIĆ, 1891, 61-62.

prapovijesnih razdoblja do kasnog srednjeg vijeka.¹⁷¹⁴ Među ostacima arhitekture posebno se ističu ostatci starokršćanske crkve od koje su jasno vidljivi veliki prozorski otvori.¹⁷¹⁵ Južnije od Gradine, na položaju Gomile evidentirana je veća količina ostataka iz rimskog razdoblja, među kojima i kapitel s motivom hrastova lišća s kvadratnom plintom na vrhu¹⁷¹⁶ za kojeg se ne isključuje starokršćansko podrijetlo.¹⁷¹⁷

Južno od zaseoka Pedišići na položaju **Đardin/Ograde**¹⁷¹⁸ (KA 153) tijekom 1978. godine provedena su manja zaštitna istraživanja¹⁷¹⁹ (Sl. 76. i 77.). Lokalitet je prethodno

Sl. 76. i 77. Tinj – položaj Đardin/Ograde, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Fototeka ZM Benkovac)

devastiran strojnim iskopom. Kako je vidljivo na crno-bijelim fotografijama lokaliteta iz Fototeke Zavičajnog muzeja Benkovac, navedenim iskopom je devastirana deblja podloga podnice izrađena od žbuke na kojoj se nalazila podnica izvedena u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika kao i veća količina obrađenog kamena koji je odbačen na hrpu. Tijekom istraživanja, unutar jedne od sondi, djelomično su istraženi ostatci hipokausta sa *in situ* sačuvanim ostacima stupova izrađenih od okruglih opeka (lat. *suspensurae*) koji su pripadali kupališnom dijelu kompleksa (Sl. 77.).¹⁷²⁰ Prilikom obilaska položaja 1986. godine zidovi navedenih objekata nisu bili vidljivi na površini.¹⁷²¹ S lokaliteta potječe ulomak krovne

¹⁷¹⁴ G. ALAČEVIĆ, 1891, 61-62.

¹⁷¹⁵ Crkva je najvjerojatnije imala isti titular koji nosi i danas, sv. Ivan Krstitelj. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 33, kat. br. 44, T. XXVI, 4; A. UGLEŠIĆ, 2002, 62, bilj. 114, 63; Sl. 49.

¹⁷¹⁶ Ulomak je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru.; B. ILAKOVAC, 1971, 96, br. 14.

¹⁷¹⁷ B. MIGOTTI, 1991, 33, kat. br. 44, T. XXVI, 4.

¹⁷¹⁸ Na poleđini fotografija s istraživanja, koje su pohranjene unutar Zavičajnog muzeja Benkovac, kao legenda se navodi Đardin, Ograde.

¹⁷¹⁹ Istraživanja su provedena pod vodstvom B. Nedved, tadašnjom kustosicom Arheološkog muzeja Zadar. Više u: Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986b, 204.

¹⁷²⁰ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 205; B. NEDVED, 1990, 224.

¹⁷²¹ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 205.

opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana* koji se datira u vrijeme cara Augusta (27. g. pr. Krista – 14. g. n. Krista).¹⁷²² Podatci o ostalim nalazima s lokaliteta nisu poznati.

Sljedeći lokalitet smjestio se na **položaju Radonje** (KA 154), sjeverno od ceste Gornje Raštane – Kakma, oko 200 m zapadno od raskrižja prema zaseoku Jurjevići. Na lokalitetu je evidentiran pravilno klesani kamen, ulomci žbuke i keramike iz rimskog razdoblja koji su pripisani ostacima rimske ruralne arhitekture.¹⁷²³ Na **položaju Selo** (KA 155), smještenom unutar terasa južno od ostataka nekadašnje crkve sv. Petra, evidentirani su ulomci keramike, građevne opeke i žbuke. Ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se na prostoru oko 500 m južno od bunara Novak¹⁷²⁴ odnosno u blizini bunara Mačkovac, na predjelu Međine. U blizini bunara Mačkovac pronađen je ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana* proizveden za vrijeme cara Tiberija (42.-37.).¹⁷²⁵

Istovremeno s istraživanjima lokaliteta Đardin, provedena su i istraživanja unutar oranice Mumovac. Iz dostupne literature nije razvidno je li riječ o jednom ili dva zasebna lokaliteta, Đardin/Ograde i oranice Mumovac. S položaja oranice Mumovac potječe ulomak nadgrobnog natpisa (NS 55) koji je danas zagubljen.¹⁷²⁶ S nepoznatog položaja u Tinju potječe ulomak natpisa (NS 56),¹⁷²⁷ najvjerojatnije tabule, kojeg pojedini autori datiraju u starokršćansko razdoblje.¹⁷²⁸ S nepoznatih položaja iz Tinja potječe nalaz novca cara Galijena (260.-268.),¹⁷²⁹ brončani novčić cara Konstancija Klora (293.-306.),¹⁷³⁰ nalazi krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana* i *Ti Claudi Pan*,¹⁷³¹ odnosno keramičkih svjetiljki (*firmalampi*) s pečatom radionice *Cinnae*.¹⁷³² Također, s nepoznate mikrolokacije potječe nalaz 39 novčića koji se datiraju u razdoblje od druge polovice 2. stoljeća do početka 3. stoljeća n. Krista. Iz objave nije jasno je li riječ o skupnom nalazu novca ili o više pojedinačnih nalaza.¹⁷³³ Uz navedene, među nalazima pokretne arheološke građe s područja

¹⁷²² Ulomak je pohranjen unutar antičke zbirke Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 2418. Više u: M. ČURKOVIĆ, 2008, 72, 93, kat. br. 26.

¹⁷²³ B. ILAKOVAC, 1971, 96, br. 13; Sl. 2, 13; B. NEDVED, 1990, 224.

¹⁷²⁴ B. NEDVED, 1990, 224.

¹⁷²⁵ Nalazi su pohranjeni unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 90 i 91.

¹⁷²⁶ CIL III, 13997; L. JELIĆ, 1899, 109, bilj. 6.

¹⁷²⁷ CIL III, 13999; L. JELIĆ, 1899, 109, bilj. 6; B. ILAKOVAC, 1971, 83; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2486; Z. SERVENTI, 2014, NS 390.

¹⁷²⁸ L. JELIĆ, 1899, 109, bilj. 6.

¹⁷²⁹ BASD, Suplemento I, 1879, Doni il Museo di Spalato, 22.

¹⁷³⁰ Nalaz je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 410.

¹⁷³¹ G. BERSA, 1903, 148-149.

¹⁷³² G. BERSA, 1903, 149.

¹⁷³³ Doni al museo di Spalato: BASD, 2, 1879, ovitak 3, br. 23.

naselja ističe se ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *VIBIENI P P*¹⁷³⁴ koji predstavlja jedinstven nalaz na području istočne jadranske obale. Na temelju boje, strukture i kvalitete izrade ulomka kao moguće proizvodno središte krovnih opeka navedene radionice navode se sjevernoitalske radionice tijekom 1. stoljeća.¹⁷³⁵

U sklopu projekta rekognosciranja sjeverne Dalmacije tijekom 1986. godine, u samom je naselju evidentiran položaj s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja, no mikrolokacija lokaliteta nije poznata tako da nije moguće raspravljati je li riječ o novom lokalitetu ili jednom od već poznatih.¹⁷³⁶ Autori u ranijim radovima navode da su na području Tinja na dva položaja evidentirali ostatke rimske ruralne arhitekture, od kojih je jedan smješten *...ispod sela...*, a drugi, odranije poznat, jugoistočno od naselja.¹⁷³⁷

Na **položajima Grudine i Međine** (KA 156) u **Lišanima Tinjskim**, unutar poljoprivrednih površina u vlasništvu Lacmanovića, evidentirani su ostatci većeg objekta te veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput ulomaka staklenih i keramičkih posuda, kockica mozaika i fresaka.¹⁷³⁸ B. Nedved ne isključuje mogućnost da se ostatci još jednog objekta iz rimskog razdoblja nalaze na položaju Vinogradine, unutar vinograda u vlasništvu Steve Lacmanovića. Na položaju su prilikom obrade vinograda devastirani zidovi koji su pripadali objektu nepoznate namjene. Unutar objekta je pronađen ulomak pletera¹⁷³⁹ koji upućuje na postojanje sakralnog objekta unutar navedenog položaja. Da li je, uz ostatke sakralnog objekta, na lokalitetu postojala prethodna arhitektura iz rimskog razdoblja bez provođenja arheoloških istraživanja nije moguće donositi konkretnije zaključke.

Oko 10 km južno od današnjeg grada Benkovca smjestilo se naselje **Polaća**. Na području naselja su na različitim pozicijama od kraja 19. stoljeća do danas evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture. Prvi podatci o ostacima rimske ruralne arhitekture javljaju se u *Smotri Dalmatinskoj* 1898. i 1899. godine. U časopisu se navodi da je u jugozapadnom dijelu naselja pronađen natpis iz 1. stoljeća, ostatci stupova i kamenih blokova koji su pripadali arhitekturi iz rimskog razdoblja, među kojom se raspoznaju ostatci hipokausta. Uz

¹⁷³⁴ Ulomak je prikupljen prilikom rekognosciranja područja naselja Tinj tijekom 1977. godine i pohranjen unutar antičke zbirke Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 903. Više u: M. ĆURKOVIĆ, 2008, 75, 93, kat. br. 25.

¹⁷³⁵ M. ĆURKOVIĆ, 2008, 75.

¹⁷³⁶ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987, 177.

¹⁷³⁷ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34.

¹⁷³⁸ B. NEDVED, 1990, 221.

¹⁷³⁹ B. NEDVED, 1990, 221.

ostatke rimske ruralne arhitekture, na položaju je evidentirana i crkva datirana u 6. stoljeće. Također se navodi da su ostatci ugroženi od daljnje devastacije.¹⁷⁴⁰ Navodi se odnose na arheološka istraživanja dviju gomila na **položaju Bičina** (KA 157), smještenom u podnožju istoimene uzvisine. Istraživanja lokaliteta provedena su pod vodstvom tadašnjeg mjesnog učitelja M. Zrilića, u svojstvu povjerenika Starinarskog društva iz Knina.¹⁷⁴¹ Unutar jedne gomile istražen je manji objekt kvadratična oblika iz rimskog razdoblja s tri ekedre na južnom zidu. U sjeveroistočnom dijelu objekta *in situ* su sačuvana tri reda sa šest stupova koji su nosili podnicu hipokausta. Od pokretne arheološke građe unutar objekta su pronađeni ulomci krovnih opeka s pečatima radionica *Pansiana*, *Solonas* i *S MAXIMI*. Istočno od opisane, istražena je još jedna gomila unutar koje su evidentirani ostatci objekta s ekedrom. Od pokretne arheološke građe pronađen je ulomak natpisa (NS 57)¹⁷⁴² koji upućuje na postojanje grobnih parcela (*[in] / fr(onte) p(edes) XX in a[gro p(edes)]*) i veći broj različitih arhitektonskih ulomaka od kojih se jedan može povezati s ostacima rimske ruralne arhitekture¹⁷⁴³ dok ostali pripadaju ulomcima starokršćanskog crkvenog namještaja.¹⁷⁴⁴

Druga istraživačka kampanja pod vodstvom svećenika Kažimira Perkovića provedena je tijekom 1913. godine na inicijativu Luke Jelića i bila je usmjerena na ostatke starokršćanske crkve.¹⁷⁴⁵ Među ostacima sakralne arhitekture pronađen je jedan arhitektonski ulomak iz rimskog razdoblja.¹⁷⁴⁶ Tlocrt crkve prvi rekonstruirao B. Ilakovac na temelju skica iz ostavštine Luke Jelića i pisama Kažimira Perkovića koji se čuvaju u Arheološkom muzeju Split.¹⁷⁴⁷ Nove spoznaje o lokalitetu u novije vrijeme donosi N. Uroda na temelju tlocrta ostataka starokršćanske crkve kojeg je izradio nekadašnji zadarski konzervator Tamin, pohranjenog u Planoteci Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture u Splitu. Prema tlocrtu izrađenom 1914. godine, crkva je podignuta uokolo prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja. Riječ je o objektu pravokutna oblika, dimenzija 80×53 m, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok (Sl. 78.). U drugoj fazi, tijekom starokršćanskog razdoblja, na taj su objekt nadograđene apsida, narteks, krstionica i prostorije sa zapadne

¹⁷⁴⁰ B. NEDVED, 1990, 222.

¹⁷⁴¹ Ostatci se u literaturi nerijetko navode kao palača (*palatium*). Više u: B. ILAKOVAC, 1971, 97, br. 16.

¹⁷⁴² N. URODA, 2010, 242.

¹⁷⁴³ N. URODA, 2010, 245, Sl. 5, 8.

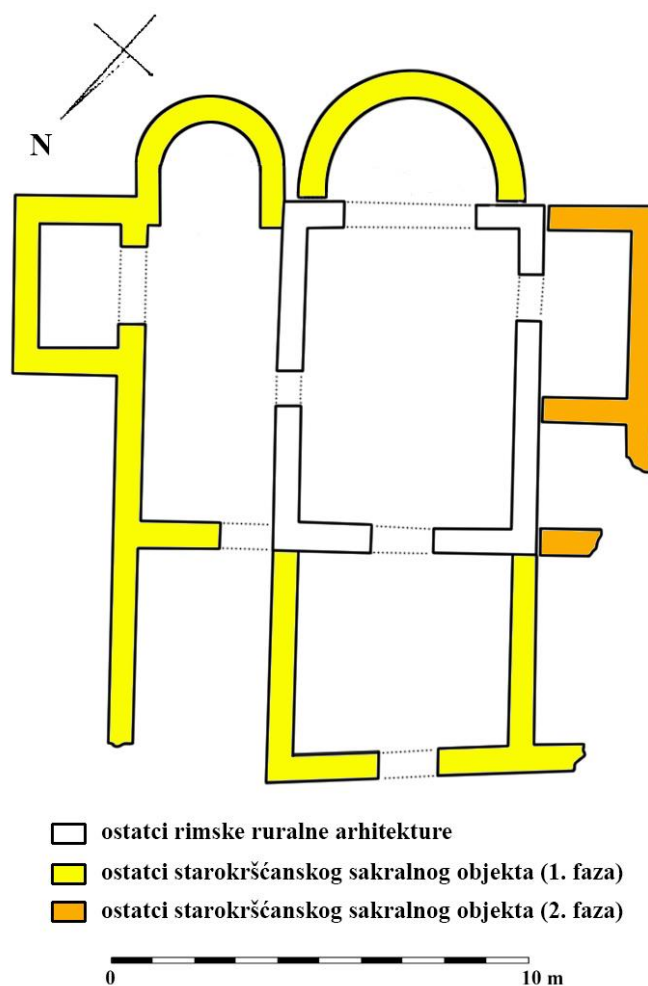
¹⁷⁴⁴ N. URODA, 2010, 245, Sl. 5, 1-7.

¹⁷⁴⁵ N. URODA, 2010, 243-244.

¹⁷⁴⁶ N. URODA, 2010, 245, Sl. 5, 14.

¹⁷⁴⁷ B. ILAKOVAC, 1971, 115-118, 134, Sl. 16; N. URODA, 2010, 243.

strane. Dogradnje su datirane oko 500. godine. U trećoj fazi, na izvorni objekt iz rimskog razdoblja, nadograđuju se prostorije sa istočne strane datirane u 6. stoljeće.¹⁷⁴⁸

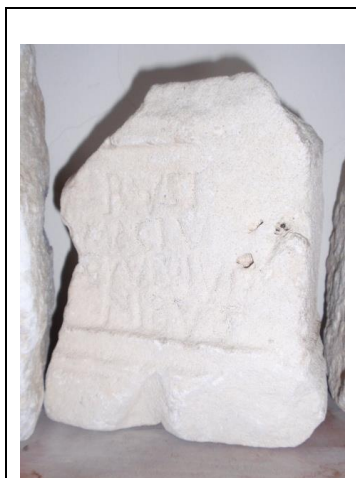
Sl. 78. Polača – položaj Bičina, Odnos rimske ruralne arhitekture i starokršćanskog sakralnog objekta (M. JURJEVIĆ prema TAMINO 1914., preuzeto iz N. URODA, 2010, 245, Sl. 3.)

Unutar crkve pronađene su tri zidane grobnice, od kojih je grobnica smještena u nartekstu (GR 57) u vrijeme istraživanja bila nedirnuta. Grobnica je bila pokrivena debljom kamenom pločom. Unutar su bili pohranjeni ostatci četiriju inhumiranih pokojnika s keramičkim vrčem, staklenim balzamarijem, metalnom kopčom i četiri keramičke svjetiljke kao prilozima. Jedna od svjetiljki, tipa Hayes IB, bila je ukrašena Kristovim monogramom. Datirana je u kraj 4. ili prvu polovicu 5. stoljeća.¹⁷⁴⁹ S lokaliteta potječu nalazi ulomaka šest

¹⁷⁴⁸ N. URODA, 2010, 244-245, Sl. 6.

¹⁷⁴⁹ B. ILAKOVAC, 1971, 112, bilj. 137, Sl. 34; N. URODA, 2010, 243, Sl. 2; 247, Sl. 7.

nadgrobnih spomenika (NS 57 – NS 62) koji se mogu datirati u razdoblje principata. Kako je

Sl. 79. Polača – položaj Bičina, Ulomak zavjetnog žrtvenika, ZM Biograd na Moru (Foto: M. JURJEVIĆ)

navedeno, jedan od natpisa (NS 57) donosi podatak o postojanju grobnih parcela unutar nekropole.¹⁷⁵⁰ Uz ulomke različite pokretne arheološke građe i nadgrobnih spomenika, s lokaliteta potječe ulomak zavjetnog žrtvenika (ZS 14, Sl. 79.)¹⁷⁵¹ koji je u prošlosti bio pohranjen u nekadašnjoj zbirci K. Perkovića.¹⁷⁵²

Tijekom višegodišnjih rekognosciranja sjeverne Dalmacije Š. Batović i J. Chapman su u podnožju uzvisine Bičina, na potezu dugom oko 300 m, utvrdili ostatke različitih objekata: bazilike, termi, grobova i pokretne arheološke građe.¹⁷⁵³ Rekognosciranjem šireg područja arheološkog lokaliteta Bičina B. Nedved je s jugozapadne strane uzvišenja,

unutar ograda, evidentirala ostatke zidova dok su od zgrade koja se nalazila jugozapadno od ceste danas vidljivi ulomci tegula i dr. građevnog materijala.¹⁷⁵⁴ Usprkos postojanju različitih podataka o lokalitetu, do danas još uvijek nije dobivena cjelovita slika o nalazištu, kronološkim odnosima među istraženim dijelovima arhitekture kao ni o pokretnim arheološkim nalazima. Dodatan problem pri analizi predstavlja podatak da je dokumentacija s istraživanja pohranjena u različitim ustanovama poput Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i Konzervatorskog odjela MK u Splitu, dok je dio pokretne arheološke građe pohranjen u Zavičajnom muzeju Biograd odnosno dio je zagubljen.¹⁷⁵⁵

Uz navedene, ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirani su uz sjeveroistočni rub polja u **podnožju gradine Mutvica** (KA 158)¹⁷⁵⁶ dok je nekoliko nalaza pokretne arheološke građe s položaja Muvača pohranjeno u Arheološkom muzeju u Splitu.¹⁷⁵⁷ Podrobnije zaključke o navedenim lokalitetima nije moguće izvoditi bez provođenja arheoloških istraživanja. S područja naselja potječu i pojedinačni nalazi poput ulomaka krovnih opeka s pečatima radionica *Tragvlæ* i *(Cl)odi Ambr(osi)*, bez podataka o

¹⁷⁵⁰ N. URODA, 2010, 242, bilj. 2.

¹⁷⁵¹ B. ILAKOVAC, 1971, 83, br. 2; sl. 22.

¹⁷⁵² Spomenik je pohranjen unutar lapidarija Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 19.

¹⁷⁵³ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34.

¹⁷⁵⁴ B. NEDVED, 1990, 223.

¹⁷⁵⁵ B. ILAKOVAC, 1971, 112; N. URODA, 2010, 243. i dalje.

¹⁷⁵⁶ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34.

¹⁷⁵⁷ *Buletino* 2, 1879, *Suppl.* I, 21, 1 novac Corneliæ.

mikrolokaciji nalaza istih.¹⁷⁵⁸

Ostatci rimske ruralne arhitekture i pokretne arheološke građe na području današnjeg naselja **Kakma** evidentirani su **južno od ceste Tinj – Kakma** (KA 159), na **položaju Drage** (KA 160) i u **podnožju gradine Trojan** (KA 161). Podrobniji podatci o lokalitetima nisu poznati te se bez provođenja arheoloških istraživanja ne može raspravljati o njihovoj funkciji. Prema podacima dostupnim u literaturi, na više položaja unutar naselja evidentirani su zidovi i građevna opeka iz rimskog razdoblja, no mikrolokacije istih nisu poznate.¹⁷⁵⁹ Dva položaja s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja evidentirana su u samom naselju u sklopu projekta rekognosciranja sjeverne Dalmacije tijekom 1986. godine.¹⁷⁶⁰ Na temelju objavljenih podataka nije razvidno je li riječ o već ranije poznatim ili novim lokalitetima.

Na području današnjeg naselja **Donja Jagodnja** u podnožju gradine Stabanj evidentirani su ostatci arhitekture koja se pripisuje ostacima gospodarskog imanja iz rimskog razdoblja dok su u **podnožju Velikog Stabnja** (KA 162), smještenog oko 350 m jugoistočno, evidentirani ostatci objekta koji je definiran kao termalni uređaj iako ostatci prema opisu upućuju na ostatke peći. Istočno od nalazišta devastirane su četiri zidane grobnice s inhumiranim ostacima pokojnika.¹⁷⁶¹ Na temelju opisa istih može se zaključiti da je najvjerojatnije riječ o presvođenim grobnicama izrađenim od sedre. U sklopu projekta rekognosciranja sjeverne Dalmacije tijekom 1986. godine, u Gornjoj i Donjoj Jagodnji evidentiran je po jedan položaj s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja, no mikrolokacija istih nije poznata.¹⁷⁶² Tijekom rekognosciranja susjednog naselja **Gornja Jagodnja** 1988. godine s jugozapadne strane uzvišenja Peljeguša (103 m/nv), s južne strane puta koji vodi prema zaseoku Zečevići, na **položaju Donje polje**¹⁷⁶³ (KA 163) evidentiran je veći broj zidova koji su pripisani ostacima većeg objektu iz rimskog razdoblja. Unutar okolnih suhozidnih ograda evidentirani su ulomci krovnih opeka.¹⁷⁶⁴ Na području između grobljanske crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači i crkve sv. Simeona u Gornjoj Jagodnji (KA 164) evidentirani su ostatci rimske ruralne arhitekture i ulomci pokretne arheološke

¹⁷⁵⁸ G. BERSA, 1903, 149.

¹⁷⁵⁹ B. ILAKOVAC, 1971, 97, br. 12; B. NEDVED, 1990, 220.

¹⁷⁶⁰ Mikrolokacije nalazišta nisu poznate. Autori prilikom objave terenskih pregleda navode samo broj nalazišta po naseljima. Više u: Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987, 177.

¹⁷⁶¹ B. ILAKOVAC, 1971, 98, br. 19; B. NEDVED, 1990, 218, bilj. 28-29.

¹⁷⁶² Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987, 177.

¹⁷⁶³ B. Nedved navodi da se položaj nalazi na području Donje Jagodnje, no iz topografskih karata je vidljivo da se spomenuti položaji Peljeguša i zaselak Zečevići nalaze u Gornjoj Jagodnji, uzvišenje Peljeguša oko 1,3 km sjeverozapadno od Čosine gradine, a zaselak Zečevići između uzvišenja Peljeguša i Čosine gradine. Više u: B. NEDVED, 1990, 218.

¹⁷⁶⁴ B. NEDVED, 1990, 218.

građe na temelju kojih nije moguće izvesti konkretnije zaključke o lokalitetu. S područja naselja potječe nalaz novca cara Nerona (54.-68.) dok s položaja Zabaloka potječe nalaz novca iz razdoblja cara Konstantina I. (306.-363.), odnosno s položaja Bara i Avlija po jedan primjerak loše sačuvanih novčića iz 4. stoljeća.¹⁷⁶⁵ Navedeni nalazi upućuju na intenzivno naseljavanje područja današnjih naselja Gornja i Donja Jagodnja u rimskom razdoblju.

U blizini **mjesnog groblja i crkve sv. Arhandela**¹⁷⁶⁶ (KA 165), u zapadnom dijelu naselja **Miranje**, evidentirani su ostatci arhitekture s nalazima tijeska, keramike i novca koji upućuju na ostatke objekta iz rimskog razdoblja unutar kojeg se nalazio gospodarski dio. O postojanju ostataka rimske ruralne arhitekture u neposrednoj blizini crkve svjedoče arhitektonski ulomci iz rimskog razdoblja sekundarno iskorišteni kao spolije prilikom gradnje obiteljskih kuća, grobljanskog zida i okolnih suhozida.¹⁷⁶⁷ Sastavni dio arhitekture najvjerojatnije je bila i nekropola evidentirana prilikom obrade zemljišta u privatnom vlasništvu u neposrednoj blizini crkve. Na lokalitetu je istražen grob izrađen od krovnih opeka (GR 58). Kao prilog unutar groba pronađena je keramička svjetiljka koja je pohranjena u Arheološkom muzeju Zadar. Uz grob su, na istoj poziciji, u više navrata prikupljeni ulomci keramičkih posuda i željeza.¹⁷⁶⁸ Lokalitet je na temelju nalaza pokretne arheološke građe datiran u razdoblje kasne antike.¹⁷⁶⁹ Južno i jugozapadno od današnje crkve nalazi se veći broj bunara s izvorskom vodom koji su, uz veće obradive poljoprivredne površine, pružali povoljne uvjete za poljoprivrednu proizvodnju. O naseljenosti prostora uokolo crkve tijekom rimskog razdoblja svjedoči nalaz ulomka krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana* kojeg zbog stupnja oštećenosti nije moguće tipološki pobliže odrediti.¹⁷⁷⁰

Prilikom iskopa jame za vapnenicu za potrebe gradnje nove osnovne škole u **Ceranjama**¹⁷⁷¹ slučajno su devastirana tri groba s inhumiranim ostacima pokojnika položenim najvjerojatnije u običnu zemljanu raku bez grobne arhitekture (GR 59). Uz dva ukopa evidentirani su bogati grobni prilozii dok je središnji grob bio bez priloga. Uokolo

¹⁷⁶⁵ I. MIRNIK, 1987, 89.

¹⁷⁶⁶ Crkva je prvotno bila posvećena sv. Mihovilu. Više u: B. GUŠIĆ, 1971, 166-167.

¹⁷⁶⁷ B. GUŠIĆ, 1971, 166.

¹⁷⁶⁸ B. NEDVED, 1990, 221.

¹⁷⁶⁹ B. NEDVED, 1990, 221; B. MIGOTTI, 1991, 50, kat. br. 96.

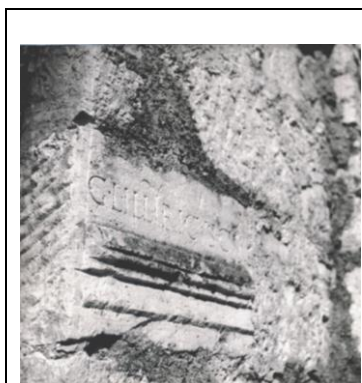
¹⁷⁷⁰ Ulomak je pronađen na položaju Drage pregledom terena 1977. godine. Pohranjen je unutar antičke zbirke Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 2409.; M. ĆURKOVIĆ, 2008, 73, 87, kat. br. 13.

¹⁷⁷¹ Iz dostupnih podataka nije razvidno je li riječ o nalazima uz osnovnu školu u Donjim ili Gornjim Ceranjama. Više u: F. BULIĆ, 1897, 137-138.

ukopa pronađeni su ulomci keramičkih posuda i svjetiljki i jedna veća staklena posuda.¹⁷⁷² Na temelju toponima crkve sv. Ilije i nalaza groba iz kasne antike ne isključuje se mogućnost postojanja starokršćanskog horizonta na lokalitetu.¹⁷⁷³

Ostatci rimske ruralne arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na području današnjeg naselja **Vrana** evidentirani su unutar obradivih poljoprivrednih površina istočno od potoka Pećina **u blizini nekadašnjih mlinica** (KA 166), odnosno na **položajima Sidinovci** (KA 167), **Jokuše** (KA 168) i **Glavičica** (KA 169). Uglavnom se radi o na površini vidljivim ostacima zidova i ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Bez provođenja arheoloških istraživanja nije moguće raspravljati o veličini i funkciji navedenih ostataka. Na položaju **Sidinovci** (KA 167) unutar manjeg platoa, oko 100 m južno od mjesne crkve i zaseoka Sidići, evidentirani su ostatci arhitekture koji su pripadali objektu manjih dimenzija te veća količina ulomaka krovnih opeka, amfora i pravokutnih cigli iz rimskog razdoblja. S obzirom da se ostatci arhitekture nalaze uz komunikaciju koja je vodila prema Skardoni upitna je izvorna funkcija objekta.¹⁷⁷⁴

S nepoznata nalazišta u Vrani potječu nalazi krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana*¹⁷⁷⁵ kao i veći broj karneola.¹⁷⁷⁶ Unutar poljoprivrednog dobra Vrana tijekom 1955.

Sl. 80. Oton – zid pojate Gaje Krklješ, Natpis iz rimskog razdoblja (Fototeka ZM Biograd na Moru, br. negativa 2278.)

godine evidentirano je nekoliko grobova s inhumiranim ostacima pokojnika koji su pripisani razdoblju kasne antike¹⁷⁷⁷ dok je u Zavičajnom muzeju Biograd pohranjen veći broj bijelih kockica mozaika pronađenih na položaju Njivice u Otonu pokraj Vrane.¹⁷⁷⁸ Mikrolokacija nalaza nije poznata. Unutar zida pojate u zaseoku Krkleši u Otonu evidentiran je ulomak arhitrava s djelomično sačuvanim natpisom (OS 5, Sl. 80.). Izvorna pozicija nalaza natpisa nije poznata. Na različitim položajima unutar naselja evidentiran je veći broj nadgrobnih spomenika koji su uglavnom sekundarno upotrebljeni kao građevinski materijal. Veći broj nadgrobnih

¹⁷⁷² Svi predmeti su pohranjeni unutar tadašnjeg Muzeja kninskih starina. Više u: F. BULIĆ, 1897, 138.

¹⁷⁷³ B. MIGOTTI, 1991, 50, kat. br. 97.

¹⁷⁷⁴ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 107; B. ILAKOVAC, 1971, 98-99; B. NEDVED, 1990, 225-226.

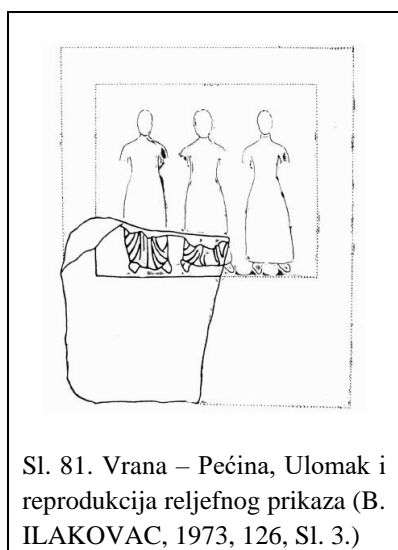
¹⁷⁷⁵ G. BERSA, 1903, 148.

¹⁷⁷⁶ BASD, 1901, 11, br. 172; 12, br. 186; 13, br. 198. i 201.

¹⁷⁷⁷ B. ILAKOVAC, 1971, 112.

¹⁷⁷⁸ Nalaz je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Biograd na Moru pod inv. br. 406.

spomenika, bez podataka o okolnostima nalaza (NS 63 – NS 68), bio je uzidan unutar Maškovića hana u Vrani dok su nadgrobni spomenici (NS 67 i NS 68) bili pohranjeni unutar hana i naknadno preneseni u Arheološki muzej u Zadru. Spomenici su datirani u razdoblje principata (NS 65) i kasnog principata (NS 63, NS 64 i NS 66). U stručnoj literaturi prevladava mišljenje da su spomenici doneseni s gradine Samograd (Zamina).¹⁷⁷⁹ Prilikom recentnih arheoloških istraživanja crkve sv. Katarine pronađen je ulomak nadgrobnog spomenika (NS 76).¹⁷⁸⁰ Uz teritorij Blandone možda bi se mogao povezati i nadgrobni spomenik (NS 70), datiran u razdoblje kasnog principata, za kojeg nisu poznate okolnosti nalaza te se veže uz Vranu,¹⁷⁸¹ Biograd na Moru¹⁷⁸² odnosno Zadar.¹⁷⁸³

Sl. 81. Vrana – Pećina, Ulomak i reprodukcija reljefnog prikaza (B. ILAKOVAC, 1973, 126, Sl. 3.)

Iz vrela Pećine u Vrani potječe nalaz zavjetnog žrtvenika (ZS 15) datiranog u razdoblje kasnog principata.¹⁷⁸⁴ Iako se na natpisu ne spominje ime božanstva u čiju je čast spomenik podignut može ga se dovesti u izravnu vezu s Nimfama. Naime, uz zavjetni natpis, unutar Pećine je pronađen ulomak vapnenačke ploče sa sačuvanim donjim dijelom reljefnog prikaza dviju bosih ženskih figura obučenih u duge haljine (Sl. 81.) koji, s obzirom na uvjete nalaza, nedvojbeno upućuje na Nimfe.¹⁷⁸⁵

Prema podacima dostupnim u literaturi na brdu Visoka u susjednom naselju Radašinovci krajem 19. stoljeća evidentirani su ostatci podova izrađenih od mozaika,¹⁷⁸⁶ no detaljniji podatci o nalazima nisu poznati.

U blizini **crkve sv. Katarine** (KA 170) u **Budaku** prilikom vađenja kamena 1895. godine evidentirani su ostatci zidova, ulomci ciborija, pluteja te nekoliko grobova.¹⁷⁸⁷ Uz navedene nalaze pronađen je ulomak portretne stele (NS 71) datirane u razdoblje ranog

¹⁷⁷⁹ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 156; B. NEDVED, 1990, 226.

¹⁷⁸⁰ J. VUČIĆ, 2006c, 320.

¹⁷⁸¹ B. ILAKOVAC, 1971, 80.

¹⁷⁸² B. NEDVED, 1990, 227, bilj. 85.

¹⁷⁸³ Spomenik je evidentiran u vrtu Antonija Donija u Zadru, čime nije isključena mogućnost da potječe iz Zadra ili uže okolice. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1305.

¹⁷⁸⁴ B. ILAKOVAC, 1973, 80-81, br. 1.

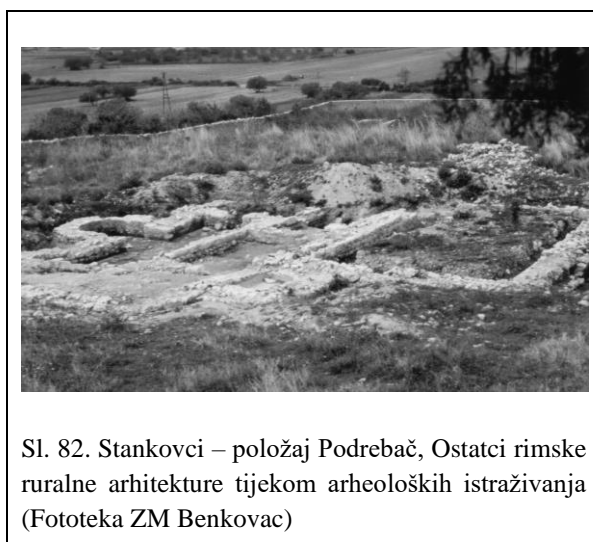
¹⁷⁸⁵ B. ILAKOVAC, 1973, 81, 126, Sl. 3.

¹⁷⁸⁶ G. URLIĆ – IVANOVIĆ, 1881a, 107.

¹⁷⁸⁷ P. K. BAČIĆ, 1895, 262.

principata.¹⁷⁸⁸ Za gradnju zidova crkve i ogradnog zida groblja kao građevinski materijal iskorišteni su arhitektonski ulomci iz rimskog i predromaničkog razdoblja. Ispod jednog od zidova današnje crkve vidljivi su ostatci starije građevine na temelju čega se pretpostavlja prisustvo starije faze u izgradnji crkve.¹⁷⁸⁹ Također, na položaju same crkve ili u neposrednoj blizini ne treba isključiti mogućnost postojanja prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja.

S nepoznata nalazišta iz susjednog naselja **Stankovaca** potječe nalaz koljenaste fibule koja se datira u 2. stoljeće.¹⁷⁹⁰ Krajem 19. stoljeća fra Lujo Marun u svojem dnevniku od dana 15. rujna 1895. godine donosi prve podatke o ostacima arhitekture evidentirane unutar **mjesnog groblja**, uz crkvu Porodjenja Marijina na **položaju Podrebač** (KA 171).

Sl. 82. Stankovci – položaj Podrebač, Ostatci rimske ruralne arhitekture tijekom arheoloških istraživanja (Fototeka ZM Benkovac)

Marun navodi da su s južne i zapadne strane crkve, uz ogradu groblja vidljivi *...debeli i čvrsti zidovi...* s većom količinom krovnih opeka najvjerojatnije iz rimskog razdoblja. Ostatci su se pružali na okolne vinograde i oranice.¹⁷⁹¹ Ostatci većeg broja zidova na lokalitetu ponovno su evidentirani prilikom širenja mjesnog groblja tijekom 1977. godine.¹⁷⁹² S jugozapadne strane groblja provedena su zaštitna arheološka

istraživanja kojim je obuhvaćena površina od ukupno 320 m² unutar koje su na površini od 300 m² djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture.¹⁷⁹³ Unutar navedene površine definirani su ostatci pet prostorija različitih dimenzija, označenih brojčanom oznakom od 1 do 5, koje su pripadale kupališnom dijelu većeg objekta koji se najvjerojatnije prostirao na prostoru cijelog groblja (Sl. 82. – 84.).¹⁷⁹⁴ Istraženi zidovi rađeni su od nepravilnog neobrađenog kamena povezanog obilnim nanosima žbuke lošije kvalitete. Na manjem broju

¹⁷⁸⁸ CIL III, 14321.32; P. K. BAČIĆ, 1895, 262; K. PATSCH, 1899, 511, br. 21; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1326; D. MARŠIĆ, 2002, 205, kat. br. 17; Z. SERVENTI, 2014, NS 537.

¹⁷⁸⁹ P. K. BAČIĆ, 1895, 262; K. PATSCH, 1899, 511, br. 21; B. MIGOTTI, 1991, 38, kat. br. 59; T. XXIX, 3.

¹⁷⁹⁰ Primjerak je pohranjen unutar Arheološke zbirke Franjevačkog samostana u Sinju pod inv. br. 872. Više o tipologiji navedenog tipa fibula u: R. KOŠČEVIĆ, 2008, 235-236, 256, 257. s pripadajućom fotografijom.

¹⁷⁹¹ L. MARUN, 1998, 65.

¹⁷⁹² J. BELOŠEVIĆ, 1985, 76, bilj. 11; Tab. VII, Sl. 2.

¹⁷⁹³ Istraživanja su provedena tijekom 1978. godine pod vodstvom Branke Nedved iz Arheološkog muzeja Zadar, no rezultati istih do danas nisu objavljeni. Podatci o provedenim istraživanjima prikupljeni su na temelju *Izveštaja o izvršenim arheološkim istraživanjima u Stankovcima* od dana 25. rujna 1978. godine.

¹⁷⁹⁴ B. NEDVED, 1978, 3.

zidova sačuvana je kvalitetnija zidna žbuka grublje frakture. Zidovi su široki 48 cm s temeljnom stopom širine 55 do 60 cm i sačuvanom visinom od jednog do četiri reda kamena. Zidovi unutar prostorije 5 kvalitetnije su izrade, rađeni su od obrađenog priklesanog kamena povezanog žbukom.¹⁷⁹⁵ U istočnom dijelu istraženog dijela objekta smjestila se prostorija 1 nepravilnog tlocrta. Duga je 5,10 m dok joj širina na sjevernoj strani iznosi 2 m, a na južnoj 3 metra. Unutar prostorije sačuvan je segment podnice izveden od opeka u tehnici *opus spicatum*. Podnica navedene prostorije povišena je u odnosu na razinu podnica drugih prostorija na temelju čega je prostorija definirana kao mogući bazen (Sl. 84, 1).¹⁷⁹⁶ U južnom

Sl. 83. Stankovci – položaj Podrebač, Ostaci hipokausta (Fototeka ZM Benkovac)

dijelu objekta istražena je prostorija 2, dimenzija 6,35×2,65 m, s apsidalnim dodatkom na južnoj strani. U istočnom dijelu prostorije *in situ* su sačuvani dijelovi stupova izrađeni od opeka okruglog i kvadratičnog oblika (lat. *suspensurae*) koji su nosili podnicu hipokausta (lat. *hypocaustum*) (Sl. 83, 84, 2.), koja je najvjerojatnije bila izvedena u tehnici *opus tessellatum* od crnih i bijelih kockica mozaika.¹⁷⁹⁷ U sjevernom

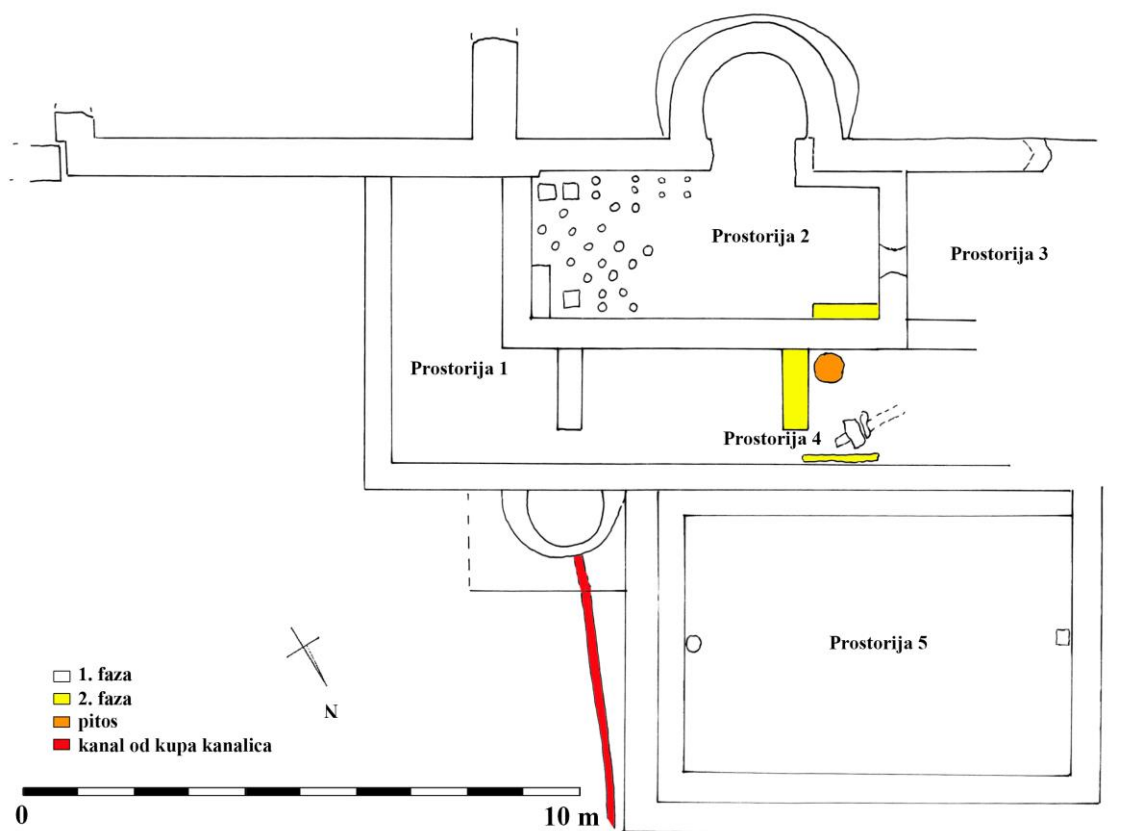
kutu prostorije definiran je, naknadno izgrađen, manji zid dimenzija 90×30 cm rađen od djelomično priklesanog kamena i opeka. U zapadnom dijelu prostorije evidentiran je otvor širok 60 cm koji se nastavljao u susjednu prostoriju 3, dimenzija 3,60×2,10 metra. Prostorija je najvjerojatnije imala funkciju ložišta (lat. *prae-furnium*) (Sl. 84, 3.). Uslijed dugotrajne izloženosti vatri podnica navedene prostorije se sastojala od spaljene zemlje s debljim slojem pepela i ugljena. Sjeverno od prostorije 3 djelomično je, u dužini od 3,5 m, istražena prostorija 4. Široka je 2,10 metra. U južnom kutu prostorije *in situ* su evidentirani ostatci pitosa i dva kanala, rađena različitim materijalom u najvjerojatnije dvije faze izgradnje (Sl. 84, 4.). Starijoj fazi pripada kanal izrađen od neobrađenog kamena, koji je najvjerojatnije bio prekriven kamenim pločama, koji se nalazio na dubljem nivou u odnosu na kanal iz mlađe

¹⁷⁹⁵ Prema podacima prikupljenim na temelju kazivanja lokalnog stanovništva B. Nedved dolazi do zaključka da se objekt protezao na većem dijelu današnjeg groblja. Uz ostatke zidova na različitim pozicijama unutar groblja, na sjeverozapadnoj strani groblja pronađeno je nekoliko pitosa. Više u: B. NEDVED, 1978, 2.

¹⁷⁹⁶ B. NEDVED, 1978.

¹⁷⁹⁷ Unutar prostorije je pronađena veća količina kockica mozaika bijele i crne boje.; B. NEDVED, 1978, 2.

faze.¹⁷⁹⁸ Drugi kanal je evidentiran uz pregradni zid u sjevernom dijelu prostorije. Izrađen je od kupa kanalice (lat. *imbrices*) bez sačuvanog pokrova. Sa sjeverne strane prostorija 1 i 4 istražen je bazen polukružnog tlocrta, unutarnjih dimenzija 1,26x1,08 metar. Unutar bazena najvjerojatnije se nalazila hladna voda (lat. *frigidarium*). Zidovi bazena s unutrašnje su strane obloženi hidrauličnom žbukom dok je podnica izvedena u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica mozaika. Podnica je blago nagnuta prema apsidalnom dijelu unutar kojeg se nalazi otvor putem kojeg je voda kroz kanal izrađen od kupa kanalice otjecala iz bazena. Kanal je sačuvan u dužini od skoro 2 metra (Sl. 84.). Unutar navedene prostorije evidentirana je

Sl. 84. Stankovci – položaj Podrebač, Ostatci rimske ruralne arhitekture (M. JURJEVIĆ prema B. NEDVED, 1978.)

zapečena zemljana podnica s debljim slojem pepela i ugljena. Na krajnjem sjevernom dijelu istraženih ostataka evidentirana je prostorija 5, dimenzija 7,20x4,70 m, koja je sa sjeverne, južne i zapadne strane imala dvostruke zidove rađene pravilno od priklesanog kamena

¹⁷⁹⁸ Kao pokrov kanala pronađena je jedna kamena ploča sačuvana *in situ*. Ostale karakteristike kanala, poput dimenzija, nisu poznate.; B. NEDVED, 1978.

povezanog žbukom.¹⁷⁹⁹ Na zapadnoj strani prostorije evidentirani su ostatci četvrtastog, a na istočnoj stupa okruglog oblika na temelju kojih su ostatci interpretirani kao dvorište (Sl. 84, 5). Iako se u Izvješću, na temelju tehnika gradnje, kupališni objekt datira u razdoblje 3. i 4. stoljeća¹⁸⁰⁰ iz opisa istog unutar objekta se mogu pretpostaviti najmanje dvije faze gradnje, pri čemu starijoj fazi najvjerojatnije pripadaju ostatci prostorije opisane kao prostorija 5 dok su ostale prostorije smještene u jugozapadnom dijelu objekta najvjerojatnije izgrađene tijekom kasne antike. Unutar hipokausta, prefurnija i prostorije 4 evidentirana je veća količina čađi i pepela zbog čega ne treba odbaciti mogućnost da je objekt stradao tijekom požara.

Uz ostatke rimske ruralne arhitekture, s lokaliteta navodno potječe ulomak starokršćanskog crkvenog namještaja koji je u međuvremenu zagubljen.¹⁸⁰¹

Jugozapadno od današnjeg naselja Stankovci smjestilo se naselje **Banjevci**. Prilikom građevinskih radova na proširenju i modernizaciji današnje županijske prometnice između Stankovaca i Pirovca (ŽC6068), provedenih tijekom 1970-tih, na dva su položaja evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.¹⁸⁰² Prvi lokalitet smjestio se uz sjeverni rub plodnog banjevačkog polja, unutar privatnih poljoprivrednih površina smještenih u podnožju brda Umac Krajni (173 m/nv), na položaju **Grudine** (KA 172). U neposrednoj blizini lokaliteta, na udaljenosti oko 300-400 m, unutar polja na području naselja Kašić Pirovački nalazi se lokalni izvor sa stalnim dotokom vode.¹⁸⁰³ Lokalitet je djelomično devastiran tijekom strojnog iskopa. Na lokalitetu su evidentirani ostatci većeg objekta iz rimskog razdoblja sa zidovima položenim izravno na živac, sačuvanim u temeljnoj stopi. Uz zidove, unutar jedne od prostorija objekta strojnim iskopom devastirana je podnica debljine 15 do 20 centimetara.¹⁸⁰⁴ Naknadnim obilaskom lokaliteta tijekom 1992. godine na površini je evidentiran veći broj zidova koji su zatvarali prostorije različitih dimenzija, ukupne

¹⁷⁹⁹ B. NEDVED, 1978.

¹⁸⁰⁰ B. NEDVED, 1978, 3.

¹⁸⁰¹ Podatak je prikupljen na temelju kazivanja tadašnjeg mjesnog župnika. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 154; B. MIGOTTI, 1991, 38, kat. br. 60.

¹⁸⁰² Lokaliteti Grudine (KA 177) i Dražica – Podarica (KA 178) u domaćoj se stručnoj literaturi ubiciraju u mjesto Kašić Pirovački u Šibensko-kninskoj županiji (I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 52-55; A. UGLEŠIĆ, 2006, 15-16.). No prema registru kulturnih dobara Republike Hrvatske pri Ministarstvu kulture lokaliteti se smještaju na područje današnjeg naselja Banjevci u Zadarskoj županiji. Više na: <http://www.minkulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=190242479> i

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=190242480> na dan 12. veljače 2014. godine.

¹⁸⁰³ I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 52. i dalje.

¹⁸⁰⁴ J. MEDINI, 1976a, 39, bilj. 1.

površine 70×50 m, te veća količina ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁸⁰⁵

Uz ostatke arhitekture na položaju Grudine istom je prilikom u neposrednoj blizini, na položaju **Dražica – Podarica** (KA 173), devastirana kamena gomila unutar koje su evidentirani ostatci zidova sačuvanih u temeljnoj stopi, ulomci dvostranog mitričkog reljefa (OS 14) datiranog na kraj 2. i početak 3. stoljeća,¹⁸⁰⁶ ulomci sedre i veći broj ulomaka starokršćanske kamene plastike.¹⁸⁰⁷ Na temelju raspoloživih podataka o lokalitetu kao i tipološko – ikonografske analize reljefa može se zaključiti da je na lokalitetu krajem 2. i početkom 3. stoljeća¹⁸⁰⁸ podignut mitrej. Osim mitreja, rimskom razdoblju pripada cjelovito sačuvan nadgrobni spomenik tipa titulus s urezanim prikazom ascije ispod natpisnog polja,¹⁸⁰⁹ pronađen prilikom strojnog iskopa zemlje na lokalitetu.¹⁸¹⁰ Uz titulus, istom je prilikom pronađen i ulomak starokršćanskog prozorskog stupića s urezanim križem iznad kojeg se nalazi natpis *A DEO DATUS*.¹⁸¹¹ Na temelju pronađenih ostataka arhitekture na položaju Grudine može se zaključiti da je tijekom rimskog razdoblja na lokalitetu podignut veći građevinski objekt¹⁸¹² u čijoj se blizini podižu mitrej i nekropola. Tijekom starokršćanskog razdoblja u okviru prethodnog svetišta podiže se starokršćanska crkva što potvrđuju nalazi većeg broja ulomaka kamene plastike poput ulomaka pluteja, kapitela, stupića, impost kapitela i drugih nalaza,¹⁸¹³ čija se izgradnja prema pojedinim autorima može datirati u razdoblje 4. i 5. stoljeća¹⁸¹⁴ odnosno 5. ili 6. stoljeće.¹⁸¹⁵ O kontinuitetu korištenja prostora svjedoče ostatci desetak grobova pripisanih starohrvatskom razdoblju evidentiranih na poljskom putu u blizini položaja Grudine.¹⁸¹⁶ Da je na području naselja tijekom

¹⁸⁰⁵ Obilaskom lokaliteta od strane stručnih djelatnika Muzeja grada Šibenika uz ostatke zidova evidentirana je veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput ulomaka keramičkih posuda, krovnih opeka, hidraulične žbuke, podne opeke i dr. nalaza. Više u: I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 53.

¹⁸⁰⁶ J. MEDINI, 1976a, 39-88, T. I, sl. 1, 2; T. II, sl. 1, 2; T. III, sl. 2; T. IX; T. X; T. XI; T. XII; T. XIII.

¹⁸⁰⁷ J. MEDINI, 1976a, 39-42, bilj. 2; T. IV, 1-2; T. V, 1-2; T. VI, 1, 2, 3. i 4; T. VII, sl. 1. i 4; T. VIII, sl. 1. i 2.

¹⁸⁰⁸ J. MEDINI, 1976a, 39-88, T. I, sl. 1, 2; T. II, sl. 1, 2; T. IX; T. X; T. XII.

¹⁸⁰⁹ Spomenik je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika. Više u: I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 52, a.

¹⁸¹⁰ Spomenik je pronašao Ivan Didak iz Kašića Pirovačkog prilikom strojnog iskopa zemlje na lokalitetu. Više u: I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 52, a.

¹⁸¹¹ Spomenik je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika. Više u: I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 53, b, Sl. 2.

¹⁸¹² Lokalitet se smjestio u blizini rimskodobne komunikacije Salona – Jader. Više u: B. ILAKOVAC, 1971, 101. i dalje; J. MEDINI, 1976a, 81, bilj. 83.

¹⁸¹³ J. MEDINI, 1976a, 39-42, bilj. 2, T. IV, sl. 1. i 2; T. V; T. VI, sl. 1-3; T. VII, sl. 1-4; T. VIII, sl. 1. i 2; A. UGLEŠIĆ, 2006, 15-16, Sl. 1, a-b.

¹⁸¹⁴ B. MIGOTTI, 1991, 38-39, kat. br. 61.

¹⁸¹⁵ J. MEDINI, 1976a, 39-88; A. UGLEŠIĆ, 2006, 16; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 100.

¹⁸¹⁶ I. PEDIŠIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 1993, 54.

starokršćanskog razdoblja podignuta crkva svjedoči stup ukrašen urezanim latinskim križem proširenih krakova te motivom ovula i tordiranog užeta uzidan u dovratnik zvonika romaničke grobljanske crkve sv. Ivana Krstitelja.¹⁸¹⁷

6. 5. Teritorij Nadina (*Nedinum*)

Na užem području današnjeg naselja Nadin, unutar poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu sjeverno od naselja na položaju **Trnovac/Lužine** (KA 174), evidentirani su ostatci rimske ruralne arhitekture. Na lokalitetu je prilikom strojnog iskopa za potrebe gradnje bazena za navodnjavanje, na dubini od 60 do 70 cm, došlo do devastacije dijela arhitekture iz rimskog razdoblja (Sl. 85. i 86.). U južnom profilu iskopa bazena te u profilima prilaza evidentirani su ostatci zidova koji zatvaraju prostoriju vidljivih dimenzija 25,5×8 metara. Prilikom iskopa došlo je do devastacije sjevernog zida prostorije, dok su ostali zidovi sačuvani i nalaze se pod zemljom (Sl. 85.). Prostorija je u cijelosti bila pokrivena podom izrađenim u tehnici *opus tessellatum* od crnih i bijelih kockica koji tvore geometrijski ukras. Mozaik je dijelom sačuvan uz jedan od profila iskopa (Sl. 86.).¹⁸¹⁸

Sl. 85. i 86. Nadin – položaj Trnovac/Lužine, Profil iskopa i segment mozaika evidentiranih tijekom 2012. godine (Fototeka ZM Benkovac, Foto: M. ČURKOVIĆ)

U neposrednoj blizini grobljanske crkve sv. Luke u Škabrnji (KA 175) krajem 19. stoljeća evidentiran je građevinski objekt i nekropola iz rimskog razdoblja. Unutar objekta

¹⁸¹⁷ Izvorno mjesto nalaza spomenika nije poznato. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 39, kat. br. 62, T. XXIV, 1; 1996, kat. br. 1.

¹⁸¹⁸ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=296324972> na dan 06. prosinca 2017. godine.

utvrđeno je postojanje višeslojne podnice od kojih je jedna faza bila izrađena u tehnici *opus spicatum*. Postojanje nekropole iz rimskog razdoblja na navedenom položaju potvrđuju nalazi zidanih grobova, nadgrobnih spomenika, ulomaka keramičkih urni i dr. materijala evidentiranog na obližnjim privatnim parcelama, smještenim oko 150 m sjeverno od današnje crkve.¹⁸¹⁹ Ostatci arhitekture u literaturi su se povezivali s ostacima svetišta podignutog u čast autohtone liburnske božice Latre. Naime, unutar oltara crkve sv. Luke bio je uzidan ulomak titulusa (OS 6) datiran u 1. stoljeće. Iz prijepisa teksta natpisa¹⁸²⁰ iščitava se da je *Titus Turranius Rufus*, u čast izbora za edila (*[o]b ho[norem] aedilitati[s]*), dao podignuti portik i kip božice Latre (*porticum et signum*). U gradnji hrama sudjelovali su njegovi sinovi *L. Turranio Pr(imo)* i *T. Turranio Frontone*. Nadalje, iz teksta natpisa je razvidno da je *Titus Turranius Rufus* bio imućni pripadnik zajednice koji pri podizanju hrama nije štedio, naprotiv dao je podići monumentalan hram dug 33 m i širok 6,5 m (*porticum long(um) p(edes) (centum) [lat(um) p(edes) (viginti)]*).¹⁸²¹ Na temelju imenskih obrazaca razvidno je da su članovi obitelji *Turranius* pripadnici autohtone liburnske aristokracije.¹⁸²²

Nove spoznaje o lokalitetu dobivene su tijekom recentnijih zaštitnih arheoloških istraživanja čiji su rezultati objavljeni u vidu kratkih izvješća. U sklopu obnove u Domovinskom ratu porušene crkve, tijekom 1996. i 1997. godine, na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja kojima je obuhvaćen prostor unutar i uokolo iste. S vanjske strane crkve otkriveni su ostatci zidova i prostorija koji su pripadali većem kompleksu neutvrđenih dimenzija iz rimskog razdoblja (Sl. 87.). Unutar jedne od istraženih prostorija evidentirani su *in situ* otisci okruglih opeka koji su pripadali stupovima (lat. *suspensurae*) koji su nosili podnicu hipokausta (lat. *hypocaustum*).¹⁸²³ Navedeni podatci upotpunjeni su tijekom proširivanja mjesnog groblja formiranog uokolo crkve. Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja unutar k.č. 890 k.o. Škabrnja istraženi su ostatci dva zida iz rimskog razdoblja, sačuvani u temeljnoj stopi. Duži zid, označen kao zid 2, sačuvan je u dužini od 12 m i širini od 35 do 90 cm dok je kraći, označen kao zid 1, sačuvan u dužini od 10,30 m i

¹⁸¹⁹ F. BIANCHI, 1879, 342; A. KURILIĆ, 1993, 63, 65.

¹⁸²⁰ Spomenik je danas zagubljen. Podatci o spomeniku poznati su na temelju prijepisa iz srednjovjekovnog kodeksa koji donosi Cyriac. Više u: J. MEDINI, 1969, 57, bilj. 43; 1984, 229-230, kat. br. 4.

¹⁸²¹ CIL III, 2871; J. MEDINI, 1969, 57-58; 1984, 225. i dalje; 229-230, kat. br. 4; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2262; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 409, 450, kat. br. VI.

¹⁸²² J. MEDINI, 1969, 57-58.

¹⁸²³ Istraživanja je vodio dr. sc. Nikola Jakšić s Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.; R. JURIĆ, 2007, 341.

širini od 60 centimetara. Zidovi su dijelom devastirani na jugoistočnoj strani prilikom izgradnje novih grobnica. Između zidova je evidentiran naboj od amorfnog kamena koji je vezivala žbuka lošije kvalitete. Na temelju odnosa istraženih zidova i ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja pronađenih neposredno uz crkvu sv. Luke, R. Jurić iznosi pretpostavku da

Sl. 87. Škabrnja – sv. Luka, Ostanci rimske ruralne arhitekture uz crkvu (Fotodokumentacija Konzervatorskog odjela MK u Zadru, Foto: P. VEŽIĆ, 1996.)

zidovi predstavljaju pristupni put do navedene arhitekture.¹⁸²⁴ Uz nalaze arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na lokalitetu, kao prag crkve sekundarno je ugrađen ulomak monumentalne portretne stele (NS 72) arhitektonskog ili pseudoarhitektonskog tipa. Analizom natpisnog polja utvrđeno je da je spomenik podignut u čast autohtonom liburnskom stanovništvu pripadnicima višeg i bogatijeg društvenog sloja.¹⁸²⁵ Datiran je u razdoblje ranog principata, odnosno u drugu polovicu 1. stoljeća.¹⁸²⁶ Na temelju dosadašnjih spoznaja o ostacima iz rimskog razdoblja, razvidno je da je na području današnje crkve sv. Luke najvjerojatnije

tijekom 1. stoljeća izgrađen veći arhitektonski kompleks neutvrđenih dimenzija i namjene. Kako svjedoče arheološki ostaci evidentirani u bližoj okolini crkve od druge polovice 19. stoljeća do danas, sastavni dio objekta bilo je monumentalno svetište podignuto u čast božice Latre i nekropola unutar koje je evidentiran kontinuitet sahranjivanja od 1. do 3. stoljeća. Iako do danas nema arheoloških dokaza o starokršćanskoj fazi izgradnje sakralnog objekta, pojedini autori na temelju toponima pretpostavlja starokršćansko podrijetlo crkve.¹⁸²⁷

Izuzev potvrđenih ostataka rimske ruralne arhitekture na području grobljanske crkve sv. Luke, ostaci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se ispod ili u neposrednoj blizini starohrvatske crkve šesterolisna tlocrta posvećene **sv. Mariji (sv. Juraj)** (KA 176).¹⁸²⁸ Crkva je podignuta u sjeverozapadnom dijelu naselja Škabrnja u predjelu Ambar. Iako do danas nema arheoloških potvrda o prostiranju rimske ruralne arhitekture u neposrednoj blizini

¹⁸²⁴ Istraživanja su provedena unutar četiri sonde ukupne površine 122 m² od kojih su samo unutar sonde II utvrđeni arheološki ostaci.; R. JURIĆ, 2007, 341.

¹⁸²⁵ A. KURILIĆ, 1993, 65, 68-77.

¹⁸²⁶ A. KURILIĆ, 1993, 65.

¹⁸²⁷ B. MIGOTTI, 1991, 47, kat. br. 87.

¹⁸²⁸ D. JELOVINA, 1986, 243.

Sl. 88. Škabrnja – Ulica Sv. Marije, Grob 10 (R. JURIC, 2010a, 530.)

crkve, neposredne potvrde o istoj dobivene su tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih u Ulici Sv. Marije tijekom 2009. godine u sklopu izgradnje vodovodnog sustava. Unutar kanala, ukupne dužine 95,30 m i širine 0,80 do 0,90 m, istraženo je 12 grobova sa sačuvanom grobnom arhitekturom. Oko 50 m istočno od crkve istražena je zidana grobnica prekrivena velikom, debelom kamenom pločom (GR 60, Sl. 88.), tijekom istraživanja označena kao grob 10. Grob je dijelom oštećen iskopom kanala. Uz ostatke inhumiranog pokojnika, unutar groba su kao priloga pronađene četiri keramičke posude, uljanica, željezno šilo i sedam čavala. Na temelju grobne arhitekture i priloga, grob je datiran u

kasno rimsko razdoblje odnosno 4.-5. stoljeće. Ostali istraženi grobovi pripadaju razdoblju od ranog do kasnog novog vijeka.¹⁸²⁹

Iz Škabrnje potječe nalaz ulomka miljokaza koji se datira u 283. godinu.¹⁸³⁰ U blizini starog bunara Bojana s izvorom pitke vode, smještenog na granici današnjih katastarskih općina Škabrnja, Galovac i Gorica, evidentirani su ostatci arhitekture kod lokalnog stanovništva poznati pod nazivom **Crkvina** (KA 177).¹⁸³¹ Iako toponim upućuje na ostatke sakralnog kompleksa, najvjerojatnije iz starokršćanskog razdoblja, zbog blizine bunara i većih poljoprivrednih površina ne treba isključiti mogućnost da je izgradnji sakralnog objekta prethodila starija arhitektura iz rimskog razdoblja.

Na području današnjeg naselja **Gorica**, oko 400 m istočno od grobljanske crkve sv. Ivana **unutar poljoprivrednih površina** (KA 178) u vlasništvu Sime Colića iz Tičeva, u više se navrata prilikom obrade zemljišta nailazilo na dijelove mozaika i devastirane podnice. Unutar okolnih suhozidnih ograda evidentirana je veća količina ulomaka keramičkih posuda, amfora i pitosa, odnosno ulomaka krovnih opeka i imbreksa te obrađenog kamena koji upućuju na postojanje rimske ruralne arhitekture na položaju.¹⁸³²

¹⁸²⁹ *Izvjешća hrvatskih muzeja 2009.* – Izvjешće o radu za 2009. godinu, Arheološki muzej Zadar, 3-4.

¹⁸³⁰ Spomenik je pronađen tijekom 1952. godine prilikom izvođenja poljskih radova. Mikrolokacija nalazišta nije poznata. Više u: M. SUIĆ, 1952c, 214, br. 38; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2690.

¹⁸³¹ B. ILAKOVAC, 1971, 114, br. 6.

¹⁸³² B. ILAKOVAC, 1971, 95-96, br. 11.

Sjeverno i sjeveroistočno od današnjeg naselja Škabrnja razvila su se naselja **Biljane Donje** i **Gornje**. Na području **Biljana Donjih** do danas su evidentirana tri lokaliteta s ostatcima arhitekture iz rimskog razdoblja. Prvi lokalitet smjestio se sjeveroistočno od zaseoka Trljuge i istočno od zaseoka Veljane, unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu P. Lakića, na **položaju Pržine** (KA 179).¹⁸³³ Na širem području lokaliteta nalaze se velike obradive poljoprivredne površine i veći broj stalnih izvora vode. Riječ je o kompleksnom arheološkom lokalitetu s kontinuitetom sahranjivanja od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka. U drugoj polovici 20. stoljeća na lokalitetu su evidentirani devastirani zidovi, grobovi i pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja.¹⁸³⁴ Među nalazima se posebno ističe nadgrobna stela (NS 73), sekundarno upotrebljena kao dio grobne arhitekture starohrvatskog groba. Kako je vidljivo iz teksta natpisa spomenik podižu *Caesellius Chryssantinius* i sin *Caesellius Chrysogonus*,¹⁸³⁵ u spomen na suprugu i majku (*Caesellia Victoria*). Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata.¹⁸³⁶ U izravnu vezu s navedenim spomenikom dovodi se nadgrobni spomenik tipa stela (NS 74) za koji su podatci o mjestu nalaza u literaturi oprečni. Naime, kao mjesto nalaza navode se Zaostrov u blizini Zadra¹⁸³⁷ odnosno otok Sestrunj.¹⁸³⁸ Spomenik je kao i prethodni datiran u razdoblje kasnog principata.¹⁸³⁹ Iz teksta natpisa oba spomenika razvidno je da su imena oca i sina na oba spomenika ista, što upućuje na zaključak da je stela (NS 74) pronađena najvjerojatnije unutar rimskodobne nekropole na položaju Pržine¹⁸⁴⁰ odnosno da se Zaostrov najvjerojatnije nalazio na području današnjeg naselja Biljana Donjih.¹⁸⁴¹

Nekoliko stotina metara jugoistočno od navedenih nalaza, prilikom eksploatacije pijeska tijekom 1972. godine, djelomično je devastiran veći broj grobova iz prapovijesnog, rimskog i starohrvatskog razdoblja. Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka

¹⁸³³ J. BELOŠEVIĆ, 1976, 103-104, Tab. II, sl. 1; Tab. III, 3-6; 1986, 136; Tab. V i VI; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 12.

¹⁸³⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1976, 103-104, Tab. II, sl. 1; Tab. III, 3-6; 1986, 136; Tab. V i VI; D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55. i dalje; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 12.

¹⁸³⁵ *Chrysogonus* je ime orijentalnog, grčkog podrijetla (I. FADIĆ, 1991, 239.) koje je zabilježeno i na jednom cipusu aserijatske skupine iz Aserije. Više u: I. FADIĆ, 1991, 255, kat. br. 8; 287, T. III, 1.

¹⁸³⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1976, 104, T. IV-V; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 14; I. FADIĆ, 1989a, 239-241, Sl. 6; B. NEDVED, 1992, 163, kat. br. 147; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1308; Z. SERVENTI, 2014, NS 446.

¹⁸³⁷ CIL III, 3175.

¹⁸³⁸ CIL III, 3175; I. FADIĆ, 1989a, 241, bilj. 62.

¹⁸³⁹ CIL III, 3175; B. NEDVED, 1992, 163, kat. br. 148; I. FADIĆ, 1989a, 241-242; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1498; Z. SERVENTI, 2014, NS 478.

¹⁸⁴⁰ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1498.

¹⁸⁴¹ I. FADIĆ, 1989a, 241-242.

istraživanja dijela nekropole iz rimskog i starohrvatskog razdoblja.¹⁸⁴² Rezultate istraživanja rimskodobne nekropole objavio je I. Fadić na temelju terenske dokumentacije i prikupljene pokretne arheološke građe tijekom istraživanja.¹⁸⁴³ Unutar nekropole istraženo je ukupno 15 grobova (GR 61 – GR 63) koji, na temelju načina sahranjivanja i grobnih priloga, pripadaju dvama različitim horizontima.¹⁸⁴⁴ Starijem horizontu pripada 12 incineriranih ukopa, na temelju grobnih priloga datiranih u razdoblje 2. i početak 3. stoljeća.¹⁸⁴⁵ Među incineriranim ukopima definirana su dva različita načina sahranjivanja. Deset ukopa karakterizira ukop unutar jednostavne grobne jame ukopane u zemlju bez grobne arhitekture pri čemu svaki grob predstavlja zasebnu lomaču (*bustum*).¹⁸⁴⁶ Unutar grobova evidentirani su bogati grobni prilozima, među kojima dominiraju različiti stakleni i keramički predmeti.¹⁸⁴⁷ Uz ukope unutar jednostavnih grobnih jama, istom horizontu pripadaju i ukopi unutar amfora sa spaljenim ostatcima pokojnika, bez grobnih priloga. Na temelju ostataka jednog od pokojnika koji su pohranjeni unutar amfore tipa „Ilovik“, varijanta C, ukop je datiran na početak 3. stoljeća.¹⁸⁴⁸ Drugi ukop je, na temelju analogije s amforama s emonskih nekropola, datiran u razdoblje od druge polovice 2. odnosno na početak 3. stoljeća.¹⁸⁴⁹

Mlađem horizontu pripadaju tri groba s ostatcima inhumiranih pokojnika položenih unutar obične zemljane rake bez grobne arhitekture. Ukopi su na temelju grobnih priloga datirani na kraj 3. i početak 4. stoljeća.¹⁸⁵⁰ Uz grobove, unutar istraženih sondi evidentirana je veća količina ulomaka keramike te nekoliko cjelovitih predmeta izrađenih od stakla, keramike i željeza koji su datirani u 2. i početak 3. stoljeća.¹⁸⁵¹ Nalazi nadgrobni spomenika i nekropole iz rimskog razdoblja svjedoče da se na položaju Pržine u Biljanima Donjim, u razdoblju od kasnog principata do početka 4. stoljeća, razvila nekropola čiji je manji dio do danas istražen. Nekropola je pripadala objektu nepoznate funkcije i dimenzija iz rimskog razdoblja čije ostatke treba tražiti u neposrednoj blizini.

¹⁸⁴² Š. BATOVIĆ, 1974a, 281, 293; J. BELOŠEVIĆ, 1976, 103. i dalje; 1986, 136; I. FADIĆ, 1989a, 223-254.

¹⁸⁴³ I. FADIĆ, 1989a, 223-253, bilj. 4.

¹⁸⁴⁴ Istraživanja su provedena unutar dvije sonde ukupne površine 150 m². Više u: I. FADIĆ, 1989a, 223-224, bilj. 5.

¹⁸⁴⁵ I. FADIĆ, 1989a, 223-234, Sl. 1-3; 241, 244-246, T. I. – T. III; 249-250, T. VI. i VII.

¹⁸⁴⁶ Grobove karakterizira paljevinski sloj elipsoidnog oblika, dimenzija 180×140 cm i prosječne dubine od 40 do 60 centimetara.; I. FADIĆ, 1989a, 226, 230, Sl. 2; 233, Sl. 3; Z. SERVENTI, 2014, 296-297, GR 378-GR 387.

¹⁸⁴⁷ I. FADIĆ, 1989a, 226-234, 241, 244-246, T. I. – T. III.

¹⁸⁴⁸ I. FADIĆ, 1989a, 226-234, T. I. – T. III.

¹⁸⁴⁹ I. FADIĆ, 1989a, 234-235, 241, 247, T. IV, 4, 5; 249, T. VI, 1:12, T. VI, 2:12; 253, T. X, 3.

¹⁸⁵⁰ I. FADIĆ, 1989a, 235-238, Sl. 4, 5; 248, T. V; 250, T. VII, 1:13. i 14; 251, T. VIII, 1:14, 2:15.

¹⁸⁵¹ I. FADIĆ, 1989a, 238-239, 247, T. IV, 1-3, 6-9; 252, T. IX; 253, T. X, 1,4; 254, T. XI.

Na području Biljana pronađen je kapitel ukrašen fino izvedenim akantusovim lišćem i volutama za kojeg pojedini autori ne isključuje starokršćansko podrijetlo. Iako okolnosti nalaza nisu poznate, spomenik je objavljen pod lokalitetom Trljuge.¹⁸⁵²

Sljedeći lokalitet s pretpostavljenim ostacima rimske ruralne arhitekture smjestio se u blizini **zaseoka Veljane**. Naime, za gradnju srednjovjekovne crkve danas nepoznata titulara¹⁸⁵³ (KA 180) kao građevinski materijal iskorišten je veći broj masivnih kamenih blokova s prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja i ulomci sarkofaga¹⁸⁵⁴ koji upućuju na zaključak da se u neposrednoj blizini ili ispod same crkve tijekom rimskog razdoblja nalazio objekt nepoznate namjene. U zidove crkve uzidana je kulturna posuda, najvjerojatnije iz starokršćanskog razdoblja.¹⁸⁵⁵ Uokolo crkve nalaze se veće obradive poljoprivredne površine, bunar Pupovac te veći broj izvora vode¹⁸⁵⁶ koji su pružali pogodne uvjete za poljoprivrednu valorizaciju šireg područja. S područja zaseoka potječu dva nadgrobna spomenika, stele (NS 75 i NS 76) datirane u razdoblje kasnog principata, koji upućuju na zaključak da se uz objekt razvila i nekropola. Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate.

U sjevernom dijelu Biljana Donjih u blizini granice s k.o. Islam Grčki, u sklopu sustavnih arheoloških istraživanja srednjovjekovne crkve s pripadajućom nekropolom na **položaju Begovača**¹⁸⁵⁷ (KA 181), djelomično su istraženi ostatci prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja (Sl. 89, 91. i 92.).¹⁸⁵⁸ Lokalitet se smjestio usred plodnih obradivih površina u blizini istoimenog zidanog bunara s izvorom žive vode¹⁸⁵⁹ koji su omogućavali nesmetanu valorizaciju okolnog zemljišta u poljoprivredne svrhe. Podatci o smještaju lokaliteta u literaturi su oprečni. Pojedini autori ga smještaju u Islam Grčki,¹⁸⁶⁰ Kašić¹⁸⁶¹

¹⁸⁵² B. MIGOTTI, 1991, 46, kat. br. 84.

¹⁸⁵³ Crkva je najvjerojatnije nosila titular sv. Petka. Više u: N. JAKŠIĆ, 1988, 121, bilj. 51.

¹⁸⁵⁴ Osobni uvid autorice na lokalitetu tijekom 2017. godine; <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=190245875> na dan 06. prosinca 2017. godine.

¹⁸⁵⁵ E. DYGVE, 1951, 119, Fig. V, 33; B. MIGOTTI, 1991, 46, kat. br. 85.

¹⁸⁵⁶ Osobni uvid autorice na lokalitetu tijekom 2017. godine.

¹⁸⁵⁷ Lokalitet se često poistovjećuje s položajem Crkvina koji označava gomilu koja se nalazi na istom položaju. Više u: S. GUNJAČA, 1960a, 279; D. JELOVINA, 1963, 243; D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 56; I. JOSIPOVIĆ, 2012, 129, bilj. 2.

¹⁸⁵⁸ Više o rezultatima arheoloških istraživanja u: D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55-136.

¹⁸⁵⁹ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 56-58, Karta 1.

¹⁸⁶⁰ B. NEDVED, 1992, 164-165.

¹⁸⁶¹ S. GUNJAČA, 1960a, 279; D. VRSALOVIĆ, 1963, 274, 278; Š. BATOVIĆ, 1965, 288; M. SUIĆ, 1981, 281; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 322, bilj. 9; B. NEDVED, 1992, 164-165, 169; N. JAKŠIĆ, 1993, 127, 133-134; 1995, 39.

odnosno Biljane Donje.¹⁸⁶² Uvidom u katastarski operat vidljivo je da se katastarske čestice 1543/1, 1543/2, 1543/3, 1551 i 1550/4, u vlasništvu više privatnih posjednika, na kojima se smjestio lokalitet nalaze unutar k.o. Biljane Donje.¹⁸⁶³ Iako su na lokalitetu provedena sustavna arheološka istraživanja rezultati do danas nisu sistematski obrađeni i objavljeni već je naprotiv objava pojedinih dijelova arhitekture s pripadajućom pokretnom arheološkom

Sl. 89. Biljane Donje – položaj Begovača, Odnos istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture i srednjovjekovnih grobova (D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, Sl. 5.)

građom rezultirala različitim interpretacijama i izazvala brojne rasprave u znanstvenoj literaturi.¹⁸⁶⁴ Prilikom objava najmanje se pažnje posvećivalo ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja i njihovom odnosu s mlađim građevinskim fazama (Sl. 89.). Otežavajuću činjenicu prilikom interpretacije pojedinih dijelova arhitekture iz rimskog razdoblja predstavlja podatak da su istraženi ostaci iste nakon istraživanja zatrpani dok su arhitektonskih dijelovi poput kolona odnosno ulomci keramike nakon dokumentacije izloženi na samom lokalitetu.¹⁸⁶⁵ Iz objavljenih rezultata istraživanja s priloženim

tlocrtom istraženih dijelova arhitekture razvidno je da najstariji ostaci arhitekture pripadaju monumentalnoj građevini iz rimskog razdoblja čiji su ostaci evidentirani zapadno, sjeverozapadno, sjeveroistočno, istočno, južno i jugozapadno od ostataka sakralne arhitekture.¹⁸⁶⁶ Prema interpretaciji M. Suića,¹⁸⁶⁷ radi se o imponentnom objektu s unutarnjim otvorenim dvorištem u čijem se središtu nalazio bazen heksagonalnog tlocrta sa živom vodom, od kojeg je tijekom istraživanja evidentirana olovna cijev (Sl. 90.). S južne, vanjske strane objekta nalazile su se dvije polukružne eksedre dok su na zapadnom dijelu

¹⁸⁶² D. JELOVINA, 1963, 243; D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55-136; N. JAKŠIĆ, 1989, 407-439; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57; I. JOSIPOVIĆ, 2012, 129-148.

¹⁸⁶³ Podatci su prikupljeni na temelju uvida u digitalni katastarski plan Katastarske općine Biljane Donje, <http://www.katastar.hr/dgu/pretrazivac?trazi=kc&mbrko=300454> na dan 07. rujna 2015. godine.

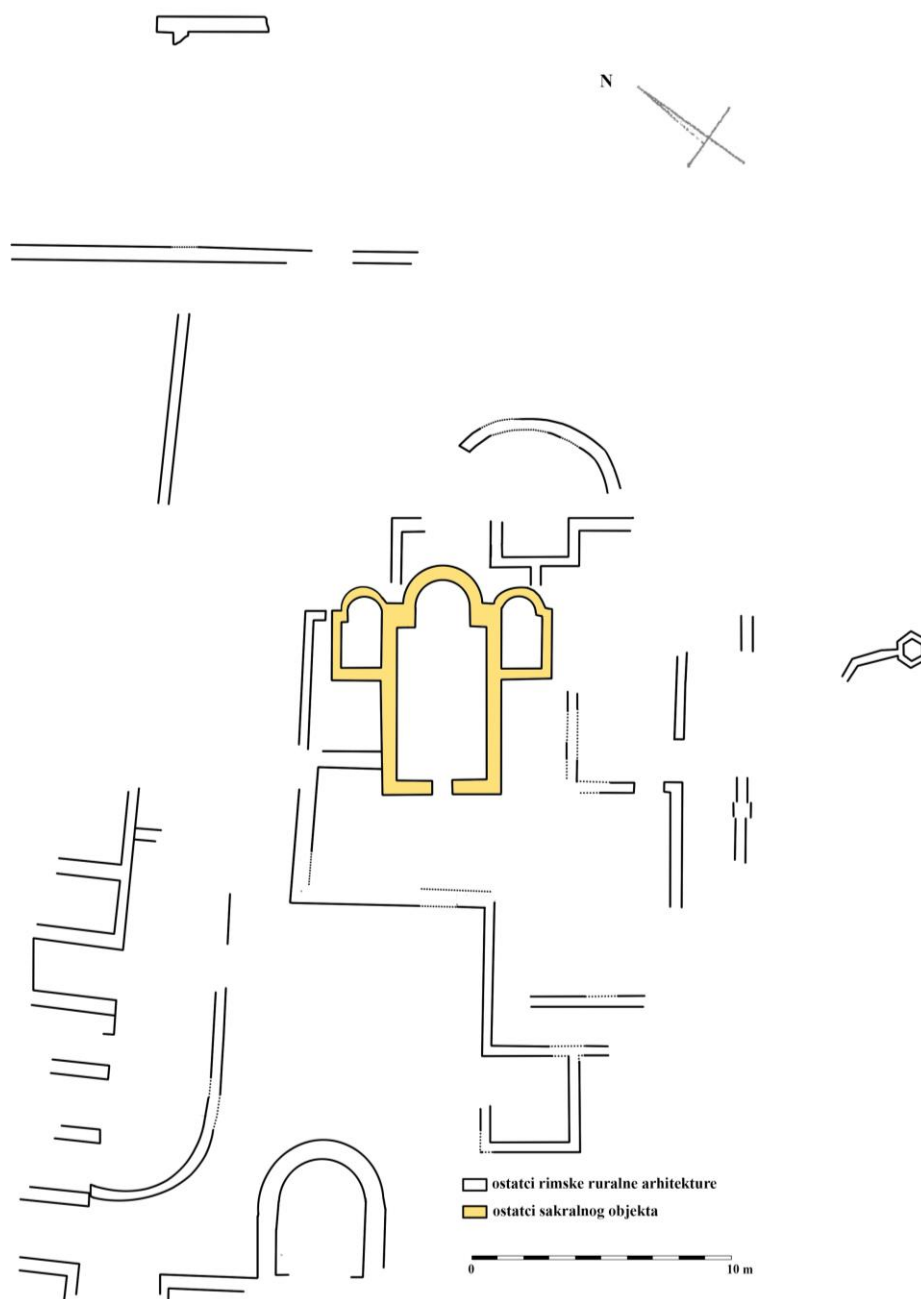
¹⁸⁶⁴ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55-136; N. JAKŠIĆ, 1989, 407-439; V. DELONGA, 1992, 85-110; D. JELOVINA, 1990, 301-308; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57; I. JOSIPOVIĆ, 2012, 129-148.

¹⁸⁶⁵ Više u: D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 62.

¹⁸⁶⁶ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 59. i dalje s priloženim planom lokaliteta u mjerilu 1:50; V. DELONGA, 1992, 90.

¹⁸⁶⁷ Tijekom istraživačke kampanje 1962. godine ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja istraživao je dr. sc. Mate Suić, tadašnji ravnatelj Arheološkog muzeja Zadar.; Š. BATOVIĆ, 1965, 288; D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 61; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 322, bilj. 9; N. JAKŠIĆ, 1989, 408.

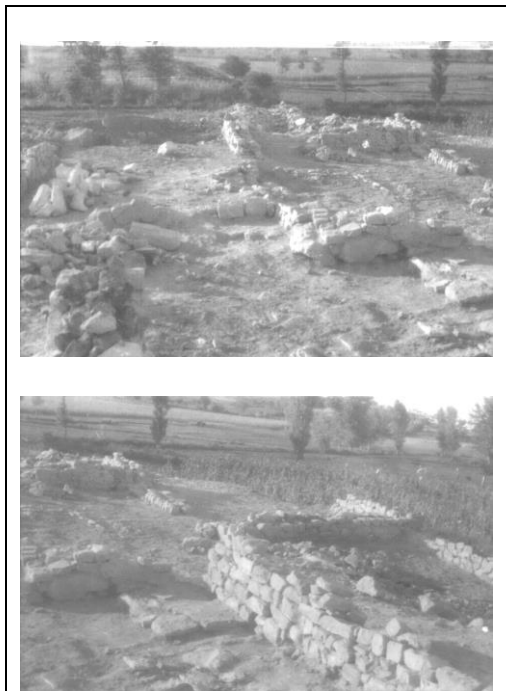
evidentirana nadsvođena spremišta. Najveća koncentracija zidova, koji su tvorili veći broj prostorija neutvrđenih dimenzija i namjene, evidentirana je sjeverozapadno od ostataka sakralne arhitekture (Sl. 90.).¹⁸⁶⁸ Unutar jedne od djelomično istraženih prostorija smještenih

Sl. 90. Biljane Donje – položaj Begovača, Odnos istraženih ostataka arhitekture (M. JURJEVIĆ prema D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981. i V. DELONGA, 1992.)

¹⁸⁶⁸ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 59. i dalje s priloženim planom lokaliteta u mjerilu 1:50; V. DELONGA, 1992, 90.

sjeverozapadno od crkve evidentiran je u većoj mjeri devastiran mozaik izveden u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica s geometrijskim ukrasom mreža učvorenih kružnica.¹⁸⁶⁹ Uz ostatke mozaika, u navedenom dijelu objekta pronađeni su ulomci baza stupova izrađeni od kamena, profilirani arhitektonski ulomci, ulomci keramike kao i ulomak

Sl. 91. i 92. Biljane Donje – položaj Begovača, Ostatci istraženih dijelova arhitekture tijekom arheoloških istraživanja (Fototeka ZM Benkovac)

šake izrađene od mramora, koja je pripadala skulpturi koja je najvjerojatnije prikazivala mlađeg muškarca.¹⁸⁷⁰ Unutar same crkve, u zapadnom dijelu, evidentirani su ostatci cela sa sačuvanim svodom izrađenim od opeke dok je južno od crkve istražena eksedra s ostacima mozaika izvedenog u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica s geometrijskim ukrasom učvorenih kružnica¹⁸⁷¹ i ostatci piscine. Izuzev ostataka zidova koji svjedoče o velebnosti objekta, uokolo i unutar crkve evidentirana je veća količina ulomaka mozaika i freski iz rimskog razdoblja¹⁸⁷² koji svjedoče o luksuznom unutarnjem uređenju istog. Shodno razmještanju zidova, najveća koncentracija pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja evidentirana je na prostoru sjeverozapadno i zapadno od ostataka

sakralne arhitekture,¹⁸⁷³ odnosno u istočnom i jugoistočnom dijelu lokaliteta.¹⁸⁷⁴

Uz ostatke arhitekture, tijekom arheoloških istraživanja, na površini od 3200 m² istražena je nekropola s ukupno 604 groba. Na temelju analize grobne arhitekture i pokretne arheološke građe ukopi se datiraju u tri horizonta, u vremenskom razdoblju od kraja 8. do kraja 16. stoljeća. S obzirom da su ukopi evidentirani unutar i uokolo ostataka sakralnog objekta, pojedini su u većoj ili manjoj mjeri oštetili postojeću sakralnu, odnosno

¹⁸⁶⁹ D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 60; N. JAKŠIĆ, 1989, 408, bilj. 4; J. MEDER, 2003, 89.

¹⁸⁷⁰ D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 60.

¹⁸⁷¹ Š. BATOVIĆ, 1965, 288; D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 61; J. MEDER, 2003, 89.

¹⁸⁷² D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 60; J. MEDER, 2003, 89.

¹⁸⁷³ V. DELONGA, 1992, 94.

¹⁸⁷⁴ U navedenom dijelu lokaliteta je, uz veću količinu ulomaka različitih keramičkih proizvoda i stakla, pronađeno nekoliko primjeraka rimskog brončanog novca i veći broj ulomaka kolona i baza stupova, kapitela odnosno različitih profiliranih arhitektonskih ulomaka. Više u: D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 60.

rimskodobnu arhitekturu bilo da je ista korištena kao obložnica pojedinih grobova ili su pojedini dijelovi arhitekture sekundarno upotrebljeni za njihovu gradnju.¹⁸⁷⁵ Tako su se prilikom gradnje pojedinih grobova koristili ulomci pokretne arheološke građe poput krovnih opeka (gr. 52, 56, 62, 179, 327, 343, 370, 388, 520, 552 i 580), ulomaka amfora i pitosa (gr. 232 i 594), arhitektonski ulomci iz rimskog razdoblja poput profiliranih mramornih ploča (gr. 345 i 484),¹⁸⁷⁶ ulomka nadgrobnog natpisa (gr. 205)¹⁸⁷⁷ ili obrađene i profilirane kamene ploče (gr. 161, 172, 233, 253,¹⁸⁷⁸ 302 i 437).¹⁸⁷⁹ Kao obložnice gr. 253 upotrebljene su dvije kolone promjera 32 cm odnosno gr. 258 kameni pragovi dužine 170 cm i širine 18,5 i 25 cm,¹⁸⁸⁰ dok su kao kameni okvir iznad gr. 35 iskorišteni kameni pragovi i nadvratnici dužine 35 i širine 16 cm s vidljivim žljebovima i utorima te rupama za zasune.¹⁸⁸¹ Pojedini grobovi položeni su direktno na temelje zidova arhitekture iz rimskog razdoblja dok je glava pokojnika iz gr. 604 bila položena na mozaik unutar jedne od istraženih prostorija iz rimskog razdoblja.¹⁸⁸² S lokaliteta potječe i ulomak plitke kamene posude (tarionika) sa dvije polukružne drške i trokutastim izbočenim izljevom,¹⁸⁸³ koja se podjednako koristila u svakodnevnom i kulturnim svrhama.

Uz rimsku ruralnu arhitekturu tijekom vremena se razvila veća nekropola s koje potječu nadgrobni spomenici (NS 77 – NS 91) od kojih je jedan dio evidentiran krajem 19. stoljeća (NS 77 – NS 81) dok su ostali pronađeni prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta (NS 82 – NS 85, NS 88) odnosno tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta (NS 86 – NS 87, NS 89 – NS 90). Većina sačuvanih spomenika pripada nadgrobnim natpisima (NS 77 – NS 88, NS 90) od kojih jedan tipa titulus (NS 79) i šest stela (NS 80 – NS 85). Uz nadgrobne natpise, tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu je pronađen cjelovito sačuvan sarkofag s poklopcem (NS 91), koji se datira u razdoblje kasne antike,¹⁸⁸⁴ odnosno ulomak zabata stele ili sarkofaga (NS 90).¹⁸⁸⁵ Na čak osam nadgrobni spomenika (NS 78 – NS 84, NS 88) kao komemoratori i komemorirani javljaju se pripadnici obitelji Rutili i njihovi oslobođenici,

¹⁸⁷⁵ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 65. i dalje; N. JAKŠIĆ, 1993, 133.

¹⁸⁷⁶ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 65.

¹⁸⁷⁷ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 65; V. DELONGA, 1992, 87, kat. br. 5; 92, Tab. II, 1.

¹⁸⁷⁸ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 69, b.

¹⁸⁷⁹ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 68.

¹⁸⁸⁰ D. VRSALOVIĆ, 1963, 274; D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 69, b; Sl. 28.

¹⁸⁸¹ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 70.

¹⁸⁸² D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 67.

¹⁸⁸³ V. DELONGA, 1992, 87, kat. br. 8, Tab. I, 5; 92.

¹⁸⁸⁴ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 61, 68, 7a, Slika 27. i 28; 79-80.

¹⁸⁸⁵ V. DELONGA, 1992, 87, br. 1; 91, T. I, 1.

najvjerojatnije vlasnici ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Begovača kroz više generacija. Svi spomenici su datirani u razdoblje kasnog principata. Izuzev opisanih nadgrobnih spomenika, veća nekropola iz rimskog razdoblja, s većim brojem ulomaka nadgrobnih spomenika, evidentirana je zapadno i sjeverozapadno od ostataka istražene sakralne arhitekture, no izuzeta je od planskog istraživanja.¹⁸⁸⁶ Unutar nekropole je bila prisutna parcelizacija grobnih mjesta o čemu svjedoči natpis unutar jednog od pronađenih nadgrobnih spomenika (NS 77), datiran u razdoblje ranog principata.¹⁸⁸⁷ O kontinuitetu sahranjivanja na lokalitetu svjedoči i nalaz cjelovito sačuvanog sarkofaga s poklopcem (NS 91), izrađenog od sitnozrnatog vapnenca. Spomenik je izvorno najvjerojatnije pripadao kasnorimskom ili starokršćanskom razdoblju. Sekundarno je iskorišten za potrebe sahranjivanja pokojnika u kasnijim razdobljima.¹⁸⁸⁸ Uz nadgrobne spomenike, s lokaliteta potječe zavjetni natpis posvećen nimfama (ZS 16) datiran u razdoblje principata¹⁸⁸⁹ i šaka desne ruke koja je pripadala masivno lijevanom kipiću Erota. Sačuvana visina ruke iznosi 4,8 centimetra. U ruci se nalazi baklja s plamenom, oblikovana u obliku četiri elementa slična listu, odijeljena od drške plastičnim rebrom. Kip je najvjerojatnije proizvod neke od lokalnih radionica.¹⁸⁹⁰ Tijekom istraživanja na lokalitetu je pronađen ulomak kamene skulpture izrađene od mramora s prikazom dijela tijela i ruke,¹⁸⁹¹ odnosno ulomak tanke ploče sa stiliziranim biljnim ornamentom¹⁸⁹² i arhitektonski ulomak sa stiliziranim biljnim ornamentom.¹⁸⁹³ Na temelju prikupljene arheološke građe ostatci rimske ruralne arhitekture mogu se datirati od razdoblja ranog principata do kasne antike.

Tijekom starokršćanskog razdoblja, unutar prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja

¹⁸⁸⁶ Istraživanje navedenog dijela nekropole zbog ograničenosti istraživanja nije bio obuhvaćen istima. Više u: V. DELONGA, 1992, 94.

¹⁸⁸⁷ CIL III, 2898; B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 157; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1077; Z. SERVENTI, 2014, NS 133.

¹⁸⁸⁸ D. JELOVINA – D. VRŠALOVIĆ, 1981, 61.

¹⁸⁸⁹ M. SUIĆ, 1952a, 241, br. 17; B. NEDVED, 1992, 169, kat. br. 205; 203-204; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2142; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 432, kat. br. 82.

¹⁸⁹⁰ Spomenik je pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar pod inv. br. 206; J. MEDINI, 1969a, 173, br. 48, T. XI, 48.

¹⁸⁹¹ Ulomak je pronađen u nasipu ispred ostataka sakralnog objekta tijekom istraživačke kampanje 1959. godine. Sačuvane dimenzije ulomka iznose 46×29×6 centimetara. Ulomak je pohranjen unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod inv. br. 2516.; V. DELONGA, 1992, 92, br. 2, T. I, 1.

¹⁸⁹² Ulomak je pronađen tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta bez detaljnijih podataka o uvjetima nalaza. Sačuvane dimenzije ulomka iznose 7,5×7×2 centimetra. Ulomak je pohranjen unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod inv. br. 2480.; V. DELONGA, 1992, 92, br. 2, T. I, 3.

¹⁸⁹³ Ulomak je pronađen tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta bez detaljnijih podataka o uvjetima nalaza. Sačuvane dimenzije ulomka iznose 10×8×14 centimetara. Ulomak je pohranjen unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod inv. br. 2487.; V. DELONGA, 1992, 92, br. 2, T. I, 4.

podigne se sakralni objekt o čemu svjedoče ulomci crkvenog namještaja pronađeni tijekom sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta.¹⁸⁹⁴ Tijekom predromanike, najvjerojatnije u 9. stoljeću, dolazi do obnove sakralnog objekta¹⁸⁹⁵ dok se tijekom romanike gradi jednobrodna crkva s polukružnom apsidom i dvije bočne kapelice.¹⁸⁹⁶

S nepoznata nalazišta u Biljanima Donjim potječe nalaz keramičke svjetiljke tipa Anselmino – Pavolini VIIIA2a s reljefnim prikazom pauna na disku, koja se datira u razdoblje od prve polovice 5. do početka 6. stoljeća.¹⁸⁹⁷

Prema pojedinim autorima ostatci rimske ruralne arhitekture nalaze se ispod grobljanske **crkve sv. Dorda** (KA 182) u današnjim **Biljanima Gornjim**.¹⁸⁹⁸ Na samom groblju uz crkvu, kao spolija jednog od grobova upotrebljena je nadgrobna stela dok se u samoj crkvi nalazio cipus sa sačuvanim natpisom. L. Marun je pretpostavio da su spomenici doneseni s nekropole rimskodobnog Nadina.¹⁸⁹⁹ S područja naselja potječu dva nadgrobna spomenika, portretna stela (NS 92) i titulus (NS 93), datirani u razdoblje kasnog principata.¹⁹⁰⁰ Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate izuzev podatka da su pronađeni pored obiteljske kuće na području naselja.

Iako postoje indicije o postojanju rimske ruralne arhitekture na području današnjeg naselja **Smilčić**, detaljniji podatci o lokalitetu/ma odnosno mikrolokaciji istih nisu poznati. M. Suić donosi podatak da je prilikom rekognosciranja naselja sredinom 20. stoljeća evidentirano više prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta,¹⁹⁰¹ ne navodeći njihovu mikrolokaciju. Na položaju Kulina, smještenom sjeverno od zaseoka Arbanasi, evidentiran je zid s tragovima žbuke dok su se na površini nazirali ostatci objekta pravokutna tlocrta s polukružnom kulom na jugoistočnom kutu objekta.¹⁹⁰² Prema opisu, ostatci upućuju na srednjovjekovno razdoblje. Prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta na **položaju**

¹⁸⁹⁴ Na lokalitetu su pronađeni ulomci pluteja, tranzena i imposta iz starokršćanskog razdoblja. Više u: N. JAKŠIĆ, 1989, 421-423; V. DELONGA, 1992, 87-88, kat. br. 1-4a; 93, Tab. III, 1-5; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57, bilj. 102; I. JOSIPOVIĆ, 2012, 133, bilj. 10.

¹⁸⁹⁵ V. DELONGA, 1992, 88-89, 100-108, T. IV-V; N. JAKŠIĆ, 1993, 133, bilj. 20; 134, Sl. 2; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57, bilj. 103.

¹⁸⁹⁶ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 62. i Plan lokaliteta; N. JAKŠIĆ, 1993, 133; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57, bilj. 105.

¹⁸⁹⁷ J. VUČIĆ, 2009, 15-20; 50, kat. br. 16.

¹⁸⁹⁸ Š. BATOVIĆ, 1984, 26.

¹⁸⁹⁹ L. MARUN, 1998, 291; Z. SERVENTI, 2014, 298, NS 479.

¹⁹⁰⁰ G. BERSA, 1923, 414-415, br. 1. i 2; Fig. 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1746 i kat. br. 1747; D. MARŠIĆ, 2002, 197-198, kat. br. 197; Z. SERVENTI, 2014, NS 479 i NS 480.

¹⁹⁰¹ M. SUIĆ, 1960, 205.

¹⁹⁰² S. GUNJAČA, 1960a, 279.

Pržine evidentiran je grob (GR 64) s bogatim grobnim priložima koji su pohranjeni u Zavičajnom muzeju Benkovac. Podatci o vrsti ukopa nisu poznati. Grob je na temelju grobnih priloga datiran u razdoblje principata.¹⁹⁰³ Prilikom gradnje ceste Islam Grčki – Smilčić otkriven je grob s većom količinom keramičkih posuda datiran u rimsko razdoblje, no detaljniji podatci o ukopu kao ni o mikrolokaciji nalazišta nisu poznati.¹⁹⁰⁴ S nepoznata nalazišta iz Smilčića potječe ulomak poklopca atičkog sarkofaga (NS 94) i dva nadgrobna natpisa (NS 95 i NS 96). Okolnosti i mikrolokacija nalaza nadgrobni spomenika nisu poznati. Među nadgrobni spomenicima posebno se ističe ulomak poklopca sarkofaga izrađen od mramora s djelomično sačuvanim reljefnim prikazom mladog ratnika. Spomenik se datira u 3. stoljeće.¹⁹⁰⁵ Od mramora je izrađen i ulomak tabule ili stele (NS 96) sa sačuvanim donjim lijevim dijelom natpisnog polja. Spomenik je pronađen u nadinskom polju u blizini Smilčića i datira se u razdoblje kasnog principata ili kasne antike.¹⁹⁰⁶ Navedeni nalazi svjedoče da se na području naselja tijekom rimskog razdoblja razvila barem jedna nekropola unutar koje su se vršili ukopi kroz duže vremensko razdoblje. Unutar ostataka crkve posvećene sv. Mihovilu pronađen je zavjetni žrtvenik podignut u čast Jupitera (ZS 17). Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata.¹⁹⁰⁷ Na širem području naselja prikupljeni su pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput nalaza novca cara Tita (79.-81.) odnosno probušenog novca Atalarika (526.-534.).¹⁹⁰⁸ Okolnosti i mikrolokacija nalaza nisu poznati.

U jugoistočnom dijelu današnjeg naselja **Kašić**, u podnožju blagog uzvišenja južno od zaseoka Višići, u blizini izvora Sirokovac¹⁹⁰⁹ i potoka Katinovac smjestio se višeslojni arheološki lokalitet **Manastirine/Mastirine** (KA 183). Uokolo lokaliteta nalaze se veće plodne obradive površine kao i više izvora vode. Na lokalitetu su, u razdoblju od 1955. do 1957. godine i tijekom 1959. godine, pod vodstvom S. Gunjače provedena arheološka istraživanja na dijelovima k.č. 1456/1, 1456/2 u državnom i k.č. 1447, 1457, 1458, 1459 i 1501 k.o. Islam Grčki u vlasništvu više privatnih posjednika, s ukupnom istraženom

¹⁹⁰³ Više o grobnim priložima vidi u: M. ČURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 118-120, sl. 2; 133, 138, 174, kat. br. 61.

¹⁹⁰⁴ Š. BATOVIĆ, 1980, 604.

¹⁹⁰⁵ M. ABRAMIĆ – G. BERSA – G. SMIRICH – E. REISCH, 1913, 70, br. 155; N. CAMBI, 1988, 49, 70, 111, sl. 6; 112, kat. br. 12; Z. SERVENTI, 2014, NS 2.

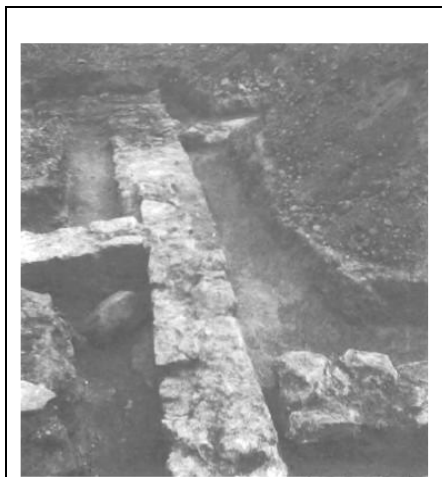
¹⁹⁰⁶ CIL III, 13261; A. VUKIČEVIĆ, 1891, 99, br. 62; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2464; Z. SERVENTI, 2014, NS 729.

¹⁹⁰⁷ CIL III, 9957; F. BULIĆ, 1890, 65, br. 37; A. VUKIČEVIĆ, 1891, 99, br. 7; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2400; M. SINOBAD, 2010, 163, 197, kat. br. 108; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 435, kat. br. 102.

¹⁹⁰⁸ I. MIRNIK, 1987, 92.

¹⁹⁰⁹ S. GUNJAČA, 1958b, 231; V. DELONGA, 1990, 42, Slika 1; 44, Slika 3.

površinom od 2700 m².¹⁹¹⁰ Tijekom istraživanja na lokalitetu su djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture (Sl. 93.), ranosrednjovjekovne šesterolisne crkve, kompleks

Sl. 93. Kašić – položaj Manastirine, Ostatci rimske ruralne arhitekture u jugoistočnom dijelu lokaliteta tijekom arheoloških istraživanja (V. DELONGA, 1990, Sl. 4.)

kasnosrednjovjekog samostana i veća nekropola iz srednjeg vijeka.¹⁹¹¹ Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja uglavnom su sačuvani u temeljnoj stopi, s najvećom koncentracijom zidova na prostoru šesterolisne crkve te na sjeverozapadnom, jugozapadnom i jugoistočnom dijelu lokaliteta. Kako je vidljivo iz tlocrta istraženih dijelova arhitekture, ostatci iz rimskog razdoblja evidentirani su na površini od cca 1500 m². Riječ je o izduženom objektu smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok (Sl. 94.).¹⁹¹² Ostatecima arhitekture iz rimskog razdoblja pripadaju dva paralelna zida tijekom istraživanja označena slovnim oznakama *e* i *d*, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok (Sl. 94, *e*,

d), evidentirana u sjeverozapadnom dijelu lokaliteta. Zidovi zajedno sa sjeverozapadnim i jugoistočnim zidom, datiranim u kasni srednji vijek, zatvaraju izduženu prostoriju (*D*) (Sl. 94, *D*).¹⁹¹³ Jugozapadno od šesterolisne crkve istraženi su ostatci dvije manje prostorije (*F* i *G*) na čije su izvorne zidove iz rimskog razdoblja (*c*, *f* i *g*) (Sl. 94, *F*, *G*, *c*, *f* i *g*) tijekom srednjeg vijeka nadograđeni novi. Dijelovi zidova *c* i *f* iz rimskog razdoblja mjestimično su sačuvani do visine od 20 centimetara. Temelji zida *b* do visine od 25 cm, također odaju izvornu gradnju iz rimskog razdoblja. Unutar navedenih prostorija pronađena je veća količina ulomaka nadgrobnih i zavjetnih natpisa te ulomaka arhitektonske kamene plastike iz rimskog razdoblja.¹⁹¹⁴ Veća koncentracija zidova iz rimskog razdoblja, koji tvore ostatke najmanje sedam prostorija različitih dimenzija, evidentirana je oko 20 m jugoistočno od ostataka šesterolisne crkve. Unutar djelomično istražene prostorije većih dimenzija (*M*)¹⁹¹⁵

¹⁹¹⁰ S. GUNJAČA, 1960a, 270; D. JELOVINA, 1982, 35-37; V. DELONGA, 1990, 44. i dalje, Sl. 2.

¹⁹¹¹ D. JELOVINA, 1982, 35. i dalje; V. DELONGA, 1990, 39. i dalje.

¹⁹¹² D. JELOVINA, 1982, 35. i dalje s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; V. DELONGA, 1990, 47. i dalje s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture.

¹⁹¹³ V. DELONGA, 1990, 57, 58. s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture

¹⁹¹⁴ D. JELOVINA, 1982, 35. i dalje s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; V. DELONGA, 1990, 47, 58. s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture.

¹⁹¹⁵ U objavi rezultata istraživanja prostorija je označena slovnim oznakom *I* (D. JELOVINA, 1982. s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; V. DELONGA, 1990. s priloženim tlocrtom istraženih

evidentirani su ostatci poda izvedenog u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika. Uz sjeverozapadni zid prostorije *M* djelomično su istraženi ostatci jedne prostorije dok je veći broj prostorija iz rimskog razdoblja istražen južno i jugoistočno od prostorije *M* (Sl. 94, *M*). Zidovi navedenih prostorija u većoj su mjeri uslijed kasnijih građevinskih faza na lokalitetu, ali i intenzivne obrade poljoprivrednog zemljišta u recentnije vrijeme u većoj ili manjoj mjeri devastirani. Sačuvani su u temeljnoj stopi ili u visini prvog reda kamena. Širina zidova iznosi 47 centimetara. Uz jugoistočni zid prostorije pružali su se srednjovjekovni grobovi na redove. Unutar navedenog dijela arhitekture iz rimskog razdoblja prikupljena je veća količina ulomaka keramičkih posuda i krovnih opeka. Sklop rimske arhitekture u jugoistočnom dijelu lokaliteta širi se prema jugu ispod obradivih poljoprivrednih površina.¹⁹¹⁶ Prema podacima koje donosi V. Delonga, nakon dokumentacije istraženi dijelovi rimske ruralne arhitekture u opisanom dijelu lokaliteta su zatrpani.¹⁹¹⁷

Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je pronađeno pet natpisa od kojih su četiri sa sigurnošću definirana kao nadgrobni spomenici (NS 99, NS 101 – NS 103),¹⁹¹⁸ četiri ulomka zavjetnih žrtvenika (ZS 18 – ZS 21),¹⁹¹⁹ dva ulomka arhitektonske dekoracije,¹⁹²⁰ ulomak arhitektonske dekoracije ili zabata nadgrobnog titulusa ili sarkofaga (NS 102),¹⁹²¹ ulomak kamenice ili urne,¹⁹²² brončana fibula tipa *aucissa*¹⁹²³ i ulomci keramike iz rimskog razdoblja.¹⁹²⁴ Uz navedene nalaze, na lokalitetu je pronađen ulomak žrvnja koji nije vremenski datiran.¹⁹²⁵ Svi navedeni kameni spomenici izrađeni su od vapnenca lošije kvalitete, najvjerojatnije domaće provijencije. Na temelju tehnike gradnje ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja i ulomaka prikupljene arheološke građe, gradnja objekta se datira u drugu polovicu 1. odnosno početak 2. stoljeća.¹⁹²⁶

Tijekom starokršćanskog razdoblja, najvjerojatnije u prvim desetljećima 5. stoljeća, u sjeveroistočnom dijelu objekta iz rimskog razdoblja podiže se sakralni objekt čije postojanje

dijelova arhitekture), no s obzirom da je navedenom slovnom oznakom označena i jedna prostorija u jugozapadnom dijelu istražene arhitekture, prostoriji je slijedom dodijeljena slovna oznaka *M*.

¹⁹¹⁶ V. DELONGA, 1990, 47, 57. s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; Sl. 4.

¹⁹¹⁷ V. DELONGA, 1990, 48, Slika 4, Slika 10; 57.

¹⁹¹⁸ V. DELONGA, 1990, 49, kat. br. 1, 3, 11, Tab. I, 1, 3. i 6.

¹⁹¹⁹ V. DELONGA, 1990, 48-50, kat. br. 3, 4. i 5, Tab. I, 3, 4. i 5; kat. br. 6. i 7, Tab. II, 1. i 2.

¹⁹²⁰ V. DELONGA, 1990, 50, kat. br. 9. i 10; Tab. II, 4. i 5.

¹⁹²¹ V. DELONGA, 1990, 50, kat. br. 3, Tab. II, 3.

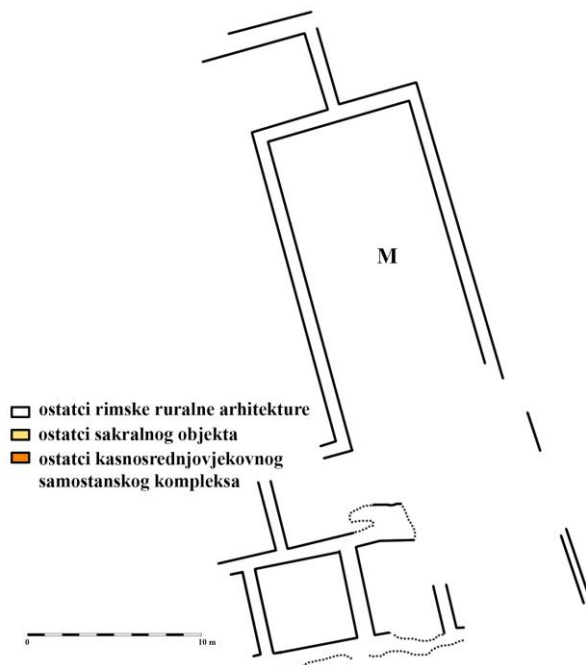
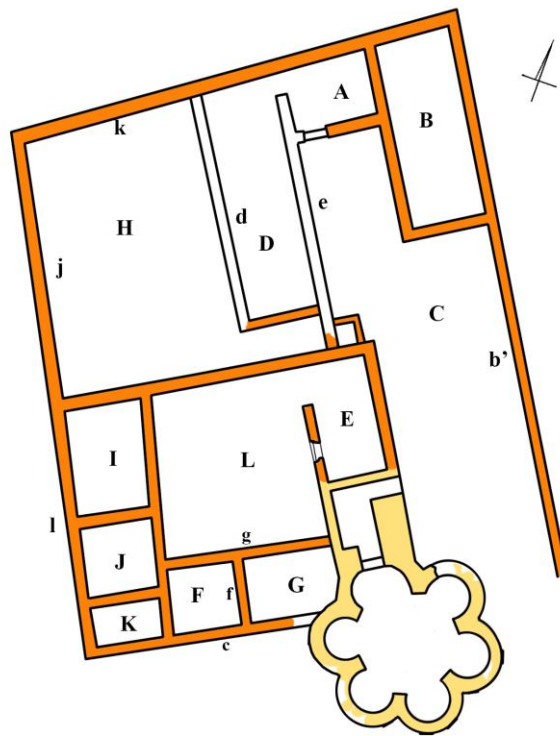
¹⁹²² V. DELONGA, 1990, 50, kat. br. 12, Tab. II, 6.

¹⁹²³ V. DELONGA, 1990, 56, kat. br. 6, Tab. XVII, 3.

¹⁹²⁴ V. DELONGA, 1990, 48.

¹⁹²⁵ V. DELONGA, 1990, 56, kat. br. 1, Tab. XVI, 4.

¹⁹²⁶ V. DELONGA, 1990, 60-61.

Sl. 94. Kašić – položaj Manastirine, Ostatci istraženih dijelova arhitekture (M. JURJEVIĆ prema D. JELOVINA, 1982. i V. DELONGA, 1990.)

neizravno potvrđuju ulomci pilastara, od kojih dva s djelomično sačuvanim motivom urezanog križa s proširenim krajevima¹⁹²⁷ i jedan s motivom urezane rozete unutar kružnice.¹⁹²⁸ Tijekom predromanike dolazi do obnove sakralne građevine na čijem se mjestu gradi šesterolisna crkva.¹⁹²⁹

Uz navedene nadgrobnne spomenike, s područja Kašića potječu tri nadgrobnne stele (NS 97, NS 98 i NS 104) među kojima se posebno ističe portretna stela u obliku edikule (NS 104) koja je do Domovinskog rata služila kao poklopnica groba na mjesnom groblju uz crkvu sv. Ilije. Okolnosti nalaza spomenika prije sekundarne uporabe nisu poznate.¹⁹³⁰ Riječ je o visokoj steli u obliku edikule s dvostrukim portretnim poljem odnosno portretima pokojnika prikazanim u dva reda, jedan iznad drugog. Spomenik se datira u razdoblje ranog principata.¹⁹³¹ Opisani tip nadgrobnog spomenika rijetko se javlja na području južne Liburnije. Uz primjerak iz Kašića, istom tipu pripada stela pronađena na području Ostrovice (NS 230) za koju nisu poznate okolnosti nalaza. Istog je tipa i stela T. Fuficija, veterana XX. legije iz Solina, na kojoj se donosi prikaz pokojnika u dva reda s trokutastim zabatom na vrhu. Spomenik je datiran u početak 1. stoljeća.¹⁹³² Iz teksta natpisa portretne stele iz Kašića razvidno je da spomenik sebi, sinu C. Juliju Ceuni i majci, u prvoj polovici 1. stoljeća, podiže *Tullia Oepli*. Pripadnici navedene autohtone liburnske obitelji romanizirani su vrlo rano. Na temelju dosadašnjih spoznaja pripadnici navedene obitelji su na području Kašića i Podvršja¹⁹³³ imali svoje posjede unutar kojih su bile formirane grobne parcele. Nadgrobnni spomenici navedenog tipa proizvod su lokalnih radionica ili određenih majstora, nastali pod utjecajem sjevernoitalskih radionica.¹⁹³⁴

¹⁹²⁷ V. DELONGA, 1990, 50, kat. br. 1. i 2, T. III, 1.

¹⁹²⁸ V. DELONGA, 1990, 50, kat. br. 3, T. III, 3.

¹⁹²⁹ V. DELONGA, 1990, 56, 61. i dalje s priloženim tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; B. MIGOTTI, 1991, 45, kat. br. 81.

¹⁹³⁰ CIL III, 2900; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 122, bilj. 43; 123, Slika 4; 124, Slika 5; 125; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 15.

¹⁹³¹ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 122-125, Sl. 4; B. NEDVED, 1992, 165, kat. br. 166; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1078; D. MARŠIĆ, 2002, 200-201, kat. br. 14; Z. SERVENTI, 2014, NS 134; Prema N. Cambiju spomenik se datira u 2. i 3. desetljeće 1. stoljeća. Više u: N. CAMBI, 1993, 39-41, Tab, VI.

¹⁹³² K. PRIJATELJ, 1952, 140-141, Tabla VI.

¹⁹³³ Nomen Oepli, izvorno liburnskog podrijetla, javlja se i kod portretne stele u obliku edikule s lokaliteta Glavčine u Podvršju (NS 43) datirane u razdoblje ranog principata. Više u: M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1948, 197-198; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 125-128, Sl. 6; M. SUIĆ, 1968, T. XX, sl. 4; B. NEDVED, 1992, 116, bilj. 54; 166, br. 169; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 991; M. KOLEGA, 2001, 134-137, kat. br. 4, Sl. 4; D. MARŠIĆ, 2002, 190-191, kat. br. 4; 2009, 35-42; A. UGLEŠIĆ, 2004a, 9, Sl. 12; 11, Sl. 13; 2006a, 303; 2009a, 142-143, Slika 15; Z. SERVENTI, 2014, NS 58 i NS 915; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 221, 222, Sl. 70; 281, kat. br. 41.

¹⁹³⁴ Više u: N. CAMBI, 1993, 35, bilj. 47; 40, 41.

O kontinuitetu naseljavanja područja današnjeg naselja Kašić svjedoče ostatci veće nekropole evidentirane unutar pješčanog humka na položaju **Glavčurak** (GR 65) u jugoistočnom dijelu naselja, smještenog nekoliko stotina metara sjeverno od položaja Manastirine.¹⁹³⁵ Uslijed intenzivne eksploatacije pijeska za građevinske potrebe veći dio nekropole je devastiran, no tijekom zaštitnih istraživanja lokaliteta provedenih tijekom 1965. godine istražen je dio nekropole na redove naseobinskog karaktera koja je pripadala autohtonom kasnoantičkom stanovništvu. Uz deset ukopa iz kasne antike, datiranih u prvu polovicu 6. stoljeća,¹⁹³⁶ unutar nekropole su istraženi ukopi koji pripadaju istočnogotskom kulturnom krugu, kao i kasnijim starohrvatskim ukopima datiranim u razdoblje od 8. do 12. stoljeća.¹⁹³⁷ Tijekom 1960-ih godina sjeverno od položaja Glavčurak pronađeno je nekoliko primjeraka nakita koji također pripadaju istočnogotskom kulturnom krugu.¹⁹³⁸ Navedeni nalazi potvrđuju prisutnost Istočnih Gota u ovom dijelu Dalmacije za vrijeme gotsko – bizantskih ratova i kratke istočnogotske uprave rimskom provincijom Dalmacijom.¹⁹³⁹ Uz navedenu nekropolu, oko 250 m jugoistočno od Manastirina, na položaju Razbojine istraženo je 37 grobova koji su pripadali većoj nekropoli iz ranog srednjeg vijeka¹⁹⁴⁰ dok je na položaju Drače, smještenom između Manastirina i Razbojina, istražen dio veće nekropole iz kasnog srednjeg vijeka.¹⁹⁴¹ Postojanje čak tri nekropole u arealu od nekoliko stotina metara od položaja Manastirine svjedoče o kontinuitetu naseljenosti i uporabi prostora jugoistočnog dijela Kašića od 1. stoljeća do kasnog srednjeg vijeka.

Krajnju sjeveroistočnu granicu teritorija rimskodobnog Nadina prema teritoriju Aserije predstavljalo je područje današnjeg naselja **Korlat**. Ostatci rimske ruralne arhitekture na području naselja evidentirani su na tri položaja. Prvi lokalitet smjestio se oko 200 m sjeverno od ceste Benkovac – Smilčić, na području ostataka **crkve sv. Jerolima** (KA 184). Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja ostataka crkve utvrđeno je da je crkva izgrađena nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja čiji se ostatci protežu ispod, južno i

¹⁹³⁵ V. DELONGA, 1990, 42, Sl. 1, br. 3.

¹⁹³⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1969, 224-232; 239-240 (grob 1 – grob 10; T. VI. – T. XIII); Z. SERVENTI, 2014, GR 393 – GR 402.

¹⁹³⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1965, 129; 1969, 237-238, 224; 1976a, 302.

¹⁹³⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1965, 130. i dalje.

¹⁹³⁹ Dalmacija dolazi pod upravu Istočnih Gota 493. godine. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1969, 237, bilj. 50; A. UGLEŠIĆ, 1992, 65-66.

¹⁹⁴⁰ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 55.

¹⁹⁴¹ Na lokalitetu je istraženo 80 grobova. Više u: D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 56.

jugoistočno od ostataka sakralne arhitekture. Izuzev ostataka zidova, na lokalitetu su evidentirani dijelovi podnica, kameni ulomci, ulomci natpisa i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja¹⁹⁴² odnosno ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana*.¹⁹⁴³ Drugi lokalitet smjestio se u podnožju crkve sv. Marije i uzvišenja Gospina glavica (201 m/nv), u jugozapadnom dijelu naselja (KA 185). Naime, na površini makadamskog puta koji jugoistočno od glavice vodi prema obradivim poljoprivrednim površinama evidentirani su ostatci arhitekture i ulomci krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Na površini je vidljiv veći broj zidova koji se u različitim smjerovima pružaju prema gustoj šumi koja se prostire istočno i zapadno od puta.¹⁹⁴⁴

Posljednji lokalitet smjestio se na položaju **crkve sv. Nediljice** (KA 186), oko 200 m zapadno od ceste Benkovac – Smilčić, u sjeverozapadnom dijelu naselja unutar poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu obitelji Milković. Na lokalitetu su u dva navrata provedena arheološka istraživanja koja su bila usmjerena na ostatke sakralne arhitekture iz starokršćanskog razdoblja. Prva arheološka istraživanja na lokalitetu provodi don M. Klarić tijekom 1924. i 1925. godine. Tijekom istraživanja djelomično su evidentirani ostatci starokršćanske crkve, dimenzija 13,65×16,65 metara. Uokolo crkve evidentirani su srednjovjekovni grobovi.¹⁹⁴⁵ Tijekom revizijskih istraživanja provedenih u razdoblju od 2000. do 2004. godine, uz ostatke sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja, na lokalitetu su evidentirani ostatci zidova, podnica, kameni ulomci,¹⁹⁴⁶ ulomci keramike, krovnih opeka i zavjetni natpis posvećen božici Dijani iz rimskog razdoblja.¹⁹⁴⁷ Ostatci svjedoče da se na lokalitetu nalazio objekt s karakteristikama rimske ruralne arhitekture nepoznatih dimenzija i namjene, unutar kojeg je tijekom starokršćanskog razdoblja podignut sakralni objekt. Ostatci rimske ruralne arhitekture vežu se i uz položaj Moravice,¹⁹⁴⁸ no konkretniji podatci o lokalitetu nisu poznati.

Prilikom rekognosciranja područja naselja Korlat tijekom 1970-tih, uz cestu

¹⁹⁴² R. JURIĆ, 2007a, 270.

¹⁹⁴³ Ulomak je pohranjen unutar antičke zbirke Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 2408. Više u: M. ĆURKOVIĆ, 2008, 73, 86, kat. br. 12.

¹⁹⁴⁴ Ostatci su evidentirani rekognosciranjem terena tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja srednjovjekovnog groblja 2016. godine, smještenog na poziciji novoizgrađene mrtvačnice u jugoistočnom podnožju Gospine glavice.; Usmeni podatak kolege Marina Ćurkovića, ravnatelja Zavičajnog muzeja Benkovac.

¹⁹⁴⁵ B. MIGOTTI, 1991, 47, kat. br. 88, T. VII, 4.

¹⁹⁴⁶ *Izvješća hrvatskih muzeja*, 2001, 284.

¹⁹⁴⁷ *Izvješća hrvatskih muzeja*, 2004, 431.

¹⁹⁴⁸ A. PAVLOVIĆ – E. PAVLOVIĆ, 1993, 13, bilj. 19.

Benkovac – Korlat, pronađen je sarkofag (NS 105) koji je datiran u rimsko razdoblje.¹⁹⁴⁹ Ostali podatci o spomeniku, poput izgleda odnosno mikrolokacije nalaza nisu poznati. Krajem 19. stoljeća unutar obradivih poljoprivrednih površina na položaju Podvornice Zorića, smještenih sjeverozapadno od crkve sv. Jerolima, pronađen je zavjetni žrtvenik posvećen nimfama (ZS 22). Natpis je najvjerojatnije pronađen u blizini izvornog mjesta nalaza. Naime, u blizini Podvornica Zorića nalazi se veći broj povremenih potoka, poput potoka Zorić koji teče uz sjeveroistočni rub polja i lokalne ceste, odnosno potoka Badžoka koji teče uz sjeverozapadni rub Podvornica Zorića. Uz potoke, uz rubove obradivih poljoprivrednih površina nalazi se niz bunara s izvorom vode.¹⁹⁵⁰ S nepoznatih položaja u Korlatu potječe zavjetni žrtvenik posvećen Jupiteru (ZS 23), datiran u razdoblje ranog principata,¹⁹⁵¹ odnosno nalaz rimskog republikanskog novca.¹⁹⁵²

Krajnju istočnu granicu teritorija rimskodobnog Nedinuma prema teritoriju Aserije predstavlja područje današnjeg naselja **Rašević**. Ostatci rimske ruralne arhitekture na području naselja evidentirani su na dva položaja smještena uz sjeveroistočni rub plodnih polja koji je pružaju južno od naselja. Prvi lokalitet smjestio se u blizini **zaseoka Jurjevići** (KA 187). Na lokalitetu su tijekom 1980-tih evidentirani ostatci zidova, cisterna sa sačuvanom podnicom izrađenom u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika te veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.¹⁹⁵³ Mikrolokacija kao ni podatci o ostacima drugog objekta nisu poznati, izuzev podatka da su na području naselja evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture.¹⁹⁵⁴

Prilikom konzervatorskih radova na obnovi, u Domovinskom ratu porušene, crkve sv. Jurja pronađen je ulomak natpisa koji je pripadao steli jednostavnog tipa (NS 106). Spomenik je izrađen od domaćeg vapnenca.¹⁹⁵⁵ Sa stražnje strane spomenika naknadno je uklesan znak križa.¹⁹⁵⁶ Spomenik pokojnom suprugu Gaju Arunciju Felicisimu podiže supruga Sempronija Maksimila. Iz teksta natpisa razvidno je da je Gaj Aruncije Felicisim

¹⁹⁴⁹ Š. BATOVIĆ, 1980, 605; A. PAVLOVIĆ – E. PAVLOVIĆ, 1993, 5.

¹⁹⁵⁰ <https://geoportal.dgu.hr> na dan 23. svibnja 2013. godine.

¹⁹⁵¹ CIL III, 9958; M. GLAVINIĆ, 1889, 82, br. 64; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2401; J. MEDINI, 1976, 188, br. 14; M. SINOBAD, 2010, 161, 163, 198, kat. br. 109; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 435, kat. br. 103.

¹⁹⁵² Novac je pronađen 1901. godine. Više u: I. MIRNIK, 1987, 89.

¹⁹⁵³ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986, 34.

¹⁹⁵⁴ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986b, 205; 1987, 177.

¹⁹⁵⁵ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2829; 2006, 138, kat. br. 11; 2013, 39. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, NS 735.

¹⁹⁵⁶ A. KURILIĆ, 2013, 43, Sl. 5.

doživio 70 godina života. Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata, odnosno oko sredine 2. ili u drugu polovinu 2. stoljeća.¹⁹⁵⁷ Izuzev iz Raštevica, gentilno ime *Arruntius* evidentirano je na šest spomenika izvan teritorija Liburnije, od kojih se četiri datiraju u razdoblje ranog i dva u razdoblje kasnog principata.¹⁹⁵⁸ Na području Liburnije navedeno gentilno ime učestalo je na teritoriju Aserije unutar kojeg je evidentirano devet natpisa s gentilnim imenom *Arruntius*, od kojih čak šest na liburnskim cipusima.¹⁹⁵⁹ Iz tekstova nadgrobnih spomenika iščitava se da su Arrunti na području Aserije prisutni kroz tri generacije tijekom ranog principata i najvjerojatnije pripadaju doseljenicima koji su se s područja Apeninskog poluotoka doselili na područje južne Liburnije u prvim desetljećima rimske uprave istočnom jadranskom obalom.¹⁹⁶⁰ Je li Gaj Aruncije Felicisim, čije se ime javlja na nadgrobnom spomeniku iz Raštevica, u srodstvu s aserijatskim Aruntima na temelju dosadašnjih spoznaja o zastupljenosti navedenog gentilicija na području južne Liburnije nije moguće pouzdano zaključiti.

6. 6. Teritorij Aserije (*Asseria*)

Jedno od najznačajnijih naselja južne Liburnije uz Jader i Nedinum tijekom predrimskog razdoblja razvilo se na dominantnom položaju Gradina (251 m/nv) u današnjem Podgrađu kraj Benkovca. Naselje se pod imenom *Asseria* spominje kod većine antičkih izvora kao i na Tabuli Peutingeriani.¹⁹⁶¹ O prostoru koji je teritorij zajednice obuhvaćao za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom raspravljalo se u prethodnim poglavljima. Na temelju sačuvanih terminacijskih natpisa razvidno je da je teritorij zajednice obuhvaćao površinu od oko 190 km², od čega je čak 30 % odnosno oko 5100 hektara pripadalo obradivom zemljištu.¹⁹⁶² Na širem području teritorija zajednice evidentiran je veći broj lokaliteta s ostacima rimske ruralne arhitekture.

Prvi podatci o kulturnim ostacima iz rimskog razdoblja na području današnjeg

¹⁹⁵⁷ Tekst natpisa glasi: *Gaio Aru[nt]io Felicis[si]mo Sempro[n]ia Maximill[a] /5 marito def[uncto] / ann(orum) LXX ben[e] / merenti po[s]uit*. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2829; 2006, 138, kat. br. 11; 2013, 44. i dalje.

¹⁹⁵⁸ I. FADIĆ, 1990, 713.

¹⁹⁵⁹ I. FADIĆ, 1990, 713, bilj. 16.

¹⁹⁶⁰ I. FADIĆ, 1990, 714, Sl. 1; 715. i dalje; 719, kat. br. 1, 2, 3. i 4.

¹⁹⁶¹ Plinije *N. h.*, 3, 130. i 139; Rav. Ann., 4, 16. i 5, 14; Ptol., 2, 16, 6; Više u: S. ČAČE, 1985, 827; 2003, 8-17; A. STARAC, 2000, 95.

¹⁹⁶² S. ČAČE, 2003, 28; 2006, 78.

naselja **Lisičić** u literaturi se javljaju u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su među ostalim nalazima na području naselja evidentirani ostatci akvedukta.¹⁹⁶³ Prema raspoloživim podacima razvidno je da se najintenzivnija aktivnost na području naselja odvijala u blizini bunara Sušac koji se smjestio u zapadnom dijelu naselja, oko 300 m jugozapadno od zaseoka Bačići, usred obradivih poljoprivrednih površina. Južno od bunara prolazila je rimska komunikacija koja je Aseriju spajala sa Sidronom¹⁹⁶⁴ što potvrđuju i nalazi dva miljokaza u blizini bunara.¹⁹⁶⁵ Prvi se miljokaz, sa spomenom careva Konstancija Klora i Galerija (292.-304.), datira na kraj 3. i početak 4. stoljeća¹⁹⁶⁶ dok se na drugom, datiranom na početak 4. stoljeća, spominje Maximin Daj (305.-308.).¹⁹⁶⁷

U sklopu arheoloških istraživanja na trasi III. dijela plinovodnog sustava Like i Dalmacije, magistralnog plinovoda Gospić – Benkovac između stacionaža 195+494 i

Sl. 95. Lisičić – položaj AB 31 Kod izvora Sušac, Pogled na unutarnje lice bunara (N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 14-16, Slika 18-25.)

195+627 u blizini bunara Sušac, unutar k.č. 326/1, 326/2, 326/3, 326/4 i 326/5 k.o. Lisičić provedena su zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta **AB 31 Kod izvora Sušac** (KA 188).¹⁹⁶⁸ Istraživanjima su obuhvaćene četiri sonde od kojih su jedino unutar sonde 1, uz pokretni arheološki materijal, definirani arhitektonski ostatci iz rimskog razdoblja.¹⁹⁶⁹ Na više pozicija unutar sonde 1 definirani su ostatci urušenih struktura od kojih su dvije, smještene u sjevernom i jugoistočnom dijelu sonde, istražene u zoni obuhvata. U sjevernom dijelu sonde djelomično je definiran

suhozid s dva lica smjera pružanja istok – zapad, vidljivih dimenzija 300×100 centimetara. Suhozid se nastavlja uz istočni i zapadni profil sonde što je onemogućilo utvrđivanje

¹⁹⁶³ J. ALACHEVICH, 1879, 12, c i d.

¹⁹⁶⁴ Ž. MILETIĆ, 2004, 17.

¹⁹⁶⁵ CIL III, 3205 i 3206; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2358. i kat. br. 2359; Ž. MILETIĆ, 2004, 17, bilj. 29.

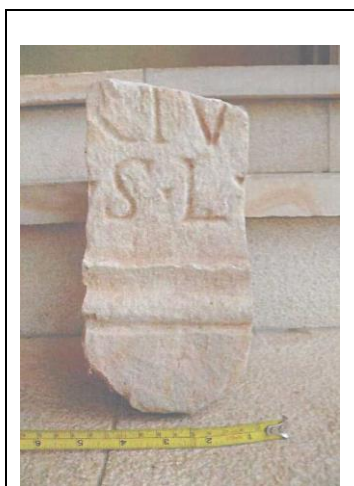
¹⁹⁶⁶ Ulomak miljokaza s djelomično sačuvanim tekstom natpisa koji glasi: *Gaio Val(erio) Cons[er]tan[tio] et / Gal(erio) Ma[ximiano] nob / 5 (i)llissimis Caesar[ib]us*. Spomenik je pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: CIL III, 3205; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2358; Ž. MILETIĆ, 2004, 17, bilj. 29.

¹⁹⁶⁷ Miljokaz sačuvan u cijelosti. Tekst natpisa glasi: *D(omino) n(ostro) Maximi/no Caes(ari)*. Spomenik se krajem 19. stoljeća nalazio u privatnom vlasništvu Tome Žilića u Lisičiću. Više u: CIL III, 3206; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2359; Ž. MILETIĆ, 2004, 17, bilj. 29.

¹⁹⁶⁸ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 4, 9-25.

¹⁹⁶⁹ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 4, 9-25.

njegovih ukupnih dimenzija i namjene.¹⁹⁷⁰ U jugoistočnom dijelu sonde djelomično su, do dubine od 2 metra, definirani ostatci zida kružnog oblika. Zid je izrađen od većeg priklesanog i neobrađenog kamena slaganog u redove povezane zapečenom glinom. Dobro je sačuvan u sjevernom i sjeverozapadnom dijelu dok je južno i jugozapadno lice urušeno iskopom recentnog kanala za potrebe postavljanja telefonskog kabela. Zid se nastavlja pod istočni profil sonde (Sl. 95.). Urušavanjem zida kroz duže vremensko razdoblje formiran je veći broj ispuna koje su sadržavale pokretni arheološki materijal iz rimskog razdoblja poput ulomaka keramike, građevinskog materijala, žbuke, vapna i zapečene gline. Zid je interpretiran kao ogradni zid bunara iz rimskog razdoblja.¹⁹⁷¹

Sl. 96. Lisičić – Ulomak zavjetnog natpisa pronađenog u blizini bunara Sušac (N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 10, Slika 9.)

Unutar sve četiri sonde prikupljena je veća količina ulomaka keramike, krovnih opeka, stakla, troske i žbuke iz rimskog razdoblja¹⁹⁷² dok je u odbačenoj zemlji s istraživanja pronađen kamen pravokutna oblika, dimenzija 26,5×16 cm s utorom dimenzija 16×6,5×4 cm,¹⁹⁷³ neutvrđene funkcije. Rekognosciranjem šireg područja uokolo bunara prikupljeni su ulomci krovnih opeka i grube keramike iz rimskog razdoblja.¹⁹⁷⁴ Prema navodima Branka Bačića, pok. Marka prilikom obrade obližnjih vinograda nailazilo se na obrađeni kamen, ulomke keramike i krovnih opeka koji su odlagani na okolne suhozide. Prema lokalnoj legendi na širem području uokolo bunara nalazilo se naselje Golemo selo.¹⁹⁷⁵ Unutar jednog od vinograda smještenog oko 100 m jugozapadno od

lokaliteta AB 31 prikupljeni su ulomci keramike, veće obrađeno kamenje i ulomak zavjetnog natpisa (ZS 24, Sl. 96.) iz rimskog razdoblja.¹⁹⁷⁶ S nepoznata položaja iz Lisičića potječe ulomak dosta oštećenog natpisa koji najvjerojatnije pripada nadgrobnom spomeniku (NS 107).¹⁹⁷⁷ S obzirom na koncentraciju nalaza iz rimskog razdoblja u neposrednom okruženju

¹⁹⁷⁰ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 12, 13, Slika 13. i 14.

¹⁹⁷¹ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 14-16, Slika 18-25.

¹⁹⁷² N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 4, 9-25.

¹⁹⁷³ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, Popis posebnih nalaza, br. 1.

¹⁹⁷⁴ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 10.

¹⁹⁷⁵ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 9-10, Sl. 7. i 8.

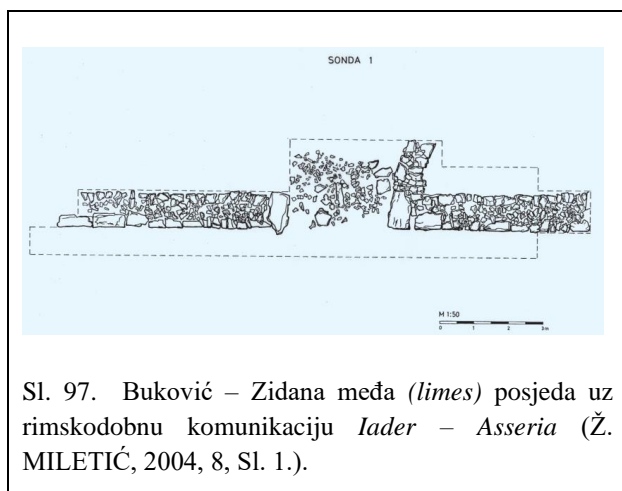
¹⁹⁷⁶ Ulomak je pronađen u vinogradu Dalibora Bačića.; N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011a, 10-11, Slika 9. i 10; Prilog br. 1.

¹⁹⁷⁷ Spomenik je pronađen unutar bunara na području naselja. Iz dostupnih podataka nije razvidno o kojem je bunaru riječ. Više u: CIL III, 13255; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2460; Z. SERVENTI, 2014, NS 386.

bunara Sušac, ne treba isključiti mogućnost da spomenik potječe upravo s navedene lokacije.

Izuzev opisanih ostataka, u sklopu arheoloških istraživanja na trasi III. dijela plinovodnog sustava Like i Dalmacije, magistralnog plinovoda Gospić – Benkovac, izvršen je pregled terena na širem predjelu Dočine AB 32 smještenog unutar naselja Lisičić koji se nalazio izravno na trasi predmetnog plinovoda. Predio Dočine nalazi se nekoliko stotina metara jugozapadno od lokaliteta AB 31 Kod izvora Sušac. Zapadno, sjeverozapadno i južno od lokaliteta Dočine AB 32 i trase plinovoda evidentiran je veći broj različitih struktura i 13 gromila unutar kojih su evidentirani ulomci keramike datirani u prapovijest i rimsko razdoblje. Najveća koncentracija različitih struktura, među kojima se jasno uočavaju pravilne zidane strukture, evidentirana je na području između ceste Buković – Podgrađe i šume smještene zapadno od položaja Dočine.¹⁹⁷⁸

Najveća koncentracija ostataka rimske ruralne arhitekture na području teritorija Aserije evidentirana je na području današnjeg naselja **Buković** unutar kojeg je do danas evidentirano i/ili djelomično istraženo jedanaest lokaliteta s ostacima rimske ruralne arhitekture, na položajima sjeverno od ceste Buković – Podgrađe (KA 189), Polje niže Vrcelja/Bijele (KA 190), Grudine Zrilića (KA 191), Magaredar (KA 192), Donja dolina (KA 193), Veleševu (KA 194), Brežina (KA 195), nepoznat toponim (KA 196), Jazmak (KA 197), Brijesti/Redine Savića (KA 198) i Ponaiti (KA 199). Kako je vidljivo iz razmještaja

navedenih lokaliteta razvidna je zonalnost u odabiru položaja. Lokalizirani su s jedne strane podignuti u blizini komunikacija iz rimskog razdoblja, a s druge uz plodne obradive površine i izvore vode (Grudine Zrilića, Veleševu, Magaredar i drugi). Sjeveroistočno od središta teritorijalne zajednice, na području današnjeg naselja **Buković**, na zaravni sa sjeverne strane

nekadašnje rimskodobne komunikacije *Iader – Asseria* tijekom 2002. godine provedena su manja sondažna istraživanja. Tijekom istraživanja definirani su zidovi koji se u pravilnim

¹⁹⁷⁸ J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2011, 526-527.

razmacima pružaju okomito na plodna polja Ravnih kotara. U ostacima zidova prepoznati su međašni zidovi, odnosno *limites* posjeda, koji se dovode u izravnu vezu s organiziranim premjeravanjem zemljišta unutar aserijatskog teritorija (Sl. 97.).¹⁹⁷⁹

Sl. 98. Buković, Ostaci zida iz rimskog razdoblja okomitog na prometnicu Buković – Podgrađe (J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2011, 528.)

Prvi lokalitet smjestio se sjeverno od lokalne prometnice Buković – Podgrađe (KA 189) i nekoliko stotina metara jugozapadno od lokaliteta Dočine AB 32 u Lisičiću, unutar k.č. 574/31 k.o. Buković. Na većem platou sjeverno od prometnice na površini se jasno naziru ostatci zidova većeg objekta (Sl. 98.), neutvrđenih dimenzija.¹⁹⁸⁰ Izuzev zidova, na navedenom dijelu lokaliteta evidentiran je veći broj kamenih uzvišenja različitih oblika, prosječne visine od 0,5 do 2,5 m, i gomila koje zadržavaju smjer pružanja zidova te najvjerojatnije predstavljaju ostatke urušenih zidnih struktura.¹⁹⁸¹

Unutar poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu više posjednika na dijelu k.č. 574/1, 571/1, 572/2, 599, 603/1, 603/4, 605/1, 605/2, 605/3, 605/4, 605/5, 605/6, 1880/1, 1847, 605/7, 605/8, 605/9, 605/10, 605/11, 1835/1, 1847 i 1876 k.o. Buković, na blagoj padini oko 150 m jugoistočno od zaseoka Vrcelji i istočno od bunara Česinovac, smjestio se lokalitet **AB 34 Polje niže Vrcelja/Bijele**¹⁹⁸² (KA 190). Lokalitet se smjestio oko 1 km zapadno od arheološkog lokaliteta Aserija. Na lokalitetu su, u sklopu arheoloških istraživanja na trasi III. dijela plinovodnog sustava Like i Dalmacije, magistralnog plinovoda Gospić – Benkovac između stacionaža 197+000 i 197+675, provedena zaštitna arheološka istraživanja čiji su rezultati objavljeni u vidu kratkog izvješća.¹⁹⁸³ Sjeverno od lokaliteta prolazila je trasa rimske komunikacije *Iader – Asseria*¹⁹⁸⁴ čiji su dijelovi i danas vidljivi u okolišu. U drugoj polovici 19. stoljeća na području zaseoka pronađen je miljokaz iz razdoblja cara Konstantina (306.-

¹⁹⁷⁹ Ž. MILETIĆ, 2003, 414-415; 2004, 9; N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011b, 11, Prilog 1.

¹⁹⁸⁰ J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2011, 527. s položajem ostataka zidova objekta; 528. s fotografijom jednog od zidova objekta.

¹⁹⁸¹ J. BURMAZ – F. SIROVICA, 2011, 527. s položajem vidljivih struktura na lokalitetu.

¹⁹⁸² Prema M. Saviću lokalni naziv lokaliteta je Bijele. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 170. i dalje.

¹⁹⁸³ N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2012, 547-549.

¹⁹⁸⁴ Na potezu od 196+800 do 196+900 trasa plinovoda presjekla je trasu rimskodobne komunikacije *Iader – Nedium – Asseria*. Više u: N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011b, 5.

337.).¹⁹⁸⁵ Tijekom istraživanja na lokalitetu su evidentirana dva horizonta, stariji iz razdoblja starijeg neolita i mlađi iz kasne antike. Kasnoantičkom razdoblju pripadaju ostatci četiriju

Sl. 99. Buković – položaj Polje niže Vrcelja, Popločenje izrađeno od kamena i ulomaka krovnih opeka (N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2012, 548.)

samostalnih prostorija, različitih dimenzija, koje su djelomično istražene u zapadnom dijelu dok su istočni dijelovi ostali neistraženi. Izuzev različitih dimenzija, zidovi prostorija izvedeni su različitim tehnikama i kvalitetom izrade. Rađeni su od kamena različite veličine povezanog obilnim nanosima žbuke. Ostatci su interpretirani kao dio većeg kompleksa iz rimskog razdoblja, najvjerojatnije *villae rusticae*. Južno od ostataka arhitekture evidentirani su dijelovi popločenja koji najvjerojatnije pripadaju prilaznom putu koji

je vodio prema arhitekturi. Popločenje je izrađeno u vidu naboja od kamena i ulomaka različitog keramičkog materijala među kojim prevladavaju ulomci krovnih opeka (Sl. 99.). Uz ostatke arhitekture i prilaznog puta, kasnoantičkom horizontu pripada veća količina ulomaka keramike, krovnih opeka, kupa kanalica (*imbrices*), brončana ukrasna igla i brončani novac cara Konstantina (306.-337.).¹⁹⁸⁶

Rekognosciranjem šireg područja lokaliteta istočno od zaseoka Vrcelji dokumentirani su ostatci suhozida koji su u vrijeme rimskog razdoblja označavali terminacijske zidove, odnosno *limites* posjeda. Međi je također pripisana i kamena gomila unutar koje su pronađeni ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog perioda.¹⁹⁸⁷ U drugoj polovici 19. stoljeća kao građevinski materijal obiteljskih kuća u zaseoku Vrcelji evidentirana su dva nadgrobna natpisa (NS 108 i NS 109), datirana u razdoblje kasnog principata. S nepoznata nalazišta u Bukoviću potječe nalaz nadgrobne stele (NS 110) također datirane u razdoblje

¹⁹⁸⁵ Spomenik je pronađen u polju u Bukoviću u blizini kuće Tade Reljića. Izrađen je od vapnenca. Sačuvan je gotovo u cijelosti, s manjim oštećenjem u donjem dijelu. Visina spomenika iznosi 165 i širina 39 centimetara. Tekst natpisa sačuvan je s prednje, lijeve i desne strane. Tekst natpisa s prednje strane glasi: *D(omini) n(ostri) Fl(avii) / Constan(e)t(ini) maxi(mi) victo / 5 ris sem[p]er Augu(sti) [---]is(?) / ex [---] / [---] / 10 [---] / [---] / SAI(?) [---] / d(evotus) n(umini) m(aiestatique) Fla(viorum).*; S lijeve strane: *Val(eri...) / AN / AIC / [ma]ximae / 5 [per]petu[ae]que* i s desne strane: *AV[---] / 5 [-]R*. Spomenik je pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: CIL III, 10177; F. BULIĆ, 1879a, 162, br. 33; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2454.

¹⁹⁸⁶ Istraživanjima je obuhvaćeno ukupno 20 sonde. Više u: N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011b, 5, 11-82; 2012, 548-549.

¹⁹⁸⁷ Ž. MILETIĆ, 2003, 414-415; 2004, 9; N. VUJNOVIĆ – T. MATANA, 2011b, 11-12; 2012, 548.

kasnog principata.¹⁹⁸⁸ Na nadgrobnim spomenicima (NS 109 i NS 110) kao dedikant i komemorirani javljaju se pripadnici obitelji Helvi, od kojih se na oba spomenika javlja ime Helvija Feliksa. Obiteljsko ime *Helvius* zabilježeno je na osam spomenika na području južne Liburnije, od kojih četiri potječu iz rimskodobnog Jadera te po jedan iz Luke na Dugom otoku (NS 30) i jedan iz Burnuma. Izvan granica Liburnije, na širem području rimske provincije Dalmacije, ime je zabilježeno na tri spomenika iz Salone, jednom iz Kaštel Sućurca i na jednom iz Tilurija, odnosno na jednom spomeniku izvan granica provincije, iz Herkulana.¹⁹⁸⁹ Kod nadgrobnog spomenika NS 108 spomenik na uspomenu na pokojnog oca Helvija Feliksa (*(H)elvius Felix*) podiže sin istog imena.¹⁹⁹⁰ Tekst drugog nadgrobnog spomenika (NS 109) u znatnoj je mjeri oštećen, no iz natpisa se jasno iščitava ime dedikanta [---] *Felix* koji podiže spomenik u čast svojoj ženi Helviji. Ime dedikanta je isto kao imena dedikanta i komemoriranog na NS 110, *(H)elvius Felix*, zbog čega ne treba isključiti mogućnost da jedan od njih dvojice podiže spomenik pokojnoj supruzi.¹⁹⁹¹ Analizirajući imenske obrasce zastupljene na spomenicima na kojima se javlja obiteljsko ime *Helvius*, a na temelju pojavnosti kognomena *Felix* u drugim dijelovima Carstva, I. Fadić dolazi do zaključka da su dva Helvija Feliksa čija se imena javljaju na nadgrobnim spomenicima iz Bukovića najvjerojatnije oslobođenici.¹⁹⁹² Isti gentilicij najvjerojatnije je imala i *Helvia* kojoj se podiže spomenik, koja je istovremeno bila oslobođenica iste obitelji.¹⁹⁹³ S obzirom da je jedan od predmetnih nadgrobnih natpisa na kojem se javlja obiteljsko ime *Helvius* (NS 109) evidentiran kao građevinski materijal unutar obiteljske kuće u zaseoku Vrcelji dok je drugi pronađen na području naselja Buković (NS 110), ne treba isključiti mogućnost da su pripadnici navedene obitelji bili posjednici djelomično istraženih ostataka objekta na položaju Polje niže Vrcelja. Uz nadgrobnih spomenika, tijekom 1970-tih na lokalitetu su istražena dva groba izrađena od kamenih ploča (GR 66) koja se datiraju u rimsko razdoblje. Okolnosti nalaza kao ni detaljniji podatci o grobovima nisu poznati.¹⁹⁹⁴ Grobovi se najvjerojatnije mogu datirati u razdoblje kasne antike.

¹⁹⁸⁸ M. SUIĆ, 1952c, 210, br. 17; I. FADIĆ, 1995, 12, 18. i dalje; 26-27, kat. br. 7; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1019.

¹⁹⁸⁹ I. FADIĆ, 1995, 9. i dalje; 31, Prilog 1.

¹⁹⁹⁰ I. FADIĆ, 1995, 12; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1019.

¹⁹⁹¹ I. FADIĆ, 1995, 13; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2390.

¹⁹⁹² I. FADIĆ, 1995, 14-15, bilj. 28.

¹⁹⁹³ I. FADIĆ, 1995, 15, bilj. 29. i 30.

¹⁹⁹⁴ M. SAVIĆ, 2012, 172.

Uz navedene nalaze, koji idu u prilog činjenici da se na području lokaliteta razvila nekropola iz rimskog razdoblja, svjedoči i nadgrobni spomenik koji se do Domovinskog rata

Sl. 100. Buković – Nadgrobni spomenik uzidan u temelje obiteljske kuće Veselinovića (Fototeka ZM Benkovac)

nalazio na području Bukovića. Spomenik se u domaćoj stručnoj literaturi povezuje s današnjim naseljem Perušić¹⁹⁹⁵ iako je, prema podacima u CIL-u, pronađen na položaju Gususza, u polju u mjestu Buković u blizini Vrcelja (NS 111). Kako je vidljivo na fotografijama pohranjenim unutar Zavičajnog muzeja Benkovac, spomenik je bio uzidan u temelje uz stepenište obiteljske kuće Veselinovića odnosno nekadašnje stare Rnjakove

kuće u Bukoviću (Sl. 100.).¹⁹⁹⁶ Iz teksta natpisa iščitava se da dedikantica *Laetilia Fructa* podiže spomenik svojoj majci Leticiji Aprili (*Laetilia Aprillia*).¹⁹⁹⁷ Ista dedikantica javlja se na nadgrobnoj ari upotrebljenoj kao građevinski materijal pri gradnji kasnoantičkog bedema Aserije. Naime, iz teksta natpisa razvidno je da spomenik voljenom sinu Gaju Titiju Priciniju (*Gaius Titius Priscinius*), koji je za života obnašao funkciju edila i duovira Aserije,¹⁹⁹⁸ podiže majka *Laetilia Fructa*. Kao i prethodni, spomenik se datira u razdoblje kasnog principata.¹⁹⁹⁹ Na temelju analize imenskih obrazaca na oba natpisa, može se pretpostaviti da je obitelj *Laetilius* ili *Titius* tijekom kasnog principata na području današnjeg Bukovića imala posjed. S obzirom na funkciju koju je obnašao *Gaius Titius Priscinius*, najvjerojatnije se radilo o impozantnom zdanju. Do novih arheoloških spoznaja ostaje otvoreno pitanje na kojem se od do danas utvrđenih lokaliteta s ostacima rimske ruralne arhitekture na području naselja nalazio navedeni posjed. Izuzev nadgrobni natpisa, u drugoj polovici 19. stoljeća u jednoj obiteljskoj kući u zaseoku Vrcelji pronađen je zavjetni natpis posvećen Jupiteru (ZS 25), datiran u razdoblje ranog principata.²⁰⁰⁰

¹⁹⁹⁵ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 996; I. FADIĆ, 2001, 169. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, NS 63.

¹⁹⁹⁶ Prema M. Saviću spomenik je bio uzidan u ogradni zid stepeništa obiteljske kuće Veselinovića, nekadašnje stare Rnjakove kuće u Bukoviću. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 187.

¹⁹⁹⁷ CIL III, 2852; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 996; I. FADIĆ, 2001, 171-173; Z. SERVENTI, 2014, NS 63.

¹⁹⁹⁸ *Caius Titius Priscinius* navedene je dužnosti najvjerojatnije obnašao tijekom druge polovine 2. stoljeća. Više u: I. FADIĆ, 2001, 173.

¹⁹⁹⁹ Spomenik je pronađen tijekom sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta u istraživačkoj kampanji 1999. godine. Više u: I. FADIĆ, 2001, 159-161, Sl. 3, A i B; 162-164, Sl. 4.

²⁰⁰⁰ Tekst natpisa glasi *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cassia Pa[uli?]/[n?]a ex v[oto] / [po]su[it]*. Više u: CIL III,

Veći broj lokaliteta s ostacima rimske ruralne arhitekture smjestio se uz rubove plodnog Bukovičkog polja u blizini bunara sa stalnim izvorima vode. Na granici katastarskih općina Buković i Perušić, u blagoj udolini u neposrednoj blizini izvora vode, unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta smještenog oko 300 m istočno od lokaliteta Magaredar i 150 m južno od ceste Benkovac – Kožlovac, odnosno oko 400 m zapadno od zaseoka Čerina nalazi se lokalitet **Grudine Zrilića** (KA 191).²⁰⁰¹ Unutar veće površine danas obrasle u gustu vegetaciju evidentirano je kamenje te gomile i suhozidne ograde s većom količinom ulomaka keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja.²⁰⁰² Ostatci iz rimskog razdoblja evidentirani su i u blizini obiteljskih kuća Čerina, no detaljniji podatci o istima nisu poznati.²⁰⁰³

Sljedeći lokalitet smjestio se unutar privatnih poljoprivrednih površina sjeverno od bunara Magaredar i oko 300 m zapadno od položaja Grudine Zrilića, odnosno južno od ceste Buković – Kožlovac. Lokalitet je dobio ime po istoimenom bunaru **Magaredar** (KA 192). Na lokalitetu su u dužini od 50 do 60 m evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture, smjera pružanja sjever – jug. Uz ostatke arhitekture, na površini lokaliteta evidentiran je obrađen kamen i ulomci žbuke te veća količina ulomaka pokretne arheološke građe iz

Sl. 101. Buković – položaj Magaredar, Grobovi iz kasne antike (Fototeka ZM Benkovac)

rimskog razdoblja poput ulomaka fine i grube kućne keramike, stakla, amfora, pitosa, imbreksa, krovnih opeka, od kojih pojedine s pečatom radionice *Pansiana*. S lokaliteta potječe ulomak korintskog kapitela ukrašenog biljnom ornamentikom datiranog u klasično rimsko razdoblje.²⁰⁰⁴ U neposrednoj blizini lokaliteta, oko 150 do 200 m zapadno, odnosno oko 50 m istočno od željezničkog mosta s

južne strane DC 56 prilikom strojnog iskopa kanala za potrebe lokalnog vodovoda, u dužini od 10 do 15 m, devastirani su temelji zidova i podnica iz rimskog razdoblja. S obzirom da se

9933; F. BULIĆ, 1879, 24-25; J. MEDINI, 1976, 188, br. 15; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2382; M. SINOBAD, 2010, 163, 197, kat. br. 105; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 435, kat. br. 104.

²⁰⁰¹ Lokalitet je smješten unutar privatnog zemljišta obitelji Zrilić iz Perušića, odakle i naziv. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 172.

²⁰⁰² M. SAVIĆ, 2012, 172.

²⁰⁰³ M. SAVIĆ, 2012, 172.

²⁰⁰⁴ M. SAVIĆ, 2012, 172-174, sl. 3; Ulomak je pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Benkovac. Spomenik nije inventiran.

ostatci navedenog objekta nalaze u neposrednoj blizini lokaliteta Magaredar i Donja dolina, bez arheoloških istraživanja nije moguće definirati je li riječ o izdvojenom ili objektu koji je bio integralni dio jednog od navedenih lokaliteta.²⁰⁰⁵ U istočnom dijelu lokaliteta tijekom 1980. godine, unutar poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu obitelji Jokić, istražena su dva groba (GR 67), izrađena u obliku škrinje od većih neobrađenih kamenih ploča, datirana u kasnu antiku. Veće kamene ploče upotrijebljene su i kao pokrovnice grobova (Sl. 101.). Unutar grobova pronađeni su inhumirani ostatci triju pokojnika. Podatci o grobnim priložima nisu poznati. Naknadno su, prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta, pronađene tri fino obrađene monumentalne kamene ploče ukrašene profiliranim pravokutnim poljima koje su najvjerojatnije u sekundarnoj uporabi upotrijebljene kao pokrovnice navedenih grobova. Unutar jednog polja evidentiran je ukras u obliku tri vertikalno postavljena uklesana kruga.²⁰⁰⁶

Sljedeći lokalitet, kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom **Donja dolina** (KA 193), smjestio se oko 250 do 300 m sjeverno od položaja Magaredar unutar poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu Rljaka i Mimića iz Bukovića koje se prostiru s istočne i zapadne strane lokalnog puta, koji vodi prema sjeveroistoku i naselju. Na lokalitetu je, unutar nekoliko gomila i suhozidnih ograda, evidentiran obrađeni kamen s tragovima žbuke i ulomci krovnih opeka među kojima nekoliko ulomaka s pečatom radionice *Pansiana*.²⁰⁰⁷

Sl. 102. Buković – položaj Veleševo, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Fototeka ZM Benkovac)

Na sjevernom rubu Bukovičkog polja, odnosno u jugozapadnom dijelu naselja, u blizini bunara **Veleševo** smjestio se istoimeni lokalitet (KA 194). Lokalitet je djelomično devastiran tijekom gradnje željezničke pruge Benkovac – Knin 1950-tih²⁰⁰⁸ prilikom čega je dio pokretnog arheološkog materijala završio u privatnim zbirkama.²⁰⁰⁹ U sklopu gradnje benkovačke zaobilaznice (D56), unutar k.č. 1460/9, 1460/10, 1474/3, 1475/5, 1475/6, 1475/7, 1475/8 i 1475/9

²⁰⁰⁵ M. SAVIĆ, 2012, 175.

²⁰⁰⁶ M. SAVIĆ, 2012, 173-174; Z. SERVENTI, 2014, GR 128.

²⁰⁰⁷ M. SAVIĆ, 2012, 175.

²⁰⁰⁸ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 21; M. SAVIĆ, 2012, 177.

²⁰⁰⁹ M. SAVIĆ, 2012, 177, bilj. 1.

k.o. Buković u vlasništvu više posjednika iz Bukovića,²⁰¹⁰ provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih je djelomično istražen sjeverni dio većeg građevinskog kompleksa iz rimskog razdoblja (Sl. 102.). Ostatci kompleksa su se prema istraživačima protezali na površini od 2 ha, pri čemu je trasa zaobilaznice presjekla objekt u dužini od oko 150 metara. Uz ostatke arhitekture na trasi zaobilaznice, istraživanjima je obuhvaćen i prostor južno i sjeverno od usjeka željezničke pruge.²⁰¹¹ Iako se na temelju objavljenih podataka o veličini objekta i prikupljenoj pokretnoj arheološkoj građi može govoriti o ostacima monumentalne arhitekture iz rimskog razdoblja, unutar koje se uz stambeni nalazio i gospodarski dio, podatci do danas nisu sistematizirani i objavljeni u cijelosti već su poznati putem kratkog izvješća.²⁰¹²

U sklopu zaštitnih arheoloških istraživanja sjeverno od usjeka željezničke pruge, unutar sonde 1, evidentirano je sedam zidova različite dužine i smjera pružanja od kojih četiri tvore prostoriju pravokutnog oblika, nepoznatih dimenzija.²⁰¹³ Zidovi prostorije sačuvani su u temeljnoj stopi, u visini od jednog do dva reda kamena. Debljina zidova iznosi 45 do 60 centimetara.²⁰¹⁴ Oko 30 m sjeverno od istraženih zidova evidentirani su ostatci paralelnog zida dugog 7 m i visokog 1,20 m koji je i danas vidljiv u presjeku usjeka željezničke pruge. Širina zida iznosi 60 cm s temeljnom stopom širine 80 centimetara.²⁰¹⁵ Južno od željezničke pruge evidentirana su tri zida, od kojih je jedan sačuvan u dužini od 4,45 m i širini 60 centimetara. Svi istraženi zidovi rađeni su od priklesanog kamena s ispunom od sitnog kamena i ulomaka krovnih opeka i imbreksa utopljenih u obilne nanose žbuke.²⁰¹⁶ Izuzev ostataka zidova, u navedenom dijelu objekta evidentirani su kameni ulomci koji su interpretirani kao dijelovi mlina za preradu maslina od kojeg su sačuvani ulomci kamenog vijenca i središnjeg kamena kružnog oblika, promjera 108 i debljine 41 cm, s kvadratnim otvorom u sredini dimenzija 25×25 cm (Sl. 103.).²⁰¹⁷ Uz ostatke zidova, južno od pruge evidentiran je bazen, dimenzija 4,50×1,50 m,²⁰¹⁸ s dvostrukim zidovima rađenim različitim tehnikama. Unutarnji zid, širine 22 cm, izrađen je od uslojenih ulomaka krovnih

²⁰¹⁰ Dokumentacija Zavičajnog Muzeja Benkovac – Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu, 5-6.

²⁰¹¹ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 21-23; M. SAVIĆ, 2012, 175-187.

²⁰¹² S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 21-23.

²⁰¹³ M. SAVIĆ, 2012, 177.

²⁰¹⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; M. SAVIĆ, 2012, 181.

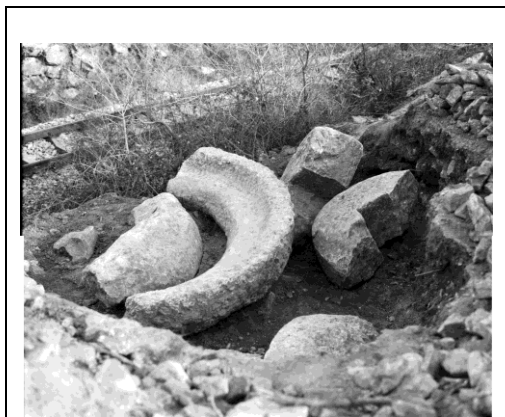
²⁰¹⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; M. SAVIĆ, 2012, 181.

²⁰¹⁶ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22.

²⁰¹⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; M. SAVIĆ, 2012, 178, sl. 5; 181.

²⁰¹⁸ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; Prema podacima koje donosi M. Savić dimenzije bazena su nešto veće i iznose 4,50×1,70 metra.; M. SAVIĆ, 2012, 176, sl. 4; 181.

opeka dok je vanjski izrađen od kamena. Zidovi su sačuvani do visine od 56 do 75 centimetara. S unutarnje su strane obloženi troslojnom hidrauličnom žbukom (*opus signinum*),²⁰¹⁹ ukupne debljine 6 centimetara. Hidrauličnom žbukom debljine oko 10 cm

Sl. 103. Buković – položaj Veleševu, Ulomci mlina (Fototeka ZM Benkovac)

obložena je i podnica bazena koja je blago nagnuta prema istoku. Unutar podnice je evidentirana kamena ploča, dimenzija 54×57 cm, s polukružnom udubinom u sredini, promjera 37 cm i visine 6,5 cm, koja se prema istraživačima mogla koristiti za sakupljanje ostataka ulja ili vina, odnosno čišćenje i pranje bazena. Uz sjeverni zid bazena²⁰²⁰ *in situ* je pronađen pitos sačuvan do trećine visine. Na bazen se s istočne strane nastavljaju zidovi, no odnos i funkcija istih tijekom istraživanja nije utvrđena.²⁰²¹

Prema istraživačima, s istočne strane istraženog bazena najvjerojatnije se nalazio još jedan, na što upućuje vanjsko lice zida bazena koje je premazano slojem hidraulične žbuke.²⁰²² Opisani ostatci bazena upućuju na zaključak da su se na lokalitetu, slično nalazima u Mulinama (KA 16)²⁰²³ i Maloj Proversu (KA 81),²⁰²⁴ najvjerojatnije nalazila dva bazena s podovima izrađenim u dvije razine (*piscinae limariae*) čime je bilo omogućeno taloženje nečistoća u dubljim dijelovima odnosno pročišćavanje i prelijevanje pročišćene vode u susjedni bazen.

Uz prikupljenu pokretnu arheološku građu, s lokaliteta potječe plutej ograde (Sl. 104.), dimenzija 190×60×10 cm, izrađen od domaćeg vapnenca. Unutar pluteja pravilno su raspoređena četiri dvostruko profilirana polja s reljefnim prikazima. Unutar bočnih polja nalaze se reljefni prikazi dvaju cvjetova raspoređenih jedan ispod drugog dok se unutar središnjih polja nalazi prikaz glave Gorgone i erota proljeća,²⁰²⁵ koji su čest motiv ukrasa na rimskim javnim spomenicima. Spomenik je datiran u 3. stoljeće.²⁰²⁶ Na temelju prikupljene

²⁰¹⁹ Prema podacima koje donosi M. Savić zidovi su obloženi žbukom u pet slojeva; M. SAVIĆ, 2012, 181.

²⁰²⁰ Prema M. Saviću uz istočni zid. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 183.

²⁰²¹ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; M. SAVIĆ, 2012, 176, sl. 4; 181, 183.

²⁰²² S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; M. SAVIĆ, 2012, 183.

²⁰²³ B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2, 2. i 2A; 9-10, Sl. 11.

²⁰²⁴ M. SUIĆ, 1952b, 178, Sl. 3; 185.

²⁰²⁵ Plutej je pronađen prilikom strojnih iskopa koji su prethodili izgradnji benkovačke zaobilaznice tijekom 1985. godine unutar sloja s većom količinom ulomaka prapovijesne keramike. Više u: N. CAMBI, 2005a, 121, 125, Sl. 176; M. SAVIĆ, 2012, 183, sl. 9; 185.

²⁰²⁶ N. CAMBI, 2005a, 121, 125, Sl. 176.

pokretne arheološke građe ostatci arhitekture datirani su u razdoblje od 1. do 3. stoljeća,²⁰²⁷ iako istraženi dijelovi arhitekture na temelju tehnika gradnje upućuju na korištenje objekta i tijekom kasne antike.

Sastavni dio objekta bila je i nekropola o čemu svjedoče nalazi ulomka liburnskog cipusa (NS 112), pronađenog unutar suhozida koji se pruža uz dvorišni zid stare škole u Bukoviću oko 200 m sjeverno od bunara Veleševu,²⁰²⁸ i poklopca sarkofaga izrađenog od prokoneškog mramora (NS 113), koji je do Domovinskog rata u funkciji pojila za stoku stajao uz bunar Veleševu (Sl. 105.).²⁰²⁹ Poklopac je oblikovan u dvostrukoj formi, dijelom kao ležaljka, a dijelom kao dvoslivni krov čime je svrstan u grupu rijetkih primjerak

Sl. 104. i 105. Buković – položaj Veleševu, Plutej ograde i poklopac sarkofaga, ZM Benkovac (Foto: M. JURJEVIĆ)

navedene forme na istočnoj jadranskoj obali. Sličan primjerak, istovjetno oblikovan i s istim prikazom, pronađen je unutar groblja na Manastirinama u Saloni. Primjerak poklopca sarkofaga s Veleševa nije dovršen s niti jedne strane. Na spomeniku su jasno vidljivi grubi potezi dlijeta bez završne obrade. Spomenici navedene forme dopremani su neobrađeni i prema zahtjevima kupaca oblikovani u lokalnim radionicama. Spomenik se datira u drugu polovicu 3. stoljeća.²⁰³⁰ Prema pojedinim autorima, uokolo bunara Veleševu evidentiran je suhozidni obzid

apsidalne forme koji upućuje na mogućnost da je bunar podignut nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja, odnosno mauzoleja unutar kojeg je sarkofag mogao izvorno stajati. S druge pak strane, ne treba isključiti mogućnost da je poklopac prenesen s aserijatske nekropole.²⁰³¹ O postojanju nekropole svjedoče navodi lokalnog stanovništva prema kojem se prilikom obrade zemljišta u neposrednom okruženju lokaliteta nailazilo na grobove s

²⁰²⁷ S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 23.

²⁰²⁸ M. SAVIĆ, 2012, 187.

²⁰²⁹ Prema navodima lokalnog stanovništva poklopac je pronađen u južnomg dijelu lokaliteta. Više u: S. GLUŠČEVIĆ, 1985, 22; N. CAMBI, 1993, 47-49, T. VII, 2; M. SAVIĆ, 2012, 184, sl. 10; 185, 186, sl. 11.

²⁰³⁰ N. CAMBI, 1993, 47-49, T. VII, 2; 2010, 97, kat. br. 1; T. I, 1-3.

²⁰³¹ Više u: N. CAMBI, 1993, 47-48.

grobnim priložima, no bez konkretnih podataka o njima.²⁰³²

Na temelju pojedinih nalaza pokretne arheološke građe, poput nalaza novca i ulomaka keramike, odnosno ulomaka arhitektonske plastike koji se povezuju s ulomcima crkvenog namještaja B. Migotti na lokalitetu ne isključuje postojanje starokršćanske faze u izgradnji objekta.²⁰³³

Unutar poljoprivrednih površina u vlasništvu Mandića i Vrcelja iz Bukovića i Čirjaka iz Popovića, južno od asfaltne ceste u zaseoku Vrcelji, smjestio se lokalitet **Brežina** (KA 195). Na padini južno od lokaliteta nalaze se vinogradi i oranice. Na površini lokaliteta u više su navrata, u dužini od 50 m, evidentirani ulomci pokretne građe iz rimskog razdoblja odnosno prilikom poljoprivrednih radova, uz ulomke pokretne arheološke građe, evidentiran je obrađeni kamen, dijelovi poda izrađenog u tehnici *opus spicatum* i ulomci žbuke. Integralni dio lokaliteta su i grobovi evidentirani u presjeku jaruge koja se pruža oko 100 m istočno od ostataka arhitekture.²⁰³⁴ Podrobniji podatci o grobovima nisu poznati, no na temelju podataka iz literature može se pretpostaviti da je riječ o grobovima u obliku škrinje izrađenim od kamenih ploča. Unutar poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu smještenih oko 500 m zapadno od lokaliteta Brežine i oko 200 m istočno od bunara Buković evidentiran je veći broj gomila s obrađenim kamenom, ulomcima keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja (KA 196). Uz ostatke pretpostavljene arhitekture vezuju se ulomci krovnih opeka, imbreksa i žbuke koji su evidentirani u odbačenoj zemlji prilikom gradnje temelja za privatnu kuću 1987. godine, smještene sa sjeverne strane lokalne ceste uz dvorište obitelji Mijak, kao i veći broj ulomaka amfora evidentiranih na nekoliko pozicija uokolo pravoslavnog groblja,²⁰³⁵ koji upućuju na zaključak o postojanju nekropole iz kasne antike.

Sljedeći lokalitet smjestio se na blagom uzvišenju oko 100 m sjeverno od crkve sv. Jovana Krstitelja, unutar privatnih parcela na k.č. 14/1 i 15/1 k.o. Buković u vlasništvu više posjednika. Unutar većeg broja kamenih gomila na **položaju Jazmak** (KA 197) evidentiran je obrađen kamen, ulomci keramike, krovnih opeka i stakla iz rimskog razdoblja koji su pripisani ostacima arhitekture.²⁰³⁶ Istom objektu najvjerojatnije pripadaju ulomci grube

²⁰³² Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

²⁰³³ B. Migotti navedene pretpostavke izvodi na temelju uvida u pokretnu arheološku građu s lokaliteta i usmenih podataka dobivenih od nekadašnjeg kustosa Zavičajnog muzeja Benkovac M. Savića. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 48, kat. br. 91.

²⁰³⁴ M. SAVIĆ, 2012, 188.

²⁰³⁵ M. SAVIĆ, 2012, 188-189.

²⁰³⁶ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 5.

keramike, krovnih opeka, imbreksa, opeka korištenih za izradu podnica u tehnici *opus spicatum*, ulomci stakla i ulomak kapitela s plitko izvedenim reljefnim biljnim ornamentom, datiran u razdoblje kasne antike, evidentiranih prilikom probijanja dijela južnog ogradnog zida crkve sv. Jovana Krstitelja tijekom 1985. godine.²⁰³⁷ Do prije desetak godina oko 3 m istočno od nekadašnjeg starog ogradnog zida crkve na površini je bio vidljiv zid u dužini od oko 3 m na koji se okomito pružao još jedan zid. Izuzev zidova, na navedenom dijelu lokaliteta prikupljeni su ulomci krovnih opeka, amfora, opeka korištenih za izradu podova u tehnici *opus spicatum* i ulomci žbuke.²⁰³⁸ Sjeveroistočno od ogradnog zida crkve, uz državnu cestu DC27, unutar unutarnjeg zida kapelice ugrađen je ulomak nadgrobne stele (NS 114) s djelomično sačuvanim natpisom. Spomenik se datira u razdoblje ranog principata.²⁰³⁹ Razmještaj nalaza iz rimskog razdoblja na više pozicija u neposrednoj blizini crkve sv. Jovana Krstitelja upućuju na zaključak da je riječ o ostatcima većeg objekta nepoznate namjene s mogućom nekropolom, čiji se ostatci danas nalaze unutar dvorišta same crkve kao i ispod državne ceste DC27.

Unutar privatnih poljoprivrednih parcela na nekadašnjim k.č. 49/1, 50/1, 50/2, 50/6, 63/1, 63/2 i 63/3 k.o. Buković u vlasništvu više posjednika²⁰⁴⁰ smjestio se arheološki lokalitet **Brijesti/Redine Savića** (KA 198). Uz istočni rub lokaliteta nalazi se nekoliko bunara sa stalnim izvorom vode.²⁰⁴¹ Na lokalitetu su, na površini dimenzija 100×70 m, evidentirani ostatci dvaju zidova sačuvanih u temeljnoj stopi, prag te ulomci veće količine pokretne arheološke građe poput ulomaka keramike, stakla, pitosa, krovnih opeka, opeka koje su se koristile za izradu podnica u tehnici *opus spicatum* i okruglih opeka koje su korištene za izradu stupova koji su nosili podnicu hipokausta.²⁰⁴² Ostatci su pripadali objektu nepoznatih dimenzija i namjene iz rimskog razdoblja. Tijekom 1980. godine na sjevernom dijelu lokaliteta provedena su manja zaštitna istraživanja tijekom kojih je evidentiran zid dug 2,5 m i širok 0,45 m te veća količina ulomaka keramike i opeka koje su se koristile za izradu podnica u tehnici *opus spicatum*. Prilikom strojne obrade zemljišta u neposrednoj blizini

²⁰³⁷ M. SAVIĆ, 2012, 189-190.

²⁰³⁸ Zidovi su devastirani prilikom širenja i gradnje novog ogradnog zida crkve sv. Jovana Krstitelja tijekom 2007. godine. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 189, 237, bilj. 19.

²⁰³⁹ M. SAVIĆ, 2012, 190-192, Sl. 12; Z. SERVENTI, 2014, NS 886.

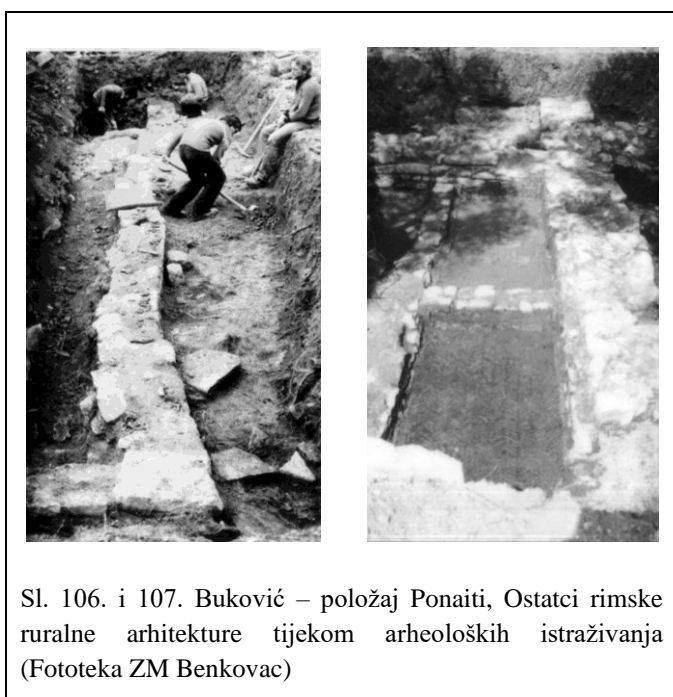
²⁰⁴⁰ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 4.

²⁰⁴¹ M. SAVIĆ, 2012, 191.

²⁰⁴² Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 5; M. SAVIĆ, 2012, 192-193.

evidentiran je veći prag s isklesanim žlijebom iz rimskog razdoblja. Uz istraženi zid, na različitim pozicijama je prikupljena veća količina arhitektonskih ulomaka iz rimskog razdoblja poput kvadratne baze stupa, ulomka stupa odnosno ulomka natpisa s djelomično sačuvanim tekstom u dva reda unutar natpisnog polja [...]*VS*[...] / [...]*JOE*[...].²⁰⁴³

Oko 500 m zapadno od položaja Redine Savića, odnosno oko 100 m južno od obiteljskih kuća na položaju Rivine u naselju Buković, na blagoj padini koja se uzdiže iznad raskrižja u blizini parohijske kuće u Benkovcu smjestio se arheološki lokalitet **Ponaiti** (KA 199). Oko 50 m zapadno od lokaliteta nalazi se bunar sa živom vodom.²⁰⁴⁴ Iako su na lokalitetu tijekom 1980. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja²⁰⁴⁵ rezultat istih,

Sl. 106. i 107. Buković – položaj Ponaiti, Ostatci rimske ruralne arhitekture tijekom arheoloških istraživanja (Fototeka ZM Benkovac)

izuzev pojedinačnih skupina nalaza,²⁰⁴⁶ do danas nisu u cijelosti sistematizirani i objavljeni. Ostatci objekta djelomično su devastirani prilikom strojnog iskopa na gradnji dijela Državne ceste (DC27), dionica Obrovac – Benkovac, te se danas prostiru ispod, zapadno i istočno od navedene prometnice.²⁰⁴⁷ Iz Izvješća s istraživanja koji su pohranjeni u Zavičajnom muzeju Benkovac razvidno je da su na lokalitetu djelomično istraženi ostatci većeg

broja zidova koji zatvaraju najmanje dvije prostorije, popločano dvorište s ulazom, ostatci ognjišta, dva kanala i dva bazena koji su pripadali istočnom dijelu većeg arhitektonskog kompleksa iz rimskog razdoblja (Sl. 106. – 108.). Tijekom istraživanja na lokalitetu je

²⁰⁴³ Iz dostupnih podataka nije razvidno je li riječ o nadgrobnom, zavjetnom ili nekom drugom tipu spomenika. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 192-193.

²⁰⁴⁴ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 5; M. SAVIĆ, 2012, 193-194.

²⁰⁴⁵ Istraživanja su provedena u sklopu izgradnje dijela Državne ceste (DC 27), dionice Obrovac – Benkovac.; Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Zaštitno iskopavanje na antičkom lokalitetu Ponaiti u Benkovcu (Izvješće)*, 1; M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 117, bilj. 7; M. SAVIĆ, 2012, 193.

²⁰⁴⁶ M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 125-126, 136-13, 151, kat. br. 19; 152, kat. br. 20; 169, kat. br. 52; 170, kat. br. 53. i 54; 171, kat. br. 55; 188, kat. br. 85; 189, kat. br. 86. i 87; 191, kat. br. 90.

²⁰⁴⁷ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 1; M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 117, bilj. 7; M. SAVIĆ, 2012, 193.

djelomično istražena prostorija 1, smjera pružanja istok – zapad, koju zatvaraju zidovi *a*, *b*, *c*, *d* i *e* (Sl. 108, prostorija 1) pri čemu zapadni zid prostorije nije definiran. Širina prostorije iznosi 5,20 metra. Istraženi zidovi su rađeni različitim tehnikama gradnje u najmanje dvije faze. S južne strane prostoriju zatvaraju tri zida (*a*, *b*, *c*) (Sl. 108, *a*, *b* i *c*). Krajnji zapadni zid (*a*) istražen je u dužini od 2 metra. Širok je 50 cm i rađen u tehnici *opus quadratum*. Istočno od zida *a* evidentiran je ulaz u prostoriju (*f*), širok 3 m, dok je istočno od ulaza evidentiran nepravilan zid (*b*), dug 7,50 m i širok 40 cm, sačuvan u temeljnoj stopi (Sl. 106.), izveden u dvije različite tehnike gradnje. Zapadni dio zida, u dužini od 3,5 m, izveden je od nepravilno postavljenog kamena različite veličine dok je istočni, u dužini od 4 m, kao i prethodni izveden u tehnici *opus quadratum*. Zid *b* prema istraživačima ujedno predstavlja i naknadnu pregradnju prvotnog prostora objekta (Sl. 108, *b*). Krajnji zapadni zid (*c*), koji zatvara prostoriju 1 s južne strane, istražen je u dužini od 3,5 metra. Širina zida iznosi 70 centimetara. Izrađen je u tehnici *opus quadratum*. Okomito na zid *c* prema sjeveru nastavlja se zid *d*, širok 70 cm, na koji se okomito, u smjeru zapada, pruža djelomično istražen zid (*e*), širine 70 cm, na način da tvore prostoriju 1.

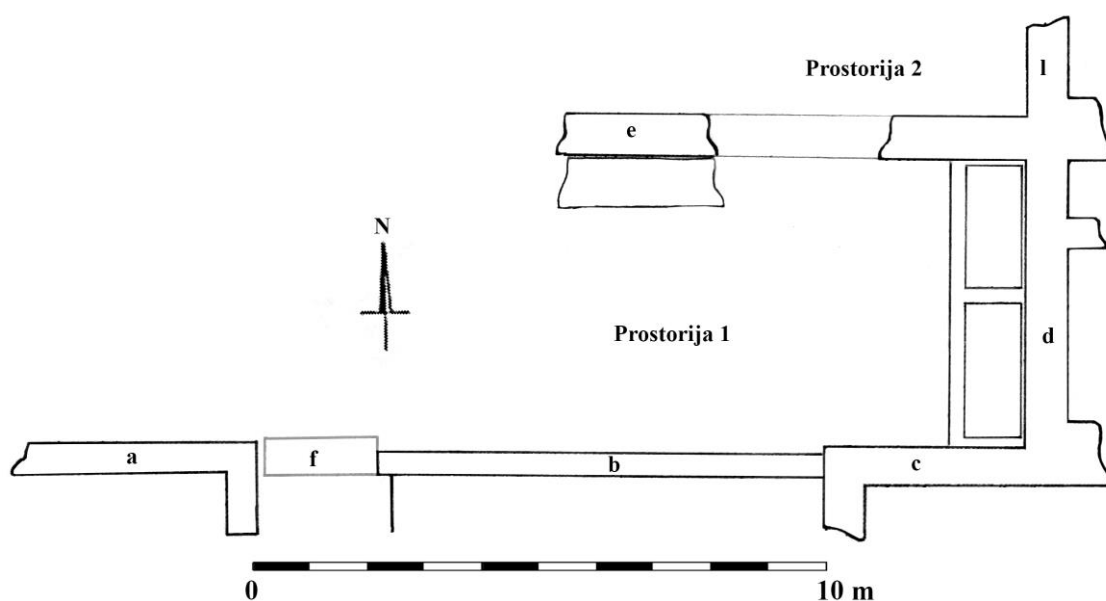
Uz južno lice zida *e*, u dužini od 2,5 do 3 m, evidentirani su ostaci većeg ognjišta čije dimenzije tijekom istraživanja nisu u potpunosti definirane. Širina ognjišta iznosi 1 metar.²⁰⁴⁸ Rađeno je od nabijene gline te s južne strane omeđeno vertikalno postavljenim masivnim opekama. Uokolo ognjišta evidentirani su ostaci podnice izrađene od vapna sa sitnim ulomcima opeka.²⁰⁴⁹ U cijeloj širini prostorije 1 evidentiran je kanal 1, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, izrađen od kamenih ploča dimenzija 40×30×5 centimetara. Širina kanala iznosi 30 centimetara. Položen je izravno na sloj gline te se pruža ispod ostataka ognjišta iz čega proizlazi da je izrađen u prvoj fazi gradnje objekta. Interpretiran je kao kanal koji je imao funkciju odvodnje kišnice iz nekadašnjeg dvorišta iz starije faze izgradnje objekta.²⁰⁵⁰ U istočnom dijelu prostorije 1 evidentirana su dva bazena istih dimenzija, 2,30×1 m, smjera pružanja sjever – jug (Sl. 107. i 108.). Međusobno su odijeljeni zidom širine 20 centimetara. Sa zapadne strane bazena evidentiran je zid širine 30 cm, sačuvan do visine od 15 centimetara. Podnica južnog bazena izvedena je u tehnici *opus spicatum*, a sjevernog od hidraulične žbuke (*opus signinum*). U jugozapadnom kutu južnog bazena, u nivou podnice, evidentirana je olovna cijev promjera 10 cm, duga 40 cm, kroz koju

²⁰⁴⁸ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 1-2.

²⁰⁴⁹ M. SAVIĆ, 2012, 202.

²⁰⁵⁰ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 2.

je voda iz bazena otjecala u kanal 2. Ostatci kanala 2 evidentirani su u jugoistočnom kutu prostorije 1, ispod podnice izrađene od hidraulične žbuke (*opus signinum*). Kanal su tvorila dva zida, širine 20 i visine 20 cm, izrađena od kamena u tehnici *opus quadratum*. Unutarnja lica kanala obložena su slojem hidraulične žbuke dok su dno i pokrov bili prekriveni kamenim pločama.²⁰⁵¹ Sa sjeverne strane prostorije 1 nalazila se prostorija 2 što potvrđuju ostatci zidne žbuke debljine 7 cm s otiskom trstike, evidentirane na sjevernom licu zida *e*, odnosno zid *l* koji se kao nastavak zida *d* pruža prema sjeveru (Sl. 108, *d*, *e*, *l*).²⁰⁵² Južno od prostorije 1, a okomito na zidove *a* i *c*, evidentirana su dva zida u dužini od 1,5 metar. Širina zidova iznosi 50 centimetara.²⁰⁵³

Sl. 108. Buković – položaj Ponaiti, Ostatci rimske ruralne arhitekture, 2. faza (M. JURJEVIĆ prema Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ)

Na temelju tlocrta i opisa istraženih dijelova arhitekture i prikupljene arheološke građe, razvidno je da je objekt izgrađen u više faza od 1. stoljeća do kasne antike što, uz različite tehnike gradnje pojedinih zidova, potvrđuju ostatci višeslojne podnice i dva kanala evidentirana unutar prostorije 1.²⁰⁵⁴ Prema istraživačima, prostorija 1 je u starijoj fazi izgradnje objekta najvjerojatnije imala funkciju otvorenog dvorišta popločanog većim

²⁰⁵¹ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 2-3.

²⁰⁵² Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 3-4.

²⁰⁵³ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 1.

²⁰⁵⁴ Iz *Izješća* je razvidno da su istraživanja provedena unutar tri sonde označene slovnim oznakama A, B i C. Istraživanja su s jedne strane bila ograničena obuhvatom gradnje prometnice, a s druge strane raspoloživim financijskim sredstvima. Više u: Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izješće*, 1-4.

kamenim pločama²⁰⁵⁵ s trijemom ukrašenim drvenim stupovima.²⁰⁵⁶ Uz dvorište, starijoj fazi izgradnje pripadaju kanal 1 i podnica izrađena od nabijene gline. U mlađoj fazi izgradnje dvorište je pregrađeno zidom *b* sa čije je zapadne strane ostavljen otvor (*f*), širine 3 m, koji ujedno predstavlja ulaz u novoformiranu prostoriju. U navedenoj fazi izgradnje prostorija 1 dobiva novu podnicu izrađenu od ulomaka krovnih opeka i kupa kanalice debljine 20-ak centimetara. Iznad navedenog sloja nalazi se sloj kamena debljine 20-ak centimetara. Završnu fazu u izgradnji podnice predstavlja sloj žbuke pomiješan sa sitnim kamenom, debljine 5 centimetara. Uz podnicu, u mlađoj fazi izgradnje unutar prostorije 1 nastaju ognjište, dva bazena i kanal 2. Uz gradnju novih sadržaja uz nekadašnje se dvorište nadograđuju zidovi *c*, *d* i *e* koji tvore nove prostorije²⁰⁵⁷ nepoznatih dimenzija i funkcija. Iako na temelju istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture nema materijalnih potvrda o funkciji istraženih dijelova, istraživači pretpostavljaju da su dijelovi istražene arhitekture pripadali termalnom dijelu većeg objekta iz rimskog razdoblja.²⁰⁵⁸ Nakon završetka istraživanja ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja prekriveni su nasipom.²⁰⁵⁹

Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je prikupljena veća količina pokretne arheološke građe poput ulomaka keramičkih posuda, svjetiljki, dvije staklene čaše, ulomaka krovnih opeka s pečatom radionice *Pansiana* i s nečitkim pečatom radionice, ulomaka imbreksa, novca careva Maksimina Tračanina (235.-238.) i Galijena (253.-268.) te veća količina različitih predmeta izrađenih od željeza poput noža, klinova, alatki i dr. nalazi.²⁰⁶⁰ Uz navedene nalaze, terenskim pregledom lokaliteta prikupljena su dva ulomka krovnih opeka s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana* od kojih jedan ulomak zbog stupnja oštećenosti nije tipološki odrediv²⁰⁶¹ dok se drugi datira u prvu polovicu 1. stoljeća, odnosno u razdoblje cara Tiberija (14.-27.).²⁰⁶² Nalazi obrađenih i tipološki odredivih svjetiljki pronađenih na lokalitetu tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja datiraju se u razdoblje od

²⁰⁵⁵ Južno od zidova *a* i *c* na nekoliko su pozicija evidentirani ostatci popločenja izvedenog od kamena različite veličine, debljine do 20 centimetara. Više u: Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 1.

²⁰⁵⁶ Na lokalitetu je tijekom istraživanja pronađena veća količina željeznih klinova. Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 3.

²⁰⁵⁷ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 2-4.

²⁰⁵⁸ Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 3.

²⁰⁵⁹ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 4.

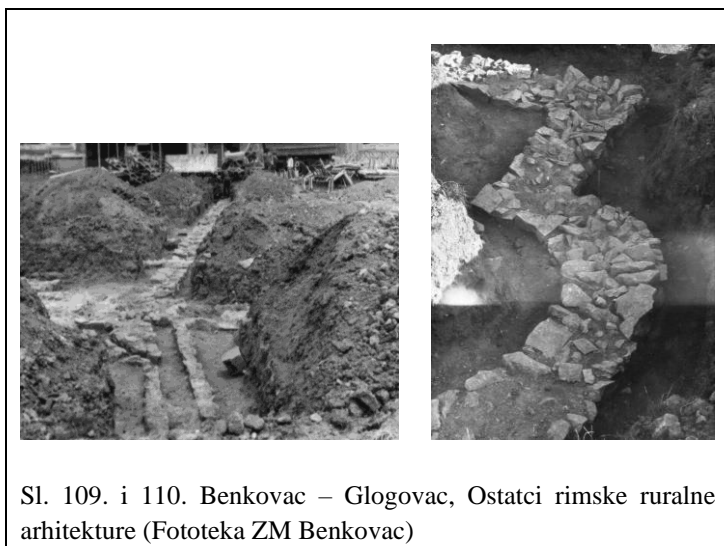
²⁰⁶⁰ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 4; Z. JAKŠIĆ – M. SAVIĆ, *Izvješće*, 4, I. MIRNIK, 1987, 86.

²⁰⁶¹ M. ĆURKOVIĆ, 2008, 72, 83, kat. br. 6.

²⁰⁶² M. ĆURKOVIĆ, 2008, 72, 84, kat. br. 7.

sredine 1. do polovice 2. stoljeća.²⁰⁶³ S lokaliteta također potječu nalazi četiri loše sačuvana asa.²⁰⁶⁴ Izvjesno je da se uz ostatke arhitekture protezala nekropola na što upućuje nalaz groba sa spaljenim ostacima pokojnika i pokretnom arheološkom građom iz rimskog razdoblja, pronađenog prilikom obrade okolnog poljoprivrednog zemljišta.²⁰⁶⁵ O kontinuitetu naseljenosti položaja svjedoče ostatci suhozida i pokretne arheološke građe iz željeznog razdoblja, evidentiranih oko 50 m južno od ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja na položaju Ponaiti.²⁰⁶⁶

Oko 500 m južno od položaja Ponaiti, unutar stambenog naselja na predjelu Barice u istočnom dijelu **Benkovca**,²⁰⁶⁷ u neposrednoj blizini istoimenog bunara²⁰⁶⁸ smjestio se lokalitet **Glogovac** (KA 200). Oko 200 m južno od lokaliteta nalazi se arheološki lokalitet

Sl. 109. i 110. Benkovac – Glogovac, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Fototeka ZM Benkovac)

Barice iz neolitskog razdoblja.²⁰⁶⁹

Na lokalitetu su tijekom 1986. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja čiji su rezultati objavljeni u vidu kratkih izvješća.²⁰⁷⁰ Izuzev obrade pojedinih skupina nalaza,²⁰⁷¹ rezultati istih do danas nisu objedinjeni i objavljeni tako da nije moguće govoriti o odnosima

pojedinih faza gradnje kao niti o izvornoj funkciji istraženih ostataka arhitekture. Tijekom istraživanja na lokalitetu su evidentirani ostatci 30-tak zidova sačuvanih u temeljnoj stopi, dva proširenja u obliku apsida i tri odvodna kanala koji su definirani kao ostatci stambenog

²⁰⁶³ M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 125; 152, kat. br. 20.

²⁰⁶⁴ I. MIRNIK, 1987, 86.

²⁰⁶⁵ M. SAVIĆ, 2012, 193. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, 195, bilj. 846.

²⁰⁶⁶ Rezultati su dobiveni tijekom sondažnih arheoloških istraživanja provedenih unutar privatnih parcela u vlasništvu više posjednika. Više u: Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 4.

²⁰⁶⁷ Iako se lokalitet u domaćoj stručnoj literaturi navodi kao Benkovac – Glogovac područje lokaliteta nalazi se unutar Katastarske općine Buković. Više na: www.geoportal.hr.

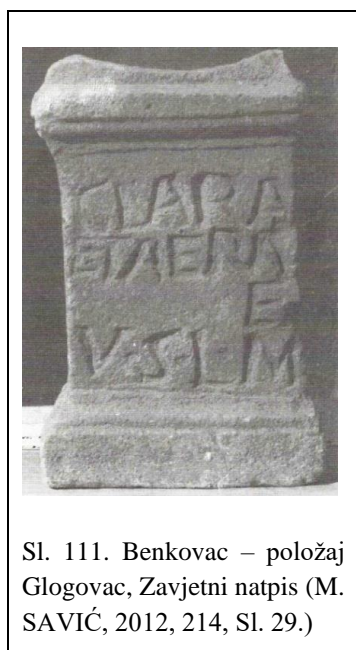
²⁰⁶⁸ S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 45; 1987, 83.

²⁰⁶⁹ U vrijeme istraživanja lokalitet je obuhvaćao nekadašnje k.č. 1199, 1200, 1201, 1202/3, 1202/4, 1203/1 i 1203/2 k.o. Buković koje su se nalazile u privatnom vlasništvu više posjednika. Više u: Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 1-2.

²⁰⁷⁰ S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 45-46; 1987, 83-84.

²⁰⁷¹ M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 126, 136, 139; 162, kat. br. 37. i 38; 180, kat. br. 71; 181, kat. br. 72.

dijela većeg arhitektonskog kompleksa iz rimskog razdoblja (Sl. 109. i 110.). Istraženi dijelovi arhitekture datirani su u dvije faze gradnje, bez podataka o kronološkim odnosima

Sl. 111. Benkovac – položaj Glogovac, Zavjetni natpis (M. SAVIĆ, 2012, 214, Sl. 29.)

među istima.²⁰⁷² Temeljna stopa istraženih zidova bila je položena na glinu, koja je ujedno iskorištena kao vezivni materijal za gradnju iste. Kao vezivni materijal pri gradnji zidova objekta iznad temeljne stope korištena je žbuka.²⁰⁷³ Uz jednu od apsida evidentirani su ostatci bazena s jednim ili dva odvodna kanala i dnom koje je najvjerojatnije bilo obloženo mozaičnom podnicom.²⁰⁷⁴ Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je prikupljena veća količina pokretne arheološke građe poput ulomaka svjetiljki,²⁰⁷⁵ keramike, stakla, bronce, željeza, kockica mozaika, mramornih pločica te 70-tak novčića, koji se datiraju u razdoblje od ranog 1. do sredine 4. stoljeća, od kojih najveći broj pripada razdoblju cara Konstantina (306.-337.).²⁰⁷⁶

S lokaliteta potječe nalaz cjelovito sačuvanog zavjetnog natpisa (ZS 26, Sl. 111.).²⁰⁷⁷

U sjeverozapadnom dijelu naselja, s južne strane raskrižja na položaju **Podvornice Vidića pod putem** (KA 201), unutar privatnih poljoprivrednih parcela smještenih južno od županijske prometnice Ž6049 evidentirane su gomile s ulomcima krovnih opeka te ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Oko 400 m zapadno od lokaliteta, na području današnjeg naselja Kula Atlagić, nalazi se lokalitet Opatija s kulturnim ostacima iz rimskog i srednjovjekovnog razdoblja.²⁰⁷⁸

S nepoznata položaja iz Benkovca ili njegove okolice potječe ulomak reljefnog prikaza nagog Dioniza, izveden rustično. Prikaz božanstva sačuvan je do ispod bedara, s desnom rukom ispruženom uz tijelo i lijevom savinutom u laktu i podignutom prema gore i

²⁰⁷² S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 45; 1987, 84.

²⁰⁷³ U izvješću o rezultatima istraživanja navodi se da su korištene dvije vrste žbuke, jedna s ...*velikom primjesom jaruženog pijeska i druga u kojoj prevladava vapno*. Više u: S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 46; 1987, 84.

²⁰⁷⁴ Na navedeni zaključak upućuje veći broj kockica mozaika evidentiranih tijekom istraživanja lokaliteta.; S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 46; 1987, 84.

²⁰⁷⁵ M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 126, 136, 139, 162, kat. br. 37. i 38; 180, kat. br. 71; 181, kat. br. 72.

²⁰⁷⁶ S. GLUŠČEVIĆ, 1986, 46; 1987, 84.

²⁰⁷⁷ M. SAVIĆ, 2012, 214-215, Sl. 29.

²⁰⁷⁸ Lokalitet se smjestio neposredno uz ...*raskrsnicu kod Dragaša, s južne strane asfaltne ceste*. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 224.

Sl. 112. Benkovac – kuća Jurković, Ulomak reljefnog prikaza Dioniza (M. SAVIĆ, 2012, 219, Sl. 32.)

oslonjenu na baklju ili štap. Ulomak je bio uzidan u južni zid kuće Jurković u Benkovcu (Sl. 112.).²⁰⁷⁹ Uz navedeni nalaz, s nepoznata položaja iz okolice Benkovca potječe brončana glava jelena datirana u 1. i 2. stoljeće.²⁰⁸⁰

Ostatci rimske ruralne arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe evidentirani su na području današnjeg naselja **Benkovačko Selo** smještenog sjeverozapadno od Bukovića. Na području naselja zabilježen je kontinuitet naseljavanja od eneolitika (položaj Lastvine) do danas.²⁰⁸¹ S nepoznata položaja iz naselja potječe nalaz rimskog republikanskog novca i novca cara Aurelija (270.-275.).²⁰⁸² Ostatci rimske ruralne arhitekture i pokretne arheološke građe u više su

navrata evidentirani na blagoj padini brda i unutar poljoprivrednih površina u vlasništvu više posjednika, smještenih sjeveroistočno od kuća Medaka i Marčića u Benkovačkom selu na položaju **Medaci/Knežine** (KA 202).²⁰⁸³ Oko 100 m zapadno od lokaliteta nalazi se bunar s izvorom vode.²⁰⁸⁴ Prvi podatci o ostacima iz rimskog razdoblja na lokalitetu evidentirani su prilikom iskopa u vrtu S. Medaka prije Drugog svjetskog rata kada su evidentirani ostatci arhitekture, bunar i dijelovi vodovodnih instalacija od kojih je jedan primjerak ugrađen u zid obiteljske kuće. S lokaliteta potječe i nalaz pitosa čiji su se dijelovi do Domovinskog rata nalazili unutar privatne zbirke Jurković u Benkovcu.²⁰⁸⁵ Prilikom iskopa kanala za vodu za obiteljsku kuću Medak tijekom 1968. godine u vrtu je, uz ostatke zidova i ulomke keramike, evidentirana podnica izvedena u tehnici *opus spicatum*.²⁰⁸⁶ Nove spoznaje o ostacima

²⁰⁷⁹ M. SAVIĆ, 2012, 218-219, Sl. 32.

²⁰⁸⁰ Glava jelena, dimenzija 4×1,9 cm, izrađena od bronce. Pohranjena je unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6941. Više u: T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 11; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 26, kat. br. 11.

²⁰⁸¹ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1986a, 52-53.

²⁰⁸² I. MIRNIK, 1987, 86.

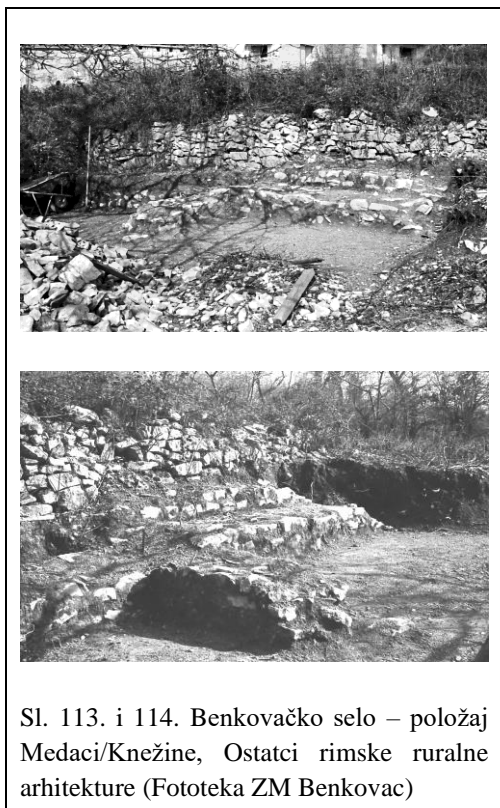
²⁰⁸³ Prema navodima vlasnika poljoprivrednih zemljišta prilikom obrade istih na više su pozicija evidentirani ostatci zidova, ulomci keramike, novac i dr. nalazi iz rimskog razdoblja. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 216.

²⁰⁸⁴ Lokalitet se dijelom prostire unutar nekadašnjih k.č. 643, 645, 650, 651/1, 652/1 i 672 k.o. Benkovac smještenih 300 do 400 m zapadno od arheološkog lokaliteta Ponaiti, koje se nalaze u privatnom vlasništvu više posjednika. Više u: Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*, 2-3; M. SAVIĆ, 2012, 215-216.

²⁰⁸⁵ Prema navodima mještana navedenom su prilikom na lokalitetu evidentirani ostatci crkve. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 216-217.

²⁰⁸⁶ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac – *Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu*; M. SAVIĆ, 2012, 216.

arhitekture na lokalitetu dobivene su tijekom 1983. godine prilikom raščišćavanja zemljišta sjeverno od obiteljske kuće Save Medaka. Navedenom su prilikom na lokalitetu evidentirana

Sl. 113. i 114. Benkovačko selo – položaj Medaci/Knežine, Ostaci rimske ruralne arhitekture (Fototeka ZM Benkovac)

dva međusobno okomita zida. Prvi zid smjera pružanja istok – zapad, dug oko 10 m i širok 0,70 m, i drugi smjera pružanja sjever – jug, dug 1,60 m i širok 0,60 m, koji su zatvarali prostoriju nepoznatih dimenzija i namjene. Zidovi prostorije su s unutarnje strane bili ožbukani višeslojnom žbukom. Unutar istraženih dijelova evidentirani su ostatci podnice izvedene od hidraulične žbuke (Sl. 113.). Uz istočni zid naknadno je dozidan dvostruki zid debljine 15 cm koji je evidentiran u dužini od 2,70 metra. Ostatci objekta najvjerojatnije su se protezali prema sjeveru ispod veće gomile kamena (Sl. 113. i 114.). Vlasnik zemljišta je nad ostacima arhitekture naknadno nadozidao zidove za potrebe pušnice (vatrene kuće).²⁰⁸⁷ Prilikom strojne obrade zemljišta

sjeverno od navedenih ostataka tijekom 2008. godine, unutar površine 20×10 m, evidentiran je obrađeni kamen sa žbukom, ulomci keramike, krovnih opeka, kupa kanalice i okruglih opeka²⁰⁸⁸ koje su se koristile za izradu stupova koji su nosili podnicu hipokausta.

Sljedeći lokalitet smjestio se unutar poljoprivrednog zemljišta koje se pruža južno i zapadno od obiteljskih kuća Žeželj na položaju **Brežine** (KA 203). Na lokalitetu je prije Drugog svjetskog rata prilikom obrade zemljišta pronađena građevinska opeka koja se koristila za izradu podnica u tehnici *opus spicatum*, kamen s tragovima žbuke, garež i četiri novčića iz rimskog razdoblja.²⁰⁸⁹ Oko 300 m južno od lokaliteta Brežine, unutar poljoprivrednog zemljišta na položaju **Ćiritovac** (KA 204), prilikom obrade zemlje evidentiran je obrađeni kamen i kamen s tragovima žbuke te veća količina ulomaka keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog

²⁰⁸⁷ M. SAVIĆ, 2012, 217.

²⁰⁸⁸ M. SAVIĆ, 2012, 217.

²⁰⁸⁹ Podatci su prikupljeni od strane vlasnika zemljišta Rajka Žeželja. Prema navodima M. Savića, autor je prikupljenu arheološku građu dobio na uvid 1980. godine, no bez mogućnosti otkupa ili snimanja istog. Više u: M. SAVIĆ, 2012, 220.

razdoblja evidentirani su i unutar okolnih suhozidnih ograda.²⁰⁹⁰

Ostatci zidova i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja evidentirani su unutar privatnih poljoprivrednih površina u blizini **bunara Rljić** (KA 205), smještenog oko 400 m sjeverno od kaštela Benković u Benkovcu i oko 80 m južno od županijske ceste Ž6049 Benkovac – Kula Atlagić.²⁰⁹¹ Cijelo područje uokolo bunara, s poljoprivrednim površinama koje se protežu prema sjeveru, nosi toponim Bedrovac. Unutar poljoprivrednog zemljišta na granici parcela D. Marina i S. Žeželja evidentirane su dvije kamene gomile s obrađenim kamenom, ulomcima krovnih opeka, imbreksa i dijelovima poda izrađenog u

Sl. 115. Benkovačko Selo – Bunar Rljić, Poklopac sarkofaga (Fototeka ZM Benkovac)

tehničici *opus spicatum*. S istog položaja potječe nalaz keramičkog utega stožastog oblika dok iz vinograda u vlasništvu S. Žeželja potječe fibula tipa *aucissa*.²⁰⁹² Uz bunar Rljić je do Domovinskog rata, u funkciji pojila za stoku, stajao poklopac sarkofaga (NS 115, Sl. 115.) izrađen od lokalnog vapnenca u obliku dvoslivnog krova s bočnim akroterijima. Poklopac, slično kao i

primjerak s Veleševa, nije dovršen do kraja. Najvjerojatnije je proizvod domaće radionice. N. Cambi sarkofag povezuje uz ostatke arhitekture evidentirane u blizini bunara u sklopu koje je mogao biti podignut mauzolej, no u isto vrijeme ne isključujući mogućnost da je mogao biti dopremljen s nekropole Aserije. Spomenik se datira u razdoblje kasnog principata odnosno u 3. stoljeće.²⁰⁹³ Prema podacima dostupnim u literaturi, ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se unutar poljoprivrednog zemljišta Vidića, smještenog oko 500 m zapadno od bunara Rljić.²⁰⁹⁴

Na krajnjem zapadnom dijelu teritorijalne zajednice Aserijata, na granici sa susjednom teritorijalnom zajednicom Nedita, razvilo se današnje naselje **Kula Atlagić**. Prve podatke o ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja na području naselja donosi L. Marun prema kojem je na položaju Diglić, u blizini nove pravoslavne crkve sv. Nikole, pronađen

²⁰⁹⁰ M. SAVIĆ, 2012, 220-221.

²⁰⁹¹ Prema N. Cambiju riječ je o ostacima *villae rustice*. Više u: N. CAMBI, 1993, 50, bilj. 132; M. SAVIĆ, 2012, 221.

²⁰⁹² M. SAVIĆ, 2012, 222-223, Sl. 35.

²⁰⁹³ N. CAMBI, 1993, 50, T. IX.

²⁰⁹⁴ M. SAVIĆ, 2012, 221.

ulomak natpisa iz rimskog razdoblja²⁰⁹⁵ dok je nekoliko stotina metara južno i sjeveroistočno od crkve evidentiran veći broj zidova i ulomaka krovnih opeka²⁰⁹⁶ koji upućuju na postojanje rimske ruralne arhitekture. Podrobniji podatci bilo o natpisu bilo o ostacima arhitekture nisu poznati. Ostaci rimske ruralne arhitekture na području naselja evidentirani su tijekom 1986. godine u sklopu projekta rekognosciranja sjeverne Dalmacije, no detaljniji podatci o mikrolokaciji istih nisu poznati.²⁰⁹⁷ S nepoznata položaja iz naselja potječe nalaz novca cara Klaudija (41.-54.)²⁰⁹⁸ dok s obradivog poljoprivrednog zemljišta smještenog južno od naselja potječe ulomak zavjetnog žrtvenika (ZS 27) podignutog u čast boga Jupitera. Spomenik se datira u razdoblje ranog principata.²⁰⁹⁹ Iz teksta natpisa razvidno je da spomenik podiže Voltisa, oslobođenica Caminisa. Obadvije osobe na spomeniku lokalnog su liburnskog podrijetla.²¹⁰⁰

Nekoliko stotina metara sjeverno od stare crkve sv. Nikole s pripadajućim grobljem, na blagoj padini okrenutoj prema jugu, unutar obradivih poljoprivrednih površina u

Sl. 116. Kula Atlagić – položaj Dočić Maglova, Ostaci bazena s podnicom izvedenom u tehnici *opus spicatum* (Fototeka ZM Benkovac)

vlasništvu Nikole Maglova smjestio se lokalitet poznat pod nazivom **Dočić Maglova** (KA 206). Teren sjeverno i istočno od lokaliteta naglo se uzdiže. Prilikom obrade zemljišta za potrebu sadnje vinograda u istočnom dijelu lokaliteta evidentirani su ostaci bazena, dimenzija 3×2 m, sa zidovima sačuvanim do visine od 60 centimetara. Podnica bazena blago je zakošena i izvedena u tehnici *opus spicatum* (Sl. 116.). Po sredini

podnice evidentirana je ...*dublja zdjela od isklesanog kamena...* koja je najvjerojatnije služila za skupljanje taloga. U blizini bazena pronađen je ulomak pitosa²¹⁰¹ i veća količina ulomaka krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Uz ostatke bazena, na lokalitetu su evidentirani dijelovi zidova i veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput ulomaka

²⁰⁹⁵ L. MARUN, 1998, 136.

²⁰⁹⁶ L. MARUN, 1998, 227.

²⁰⁹⁷ Š. BATOVIĆ – J. CHAPMAN, 1987, 177.

²⁰⁹⁸ I. MIRNIK, 1987, 89.

²⁰⁹⁹ M. SUIĆ, 1952a, 236, br. 5, Sl. 2; J. MEDINI, 1976, 188, br. 5; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2141; M. SINOBAD, 2010, 154, 164, 197, kat. br. 107; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 435-436, kat. br. 106.

²¹⁰⁰ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2141; M. SINOBAD, 2010, 154.

²¹⁰¹ M. SAVIĆ, 2012, 184.

keramike, stakla, olovna cijev, opeka kvadratičnog oblika, ulomka baze i gornjeg dijela stupa, obrađenog kamena sa i bez žbuke i većih ulomaka žbuke.

Sljedeći lokalitet smjestio se oko 200 m istočno od crkve sv. Nikole s pripadajućim grobljem i oko 500 m jugoistočno od položaja Dočić Maglova na položaju **Grudine Vidića** (KA 207). Na lokalitetu je unutar suhozidom ograđenih poljoprivrednih površina, na površini dimenzija 80×50 m, te unutar okolnih suhozidnih ograda evidentiran obrađen kamen sa i bez žbuke te ulomci krovnih opeka i imbreksa. S lokaliteta potječe nalaz novca iz razdoblja cara Dioklecijana²¹⁰² i ulomci skulpture izrađene od kamena.²¹⁰³

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja ostataka ranoromaničke crkve sv. Petra,²¹⁰⁴ smještene unutar polja južno od središnjeg dijela naselja, u sekundarnoj upotrebi su kao spolije u zidovima crkve pronađeni ulomci dvaju natpisa (NS 116 i OS 7)²¹⁰⁵ i sedam različitih arhitektonskih ulomaka²¹⁰⁶ iz rimskog razdoblja. Uz navedene nalaze, prilikom istraživanja pripadajuće nekropole pronađena su dva brončana novčića datirana u 4. stoljeće.²¹⁰⁷ Evidentirani nalazi upućuju na zaključak da su se ispod ili u neposrednoj blizini crkve nalazili ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja. No prema objavljenim rezultatima istraživanja, na lokalitetu nisu evidentirani kulturni ostatci koji bi se mogli povezati s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja.²¹⁰⁸ Zapadno od crkve sv. Petra, na površini 20×20 m, vidljivi su ostatci arhitekture koji se pripisuju templarskom hospiciju s kraja 12. stoljeća koji se spominje u povijesnim izvorima.²¹⁰⁹ Među nalazima posebno treba izdvojiti ulomak nadvratnika s djelomično sačuvanim natpisom podignutim u čast boga Libera (OS 7), sekundarno iskorištenim kao prag vrata crkve, koji svjedoči o postojanju Liberova svetišta u neposrednoj blizini crkve sv. Petra. Izuzev natpisa, svetištu su mogli pripadati arhitektonski ulomci poput arhitrava,²¹¹⁰ friza,²¹¹¹ akroterija,²¹¹² nadvratnika,²¹¹³ dva

²¹⁰² I. MIRNIK, 1987, 89.

²¹⁰³ Ulomci su pronađeni prije Drugog svjetskog rata. Više na: <http://www.kulaatlagic.com/istorijat/selo/istorijski-tragovi/43-arheologija-kula-atlagic.html> na dan 23. svibnja 2013. godine.

²¹⁰⁴ Istraživanja su provedena tijekom 1997. godine u sklopu konzervatorsko – restauratorskih radova na obnovi u Domovinskom ratu porušene crkve. Više u: M. PETRINEC, 2000, 219. i dalje; N. URODA, 2007, 214.

²¹⁰⁵ M. PETRINEC, 2000, 223. s pripadajućom fotografijom; N. URODA, 2007, 215, kat. br. 1. i 2; 232, Sl. 9. i 10.

²¹⁰⁶ N. URODA, 2007, 215-216, kat. br. 3-9; 232-234, Sl. 11-17.

²¹⁰⁷ T. ŠEPAROVIC, 2003, 47; 2011, 369, 373, kat. br. 1. i 2; 378, Sl. 1. i 2.

²¹⁰⁸ M. PETRINEC, 2000, 222; Prilikom objave rezultata u literaturi se pogrešno navodi da je riječ o ostacima crkve sv. Nikole. Više u: N. URODA, 2007, 224.

²¹⁰⁹ N. URODA, 2007, 225, bilj. 24; 226, bilj. 26.

²¹¹⁰ N. URODA, 2007, 215, kat. br. 3; 232, Sl. 11.

dovratnika²¹¹⁴ i profiliranog arhitektonskog ulomka²¹¹⁵ pronađeni tijekom istraživanja. Uz zavjetni natpis, kao građevni materijal u gradnji crkve, pronađen je ulomak liburnskog cipusa (NS 116).²¹¹⁶ Najbliži do danas evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture u blizini crkve sv. Petra smješteni su oko 1 do 1,5 km sjeverozapadno od crkve na položajima Grudine Vidića i Dočić Maglova, odnosno oko 1,3 km jugoistočno na položaju Opatija unutar kojeg su evidentirani kulturni ostatci iz rimskog i srednjovjekovnog razdoblja.²¹¹⁷ U Fototeci Zavičajnog muzeja Benkovac nalazi se nekoliko fotografija s devastiranim zidovima i obrađenim kamenom s položaja Opatija iz kojih, bez provođenja arheoloških istraživanja, nije moguće iznositi konkretnije zaključke o lokalitetu.

Jugozapadnu granicu teritorija Aserije sa susjednim teritorijom Nedinuma predstavlja područje današnjeg naselja **Šopot**. Na izduženom brijegu koji se proteže uz i istočno od bunara Kukalj s izvorom žive vode, oko 200 m zapadno od vojarnje u Benkovcu na granici k.o. Šopot, smjestio se lokalitet **Koruna** (KA 208).²¹¹⁸ Na poljoprivrednom zemljištu u privatnom vlasništvu, na površini cca 100×30 m, te u okolnim suhozidnim ogradama evidentirani su ostatci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Prema navodima lokalnog stanovništva prilikom gradnje obiteljske kuće u vlasništvu Nikole Rnjaka prije Drugog svjetskog rata evidentirani su zidovi, podovi i opeka čiji su dijelovi upotrebljeni kao građevni materijal za gradnju iste te za podizanje okolnih suhozida. Na parceli istočno od navedene obiteljske kuće i danas su na površini vidljivi ulomci krovnih opeka, žbuke i keramike. Uz navedene ostatke prema navodima Nikole Rnjaka prilikom obrade zemljišta za potrebe sadnje vinograda devastiran je veći broj grobova, od kojih se u jednom nalazilo devet lubanja.²¹¹⁹ Prilikom iskopa zemlje za septičku jamu uz obiteljsku kuću tijekom 1983. godine evidentiran je grob u amfori sa skeletnim ostacima djeteta (GR 68)²¹²⁰ i pet brončanih narukvica na lijevoj ruci *in situ* kao priložima.²¹²¹ Uz navedeni, oko 20 m istočno

²¹¹¹ N. URODA, 2007, 215, kat. br. 4; 233, Sl. 12.

²¹¹² N. URODA, 2007, 215-216, kat. br. 5; 233, Sl. 13.

²¹¹³ N. URODA, 2007, 216, kat. br. 6; 233, Sl. 14.

²¹¹⁴ N. URODA, 2007, 216, kat. br. 7. i 9; 234, Sl. 15. i 17.

²¹¹⁵ N. URODA, 2007, 216, kat. br. 8; 234, Sl. 16.

²¹¹⁶ M. PETRINEC, 2000, 223. s pripadajućom fotografijom.; N. URODA, 2007, 215, kat. br. 2; 232, Sl. 10.

²¹¹⁷ M. SAVIĆ, 2012, 224.

²¹¹⁸ M. SAVIĆ, 2012, 224.

²¹¹⁹ M. SAVIĆ, 2012, 224-225.

²¹²⁰ M. SAVIĆ, 2012, 225, Sl. 36.

²¹²¹ M. SAVIĆ, 2012, 225-226, Sl. 37.

evidentiran je još jedan grob izrađen od kamenih ploča u obliku škrinje (GR 69) sa skeletnim ostatcima pokojnika.²¹²² Grobovi se datiraju u razdoblje kasne antike. Pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja evidentirana je i na makadamskom putu istočno od bunara Kukalj gdje je, uz obrađeni kamen, žbuku i ulomke krovnih opeka, pronađen novac cara Maksimilijana (286.-305.).²¹²³ Ostatci arhitekture, pokretne arheološke građe i grobova na položaju Koruna upućuju na zaključak da se u blizini bunara Kukalj u kasnoj antici razvio objekt nepoznatih dimenzija i namjene iz rimskog razdoblja.

Jugoistočno od Benkovca nalazi se naselje **Perušić Benkovački** unutar kojeg se na

Sl. 117. Perušić – položaj Prikače, Reljefni prikaz glave Dioniza, ZM Benkovac (Foto: M. JURJEVIĆ)

nekoliko položaja ubiciraju ostatci rimske ruralne arhitekture. Prema podacima dostupnim u literaturi, oko 500 južno od lokaliteta Buković – Veleševo, na položaju podvornica Ljutića u Gornjem Perušiću evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja,²¹²⁴ no detaljniji podaci o istima nisu poznati. S druge pak strane, pojedini autori na području naselja pretpostavljaju ostatke *pagusa* iz rimskog razdoblja,²¹²⁵ no na temelju dosadašnjih spoznaja o ostacima arhitekture i slučajnih nalaza pokretne arheološke građe nema dokaza za navedene

tvrdnje. S položaja Prikače potječe nalaz reljefnog prikaza glave Dioniza unutar profiliranog kvadratnog polja sačuvanog s tri strane (Sl. 117.).²¹²⁶

Izuzetno ostataka arhitekture, s područja naselja potječu nalazi tri nadgrobna spomenika koji svjedoče o kontinuitetu sahranjivanja u prvim stoljećima rimske uprave na istočnoj jadranskoj obali. Do Domovinskog rata kao krstionica u crkvi Uznešenja Blažene Djevice Marije služio je liburnski cipus aserijatske skupine (NS 117) koji se datira u razdoblje ranog principata.²¹²⁷ Unutar zida staje mjesnog župnika u Perušiću u drugoj polovici 19. stoljeća pronađen je ulomak nadgrobnog spomenika (NS 118), koji se datira u

²¹²² M. SAVIĆ, 2012, 225.

²¹²³ M. SAVIĆ, 2012, 225, 227.

²¹²⁴ M. SAVIĆ, 2012, 175.

²¹²⁵ Ž. MILETIĆ, 2003, 412.

²¹²⁶ M. SAVIĆ, 2012, 218, Sl. 31; 220.

²¹²⁷ CIL III, 2853; I. FADIĆ, 1991, 212, 236-237, 243, 265, kat. br. 29; 292, T. VIII, 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2251; Z. SERVENTI, 2014, NS 376.

razdoblje kasnog principata²¹²⁸ i koji se povezuje s obližnjom Aserijom,²¹²⁹ dok su u istom razdoblju na položaju Gornje polje pronađeni ulomci sarkofaga (NS 119).²¹³⁰ Podrobniji podatci o uvjetima nalaza nisu poznati. Unutar zida mjesnog groblja bio je uzidan zavjetni žrtvenik (ZS 28) podignut u čast boga Silvana²¹³¹ dok je unutar Gradine u Perušiću pronađen još jedan zavjetni žrtvenik (ZS 29), bez navođenja imena božanstva.²¹³² Spomenici se datiraju u razdoblje ranog principata.

Na području susjednog naselja **Kožlovac**, na položaju **Podvornice – Milovac** (KA 209) prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, ispod postojećeg suhozida, evidentiran je pravilan zid s tragovima žbuke i ulomak kamenog bloka s utorom u obliku slova „T“²¹³³ koji su datirani u rimsko razdoblje. Na istom je zemljištu pronađen ulomak liburnskog cipusa aserijatske skupine (NS 120) koji se datira u razdoblje ranog principata.²¹³⁴ U prvoj polovici 20. stoljeća na području naselja pronađene su dvije stele (NS 121 i NS 122) koje se datiraju u razdoblje kasnog principata. Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate izuzev podatka da su pronađeni unutar hrpe kamenja na putu za Burnum.²¹³⁵

Krajnju istočnu granicu aserijatskog teritorija predstavlja područje današnjeg naselja **Lepuri** unutar kojeg je nađen veći broj pojedinačnih nalaza iz rimskog razdoblja poput srebrne fibule.²¹³⁶ Iako do danas nema izravnih arheoloških potvrda, ostatci rimske ruralne arhitekture najvjerojatnije su se nalazili **na položaju Dolac/Dočić** (KA 210) unutar kojeg je od druge polovice 19. stoljeća do danas pronađen veći broj ulomaka kamenih spomenika sepulkralne namjene²¹³⁷ kao i ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.²¹³⁸ S lokaliteta potječe ulomak nadgrobne stele (NS 123), datiran u razdoblje kasnog principata, koji je u drugoj polovici 19. stoljeća bio uzidan u kuću Bare i Josipa Pavlovića u

²¹²⁸ CIL III, 9952; F. BULIĆ, 1879a, 178, br. 34; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2394; Z. SERVENTI, 2014, NS 382.

²¹²⁹ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2394. na temelju CIL III, 9952.

²¹³⁰ Spomenik je naknadno premješten u dvorište obitelji Šarov u Benkovcu.; D. ALACHEVICH, 1879, 12.

²¹³¹ CIL III, 2848; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2249; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 437, kat. br. 117.

²¹³² CIL III, 9937; M. GLAVINIĆ, 1881, 82, br. 23; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2386; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 437, kat. br. 118.

²¹³³ Ostatci su evidentirani unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu Dušana Bašića pok. Laze tijekom 1980. godine.; Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

²¹³⁴ M. SUIĆ, 1952a, 234-235, br. 3.

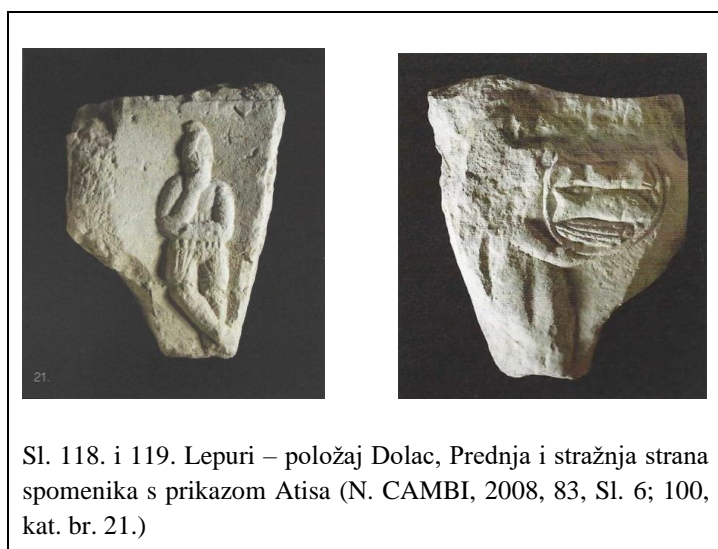
²¹³⁵ G. BERSA, 1923, 415-416.

²¹³⁶ Nalaz je pohranjen unutar Arheološkog muzeja Zadar. Više u: I. FADIĆ, 2004, 86.

²¹³⁷ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, Bb. 77-78; S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 59-61, 64-65, 67-71; I. FADIĆ, 1991, 212, 219, 243, 263, kat. br. 25; 291, T. VII, 2; 2004, 85.

²¹³⁸ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 55-73; I. FADIĆ, 2004, 85.

Lepurima,²¹³⁹ zatim ulomak nadgrobnog titulusa (NS 124), datiran u razdoblje kasne antike,²¹⁴⁰ i nadgrobnne are (NS 125), datirane u razdoblje kasnog principata.²¹⁴¹ Izuzev navedenih nadgrobnih spomenika, s lokaliteta potječe ulomak najvjerojatnije nadvratnika s reljefnim prikazom boga Merkura (NS 126), čija je izvorna funkcija predmet brojnih rasprava.²¹⁴² Naime, na bočnim stranicama spomenika vidljivi su ostatci žljebova i utora²¹⁴³ koji nedvojbeno svjedoče da je spomenik bio dio neke veće kompozicije koja je ukrašavala bilo hram podignut u čast navedenog božanstva bilo grobnu memoriju.²¹⁴⁴ Prema N. Cambiju spomenik je najvjerojatnije bio dio veće kompozicije, koja je ukrašavala nadvratnik sepulkralne edikule odnosno manjeg privatnog hrama, na što upućuje rustično izveden prikaz Merkura *Psychopompos*, voditelja duša u podzemlje.²¹⁴⁵ Prikaz boga Merkura na

nadgrobnim spomenicima na području Liburnije javlja se rijetko,²¹⁴⁶ no vrlo je čest motiv u drugim dijelovima Carstva.²¹⁴⁷ Uz opisani, na teritoriju Aserije do danas su evidentirana dva od kojih jedan na liburnskom cipusu.²¹⁴⁸ O rasprostranjenosti nekropole na položaju Dolac svjedoči slučajan nalaz zidanog groba s inhumiranim

ostalcima pokojnika (GR 70) i nalaz srebrne fibule s reljefnim prikazom vučice koja doji Romula i Rema,²¹⁴⁹ datirane u 2. stoljeće.²¹⁵⁰ U ruševinama nekadašnje crkvene kuće, tzv.

²¹³⁹ CIL III, 9950=13256; F. BULIĆ, 1879a, 177-178, br. 31; A. VUKIČEVIĆ, 1891, 18-19, br. 14; S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 58-61, sl. 7; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1020; Z. SERVENTI, 2014, NS 87.

²¹⁴⁰ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 61-62, Sl. 8; Z. SERVENTI, 2014, NS 522.

²¹⁴¹ I. FADIĆ, 2004, 74, 85-92, 94-96, Sl. 17. i 18; D. MARŠIĆ, 2005a, 36-37, Sl. 9; 38, Sl. 10; 39-40; Z. SERVENTI, 2014, NS 490.

²¹⁴² S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 64-66, Sl. 11; I. FADIĆ, 2004, 85; N. CAMBI, 2008, 84, 103, kat. br. 31. s pripadajućom fotografijom.

²¹⁴³ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 64.

²¹⁴⁴ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 64; N. CAMBI, 2008, 84.

²¹⁴⁵ Bog Merkur je prikazan bez detaljne obrade. Više u: S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 64-66, Sl. 11; I. FADIĆ, 2004, 85; N. CAMBI, 2008, 84, 103, kat. br. 31. s pripadajućom fotografijom.

²¹⁴⁶ I. FADIĆ, 2004, 80, bilj. 80.

²¹⁴⁷ Više u: Z. SERVENTI, 2014, 539. s primjerima.

²¹⁴⁸ Prikaz Merkura *Psychopompos* javlja se na nadgrobnom cipusu iz Aserije koji se datira u razdoblje ranog principata. Više u: I. FADIĆ, 2004, 77-78, 79, Sl. 5; 80, bilj. 80, Sl. 6; 91, 92-93.

²¹⁴⁹ Š. BATOVIĆ, 1962, 215-216, Sl. 1.

„skule“, smještene uz zapadni rub zaseoka Pavlovići oko 400 sjeveroistočno od položaja Dolac, evidentiran je ulomak spomenika (OS 15, Sl. 118. i 119.) s reljefnim prikazom tugujućeg Atisa na prednjoj i prikazom mitraičke pričesti na stražnjoj strani. Spomenik je datiran u 3. stoljeće.²¹⁵¹

Izuzev na položaju Dolac, arhitektonski ulomci, nadgrobni spomenik i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja evidentirani su na položaju i uokolo grobljanske **crkve sv. Martina** (KA 211) u Lepurima. Crkva je smještena sa sjeverne strane državne ceste DC56 Benkovac – Skradin. Tijekom zaštitnih istraživanja provedenih unutar ostataka crkve porušene u Domovinskom ratu²¹⁵² utvrđeno je da je tijekom starokršćanskog razdoblja, u 5. ili 6. stoljeću, u okviru najvjerojatnije prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja podignut sakralni objekt tzv. složenog tipa o čemu svjedoče i nalazi crkvenog namještaja.²¹⁵³ U vrijeme predromanike, tijekom 9. stoljeća, dolazi do obnove crkve. U isto vrijeme crkva je posvećena sv. Martinu.²¹⁵⁴ Uz ostatke crkvene arhitekture, na lokalitetu je istraženo preko 200 grobova od kojih je samo jedna grobnica s ostacima većeg broja inhumiranih pokojnika datirana u starokršćansko razdoblje.²¹⁵⁵ Kao građevinski materijal prilikom gradnje različitih faza crkve korišteni su arhitektonski dijelovi iz rimskog razdoblja poput stupova s kapitelima, kapitela i arhitrava.²¹⁵⁶ Do Drugog svjetskog rata kao stup oltara u crkvi sv. Martina služio je liburnski cipus aserijatske skupine (NS 127), datiran u razdoblje ranog principata.²¹⁵⁷ Tekst natpisa donosi ime L. Klodija koji je možda pripadnik imućne doseljeničke obitelji Klodija.²¹⁵⁸ Prema podacima koje donosi F. Bulić, u drugoj polovici 19. stoljeća unutar ogradnog zida groblja uz crkvu sv. Martina bio je uzidan ulomak nadgrobnog spomenika (NS 128) koji se povezuje s obližnjom Aserijom.²¹⁵⁹ Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih prilikom izgradnje lokalne vodovodne trase uz cestu

²¹⁵⁰ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 56. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, 192, bilj. 833.

²¹⁵¹ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 63-73, sl. 14. a, b; N. CAMBI, 2008, 82-83, Sl. 6; 100, kat. br. 21. s pripadajućom fotografijom; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2015, 142-143, br. 21; 157, 21a, 21b.

²¹⁵² Zaštitna arheološka istraživanja crkve provedena su tijekom 1997. i 1998. godine. Više u: N. JAKŠIĆ, 2000, 17-18; 2000a, 189. i dalje.

²¹⁵³ S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 74-75, Sl. 15. i 16; V. DELONGA, 1997, 307, Sl. 11; N. JAKŠIĆ, 2000a; A. UGLEŠIĆ, 2002, 68-69.

²¹⁵⁴ V. DELONGA, 1997, 308, Sl. 13. i dalje; N. JAKŠIĆ, 2000, 17-18; 2000a, 192. i dalje.

²¹⁵⁵ N. JAKŠIĆ, 2000a, 198.

²¹⁵⁶ N. JAKŠIĆ, 2000a, 195.

²¹⁵⁷ K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101; H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, Bb. 78, Sl. 54; M. SUIĆ, 1952, 67, Sl. 7; 71; I. FADIĆ, 1991, 212, 219, 243, 263, kat. br. 25; 291, T. VII, 2; S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 63-64, Sl. 10; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2713; 2010, 155, kat. br. 38; 202; Z. SERVENTI, 2014, NS 422.

²¹⁵⁸ A. KURILIĆ, 2010, 202.

²¹⁵⁹ F. BULIĆ, 1880, 147, br. 43.

Benkovac – Skradin unutar kanala dugog 31 m, smještenog između ceste i ogradnog zida groblja, evidentirani su dijelovi zidova koji se pripisuju ostacima objekta iz antičkog ili kasnoantičkog razdoblja. Uz ostatke zidova, tijekom istraživanja su prikupljeni ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja, kockice mozaika i veća količina ulomaka žbuke.²¹⁶⁰

Krajem 19. stoljeća s jugoistočne strane Gradine u **Vukšiću**, na zemljištu Jakova Radmila, fra Lujo Marun evidentirao je ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja, ulomke krovnih opeka i kockice mozaika (KA 212). Prema navodima vlasnika zemljišta, uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je prilikom sadnje vinograda evidentiran zidani kasnoantički grob s inhumiranim ostacima pokojnika koji su bili položeni na krovne opeke od kojih je jedna nosila pečat radionice *Pansiana*. Nalazi se dovode u izravnu vezu s ostacima ruralnog posjeda u podnožju Gradine.²¹⁶¹

6. 7. Teritorij Alverije (*Alveria*)

Na sjeveroistoku je teritorij Aserije graničio s područjem zajednice Alverita koje je, kako je navedeno u prethodnim poglavljima, obuhvaćalo područja današnjih naselja Brgud, Dobropoljci, Rodaljice i Bilinu protežući se na istok do Modrine i Biovčina sela, obuhvaćajući južni dio Nunića i Kolašca s ukupnom površinom od oko 10 km².²¹⁶²

U sjeveroistočnom dijelu današnjeg naselja **Brgud** početkom 20. stoljeća unutar bunara Škaljice bio je uzidan ulomak stele (NS 129), datirane u razdoblje kasnog principata.²¹⁶³ Tijekom terenskog pregleda **položaja Čikule** 1983. godine, smještenog u blizini lokalnog izvora,²¹⁶⁴ na površini lokaliteta su evidentirani ulomci krovnih opeka s djelomično sačuvanim pečatom radionica *Pansiana*²¹⁶⁵ i *Solonas* ili *Solonate*.²¹⁶⁶ Dok pečati

²¹⁶⁰ Zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta provedena su tijekom 2011. i 2012. godine. Više u: T. ALIHODŽIĆ, 2013, 606-607.

²¹⁶¹ L. MARUN, 1998, 67.

²¹⁶² S. ČAČE, 2003, 27; 2007, 53.

²¹⁶³ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 36, br. 8; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2719; Z. SERVENTI, 2014, NS 425.

²¹⁶⁴ Na području naselja nalazi se veći broj izvora i bunara sa stalnim izvorom vode (Škaljica, Čotruša, Balek i dr.) koji su se u prošlosti koristili za opskrbu vodom lokalnog stanovništva, ali i za napajanje stoke i navodnjavanje zemljišta. Iz podataka dostupnih u literaturi nije razvidno o kojem je izvoru riječ.

²¹⁶⁵ Ulomci su pohranjeni u antičkoj zbirci Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 2400 i 2401. Više u: M. ČURKOVIĆ, 2008, 73, 81, kat. br. 1. i 2.

²¹⁶⁶ Ulomci su pohranjeni u antičkoj zbirci Zavičajnog muzeja Benkovac pod inv. br. 2402 i 2403. Više u: M. ČURKOVIĆ, 2008, 73, 82, kat. br. 3. i 4.

proizašli iz radionice *Pansiana* zbog oštećenosti nisu tipološki određivi,²¹⁶⁷ pečati proizašli iz radionice *Solonas* proizvod su autohtone civitates *Solonates* smještene u obalnom dijelu nekadašnje italske VIII. regije, odnosno na području današnje regije Emilije, unutar koje su se sredinom 1. stoljeća proizvodile krovne opeke.²¹⁶⁸ S druge pak strane, na **položaju Tikule** evidentiran je nalaz novca iz razdoblja cara Konstantina I. (306./7.-363.).²¹⁶⁹ S obzirom na oskudne podatke o uvjetima nalaza pokretne arheološke građe, ista se za sada ne može povezati s ostacima bilo rimske ruralne arhitekture bilo nekropola iz rimskog razdoblja.

Za razliku od ostataka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja na području Brguda, materijalni ostaci iz rimskog razdoblja na području današnjeg naselja **Dobropoljci** su brojniji. U drugoj polovici 19. stoljeća zapadno od **crkve sv. Georgija** s pripadajućim grobljem evidentirani su ostaci arhitekture iz rimskog razdoblja (KA 213).²¹⁷⁰ Podrobniji podatci o lokalitetu nisu poznati. M. Suić donosi podatak o ostacima rimske ruralne arhitekture na više pozicija na području naselja ne precizirajući njihove mikrolokacije.²¹⁷¹ Istočno od gradine Jaruv, na položaju **Greblje**, unutar grobnog humka evidentirani su grobovi iz kasne antike (GR 71),²¹⁷² odnosno unutar poljoprivrednih obradivih površina grobovi na ravnom iz istog razdoblja.²¹⁷³ Uz ukope, prema navodima lokalnog stanovništva prilikom obrade zemljišta na lokalitetu su pronađene naušnice i fibule također datirane u razdoblje kasne antike²¹⁷⁴ koje najvjerojatnije pripadaju grobnim priložima. Izuzev na položaju Greblje, o kontinuitetu sahranjivanja unutar grobnih humaka na području naselja od željeznog do kasnoantičkog razdoblja svjedoče na više položaja evidentirani i djelomično istraženi grobni humci iz željeznog razdoblja, s kasnijim ukopima iz kasnoantičkog razdoblja i to na položaju **Gromila više djordina** (GR 72)²¹⁷⁵ i **Ivkovića** ili **Nunička gromila** (GR 73).²¹⁷⁶ Položaj Gromila više djordina nalazi se oko 500 m sjeveroistočno od ostataka rimske ruralne arhitekture evidentirane zapadno od crkve sv. Georgija odnosno Ivkovića gromila

²¹⁶⁷ M. ČURKOVIĆ, 2008, 73.

²¹⁶⁸ R. MATIJAŠIĆ, 1998, 63-64; J. MARDEŠIĆ, 2006, 102; M. ČURKOVIĆ, 2008, 73, bilj. 23; I. JURAS, 2011, 201, bilj. 19. i 20.

²¹⁶⁹ I. MIRNIK, 1987, 86.

²¹⁷⁰ J. ALACHEVICH, 1879, 41, br. 33, b; Š. BATOVIĆ, 1960, 79. i dalje; 1965, 286; Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

²¹⁷¹ M. SUIĆ, 1960, 205; 1981, 247, 281.

²¹⁷² Š. BATOVIĆ, 1960, 80. i dalje; B. MIGOTTI, 1991, 55-56, kat. br. 114.

²¹⁷³ Š. BATOVIĆ, 1960, 80. i dalje.

²¹⁷⁴ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

²¹⁷⁵ Š. BATOVIĆ, 1960, 82. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, GR 130.

²¹⁷⁶ Š. BATOVIĆ, 1960, 83; Z. SERVENTI, 2014, GR 131.

oko 1 km istočno, čime nije isključeno da su unutar gomila pokapani stanovnici koji su nastanjivali navedeni objekt tijekom kasne antike. Uz opisane, prilikom izgradnje suvremene prometnice kroz naselje devastiran je grobni humak unutar kojeg je pronađen rimski carski novac iz 4. stoljeća.²¹⁷⁷

S područja naselja potječu dva zavjetna žrtvenika (ZN 30²¹⁷⁸ i ZN 31), koji se datiraju u razdoblje ranog principata, od kojih je jedan podignut u čast božice Dijane (ZN 31).²¹⁷⁹ Okolnosti nalaza spomenika nisu poznate.

Prilikom istraživanja groblja na položaju Ogradice u današnjim **Rodaljicama**, smještenom oko 250 m sjeverno od zaseoka Šunići, evidentirano je šest zidanih kamenih grobova rađenih od obrađenog i djelomično obrađenog kamena bez korištenja veziva s ostacima inhumiranih pokojnika. Na temelju pokretne arheološke građe nekropola je datirana u 8. stoljeće. Unutar jednog od grobova pronađen je brončani novac iz rimskog razdoblja.²¹⁸⁰

Prilikom rekognosciranja područja današnjeg naselja **Biovčino selo** evidentirana je nekropola, epigrafski spomenici i manji prilozi iz grobova²¹⁸¹ odnosno ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.²¹⁸² Mikrolokacija nalazišta nije poznata.

6. 8. Teritorij Karina (*Corinium*)

Na sjeveru je teritorij rimskodobne Aserije graničio sa zajednicom Korinjana koja je u rimskom razdoblju obuhvaćala područje današnjih naselja Donji i Gornji Karin, Pridraga, Novigrad i dio Popovića. Unutar navedenih naselja na više su pozicija evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture, nadgrobni i zavjetni natpisi kao i pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Na temelju raspoloživih podataka na najužem teritoriju zajednice kojem pripada današnje naselje **Donji Karin** ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su unutar današnjeg Franjevačkog samostana s crkvom Bezgrešnog začeca Marijina (KA 214) i u vinogradu Nikole Ugrice (KA 215).

Franjevački samostan u Karinu s crkvom Bezgrešnog začeca Marijina (KA 214)

²¹⁷⁷ Š. BATOVIĆ, 1960, 84.

²¹⁷⁸ CIL III, 9902; J. ALACHEVICH, 1879, 29, br. 21; F. BULIĆ, 1882, 33; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2371; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 153.

²¹⁷⁹ CIL III, 13993; G. BERSA, 1900, 159, br. 4; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2481; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 157.

²¹⁸⁰ R. JURIĆ, 2002, 296.

²¹⁸¹ M. SUIĆ, 1960, 205.

²¹⁸² M. SUIĆ, 1981, 281.

smjestio se na lijevoj obali rijeke Karišnice, u blizini ušća u Karinsko more. U sklopu zaštitnih radova nad ostacima crkve Bezgrešnog začeca Marijina, koji su prethodili konzervatorsko – restauratorskim radovima na njenoj obnovi, tijekom 2005. godine u unutrašnjosti crkve su provedena zaštitna arheološka istraživanja čiji su rezultati objavljeni u vidu izvješća.²¹⁸³ Na različitim pozicijama unutar i izvan crkve evidentirani su dijelovi četiriju zidova koji zatvaraju najmanje tri prostorije nedefiniranih dimenzija i funkcija iz rimskog razdoblja. Istraženi zidovi, širine 70 do 75 cm zajedno s temeljnom stopom, sačuvani su do visine od 60 cm i položeni izravno na kamen živac. Vanjska lica zidova rađena su od priklesanog kamena s ispunom od ulomaka amorfnog kamena različite veličine i ulomaka krovnih opeka utopljenih u žbuku pomiješanu s većom količinom sitnih oblutaka. Stratigrafija zidova većim je dijelom poremećena recentnim ukopima i infrastrukturnim radovima unutar samostanskog sklopa.²¹⁸⁴ Ostaci su, na temelju pokretne arheološke građe, datirani u razdoblje od 1. stoljeća do kasne antike.²¹⁸⁵ Izuzev ostataka arhitekture, unutar Franjevačkog samostana nalaze se, bilo da su ugrađeni ili izloženi, tri nadgrobna spomenika iz rimskog razdoblja (NS 130 – NS 132) od kojih dva pripadaju cipusima aserijatske skupine (NS 130 i NS 131) i zavjetni žrtvenik posvećen bogu Liberu (ZS 32).²¹⁸⁶ Svi su spomenici datirani u razdoblje ranog principata. Okolnosti nalaza navedenih spomenika nisu poznate. Nadgrobni natpisi dovode se u vezu s nekropolom rimskodobnog Korinija (*Corinium*)²¹⁸⁷ iako se ne može odbaciti mogućnost da su, s obzirom na nalaze rimske ruralne arhitekture unutar današnjeg Franjevačkog samostana, pripadali manjoj nekropoli iz ranog principata podignutoj u sklopu objekta za potrebe sahranjivanja stanovnika istog.

Početak 20. stoljeća, uz nekadašnju pješačku stazu odnosno današnju suvremenu prometnicu Donji Karin – Popovići, **unutar vinograda u vlasništvu Nikole Ugrice** (KA 215)²¹⁸⁸ evidentirana je podnica izrađena od mozaika, ulomak kamene cijevi i ulomak donjeg dijela kipa. Na ulomku kipa razabire se reljefni prikaz ženske figure odjevene u dugu, nabranu haljinu (OS 16, Sl. 120.). Figura ima prekrižene noge. Lijevo od ženske figure nalazi se pas glave podignute prema gore, koji pije vodu koja pada prema dolje u obliku

²¹⁸³ J. VUČIĆ, 2006, 138. i dalje.

²¹⁸⁴ J. VUČIĆ, 2006, 141; 2006a, 305.

²¹⁸⁵ J. VUČIĆ, 2006, 138-147; 2006a, 304-305.

²¹⁸⁶ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 58; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2731; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 431, kat. br. 78.

²¹⁸⁷ Z. SERVENTI, 2014, 176.

²¹⁸⁸ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 23-26, Fig. 4.

Sl. 120. Donji Karin – vinograd Nikole Ugrice, Ulomak donjeg dijela kipa s reljefnim prikazom Nimfe sa psom (M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 36, Fig. 10.)

valova. Kip je interpretiran kao prikaz Nimfe sa psom.²¹⁸⁹ Ostatci se mogu povezati s ostacima rimske ruralne arhitekture unutar koje se najvjerojatnije nalazila fontana s reljefnim ukrasom Nimfe i psa.

Na širem području Donjeg Karina na više je pozicija pronađen veći broj nadgrobnih spomenika za koje nisu poznati uvjeti nalaza poput četiri nadgrobnog spomenika evidentirana unutar dvorišta obitelji Ivaniš,²¹⁹⁰ jednog unutar ruševina crkve sv. Marka/sv. Nikole,²¹⁹¹ nadgrobnog spomenika uzidanog u bunar Tokinac,²¹⁹² zatim spomenika s privatnog zemljišta u blizini bunara Tokinac²¹⁹³ i ulomka pronađenog u blizini bunara Kosterovac između Donjeg Karina i Pridrage.²¹⁹⁴ Na

temelju dosadašnjih spoznaja o rasprostranjenosti rimske ruralne arhitekture na teritoriju rimskodobnog Korinija navedeni nadgrobnici ne mogu se povezati s ostacima istih te najvjerojatnije izvorno pripadaju nekropoli samog središta naselja.²¹⁹⁵ Izuzev nadgrobnih spomenika na užem području samog Karina, uz zavjetni natpis koji je pohranjen unutar Franjevačkog samostana, na području naselja su pronađena još dva zavjetna natpisa, ZS 33 i ZS 34. Prvi spomenik posvećen Jupiteru (ZS 33) pronađen je unutar privatnog zemljišta u vlasništvu Stevana Lakića, oko 180 m južno od pravoslavne crkve sv. Ćirila,²¹⁹⁶ dok okolnosti nalaza drugog spomenika posvećenog Latri (ZS 34) nisu poznate.²¹⁹⁷ Indikativno je da oba spomenika u vrijeme ranog principata podižu pripadnici obitelji *Calpurnii* čiji se gentilicij javlja i na liburnskom cipusu pronađenom u ruševinama crkve sv. Marka/sv. Nikole

²¹⁸⁹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 36, Fig. 10.

²¹⁹⁰ CIL III, 2896=9978; I. FADIĆ, 1991, 235, 240, 243, 245, 269-271, kat. br. 38, 39, 40. i 41; 296, T. XII, 3, 4, 5. i 6; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2800, 2801 i 2802; Z. SERVENTI, 2014, NS 743, 744 i 745.

²¹⁹¹ CIL III, 9976; F. BULIĆ, 1879a, 114, br. 21; I. FADIĆ, 1991, 233, 237, 243, 271, kat. br. 42; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1081; 2010, 153, kat. br. 30, 197-199; Z. SERVENTI, 2014, NS 137.

²¹⁹² CIL III, 9975; M. GLAVINIĆ, 1880, 98, br. 29; F. BULIĆ, 1889, 51; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1080; Z. SERVENTI, 2014, NS 136.

²¹⁹³ Spomenik je pronađen na zemljištu Tome Lakića, u blizini položaja Tokinac. Krajem 19. stoljeća se nalazio u posjedu Tome Lakića. Više u: CIL III, 9974; F. BULIĆ, 1879a, 145, br. 28.

²¹⁹⁴ CIL III, 9981; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2418; Z. SERVENTI, 2014, NS 740.

²¹⁹⁵ Više o problematici vezanoj za rasprostranjenost nekropole u: Z. SERVENTI, 2014, 175-176.

²¹⁹⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 33, Fig. 5; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2730; M. SINOBAD, 2010, 157, 164, 199, kat. br. 118; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 432, kat. br. 80.

²¹⁹⁷ CIL III, 9970; F. BULIĆ, 1885, 97; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2410; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 431, kat. br. 76.

također datiranog u razdoblje ranog principata.²¹⁹⁸ Gentilicij *Calpurnius* javlja se na većem broju natpisne građe na području Liburnije i zapadne Istre.²¹⁹⁹ Rimska obitelj Kalpurnija je uz obitelj Oktavija još u vrijeme Republike imala snažan utjecaj na području Histrije i Liburnije²²⁰⁰ dok se u vrijeme Carstva gentilicij *Calpurnius* na području južne Liburnije javlja na natpisnoj građi s teritorija Nadina, Pridrage/Novigrada (NS 136), Karina (ZS 34) i Zelengrada (ZS 40). Pretpostavlja se da su pripadnici obitelji u blizini današnje uvale Caske na otoku Pagu najvjerojatnije posjedovali imanja.²²⁰¹ S teritorija Liburnije potječe čak sedam spomenika sa spomenom navedenog gentilicija od kojih je pet sepulkralnog karaktera.²²⁰² Na temelju analize imenskih obrazaca, I. Fadić smatra da su pripadnici obitelji *Calpurnii* na području Liburnije domorodačkog, oslobođeničkog podrijetla dok su u srednjoj Dalmaciji nosioci navedenog gentilicija Italici.²²⁰³ S druge pak strane, A. Kurilić smatra da ne postoje nedvojbene činjenice na temelju kojih se može sa sigurnošću utvrditi jesu li domorodačkog ili doseljeničkog podrijetla.²²⁰⁴ Većina spomenika s navedenim gentilicijem datira se u rani principat.²²⁰⁵

Na položaju **Slana/sv. Vid**²²⁰⁶ (KA 216), u središnjem dijelu naselja **Gornji Karin**, evidentirani su kulturni ostatci koji se datiraju od rimskog do kasnosrednjovjekovnog razdoblja. Krajem 19. stoljeća na lokalitetu su evidentirani ulomci krovnih opeka s različitim inačicama pečata radionice *Pansiana*.²²⁰⁷ Tijekom izvođenja infrastrukturnih radova 2017. godine na lokalitetu su pronađeni ulomci crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja.²²⁰⁸ Na istom je položaju tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja 1999. godine evidentiran veći broj kasnosrednjovjekovnih grobova.²²⁰⁹ Godine 2018. na lokalitetu su

²¹⁹⁸ Tekst natpisa glasi: *D(is) M(anibus) / C. Calpurnio / Polioni [abavo], / C. Calpurnio / 5 Maximo avo, / C. Calpurnio / Polioni Sexti/liae Proculae / parentibus, / 10 L. Calpurnio Polio/ni fratri, L. Cal/ purnius Ag[ape?]tus*. Spomenik je danas zagubljen. Više u: CIL III, 9976; F. BULIĆ, 1879a, 114, br. 21; I. FADIĆ, 1991, 233, 237, 243, 271, kat. br. 42; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1081; 2010, 153, kat. br. 30; 197-199; Z. SERVENTI, 2014, NS 137.

²¹⁹⁹ I. FADIĆ, 1991, 233, bilj. 42.

²²⁰⁰ I. FADIĆ, 1991, 240, bilj. 114.

²²⁰¹ Više u: A. KURILIĆ, 1999, 77-78, 93, kat. br. 2625, 2626 i 2627.

²²⁰² I. FADIĆ, 1991, 233; Više u: A. KURILIĆ, 1999, 51, kat. br. 2538-2540, kat. br. 2542-2543 i 2677.

²²⁰³ I. FADIĆ, 1991, 233, bilj. 44.

²²⁰⁴ A. KURILIĆ, 2010, 197-199.

²²⁰⁵ I. FADIĆ, 1991, 233, bilj. 45.

²²⁰⁶ U široj stručnoj literaturi na položaju Slana ubiciraju se ostatci crkve posvećene sv. Vidu. Više u: I. ANDROVIĆ, 1909, 84-85; S. BAČIĆ, 2000, 40, bilj. 50.

²²⁰⁷ A. VUKIČEVIĆ, 1891, 19.

²²⁰⁸ Osobni uvid na lokalitetu tijekom 2017. godine.

²²⁰⁹ J. VUČIĆ, 2006, 145, bilj. 19.

započela sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih je, kao građevinski materijal jednog od ostataka djelomično istraženih zidova sakralnog objekta, pronađen ulomak zavjetnog

žrtvenika iz rimskog razdoblja (ZS 35) sa sačuvanom posvetnom formom *V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (Sl. 121.). S obzirom da nedostaje gornji dio spomenika nije moguće odrediti u čast kojem je božanstvu spomenik podignut.²²¹⁰ Uz ulomak natpisa, u recentnom su razdoblju na lokalitetu evidentirana tri ulomka krovnih opeka s različitim inačicama pečata radionice *Pansiana*, proizvedene za vrijeme cara Nerona (54.-68.).²²¹¹ S obzirom da se na lokalitetu od 2018. godine provode sustavna arheološka istraživanja

za očekivati je rasvjetljavanje kronoloških odnosa među pojedinim fazama gradnje objekata s pripadajućom nekropolom.

Prema podacima dostupnim u literaturi početkom 20. stoljeća na području današnjeg naselja Kruševo na više su položaja u okolišu bili vidljivi tragovi rimskodobne komunikacije koja je od Cvijine gradine preko središnjeg dijela naselja vodila preko podnožja Škrbine glavice i kuća Šimurina prema današnjem predjelu Ribnica koje se prostire uz istočne obale Karinskog ždrila. Komunikacija se, u nivou nekadašnje skele, nastavljala na suprotnu zapadnu stranu Ždrila odakle se pružala u smjeru juga prema posjedu Prtora u Pridrazi. Tragovi komunikacije bili su vidljivi do lokalne ceste Karin – Pridraga. Uz komunikaciju, na samom poluotoku, u blizini rta Vozarica evidentirani su ostatci arhitekture koji su pripisani naselju iz rimskog razdoblja,²²¹² no za navedenu tvrdnju do danas nema arheoloških dokaza.

Ostatci rimske ruralne arhitekture na području današnjeg naselja **Pridraga** pretpostavljaju se na prostoru današnje **crkve sv. Martina**, no konkretnih arheoloških dokaza za navedene pretpostavke nema, dok su na obližnjem položaju Dolac –

²²¹⁰ Istraživanja lokaliteta provode se od mjeseca rujna 2018. godine pod vodstvom autorice u svojstvu kustosice Zavičajnog muzeja Obrovac. S obzirom da je lokalitet smješten u središtu Gornjeg Karina, u dogovoru s nadležnim Konzervatorskim odjelom Ministarstva kulture, nakon dokumentacije pozicije nalaza spomenik je izvađen i pohranjen unutar Zavičajnog muzeja Obrovac.

²²¹¹ Jedan ulomak je pronađen prilikom terenskog pregleda položaja sv. Vid tijekom 2018. godine dok su dva pronađena tijekom sustavnih arheoloških istraživanja lokaliteta u kampanji 2019. godine. Dokumentacija Zavičajnog muzeja Obrovac.

²²¹² M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 13-14, Fig. 23-24.

Manastirine/Mijovilovac (KA 217) sa sigurnošću potvrđeni. Naime, u domaćoj stručnoj literaturi uvriježeno je mišljenje da je crkva sv. Martina, izgrađena u vrijeme ranobizanskog razdoblja tijekom 6. stoljeća, podignuta nad ostacima prethodne arhitekture nepoznate namjene iz rimskog razdoblja.²²¹³ Sakralni kompleks je izgrađen kroz dvije građevinske faze. Starijem horizontu pripadaju ostaci crkve s jednobrodnom naosom i trolisnim prezbiterijem dok su u mlađem dodane ostale prostorije.²²¹⁴ Crkva pripada tipu s trikonhalnim istočnim dijelom, a najbliže analogije su ostaci starokršćanske crkve u Bilicama kraj Šibenika.²²¹⁵ Na temelju nalaza ulomaka crkvenog namještaja vidljivo je da je crkva obnovljena tijekom predromanike odnosno kasnije u vrijeme hrvatskih narodnih vladara.²²¹⁶ Uz crkvu se veže nadgrobni spomenik (NS 136) koji je mogao pripadati nekropoli koja se razvila uz ostatke rimske ruralne arhitekture evidentirane na položaju Mijovilovac. Natpis donosi ime pripadnice obitelji Kalpurnija, *Calpurnia Volaesa*, nomena senatorske obitelji *Calpurnii Pisones* koji se često, kako je već navedeno, javlja na epigrafskim spomenicima na području Istrije i Liburnije.²²¹⁷ Oko 300 m južno od crkve evidentirano je groblje datirano u razdoblja kasne antike²²¹⁸ dok su unutar Arheološkog muzeju u Zadru pohranjena dva ulomka starokršćanskih sarkofaga koja potječu s područja naselja, no okolnosti kao niti mikrolokacija nalazišta nisu poznati.²²¹⁹ Prema podacima koje donosi S. Gunjača, na više pozicija izvan ogradnog zida groblja uokolo crkve sv. Martina sredinom 20. stoljeća evidentirani su ostaci zidova, no detaljniji podatci o istima nisu poznati.²²²⁰

Oko 300 m sjeveroistočno od crkve sv. Martina na položaju Dolac²²²¹ nalazi se kompleksan arheološki lokalitet **Manastirine/Mijovilovac** (KA 217) s kontinuitetom korištenja prostora od 1. stoljeća do ranog srednjeg vijeka. Iako su na lokalitetu u nekoliko

²²¹³ Starokršćansku fazu u izgradnji crkve, uz evidentiranu tlocrtnu situaciju, potvrđuju nalazi ulomaka crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja. Više u: S. GUNJAČA, 1952, 227; 1963, 25. i dalje; P. VEŽIĆ, 1986, 171-172, Foto 7. i 8, T. 6, 3; A. UGLEŠIĆ, 2016, 164.

²²¹⁴ P. VEŽIĆ, 1986, 171-172, Foto 7. i 8, T. 6, 3; A. UGLEŠIĆ, 2016, 166. s popisom literature.

²²¹⁵ S. GUNJAČA, 1963, 7. s pripadajućim tlocrtima sakralnih građevina; 25; A. UGLEŠIĆ, 2006, 34-38, sl. 27; A. MIŠKOVIĆ, 2015, 13. i dalje, Sl. 13.

²²¹⁶ S. GUNJAČA, 1963, 8; A. UGLEŠIĆ, 2006, 167. s popisom literature.

²²¹⁷ Više u: A. KURILIĆ, 1999, 51, kat. br. 2538-2540 i 2542-2543; 77-78, 93, kat. br. 2625, 2626, 2627 i 2677.

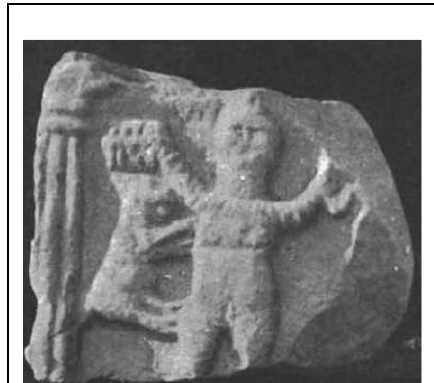
²²¹⁸ B. MIGOTTI, 1991, 42, kat. br. 70.

²²¹⁹ A. UGLEŠIĆ, 2006, 166, bilj. 8.

²²²⁰ S. GUNJAČA, 1963, 26.

²²²¹ Toponim Dolac označava srednjovjekovni naziv za područje današnjeg naselja Pridraga i dijela naselja Novigrad (položaj Podanci) formiranog u neposrednoj blizini crkve sv. Martina i izvora Lupoglavac. Više u: S. GUNJAČA, 1963, 9. i dalje.

navrata, u razdoblju od 1940. do 2003. godine, provedena arheološka istraživanja²²²² rezultati istih do danas nisu sistematizirani i objavljeni u cijelosti. Lokalitet se smjestio unutar plodnih obradivih površina u blizini bunara Lupoglavac sa stalnim izvorom vode s jedne odnosno na sjecištu lokalnih puteva s druge strane, na krajnjem sjeverozapadnom rubu današnjeg naselja Pridraga. Najstarijoj fazi izgradnje pripadaju ostatci zidova sačuvanih u temeljnoj stopi (zidovi *a*, *b*, *h* i *i*) koji su pripadali većem objektu nepoznate funkcije i

Sl. 122. Pridraga – položaj Dolac, Ulomak s reljefnim prikazom Atisa (K. PRIJATELJ, 1954, 79, Sl. 17.)

dimenzija iz rimskog razdoblja, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok.²²²³ Izgradnja objekta se datira u 1. stoljeće s kontinuitetom korištenja do 3. stoljeća (Sl. 123.).²²²⁴ Među ostacima arhitekture evidentiran je veći broj arhitektonskih ulomaka i ulomaka nadgrobnih spomenika među kojima ulomak titulusa na urni (NS 133) datiranog u rani principat,²²²⁵ ulomak titulusa (NS 134),²²²⁶ ulomak kamene urne,²²²⁷ ulomak epistila izrađenog od mramora (NS 135),²²²⁸ ulomak baze stupa i ulomak stupa.²²²⁹ Među ostacima je pronađen i ulomak

kamene ploče s reljefnim prikazom Atisa²²³⁰ (OS 17), izveden rustično, koji svjedoči o kontinuitetu uporabe kulturnog mjesta (Sl. 122.). Najvjerojatnije je riječ o proizvodu lokalne radionice datiranom u 3. stoljeće.²²³¹ Sredinom 9. stoljeća nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja gradi se crkva sv. Mihovila tzv. centralnog tipa (Sl. 123.)²²³² i samostanski kompleks.²²³³ Izuzev ostataka predromaničke šesterolisne crkve, na lokalitetu su tijekom istraživanja pronađeni ulomci crkvenog namještaja iz starokršćanskog razdoblja²²³⁴ koji najvjerojatnije potječu s obližnje crkve sv. Martina te su iskorišteni kao

²²²² S. GUNJAČA, 1963, 8, 28-29; A. UGLEŠIĆ, 2016, 169.

²²²³ S. GUNJAČA, 1963, 30-31. s pripadajućim tlocrtom.

²²²⁴ A. UGLEŠIĆ, 2016, 170, Sl. 17; 171. s popisom literature.

²²²⁵ S. GUNJAČA, 1963, 39, br. 3, Tab. II, 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2660; Z. SERVENTI, 2014, NS 250.

²²²⁶ S. GUNJAČA, 1963, 39, br. 2, Tab. II, 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2662; Z. SERVENTI, 2014, NS 741.

²²²⁷ S. GUNJAČA, 1963, 40, br. 4, Tab. III, 1.

²²²⁸ S. GUNJAČA, 1963, 39, br. 1, Tab. II, 4; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2661.

²²²⁹ S. GUNJAČA, 1963, 40, br. 5. i 6, Tab. III, 2. i Tab. II, 5.

²²³⁰ Prilikom objave ulomak je interpretiran kao prikaz pastira. Više u: K. PRIJATELJ, 1954, 65, br. 12; 78-79, Sl. 17; S. GUNJAČA, 1963, 40, br. 10, Tab. II, 2.

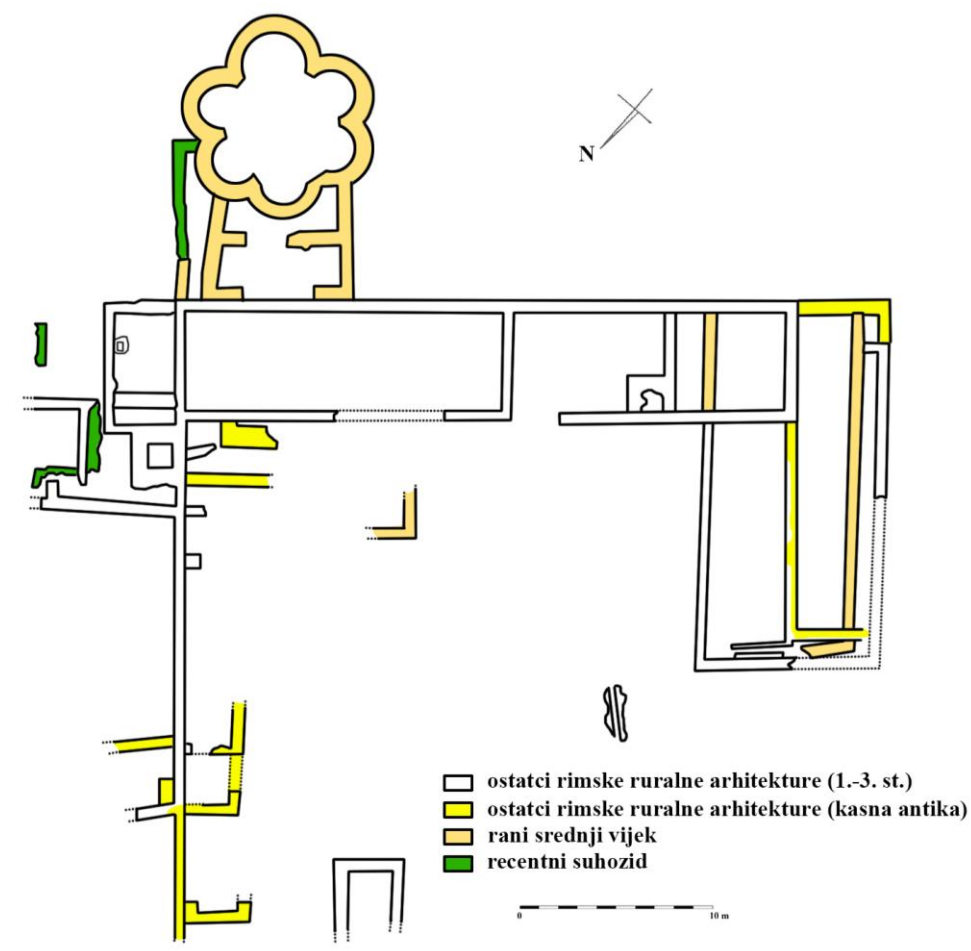
²²³¹ N. CAMBI, 1969, 139-140.

²²³² S. GUNJAČA, 1963, 30. i dalje s pripadajućim tlocrtom; A. UGLEŠIĆ, 2016, 170, Sl. 17; 171. s popisom literature.

²²³³ S. GUNJAČA, 1963, 30. i dalje s pripadajućim tlocrtom.

²²³⁴ S. GUNJAČA, 1963, 40, br. 8. i 9; Tab. III, 3. i 4; B. MIGOTTI, 1991, 42, kat. br. 71.

građevinski materijal prilikom izgradnje crkve i samostanskog kompleksa.

Sl. 123. Pridraga – položaj Dolac, Odnos istraženih dijelova arhitekture s označenim fazama izgradnje (M. JURJEVIĆ prema A. UGLEŠIĆ, 2016.)

S područja današnjeg naselja Pridraga potječu nalazi tri zavjetna žrtvenika (ZS 36, ZS 37 i ZS 38) datirana u razdoblje principata. Za dva spomenika (ZS 37 i ZS 38) nisu poznati uvjeti nalaza, već su naknadno uzidani u obiteljske kuće u zaseoku Pedići, dok je zavjetni žrtvenik posvećen Jupiteru (ZS 36) pronađen na položaju Čuliguše i naknadno prenesen u zaselak Pedići gdje je uzidan u kuću Matije Kubrije.²²³⁵

S područja današnjeg naselja **Novigrad** uglavnom potječu pojedinačni nalazi

²²³⁵ CIL III, 15046.2=9967; F. BULIĆ, 1880, 147, br. 44; F. VUKIČEVIĆ, 1892, 69; H. LIEBL, 1902, Bb. 5, br. 3; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2407.

pokretne arheološke građe,²²³⁶ danas poznati putem podataka prikupljenih od lokalnog stanovništva u vidu bilješki Š. Batovića i sjećanja I. Anzulović, koji su dijelom sistematizirani i objavljeni.²²³⁷ Na širem području naselja, izuzev arheoloških istraživanja provedenih unutar crkve sv. Kate tijekom 1940. godine²²³⁸ i zaštitnih istraživanja provedenih u bližem okolišu crkve tijekom 2001., 2002. i 2005. godine²²³⁹ uz manje konzervatorske radove poduzete na različitim pozicijama unutar srednjovjekovne utvrde tijekom 1960-ih godina te u recentnijem razdoblju,²²⁴⁰ do danas nije bilo sustavnih arheoloških istraživanja.

Uz pokretnu arheološku građu, najveća koncentracija nalaza iz rimskog razdoblja evidentirana je na više različitih pozicija tijekom građevinskih radova **u blizini** današnje **crkve sv. Kate** (KA 218).²²⁴¹ Ostaci su evidentirani unutar nekadašnjih vrtova koji su se intenzivno obrađivali do kraja 1960-tih godina. Tako su prilikom gradnje obiteljske kuće Šime (Šimića) Vlatkovića Markova (Šalova) na prostoru nekadašnjeg vrta, smještenog oko 30 m sjeverozapadno od crkve, u razdoblju od 1969. do 1972. godine devastirani ostatci objekta datiranog u rimsko razdoblje.²²⁴² Na lokalitetu su evidentirani ostatci dva međusobno okomita zida, jedan smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, a drugi sjeverozapad – jugoistok. U vrijeme otkrića zidovi su bili sačuvani do visine od 1 do 1,25 metra. Zidovi su se međusobno spajali na način da su tvorili kut prostorijske nepoznatih dimenzija, s cementnom podnicom debljine oko 60 centimetara. Unutar podnice nalazila se jama dubine oko 1 m s otvorom promjera 30 do 35 cm, koja vremenski nije determinirana. Jedan od evidentiranih zidova, debljine oko 90 cm, iskorišten je za temelj jugozapadnog zida novosagrađene kuće dok je jama ukomponirana unutar konobe. Uz ostatke zidova, na položaju je evidentirana veća količina ulomaka keramičkih posuda, svjetiljki, krovnih opeka, imbreksa i amfora iz rimskog razdoblja te veća količina ulomaka grube željeznodobne keramike. Uz navedene nalaze, prilikom iskopa kanala za kanalizaciju, na putu sjeverozapadno od novosagrađene obiteljske kuće, pronađeni su različiti ulomci keramike,

²²³⁶ Prilikom kopanja kanala za potrebe nove Osnovne škole u Novigradu tijekom 1966. godine, sjeveroistočno od crkve sv. Kate, Marko Paštrović iz Novigrada pronašao je sidrastu fibulu datiranu u 2. stoljeće. Fibula je danas poznata preko crteža. Više u: I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 181, Slika 5, bilj. 6.

²²³⁷ I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 180-181, bilj 6, 7, 8, 9. i 10.

²²³⁸ Z. GUNJAČA, 1949, 291; I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 187, Sl. 14; 188.

²²³⁹ I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 188-211.

²²⁴⁰ K. GUSAR – M. ILKIĆ, 2016, 233.

²²⁴¹ Crkva sv. Kate smještena je oko 130 m jugoistočno od ostataka srednjovjekovne utvrde i oko 80 m sjeveroistočno od morske obale. Više u: I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 178.

²²⁴² I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 181.

amfora, kockica mozaika i svjetiljka s pečatom radionice *Fortis* iz rimskog razdoblja²²⁴³ koji svjedoče o intenzivnom životu u okolici današnje crkve tijekom prvih stoljeća rimske dominacije ovim dijelom Liburnije. Navedene pretpostavke potvrđene su 1980-tih godina prilikom gradnje obiteljskih kuća u istom predjelu kada su, uz ostatke arhitekture, evidentirani ulomci keramike i stakla iz rimskog razdoblja.²²⁴⁴

Uz nalaze iz željeznog i rimskog razdoblja sjeverozapadno od crkve, prilikom gradnje vanjskog stubišta unutar dvorišta sjeveroistočno od kuće Brčić, smještenog jugozapadno od crkve sv. Kate, evidentirani su grobovi koji su najvjerojatnije pripadali razdoblju željeznog doba te zid sa žbukom koji je datiran u rimsko razdoblje.²²⁴⁵ Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih u okolišu crkve sv. Kate tijekom 2001., 2002. i 2005. godine u iskopu je, na različitim pozicijama, pronađena pokretna arheološka građa koja se može pripisati različitim prapovijesnim i rimskom razdoblju. Najstariji nalazi pripadaju strugalu srpastog oblika, koje je datirano u razdoblje mezolitika, odnosno kremenom strugalu i strijeli za koju se pretpostavlja kasnoneolitičko podrijetlo.²²⁴⁶ Veći broj ulomaka keramičkih posuda grube izrade datirano je u razdoblje brončanog i željeznog razdoblja.²²⁴⁷ Među finijim ulomcima keramike izdvajaju se ulomci grčko - helenističke keramike datirane u razdoblje 4. do 2. stoljeća pr. Krista.²²⁴⁸ U otkopnim slojevima pronađena je i pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja poput ulomaka keramičkih posuda, amfora, kockica mozaika izrađenih od kamena i staklene paste kobaltne boje odnosno novac cara Klaudija II (268.-270.).²²⁴⁹

Uz navedene nalaze, ulomci keramike iz rimskog razdoblja prikupljeni su od 1970-ih do danas na području srednjovjekovne tvrđave i na njenim padinama, odnosno ulomci krovnih opeka i ulomak žrvnja vulkanskog podrijetla, koji su datirani u 2. stoljeće, pronađeni su ...na putu koji kroz Bilkušu vodi prema tvrđavi.²²⁵⁰ Na položaju Fortica – Gornji Barbakan pronađeno je nekoliko primjeraka novca iz rimskog razdoblja poput sestercija cara Vespazijana (69.-79.),²²⁵¹ asa cara Antonina Pija (138.-161),²²⁵² denara cara Karakale (211.-

²²⁴³ Podatci su prikupljeni na temelju navoda vlasnika obiteljske kuće. Više u: I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 181, bilj. 10.

²²⁴⁴ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 181.

²²⁴⁵ Podatke o nalazima prikupio je Š. Batović od vlasnika kuće. Više u: I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 181, bilj. 9.

²²⁴⁶ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 189, 198, T. 1, 1.

²²⁴⁷ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 189, 198, T. 1, 2, 3.

²²⁴⁸ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 189, 198, T. 1, 4.

²²⁴⁹ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 189, 198, T. 2, 1-5.

²²⁵⁰ I. ANZULOVIĆ – L. LUČIĆ, 2016, 180, bilj. 2.

²²⁵¹ Primjerak je proizvod rimske kovnice iz 71. godine. Više u: M. ILKIĆ – P. KOŽUL – M. MEŠTROV, 2016, 216, 218, kat. br. 1.

217.)²²⁵³ i centenionala cara Konstantina Velikog (306.-337.).²²⁵⁴ Navedeni nalazi potvrđuju rimsku prisutnost na užem području Novigrada od 1. do 4. stoljeća, ne isključujući mogućnost da je u vrijeme rimske uprave ovim dijelom istočne jadranske obale na uzvišenju iznad naselja podignuta utvrda.²²⁵⁵ O kontinuitetu naseljenosti na području naselja tijekom kasne antike svjedoči nadvratnik iz starokršćanskog razdoblja, ukrašen nizom naizmjeničnih križeva unutar krugova i četverolista, uzidan u funkciji dovratnika obiteljske kuće smještene nasuprot današnje župne crkve sv. Marije u središnjem dijelu naselja. Uvjeti nalaza nadvratnika prije sekundarne uporabe nisu poznati.²²⁵⁶

Na temelju sporadičnih nalaza pokretne arheološke građe ne mogu se donositi konkretniji zaključci o veličini, rasporedu ili namjeni evidentiranih ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja u neposrednoj blizini današnje crkve sv. Kate. S obzirom na smještaj, razvidno je da su objekti bili podignuti na povoljnom položaju, na osunčanoj blagoj padini zaštićenoj od udara vjetrova s jedne i u blizini stalnih izvora vode s druge strane²²⁵⁷ koji su, uz veće obradive površine, pružali idealne uvjete za naseljavanje kroz različita povijesna razdoblja. U vrijeme gradnje objekti su se nalazili u neposrednoj blizini mora. Naime, do melioracijskih radova provedenih krajem 19. stoljeća cijelo područje uz crkvu s pripadajućim grobljem prostiralo se uz samu morsku obalu, s njene sjeveroistočne strane.²²⁵⁸ Danas se crkva nalazi oko 80 m sjeveroistočno od morske obale.

Prema podacima koje donosi Š. Batović, prilikom gradnje privatne kuće u Novigradu tijekom 1975. godine otkriveni su dijelovi arhitekture iz rimskog razdoblja s cementnim podom te pokretnom arheološkom građom iz željeznog i rimskog razdoblja.²²⁵⁹

S područja današnjeg naselja **Popovići** potječe ulomak natpisa (NS 137) nepoznatog tipa²²⁶⁰ dok je unutar vinograda u blizini crkve sv. Mihovila pronađen zavjetni žrtvenik posvećen Jupiteru (ZS 39).²²⁶¹

²²⁵² Primjerak je iskovan između 140. i 144. godine. Više u: M. ILKIĆ – P. KOŽUL – M. MEŠTROV, 2016, 216, 218, kat. br. 2.

²²⁵³ Primjerak je proizvod rimske kovnice iz 213. godine. Više u: M. ILKIĆ – P. KOŽUL – M. MEŠTROV, 2016, 216, 218, kat. br. 3.

²²⁵⁴ Primjerak je najvjerojatnije iskovan unutar solunske kovnice od strane jednog od njegovih cezara u zadnjim godinama careva vladanja. Više u: M. ILKIĆ – P. KOŽUL – M. MEŠTROV, 2016, 216, 218, kat. br. 4.

²²⁵⁵ B. MIGOTTI, 1991, 42-43, kat. br. 72; I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 180, bilj. 2.

²²⁵⁶ B. MIGOTTI, 1991, 43, kat. br. 72, T. XXIV, 3.

²²⁵⁷ Zbog brojnih vrulja i izvora vode unutar Novigradskog zaljeva, nekadašnji vrtovi i danas obiluju bunarima sa živom vodom. Više u: I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 178.

²²⁵⁸ Više o melioracijskim radovima u: I. ANZULović – L. LUČIĆ, 2016, 178.

²²⁵⁹ Š. BATOVIĆ, 1980, 604.

6. 9. Teritorij zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini (*Ansium* ?)

Sjeverno i sjeveroistočno od teritorija Korinija protezao se teritorij zajednice čije se središte nalazilo na Cvijinoj gradini (*Ansium* ?) na području današnjeg naselja Kruševo. Na temelju raspoloživih podataka teritorij zajednice je na zapadu obuhvaćao područje do Novigradskog mora dok je granica na sjeveru i sjeverozapadu najvjerojatnije bila rijeka Zrmanja, s mogućnošću pružanja i na suprotnu, desnu obalu rijeke Zrmanje na područje današnjih naselja Zaton Obrovački i Muškovci s pripadajućim pašnjacima na Velebitu. Granica na jugu prema Koriniju nalazila se na položaju Ivanova glavica dok je granicu s teritorijom zajednice Sidrina u Medviđi najvjerojatnije predstavljalo područje današnjeg Zelengrada.²²⁶²

Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih unutar i uokolo stare crkve **sv. Jurja na groblju** (KA 219) u središtu naselja Kruševo evidentirani su kulturni ostatci koji se datiraju od razdoblja željeznog doba do danas. Primjerci pokretne arheološke građe iz željeznog doba najvjerojatnije pripadaju ostacima nekadašnjeg grobnog humka.²²⁶³ Tijekom rimske dominacije istočnom jadranskom obalom na lokalitetu se podiže objekt nepoznatih dimenzija i namjene od kojeg su evidentirani ostatci dva međusobno okomita zida. Zidovi se spajaju tvoreći istočni kut nekadašnjeg objekta, istražene površine oko 6 m².²²⁶⁴ Duži zid, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, evidentiran je u dužini od 480 cm dok je okomiti, kraći zid evidentiran u dužini od 50 centimetara. Širina zidova iznosi 45 centimetara. Položeni su na kamen živac. Zidovi su zatvarali prostoriju unutar koje je evidentirana podnica izrađena od sloja ulomaka amfora preko kojeg je prelivena vapnena žbuka (Sl. 124.). Unutar objekta evidentirana je pokretna arheološka građa datirana u razdoblje od druge polovice 1. do sredine 2. stoljeća.²²⁶⁵ Tijekom kasne antike najvjerojatnije dolazi do rušenja prethodne rimskodobne arhitekture i gradnje novog monumentalnog objekta, čiji je začelni zid pomaknut oko 1 m prema sjeveroistoku. Objekt je građen u dvije faze. Starijoj fazi izgradnje pripadaju dva zida od kojih je duži, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok,

²²⁶⁰ CIL III, 9979; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2416.

²²⁶¹ CIL III, 9969; G. ALACEVICH, 1881, 161, br. 48; J. MEDINI, 1976, 188, 203, bilj. 14; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2409; M. SINOBAD, 2010, 168, 199, kat. br. 117.

²²⁶² S. ČAČE, 1985, 809. i dalje; 2007, 53.

²²⁶³ U razdoblje željeznog doba mogu se datirati željezno šilo i ulomci keramike. Više o nalazima u: J. VUČIĆ, 2011, 102, 138, kat. br. 36-40; 153, T. 12, 36-40; 140, kat. br. 54; 156, T. 15, 50.

²²⁶⁴ J. VUČIĆ, 2011, 102, 105, Sl. 5; 106.

²²⁶⁵ Više o nalazima pokretne arheološke građe u: J. VUČIĆ, 2011, 102-106.

sačuvan u dužini od oko 16 metara. Na njega je na jugoistoku organski vezan okomiti zid evidentiran u dužini od 390 centimetara. Širina zidova iznosi oko 65 centimetara. Rađeni su od većeg broja spolija s prethodne arhitekture i ojačani lezenama. Tijekom mlađe faze, prvotna je prostorija naknadno pregrađena zidom širine 57 cm koji je evidentiran u dužini od

Sl. 124. Kruševo – crkva sv. Jurja na groblju, Ostatci zidova iz antike i kasne antike (J. VUČIĆ, 2009, 488.)

oko 3 metra. Na temelju pokretne arheološke građe izgradnja objekta datirana je u razdoblje od sredine 4. do 6. stoljeća.²²⁶⁶ Uz ulomke pokretne arheološke građe, na lokalitetu je evidentiran veći broj ulomaka kamenih spomenika iz rimskog razdoblja, od kojih većina pripada nadgrobnim spomenicima (NS 138 – NS 150) datiranim u razdoblje principata. Spomenici su u pravilu sekundarno upotrebljeni kao građevinski materijal bilo prilikom izgradnje različitih faza sakralnog

objekta (NS 138 – NS 139, NS 141 – NS 142, NS 146) bilo grobova od kasnog srednjeg vijeka do 20. stoljeća (NS 140, NS 143 – NS 142, NS 144, NS 149) dok je dio spomenika evidentiran u iskopu.²²⁶⁷ Dio nadgrobnih spomenika poznat preko literature od kraja 19. i početka 20. stoljeća (NS 138 – NS 139, NS 141 – NS 142) nerijetko je izravno povezivan s nekropolom formiranom u podnožju Cvijine gradine.²²⁶⁸ S obzirom na nove spoznaje o rasprostranjenosti istraženih dijelova arhitekture iz rimskog razdoblja unutar mjesnog groblja ne treba isključiti mogućnost da je u neposrednoj blizini komunikacije tijekom prvih stoljeća rimske uprave ovim dijelom južne Liburnije formirana manja nekropola. No do poduzimanja sustavnih arheoloških istraživanja na širem području uokolo groblja, ostaje otvoreno pitanje povezanosti evidentiranih ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja i nekropole odnosno je li nekropola podignuta u sklopu istih ili je riječ o izdvojenoj nekropoli uz komunikaciju koja se može dovesti u izravnu vezu sa samim naseljem na Cvijinoj gradini. Uz ulomke nadgrobnih spomenika, na lokalitetu je tijekom istraživanja pronađen ulomak reljefa (OS 18)²²⁶⁹ koji je pripadao većem frizu. Na ulomku se naziru obrisi dviju muških figura od kojih je desna

²²⁶⁶ J. VUČIĆ, 2011, 106, Sl. 6; 107, 139, kat. br. 42-44; 154, T. 13, 42-44; 141, kat. br. 69; 157, T. 16, 49.

²²⁶⁷ J. VUČIĆ, 2011, 107.

²²⁶⁸ A. COLNAGO – J. KIEL, 1905, Bb. 45.

²²⁶⁹ Ulomak je pronađen tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta unutar nasipa oko 12,5 m jugozapadno od crkve sv. Jurja na groblju. Više u: K. A. GIUNIO, 2016, 94, bilj. 7.

interpretirana kao tugujući Atis (*Attis tristis*).²²⁷⁰ Spomenik je datiran u sredinu 2. stoljeća.²²⁷¹ S obzirom na nalaz veće kamene ploče s uklesanim križem ne treba isključiti mogućnost da je u okviru prethodne arhitekture tijekom starokršćanskog razdoblja došlo do podizanja sakralnog objekta.²²⁷²

Nad ostacima kasnoantičke arhitekture tijekom ranog srednjeg vijeka podiže se manja crkva kružna tlocrta s polukružnom apsidom na jugoistoku, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok. Ostacima crkvene arhitekture pripada rotonda, promjera 3 m, sačuvana u temeljnoj stopi za čiju su gradnju kao građevinski materijal iskorišteni ulomci iz rimskog razdoblja. Širina zidova rotone iznosi oko 50 cm dok promjer apsida na jugoistoku iznosi oko 1 metra. Ostatci su analogni rotondi crkve sv. Marije u Malom Ižu, sačuvanoj u punoj visini s kupolom. Ispred rotone je, na sjeverozapadnoj strani, tijekom srednjeg vijeka dozidan pravokutni prostor čije dimenzije tijekom istraživanja nisu u potpunosti definirane. Izgradnja rotone je na temelju analogija i analize grobnih priloga datirana u 9. ili 10. stoljeće.²²⁷³ Do novih zahvata na crkvenoj arhitekturi dolazi krajem 17. ili početkom 18. stoljeća nakon oslobađanja naselja od Osmanlija 1683. godine. Konačni izgled crkva najvjerojatnije dobiva tijekom druge polovice 19. stoljeća.²²⁷⁴ Uz ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja tijekom istraživanja su, unutar i uokolo crkve, istražena 24 groba i 16 grobnica koji se datiraju od 9.-10. do početka 20. stoljeća.²²⁷⁵

Ostatci rimske ruralne arhitekture na području teritorija zajednice evidentirani su na prostoru **crkve sv. Kuzma i Damjana** (KA 220) u predjelu Ribnica. Crkva je smještena neposredno uz istočnu obalu morskog tjesnaca koji povezuje Karinsko i Novigradsko more. U sklopu konzervatorsko – restauratorskih radova na obnovi crkve tijekom 1998. godine uokolo crkve su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih su evidentirani ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja i grobovi iz kasnog srednjeg vijeka.²²⁷⁶ Podrobniji podatci o nalazima nisu poznati. O kontinuitetu korištenja prostora od rimskog razdoblja do danas svjedoči slučajni nalaz naušnica datiranih u starohrvatsko razdoblje, kao i evidencija

²²⁷⁰ K. A. GIUNIO, 2016, 93-96, Sl. 1. i 2.

²²⁷¹ K. A. GIUNIO, 2016, 98.

²²⁷² Ploča je sekundarno upotrebljena prilikom gradnje grobnice s početka 18. stoljeća. Više u: J. VUČIĆ, 2011, 107, 138, kat. br. 29; 151, T. 10, 29.

²²⁷³ J. VUČIĆ, 2011, 108-111, Sl. 7. i 8; 126.

²²⁷⁴ Više o građevinskim zahvatima unutar sakralne arhitekture tijekom novog vijeka u: J. VUČIĆ, 2011, 127-129, Sl. 17, a-c.

²²⁷⁵ Više u: J. VUČIĆ, 2011, 111-126, Sl. 9, 10. i 11; 130-136, katalog grobova.

²²⁷⁶ R. JURIC, 2002, 310.

grobova iz istog razdoblja.²²⁷⁷ Uokolo crkve je u drugoj polovici 20. stoljeća bilo vidljivo staro groblje unutar kojeg se nalazilo sedam amorfnih ploča. Slične ploče iskorištene su kao građevinski materijal prilikom gradnje crkve.²²⁷⁸

6. 10. Teritorij zajednice Argiruntum (*Argyruntum*)

Na suprotnoj, desnoj strani rijeke Zrmanje zajednica sa središtem na Cvijinoj gradini graničila je s teritorijem zajednice Argiruntum (*Argyruntum*) čije se središte nalazilo u današnjem naselju Starigrad – Paklenica. I dok je uže područje naselja zajedno s pripadajućom nekropolom djelomično istraženo početkom 20. stoljeća,²²⁷⁹ podatci o rasprostranjenosti rimske ruralne arhitekture na području teritorija zajednice su malobrojni i općeniti.

Na području današnjeg **naselja Seline u podmorju rta Pisak** (KA 221) evidentirani su zidovi datirani u rimsko razdoblje²²⁸⁰ o čijem se karakteru, bez provođenja hidroarheoloških istraživanja, ne može raspravljati. Na širem području podmorja **ispred crkve sv. Jurja u Rovanjskoj** (KA 222), smještene u neposrednoj blizini obale u jugozapadnom dijelu naselja, evidentirane su veće količine ulomaka amfora, krovnih opeka i imbreksa koji se povezuju s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja u bližoj okolini crkve,²²⁸¹ unutar suhozidom ograđenih privatnih parcela koje su danas zarasle u gustu vegetaciju. Uz obradive površine i blizinu mora, idealne uvjete za gradnju posjeda omogućavao je izvor vode odnosno bunar sa stalnim izvorom pitke vode, smješten oko 140 m jugoistočno od crkve unutar privatnih poljoprivrednih površina. Prije 10-ak godina obalni dio ispred crkve, u dužini oko 200 m, je nasut i proširen, koliko je poznato bez provođenja hidroarheoloških istraživanja podmorja te je napravljena šetnica, vezovi za brodove i parkiralište dok je postojeća cesta koja je vodila do groblja uz crkvu proširena. Također, proširena su i asfaltirana dva pristupna makadamska puta, jedan s južne, a drugi s jugoistočne strane crkve sv. Jurja, čija je primarna funkcija u prošlosti bila pristup lokalnom stanovništvu poljoprivrednim obradivim površinama smještenim istočno, južno i jugoistočno

²²⁷⁷ S. GUNJAČA, 1949, 288, br. 36.

²²⁷⁸ Š. BEŠLAGIĆ, 1974, 65.

²²⁷⁹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 45-112; A. COLNAGO, 1915, Bb. 180. i dalje; M. DUBOLNIĆ, 2006, 1. i dalje; 2007; Z. SERVENTI, 2014, 156. i dalje.

²²⁸⁰ B. NEDVED, 1995, 224.

²²⁸¹ S. GLUŠČEVIĆ, 1995, 239.

od crkve, a koji su danas u funkciji turističke valorizacije područja južno od crkve. Navedenim zahvatima došlo je do devastacije kulturnog krajolika i gradnje kuća za odmor na području koje je lokalno stanovništvo stoljećima koristilo za poljoprivredu.

Treći lokalitet smjestio se u obalnom dijelu današnjeg **naselja Maslenica**, s lijeve strane nekadašnje komunikacije iz rimskog razdoblja lokalnog naziva Kraljičina cesta odnosno sjeveroistočno od stare ceste Maslenica – Jasenice, oko 7 m od morskog prolaza Novsko ždrilo. Na lokalitetu su evidentirana dva groba (GR 74 i GR 75) izrađena u obliku škrinje zidane od većih kamenih ploča s bogatim grobnim prilozima.²²⁸² Grobovi su datirani u razdoblje 4. stoljeća i upućuju na mogućnost postojanja rimske ruralne arhitekture u blizini. Na širem području nalazišta danas su izgrađene obiteljske kuće dok je obalni dio nasut i uređen, izgrađena je manja lučica za brodove, a cijeli potez uz more ima funkciju šetališta. Današnja lokalna cesta koja od središta naselja vodi prema Novskom ždrilu najvjerojatnije je dijelom preslojila nekadašnju komunikaciju iz rimskog razdoblja. S nepoznata položaja u blizini današnjeg naselja Jasenice potječe ulomak nadgrobnog titulusa (NS 151)²²⁸³ koji potvrđuje prisutnost Rimljana na širem području naselja.

Razvidan je, za razliku od ostalih središta na području južne Liburnije, malen broj, svega tri, položaja koja upućuju na ostatke rimske ruralne arhitekture na području nekadašnjeg teritorija rimskodobnog Argiruntuma. Razloge takve distribucije objekata u prvom redu treba tražiti u prethodnoj predrimskoj raspodjeli naseljenosti na području šire argiruntske zajednice, unutar koje je evidentirano 18 gradinskih naselja iz različitih prapovijesnih razdoblja,²²⁸⁴ blizina planinskih lanaca Velebita i tradicionalna orijentacija stanovništva na stočarstvo i poljoprivredu za vlastite potrebe od najranijih povijesnih razdoblja do sredine 20. stoljeća, kao i konfiguracija obale koja je na mnogim mjestima nepristupačna i strma poput Novskog ždrila, područja između Rovanjske i uvale Modrič, kao i veći dio obale između uvale Modrič i Selina. Također, na promatranom području, izuzev ceste koja je iz Maslenice vodila preko Malog Alana prema unutrašnjosti za Liku,²²⁸⁵ za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom nisu postojale kopnene komunikacije kojima bi se navedeni objekti povezali kako međusobno tako i s naseljima u okruženju, već se komunikacija među njima odvijala putem pomorskog prometa. Brodovima se roba

²²⁸² A. COLNAGO, 1915, Bb. 176-179; Z. SERVENTI, 2014, GR 61 i GR 62.

²²⁸³ A. COLNAGO, 1915, Bb. 188, k; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2722; Z. SERVENTI, 2014, NS 518.

²²⁸⁴ M. DUBOLNIĆ, 2006, 3. i dalje; 2007, 2. i dalje.

²²⁸⁵ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 18. i dalje.

dopremala do luke rimskodobnog Argiruntuma, ali i do manjih lučica formiranih u zaštićenim uvalama uz obalu. Uz opskrbu gradinskih naselja formiranih na primorskoj padini Velebita, na isti se način, putem mreže planinskih komunikacija koju su podjednako koristili primorski stočari, trgovalo sa zaleđem.²²⁸⁶

6. 11. Teritorij nepoznate zajednice (Gradinica u Bilišanima)

Na istoku je teritorij zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini graničio s teritorijom nepoznate zajednice čije se središte najvjerojatnije nalazilo na dominantnom položaju Gradinica²²⁸⁷ u današnjem naselju Bilišane. Kako je navedeno u poglavlju o organizaciji teritorija na području južne Liburnije podatci o naseljenosti Bilišana u predrimskom i rimskom razdoblju su malobrojni i u pravilu se svode na pojedinačne nalaze pokretne arheološke građe, bez podataka o uvjetima i mikrolokaciji nalaza.²²⁸⁸ Na području današnjeg naselja nalaze se tri gradinska naselja koja se datiraju u razdoblje željeznog doba: Stari Obrovac, Gradina Berber i Gradinica (Mala gradina).²²⁸⁹

U južnom podnožju Gradinice (353 m/nv) početkom 20. stoljeća provedena su zaštitna istraživanja tijekom kojih su istraženi **ostatci objekta nepoznate namjene** (KA 223). Prilikom istraživanja evidentiran je zid debljine 58 cm s tragovima zidne žbuke crvene i žute boje s unutarnje strane i podnicom izrađenom od cementa. Ostatci su pripisani rimskom ili starokršćanskom razdoblju i dovode se u vezu s naseljem iz rimskog razdoblja. Uz ostatke arhitekture, u zapadnom podnožju Gradinice evidentirani su dijelovi komunikacije iz rimskog razdoblja.²²⁹⁰ Oko 500 m južno od središnjeg dijela naselja na Gradinici nalazi se lokva dok se oko 700 m jugoistočno i jugozapadno nalaze bunari s izvorima pitke vode. Sjeverno i zapadno od lokaliteta nalaze se veće poljoprivredne obradive površine koje su, uz vodu, pružale optimalne uvjete za razvoj naseljenosti kroz duže vremensko razdoblje. Oko 1 km sjeveroistočno od položaja Dolovi, smještenog sjeverno od Gradinice i današnje ceste Obrovac – Bilišane – Žegar, početkom 20. stoljeća navodno je

²²⁸⁶ Više u: M. DUBOLNIĆ, 2007, 34. i dalje.

²²⁸⁷ U literaturi s početka 20. stoljeća položaj je označen toponimom Mala gradina (M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 10-11, 23-26, Fig. 4.) kojeg preuzimaju kasniji autori (Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 55; S. ČAČE, 1985, 838. i dr.) iako je na topografskim kartama položaj označen kao Gradinica, a ne Mala gradina.

²²⁸⁸ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55-56, Fig. 14; B. NEDVED, 1981, 179, kat. br. 306.

²²⁸⁹ Š. BATOVIĆ, 2004[1977], 854-856, Carte 1, br. 53, 54. i 55; 863-854, Carte 2, br. 37. Berber.

²²⁹⁰ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 16-17, 23-26, Fig 4.

pronađen natpis i širi obruč s rebrastim ukrasom.²²⁹¹ Podrobniji podatci o nalazima nisu poznati.

Izuzev na Gradinici, ostatci arhitekture i pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja evidentirani su u sjeveroistočnom dijelu naselja na širem području gradine Berber formirane na istaknutom hrptu s lijeve strane rijeke Zrmanje, u blizini Berberova buka, na način da sa sjeverozapada zatvara prirodnu udolinu s obradivim poljoprivrednim površinama smještenim uz rubove. Uz obradive površine, uz rubove udoline nalazi se nekoliko izvora koji povremeno poplavljuju središnji dio udoline. Početkom 20. stoljeća na istočnom obronku uzvišenja Brežine, odnosno na zapadnom obronku udoline, jugoistočno od grobljanske crkve sv. Jovana evidentirani su ostatci zidova iz rimskog razdoblja. Uz zidove, na istom je položaju pronađen novac iz rimskog razdoblja.²²⁹² Prema navodima lokalnog svećenika krajem 19. stoljeća lokalno stanovništvo je uništilo brončani kip dok se u svećenikovom posjedu nalazio brončani novac iz razdoblja cara Vespazijana (69.-79.) i brončani prst koji su pronađeni unutar spruda na rijeci Zrmanji sjeverno od ostataka srednjovjekovne utvrde Klisina, smještene na lijevoj obali rijeke,²²⁹³ oko 530 m nizvodno od gradine Berber. Uz utvrdu su evidentirani ostatci mosta.²²⁹⁴ Sa zapadne strane gradine Berber danas prolazi lokalna cesta koja Bilišane preko metalnog mosta na rijeci Zrmanji povezuje sa susjednim naseljem Muškovci koje se razvilo uz desnu obalu. U recentnijem su razdoblju unutar gradine Berber, uz ulomke grube prapovijesne keramike, evidentirani devastirani zidovi s tragovima žbuke.²²⁹⁵ Na temelju dosadašnjih spoznaja o gradini Berber nije moguće utvrditi karakter naselja tijekom željeznog i rimskog razdoblja, no s obzirom na male dimenzije moguće da je imala funkciju putne postaje koja je nadzirala sigurnost kopnene komunikacije koja je vodila uz lijevu obalu rijeke Zrmanje prema današnjem naselju Žegar.

6. 12. Teritorij zajednice sa središtem na gradini Milanko (*Sidrona* ?)

Jugoistočno od teritorija zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini u Kruševu i sjeverno od teritorija zajednice Aserijata nalazio se teritorij zajednice čije se središte formiralo na gradini Milanko u Medviđi (*Sidrona* ?). Teritorij zajednice Sidrona obuhvaćao

²²⁹¹ Natpis je početkom 20. stoljeća zagubljen. Više u: M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 17-18.

²²⁹² A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 56.

²²⁹³ A. COLNAGO – J. KEIL, 1905, Bb. 55-56, Fig. 14.

²²⁹⁴ J. PREDOVAN – M. ĆURKOVIĆ – M. JURJEVIĆ, 2011, 162-163; 2013, 180-181.

²²⁹⁵ Dokumentacija Zavičajnog muzeja Obrovac.

je područje današnjih naselja Medviđa i Zelengrad, dio naselja Bruške te najvjerojatnije i područje današnjeg naselja Parčić, odnosno oko 90 km² površine.²²⁹⁶ Na području današnjeg naselja **Zelengrad**, na položaju Brvna u jugoistočnom podnožju Zelengradine, evidentirani su ostatci objekata koji se pripisuju ostacima naselja iz rimskog razdoblja²²⁹⁷ unutar kojeg su danas vidljivi ostatci zidova i ulomci krovnih opeka.²²⁹⁸ S lokaliteta potječe nalaz novca iz razdoblja cara Augusta.²²⁹⁹ U neposrednoj blizini evidentiranih ostataka, u dužini od 250 m prema zaseoku Čorluk, evidentirani su kolotragovi nekadašnje rimskodobne komunikacije široke oko 1,6 m koja se najvjerojatnije spajala na komunikaciju koja je povezivala Cvijinu gradinu (*Ansium*) s Gradinom u Medviđi (*Sidrona*).²³⁰⁰ Na temelju današnjeg stupnja istraženosti područja naselja, bez provođenja arheoloških istraživanja, ne može se raspravljati o karakteru evidentiranih ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja na položaju Brvno. S nepoznata položaja iz naselja potječe nalaz zavjetnog žrtvenika (ZS 40), datiranog u razdoblje ranog principata.²³⁰¹

6. 13. Teritorij rimskog vojnog logora Burnum (*Burnum*)

Kako je navedeno u poglavlju o organizaciji teritorija na području južne Liburnije, na temelju nalaza terminacijskih natpisa i nadgrobnih spomenika na kojima se javljaju imena pripadnika XI. legije, teritorij rimskog vojnog logora u Burnumu najvjerojatnije se na sjeveru i sjeveroistoku prostirao na područje današnjih naselja Mratovo, Roški slap, Uzdolje, Pađene i Strmica²³⁰² pri čemu je granica na sjeveru i zapadu sezala do vojnih postaja, koje su se najvjerojatnije nalazile u Srmici, Kapitulju kraj Knina, Pađanima (Mokropolju) i na Kadinoj glavici blizu Promone, koje su nadzirale komunikaciju *ad imum montem Ditionum Ulcirum*.²³⁰³

Na temelju podataka dostupnih u literaturi poznato je da su na području današnjeg

²²⁹⁶ S. ČAČE, 1985, 829.

²²⁹⁷ A. COLNAGO, 1915, Bb. 183-184, Fig. 94; J. CONAGO, 1928, 132.

²²⁹⁸ Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 58.

²²⁹⁹ M. ILKIĆ – I. ČERINA – S. ČERINA, 2014, 74, kat. br. 37; Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 58, bilj. 114.

²³⁰⁰ A. COLNAGO, 1915, Bb. 183-184, Fig. 94; Š. VRKIĆ – D. MAURIN, 2013, 66-67, Sl. 7.

²³⁰¹ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 34, Fig. 6; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2721; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 432-433, kat. br. 88, Sl. 16.

²³⁰² S. ČAČE, 1985, 835-836; 2006, 74; 2013, 24. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1985, 63. i dalje; A. STARAC, 2000, 101; N. CAMBI et al., 2007.

²³⁰³ S. ČAČE, 1989, 59-91; M. ZANINOVIĆ, 1985, 67. i dalje; 1992, 38; N. CAMBI et al., 2007, 8-10; Ž. MILETIĆ, 2007, 186-187; 2008, 98; A. CAMPEDELLI, 2011, 55, bilj. 48.

naselja **Smrdelji** nalazile opekarske peći²³⁰⁴ uz koje se veže proizvodnja krovnih opeka s pečatima različitih legija, no detaljniji podatci o istima nisu poznati. Uz područje naselja se također vezuju ostatci većeg broja objekata kao i ostatci kupališta iz rimskog razdoblja. F. Bulić ime naselja povezuje izravno s izvorima termalne vode odnosno mirisom koji se širio iz njih.²³⁰⁵ Krajem 19. stoljeća na dva su položaja na području naselja evidentirani grobovi iz rimskog razdoblja. Prvi u vinogradu Mihe Tomaševića i drugi oko kilometar istočno od ostataka keramičarskih peći, unutar vinograda Save Vrankovića. Iz grobova potječu nalazi naušnica i pozlaćenih brončanih fibula,²³⁰⁶ no detaljniji podatci o uvjetima nalaza nisu poznati. Iznad vrata grobne kapele u Smrdeljima uzidan je ulomak sarkofaga s djelomično sačuvanim tekstom natpisa datiran u razdoblje kasnog principata.²³⁰⁷ Nalazi svjedoče da se na području naselja nalazila jedna ili više nekropola, no na temelju dosadašnjih spoznaja o njima nije moguće raspravljati jesu li podignute u sklopu jedne od nekropola koje su se razvile uz komunikacije ili su eventualno sastavni dio nekog od privatnih posjeda na području Smrdelja. Uz grobove i nadgrobne spomenike, na različitim položajima unutar naselja prikupljeni su pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja²³⁰⁸ za koju nisu poznati uvjeti nalaza.

Iako se većina nadgrobnih natpisa pronađenih na širem teritoriju zajednice Burnista veže izravno uz nekropole²³⁰⁹ formirane uz komunikacije koje su iz naselja vodile na zapad prema Aseriji i Jaderu,²³¹⁰ na jug prema Skardoni²³¹¹ odnosno prema Bobodolu, na temelju nalaza terminacijskog natpisa pronađenog na brdu Vedropolje kod Uzdolja,²³¹² razvidno je da su na širem području naselja već krajem 1. stoljeća formirani privatni posjedi koji su graničili s teritorijem koji se nalazio pod upravom legija. Prema pojedinim autorima na širem području uz lijevu obalu rijeke Krke, od Roškog slapa do Mratova, prostirao se veći broj

²³⁰⁴ L. MARUN, 1998, 70.

²³⁰⁵ F. BULIĆ, 1879, 66.

²³⁰⁶ Podatci su prikupljeni na temelju podataka V. Ardalića, povjerenika Muzeja u Kninu. Više u: *Izveštaj...*, 1896, 124.

²³⁰⁷ Ulomak prednje strane sanduka sarkofaga izrađenog od vapnenca. Spomenik je oštećen sa svih strana. Djelomično sačuvan tekst natpisa glasi: *[D(is)] M(anibus). / [----]ctae? Severin(a)e / [fili]ae dulcissim(a)e / [---] posuit*. Više u: K. PATSCH, 1899, 510, br. 19; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2218; Z. SERVENTI, 2014, NS 676.

²³⁰⁸ L. MARUN, 1998, 79, 92, 174.

²³⁰⁹ Više o rasporedu nekropola na teritoriju naselja u: Z. SERVENTI, 2014, 206. i dalje.

²³¹⁰ Ž. MILETIĆ, 2007, 192.

²³¹¹ Više u: Ž. MILETIĆ, 2007, 194.

²³¹² CIL III, 13250; F. BULIĆ, 1891, 17, br. 12; K. PATSCH, 1895, 418, br. 81, sl. 80; J. J. WILKES, 1974, 263, Sl. 5a-b; 264, br. 14, a-b; M. ZANINOVIĆ, 1985, 64-65; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2457.

posjeda koji su se nalazili u posjedu vojnih veterana²³¹³ čija su imena zabilježena na nadgrobnim spomenicima. Tako su u neposrednoj blizini **Roškog slapa** pronađena tri nadgrobna spomenika uklesana u živu stijenu (NS 152 – NS 154) datirana u 1. stoljeće, od kojih je jedan (NS 154) naknadno uništen.²³¹⁴ U blizini Roškog slapa pronađen je zavjetni žrtvenik posvećen Latri (ZS 41) datiran u razdoblje ranog principata.²³¹⁵

Na području današnjeg **Mratova**, kao obložnica ili pokrovna ploča groba unutar crkve sv. Martina,²³¹⁶ pronađena je nadgrobna stela Aula Sentija, veterana XI. legije (NS 155), datirana u razdoblje ranog principata. Kako je navedeno u poglavlju o organizaciji teritorija, iz teksta natpisa je razvidno da je pokojnik Aulo Sentije ubijen uz rijeku Krku na položaju Duga stijena ili greda, unutar teritorija Varvarije (*finibus Varvarinorum*).²³¹⁷ Tekst natpisa je u domaćoj stručnoj literaturi izazvao brojne rasprave o razgraničenju teritorijalnih zajednica uz tok rijeke Krke.²³¹⁸ Iz teksta natpisa može se pretpostaviti da je Aulo Sentije negdje uz lijevu obalu rijeke Krke, na području današnjeg naselja Mratova, imao posjed unutar kojeg je ujedno i sahranjen.

Na području današnjeg naselja **Bobodol** u prvoj polovici 19. stoljeća pronađena su dva zavjetna žrtvenika (ZS 42 i ZS 43) datirana u razdoblje principata, od kojih je jedan podignut u čast boga Merkura (ZS 42)²³¹⁹ dok je drugi podignut u čast boga Neptuna (ZS 43),²³²⁰ zaštitnika vodenih tokova.

Uz lijevu obalu rijeke Krke na položaju **Marasovine**, u blizini Bilušić buka, evidentirani su grobovi i pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja, no konkretniji podatci o nalazima nisu poznati.²³²¹ Uz teritorij Burnuma povezuje se ulomak najvjerojatnije nadgrobnog spomenika, uzidanog u zid **manastira sv. Arhandela** (NS 156), datiranog u razdoblje kasnog principata, za kojeg se pretpostavlja da potječe iz samog Burnuma. Na

²³¹³ Ž. MILETIĆ, 2008, 100.

²³¹⁴ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2233.

²³¹⁵ CIL III, 2816; J. J. WILKES, 1969, 313; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2232; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 447-448, kat. br. 200.

²³¹⁶ CIL III, 6418=9896; M. SUIĆ, 1962, 194. i dalje; S. ČAČE, 1989, 59. i dalje; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1045; Ž. MILETIĆ, 2007, 185. i dalje; 2008, 95, sl. 4; 96-98; Z. SERVENTI, 2014, NS 666.

²³¹⁷ Tekst natpisa glasi: *Sentius A. F(ilius) / Pom(ptina tribu) Arreti(o domo), / vet(eranus) leg(ionis) XI, h(ic) s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit). / Hic est occius / 5 finibus Varvari/norum, in agello / secus Titium flu/men ad Petram / longam. F(aciundum) c(uravit) her(es) / 10 Q. Calventius L. F(ilius) Vitalis.*; Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1045. gdje prenosi podatke iz CIL-a.

²³¹⁸ M. SUIĆ, 1962, 194-196; S. ČAČE, 1985, 832-833; 1989, 62 i dalje; 2013, 27. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1969, 119; 1992, 38.

²³¹⁹ CIL III, 2826; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2236; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 441, kat. br. 150.

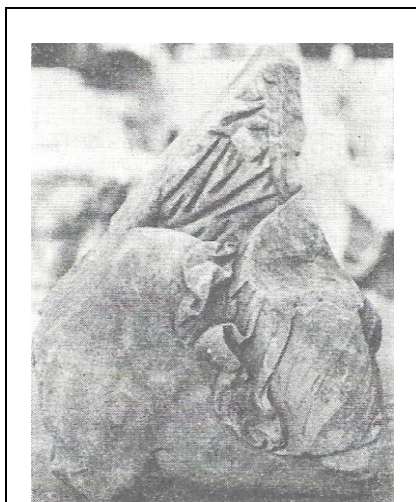
²³²⁰ CIL III, 2827; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2237; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 441-442, kat. br. 151.

²³²¹ N. ZANINOVIĆ, 2007, 260.

spomeniku je sačuvan reljefni prikaz muškarca odjevenog u kratku tuniku koji u rukama drži neki predmet.²³²²

6. 13a. Područje Knina i šire okolice

Krajem 19. stoljeća fra L. Marun je na području Knina prikupio pojedinačne nalaze arheološke građe iz rimskog razdoblja poput nadgrobno spomenika (NS 157) datiranog u razdoblje ranog principata²³²³ odnosno game s prikazom ženskog božanstva s visećim predmetom u lijevoj ruci i trozubom,²³²⁴ za koje nisu poznati uvjeti kao ni mikrolokacija nalaza. S područja naselja (NS 157 – NS 160) ili bliže okolice (NS 161 i NS 162) potječe veći broj ulomaka ili cjelovito sačuvanih nadgrobno spomenika za koje nisu poznati uvjeti

Sl. 125. Okolica Knina – nepoznat položaj, Ulomak sanduka sarkofaga s reljefnim prikazom scene lova Hipolita ili Meleagra (?) (N. CAMBI, 1988, 116, sl. 9.)

kao ni mikrolokacija nalaza. Među nalazima posebno se ističu ulomci sarkofaga s reljefnim prikazima na prednjoj strani (NS 161 i NS 162) datirani u razdoblje kasnog principata. Ulomak prvog sanduka sarkofaga (NS 161) izrađen je od prokoneškog mramora i ukrašen reljefnim prikazom Erota koji u desnoj ruci drži baklju, a u lijevoj girlandu. S desne strane Erota nalazi se prikaz stupa koji je najvjerojatnije nosio arkadu.²³²⁵ Na ulomku prednje stranice sanduka drugog sarkofaga (NS 162) djelomično je sačuvan reljefni prikaz stražnje strane tijela konja i noge jahača do visine koljena. Figuralni prikaz je odjeven u kratku haljinu.²³²⁶ U prikazu N. Cambi prepoznaje scenu lova Hipolita ili Meleagra (Sl. 125.), no istovremeno ne

isključujući mogućnost da prikaz donosi scenu Amazonki.²³²⁷ Između Knina i Manastira sv. Arhandela pronađen je ulomak nadgrobno spomenika (NS 163), datiranog u rani principat, s djelomično sačuvanim tekstom natpisa.²³²⁸ Nalazi navedenih spomenika idu u prilog

²³²² N. CAMBI, 2007, 36. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, NS 898.

²³²³ CIL III, 15004.1; L. MARUN, 1998, 67; A. KURILIĆ, 1995, 72; 1999, kat. br. 1061; Z. SERVENTI, 2014, NS 671.

²³²⁴ L. MARUN, 1998, 83.

²³²⁵ N. CAMBI, 2010, 127, kat. br. 152; 226, T. LXXXVIII, 1; Z. SERVENTI, 2014, NS 852.

²³²⁶ N. CAMBI, 1988, 34, 69, 116, sl. 9; 117, kat. br. 19.

²³²⁷ N. CAMBI, 1988, 117.

²³²⁸ CIL III, 2837; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2242; Z. SERVENTI, 2014, NS 679.

činjenici da se na užem području samog naselja za vrijeme prva tri stoljeća rimske uprave istočnom jadranskom obalom odvijao intenzivan život. Također je razvidno da su pojedini članovi zajednice bili izrazito imućni i mogli su si priuštiti kupnju i izradu skupih nadgrobnih spomenika (NS 161 i NS 162). Uz nadgrobnne spomenike, s nepoznatog položaja u blizini Knina potječe nalaz građevinskog natpisa (OS 9), datiranog u razdoblje kasnog principata, koji donosi podatak o obnovi kipa i hrama (*signum et aedem*) božice Minerve.²³²⁹ Izuzev epigrafskih spomenika, unutar samog naselja su, tijekom 1930-tih godina prilikom gradnje hotela Dinare odnosno nekadašnjeg oficirskog paviljona u blizini željezničke stanice, evidentirani pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.²³³⁰

Usprkos nalazu većeg broja epigrafskih spomenika na širem području današnjeg Knina, do danas ostaje otvoreno pitanje gdje se na području naselja nalazilo navedeno središte. Na **brdu Spas**, koje se uzdiže iznad zapadnog dijela današnjega grada, evidentiran je kontinuitet naseljenosti od eneolitika do srednjeg vijeka.²³³¹ Konfiguracija uzvišenja kao i činjenica da je branjeno tokovima rijeka Krke, Radljevice i Butižnice, kao i smještaj na sjecištu prirodnih puteva, koji su od najranijih povijesnih razdoblja povezivali obalu s kopnenom unutrašnjošću, uvjetovali su kontinuitet naseljenosti položaja od najranijih razdoblja.²³³² Olakotnu okolnost prilikom odabira pozicije za podizanje naselja, uz obilje vode i blizinu komunikacija, uvjetovala su i veće obradive površine u bližoj okolici. Među ostalim nalazima na Spasu su evidentirani ostatci arhitekture iz kasne antike. Na istom je položaju prilikom građevinskih radova na izgradnji obiteljskih kuća pronađeno oko 40 primjeraka rimskog novca datiranog u razdoblje kasne antike.²³³³ Krajem 19. i tijekom 20. stoljeća na više su različitih pozicija unutar brda Spas provedena arheološka istraživanja koja su rezultirala otkrićem pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe, arhitekture i nekropola iz različitih povijesnih razdoblja²³³⁴ od kojih su do danas sistematizirani i objavljeni jedino rezultati sustavnih istraživanja nekropole na položaju Greblje, smještene na sjeveroistočnim padinama. Na lokalitetu je istražena veća nekropola, s ukupno 218 grobova datiranih u 6. stoljeće, unutar koje je pokopano domaće starosjedilačko romanizirano stanovništvo. Među grobovima je istraženo nekoliko istočnogotskih grobova datiranih na

²³²⁹ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2694; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 410, 450, kat. br. VII.

²³³⁰ S. GUNJAČA, 1960, 19, bilj. 13.

²³³¹ S. GUNJAČA, 1949, 289, br. 5; 1960, 18, bilj. 6; 19. bilj. 7; D. JELOVINA, 1991, 121-122.

²³³² S. GUNJAČA, 1960, 19, bilj. 13.

²³³³ M. BUDIMIR, 1989, 205.

²³³⁴ S. GUNJAČA, 1960, 18, bilj. 6; 19. bilj. 7; D. JELOVINA, 1991, 121-122; 1992, 15.

početak 6. stoljeća.²³³⁵

Izuzev nekropole na položaju Greblje, na sjevernom platou brda Spas istraženi su ostatci manje nekropole iz srednjeg vijeka čiji su ukopi u većoj mjeri uništili zidove većeg broja objekata koji su, na temelju arhitektonskih ulomaka i ulomaka pokretne arheološke građe poput keramike i krovnih opeka,²³³⁶ datirani u rimsko razdoblje. Zidovi objekata u

Sl. 126. i 127. Knin – brdo Spas, Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja na sjeverozapadnom dijelu platoa (D. JELOVINA, 1991, 240, Sl. 22; 241, Sl. 24.)

pravilu su sačuvani u temeljnoj stopi. Ostatci su definirani kao naselje (Sl. 126. i 127.) iz kasne antike koje se, prema istraživačima, protezalo na cijelom platou uzvišenja.²³³⁷ Izuzev ostataka iz kasne antike, na lokalitetu su evidentirani ulomci predromaničkog crkvenog namještaja, datiranog u 9. i 10. stoljeće,²³³⁸ koji upućuju na zaključak da se u blizini groblja nalaze ostatci sakralnog objekta. S brda Spas potječe krivotvoreni natpis (NS 164)²³³⁹ dok je unutar polja u blizini kninske tvrđave pronađen nadgrobnni spomenik (NS 165), podignut u čast vojnika XI. legije, datiran u razdoblje ranog principata.²³⁴⁰ Usprkos kontinuitetu naseljenosti, potpunu sliku o životu na navedenom lokalitetu tijekom rimskog razdoblja nije moguće sagledati bez provođenja sustavnih arheoloških istraživanja.

Na širem području današnjeg grada Knina na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture, ulomci pokretne arheološke građe te veći broj nadgrobnih i zavjetnih natpisa iz rimskog razdoblja. Ulomci pokretne arheološke građe evidentirani na gradinama u Topolju, Vrbniku, Vrpolju, Otonu, Plavnu, Golubiću i Strmici svjedoče o kontinuitetu naseljenosti i

²³³⁵ D. JELOVINA, 1968, 192, Sl. 6. i 7; 1981, 243-244, 245, Sl. 6; 1991, 122; Z. VINSKI, 1991, 5. i dalje; K. SIMONI, 1991, 75. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, GR 306-GR 345.

²³³⁶ D. JELOVINA, 1991, 161, kat. br. 122-127; 200, T. XXXVIII, 122-127.

²³³⁷ D. JELOVINA, 1981, 246; 1983, 238, Sl. 3; 1991, 123, 125, 240, Sl. 22. i 23; 241, Sl. 24.

²³³⁸ D. JELOVINA, 1981, 246; 1991, 124, 197, Tab. XXXV, 108-111; 198, Tab. XXXVI, 112-117.

²³³⁹ CIL III, 305*; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2602.

²³⁴⁰ CIL III, 2839; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1041; Z. SERVENTI, 2014, NS 663.

tijekom rimskog razdoblja.²³⁴¹

S područja današnjeg **naselja Plavno** potječe veći broj pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja²³⁴² dok je s izvora Glib prema vojnom logoru u Burnumu vodio akvedukt s operativnom komunikacijom koji ga je opskrbljivao pitkom vodom.²³⁴³ Ostaci arhitekture evidentirane na Kapitulu, Biskupiji, Strmici, Orliću i u Markovcu nerijetko se interpretiraju kao ostatci rimskih gospodarskih zdanja²³⁴⁴ ili, kada je riječ o Kapitulu, kao veteransko naselje osnovano za islužene vojnike XI. legije tijekom 1. stoljeća.²³⁴⁵ Na temelju nalaza većeg broja ulomaka nadgrobnih spomenika podignutih u spomen na pripadnike XI. legije i pomoćnih vojnih jedinica razvidno je da su se na prostoru Kapitula, Strmice, Pađena i Mokropolja nalazila odjeljenja XI. legije koja su s jedne strane osiguravala navedeno područje, ali istovremeno vršila nadzor nad kopnenim komunikacijama i prijevojima, posebno nad onima koji su vodili prema unutrašnjosti na područje današnje Bosne i Hercegovine.²³⁴⁶

Oko jedan km istočno od brda Spas smjestilo se blago uzvišenje **Kapitul**, čije se južne padine uzdižu iznad ušća rječice Kosovčice u rijeku Krku. Prilikom gradnje željezničke pruge 1885. godine lokalitet je u većoj mjeri devastiran.²³⁴⁷ Na lokalitetu su provedena arheološka istraživanja²³⁴⁸ tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci ranosrednjovjekovne bazilike, ostatci arhitekture i veći broj nadgrobnih spomenika (NS 166 – NS 191)²³⁴⁹ iz rimskog razdoblja. Uslijed ubrzane izgradnje pruge većina nadgrobnih spomenika sačuvana je fragmentarno dok su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja u većoj mjeri devastirani.²³⁵⁰ Izuzev ulomaka nadgrobnih spomenika, na lokalitetu su pronađeni i arhitektonski ulomci²³⁵¹ poput primjerka ukrašenog akantusovim lišćem među kojim se nalaze reljefni prikazi ptice, orla i zmije.²³⁵² Od ukupno sačuvanih 26 ulomaka nadgrobnih spomenika osam je posvećeno vojnicima od kojih pet pripadnicima XI. legije (NS 166, NS

²³⁴¹ M. BUDIMIR, 1992, 26, bilj. 38.

²³⁴² L. MARUN, 1998, 84, 91, 97, 101, 102, 156, 178, 181.

²³⁴³ B. ILAKOVAC, 1982, 35. i dalje; M. BUDIMIR, 1992, 26, bilj. 38.

²³⁴⁴ M. BUDIMIR, 1992, 26.

²³⁴⁵ I. BOJANOVSKI, 1974, 211. i dalje.

²³⁴⁶ M. ZANINOVIĆ, 1974, 311.

²³⁴⁷ K. PATSCH, 1895, 379. i dalje; D. JELOVINA, 1990a, 244. i dalje; M. ZANINOVIĆ, 1974, 310.

²³⁴⁸ Istraživanja lokaliteta su uz prekide trajala od 1885. do 1887. godine. Istraživanja su vođena nestručno bez nadzora, pri čemu su radnici nerijetko uništavali pronađenu arhitekturu, dijelove arhitektonske plastike i pokretnu arheološku građu. Više u: D. JELOVINA, 1990a, 244. i dalje; 1992, 13-15.

²³⁴⁹ M. ZANINOVIĆ, 1974, 310, bilj. 19.

²³⁵⁰ M. ZANINOVIĆ, 1974, 310.

²³⁵¹ F. BULIĆ, 1886b, 179.

²³⁵² K. PATSCH, 1895, 406, br. 57 b.

168 – NS 171), jedan vojniku III. kohorte *Alpinorum* (NS 173),²³⁵³ jedan vojniku I. kohorte *civium Romanorum* (NS 183) dok na jednom spomeniku zbog stupnja oštećenosti nije moguće iščitati ime postrojbe (NS 172). Tri spomenika s imenima pripadnika XI. legije datirana su u razdoblje nakon 42. godine (NS 166, 168 i 169) i dobivanja počasnog naslova *Claudiae piae fidelis*.²³⁵⁴ Iz tekstova nadgrobnih spomenika razvidno je da su vojnici čija se imena javljaju na nadgrobnim spomenicima bili obični legionari dok je samo jedan, čije ime nije sačuvano, obnašao dužnost kornikularija i tesararija (*cornicularius* i *tesserarius*) odnosno bio je zadužen za službeničke poslove.²³⁵⁵ Na temelju navedenih nalaza pretpostavlja se da se na lokalitetu za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom nalazila jedna od niza vojnih postaja koje su nadzirale komunikaciju *ad imum montem Ditionum Ulcirum*.²³⁵⁶

Krajem 19. stoljeća na području današnjeg naselja **Biskupija**,²³⁵⁷ koje se razvilo uz rub Kosova polja oko 7 km jugoistočno od Knina, na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture, pojedinačni primjerci pokretne arheološke građe i ulomci nadgrobnih spomenika iz rimskog razdoblja. Na položaju **Crkvina**,²³⁵⁸ smještenom u jugoistočnom dijelu naselja uz katoličko groblje u blizini kuća Katića,²³⁵⁹ evidentiran je veći broj arhitektonskih ulomaka i ulomaka nadgrobnih spomenika iz rimskog razdoblja koji su upotrebljeni kao građevinski materijal prilikom gradnje sakralne arhitekture i grobova.²³⁶⁰ Uz nalaze iz rimskog razdoblja, na lokalitetu su pronađeni ulomci starokršćanskog crkvenog namještaja i presvođena grobnica pred zapadnim pročeljem crkve.²³⁶¹ Uz pokretnu arheološku građu iz rimskog razdoblja, na lokalitetu su pretpostavljeni ostatci arhitekture iz istog razdoblja.²³⁶² Iako su na

²³⁵³ Vojnici pomoćne jedinice III. kohorte *Alpinorum* prvotno su najvjerojatnije bili stacionirani u Bigestama u današnjem Humcu kod Ljubuškog odakle su krajem 1. stoljeća prebačeni u Andetrij u današnjem Muću. Više u: M. ZANINOVIĆ, 1974, 311.

²³⁵⁴ K. PATSCH, 1895, 397, br. 33. i 34, sl. 32. i 33; 398, br. 35, sl. 34.

²³⁵⁵ CIL III, 9908; K. PATSCH, 1895, 399, br. 37, sl. 36; M. ZANINOVIĆ, 1974, 310; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2180.

²³⁵⁶ S. ČAČE, 1989, 59-91; M. ZANINOVIĆ, 1985, 67. i dalje; 1992, 38; N. CAMBI et al., 2007, 8-10; Ž. MILETIĆ, 2007, 186-187; 2008, 98; A. CAMPEDELLI, 2011, 55, bilj. 48.

²³⁵⁷ Prema S. Gunjači ime naselja vezuje se uz srednjovjekovni biskupski posjed. Više u: S. GUNJAČA, 1952, 287.

²³⁵⁸ Prva arheološka istraživanja lokaliteta pod vodstvom fra Luje Maruna uz prekide su provedena u razdoblju od 1886. do 1908. godine. Više u: S. GUNJAČA, 1953, 10. i dalje; D. JELOVINA, 1990a, 244; 1992, 13-14; A. MILOŠEVIĆ, 2002, 5-6.

²³⁵⁹ S. GUNJAČA, 1953, 9; M. ZANINOVIĆ, 1974, 313.

²³⁶⁰ F. BULIĆ, 1886a, 55; K. PATSCH, 1895, 406. i dalje; S. GUNJAČA, 1953, 15. i dalje.

²³⁶¹ F. BULIĆ, 1886b, 51. i dalje; S. GUNJAČA, 1953, 36, b; Sl. 4. i 21; B. MIGOTTI, 1996, 196-197, kat. br. 4.

²³⁶² R. RADIĆ, 1898, 160.

lokalitetu, nakon prvih istraživanja s kraja 19. stoljeća, u više navrata provedena revizijska istraživanja rezultati do danas nisu sistematizirani i objavljeni u cijelosti²³⁶³ iako su nalazi upućivali na kontinuitet naseljavanja položaja od rimskog do ranosrednjovjekovnog razdoblja. Tijekom revizijskih istraživanja lokaliteta 1950. godine, izuzev ostataka trobrodne bazilike iz ranosrednjovjekovnog razdoblja, nisu evidentirani ostatci starijih građevinskih faza²³⁶⁴ iako je među pokretnom arheološkom građom evidentirano ukupno 56 nedefiniranih fragmenata izrađenih od mramora i domaćeg vapnenca datiranih u rimsko razdoblje²³⁶⁵ i ulomci natpisa od kojih se nekoliko, koliko je vidljivo na objavljenoj fotografiji, može datirati u rimsko razdoblje.²³⁶⁶ Nove spoznaje o rasporedu i odnosu istraženih dijelova arhitekture dobivene su tijekom recentnih radova na raščišćavanju i uređivanju lokaliteta. U zapadnom dijelu ostataka sakralnog kompleksa evidentiran je kanal s ulomcima keramike i fresaka datiran u rimsko razdoblje. Uz kanal su, ispod zidova sakralne arhitekture evidentirani ostatci starijih, za koje se pretpostavlja rimsko podrijetlo.²³⁶⁷

U izravnoj vezi s navedenim ostacima treba promatrati djelomično istražene ostatke rimske ruralne arhitekture evidentirane na položaju **Katića bajami** (KA 224), udaljenom oko 100 m zapadno od položaja Crkvina. Na lokalitetu su utvrđeni ostatci jednostavne starokršćanske crkve s apsidom, datirane u 5. ili 6. stoljeće, i ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja koji su u vrijeme istraživanja bili sačuvani u temeljnoj stopi. Nakon napuštanja navedenih objekata dijelovi arhitekture i kamene plastike upotrebljeni su kao građevinski materijal za gradnju ranosrednjovjekovne bazilike sv. Marije na položaju Crkvina s pripadajućom nekropolom.²³⁶⁸ Tijekom arheoloških istraživanja pred pročeljem starokršćanske crkve evidentirana su tri zida koja nisu organski vezana za nju, no iz objavljenih rezultata istraživanja nije razvidno jesu li stariji ili mlađi od sakralne arhitekture. Kao produžetak pročelnog zida crkve prema sjeveru evidentiran je dio zida koji se pruža ispod poljoprivrednog zemljišta i koji bi mogao upućivati na postojanje pastoforija.²³⁶⁹

²³⁶³ Revizijska istraživanja lokaliteta tijekom 1950. godine provodi S. Gunjača (S. GUNJAČA, 1953, 9. i dalje). Nakon toga revizijska istraživanja lokaliteta provode se tijekom 1983. i 2000. godine (A. MILOŠEVIĆ, 2002, 7.) odnosno u razdoblju od 2012. do 2017. godine (M. PETRINEC, 2018, 290-304.).

²³⁶⁴ Više u: S. GUNJAČA, 1953, 18. i dalje; A. MILOŠEVIĆ, 2002, 8-9.

²³⁶⁵ S. GUNJAČA, 1953, 36, a, Sl. 11.

²³⁶⁶ S. GUNJAČA, 1953, 36, d, Sl. 14.

²³⁶⁷ M. PETRINEC, 2013, 660.

²³⁶⁸ S. GUNJAČA, 1953, 39. i dalje; B. MIGOTTI, 1991, 149, kat. br. 202, T. XX, 1; A. MILOŠEVIĆ, 2002, 9. s pripadajućim tlocrtom starokršćanske crkve i ulomcima starokršćanskog pluteja; 10-11.

²³⁶⁹ S. GUNJAČA, 1953, 43, Tabla IV.

Prilikom istraživanja položaja Crkvina kao građevinski materijal za gradnju pojedinih dijelova crkvene arhitekture evidentirani su ulomci nadgrobnih natpisa iz rimskog razdoblja (NS 192 – NS 195, NS 199) i veći broj ulomaka sarkofaga (NS 200 – 207). Među nalazima se posebno ističe sarkofag s poklopcem (NS 206), izrađen od ulomaka arhitrava monumentalnog objekta iz rimskog razdoblja (Sl. 128.). Prema N. Cambiju, arhitravi iz kojeg su isklesani sarkofag i poklopac mogu se datirati u rano 3. stoljeće dok je izrada

Slika 128. Biskupije – položaj Crkvina, Sarkofag s reljefnim prikazom dva hipokampa (N. CAMBI, 2010, 235, T. XCVII, 3.)

sarkofaga datirana drugu polovicu 3. stoljeća, iz čega proizlazi da je objekt kojem su arhitravi pripadali bio u uporabi kroz vrlo kratko razdoblje.²³⁷⁰ U lijevom dijelu prednje stranice sanduka sarkofaga, unutar polukružno profiliranog polja, nalazi se prikaz dva Hipokampa okrenuta jedan prema drugom. Tijekom kasne antike na vanjsku stranicu

poklopcu urezan je latinski križ (Sl. 128.). Tijekom 9. stoljeća unutar sarkofaga je sahranjen velikodostojnik, s bogatom ratničkom opremom kao priložima, čiji su ostatci pronađeni *in situ*. Prilikom otvaranja na pokojniku je bila sačuvana odjeća koja je propala. Uz ostale nalaze kao prilog uz pokojnika su pronađene pozlaćene ostruge karolinškog tipa i zlatnik Konstantina V. Kopronima (751.-775.).²³⁷¹ Izuzev nalaza nadgrobnih spomenika s položaja Crkvina, s nepoznata položaja iz Biskupije potječe ulomak tabule (NS 198) odnosno ulomak sarkofaga (NS 208) s prikazom borbe Grka i Amazonki, datiran u prva dva desetljeća 3. stoljeća.²³⁷² Nalazi nadgrobnih spomenika upućuju na kontinuitet sahranjivanja na položaju Katića bajami od razdoblja principata do kasne antike. S obzirom da je veći broj spomenika izrađen od mramora (NS 192, NS 197, NS 201, NS 202, NS 203 i NS 207) razvidno je da su vlasnici bili imućni te su si mogli priuštiti izradu skupocjenih nadgrobnih spomenika.

O kontinuitetu sahranjivanja na području Biskupije svjedoči podatak da je prilikom krčenja zemljišta za potrebe sadnje vinove loze evidentiran grob s inhumiranim ostacima pokojnika datiran u rimsko razdoblje. Ispod glave pokojnika nalazile su se tri opeke. Kao prilozi unutar groba pronađeni su manji željezni nož, šilo, srebrna fibula i probušeno

²³⁷⁰ N. CAMBI, 2010, 131, kat. br. 169, 235, T. XCVII, 3.

²³⁷¹ V. DELONGA, 1981, 204, 206-207, 213, red. br. 20; T. V, 20; A. JURČEVIĆ, 2009, 66, bilj. 37; 67, 70, 81, kat. br. 38.

²³⁷² N. CAMBI, 1988, 34, 59, 69, 114-115, kat. br. 15, sl. 7, tab. XII; 2005a, 133, 135, sl. 197.

Sl. 129. Biskupija – Popovića njiva, Brončani kip božice Minerve (T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 6; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 19, kat. br. 1, MHAS, inv. br. 6970.)

brončano zrno.²³⁷³ Uz ostatke arhitekture iz rimskog razdoblja na položaju Katića bajami, sjeverno od ostataka bazilike na položaju Stupovi (sv. Cecilija) u Biskupiji, na poljoprivrednom zemljištu obitelji Popović²³⁷⁴ krajem 19. stoljeća pronađen je brončani kipić s prikazom božice Minerve s kacigom i plaštom (Sl. 129.). Na plaštu se, u visini lijevog ramena, nalazi prikaz glave Meduze. Nalaz se datira u 1. stoljeće.²³⁷⁵ Uz kipić nisu pronađeni drugi prilozi.²³⁷⁶ Izuzev navedenog nalaza, na položaju Stupovi pronađen je ulomak mitričkog reljefa sa sačuvanom glavom Lune u gornjem desnom kutu. Ispod prikaza Lune nalaze se prikazi dva dadofora s frigijskom kapom na glavi.²³⁷⁷

Južno od Biskupije, uz istočni rub Kosova polja, formiralo se današnje naselje **Orlić**. Na krajnjem jugoistočnom dijelu naselja, unutar poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu V. Gojka, na padinama prirodnog uzvišenja **na položaju Dolina(e)/Crkvina** (KA 225) evidentirani su ostatci rimske ruralne arhitekture koji su pripadali većem objektu. Zahvaljujući konfiguraciji terena lokalitet je zaštićen od sjevernih vjetrova. Uokolo lokaliteta prostiru se obradive poljoprivredne površine dok se oko 400 m sjeverno nalazi izvor vode.²³⁷⁸ Na lokalitetu su u razdoblju od 1982. do 1985. godine provedena zaštitna arheološka istraživanja kojima je obuhvaćena površina od oko 550 m²,²³⁷⁹ unutar koje su djelomično istraženi ostatci većeg kompleksa arhitekture iz rimskog razdoblja. Koristeći terasaste padine uzvišenja objekt je, prateći konfiguraciju terena, izgrađen u tri razine. Tlocrtno, objekt je izduženog pravokutnog

²³⁷³ Grob je evidentiran dana 23. veljače 1908. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 163.

²³⁷⁴ K. PATSCH, 1899, 510, 512-514, Sl. 8; M. BUDIMIR, 1992, 27, bilj. 42.

²³⁷⁵ Spomenik je pronađen 1981. godine. Dimenzije kipa iznose 13,5×4,7 centimetra. Više u: K. PATSCH, 1899, 512-514, br. 1, sl. 28; T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 6, kat. br. 1; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 19, kat. br. 1.

²³⁷⁶ K. PATSCH, 1899, 512-514, br. 1, sl. 28.

²³⁷⁷ Ulomak je pronašao fra Lujo Marun tijekom 1907. godine. Više u: S. GUNJAČA, 1956, 87, sl. 10; M. ZANINOVIĆ, 1974, 313-314.

²³⁷⁸ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41.

²³⁷⁹ Istraživanje preostalog dijela rimske ruralne arhitekture nije bilo moguće provesti zbog imovinsko-pravnih odnosa oko zemljišta. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41; M. BUZOV, 2003, 92; M. ZANINOVIĆ, 2003, 25.

oblika smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad. Zidovi objekta, širine od 0,55 do 0,60 m, izvedeni su u tehnici *opus incertum* od priklesanog kamena. Sačuvani su do visine od 0,20 do 1,50 metra. Vanjska i unutarnja lica zidova bila su ožbukana bijelom žbukom. Na unutarnjim zidovima mjestimično su sačuvani ostatci slikanih ukrasa izvedeni različitim bojama.²³⁸⁰ Unutar objekta evidentirane su dvije faze izgradnje²³⁸¹ bez navođenja kronoloških odnosa među pojedinim fazama.

Tijekom istraživanja unutar objekta je definirano 13 prostorija označenih slovnim oznakama od A do M (Sl. 130, A-M), od kojih su prostorije od A do L pripadale stambenom dijelu kompleksa (Sl. 130, A-L). Na pročelnom dijelu objekta, smještenom na istoku,²³⁸² evidentirane su četiri prostorije (Sl. 130, A-D). U površinom najveću prostoriju A, dimenzija 11×3,50 m, ulazilo se preko praga evidentiranog na istoku.²³⁸³ Unutar prostorije A evidentirana je deblja podnica izrađena od vapna s primjesama krupnije tucane opeke. U odnosu na podnicu susjedne prostorije B izdignuta je za oko 0,20 metra. Funkcija prostorije A definirana je kao trijem koji se mogao protezati i na prostoriju B. Uz vanjsko lice jednog od zidova prostorije A definiran je kanal izrađen od opeka, koji je prema istraživačima imao funkciju odvoda površinskih voda.²³⁸⁴ Prostorije C i D čine ostatke kupališnog dijela kompleksa (Sl. 130, C i D). Uz južni zid prostorije C evidentirani su ostatci ložišta (lat. *praefurnium*) koje je imalo funkciju zagrijavanja hipokausta. Prostorija C je preko dvije stepenice bila povezana s termalnim dijelom objekta (lat. *hypocaustum*), pravokutna tlocrta, označenim slovnim oznakom D. Unutar termalnog dijela objekta *in situ* su pronađeni vertikalno postavljeni tubuli na kojima je počivala podnica izrađena od hidraulične žbuke.²³⁸⁵

²³⁸⁰ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45.

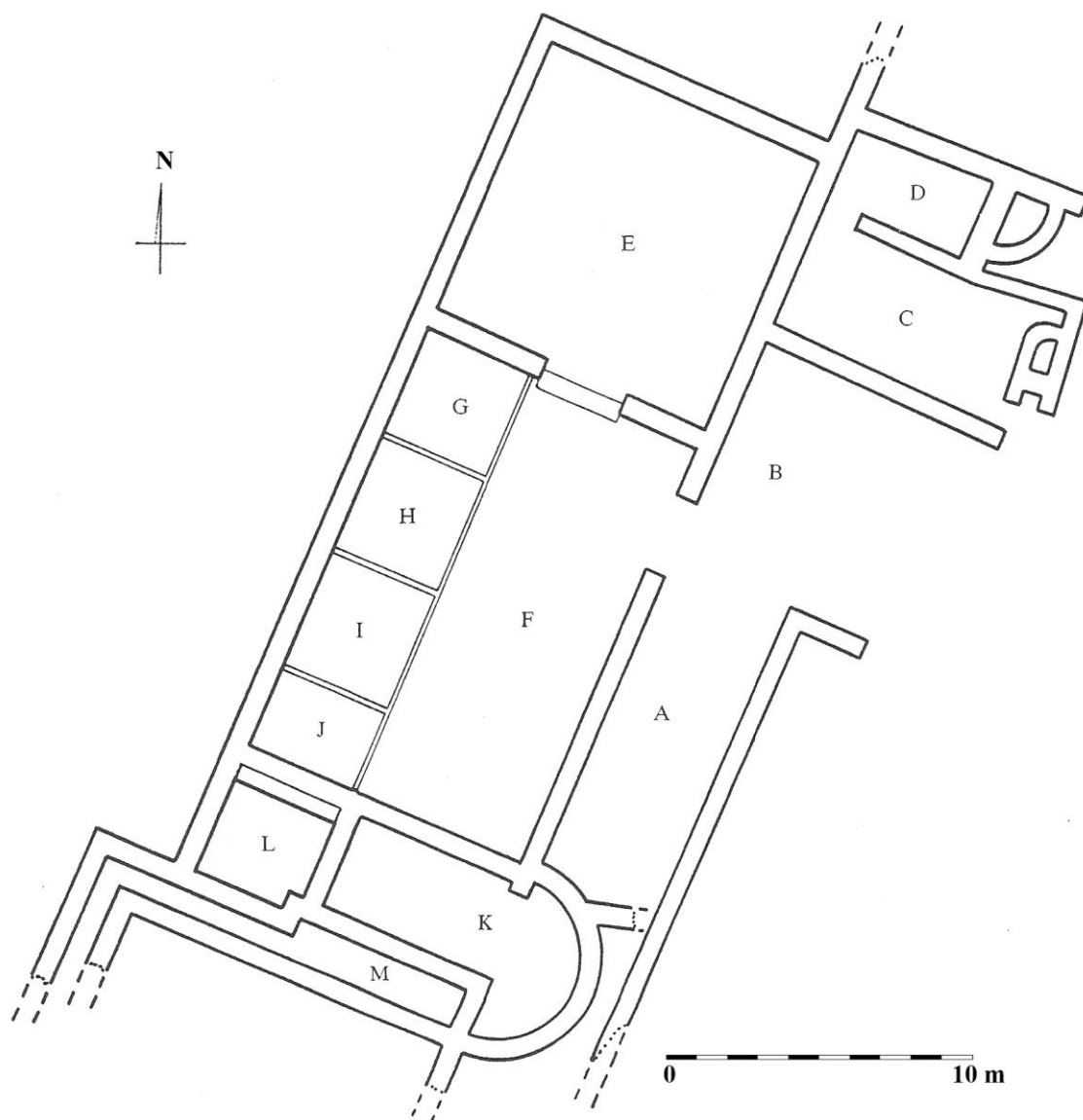
²³⁸¹ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 49.

²³⁸² Prilikom objave rezultata istraživanja u literaturi se navodi *Pročelni dio objekta koji se nalazi s južne strane sastoji se od četiri prostorije* (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41.), no na temelju objavljenog tlocrta istraženih ostataka iščitava se da se navedene prostorije nalaze u istočnom dijelu objekta (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107, Sl. 1, A-D).

²³⁸³ Prilikom objave rezultata istraživanja u literaturi se navodi da se ulaz u prostoriju nalazi na jugu, no na temelju objavljenog tlocrta istraženih ostataka iščitava se da se ulaz nalazio na istoku (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107, Sl. 1, A). Dimenzije praga iznose 1,60×0,34 metra. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41, 44, Sl. 10; K. GUGO RUMŠTAJN, 2013, 678.

²³⁸⁴ Iz izvješća nije razvidno uz koji se zid pružao kanal. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41, 42, Sl. 3.

²³⁸⁵ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 42, 43, Sl. 6; Tijekom recentnih konzervatorskih radova na lokalitetu unutar prostorije D probijena je podnica izrađena od hidraulične žbuke. Ispod podnice je utvrđen sustav za zagrijavanje. Sustav se sastojao od poda izrađenog od pet redova krovnihi opeka između kojih su se nalazili tubuli kvadratičnog oblika visine 50 cm čime je bilo omogućeno strujanje toplog zraka i zagrijavanje prostorije. Više u: K. GUGO, 2014, 522-523.

Sl. 130. Orlic – položaj Dolina, Ostatci rimske ruralne arhitekture (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107, Sl. 1.)

Uz vanjski, istočni zid prostorije D²³⁸⁶ prislonjen je bazen polukružna tlocrta sa zidovima obloženim hidrauličnom žbukom s unutarnje strane.²³⁸⁷ Temeljna stopa sjeveroistočnog zida prostorije D dodatno je ojačana najvjerojatnije radi sprečavanja klizanja tla. Uz vanjsko lice navedenog zida evidentiran je kanal, izveden stepeničasto od krovnih

²³⁸⁶ Prilikom objave rezultata istraživanja u literaturi se navodi da je ...*bazen prislonjen na vanjski sjeveroistočni zid zdanja* (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 42.), no na temelju objavljenog tlocrta istraženih ostataka iščitava se da bazen podignut na istočnom dijelu objekta (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107, Sl. 1, D).

²³⁸⁷ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 42; U opisu ispod fotografije na kojoj su vidljivi prostorija D i bazen navodi se: *Kupališni dio D s prigradenim bazenom...* (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43, Sl. 5.).

opeka, koji je najvjerojatnije imao ulogu odvoda površinskih voda.²³⁸⁸ Uz ostatke sustava za zagrijavanje, unutar prostorije D je evidentiran manji kanal koji je vodio u apsidalni dio kupališnog prostora. Kanal je najvjerojatnije imao funkciju ispusta vode iz kupališnog kompleksa.²³⁸⁹

Kako je vidljivo na tlocrtu istraženih dijelova arhitekture, u sjeverozapadnom i zapadnom dijelu objekta istražen je veći broj prostorija označenih slovom od E do J (Sl. 130, E-J.). Iz prostorije A i B preko praga dugog 2,12 i širokog 0,48 m ulazilo se u prostoriju F, dimenzija 12,50×8 m, koja se nalazila u središnjem dijelu objekta. U odnosu na ostale, prostorija je imala ulogu komunikacije.²³⁹⁰ Unutar prostorije su evidentirani ostatci podnice izvedene u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica mozaika.²³⁹¹ Površinu

Sl. 131. Orlic – položaj Dolina(e), Ostatci mozaika unutar prostorije F (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 44, Sl. 11.)

mozaika uokviruje tanka crna traka na koju se nadovezuje široki friz s motivom bijelih kvadrata koji su naizmjenično uokvireni crnim i bijelim pravokutnicima. U središtu kvadrata se nalazi križ proširenih krajeva. Prema središnjem dijelu podnice izveden je friz kojeg tvore crni stepenasti trokuti (Sl. 131.).²³⁹² Prostorija F je, putem otvora širine 2,40 m, bila povezana sa susjednom prostorijom E, dimenzija 8,10×8,10 metara. Unutar prostorije E evidentirana je podnica

izvedena u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica mozaika. Osnovu podnice predstavlja bijela podloga s ukrasom izvedenim u crnoj boji unutar kojeg prevladava motiv četverolatičnih cvjetova oblikovanih isprepletanjem četiri kružnice koje su dekorirane peltama. Glavni motiv je uokviren nizom bordura. Unutar prve bordure nalazi se friz s

²³⁸⁸ Na jednoj od krovnih opeka sačuvan je pečat radionice *Pansiana*. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 42-43, 44, Sl. 7.

²³⁸⁹ K. GUGO, 2014, 522-523.

²³⁹⁰ Prag je izrađen od muljike s kosim užljebljenjem. Unutar praga su sačuvana dva utora koji su nosili dvokrilna vrata kao i metalni dijelovi sistema koji je služio za pričvršćivanje vrata. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43, 44, Sl. 10; K. GUGO RUMŠTAJN, 2013, 678.

²³⁹¹ Podnica je većim dijelom oštećena uslijed intenzivne poljoprivredne obrade zemljišta. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43.

²³⁹² J. MEDER, 2003, 92; Nešto drugačiju interpretaciju ukrasnih motiva donose LJ. Radić i M. Budimir, odnosno M. Buzov prema kojoj je glavni motiv podijeljen u dva polja. Prvo donosi prikaz rombne zvijezde dok je drugo ukrašeno motivom dvostrukih oktogona međusobno povezanih manjim kvadratima. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43, 44, Sl. 11; M. BUZOV, 2014, 25.

motivom svastika između kojih se nalaze kvadrati. Slijedi ukras s motivom izvedenim u obliku slova „L“, naizmjenično u crnoj i bijeloj boji kockica, uokviren s dvije trake pletera na crnoj podlozi (Sl. 132). Na ulazu u prostoriju nalazio se natpis s djelomično sačuvanim tekstom koji se najvjerojatnije protezao i u susjednu prostoriju F.²³⁹³ Sačuvani tekst natpisa glasi: *Jcuius m/unditi/es(!) victo/ries(!) b(eatissimi) / ap(ostol)i [Petri]* (Sl. 133.).²³⁹⁴ Na temelju sačuvanog natpisa iz bazilike na Manastirinama u Saloni, u čijoj se restituciji navodi apostol Petar, natpis je datiran na kraj 4. stoljeća odnosno u razdoblje oko 400. godine²³⁹⁵ i nerijetko se povezuje s ostacima starokršćanskog objekta,²³⁹⁶ no za navedene pretpostavke, iako svjedoči o uporabi objekta kroz duži vremenski period, na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu nema čvrstih dokaza. Na temelju unutarnjeg uređenja prostorije E, unutar koje su, uz bogato ukrašen mozaik, na zidovima evidentirani ostatci višebojne zidne žbuke, pretpostavlja se da je mogla služiti kao triklinij (*triclinium*).²³⁹⁷

Sl. 132. i 133. Orlic – položaj Dolina(e), Ostaci mozaika i natpisa unutar prostorije E (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 44, Sl. 8. i 9.)

Uz zapadni zid²³⁹⁸ prostorije F prigradene su²³⁹⁹ četiri manje prostorije različitih dimenzija,²⁴⁰⁰ označene slovnim oznakama od G do J, koje su najvjerojatnije imale stambenu

²³⁹³ M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107-109; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43, 44, Sl. 8. i 9; J. MEDER, 2003, 92; M. ZANINOVIĆ, 2003, 25, Sl. 1; 26; M. BUZOV, 2014, 25, 31 Sl. 11; A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2016, 2296, 2302, Fig. 1, nr. 6.

²³⁹⁴ *...čije čistoće (i) pobjede blaženog apostola Petra (?)*. Više u: M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107-109; 1992, 43, 44, Sl. 8. i 9; J. MEDER, 2003, 92; M. ZANINOVIĆ, 2003, 25, Sl. 1; 26; M. BUZOV, 2014, 25, 31, Sl. 11; A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2016, 2296, 2302, Fig. 1, nr. 6.

²³⁹⁵ M. ZANINOVIĆ, 2003, 27, bilj. 7; A. KURILIĆ – Z. SERVENTI, 2016, 2296.

²³⁹⁶ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43; J. MEDER, 2003, 92.

²³⁹⁷ Autori navode da je prostorija mogla služiti kao eksedra ili društvena soba. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 42.

²³⁹⁸ Prilikom objave rezultata istraživanja u literaturi se navodi *...prigradene su uz sjeverni zid četiri manje prostorije* (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 109; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43.), no na temelju

funkciju (Sl. 130, G-J). Unutar prostorija H i I u potpunosti su sačuvane podnice izvedene u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica mozaika (Sl. 134. i 135.). Mozaik unutar prostorije H sastoji se od kvadratnog polja uokvirenog uskom crnom trakom nakon koje

Sl. 134. Orlic – položaj Dolina(e), Mozaik unutar prostorije H (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45, Sl. 12.)

Sl. 135. Orlic – položaj Dolina(e), Mozaik unutar prostorije I (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45, Sl. 13.)

slijedi ukras vitica iz kojih se pružaju izdanci koji završavaju srcolikim listovima. Središnji motiv mozaičnog ukrasa podnice, koji prema J. Meder izgleda nedovršeno, predstavljaju tanke crne linije (Sl. 134.).²⁴⁰¹ Podni mozaik unutar prostorije I ukrašen je motivom učvorenih kružnica (Sl. 135.).²⁴⁰² Na temelju stilskih karakteristika i načina izvedbe motiva ukrasa, J. Meder u podnim mozaicima iz Orlića prepoznaje sličnost s mozaicima Hadrijanove vile u Tivoliju. Prema J. Meder motiv kvadrata od pletera na mozaiku unutar prostorije H tipičan je za Hadrijanovo razdoblje. Izuzev kao motiv podnice unutar prostorije H, navedeni motiv je evidentiran unutar crno-bijelog mozaika u Ulici Kraljskog Dalmatina i pored katedrale sv. Stošije u Zadru. Na temelju stilskih sličnosti s mozaicima iz Città di Castello, mozaici u Orlicu su datirani u 2. stoljeće.²⁴⁰³ S druge pak strane, B. Matulić smatra da

objavljenog tlocrta istraženih ostataka arhitekture iščitava se da se navedene prostorije nalaze zapadno od prostorije F (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107, Sl. 1, F, G-J).

²³⁹⁹ Prilikom objave rezultata istraživanja autori navode: *U tome prostoru, dužine 12,50 m, širine 8 m, prigradene su uz sjeverni zid četiri manje prostorije.* (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 109; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43.) iz čega proizlazi da su uz prostoriju F naknadno dograđene četiri prostorije označene slovnim oznakama od G do J. Na temelju objavljenog tlocrta istraženih dijelova arhitekture (M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 97.) i opisa prostorije F (LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 43.) za pretpostaviti je da je prostorija F pregrađena čime su od jedne velike prostorije izvornih dimenzija 12,50×8 m dobivene četiri manje (G, H, I i J) i jedna veća prostorija (F) dimenzija 12,50×4,80 metara. No na temelju objavljenih rezultata istraživanja nije razvidno kada se dešavaju navedene prigradnje, istovremeno s gradnjom prostorije F ili u kasnijim razdobljima.

²⁴⁰⁰ Dužina navedenih prostorija iznosi od 2,60 do 3,50 m, a širina 3,20 metra.; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45.

²⁴⁰¹ Prema J. Meder četiri „rozete“ nastale uplitanjem uokvirenih kružnica s jedne su strane nedovršene dok uz rubove polja nedostaju dvije pelte. Više u: J. MEDER, 2003, 92-93; M. BUZOV, 2014, 25.

²⁴⁰² J. MEDER, 2003, 93.

²⁴⁰³ J. MEDER, 2003, 93.

su složeni motivi ukrasa mozaika evidentirani unutar prostorija E i H nastali krajem 3. stoljeća u okviru salonitanskih mozaičnih radionica.²⁴⁰⁴ Unutar prostorije G evidentirana je žbukana podnica dok podnica unutar prostorije J nije sačuvana.²⁴⁰⁵

Na krajnjem jugozapadnom te ujedno najnižem dijelu objekta istraženi su ostatci triju prostorija označenih slovnim oznakama K, L i M (Sl. 130, K-M). Prostorija izdužena tlocrta (K) na jugoistoku ima apsidalni završetak. Na jugozapadu je od susjedne prostorije L odvojena pregradom. Na navedene dvije prostorije naknadno je dograđena prostorija M, tijekom istraživanja interpretirana kao bazen, čiji su zidovi s unutarnje strane obloženi hidrauličnom žbukom.²⁴⁰⁶ Do bazena je s vanjske strane vodio kanal s dnom obloženim opekama i pokrovom od kamenih ploča. S jugozapadne strane prostorije M evidentirani su dijelovi zidova, no navedeni dio objekta nije istražen. Prema istraživačima navedeni dio objekta mogao je imati gospodarsku funkciju.²⁴⁰⁷ Uz istražene dijelove arhitekture, postoje indicije da se objekt putem manjeg vodovoda snabdijevao vodom.²⁴⁰⁸ Tijekom arheoloških istraživanja na lokalitetu je prikupljena veća količina ulomaka različite arheološke građe poput ulomaka keramike tankih stijenki²⁴⁰⁹ i svjetiljki,²⁴¹⁰ grube kuhinjske keramike,²⁴¹¹ ulomaka amfora,²⁴¹² ulomaka različitih staklenih posuda,²⁴¹³ kupa kanalice (*imbrices*) i krovnih opeka od kojih veći broj s pečatima radionica *Pansiana*, *Beita*, *H VIII* te jedan primjerak s pečatom radionice *Faeson*²⁴¹⁴ i oko 200 primjeraka željeznih čavala.²⁴¹⁵ O unutarnjem uređenju objekta svjedoče ulomci prozorskog stakla, dva ulomka profilirane baze stupa,²⁴¹⁶ kapitel sa stiliziranim akantusovim lišćem datiran u kasnu antiku,²⁴¹⁷ ulomak veće kamene posude (tarionika ?)²⁴¹⁸ i nekoliko primjeraka novca poput novca Faustine Auguste

²⁴⁰⁴ B. MATULIĆ, 1998, 369-370, 379, Sl. 13; 380, Sl. 14.

²⁴⁰⁵ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45.

²⁴⁰⁶ M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41, 42, Sl. 2; 45.

²⁴⁰⁷ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41.

²⁴⁰⁸ Podatci o ostacima vodovoda prikupljeni su od lokalnog stanovništva koje je u više navrata prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta nailazilo na keramičke cijevi. Više u: LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 49, bilj. 16.

²⁴⁰⁹ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 46, 47, Sl. 20, 4.

²⁴¹⁰ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 46, 47, Sl. 20, 5.

²⁴¹¹ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 46, 48, Sl. 19, 1-6.

²⁴¹² LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 46, 48, Sl. 20, 1. i 2.

²⁴¹³ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 47-48, Sl. 21, 1-6.

²⁴¹⁴ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45, 47, Sl. 1. i 2.

²⁴¹⁵ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45-46, Sl. 14, 1-3.

²⁴¹⁶ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45-46, Sl. 15, 1. i 2.

²⁴¹⁷ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45, 47, Sl. 16.

²⁴¹⁸ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 45, 48, Sl. 18.

(161.-176.), careva Aurelijana (270.-275.) i Konstancija II. (350.-361.). Na temelju nalaza pokretne arheološke građe život unutar objekta se datira u vremensko razdoblje od 2. do kraja 4.²⁴¹⁹ i početka 5. stoljeća.²⁴²⁰ Objekt je najvjerojatnije stradao u požaru tijekom kasne antike na što upućuje veća količina gareži, pepela, pougljenih drvenih greda i nagorenog stakla evidentiranih unutar istraženih dijelova arhitekture.²⁴²¹

Krajem 19. stoljeća na položaju Crkvina, koji se nerijetko poistovjećuje s lokalitetom Dolina, pronađen je ulomak sanduka sarkofaga (NS 209), datiran u kasnu antiku, s djelomično sačuvanim natpisnim poljem. Na natpisu se donose imena Heladija i supruge Septimije Exuperije koja se javljaju i kod kršćana.²⁴²²

Ostatci rimske ruralne arhitekture djelomično su istraženi na **položaju Zadruga** (KA 226), smještenom nešto manje od 2 km sjeverozapadno od položaja Dolina, u neposrednoj blizini današnje zgrade Općine Biskupija.²⁴²³ Na lokalitetu su tijekom sustavnih arheoloških istraživanja groblja iz starohrvatskog razdoblja djelomično istraženi ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja koju su istraživači definirali kao ostatke objekta gospodarskog karaktera.

Sl. 136. Orlić – Zadruga, Ostatci rimske ruralne arhitekture (Izvor: <http://heritage-route.eu/hr/biskupija-crkvina/gallery/#right>, Foto: A. JURČEVIĆ)

Rezultati istraživanja objavljeni su u vidu kraćih izvješća²⁴²⁴ iz kojih je razvidno da su zidovi objekta sačuvani uglavnom u temeljnoj stopi. Središnji dio objekta devastiran je uslijed recentne intenzivne poljoprivredne obrade zemljišta. Na temelju objavljenog tlocrta i fotografija s istraživanja vidljivo je da je istraženo šest prostorija različitih dimenzija koje su pripadale većem objektu iz rimskog razdoblja, čiji se ostatci protežu prema jugu ispod postojećeg poljoprivrednog zemljišta (Sl.

136.).²⁴²⁵ Iz objava nije razvidna funkcija istraženih prostorija. Ispod podnice prostorije evidentirane uz zapadni profil istraženih dijelova arhitekture evidentirani su ostatci prostorije

²⁴¹⁹ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 49.

²⁴²⁰ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 47.

²⁴²¹ LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 49; M. ZANINOVIĆ, 2003, 26.

²⁴²² A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2215.

²⁴²³ M. PETRINEC, 2014, 523.

²⁴²⁴ M. PETRINEC, 2012, 587-588; 2013a, 678-679; 2014, 523-524.

²⁴²⁵ Ostatci objekta nastavljaju se prema jugu ispod zemljišta u vlasništvu Simića Dujakovića. Više u: M. PETRINEC, 2014, 523-524.

pravokutna tlocrta s pregradom koja je interpretirana kao duboka komora.²⁴²⁶ Objekt je najvjerojatnije stradao u požaru na što upućuje paljevinski sloj evidentiran unutar dvije prostorije u istočnom dijelu istraženih ostataka arhitekture. Na temelju numizmatičkih nalaza gradnja objekta se datira u 4. stoljeće.²⁴²⁷ Tijekom ranog srednjeg vijeka nad i uz ostatke objekta podiže se nekropola unutar koje je evidentiran kontinuitet sahranjivanja od 6. do 8. stoljeća. Uz nekropolu, uz ostatke rimske ruralne arhitekture evidentirani su ostaci stambenih objekata tipa poluzemunica.²⁴²⁸

Ostaci rimske ruralne arhitekture evidentirani su i oko 2 km južnije od položaja Dolina,²⁴²⁹ no detaljniji podatci o mikrolokaciji nalazišta nisu poznati.

Jugoistočno od Orlića razvilo se naselje **Markovac**. U jugozapadnom dijelu naselja između predjela **Šušanj** i **Dokića glavice** (KA 227) evidentirani su ulomci keramike, krovni opeka i zidnih freski koji se pripisuju ostacima rimske ruralne arhitekture.²⁴³⁰ Lokalitet se smjestio unutar obradivih poljoprivrednih površina uz čiji rub protječe potok Mala Kosovica.²⁴³¹

Istočno od Knina smjestilo se današnje naselje **Topolje**. Na strateški važnom položaju Gradina, smještenom iznad zaseoka Kovačić, čije se padine strmo spuštaju prema Krčiću i izvoru rijeke Krke formiralo se naselje unutar kojeg je evidentiran kontinuitet naseljavanja od kasnog bakrenog razdoblja do kasnog srednjeg vijeka. Naselje se razvilo iznad prapovijesne komunikacije čija uloga dolazi do izražaja tijekom rimskog razdoblja. Komunikacija je tekla dolinom Krčića prema prostoru oko izvora rijeke Cetine.²⁴³² Krajem 19. stoljeća unutar vinograda u podnožju Gradine pronađene su posrebrana fibula i bakrena igla iz rimskog razdoblja te novac cara Gordijana²⁴³³ na temelju kojih se može pretpostaviti da je riječ o nalazima iz groba. Krajem 19. stoljeća fra Lujo Marun je na dva položaja unutar naselja evidentirao nekoliko grobova koji su datirani u rimsko razdoblje. Sa zapadne strane položaja Lazine evidentiran je grob s incineriranim ostacima pokojnika te s 27

²⁴²⁶ Prema M. Petrinc ostaci navedene prostorije nisu pronađeni u izvornom stanju već su ranije otvarani i naknadno nasuti. Više u: M. PETRINEC, 2014, 524. s fotografijama istraženih ostataka arhitekture.

²⁴²⁷ M. PETRINEC, 2014, 523-524.

²⁴²⁸ Detaljniji podatci o broju i vrsti ukopa u: M. PETRINEC, 2014, 524.

²⁴²⁹ M. BUDIMIR, 1984, 22.

²⁴³⁰ M. BUDIMIR, 1992, 26.

²⁴³¹ <https://geoportal.dgu.hr/> na dan 21. lipnja 2015. godine.

²⁴³² M. BUDIMIR, 1989, 204.

²⁴³³ L. MARUN, 1998, 82.

rimskodobnih fibula, željeznim *pancierom*, brončanim novcem cara Dominicijana (81.-96.), jednim bakrenim novcem iz rimskog razdoblja i četiri toke kružna oblika kao prilozima (GR 76). Unutar drugog groba (GR 77), označenog kao ženski ukop, pronađena je željezna uzda, ključ, dva manja željezna kosira, nož, *bakusa*, dva prstena, dvije fibule, brončano dugme, bakreni novac Faustine Auguste i dvije brončane toke kao prilozima dok je izvan groba pronađen brončani novac cara Hadrijana (117.-138.), željezni kosir i srp.²⁴³⁴ Tijekom 1900. godine na položaju Bralovac, koji se pruža sjeverno i sjeveroistočno od Gradine, slučajno je otkriven grob iz rimskog razdoblja (GR 78) s inhumiranim ostatcima pokojnika. Kao prilog, u grobu su pronađene željezne ostruge položene uz noge pokojnika i brončani novac cara Klaudija (41.-54.).²⁴³⁵ Na temelju dosadašnjih spoznaja o naseljenosti Topolja tijekom rimskog razdoblja navedeni se grobovi mogu dovesti u izravnu vezu s naseljem na Gradini. S druge pak strane, na položaju Durbabina njiva unutar polja zapadno od Gradine pretpostavljeni su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja,²⁴³⁶ no detaljniji podatci o njihovom karakteru nisu poznati. S područja naselja potječu nalazi dviju brončanih fibula u obliku zeca datiranih u 2. stoljeće²⁴³⁷ i medicinska sonda iz rimskog razdoblja.²⁴³⁸

Oko dva km sjeverno od Topolja, uz rub Kninskog polja, razvilo se današnje naselje **Vrpolje**. Unutar uzvišenja Mala Vijola nalazi se gradinsko naselje unutar kojeg su, uz zidove sa žbukom, evidentirani ulomci prapovijesne i rimskodobne keramike.²⁴³⁹ Krajem 19. stoljeća prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta na položaju Lokvina, u sjeverozapadnom dijelu naselja, unutar oranice Docí pronađen je grob izrađen od krovnih opeka s ostatcima inhumiranog pokojnika (GR 80) uz kojeg su bili priloženi željezni nož, brončani kramp²⁴⁴⁰ i brončana *žujica*.²⁴⁴¹ Prema navodima L. Maruna na navedenoj oranici evidentiran je veći broj grobova od kojih je dio istražen tijekom 1900. godine.²⁴⁴² Na istom je položaju tijekom 1908. godine pronađen zidani grob s inhumiranim ostatcima pokojnika (GR 81) i ulomcima staklenih posuda, brončanog dugmeta i bakrenog novca cara Konstantina (306.-337.)

²⁴³⁴ Grob je evidentiran tijekom 1898. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 94.

²⁴³⁵ L. MARUN, 1998, 108.

²⁴³⁶ M. ZANINOVIĆ, 1974, 303, bilj. 4.

²⁴³⁷ Nalazi su pohranjeni unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6968 i 6969.; T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 16, kat. br. 24; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 65, kat. br. 135. i 136.

²⁴³⁸ Nalaz je pohranjen unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 7107.; T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 16, kat. br. 24; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 72, kat. br. 164.

²⁴³⁹ S. GUNJAČA, 1958, 15; 1958a, 117; M. ZANINOVIĆ, 1974, 303.

²⁴⁴⁰ Prema L. Marunu *sapon*. Više u: L. MARUN, 1998, 102.

²⁴⁴¹ Nalazi su evidentirani od strane L. Maruna dana 20. svibnja 1899. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 102.

²⁴⁴² L. MARUN, 1998, 111.

kao priložima. U blizini navedenih nalaza pronađena je željezna motika iz rimskog razdoblja.²⁴⁴³

Zapadno od Vrpolja, u zaseoku Zelenbabe na području današnjeg naselja **Golubić**, početkom 20. stoljeća evidentirani su ulomci dva stupa. Nekoliko stotina metara zapadno od zaseoka pretpostavljani su ostaci objekta ili naselja iz rimskog razdoblja,²⁴⁴⁴ no za navedene pretpostavke do danas nema arheoloških potvrda. Tijekom 1932. godine unutar njive u vlasništvu Ilije Stolića, smještene sjeverno od puta koji od zaseoka Zelenbabe vodi prema zaseoku Stručević, unutar groba pronađen je zlatni nakit koji pripada mediteransko – bizantskom kulturnom krugu 6. i 7. stoljeća. Prema navodima mještana unutar položaja u više su navrata prilikom obrade zemljišta nalaženi grobovi. Izuzev grobova, unutar Stolića njive kao i u okolnim njivama evidentirani su ulomci keramike i žbuke datirane u rimsko razdoblje.²⁴⁴⁵

Oko 18 km sjeverozapadno od Knina smjestilo se današnje naselje **Mokropolje**²⁴⁴⁶ iz kojeg potječu uglavnom pojedinačni, slučajni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, poput srebrnog novca cara Hadrijana, koju je krajem 19. stoljeća od lokalnog stanovništva otkupio fra Lujo Marun.²⁴⁴⁷ U drugoj polovici 19. stoljeća na području naselja evidentirano je šest nadgrobnih spomenika (NS 210-215) različitog stupnja sačuvanosti, pretežito vojničkog karaktera koji se nerijetko dovode u vezu s postojanjem pomoćnog vojnog odjeljenja iz Burnuma na širem području naselja,²⁴⁴⁸ odnosno s veteranskim naseljem.²⁴⁴⁹ Uz epigrafske spomenike tijekom 1898. godine, unutar vinograda u vlasništvu Gliše Jovičića, pronađen je grob s ogrlicom spletenom od žice, ogrlicom ukrašenom s pet staklenih perli²⁴⁵⁰ i keramički lonac unutar kojeg je bilo pohranjeno 15 primjeraka rimskog novca u vrlo lošem stanju kao priložima. Keramički lonac je naknadno razbijen od strane lokalnog stanovništva.²⁴⁵¹ Usprkos navedenim nalazima, na području naselja do danas nisu

²⁴⁴³ Nalazi su evidentirani od strane L. Maruna dana 10. veljače 1908. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 161.

²⁴⁴⁴ L. MARUN, 1998, 170.

²⁴⁴⁵ Na položaju je pronađena ogrlica, dva para naušnica i prsten. Više u: S. GUNJAČA, 1960a, 276.

²⁴⁴⁶ K. PATSCH, 1895, 394.

²⁴⁴⁷ L. MARUN, 1998, 75.

²⁴⁴⁸ Mokropolje je od Burnuma udaljeno oko 6 kilometara. Više o smještaju naselja u: V. DELONGA, 1985, 262.

²⁴⁴⁹ V. DELONGA, 1985, 262.

²⁴⁵⁰ Iz podataka L. Maruna nije jasno je li riječ o jednoj ili dvije ogrlice ukrašene staklenim perlama. Više u: L. MARUN, 1998, 92.

²⁴⁵¹ L. MARUN, 1998, 92.

evidentirani ostatci arhitekture koji bi se mogli dovesti u izravnu vezu s nekropolom iz rimskog razdoblja. Interes za arheološku baštinu šireg područja Mokrog polja jača pred 1. svjetski rat kada L. Marun u suradnji s M. Abramićem i E. Dyggveom poduzima arheološka istraživanja na području naselja. U istočnom dijelu naselja na **položaju Sučevići**, u razdoblju između 1. i 2. svjetskog rata, provedena su arheološka istraživanja tijekom kojih su evidentirani ostatci starokršćanske crkve križnog tipa s trapezastom apsidom, koja se datira u drugu polovicu 6. stoljeća. Uz crkvu se razvila i pripadajuća nekropola koja potvrđuje njenu sepulkralnu funkciju.²⁴⁵² Zapadno od položaja Sučevići, na **položaju Vagići** evidentiran je veći broj ulomaka crkvenog namještaja, uglavnom pluteja ukrašenih motivima reljefnih rozeta, ljuski i rombičnih traka na temelju kojih se na lokalitetu pretpostavljaju ostatci sakralnog objekta datiranog u 5. ili 6. stoljeće. Točna pozicija ostataka objekta do danas nije utvrđena.²⁴⁵³ Ostatci trećeg sakralnog objekta koji se datira u 6. stoljeće djelomično su istraženi unutar utvrde Čuker smještene uz rijeku Zrmanju.²⁴⁵⁴ Prema pojedinim autorima sakralni objekt je izgrađen unutar kasnoantičke utvrde koja je podignuta nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁴⁵⁵

Istočno od Mokropolja smjestilo se današnje naselje **Oton** unutar kojeg je evidentiran veći broj pojedinačnih nalaza iz rimskog razdoblja za koje nisu poznati uvjeti kao ni mikrolokacija nalaza poput srebrnog novca cara Hadrijana,²⁴⁵⁶ gema,²⁴⁵⁷ keramičke posude za čuvanje maslaca, koja se datira u razdoblje 2. i 3. stoljeća,²⁴⁵⁸ odnosno zavjetnog žrtvenika (ZS 44) datiranog u razdoblje ranog principata.²⁴⁵⁹ Spomenik u čast Jupiteru Konzervatoru ili Kustosu, zaštitniku imanja, porodice i života²⁴⁶⁰ podiže Publije Elije Andes, sin Barcina, koji je domaćeg liburnskog podrijetla.²⁴⁶¹ Izuzev pojedinačnih nalaza pokretne

²⁴⁵² V. DELONGA, 1985, 264-268; B. MIGOTTI, 1991, 57, kat. br. 118, T. VII, 2; N. CAMBI, 1976, 261, Sl. 18; 2001, 19, 23, Sl. 5.

²⁴⁵³ V. DELONGA, 1985, 268-273; B. MIGOTTI, 1991, 58, kat. br. 120; M. BUDIMIR, 1992, 28, bilj. 57.

²⁴⁵⁴ V. DELONGA, 1985, 277, Sl. 2; B. MIGOTTI, 1991, 57-58, kat. br. 119, T. VII, 1; N. CAMBI, 2001, 19, 23, Sl. 6.

²⁴⁵⁵ M. BUDIMIR, 1992, 27; V. DELONGA, 1985, 268. i dalje; B. MIGOTTI, 1991, 57-58, kat. br. 119, T. VII, 1.

²⁴⁵⁶ L. MARUN, 1998, 75.

²⁴⁵⁷ L. MARUN, 1998, 99.

²⁴⁵⁸ Posuda je pohranjena unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6876. Više u: T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 91, kat. br. 212.

²⁴⁵⁹ CIL III, 2824=13249; F. BULIĆ, 1891, 177, br. 95; K. PATSCH, 1895, 394, br. 31, sl. 30; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2175; L. MARUN, 1998, 37; M. SINOBAD, 2010, 161, 164, 176, 202, kat. br. 137; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 441, kat. br. 149.

²⁴⁶⁰ J. MEDINI, 1976, 188.

²⁴⁶¹ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2175.

arheološke građe iz rimskog razdoblja, na području naselja krajem 19. stoljeća evidentirani

Sl. 137. Oton – Tomićeva ograda, Brončana statua Harpokrata (T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 20, kat. br. 2.)

su grobovi koji upućuju na postojanje nekropole. Tako je unutar nekropole na položaju Tomićeva ograda pronađena statua golog Harpokrata (Sl. 137.) oslonjenog na desnu nogu, koja se datira u 2. stoljeće.²⁴⁶² Krajem 19. stoljeća na području naselja je pronađen grob (GR 81) s bogatim grobnim prilozima, ogrlicom spletenom od žice, pet staklenih perli i 15 primjeraka novca iz rimskog razdoblja unutar keramičkog lonca. Novac je u vrijeme nalaza bio u vrlo lošem stanju, a posudu unutar koje se nalazio mještani su naknadno razbili.²⁴⁶³ S nekropole datirane u rimsko razdoblje potječe nalaz oštećene geme, no iz dostupne literature nisu razvidni uvjeti kao niti mikrolokacija nalaza.²⁴⁶⁴

Iz obližnjeg naselja **Palanka**, koje se smjestilo zapadno od Otona, potječe ulomak nadgrobnog spomenika (NS 216) iz rimskog razdoblja²⁴⁶⁵ i ulomak zavjetne stele (ZS 45) datirane u razdoblje kasnog principata.²⁴⁶⁶ Okolnosti nalaza spomenika

nisu poznate.

Sjeveroistočno od Otona smjestilo se naselje **Plavno**. Usprkos evidenciji različite pokretne arheološke građe na području naselja u drugoj polovici 19. stoljeća,²⁴⁶⁷ konkretni podatci o naseljenosti Plavna tijekom rimskog razdoblja su malobrojni. Na području naselja evidentirani su ostatci sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja, no detaljniji podatci o mikrolokaciji nalazišta nisu poznati.²⁴⁶⁸ Fra Lujo Marun donosi podatak da je na položaju Međine dana 03. svibnja 1899. godine pregledao ulomak sarkofaga. Na istom je položaju, ali na drugoj oranici, istražio grob iz rimskog razdoblja. Detaljnije podatke o vrsti ukopa i

²⁴⁶² Oštećena statua, dimenzija 15,5×5,5 cm, nedostaje veći dio desne ruke i stopalo desne noge. U kosi božanstva nalazi se cvijet dok u lijevoj ispruženoj ruci drži rog izobilja s plodovima. Veći dio tijela izrađen je od bronce dok su usne i bradavice izrađene od bakra. Statua je pohranjena unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6935. Više u: K. PATSCH, 1899, 514-515, br. 2, sl. 29, a-b; T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 7, kat. br. 2; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 20, kat. br. 2.

²⁴⁶³ Grob je pronađen tijekom 1898. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 92.

²⁴⁶⁴ L. MARUN, 1998, 96.

²⁴⁶⁵ CIL III, 2843; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2246; Z. SERVENTI, 2014, NS 682.

²⁴⁶⁶ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2695; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 152.

²⁴⁶⁷ Na području naselja pronađen je bakreni novac datiran u 235. godinu, zatim brončana fibula, gema i dr. nalazi. Više o nalazima u: L. MARUN, 1998, 84, 97, 102.

²⁴⁶⁸ K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 100.

eventualnim grobnim priložima ne donosi. Istog je dana izvršio pregled rimske tvrđave Gradina,²⁴⁶⁹ u čijem je podnožju 1909. godine izveo iskopavanja i utvrdio postojanje zida u dužini preko 80 m kojeg pripisuje ostatcima tvrđave.²⁴⁷⁰ Uz navedene nalaze, donosi podatak o nalazu ulomka nadgrobnog natpisa izrađenog od bijelog mramora.²⁴⁷¹ Navedeni nalazi upućuju na postojanje nekropole iz rimskog razdoblja na položaju Međine. Da se na području naselja nalaze ostatci sakralnog objekta iz starokršćanskog razdoblja svjedoči veći broj ulomaka ranokršćanskog i predromaničkog crkvenog namještaja pronađenih na položaju Đurića groblje.²⁴⁷²

Istočno od Plavnog na samoj državnoj granici s Bosnom i Hercegovinom, uz dolinu rijeke Butišnice i važnih kopnenih komunikacija koje su tijekom rimskog razdoblja povezivale ovaj dio Liburnije s dolinom rijeke Une i zapadnom Bosnom, razvilo se današnje naselje **Strmica**.²⁴⁷³ Sjeverozapadno od zaseoka Vidovići, na strmom uzvišenju, nalazi se gradina na kojoj je evidentiran veći broj ulomaka keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Gradinu karakterizira zaravan, dimenzija cca 50×25 m, s ostatcima zidova sa žbukom na sjevernoj i istočnoj strani.²⁴⁷⁴ U blizini gradine, na položaju Orlovica u Luci Dragaševoj (Orašje), pronađen je nadgrobni spomenik posvećen vojniku XI. legije (NS 217) datiran u razdoblje ranog principata odnosno oko 60-tih godina.²⁴⁷⁵ Pretpostavlja se da je vojnik podrijetlom iz današnje Zaragoze (Caesaraugusta u Hispaniji) najvjerojatnije bio pripadnik odjeljenja XI. legije koje je nakon 42. godine imalo ulogu nadzora prijevoja preko Graba/Podgraba koji je vodio prema dolini rijeke Une i u zapadnu Bosnu.²⁴⁷⁶ Krajem 19. stoljeća u blizini zaseoka Radoši u jugoistočnom dijelu naselja, unutar jednog uzvišenja, evidentirani su ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja dok su u zapadnom dijelu naselja na planini Orlovači bili vidljivi dijelovi trase vodovoda.²⁴⁷⁷ S nepoznata položaja iz Strmice potječe nalaz ulomka sarkofaga s djelomično sačuvanim reljefnim prikazom gornjeg dijela

²⁴⁶⁹ L. MARUN, 1998, 101.

²⁴⁷⁰ Iskopavanja su poduzeta dana 10. ožujka 1909. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 178.

²⁴⁷¹ L. MARUN, 1998, 181.

²⁴⁷² S. GUNJAČA, 1958a, 137-138, sl. 12, 1-4; B. MIGOTTI, 1991, 148, kat. br. 199.

²⁴⁷³ Tijekom rimskog razdoblja kroz naselje je prolazila manja komunikacija koja je vodila od Salone do *adimum montem Ditionum Ulcirum*, dijelom trase uz rijeku Krku do Knina i Strmice u dolini Butišnice. Više u: I. BOJANOVSKI, 1974, 205.

²⁴⁷⁴ L. MARUN, 1998, 88; M. ZANINOVIĆ, 1974, 303.

²⁴⁷⁵ CIL III, 6417; M. ZANINOVIĆ, 1974, 303; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1044; D. MARŠIĆ, 2007, 226-227, Sl. 22; Z. SERVENTI, 2014, NS 665.

²⁴⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1974, 304.

²⁴⁷⁷ Podatke o nalazima prikupio je fra L. Marun na temelju iskaza tadašnjeg lokalnog svećenika. Više u: L. MARUN, 1998, 88.

tijela muškarca (NS 218) datiranog u kasno 3. stoljeće,²⁴⁷⁸ koji svjedoči o kontinuitetu sahranjivanja na području naselja. Spomenik je danas zagubljen te je izgled poznat preko crteža. Prema pojedinim autorima, spomenik je proizvod rimskih radionica u kojima su krajem 3. stoljeća djelovali majstori pridošli iz Male Azije nakon prestanka rada izvornih radionica.²⁴⁷⁹

Južno od Otona smjestilo se današnje naselje **Pađene**. Unutar crkve sv. Đorđa kao građevinski materijal za gradnju upotrebljena su dva nadgrobna spomenika iz rimskog razdoblja (NS 219²⁴⁸⁰ i NS 220²⁴⁸¹), datirana u razdoblje ranog principata. Pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe poput novca,²⁴⁸² privjeska,²⁴⁸³ fibule²⁴⁸⁴ odnosno ostatci vodovoda iz rimskog razdoblja evidentirani su na području današnjeg naselja **Očestovo**.²⁴⁸⁵

Pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput srebrnog novca,²⁴⁸⁶ odnosno geme²⁴⁸⁷ i fibule u obliku konja u trku, koja se datira u 2. stoljeće²⁴⁸⁸ prikupljeni su na području današnjeg naselja **Žagrović**, no detaljniji podatci o uvjetima kao i mikrolokaciji nalaza nisu poznati. Prilikom rekognosciranja područja današnjeg naselja **Biovčino selo** evidentirana je nekropola, manji prilozi iz grobova i epigrafski spomenici²⁴⁸⁹ odnosno ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja,²⁴⁹⁰ no detaljniji podatci o nalazištima i nalazima nisu poznati. Južno od crkve sv. Petra i Pavla u naselju **Tepljuh** evidentirane su gomile s ulomcima rimskodobne keramike²⁴⁹¹ dok je na području naselja u drugoj polovici 19. stoljeća evidentirano sedam, uglavnom ulomaka, nadgrobni spomenika (NS 221 – NS

²⁴⁷⁸ N. CAMBI, 2005a, 186, Sl. 283.

²⁴⁷⁹ N. CAMBI, 2005a, 186, bilj. 682.

²⁴⁸⁰ CIL III, 13251; F. BULIĆ, 1891, 163, br. 13; K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101; M. ZANINOVIĆ, 1974, 311; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2458; Z. SERVENTI, 2014, NS 747.

²⁴⁸¹ CIL III, 13252; F. BULIĆ, 1891, 18, br. 13; 163; K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2459; Z. SERVENTI, 2014, NS 748.

²⁴⁸² L. Marun je otkupio brončani novac Gaja Julija Vera Maxima pronađenog na području naselja dana 21. travnja 1897. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 84.

²⁴⁸³ Brončani privjesak u obliku falusa datiran u razdoblje 2. i 3. stoljeća. Pohranjen je unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 7107.; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 48, kat. br. 78.

²⁴⁸⁴ Višestruko raščlanjena fibula izrađena od bronce i srebra datirana u 1. stoljeće. Pohranjena je unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 7036.; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 56, kat. br. 106.

²⁴⁸⁵ B. ILAKOVAC, 1982, 42.

²⁴⁸⁶ Novac je otkupljen dana 24. travnja 1897. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 84.

²⁴⁸⁷ Gema je otkupljena dana 02. srpnja 1899. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 103.

²⁴⁸⁸ Fibula je pohranjena unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 7064. Više u: T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 17, kat. br. 25; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 65, kat. br. 137.

²⁴⁸⁹ M. SUIĆ, 1960, 205.

²⁴⁹⁰ M. SUIĆ, 1981, 281.

²⁴⁹¹ M. ZANINOVIĆ, 1974, 304.

227) među kojima se posebno ističe portretna stela datirana u 3. stoljeće²⁴⁹² odnosno ulomak nadgrobnog natpisa nepoznatog tipa (NS 222) podignutog u spomen na vojnika XI. legije, datiran u razdoblje od 42. do 60-ih godina.²⁴⁹³

6. 14. Teritorij Varvarije (*Varvaria*)

Kada je riječ o rasprostiranju teritorija Varvarina za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom postoje brojna otvorena pitanja o njegovim granicama. S obzirom na blizinu središta teritorija, unutar teritorija Varvarina nalazila su se današnja naselja Žažvić, Bribirske Mostine te najvjerojatnije područje na jugu i jugozapadu do utoka rječice Guduće u Prokljansko jezero što je ujedno i granica prema Gradini u Dragišiću. Iako nema čvrstih dokaza, S. Čače ne isključuje mogućnost da je Varvarinima pripadalo pristanište evidentirano u Pelući odnosno na otočiću Stipancu²⁴⁹⁴ na kojem su evidentirani kulturni ostatci od najranijih prapovijesnih do rimskog razdoblja, ali i mlađih.²⁴⁹⁵ Prema S. Čači, u okviru navedenih granica, zajednica sa središtem na Bribirskoj glavici u predrimskom razdoblju je na zapadu i jugu graničila sa zajednicama sa središtima na Gradini u Ostrovici, Gradini u Dragišiću i Skardoni, pri čemu postoji mogućnost da je zajednica sa središtem na Gradini u Ostrovici tijekom rimskog razdoblja priključena varvaritanskom teritoriju.²⁴⁹⁶

Jugoistočno od **Bribirskih Mostina** početkom 20. stoljeća, unutar veće površine, evidentirani su površinski ostatci većeg broja objekata, ulomak stupa i veća količina ulomaka krovnih opeka iz rimskog razdoblja koji su pripisani ostacima vojnog logora.²⁴⁹⁷ Uz navedene ostatke, s područja naselja potječu nalazi dvaju zavjetnih žrtvenika posvećenih Silvanu (ZS 46²⁴⁹⁸ i ZS 47²⁴⁹⁹) datiranih u razdoblje ranog principata. U podnožju uzvišenja Planičnik, zapadno od ceste Bribirske Mostine – Đevrske, pronađen je zavjetni natpis (ZS

²⁴⁹² D. MARŠIĆ, 2002, 322; Z. SERVENTI, 2014, NS 890.

²⁴⁹³ CIL III, 6419=9897; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1046; Z. SERVENTI, 2014, NS 667.

²⁴⁹⁴ S. ČAČE, 1985, 831. i dalje.

²⁴⁹⁵ F. ŠKARPA, 1892, 206-207; D. VRŠALOVIĆ, 1974, 245; K. STOŠIĆ, 1941, 117; Z. BRUSIĆ, 1976, 115-116; Z. GUNJAČA, 1978, 73-79; I. PEDIŠIĆ, 1978, 65; L. MARUN, 1998, 112, 182, 188, 194.

²⁴⁹⁶ S. ČAČE, 1985, 832; 2003, 27.

²⁴⁹⁷ Položaj je dana 24. rujna 1908. godine obišao fra L. Marun. Više u: L. MARUN, 1998, 172.

²⁴⁹⁸ G. BERSA, 1902, 143; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2703; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 445, kat. br. 182.

²⁴⁹⁹ CIL III, 9882; F. BULIĆ, 1881, 81, br. 22; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2367; R. MATIJAŠIĆ – F. TASSAUX, 2000, 105; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 443, kat. br. 161.

48) podignut u čast Libera, datiran u razdoblje principata²⁵⁰⁰ dok je na položaju Lastve/Pitomi Brig u blizini Bribira evidentiran ulomak građevinskog natpisa koji donosi podatak o gradnji trijema (*porticum*) hrama božice Dijane (OS 8).²⁵⁰¹

I dok su podatci o naseljenosti **Gradine u Ostrovici** (320 m/nv) tijekom željeznog i srednjovjekovnog razdoblja brojniji,²⁵⁰² podatci o razvoju naselja na temelju kojih bi se dobila konkretna slika o naseljenosti tijekom rimskog razdoblja su oskudni i uglavnom se odnose na pojedinačne nalaze. Prvi podatci o nalazima iz rimskog razdoblja na području naselja javljaju se krajem 19. stoljeća i odnose se na nalaz dvaju liburnskih cipusa (NS 228 i NS 229)²⁵⁰³ u blizini kuća Mačak, smještenih sjeverno od izvora i sjeverozapadno od Gradine uz željezničku stanicu u Ostrovici. Početkom 20. stoljeća L. Marun bilježi da se pojedini arhitektonski ulomci poput četiri ulomka vijenca monumentalne građevine, ulomak cipusa, gornji dio nadgrobnog spomenika i reljefni ulomak lava (?) s položaja Mačak nalaze u privatnom vlasništvu u Vodicama.²⁵⁰⁴ Uz navedene nalaze, sredinom 20. stoljeća na položaju su pronađene skulpture iz rimskog razdoblja i grobovi s keramičkim posudama kao priložima.²⁵⁰⁵ Navedeni nalazi upućuju na zaključak da je u podnožju Gradine u blizini zaseoka Mačci tijekom prvih stoljeća rimske uprave istočnom jadranskom obalom formirana veća nekropola.

Krajem 19. stoljeća na području Ostrovice, unutar dječjeg groba ukopanog u liticu i pokrivenog tanjim kamenim pločama kao prilozi je pronađeno 13 cjelovitih i veći broj ulomaka keramičkih svjetiljki i 36 bakrenih novčića datiranih u rimsko razdoblje.²⁵⁰⁶ S područja naselja potječe visoka zabatna stela (NS 230) datirana u kraj 1. i početak 2. stoljeća. Unutar dvije četvrtaste edikule, smještene jedna iznad druge, nalazi se prikaz roditelja i dvaju sinova.²⁵⁰⁷ Na temelju analize reljefnih prikaza pokojnika razvidno je da su isti

²⁵⁰⁰ T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 77, 206, kat. br. 110; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 445-446, kat. br. 183.

²⁵⁰¹ J. MEDINI, 1984, 225. i dalje, 61-62; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2366; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 409, 450, kat. br. VIII.

²⁵⁰² Više u: V. DELONGA, 1982, 68-71.

²⁵⁰³ CIL III, 9889 i 9889a; F. BULIĆ, 1879, 69.

²⁵⁰⁴ L. MARUN, 1998, 180, 186.

²⁵⁰⁵ Podatci o nalazima prikupljeni su od lokalnog stanovništva. Skulpture su pohranjene unutar Arheološkog muzeja Zadar dok keramičke posude nisu sačuvane. Nalazi su pronađeni tijekom 1955. ili 1956. godine. Više u: D. JELOVINA, 1983, 240.

²⁵⁰⁶ Predmete je dana 25. studenoga 1896. tadašnjem Muzeju kninskih starina darovao Vladimir Ardalić. Više u: L. MARUN, 1998, 78-79.

²⁵⁰⁷ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 108-117, sl. 1-2; B. KUNTIĆ – MAKVIĆ, 1996, 163-168, Sl. 1-3; 1996a, 43-44; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1329; D. MARŠIĆ, 2002, 203-205, kat. br. 16; Z. SERVENTI, 2014, NS 10.

izvedeni vrlo kvalitetno u skladu s modnim izričajem flavijejskog razdoblja, što se posebno odnosi na prikaz glave oca koji pokazuje odlike Vespazijanova razdoblja odnosno frizura sinova izvedena u skladu s Dominicijanovim razdobljem.²⁵⁰⁸ Uz nalaze koji se mogu povezati s nekropolom, s nepoznata položaja iz naselja potječe nalaz glave i vrata konja koji je bio dio ukrasa uzglavlja ležaljke (lat. *fulcrum*) datiran u 1. stoljeće pr. Krista.²⁵⁰⁹

Krajem 19. stoljeća na području naselja²⁵¹⁰ pronađena je zavjetna tabula (ZS 49), datirana u razdoblje ranog principata, podignuta u čast Marsa Augusta²⁵¹¹ odnosno na položaju Labertuša zavjetni natpis podignut u čast Jupitera (ZN 50), datiran u razdoblje kasnog principata. Uz zavjetni natpis, L. Marun donosi podatak da se pored seoskog bunara nalazi sarkofag koji služi kao kamenica.²⁵¹²

Izuzev pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe i grobova, na nekoliko položaja na području Ostrovice pretpostavljaju se ostatci rimske ruralne arhitekture. Prvi lokalitet smjestio se na blagom uzvišenju **Terkul/Torkul** (KA 228) u istočnom dijelu naselja, u blizini granice s Otresom. Na lokalitetu su, unutar privatnih poljoprivrednih površina, evidentirane veće količine obrađenog kamena i ulomci keramike iz rimskog razdoblja.²⁵¹³ Ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se i na **položaju Mravnjak** (KA 229), smještenom unutar poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu oko 300 m južno od središnjeg dijela naselja. Na lokalitetu su evidentirani stupovi s kapitelima koji su naknadno uništeni od strane lokalnog stanovništva,²⁵¹⁴ no bez provođenja arheoloških istraživanja nije moguće izvoditi konkretne zaključke o lokalitetu.

Istočno od Ostrovice smjestilo se današnje naselje **Otres** unutar kojeg su na položaju Lukačeve ograde, na blagom uzvišenju pod nazivom **Lukačuša** (KA 230), djelomično istraženi ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja. Lokalitet se smjestio s istočne strane potoka Otres, oko 500 m od istoimenog vrela, na k.č. 1720 k.o. Bribir u vlasništvu Bože

²⁵⁰⁸ Prema N. Cambiju frizura sina prikazanog na lijevoj strani slična je portretu cara Dominicijana iz Rima pohranjenom u Museo delle Terme br. 226, odnosno frizura sina na desnoj strani prikaza s carevom glavom iz Münchena pohranjenoj u Gliptoteci. Više u: N. CAMBI, 2005a, 68, 69, bilj. 235. i 236.

²⁵⁰⁹ Glava konja okrenuta na desno, dimenzija 11×8 centimetara. Preko glave je prebačena vinova loza izrađena od srebra dok je preko vrata prebačen pokrivač ukrašen tauširanjem. Više u: T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 8, kat. br. 4.

²⁵¹⁰ Prema podacima koje donosi F. Bulić natpis je pronađen u mjestu Brištani, na oranici udaljenoj oko 3-4 km od nekadašnjeg grada Utješenovića i oko 2 km od rijeke Krke. Više u: F. BULIĆ, 1896, 86-87.

²⁵¹¹ CIL III, 14321.2; F. BULIĆ, 1896, 86-87; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2423; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 156.

²⁵¹² L. MARUN, 1998, 70.

²⁵¹³ V. DELONGA, 1982, 79; D. JELOVINA, 1983, 239.

²⁵¹⁴ V. DELONGA, 1982, 69, bilj. 11; 79; D. JELOVINA, 1983, 239.

Mandića.²⁵¹⁵ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Crkvina²⁵¹⁶ te se u novijoj literaturi navodi pod tim toponimom.²⁵¹⁷ Riječ je o kompleksnom arheološkom lokalitetu unutar kojeg su evidentirani ulomci pokretne arheološke građe datirane u željezno doba dok su na istočnom rubu platoa evidentirani ostatci jednobrodne romaničke crkve s kasnosrednjovjekovnim grobljem,²⁵¹⁸ čijoj je izgradnji prethodio sakralni objekt datiran u

Sl. 138. Otres – položaj Lukačuša, Ostaci istraženih dijelova arhitekture (D. JELOVINA, 1985, 308, Sl. 3.)

razdoblje predromanike.²⁵¹⁹ Iako su na lokalitetu, od prvih arheoloških istraživanja provedenih tijekom 1911. i 1912. godine,²⁵²⁰ u nekoliko navrata provedena revizijska istraživanja (Sl. 138.)²⁵²¹ tek su tijekom recentnih istraživanja dobiveni konkretniji podatci o ostacima rimske ruralne arhitekture.²⁵²² Naime, kao kod većine lokaliteta na promatranom području, istraživanja su primarno bila usmjerena na ostatke sakralne arhitekture s pripadajućom nekropolom dok su

ostatci iz rimskog razdoblja evidentirani ovisno o pojavi u odnosu na ostatke sakralne arhitekture i druge nalaze na lokalitetu.²⁵²³ Na temelju prethodnih istraživanja ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljeni su sjeverno i zapadno od ostataka romaničke sakralne arhitekture. Djelomično su u kasnijim fazama devastirani grobovima koji se datiraju u razdoblje od 9. do 15. stoljeća.²⁵²⁴ S obzirom na kontinuitet korištenja prostora, pojedini autori ne isključuju mogućnost postojanja starokršćanske faze u izgradnji sakralne arhitekture.²⁵²⁵

Revizijskim arheološkim istraživanjima provedenim u recentnom razdoblju na

²⁵¹⁵ Navedena katastarska čestica danas je podijeljena u više manjih čestica: 1720/1, 1720/2, 1720/3, 1720/4 i 1720/5. <https://geoportal.dgu.hr/> na dan 07. travnja 2017. godine.

²⁵¹⁶ D. JELOVINA, 1983, 239.

²⁵¹⁷ Više u: A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 191, bilj. 2.

²⁵¹⁸ D. JELOVINA, 1983, 238-239.

²⁵¹⁹ M. ZEKAN, 1986, 162; 2000, 267-268.

²⁵²⁰ Prva istraživanja lokaliteta provedena su pod vodstvom Vladimira Ardalića i nadzorom Luje Maruna. Više u: D. JELOVINA, 1992, 17; M. ZEKAN, 2000, 263. i dalje.

²⁵²¹ Više o kronologiji istraživanja u: A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 191-192. s popisom literature.

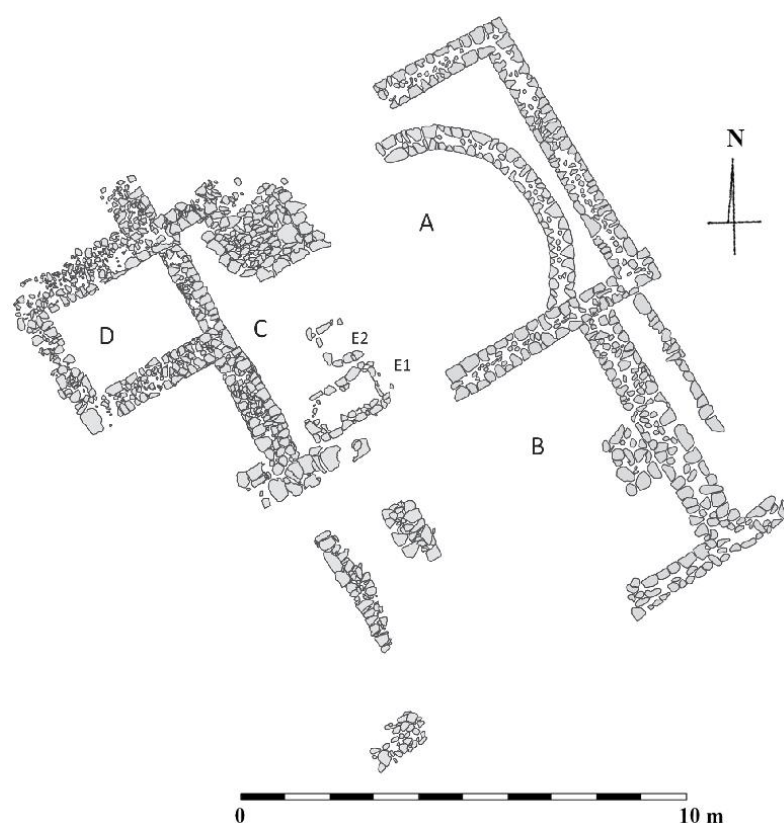
²⁵²² U ranijim objavama istraženi dijelovi rimske ruralne arhitekture datirani su u razdoblje srednjeg vijeka. Više u: D. JELOVINA, 1985, 308; M. ZEKAN, 2000, 269.

²⁵²³ Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su na više pozicija u odnosu na ostatke sakralnog objekta. Više u: M. ZEKAN, 1986a, 32; 2000, 264; D. JELOVINA, 1985, 308.

²⁵²⁴ M. ZEKAN, 1986, 163; 2000, 264, 268.

²⁵²⁵ B. MIGOTTI, 1991, 50, kat. br. 98.

sjevernom dijelu lokaliteta evidentirani su ostatci četiri prostorije, označene slovnim oznakama od A do D, sa zidovima različitog stupnja sačuvanosti koji su interpretirani kao ostatci objekta stambeno – gospodarskog karaktera iz rimskog razdoblja. Zidovi su rađeni od nepravilnog kamena s ispunom od građevinske keramike povezanog manjim nanosima žbuke.²⁵²⁶ Na lokalitetu su evidentirane dvije faze gradnje. Starijoj fazi pripadaju ostatci eksedre djelomično sačuvane unutar prostorije A. Eksedra je izvorno najvjerojatnije bila sastavni dio hipokausta (lat. *hypocaustum*) (Sl. 139, A).²⁵²⁷

Sl. 139. Otres – položaj Lukačuša, Ostatci rimske ruralne arhitekture (A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 197, Sl. 5.)

U drugoj, mlađoj fazi izgradnje na lokalitetu se podižu četiri nove prostorije (Sl. 139, A-D). Zahvaljujući pronalasku manje keramičke posude (*dolia*, *pithos* ?), poklopljene krovnim opekama i pohranjene unutar okvira pravokutnog oblika izrađenog od kamena,²⁵²⁸ u

²⁵²⁶ A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 195-197, Sl. 5.

²⁵²⁷ Unutar prostorije A pronađena je veća količina ulomaka tubula i suspenzura kvadratna oblika. Više u: D. JELOVINA, 1985, 308, Sl. 3; M. ZEKAN, 1986, 161; 1986a, 32.

²⁵²⁸ Širina okvira iznosi oko 70 centimetara. Više u: A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 198, Sl. 7; 199-200.

jugozapadnom dijelu prostorije C (Sl. 139, E2), prostorija je interpretirana kao skladište poljoprivrednih proizvoda.²⁵²⁹ Na temelju analize drvenog ugljena metodom C14, pronađenog unutar prostorije C, razvidno je da je navedena prostorija bila u uporabi u razdoblju između 330. i 410. godine²⁵³⁰ i 530. i 599. godine²⁵³¹ kada najvjerojatnije dolazi do napuštanja objekta. Funkcije ostalih istraženih prostorija tijekom istraživanja nisu definirane.

Zapadno od današnjeg naselja Bribir i južno od Ostrovice smjestilo se današnje naselje **Žažvić**. Krajem 19. stoljeća, unutar privatnih poljoprivrednih površina²⁵³² smještenih sjeverozapadno od središnjeg dijela naselja i oko 100 m zapadno od državne ceste DC56 Benkovac – Skradin, na položaju **Crkvina** (KA 231)²⁵³³ pod vodstvom Luje Maruna provedena su arheološka istraživanja kojima je obuhvaćena ukupna površina od oko 2750

Sl. 140. Žažvić – položaj Crkvina, Ulomci sarkofaga i arhitrava (L. MARUN, 1896, 122, kat. br. IX, 1. – 3.)

m². Iako su rezultati arheoloških istraživanja objavljeni neposredno nakon završetka, u domaćoj stručnoj literaturi s vremenom su se pojavile brojne polemike o dataciji istraženih dijelova arhitekture. Naime, L. Marun,²⁵³⁴ ali i kasniji autori,²⁵³⁵ od samog početka ostatke

istražene arhitekture definira kao starohrvatske iako su arhitektonski ostatci pronađeni prilikom istraživanja upućivali na kompleksnost i kontinuitet lokaliteta od rimskog do srednjovjekovnog razdoblja.²⁵³⁶ Tijekom istraživanja na lokalitetu su evidentirani ostatci trobrodne bazilike s apsidom istaknutom u prostoru, narteksom i zvonikom te pripadajućom nekropolom.²⁵³⁷ Uz ostatke bazilike, sa zapadne strane sakralnog objekta djelomično su istraženi ostatci objekta sačuvanog u temeljima koji se pruža okomito na ostatke crkve. Zbog loše sačuvanosti u objavljenim rezultatima istraživanja ne donose se konkretniji podatci o njegovoj funkciji.²⁵³⁸ Među brojnim arhitektonskim ulomcima iz različitih razdoblja

²⁵²⁹ A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 195, 201.

²⁵³⁰ A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 200, bilj. 17; 201.

²⁵³¹ A. ALAJBEG – P. DRESLER, 2020, 199, bilj. 15; 201.

²⁵³² Ostatci sakralne arhitekture slučajno su otkriveni unutar poljoprivrednog zemljišta tadašnjih vlasnika Filipa Sinobada i Fausta Nakića. Više u: L. MARUN, 1896, 116.

²⁵³³ Lokalitet je kod lokalnog stanovništva danas poznat pod nazivom Crkvina. Više u: T. BURIC, 1986, 167, bilj. 6; A. UGLEŠIĆ, 2006, bilj. 32.

²⁵³⁴ L. MARUN, 1896, 116-123.

²⁵³⁵ Više u: T. BURIC, 1986, 167, 169. i dalje.

²⁵³⁶ J. JELIČIĆ, 1983, 18-19, 31; T. BURIC, 1986, 165-171. i dalje; A. UGLEŠIĆ, 2006, 16-18.

²⁵³⁷ L. MARUN, 1896, 116. i dalje; 117. s tlocrtom istraženih dijelova sakralnog objekta.

²⁵³⁸ L. MARUN, 1896, 116.

pronađenih unutar i uokolo bazilike, nekoliko ulomaka, poput ulomka arhitrava s vegetabilnim ukrasom sekundarno upotrebljenog kao nadvratnik, pet ulomaka sarkofaga i dva ulomka natpisa datirani su u rimsko razdoblje (Sl. 140.).²⁵³⁹ Prema L. Marunu navedeni ulomci najvjerojatnije potječu s Aserije ili Alverije te su naknadno iskorišteni kao građevinski materijal za potrebe gradnje bazilike.²⁵⁴⁰ Analizirajući ulomke starokršćanskog crkvenog namještaja pronađenog prilikom istraživanja bazilike, kao i činjenicu da je tijekom istraživanja unutar nartekse istražena zidana grobnica,²⁵⁴¹ J. Jeličić i T. Burić unutar ostataka bazilike u Žažviću prepoznaju ostatke izvorno starokršćanskog sakralnog objekta koji tijekom predromanike doživljava značajne nadogradnje.²⁵⁴² Ranokršćansko podrijetlo crkve u Žažviću prepoznaju i B. Migotti²⁵⁴³ i A. Uglešić, slažući se s J. Jeličić da je crkva izvorno najvjerojatnije bila jednobrodna građevina s narteksom.²⁵⁴⁴ Starokršćanska faza izgradnje crkve na temelju nalaza ulomaka crkvenog namještaja datira se u razdoblje 5. ili 6. stoljeća²⁵⁴⁵ odnosno u 6. stoljeće.²⁵⁴⁶ Tijekom predromanike, najvjerojatnije u razdoblju od kraja 9. do sredine 10. stoljeća, dolazi do nadogradnje crkve.²⁵⁴⁷ U apsidi crkve 1896. godine je pronađena ostava s oko 700 komada novaca iz 14. stoljeća koji su danas zagubljeni.²⁵⁴⁸

Kako je navedeno, iako su rezultati arheoloških istraživanja bazilike u Žažviću objavljeni neposredno nakon završetka istraživanja, i dalje su prisutne brojne nepoznanice poput vremena nastanka i izvornog izgleda ranokršćanske faze sakralnog objekta, kasnijih adaptacija kao i vremenu rušenja crkve. Neriješeno je pitanje arhitektonskih ulomaka i ulomaka natpisa iz rimskog razdoblja i odnosa s istraženom arhitekturom, posebno uzme li se u obzir činjenica da su neki od ulomaka stupova danas zagubljeni ili obrađeni do neprepoznatljivosti uslijed čega nije moguće njihovo datiranje.²⁵⁴⁹ Naime, na lokalitetu su tijekom istraživanja kao građevinski materijal prilikom gradnje sakralnih objekata

²⁵³⁹ L. MARUN, 1896, 119, kat. br. IX, 1; 122; T. BURIĆ, 1986, 169.

²⁵⁴⁰ L. MARUN, 1896, 122-123.

²⁵⁴¹ L. MARUN, 1896, 117, 119-121.

²⁵⁴² J. JELIČIĆ, 1983, 18-19; Starokršćanskom razdoblju pripada pet ulomaka pluteja ukrašenih rombovima i ribljim ljuskama (*squamae*). Više u: L. MARUN, 1896, 120-121; T. BURIĆ, 1986, 172, kat. br. 1-5; T. I., 1, 4.; T. II. 2, 3, 5; 174. i dalje; A. UGLEŠIĆ, 2006, 16, bilj. 34.

²⁵⁴³ B. MIGOTTI, 1991, 51, kat. br. 100, T. VIII, 5.

²⁵⁴⁴ J. JELIČIĆ, 1983, 18; A. UGLEŠIĆ, 2006, 17, 18. s prijedlogom tlocrta sakralnog objekta iz starokršćanske faze izgradnje.

²⁵⁴⁵ B. MIGOTTI, 1991, 51, kat. br. 100.

²⁵⁴⁶ T. BURIĆ, 1986, 172, 175-177; A. UGLEŠIĆ, 2006, 17.

²⁵⁴⁷ T. BURIĆ, 1986, 172-174, 177-179; A. UGLEŠIĆ, 2006, 17.

²⁵⁴⁸ L. MARUN, 1896, 116; T. BURIĆ, 1986, 167, 171; A. UGLEŠIĆ, 2006, 17, bilj. 38.

²⁵⁴⁹ T. BURIĆ, 1986, 169, 179.

upotrebljeni nadvratnici, dovratnici i pragovi iz rimskog razdoblja.²⁵⁵⁰ Na različitim pozicijama tijekom istraživanja pronađeni su ulomak arhitrava s reljefnim vegetabilnim ukrasom izrađen od domaćeg zrnatog vapnenca (Sl. 140., 1),²⁵⁵¹ ulomci dvaju natpisa (NS 231 i NS 232)²⁵⁵² i ulomci sarkofaga (NS 233 – NS 235, Sl. 140., 2-4) datirani u kasnu antiku. Navedeni nalazi upućuju na zaključak da se u neposrednoj blizini istraženih ostataka sakralnog objekta nalaze ostatci rimske ruralne arhitekture s pripadajućom nekropolom. Objekt je podignut na području koje obiluje velikim obradivim poljoprivrednim površinama i izvorima s pitkom vodom, no za dobivanje potpune slike o lokalitetu potrebno je provođenje revizijskih arheoloških istraživanja.

Kao oltarna mensa u crkvi sv. Petra u današnjem naselju **Morpolača**, smještenom jugoistočno od Žažvića, upotrebljen je natpis (NS 236) datiran na početak 2. stoljeća.²⁵⁵³ Prema podacima iz literature s kraja 19. stoljeća, oltarna mensa je bila izrađena od tri natpisa iz rimskog razdoblja od kojih su slova na dva spomenika čitljiva dok su kod trećeg u znatnoj mjeri oštećena.²⁵⁵⁴ Jedan od navedenih natpisa najvjerojatnije se odnosi na ulomak epistila, odnosno većeg arhitrava s djelomično sačuvanim natpisom (OS 10), koji se datira u razdoblje ranog principata.²⁵⁵⁵ Uz navedene natpise, na jednom grobu iz 18. stoljeća unutar crkve evidentiran je ulomak natpisa iz rimskog razdoblja sa djelomično sačuvanim natpisom *FORT*.²⁵⁵⁶ Uokolo crkve su pod vodstvom L. Maruna tijekom 1908. godine poduzeta arheološka istraživanja tijekom kojih je istražena nekropola datirana u 12. stoljeće. Tijekom istraživanja nisu evidentirani ostatci starije arhitekture koji bi upućivali na ostatke iz rimskog razdoblja²⁵⁵⁷ na temelju čega se može zaključiti da je natpis dopremljen s nekog drugog lokaliteta u bližoj okolici.

Južno od Bribira smjestilo se današnje naselje **Piramatovci**. S područja naselja potječe više pojedinačnih nalaza pokretne arheološke građe i nekoliko položaja s ostacima

²⁵⁵⁰ T. BURIĆ, 1986, 169.

²⁵⁵¹ Ulomak je pronađen istočno od ostataka bazilike. Sačuvana dužina iznosi 73 cm, širina 32 cm i debljina 9 centimetara. Više u: L. MARUN, 1896, 122, kat. br. IX, 1.

²⁵⁵² L. MARUN, 1896, 123, kat. br. X, 1. i 2.

²⁵⁵³ CIL III, 9960=2864; L. MARUN, 1998, 68; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1891.

²⁵⁵⁴ Podatci su evidentirani u dnevniku L. Maruna dana 15. ožujka 1896. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 68.

²⁵⁵⁵ U literaturi se javljaju različiti podatci o mjestu nalaza spomenika. Više u: CIL III, 9961; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2403.

²⁵⁵⁶ Na grobu je ugravirana 1766. godina.; L. MARUN, 1998, 68.

²⁵⁵⁷ L. MARUN, 1998, 166-167.

arhitekture iz rimskog razdoblja²⁵⁵⁸ na temelju kojih pojedini autori pretpostavljaju da se na području naselja tijekom rimskog razdoblja nalazio *vicus*²⁵⁵⁹ odnosno veće naselje.²⁵⁶⁰ U sjeverozapadnom dijelu naselja **na položaju Gajčina** (KA 232), unutar k.č. 576/1²⁵⁶¹ smještene u neposrednoj blizini Šakića bunara i poljoprivrednih obradivih površina, djelomično su istraženi ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja. Na lokalitetu su istražene četiri prostorije koje su pripadale gospodarskom dijelu većeg objekta iz rimskog razdoblja. Međusobni odnos kao niti dimenzije istraženih prostorija nisu poznati. Zidovi sačuvanih prostorija, širine 0,65 m, rađeni su u tehnici *opus incertum*. Unutar jedne od istraženih prostorija evidentirani su ostatci tjeska i bazen dimenzija 2,20×1,74×1,04 metra. Prema I. Pedišiću podnica bazena popločana je keramičkim pločama, dimenzija 8×12 cm, u tehnici mozaika dok su zidovi ožbukani hidrauličnom žbukom debljine 3 centimetra. Po sredini poda evidentiran je kameni lijevak za skupljanje taloga. Uz prostoriju s ostacima bazena, istražena je prostorija koja je kao jugozapadni zid iskoristila prirodnu stijenu dok su ostali zidovi pojačani, odnosno dvostruki. S obzirom na način gradnje prostorija je interpretirana kao spremište za namirnice. Unutar treće istražene prostorije definiran je pod izrađen u tehnici *opus spicatum*. Po sredini prostorije, u dužini od 2,4 m, evidentiran je kanal širok 11 cm koji se nastavlja ispod zida do prve prostorije. Iz opisane prostorije preko tri kamene stepenice silazilo se u četvrtu prostoriju za čiju je podnicu iskorištena matična stijena. Prostorija je interpretirana kao spremište za alat.²⁵⁶² U neposrednoj blizini istraženih ostataka na položaju Vrilo istražen je segment zida i podnice izrađene u tehnici *opus spicatum*. S obzirom da se navedeni ostatci nalaze u neposrednoj blizini istraženog gospodarskog kompleksa na položaju Gajčina, najvjerojatnije je riječ o izdvojenom objektu koji je pripadao jedinstvenom kompleksu arhitekture iz rimskog razdoblja. Objekt je interpretiran kao privremeno spremište poljoprivrednih proizvoda za vrijeme berbe. Na temelju nalaza pokretne arheološke građe lokalitet je datiran u drugu polovicu 3. i početak 4. stoljeća.²⁵⁶³

Izuzev recentnih arheoloških istraživanja provedenih na području današnjeg naselja

²⁵⁵⁸ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 18-19; Z. GUNJAČA, 1978, 69, bilj. 3, 4, i 5; 70, bilj. 6; Ž. KRNČEVIĆ, 1997, 98; I. PEDIŠIĆ, 2000, 62-64.

²⁵⁵⁹ I. PEDIŠIĆ, 2000, 64.

²⁵⁶⁰ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19; Z. GUNJAČA, 1978, 70.

²⁵⁶¹ Izvod iz registra kulturnih dobara Republike Hrvatske br. 2/2011.

²⁵⁶² Kameni lijevak evidentiran po sredini bazena prema I. Pedišiću upućuje na zaključak da je bazen služio za pohranu ulja. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000, 62-64.

²⁵⁶³ I. PEDIŠIĆ, 2000, 64.

Piramatovci, u razdoblju od 1889. do 1913. godine na više položaja unutar župe Piramatovci,²⁵⁶⁴ na području današnjih naselja Piramatovci i Ždrapanj, provedena su sustavna arheološka istraživanja pod vodstvom fra Luje Maruna koja usprkos dugogodišnjem trajanju nisu u potpunosti završena.²⁵⁶⁵ Izuzev sporadičnih podataka objavljenih u literaturi o istraženim ostacima arhitekture i pojedinih nalaza iz kojih je razvidno da su se istraživanja istovremeno provodila na dva položaja, na lokaciji ostataka starokršćanskog sakralnog objekta²⁵⁶⁶ i na lokaciji ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja u blizini župne kuće,²⁵⁶⁷ rezultati istih do danas nisu objedinjeni i objavljeni, već su u domaćoj stručnoj literaturi izazvali brojne nepoznanice koje se u prvom redu odnose na odnos i prostorni razmještaj istraženih ostataka starokršćanske bazilike i rimske ruralne arhitekture.²⁵⁶⁸ Iz objavljenih podataka razvidno je da su u navedenom razdoblju djelomično istraženi ostaci starokršćanske crkve²⁵⁶⁹ s pripadajućom nekropolom, čiji se ostaci nalaze u neposrednoj blizini nove crkve sv. Bartola za čiju je izgradnju iskorišten veći broj ulomaka spomenika.²⁵⁷⁰ Uz ostatke starokršćanske bazilike, u blizini župne kuće istraženi su ostaci arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁵⁷¹ Župna kuća župe Piramatovci izgrađena je tijekom 19. stoljeća u Piramatovcima. Od 1876. godine samo naselje postaje sjedište župnika. Uz župnu kuću se, u razdoblju od 1938. do 1940. godine, podiže crkva Gospe od Milosti²⁵⁷² koja se

²⁵⁶⁴ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19. i dalje;

https://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=7 na dan 15. prosinca 2016. godine.

²⁵⁶⁵ Glavni razlog dugogodišnjih istraživanja bio je nedostatak financijskih sredstava. Više u: Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19; L. MARUN, 1998, 178-179, 181, 184, 188.

²⁵⁶⁶ Ostaci starokršćanskog sakralnog objekta nalaze se oko 30 m sjeverozapadno od današnje crkve i groblja sv. Bartula. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 2001a, 35.

²⁵⁶⁷ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 8, Slika 6; 18-20; L. MARUN, 1928, 278-279, Sl. 2; 281, Sl. 3; 1998, 178-179, 180-181, 184, 188, 190.

²⁵⁶⁸ Prema podacima koje donosi Z. Krnčević ostaci arhitekture iz rimskog razdoblja nalaze se na udaljenosti od oko 200 m od ostataka starokršćanske crkve, no autor ne precizira točnu poziciju lokaliteta, odnosno u kojem smjeru u odnosu na ostatke sakralnog objekta. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 2001a, 35.

²⁵⁶⁹ U znanstvenoj literaturi se često navodi da je crkva pronađena na položaju Ždrapanj koji se poistovjećuje sa susjednim mjestom Ždrapanj (Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 18.). Prema pojedinim autorima crkva sv. Bartula nalazi se na granici dvaju naselja (K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101.), u Ždrapanju (L. MARUN, 1928, 278-279, Sl. 2; 281, Sl. 3; Z. GUNJAČA, 1978, 69. i dalje) odnosno u Piramatovcima (Ž. KRNČEVIĆ, 2001a, 34, bilj. 42; A. UGLEŠIĆ, 2006, 20-21.).

²⁵⁷⁰ Nova crkva izgrađena je oko 50 koraka istočno od ostataka starokršćanske bazilike. Više u: Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19; Uvidom u katastarski operat Republike Hrvatske (<https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadServices.jsp?action=publicCadastreParcel> na dan 15. prosinca 2016. godine) razvidno je da se crkva sv. Bartula nalazi na području k.o. Vaćani u naselju Ždrapanj.

²⁵⁷¹ Ć. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19-20.

²⁵⁷² Župi Piramatovci danas pripadaju naselja Piramatovci, Krković, Vaćane, Ždrapanj, Bribir, Žažvić, Bubić, Bilo-stanovi, Gračac, Cicvare i Lađevci. Više na:

nalazi u samom središtu današnjeg naselja. Iz navedenih podataka proizlazi da istražene ostatke rimske ruralne arhitekture treba ubicirati u naselje Piramatovci, odnosno u blizinu crkve Gospe od Milosti i župne kuće,²⁵⁷³ a ne neposredno uz ostatke starokršćanske bazilike u blizini crkve sv. Bartula u Ždrapnju. U blizini župne kuće (KA 233) u Piramatovcima djelomično su istraženi ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁵⁷⁴ Na lokalitetu su evidentirani ostatci većeg objekta sa sačuvanim termalnim dijelom (lat. *hypocaustum*) smještenim u središnjem dijelu objekta, bazenima i ulomcima pokretne arheološke građe.

Slika 141. Piramatovci – položaj Velim, Kip s reljefnim prikazom mladog Dioniza (Libera) (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 208, kat. br. 112.)

Izuev termalnog dijela, unutar objekta je evidentiran veći broj mozaika.²⁵⁷⁵ Uz ostatke arhitekture, u blizini župne kuće pronađena je keramička svjetiljka s pečatom radionice *Fortis*.²⁵⁷⁶

Izuev ostataka arhitekture, s područja Piramatovaca potječu pojedinačni nalazi poput nalaza brončane omega spone²⁵⁷⁷ i brončane ruke savijene u laktu s poluotvorenom šakom u kojoj se nalazio nepoznati predmet i brončano koplje.²⁵⁷⁸ S položaja Velim, smještenog između crkve sv. Bartula i crkve Svih Svetih²⁵⁷⁹ u južnom dijelu naselja, potječe nalaz kipa mladog Dioniza,²⁵⁸⁰ izrađen od mramora (OS 19, Sl. 141.). Kip stoji na podlozi što sugerira da je najvjerojatnije stajao samostalno unutar niše.²⁵⁸¹ Datira se u 2. stoljeće.²⁵⁸² S područja

https://www.franjevci-split.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=350&Itemid=7 na dan 15. prosinca 2016. godine.

²⁵⁷³ Crkva Gospe od Milosti i župna kuća nalaze se oko 1,5 km sjeverozapadno od današnje crkve sv. Bartula u Ždrapnju. (<http://geoportal.dgu.hr> na dan 15. prosinca 2016. godine)

²⁵⁷⁴ Lokalitet je istražen tijekom intenzivnih arheoloških istraživanja na području naselja Piramatovci i Ždrapanj u razdoblju od 1889. do 1913. godine. Više u: Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19.

²⁵⁷⁵ S. GUNJAČA, 1978, 69-70, bilj. 6.

²⁵⁷⁶ Svjetiljka je pronađena u blizini župne kuće. Dana 25. svibnja 1909. godine tadašnji župnik je poklanjao fra L. Marunu. Više u: L. MARUN, 1998, 182.

²⁵⁷⁷ I. PEDIŠIĆ, 2000, 64.

²⁵⁷⁸ Predmeti se danas nalaze u privatnom vlasništvu Mile Bedrice iz Skradina. Više u: T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 227, kat. br. 143.

²⁵⁷⁹ Položaj se nalazi unutar poljoprivrednih površina smještenih na pola puta između crkve sv. Bartula i crkve Svih Svetih.; M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 138.

²⁵⁸⁰ Spomenik je u prvotnim objavama bio interpretiran kao ulomak sanduka sarkofaga s reljefnim prikazom boga Silvana. Više u: T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 76, Sl. 22; 77, 208, kat. br. 112.

²⁵⁸¹ M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 138-139, Sl. 15.

Naselja potječe nadgrobni titulus (NS 237), pronađen u blizini jedne od crkvi u Piramatovcima, podignut u spomen na Aurelija Nepotiana, dekursiona varvarinskog municipija. Natpis se datira u razdoblje kasnog principata.²⁵⁸³ Uz naselje bi se mogao povezati i nalaz monumentalnog nadgrobnog natpisa (NS 238) za kojeg nisu poznati okolnosti nalaza, datiranog u razdoblje kasnog principata.²⁵⁸⁴ Uz nadgrobne natpise, tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na **položaju Klapčevac** evidentiran je grob s inhumiranim ostatcima pokojnika (GR 82) i bogatim grobnim priložima. Grob je datiran u 4. stoljeće.²⁵⁸⁵ Uz istraženi ukop, na lokalitetu su pronađene dislocirane ljudske kosti i veća količina pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja koji upućuju na mogućnost da se na lokalitetu tijekom kasne antike razvila nekropola.²⁵⁸⁶

Tijekom višegodišnjih arheoloških istraživanja ostataka starokršćanske bazilike²⁵⁸⁷ u **blizini crkve sv. Bartula** (KA 234) u današnjem naselju **Ždrapanj**,²⁵⁸⁸ uz istražene ostatke sakralnog objekta, prikupljena je veća količina ulomaka kamenih spomenika iz rimskog, starokršćanskog i srednjovjekovnog razdoblja.²⁵⁸⁹ Veći broj arhitektonskih ulomaka, ulomaka skulpture i natpisa iz rimskog razdoblja upotrebljen je kao građevinski materijal za izgradnju nove crkve sv. Bartula²⁵⁹⁰ dok je kao prag crkve iskorišten arhitrav iz rimskog razdoblja.²⁵⁹¹ Unutar ostataka crkve, na različitim pozicijama ispod poda, evidentirani su kameni sarkofazi.²⁵⁹² Uz ostatke starokršćanske crkve, uokolo nje su djelomično istraženi dijelovi kasnoantičke nekropole među kojima i ukopi unutar sarkofaga,²⁵⁹³ među kojima i sarkofag poznat iz objave (NS 239) datiran u razdoblje kasne antike.²⁵⁹⁴ Izuzev kao cjeloviti primjerci, ulomci sarkofaga i nadgrobni natpisa iz rimskog razdoblja iskorišteni su kao

²⁵⁸² T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 76-77, Sl. 22; 208, kat. br. 112; M. GLAVIČIĆ – Ž. MILETIĆ, 2011, 138-139, Sl. 15.-17.

²⁵⁸³ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2706; Z. SERVENTI, 2014, NS 807.

²⁵⁸⁴ Kao mjesto nalaza spomenika u literaturi se navode Bribir i Piramatovci. Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1761.

²⁵⁸⁵ I. PEDIŠIĆ, 1990, 180, Sl. 2; Z. SERVENTI, 2014, 241, GR 353.

²⁵⁸⁶ I. PEDIŠIĆ, 1990, 180; Ž. KRNČEVIĆ, 1997, 98.

²⁵⁸⁷ Ostatci starokršćanske bazilike nalaze se oko 100 m sjeverozapadno od današnje župne crkve sv. Bartula. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 1997, 97; 2001a, 35; A. UGLEŠIĆ, 2006, 20.

²⁵⁸⁸ Uvidom u katastarski operat Republike Hrvatske

(<https://oss.uredjenazemlja.hr/public/cadServices.jsp?action=publicCadastreParcel> na dan 15. prosinca 2016. godine) razvidno je da se lokalitet sv. Bartul nalazi u naselju Ždrapanj na području k.o. Vaćani.

²⁵⁸⁹ Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 8, Sl. 6; 18-19.

²⁵⁹⁰ Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 19; L. MARUN, 1998, 188-190.

²⁵⁹¹ K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101.

²⁵⁹² Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 18.

²⁵⁹³ L. MARUN, 1928, 278-279, Sl. 2; 281, Sl. 3; B. MIGOTTI, 1991, 52, kat. br. 103.

²⁵⁹⁴ L. MARUN, 1928, 279, Sl. 2; S. GUNJAČA, 1978, 69; Prema Z. Serventi sarkofag je pronađen unutar crkve, ispod podnice, no iz objavljene fotografije s istraživanja izglednije je da je pronađen unutar nekropole uokolo crkve. Više u: L. MARUN, 1928, 279, Sl. 2; Z. SERVENTI, 2014, 240, NS 937.

građevinski materijal za gradnju većeg broja grobova uokolo crkve.²⁵⁹⁵ Kako je već navedeno, rezultati istraživanja do danas nisu u cijelosti sistematizirani i objavljeni, a autori koji donose podatke o istraženim ostatcima uglavnom su se usredotočili na ostatke starokršćanske bazilike dok su arhitektonski ulomci iz rimskog razdoblja zanemarivani.²⁵⁹⁶ S obzirom da se iz pojedinih izvješća može zaključiti da je kako unutar starokršćanske crkve tako i unutar nekropole pronađen veći broj arhitektonskih ulomaka i ulomaka natpisa iz rimskog razdoblja,²⁵⁹⁷ ispod ili u neposrednoj blizini sakralnih ostataka ne treba isključiti mogućnost postojanja prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja s pripadajućom nekropolom. U prilog navedenoj činjenici, uz pokretnu arheološku građu, ide sam smještaj lokaliteta na povoljnom geografskom položaju u blizini izvora vode i većih obradivih površina. Nakon završetka istraživanja istraženi dijelovi starokršćanske bazilike prepušteni su zubu vremena.²⁵⁹⁸ O kontinuitetu korištenja prostora svjedoče ostatci predromaničke crkve evidentirani na mjestu suvremene crkve sv. Bartula²⁵⁹⁹ kao i djelomično istražena nekropola, datirana u razdoblje 9. i 10. stoljeća, smještena sjeverno od ostataka starokršćanske bazilike uz poljski put.²⁶⁰⁰

O korištenju šireg prostora današnje crkve sv. Bartola u kultne svrhe svjedoči nalaz skulpture troglavog božanstva (OS 20, Sl. 142.), pronađene na području **brda Sevid** u današnjem naselju Vaćani, nekoliko stotina metara sjeveroistočno od crkve sv. Bartula.²⁶⁰¹ Spomenik, datiran na prijelaz 1. stoljeća pr. Krista u 1. stoljeće n. Krista, predstavlja jedinstven nalaz na području južne Liburnije. Spomenik donosi shematizirani prikaz glave troglavog božanstva.²⁶⁰² Iako su se u literaturi vodile brojne rasprave o pripadnosti božanstva pojedinim skupinama naroda poput Kelta, Slavena, Grka, Rimljana, Tračana i Germana, u recentnom je razdoblju među autorima koji se bave navedenom problematikom prevladalo mišljenje da je riječ o keltskom božanstvu.²⁶⁰³ Analogije navedenom spomeniku

²⁵⁹⁵ L. MARUN, 1928, 281, Sl. 3; Z. GUNJAČA, 1978, 69, bilj. 5; A. UGLEŠIĆ, 2006, 20, bilj. 46.

²⁵⁹⁶ L. MARUN, 1928, 278-279, bilj. 20; A. UGLEŠIĆ, 2006, 20-21.

²⁵⁹⁷ Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 8, Sl. 6; 18-19; L. MARUN, 1928, 281, Sl. 3; 1998, 190.

²⁵⁹⁸ Z. GUNJAČA, 1978, 71; A. UGLEŠIĆ, 2006, 20, bilj. 46.

²⁵⁹⁹ L. MARUN, 1998, 188, 219; V. DELONGA, 1996, 251; A. UGLEŠIĆ, 2006, 21, bilj. 48.

²⁶⁰⁰ Grobovi su evidentirani tijekom 1997. godine. Kao građevinski materijal za gradnju pojedinih grobova upotrebljeno je obrađeno kamenje s prethodnih objekata iz rimskog ili starokršćanskog razdoblja, odnosno ulomak kapitela sa stiliziranim biljnim ornamentom iz starokršćanskog razdoblja. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 1997, 97. i dalje; 2001a, 35, 37; Z. SERVENTI, 2014, 241.

²⁶⁰¹ Č. M. IVEKOVIĆ, 1924, 9, Sl. 7; 18; K. PRIJATELJ, 1954, 68, Sl. 1; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 80, Sl. 26; 81, 217, kat. br. 125.

²⁶⁰² T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 80, Sl. 26; 81, 217, kat. br. 125.

²⁶⁰³ Pretpostavka o pripadnosti skulpture Slavenima nije u potpunosti odbačena. Više o samom spomeniku u: T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 81, 216, kat. br. 124. s popisom literature.

Sl. 142. Vaćani – brdo Sevid, Reljefni prikaz troglavog božanstva (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 80, Sl. 26; 81, 217, kat. br. 125.)

pronađene su na nekoliko nalazišta iz zapadne Europe, poput nalaza iz Corbridgea u Northumberlandu u Engleskoj, Corlecka u Irskoj, Sainte Anasthasiea u Francuskoj i Magdalensberga u Austriji.²⁶⁰⁴ Uz opisani spomenik, u Koprnu podno brežuljka Svilan u blizini Perkovića na području današnjeg Unešića pronađena je edikula²⁶⁰⁵ s reljefnim prikazima dvije figure i dvije životinje. Središnja figura predstavlja prikaz žene koja sjedi, koja je interpretirana kao božica Epona,²⁶⁰⁶ rimska božica keltskog podrijetla, zaštitnica konja, mazgi i magaraca koju su u većoj mjeri štovali vojnici.²⁶⁰⁷ Slično kao i kod prikaza skulpture troglavog božanstva iz Vaćana, reljefni prikazi su izvedeni rustično. Proizvod su neke od

lokalnih radionica s kraja 3. ili početka 4. stoljeća.²⁶⁰⁸

Prema podacima koje donosi L. Marun najvjerojatnije u **blizini zaseoka Tomasovići** (KA 235) u Ždrapanju,²⁶⁰⁹ oko 1 km jugoistočno od današnje crkve sv. Bartula, evidentirani su ostatci arhitekture i nekoliko kockica mozaika datiranih u rimsko razdoblje.²⁶¹⁰ Pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe, poput ulomka krovne opeke s pečatom radionice *Solonas*²⁶¹¹ i brončane životinjske glave²⁶¹² datirane u 1. i 2. stoljeće, pronađenih **na predjelu Biljane** u južnom dijelu naselja Ždrapanj, upućuju na intenzivnu aktivnost tijekom rimskog razdoblja u navedenom dijelu naselja. Na području samog naselja Vaćani,

²⁶⁰⁴ T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 81, 216, kat. br. 124. s popisom literature.

²⁶⁰⁵ Širina spomenika iznosi 0,27 m, visina 0,25,5 m i debljina 0,03,5 metra. Više u: N. CAMBI, 2003, 205, 207, Sl. 1.

²⁶⁰⁶ N. CAMBI, 2003, 206. i dalje.

²⁶⁰⁷ Uz Eponu unutar edikule se nalazi reljefni prikaz muškarca, najvjerojatnije dedikanta spomenika, za kojeg na temelju ikonografskih karakteristika N. Cambi smatra da je riječ o vojniku, konjaniku. Više u: N. CAMBI, 2003, 207-208, 210.

²⁶⁰⁸ N. CAMBI, 2003, 210. i dalje; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 81.

²⁶⁰⁹ Iz podataka iz Dnevnika L. Maruna nejasno je o kojem se zaseoku radi. Autor navodi „kod Tomaševića“ (L. MARUN, 1998, 180.), no uvidom u topografske karte naselja proizlazi da navedeni zaselak ne postoji na području današnjih naselja Piramatovci i Ždrapanj. Podatci se najvjerojatnije odnose na zaselak Tomasovići u Ždrapanju. Više u: www.geoportal.dgu.hr na dan 15. prosinca 2016. godine.

²⁶¹⁰ Stanovnici zaseoka Tomasovići na lokalitetu su samoinicijativno otkopali ostatke arhitekture. Lokalitet dana 02. travnja 1909. godine obilazi fra Lujo Marun koji uz evidenciju dijelova zidova i kockica mozaika navodi da lokalitet u arheološkom smislu nema veću vrijednost. Više u: L. MARUN, 1998, 180.

²⁶¹¹ Ulomak je evidentiran unutar obora u privatnom vlasništvu dana 25. rujna 1908. godine.; L. MARUN, 1998, 172.

²⁶¹² Glava životinje, dimenzija 1,5×2,7 cm, izrađena od bronce s očima ispunjenim srebrom. Pohranjena je unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6973. Više u: T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 11, kat. br. 9; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 26, kat. br. 10.

sa sjeverne strane **gaja Bočilovac** (KA 236), pretpostavljaju se ostatci rimske ruralne arhitekture. Unutar poljoprivrednih površina u privatnom vlasništvu evidentirani su ostatci zidova, ulomci žbuke i veća količina ulomaka krovnih opeka od kojih jedna s pečatom radionice *Pansiana*.²⁶¹³

6. 15. Teritorij rimskodobne Skardone (*Scardona*)

Jedno od najznačajnijih središta jugoistočnog dijela Liburnije tijekom rimskog razdoblja zasigurno je bila *Scardona*, naselje koje se tijekom željeznog razdoblja razvilo na strateški vrlo važnom položaju na desnoj obali rijeke Krke,²⁶¹⁴ oko 20 km sjeverno od današnjeg Šibenika i oko 16 km od Bribirske glavice (*Varvaria*),²⁶¹⁵ na granici liburnskog i delmatskog teritorija. Teritorij zajednice sa središtem u Skardoni za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom najvjerojatnije je obuhvaćao područje na jugu do Prokljanskog jezera odnosno uzvodno rijekom Krkom do Visovačkog jezera s pripadajućim naseljima uz lijevu obalu rijeke Krke, odnosno današnja naselja Dubravice, Velika Glava, Gračac, Sonković i druge, uz mogućnost da se teritorij u kasnijim razdobljima proširio na štetu zajednica sa središtem u Velikoj Mrdakovici (*Arauzona?*) i Gradini u Dragišiću koje su najvjerojatnije izgubile samostalnost, a njihov teritorij pripojen municipiju Skardone, kao i na suprotnu, istočnu obalu rijeke Krke.²⁶¹⁶

Veći broj grobova iz rimskog razdoblja evidentiran je na području **Skradinskog polja**²⁶¹⁷ unutar kojeg su, uz grobove, pronađeni titulus (NS 240) datiran u razdoblje principata²⁶¹⁸ i poklopac sarkofaga (NS 241) oblikovan u obliku krova na dvije vode s kutnim akroterijima, datiran u razdoblje kasne antike,²⁶¹⁹ za koje nisu poznate okolnosti nalaza. Još jedan ulomak, najvjerojatnije nadgrobno titulusa (NS 241), datiran u razdoblje principata pronađen je u polju u blizini zaseoka Pavasovići.²⁶²⁰ Uz nadgrobne spomenike, na području naselja pronađena su dva zavjetna žrtvenika od kojih je jedan podignut u čast

²⁶¹³ Ostatci su evidentirani unutar poljoprivrednih površina u vlasništvu Bare Šerkinića i Martina Ercega. Lokalitet je pregledao L. Marun dana 23. ožujka 1896. godine. U svojim Dnevnicima krivo navodi ime naselja Vačine umjesto Vačani. Više u: L. MARUN, 1998, 67-68.

²⁶¹⁴ I. PEDIŠIĆ, 2001, 13.

²⁶¹⁵ T. BRAJKOVIĆ, 2009, 6.

²⁶¹⁶ S. ČAČE, 1985, 832. i dalje; 2003, 29; 2006, 73, Map. 5; 2013, 20-21, Karta 1.

²⁶¹⁷ I. PEDIŠIĆ, 1978, 66.

²⁶¹⁸ F. DUJMOVIĆ, 1957, 123, br. 2; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2617; Z. SERVENTI, 2014, NS 25.

²⁶¹⁹ I. PEDIŠIĆ, 1998, 137, sl. 9; 138; Z. SERVENTI, 2014, NS 907.

²⁶²⁰ F. DUJMOVIĆ, 1957, 123, br. 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2616; Z. SERVENTI, 2014, NS 24.

Jupitera (ZS 51) datiran u kraj 1. i početak 2. stoljeća,²⁶²¹ a drugi u čast boga Marsa (ZS 52) datiran na kraj 2. i početak 3. stoljeća.²⁶²² Spomenici su proizvod lokalnih radionica.²⁶²³ Usprkos navedenim nalazima na području naselja nisu evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture.

Na području današnjeg naselja **Gračac**, smještenog oko 2,5 km sjeverozapadno od Skradina, krajem 19. i početkom 20. stoljeća evidentirano je nekoliko pojedinačnih nalaza ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.²⁶²⁴ U drugoj polovici 20. stoljeća **na položaju Vrbica** (KA 237), u sjeveroistočnom dijelu naselja, evidentirana je veća količina ulomaka prapovijesne i rimskodobne keramike te dvije klesane kamene ploče sa žljebovima uz rub, od kojih je jedna interpretirana kao poklopac urne ili sarkofaga dok je druga naknadno prepravljena i u jednom je trenutku bila u funkciji rimskog torkulara.²⁶²⁵ U zaseoku Todorovići, smještenom oko 350 m jugozapadno od položaja Vrbica, kao nadvratnik ulaznih vrata u starohrvatsku crkvicu ugrađen je arhitrav iz rimskog razdoblja izrađen od bijelog mramora dok su za gradnju srednjovjekovnih grobova unutar nekropole uokolo crkve kao građevinski materijal iskorišteni ulomak sarkofaga²⁶²⁶ i ulomak prozorskog stupića s urezanim križem datirani u starokršćansko razdoblje.²⁶²⁷ U drugoj polovici 19. stoljeća na lokalitetu je evidentiran stup visok 2 m, ulomci izrađeni od kamena i mramora i drugi nalazi.²⁶²⁸ Unutar same crkve, u apsidi na oko 70 cm dubine, evidentiran je mozaik izrađen od četvrtastih kockica.²⁶²⁹ Nalazi upućuju na zaključak da je na položaju Vrbica na povoljnom geografskom položaju u blizini dva stalna izvora, Vrbica i Todorovića vrelo, tijekom rimskog razdoblja podignuta arhitektura koja je svoj prosperitet temeljila na poljoprivrednoj proizvodnji koju su, uz veće obradive površine, omogućavali navedeni izvori. Tijekom starokršćanskog razdoblja u neposrednoj blizini dolazi do izgradnje sakralnog objekta s pripadajućom nekropolom, najvjerojatnije na mjestu starohrvatske crkvice u zaseoku Todorovići.

²⁶²¹ I. PEDIŠIĆ, 1994, 185-187, sl. 1, 198, T. 1; 2001, 44, 46; M. ŠEGVIĆ, 1996, 134; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 72, 193, kat. br. 93; T. BRAJKOVIĆ 2009, 15, 32, kat. br. 8.

²⁶²² I. PEDIŠIĆ, 1994, 192-194, br. 3, sl. 3; 200, T. 3; 2001, 44, 48; M. ŠEGVIĆ, 1996, 134; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2828; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 194-195, kat. br. 94; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 15, 33-34, kat. br. 9; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 447, kat. br. 194.

²⁶²³ T. BRAJKOVIĆ, 2009, 194-195.

²⁶²⁴ L. MARUN, 1998, 50, 221.

²⁶²⁵ I. PEDIŠIĆ, 1978, 65.

²⁶²⁶ K. PATSCH – L. MARUN, 1895, 101; I. PEDIŠIĆ, 1978, 65-66, bilj. 4; L. MARUN, 1998, 50.

²⁶²⁷ B. MIGOTTI, 1991, 40, kat. br. 66.

²⁶²⁸ F. BULIĆ, 1879, 87.

²⁶²⁹ I. PEDIŠIĆ, 1978, 65.

Uz navedeni položaj, unutar **kamene gomile Jezečuša** (KA 238), smještene uz cestu koja iz naselja vodi prema Skradinu, evidentirana je veća količina žbuke, ulomaka antičke i kasnoantičke keramike te dvije klesane kamene ploče.²⁶³⁰ S područja naselja potječe i ulomak kolumne (NS 243) pronađene na zemljištu Petra Draganića u blizini naselja.²⁶³¹ Uz natpis je pronađen novac, ulomci posuda i drugi nalazi iz rimskog razdoblja.²⁶³² Na natpisu je djelomično sačuvano ime III. kohorte *Alpinorum* na temelju čega pojedini autori smatraju da je ta postrojba određeni period boravila na području današnjeg naselja.²⁶³³

Na temelju raspoloživih ostataka pokretne arheološke građe razvidno je da se na području današnjeg naselja **Sonković**, koje se razvilo **uz obale Prokljanskog jezera**

Slika 143. i 144. Sonković – nepoznata nalazišta, Reljefni prikaz boga Silvana (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 205-206, kat. br. 109.) i glava Bakanta (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 225, kat. br. 139.)

zapadno od naselja Gračac, tijekom rimskog razdoblja odvijao intenzivan život. S nepoznata položaja iz naselja²⁶³⁴ potječe nalaz kamene ploče oblika kvadratne edikule s reljefnim prikazom boga Silvana (Pana) (OS 21, Sl. 143.). Silvan je prikazan nerealistično, zaobljenih udova s neproporcionalnim odnosom nogu i gornjeg dijela tijela.²⁶³⁵ Uz reljefni prikaz Silvana, s nepoznata nalazišta iz naselja potječe glava Bakanta

(OS 22, Sl. 144.), izrađena od mramora, koja je pripadala većoj skulpturi.²⁶³⁶

Prema dosadašnjim spoznajama, ostatci rimske ruralne arhitekture različitog stupnja istraženosti evidentirani su na rtu Školj ili Kraljev Školj, rtu Peluća, na položaju Raslina – sv. Kata, na otočiću Stipancu i na položaju Devića punta u Bilicama. Naziv samog jezera povezuje se s latinskim nomenom *Proculianum* (*Proculus*).²⁶³⁷ Ukupna površina jezera iznosi 11,1 km, s najvećom dubinom od 15 do 20 metara. U jezero se ulijevaju potoci

²⁶³⁰ Jedna kamena ploča dim. 80×80 cm, pri jednom kraju ima plastičan završetak. Više u: I. PEDIŠIĆ, 1978, 65.

²⁶³¹ CIL III, 9886; F. BULIĆ, 1879, 87; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2370; Z. SERVENTI, 2014, NS 690.

²⁶³² F. BULIĆ, 1879, 87.

²⁶³³ Pripadnici kohorte uglavnom su keltskog podrijetla. Više u: T. BRAJKOVIĆ, 2009, 16.

²⁶³⁴ Kao mjesto nalaza spomenika N. Cambi krivo navodi Salonu. Više u: N. CAMBI, 2005a, 42, Sl. 52; 46.

²⁶³⁵ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, T. LXVIII, sl. 2; N. CAMBI, 2005a, 42, sl. 52; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 205-206, kat. br. 109; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 40, kat. br. 16.

²⁶³⁶ T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 225, kat. br. 139.

²⁶³⁷ K. STOŠIĆ, 1941, 116.

Guduća, Mokrica i Jujava,²⁶³⁸ a preko kanala sv. Josipa spojeno je s morem čime je omogućeno miješanje slatke i slane vode koje pogoduje mriještenju ribe.²⁶³⁹ Sam kanal sv. Josipa imao je, zbog svoje plovnosti, kroz različita povijesna razdoblja značajnu ulogu u povezivanju naselja na obali s naseljima u unutrašnjosti skradinskog zaleđa. Jedno od važnijih arheoloških nalazišta na navedenom putu, koje je zbog kontrole donjeg toka rijeke Krke imalo veliko strateško značenje, je lokalitet Gradina smješten na brdu Tradanj (125 m/nv) na desnoj obali iznad kanjona rijeke Krke. Na temelju arheoloških nalaza utvrđeno je da je plato gradine bio kontinuirano naseljen od željeznog razdoblja do kasne antike.²⁶⁴⁰ Uz navedeno nalazište, u podnožju Gradine, na strmnoj litici sa sjeveroistočne strane, smjestila se pećina s dva ulaza, ukupne površine 80 m², unutar koje su pronađeni kulturni ostatci koji se datiraju od ranog neolitika do 7. stoljeća n. Krista.²⁶⁴¹ O važnosti navedenih nalazišta svjedoči i podatak da su u podnožju gradine evidentirani ostatci pristaništa koje se datira u razdoblje kasne antike.²⁶⁴²

Na sjeverozapadnoj obali Prokljanskog jezera nalaze se dva rta, **rt Ško(I)j** i **rt Peluća**, uz koje se povezuje toponim **Kraljev školj**.²⁶⁴³ U literaturi se nerijetko nazivi navedenih rtova isprepleću što dovodi do zablude u pokušaju interpretacije kulturnih ostataka evidentiranih i djelomično istraženih početkom 20. stoljeća. Iako se prvi podatci o lokalitetu javljaju kod A. Fortisa,²⁶⁴⁴ prve konkretnije podatke o kulturnim ostacima donosi F. Škarpa.²⁶⁴⁵ Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da su ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani na sjevernijem **rtu Školj** (KA 239). Na rtu su krajem 19. stoljeća bili vidljivi zidovi, dio podnice izvedene u tehnicu *opus tessellatum* od bijelih kockica, ulomci opeka, mramora i kamena s reljefnim ukrasom. Također, donosi se podatak o nalazu ulomka olovne cijevi kojom se do objekta dovodila voda iz obližnjeg izvora Guduća kao i slučajnom nalazu prsta izrađenom *od tuća* iz rimskog razdoblja.²⁶⁴⁶ Na krajnjem zapadnom dijelu rta

²⁶³⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 116.

²⁶³⁹ K. STOŠIĆ, 1941, 116.

²⁶⁴⁰ Z. BRUSIĆ, 1976, 115; 1978, 25, 27-28.

²⁶⁴¹ F. ŠKARPA, 1888, 149; 1892, 206-207; K. STOŠIĆ, 1941, 116, bilj. 2; Z. BRUSIĆ, 1976, 115.

²⁶⁴² Z. BRUSIĆ, 1976, 115.

²⁶⁴³ Prema K. Stošiću na navedenom je položaju u rimskom razdoblju bilo formirano naselje *Implecus* koje je danas poznato pod nazivom Peluće, Peleće ili Kraljev školj. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 117; Z. GUNJAČA, 1978, 72, bilj. 49.

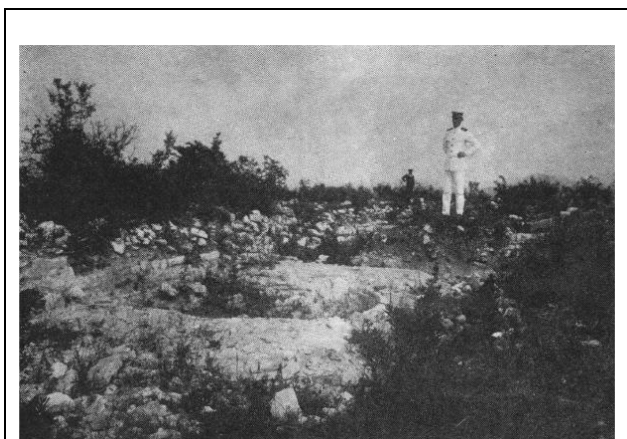
²⁶⁴⁴ A. FORTIS, 2004[1774], 108.

²⁶⁴⁵ Autor unutar poluotoka navodi dvije mikrolokacije „Peluća Mala“ i „Peluća Velika“. Više u: F. ŠKARPA, 1892, 206-207.

²⁶⁴⁶ F. ŠKARPA, 1892, 206-207; K. STOŠIĆ, 1941, 117, bilj. 6.

evidentiran je gat izrađen *od klaka*.²⁶⁴⁷ Navedeno potvrđuju i podaci objavljeni početkom 20. stoljeća. Naime, u literaturi se navodi da su tijekom 1901. godine unutar k.č. 3119, 3129 i 3121 na više položaja bili vidljivi ostatci podnica izrađenih od jednostavnog mozaika te jedna pravokutna prostorija s podnicom izrađenom od *...opeka prislonjenih jedna na drugu*.²⁶⁴⁸

Na lokalitetu su tijekom 1910. godine, pod vodstvom svećenika Petra Kaera,²⁶⁴⁹ provedena arheološka istraživanja čiji rezultati do danas nisu sistematizirani i u cijelosti objavljeni.²⁶⁵⁰ Djelomičnu objavu rezultata istraživanja donosi Z. Gunjača koji je, na temelju prikupljenih podataka iz izvještaja P. Kaera, sačuvanog u rukopisu, i terenskih bilješki L. Jelića, pokušao sistematizirati podatke o istraženim ostacima arhitekture. Iz sačuvanih rukopisa proizlazi da su ostatci rimske ruralne arhitekture istraženi djelomično (Sl. 145).²⁶⁵¹

Sl. 145. Prokljansko jezero – rt Školj, Ostatci rimske ruralne arhitekture iz arhiva don L. Jelića (Z. GUNJAČA, 1978, 76, Sl. 8.)

Ukupna istražena površina objekta iznosila je 1.000 m². Unutar navedene površine istraženi su *apodyterium*, *tepidarium*, *caldarium*, *frigidarium* i druge prostorije koje su pripadale ostacima kupališnog dijela objekta. U vrijeme istraživanja perimetralni zidovi objekta bili su sačuvani do visine od jednog metra i više. Da bi dočarao raskoš i veličinu istraženih dijelova arhitekture, u opisu objekta P. Kear između ostalih

navodi sljedeće: *...množija pak mramornih ploča svakojake boje najrjeđih i najskupocjenijih vrsta, odlomci mramornih stupova, ogromni nakićeni pragovi, podovi na mozaik i drugi predmeti tu nađeni tokom zadnjih iskopinah očituju nam rimski luksuz i veličanstvenost zgrade*.²⁶⁵² Objekt je najvjerojatnije izgrađen u dvije faze, no vremenski okvir pojedinih faza nije poznat. Starijoj fazi izgradnje pripada sjeverni dio objekta, čiji su zidovi izrađeni od

²⁶⁴⁷ F. ŠKARPA, 1892, 206-207.

²⁶⁴⁸ S lokaliteta potječe veći broj metalnih nalaza koji su pohranjeni unutar Arheološkog muzeja u Splitu. Više u: BASD, 1901, 183-184.

²⁶⁴⁹ Istraživanja su provedena u ime Hrvatskog starinarskog društva iz Knina. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 118; Z. GUNJAČA, 1978, 73, bilj. 49.

²⁶⁵⁰ K. STOŠIĆ, 1941, 117-118; Z. GUNJAČA, 1978, 73-74; L. MARUN, 1998, 182, 188.

²⁶⁵¹ Z. GUNJAČA, 1978, 73-75.

²⁶⁵² Unutar Izvješća P. Keara Z. Gunjača je pronašao prijepis teksta potpisanog sa „Posjetitelj“ unutar kojeg se među ostalim podatcima o lokalitetu donose gore opisani. Više u: Z. GUNJAČA, 1978, 74-75, bilj. 58.

pravilno priklesanog kamena, dok su zidovi prostorija iz mlađe faze izgradnje rađene od nepravilno priklesanog kamena lomljenca.²⁶⁵³ Prema L. Marunu unutar objekta istražene su četiri prostorije različitog stupnja sačuvanosti sa zidovima obloženim debelim nanosima hidraulične žbuke i višebojnim mramornim pločama. Unutar prostorija sačuvane su podnice izvedene od mozaika.²⁶⁵⁴ Ostatke arhitekture L. Marun interpretira kao *rimске kupelji*.²⁶⁵⁵ Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu su evidentirani dijelovi trase vodovoda iz rimskog razdoblja putem kojeg se objekt opskrbljivao pitkom vodom. Ostatci vodovoda dugog 6 km vidljivi su i danas.²⁶⁵⁶

Da je riječ o vrlo značajnom objektu svjedoči podatak da je u rimskom razdoblju, putem nasipa dugog 300 m i danas prosječne širine oko 8 m, bio povezan s nasuprotnim **otočićem Stipanac**,²⁶⁵⁷ smještenim oko 1 km jugoistočno od istoimenog poluotoka i rta Školj unutar Prokljanskog jezera. Nasip je danas sačuvan u vidu nabacanog kamenja. Iako je na jugozapadnoj strani poluotoka u rimskom razdoblju izgrađen lukobran koji je imao funkciju pristaništa i opisani nasip je mogao imati istu funkciju.²⁶⁵⁸ Na samom otočiću i u podmorju prikupljena je veća količina ulomaka pokretne arheološke građe koja svjedoči o uporabi prostora od razdoblja paleolitika, preko željeznog razdoblja²⁶⁵⁹ i kasne antike²⁶⁶⁰ do srednjovjekovnog razdoblja.²⁶⁶¹ Smještaj lokaliteta uz jezero, kao i blizina većih obradivih površina, pružala je povoljne uvjete za razvoj poljoprivrede i ribarstva.²⁶⁶² Pojedini autori ne isključuju mogućnost da se na rtu Školj tijekom rimskog razdoblja razvilo naselje koje je, uz Skradin, imalo ulogu emporija iz kojeg se roba u rimskom razdoblju prevozila prema naseljima u unutrašnjosti.²⁶⁶³ S druge pak strane, S. Čače ne isključuje mogućnost da je pristanište bilo u funkciji luke rimskodobne Varvarije.²⁶⁶⁴

²⁶⁵³ Podatci su izvedeni iz terenskih bilješki L. Jelića koji ostatke arhitekture interpretira kao gospodarsko-ladanjski kompleks iz rimskog razdoblja. Više u: Z. GUNJAČA, 1978, 74, 76, Slika 8.

²⁶⁵⁴ L. MARUN, 1998, 112.

²⁶⁵⁵ L. MARUN, 1998, 188, 194.

²⁶⁵⁶ Izvorište vodovoda nalazilo se zapadno od zaseoka Guberine u današnjem naselju Sonković.; F. ŠKARPA, 1892, 206; K. STOŠIĆ, 1941, 117; Z. GUNJAČA, 1978, 73-74, 79, bilj. 57; I. PEDIŠIĆ, 1978, 65; L. MARUN, 1998, 188.

²⁶⁵⁷ F. ŠKARPA, 1892, 207; K. STOŠIĆ, 1941, 117-118; Z. GUNJAČA, 1978, 73-74; L. MARUN, 1998, 188.

²⁶⁵⁸ D. VRSALOVIĆ, 2011, 111.

²⁶⁵⁹ Ulomci pokretne arheološke građe datiraju se u paleolitik i željezno razdoblje. Više u: Z. BRUSIĆ, 1976, 115; 1977, 57. i dalje; 1978, 25-27, Slika 2. i 4; D. VRSALOVIĆ, 2011, 111-112, bilj. 480.

²⁶⁶⁰ Među ostalim nalazima na lokalitetu su prikupljeni ulomci amfora koji se datiraju u 4. i 5. stoljeće. Više u: D. VRSALOVIĆ, 2011, 111, bilj. 481.

²⁶⁶¹ Na otočiću se nalaze ostatci benediktinske crkve sv. Stjepana. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 68, kat. br. 2.

²⁶⁶² F. ŠKARPA, 1892, 206; I. PEDIŠIĆ, 1978, 65.

²⁶⁶³ Z. BRUSIĆ, 1976, 115-116.

²⁶⁶⁴ S. ČAČE, 1985, 831. i dalje.

Intenzivan život tijekom rimskog razdoblja odvijao se na području današnjeg naselja **Raslina**, smještenog južno od Sonkovića. Prvi podatci o nalazima iz rimskog razdoblja na području naselja javljaju se krajem 19. stoljeća kada su na području naselja evidentirani ostatci vodovoda,²⁶⁶⁵ nekropole i natpisa.²⁶⁶⁶ Podatci o natpisu odnose se na nadgrobni spomenik (NS 244) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁶⁶⁷ U prvoj polovici 20. stoljeća na području naselja evidentirani su ostatci zidova i medalja iz rimskog razdoblja, no detaljniji podatci o uvjetima nalaza kao ni mikrolokaciji nalazišta nisu poznati.²⁶⁶⁸ Ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se u jugoistočnom dijelu naselja unutar manjeg **poluotoka sv. Kate** (KA 240). Na zapadnom dijelu poluotoka, neposredno uz obalu jezera, evidentirani su ostatci arhitekture, sa zidovima sačuvanim do visine 1 do 1,5 m, koji se datiraju u rimsko razdoblje. Zidovi objekta rađeni su od klesanog kamena sлагanog u pravilne redove povezanog žbukom.²⁶⁶⁹ U središnjem dijelu poluotoka evidentiran je humak s ostacima žbuke i zidova koji pripadaju nekadašnjoj crkvi sv. Kate. Uokolo crkve prema moru nalaze se ostatci objekata rađenih u suhozidnoj tehnici koji su interpretirani kao ostatci nekadašnjeg srednjovjekovnog naselja. Sjeverozapadno od njih, na najužem dijelu poluotoka, proteže se deblji zid izrađen u tehnici suhozida od nepravilnog kamena koji je najvjerojatnije imao funkciju zaštite naselja.²⁶⁷⁰ S kopnenog dijela uz Prokljansko jezero potječe ulomak nadgrobnog spomenika (NS 245) za koji nisu poznate okolnosti kao niti mikrolokacija nalaza.²⁶⁷¹

Sjeveroistočno od Sonkovića i sjeverozapadno od Skradina smjestilo se današnje naselje **Bratiškovci**. Početkom 20. stoljeća na području naselja prikupljeni su pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe za koje nisu poznati uvjeti kao niti mikrolokacija nalaza poput tri keramičke svjetiljke od kojih jedna s pečatom radionice *Strobili*.²⁶⁷² Svjetiljke su pronađene u blizini spaljenih kostiju. Nalazi upućuju na zaključak da je na području naselja

²⁶⁶⁵ Nalazi su evidentirani tijekom 1900. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 128.

²⁶⁶⁶ L. MARUN, 1998, 112.

²⁶⁶⁷ CIL III, 9887; F. BULIĆ, 1885, 54, br. 181; L. MARUN, 1998, 112; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1320; Z. SERVENTI, 2014, NS 531.

²⁶⁶⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 118, bilj. 1.

²⁶⁶⁹ M. MENĐUŠIĆ, 1995, 32-33.

²⁶⁷⁰ M. MENĐUŠIĆ, 1995, 32.

²⁶⁷¹ CIL III, 14979.1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2512; Z. SERVENTI, 2014, NS 691.

²⁶⁷² Unutar Antičke zbirke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6887 pohranjena je keramička svjetiljka s pečatom radionice *STROBILVS P* ili *F* unutar dvaju prstena. Kao mjesto nalaza navode se Bratiškovci. Iako se prilikom objave navodi da svjetiljka nije prethodno publicirana ne treba odbaciti mogućnost da je riječ o primjerku kojeg spominje L. Marun. Više u: L. MARUN, 1998, 136; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 96, kat. br. 227.

već tijekom ranog principata bila formirana nekropola.²⁶⁷³ Nekropoli bi mogla pripadati i zlatna naušnica datirana u rimsko razdoblje u čijem se opisu navodi *...jednu zlatnu rimsku naušicu, u sredini imajući prosti zeleni smaragd, a sa strana tri biskera, nu jedan je odpao.*²⁶⁷⁴ Sredinom 20. stoljeća na **položaju Gajčina** (GR 83) provedena su zaštitna arheološka istraživanja tijekom kojih je istražen dio nekropole unutar koje su evidentirana tri, prethodno devastirana groba datirana u kasnu antiku i 11 starohrvatskih grobova. Izuzev podatka da unutar grobova nije bilo grobnih priloga, detaljniji podatci o istima nisu poznati.²⁶⁷⁵ S područja naselja potječe željezni uteg, datiran u rimsko razdoblje, odnosno zavjetni žrtvenik podignut u čast Jupitera (ZS 53) datiran u razdoblje principata.²⁶⁷⁶ U drugoj polovici 20. stoljeća na nepoznatom položaju (KA 241) unutar naselja evidentirani su ostatci objekta dimenzija 20×20 m, sa zidovima izrađenim od pravilnog, obrađenog kamena, datirani u rimsko razdoblje. Uza zid jedne od prostorija evidentiran je segment podnice izrađene od opeka i ulomci tijeska. U istočnom dijelu kompleksa evidentirana su tri groba, od kojih je jedan istražen i pripisan starohrvatskom periodu²⁶⁷⁷ što svjedoči o kontinuitetu uporabe prostora i u kasnijim razdobljima.

S područja susjednog naselja **Ićevo** potječu pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja poput ulomaka staklene posude, keramičkih svjetiljki²⁶⁷⁸ i keramičke plitice navodno pronađene unutar groba.²⁶⁷⁹ Uz cestu Ićevo – Smrdelji, u funkciji pojila za stoku, pronađen je sarkofag (NS 246) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁶⁸⁰

Istočno od Bratiškovaca i sjeverno od Skradina smjestilo se današnje naselje **Plastovo** unutar kojeg se za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom, kako je razvidno iz ostataka rimske ruralne arhitekture i pokretne arheološke građe, odvijao intenzivan život. U drugoj polovici 19. stoljeća na području naselja pronađen je cjelovito sačuvan sarkofag (NS 247) s inhumiranim ostacima tri pokojnika i grobnim prilozima, datiran u 4. stoljeće.²⁶⁸¹ Uz navedeni, krajem 19. stoljeća na području naselja se, u funkciji

²⁶⁷³ Svjetiljke su pronađene 1905. godine i otkupljene za tadašnji Muzej kninskih starina. Više u: L. MARUN, 1998, 136.

²⁶⁷⁴ Naušnica je pronađena 1909. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 181.

²⁶⁷⁵ S. GUNJAČA, 1952, 225- 226.

²⁶⁷⁶ L. MARUN, 1998, 218; M. SINOBAD, 2010, 164, 196, kat. br. 103; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 447, kat. br. 199.

²⁶⁷⁷ Jedan od istraženih grobova prethodno je devastiran. Više u: I. PEDIŠIĆ, 1978, 66.

²⁶⁷⁸ Nalazi su dana 09. kolovoza 1897. godine predani L. Marunu. Više u: L. MARUN, 1998, 88.

²⁶⁷⁹ Pliticu je L. Marunu predao V. Ardalić dana 14. rujna 1898. godine. Više u: L. MARUN, 1998, 97.

²⁶⁸⁰ I. PEDIŠIĆ, 1998, 137, sl. 11; 138; Z. SERVENTI, 2014, NS 909.

²⁶⁸¹ CIL III, 6414; D. RENDIĆIĆ – MIOČEVIĆ, 1987, 220-221, LXXVII; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2365; Z. SERVENTI, 2014, NS 689; GR 96.

kamenice, navodno nalazio još jedan sarkofag,²⁶⁸² no pitanje je radi li se o istom spomeniku. Početkom 20. stoljeća u blizini zaseoka Kuzmanovići, u jugozapadnom dijelu naselja, navodno je pronađen zavjetni natpis (ZS 54) podignut u čast Libera.²⁶⁸³ S područja naselja potječe brončana ručka u obliku delfina datirana u 2. i 3. stoljeće.²⁶⁸⁴ Ulomci keramike iz rimskog razdoblja evidentirani su na **položaju Lukačeva glava** u zaseoku Sladići tijekom rekognosciranja naselja 1987. godine,²⁶⁸⁵ no detaljniji podatci o okolnostima nalaza nisu poznati.

Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su još krajem 19. stoljeća na **položaju Bašćine** (KA 242) u blizini grobljanske crkve sv. Nikole. Mještani su samoinicijativno otkopali ostatke perimetralnih zidova većeg objekta iz rimskog razdoblja prilikom čega je pronađena baza stupa izrađenog od kamena.²⁶⁸⁶ U drugoj polovici 20. stoljeća na lokalitetu je evidentiran veći broj zidova i kamenih gomila s većom količinom keramike, amfora, obrađenog kamena, kupa kanalice i krovnih opeka dok je unutar suhozida istočno od groblja pronađen veći torkular iz rimskog razdoblja. Također, prilikom krčenja zemljišta za potrebe sadnje vinograda južno od crkve devastiran je zid s tragovima žbuke, dimenzija 0,60×0,65 m.²⁶⁸⁷ Prilikom obrade zemljišta unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta smještenog južno od groblja devastiran je grob izrađen od krovnih opeka u formi dvoslivnog krova (GR 84), datiran u kasnu antiku. Uz ostatke pokojnika u grobu su bile priložene keramičke posude.²⁶⁸⁸ S lokaliteta potječe nalaz kasnoantičke pređice elipsoidna oblika sa zoomorfnim završetcima u obliku zmijskih glava.²⁶⁸⁹ Tijekom starokršćanskog razdoblja, u okviru ili u neposrednoj blizini arhitekture iz rimskog razdoblja, podiže se crkva²⁶⁹⁰ čije postojanje

²⁶⁸² Podatke je na temelju kazivanja mještana zabilježio L. Marun dana 23. ožujka 1896. godine. Sarkofag se nalazio u blizini vode. Više u: L. MARUN, 1998, 68, 71.

²⁶⁸³ Prema podatcima koje u svom Dnevniku navodi L. Marun tadašnji Muzej kninskih starina je dana 16. studenog 1907. godine na poklon dobio ulomak nadgrobno natpisa iz okolice Skradina i aru posvećenu Liberu koja je pronađena u zaseoku Kuzmanovići u Plastovu. Više u: L. MARUN, 1998, 155-156.

²⁶⁸⁴ Ručka, dimenzija 9×2 cm, pohranjena je unutar Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod inv. br. 6936; T. ŠEPAROVIĆ, 1999, 15, kat. br. 19; T. ŠEPAROVIĆ – N. URODA, 2009, 31, kat. br. 23.

²⁶⁸⁵ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 37.

²⁶⁸⁶ *Izvyještaj*, 1896, 124; L. MARUN, 1998, 71.

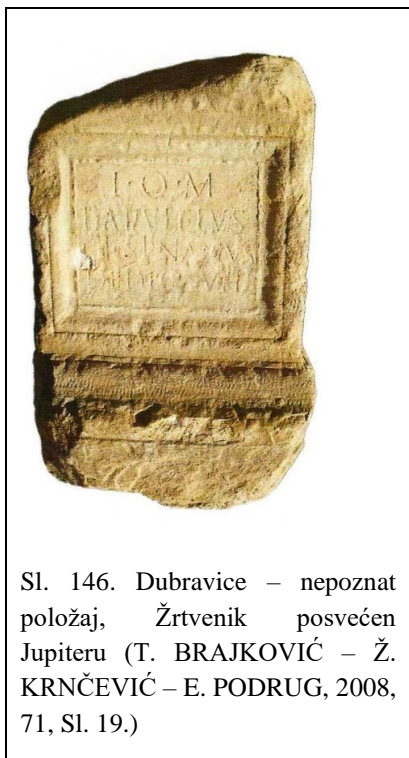
²⁶⁸⁷ Riječ je o nalazu kamena s odljevom koji je tijekom 1987. godine premješten u Dubravice. Danas je pohranjen sa sjeverne strane ulaza u crkvu Gospe Fatimske, uz novu župnu kuću. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 36, bilj. 32.

²⁶⁸⁸ Podatci o grobu prikupljeni su na temelju kazivanja lokalnog stanovništva. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 36, bilj. 31.

²⁶⁸⁹ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 37.

²⁶⁹⁰ Na lokalitetu su krajem 19. stoljeća evidentirani ostatci apside. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 72-73, kat. br. 15.

potvrđuje nalaz prozorskog imposta s izdubljenim znakom križa datiranog u 6. stoljeće.²⁶⁹¹

Sl. 146. Dubravice – nepoznat položaj, Žrtvenik posvećen Jupiteru (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 71, Sl. 19.)

Sjeveroistočno od Skradina smjestilo se današnje naselje **Dubravice**. Sjeverno od naselja uzdiže se brdo Uzđaj, a južno Žurića brdo i Čulišić. Južno od središnjeg dijela naselja prostiru se plodna polja koja se blago spuštaju prema rijeci Krki.²⁶⁹² Unutar naselja su, na više položaja, evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja. Tijekom rekognosciranja naselja u veljači 1974. godine, unutar kamene gomile na položaju Lončarevac, pronađena su tri ulomka koja se pripisuju poklopcu sarkofaga ili kamenoj urni²⁶⁹³ dok s privatnog zemljišta u vlasništvu J. Brajkovića potječe ulomak poklopca manjeg sarkofaga (NS 248) datiran u kasnu antiku. Podrobniji podatci o uvjetima nalaza i mikrolokaciji nisu poznati.²⁶⁹⁴ S nepoznata

položaja iz Dubravica potječe zavjetni žrtvenik (ZS 55) podignut u čast Jupitera, datiran u razdoblje principata (Sl. 146.).²⁶⁹⁵

Podrobniji podatci o ostacima rimske ruralne arhitekture na području naselja poznati su s položaja Podvornice, Čulišića vinogradi, Božića draga i Prispo/sv. Roko.²⁶⁹⁶ Unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta koje se prostire južno i jugozapadno od zaseoka Brajkovići, na **položaju Podvornice** (KA 243), evidentirana je veća gomila s ulomcima keramike, amfora, imbreksa, suspenzura, tubula i krovnih opeka. Među primjercima krovnih opeka s lokaliteta potječe ulomak krovne opeke s pečatom radionice *Leg(io) XI C(laudia) [P(iae) F(idelis)]*²⁶⁹⁷ i dva ulomka pečata radionice Pansiana (*Pan[siana]*)²⁶⁹⁸ i [...?]

²⁶⁹¹ Impost je pronađen u ruševinama crkve sv. Nikole tijekom 1997. godine; *Župa Dubravice u prostoru i vremenu*, 2000, fotografija na strani 56.

²⁶⁹² I. PEDIŠIĆ, 2000a, 27.

²⁶⁹³ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 29-30, 37.

²⁶⁹⁴ I. PEDIŠIĆ, 1978, 65; 1998, 138, sl. 10; Z. SERVENTI, 2014, NS 908.

²⁶⁹⁵ T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 71, Sl. 19; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 15, 34, kat. br. 10; M. SINOBAD, 2010, 162, 196, kat. br. 102b; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 447, kat. br. 198.

²⁶⁹⁶ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 29, 37.

²⁶⁹⁷ Primjerak je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 11670. Više u: M. MENĐUŠIĆ, 1993, 36; I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 126, kat. br. 99; 136, T. 5:99.

Panjsiana).²⁶⁹⁹ Uz pečate navedenih radionica, na lokalitetu je pronađen i ulomak krovne opeke s cjelovito sačuvanim pečatom radionice *P(ubli) A(---) R(---)* ili *Par(---)*²⁷⁰⁰ koji predstavlja jedinstveni primjerak na području istočne jadranske obale, ali i ostalih dijelova Carstva, zbog čega ne treba isključiti mogućnost da su primjerci krovnih opeka s navedenim pečatom proizvod neke od lokalnih radionica. S obzirom na kontekst ostalih nalaza, aktivnost navedene radionice, ali i gradnja objekta datirana je u 1. stoljeće.²⁷⁰¹ U neposrednoj blizini navedenih nalaza, unutar poljoprivrednog zemljišta južno od zaseoka Brajkovići, pronađen je ulomak krovne opeke s djelomično sačuvanim pečatom radionice *[?Sol]on[as?]*²⁷⁰² dok je nekoliko stotina metara sjeverozapadno od zaseoka Brajkovići, unutar privatnog voćnjaka na položaju Jukasovo brdo, evidentirana grobna jama pokrivena krovnim opekama u formi dvoslivnog krova (GR 85) datirana u razdoblje kasne antike.²⁷⁰³ Evidentirani nalazi na širem području zaseoka Brajkovići upućuju na zaključak da je na području istog tijekom prvih stoljeća rimske uprave istočnom jadranskom obalom podignut objekt uz kojeg se razvila nekropola, unutar kojeg se život odvijao do razdoblja kasne antike.

Sljedeći lokalitet smjestio se u sjeveroistočnom dijelu naselja na položaju **Čulišića vinogradi** (KA 244), sa sjeverne strane istoimenog grebena, uz potok Jaruga. Na lokalitetu su u više navrata prilikom poljoprivrednih radova evidentirani ulomci žbuke, grube keramike i amfora,²⁷⁰⁴ odnosno pitos²⁷⁰⁵ datirani u rimsko razdoblje, dok je unutar obližnjeg suhozida evidentirana veća količina obrađenog kamena.²⁷⁰⁶ Ulomci keramike iz rimskog razdoblja evidentirani su i na sjevernim padinama Čulišić brda odnosno uz rubove istoimenog polja.²⁷⁰⁷ U blizini opisanih ostataka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, uz put koji vodi za Čulišić brdo na položaju Zdravica, pronađen je ulomak reljefa s prikazom boga

²⁶⁹⁸ Primjerak je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 11669. Više u: M. MENĐUŠIĆ, 1993, 36; I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 126-127, kat. br. 100; 136, T. 5:100.

²⁶⁹⁹ Primjerak je pohranjen Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 11667. Više u: M. MENĐUŠIĆ, 1993, 36; I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 126, kat. br. 101; 136, T. 5:101.

²⁷⁰⁰ Primjerak je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 11668. Više u: I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 100-101, Slika 10; 127, kat. br. 102; 136, T. 5:102.

²⁷⁰¹ M. MENĐUŠIĆ, 1993, 36; I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 101.

²⁷⁰² I. PEDIŠIĆ, 2000a, 30.

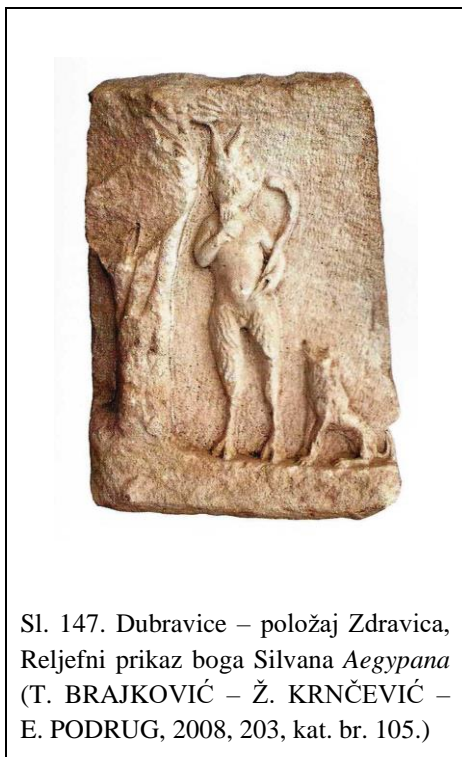
²⁷⁰³ Ostatci grobne arhitekture pohranjeni su unutar nove župne kuće u Dubravicama. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 32, bilj. 24.

²⁷⁰⁴ I. PEDIŠIĆ, 1992, 265, bilj. 2.

²⁷⁰⁵ Pitos je pronađen prilikom sadnje višnje od strane strica Veselina Damjanića iz sela Velika Glava. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 31, bilj. 19.

²⁷⁰⁶ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 32.

²⁷⁰⁷ Terenskim obilaskom šireg područja potoka Jaruga evidentiran je porast koncentracije ulomaka keramike prema istoku i koritu rijeke Krke. Više u: M. MENĐUŠIĆ, 1985, 18; 1993, 36; I. PEDIŠIĆ, 2000a, 31.

Sl. 147. Dubravice – položaj Zdravica, Reljefni prikaz boga Silvana *Aegypana* (T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 203, kat. br. 105.)

Silvana, datiran u 2. i 3. stoljeće²⁷⁰⁸ (OS 23, Sl. 147.), kao i segment zida datiranog u rimsko razdoblje.²⁷⁰⁹ Na reljefu je prikaz boga Silvana *Aegypan* s kozjim nogama, ušima i rogovima. Spomenik je analogan primjerku iz Zadra na kojem je unutar edikule prikazan Silvan. U desnoj ruci, presavijenoj u laktu, drži siringu (*syrinx*) dok u lijevoj, blago savinutoj drži pastirski štap (*pedum*). Iako je sam prikaz izveden dosta grubo, naglašen je itifalički moment. Iza lijeve noge nalazi se reljefni prikaz psa u raskoraku ulijevo, s glavom okrenutom udesno i podignutom prema Silvanu.²⁷¹⁰ Na stražnjoj strani spomenika nalazi se nagi prikaz boga Libera, izveden u plitkom reljefu, koji u lijevoj ruci drži *thyrsos*, a u desnoj mješinu (*ascos*).²⁷¹¹

Ostatci rimske ruralne arhitekture djelomično su definirani tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih uokolo kapelice sv. Roka **na položaju Prispo** (KA 245), u zapadnom dijelu Dubravica. Kako je vidljivo iz objavljenog tlocrta arhitekture, na lokalitetu su djelomično istraženi ostatci tri zida. Dva međusobno okomita zida, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad i sjeverozapad – jugoistok, položena su na način da zatvaraju istočni kut prostorije neutvrđenih dimenzija. Širina zidova iznosi 0,65 do 0,70 metra. Duži zid, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, istražen je u dužini od 5 metara. S njegove jugoistočne strane djelomično su istraženi ostatci trećeg zida, smjera pružanja sjeverozapad – jugoistok, s kojim nije organski vezan. Ostatci su interpretirani kao cisterna za vodu iz rimskog razdoblja. Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je prikupljena manja količina ulomaka keramičkih posuda i krovnih opeka i veća količina ulomaka hidraulične žbuke.²⁷¹² Sastavni dio objekta je kanal promjera 0,25 m, evidentiran sjeveroistočno od kapelice sv. Roka, koji je djelomično devastiran prilikom strojnog iskopa. Izrađen je od ulomaka krovnih

²⁷⁰⁸ I. PEDIŠIĆ, 1992, 265-278; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 69, 205, kat. br. 105.

²⁷⁰⁹ M. MENĐUŠIĆ, 1985, 18.

²⁷¹⁰ Ž. RAKNIĆ, 1965, 86, 87, T. I, 1.

²⁷¹¹ Ž. RAKNIĆ, 1965, 86, 87, T. I, 2; 88-89.

²⁷¹² Zidovi su u manjoj ili većoj mjeri devastirani sadnjom stabala čempresa. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 33, 35.

opeka međusobno povezanih žbukom.²⁷¹³ Uz ostatke arhitekture, u okolici kapelice sv. Roka, unutar privatnog poljoprivrednog zemljišta, evidentiran je veći broj grobova od kojih je jedan istražen (GR 86). Grobovi su datirani u razdoblje kasne antike.²⁷¹⁴

Prema podacima prikupljenim na temelju kazivanja lokalnog stanovništva, na položaju Božića draga pronađen je veći broj pitosa²⁷¹⁵ koji se dovode u vezu s ostacima rimske ruralne arhitekture, dok je prilikom istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja uz novu župnu kuću i kapelicu Gospe Fatimske unutar jednog od grobova pronađena ogrlica ukrašena sekundarno probušenim i iskorištenim rimskim novcem, rubom staklene posude i pločicom brončanog lima.²⁷¹⁶

Na pročelju crkve Blažene Djevice na otočiću **Visovcu** uzidan je ulomak nadgrobnog natpisa (NS 249) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁷¹⁷ Uz natpis, u Arheološkoj zbirici Franjevačkog samostana na otočiću pohranjen je veći broj predmeta iz rimskog razdoblja poput ulomaka kamene urne, predmeta izrađenih od stakla, keramičkih svjetiljki i drugih nalaza koji upućuju na nekropolu. Nalazi se povezuju sa Skardonom.²⁷¹⁸ Izuzev gore navedenih, sa šireg teritorija Skardone potječe zavjetni reljef s prikazom božice Dijane sa psom (ZS 56), koji se datira u razdoblje kasnog principata,²⁷¹⁹ odnosno zavjetni žrtvenik posvećen bogu Herkulu (ZS 57)²⁷²⁰ i ulomak najvjerojatnije zavjetnog žrtvenika s djelomično sačuvanim reljefnim prikazom životinje u pokretu (ZS 58)²⁷²¹ iz okolice Skradina.

Prema podacima koje donosi K. Stošić na području današnjeg naselja **Dazlina** u prvoj polovici 20. stoljeća bili su vidljivi tragovi starog naselja, ne precizirajući kojem povijesnom razdoblju pripadaju. Također, donosi podatak da su u jednom vinogradu pronađeni ulomci opeka i dr. nalaza iz rimskog razdoblja.²⁷²²

²⁷¹³ Ostatci kanala evidentirani su prilikom iskopa jame za cisternu za vodu uz obiteljsku kuću Vlade Gundulića smještene s desne strane puta. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 33, bilj. 26.

²⁷¹⁴ Unutar poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu Petra, Nediljka i Ivana Šiška (Šišak) evidentiran je veći broj grobova izrađenih od kamena u obliku škrinje od kojih je jedan istražen. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2000a, 35.

²⁷¹⁵ I. PEDIŠIĆ, 2000a, 32, bilj. 22.

²⁷¹⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 2001a, 28.

²⁷¹⁷ CIL III, 9888; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1321; Z. SERVENTI, 2014, NS 532.

²⁷¹⁸ M. MENĐUŠIĆ, 1997, 380. i dalje; Z. SERVENTI, 2014, 251-252, bilj. 1131.

²⁷¹⁹ Spomenik je pohranjen u muzeju u Beču. Više u: CIL III, 3156, b; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2345.

²⁷²⁰ Spomenik je pronađen krajem 19. stoljeća oko 2 km sjeverno od Skradina, na putu prema Velikoj glavi. U vrijeme objave spomenik se nalazio u posjedu Ivana Maruna u Skradinu. Više u: K. PATSCH, 1899, 503, br. 17, sl. 21.

²⁷²¹ Više u: T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 72, 209, kat. br. 114; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 35, kat. br. 11.

²⁷²² K. STOŠIĆ, 1941, 214.

Na području današnjeg naselja **Srima**, tijekom 1969. godine i u razdoblju od 1970. do 1974. godine, provedena su sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih su istraženi ostatci dvojnih starokršćanskih bazilika (KA 246)²⁷²³ koje su podignute u neposrednoj blizini ostataka prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁷²⁴ Tijekom istraživanja na lokalitetu je pronađeno devet natpisa iz rimskog razdoblja (NS 250 – NS 258)²⁷²⁵ koji su upotrebljeni kao građevinski materijal prilikom izgradnje crkvi (NS 250 – NS 252), grobova (NS 253), odnosno pronađeni su unutar odbačene zemlje s istraživanja (NS 254 – NS 258). Iako je većina natpisa u znatnoj mjeri zbog sekundarne uporabe oštećena, razvidno je da većina spomenika pripada različitim tipovima nadgrobničkih spomenika (NS 251 – NS 255, NS 257 – NS 258). Spomenici se datiraju u razdoblje od ranog principata (NS 257) do kasne antike (NS 256).²⁷²⁶ Uz nadgrobne spomenike, na lokalitetu su pronađena tri ulomka krovničkih opeka s djelomično sačuvanim pečatom radionice *Pansiana*,²⁷²⁷ od kojih dva iz razdoblja cara Vespazijana²⁷²⁸ iz druge polovine 1. stoljeća.²⁷²⁹ Nalazi nadgrobničkih spomenika i ulomaka krovničkih opeka idu u prilog zaključku da se u neposrednoj blizini starokršćanskih crkava tijekom ranog Carstva razvio arhitektonski kompleks nepoznatih dimenzija i funkcije na kojem se život odvijao do razdoblja kasne antike. U neposrednoj blizini rimske ruralne arhitekture tijekom starokršćanskog razdoblja podižu se dvojne crkve²⁷³⁰ unutar i uokolo kojih je istraženo osam grobova datiranih u 6. stoljeće,²⁷³¹ od kojih većina pripada zidanim grobnicama dok je jedan ukop djeteta unutar amfore (GR 87).²⁷³² S obzirom na veličinu

²⁷²³ Z. GUNJAČA, 2005, 7-48.

²⁷²⁴ Z. GUNJAČA, 2005, 10.

²⁷²⁵ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2832-2840; 2005, 269-280. s pripadajućim kataloškim brojevima i fotografijama spomenika; 2006, 139, kat. br. 16-22; D. MARŠIĆ, 2005, 212, sl. 8; Z. SERVENTI, 2014, NS 361-NS 369.

²⁷²⁶ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2832-2840; 2005, 269-280; 2006, 139, kat. br. 16-22.

²⁷²⁷ Ulomci su pronađeni tijekom istraživanja dvojnih starokršćanskih crkvi u kampanji 1969. godine. Pohranjeni su unutar Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 2438, 2481. i 2451. Više u: I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 127-128, kat. br. 103, 104. i 105.

²⁷²⁸ I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 127, kat. br. 103. i 104, T. 5:104.

²⁷²⁹ R. MATIJAŠIĆ, 1983, 985, 989.

²⁷³⁰ Podatci o vremenu izgradnje starokršćanskih crkvi u domaćoj stručnoj literaturi su oprečni. Prema prvotnoj dataciji Z. Gunjače sjeverna crkva je podignuta tijekom 5., a južna tijekom 6. stoljeća (Z. GUNJAČA, 1971, 84; 1973, 17; 1978, 77; 1978a, 628.). S druge pak strane, prema P. Chevalieru sjeverna crkva je podignuta tijekom 6. stoljeća dok je južna dograđena početkom 7. stoljeća (P. CHEVALIER, 1995, 143; 1998, 982, 987). N. Cambi zastupa mišljenje da je sjeverna podignuta ranije, tijekom 5. stoljeća dok je južna dograđena tijekom 6. stoljeća, pri čemu crkve nisu međusobno organski vezane (N. CAMBI, 2001, 16). U novije vrijeme o problemu izgradnje dvojnih crkvi raspravlja i A. Uglešić prema kojem je sjeverna crkva podignuta tijekom druge polovice ili krajem 5. stoljeća dok se južna podiže sredinom ili u drugoj polovici 6. stoljeća. Krajem 6. ili početkom 7. stoljeća dolazi do preinaka liturgijskog namještaja unutar istih (A. UGLEŠIĆ, 2006, 32.).

²⁷³¹ D. MARŠIĆ, 2005, 209-213; Z. SERVENTI, 2014, GR 26-GR 33.

²⁷³² D. MARŠIĆ, 2005, 211, sl. 5; Z. SERVENTI, 2014, GR 29.

istraženih crkvi pojedini autori ne isključuju mogućnost da se u blizini istih tijekom kasne antike razvilo jedno²⁷³³ ili više naselja²⁷³⁴ za potrebe čijih stanovnika su crkve podignute. Izuzev većih obradivih površina, na širem području Srime nalazi se veći broj bunara i lokvi koji se opskrbljuju podzemnom vodom.²⁷³⁵ Izvori su pružali optimalne uvjete za razvoj poljoprivredne proizvodnje.

Zapadno i sjeverozapadno od Srime prostire se današnje naselja **Vodice**. Područje naselja obiluje većim količinama podzemne vode odakle i naziv.²⁷³⁶ U blizini naselja nalaze se ostatci ceste koja je u rimskom razdoblju vodila prema Nadinu dok je unutar samog naselja evidentirano nekoliko lokaliteta s ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁷³⁷ U sjeveroistočnom dijelu naselja na području zaseoka Pišća, oko 200 m jugoistočno od crkve sv. Ilije **na položaju Biskupija** (KA 247), unutar površine 50×50 m, evidentirani su ostatci zidova, ulomci keramike i krovnih opeka iz rimskog razdoblja te ulomci sedre.²⁷³⁸ Uz ostatke iz rimskog razdoblja, s istog položaja najvjerojatnije potječe nalaz impost kapitela ukrašenog urezanim križem koji upućuje na postojanje starokršćanske crkve na lokalitetu ili u neposrednoj blizini.²⁷³⁹ O kontinuitetu korištenja šireg područja lokaliteta kroz duže vremensko razdoblje svjedoči izvorno predromanička crkva sv. Ilije podignuta nekoliko stotina metara od ostataka crkve iz starokršćanskog razdoblja.²⁷⁴⁰

Uz navedene ostatke, u sjeverozapadnom dijelu Vodica na predjelu Rakitnica, **na položaju Tri bunara** (KA 248) istraženi su ostatci peći četvrtasta oblika, dimenzija 4x2,5 m,²⁷⁴¹ s djelomično sačuvanim ložištem (*praefurnium*) i perforiranom rešetkom²⁷⁴² unutar koje su se proizvodile krovne opeke i keramičke posude. Na proizvodima nije evidentiran pečat radionice.²⁷⁴³ U neposrednoj blizini lokaliteta nalazi se veći broj izvora vode i nekoliko

²⁷³³ N. CAMBI, 2001, 17; A. UGLEŠIĆ, 2006, 31.

²⁷³⁴ B. MIGOTTI, 1991, 40-41.

²⁷³⁵ Na području naselja najpoznatiji su bunari pod nazivom Sipurina. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 23, 164.

²⁷³⁶ K. STOŠIĆ, 1941, 124; A. FORTIS, 2004[1774], 109.

²⁷³⁷ K. STOŠIĆ, 1941, 135-136.

²⁷³⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 136; M. ZORIĆ, 2000, 75, bilj. 6.

²⁷³⁹ Križ odlikuju vitke i izdužene haste s trokutastim završetkom.; K. STOŠIĆ, 1941, 136; B. MIGOTTI, 1991, 40, kat. br. 68; M. ZORIĆ, 2000, 75, bilj. 9.

²⁷⁴⁰ B. MIGOTTI, 1991, 40, kat. br. 68; M. ZORIĆ, 2000, 75, bilj. 10.

²⁷⁴¹ Lokalitet se smjestio unutar k.č. 4680/1 k.o. Vodice, unutar plodnog poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu Vladimira Rade Roce iz Vodica. U neposrednoj blizini lokaliteta nalaze se tri bunara i lokva. Više u: T. BRAJKOVIĆ, 2009a, 521-522; 2010, 567; 2011, 95.

²⁷⁴² T. BRAJKOVIĆ, 2009a, 522.

²⁷⁴³ Prema podacima istraživača keramički proizvodi su slabije kvalitete izrade. Više u: T. BRAJKOVIĆ, 2011, 97-98, 100.

pozicija s manjim naslagama ilovače²⁷⁴⁴ na kojima je radionica temeljila proizvodnju. Izuzev ostataka peći, na lokalitetu nisu evidentirani ostatci pripadajuće arhitekture na temelju čega istraživači zaključuju da se proizvodnja keramičarskih proizvoda unutar radionice, zbog nedostatka sirovine, odvijala kroz kraći vremenski period. Radionica je najvjerojatnije imala lokalni karakter u okviru koje su proizvodi, s obzirom na blizinu, najvjerojatnije bili namijenjeni potrebama bilo naselja na Velikoj Mrdakovici bilo nekog objekta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture. Proizvodnja keramičkih proizvoda unutar radionice datirana je u sredinu 5. stoljeća.²⁷⁴⁵ Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na položaju Žirje – Gradina pronađena su dva ulomka krovnih opeka s djelomično sačuvanim pečatima radionice *Aisio[---]*. Pečat je oblikovan unutar udubljene pravokutne kartuše unutar koje je reljefno izvedena *tabula ansata*.²⁷⁴⁶ Za navedeni tip pečata nisu pronađene analogije, kako na istočnoj jadranskoj obali tako ni u ostalim dijelovima Carstva, na temelju čega se pretpostavlja da je proizvod neke od lokalnih radionica na području istočnog Jadrana tijekom kasne antike.²⁷⁴⁷ S obzirom na relativnu blizinu radionice evidentirane na položaju Tri bunara, ne treba isključiti mogućnost da su krovne opeke s navedenim pečatom produkt upravo navedene radionice.

Izuzev ostataka arhitekture, na predjelu Gradelji u sjevernom dijelu Vodica evidentirani su grobovi u urnama, staklene posude i novac²⁷⁴⁸ koji upućuju na ostatke nekropole iz rimskog razdoblja, no detaljniji podatci o lokalitetu nisu poznati.

Zapadno od Vodica smjestilo se naselje **Tribunj** (*Trebocconi*). Iako na području naselja do danas nisu evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture, uz naselje se veže zavjetna ara podignuta u čast Libera (ZS 59) datirana u razdoblje ranog principata.²⁷⁴⁹

Ostatci rimske ruralne arhitekture djelomično su istraženi na nekoliko položaja uz istočnu obalu rijeke Krke, unutar graničnog područja između teritorija Liburna i Delmata. S obzirom na značenje rimskodobne Skardone i važnost donjeg toka rijeke Krke za vrijeme rimske uprave istočnom jadranskom obalom, ne treba odbaciti mogućnost da su navedeni

²⁷⁴⁴ T. BRAJKOVIĆ, 2009a, 521-522; 2010, 567; 2011, 95.

²⁷⁴⁵ T. BRAJKOVIĆ, 2010, 567; 2011, 95-101; 2011a, 625-626.

²⁷⁴⁶ I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 101, Sl. 11; 124, kat. br. 90; 135, T. 4:90; 124-125, kat. br. 91; 135, T. 4:91.

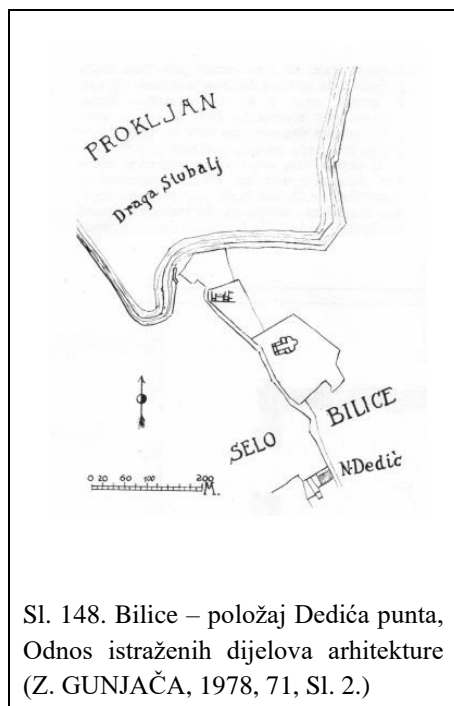
²⁷⁴⁷ Primjerak je pohranjen unutar Muzeja grada Šibenika pod inv. br. 11676. Više u: I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 101, Sl. 11.

²⁷⁴⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 135.

²⁷⁴⁹ CIL III, 2815; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2231; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 448, kat. br. 201.

lokaliteti bili pod skardonitanskim teritorijem te su kao takvi svrstani u katalog nalazišta kako slijedi u nastavku.

Jedan od važnijih arheoloških lokaliteta razvio se tijekom rimskog razdoblja uz južnu obalu kanala sv. Josipa na Prokljanskom jezeru, na **položaju Dedića punta/Mojstir**²⁷⁵⁰ (KA

Sl. 148. Bilice – položaj Dedića punta, Odnos istraženih dijelova arhitekture (Z. GUNJAČA, 1978, 71, Sl. 2.)

249) u današnjim Bilicama. Na lokalitetu su tijekom 1909. i 1910. godine²⁷⁵¹ provedena arheološka istraživanja pod vodstvom povjerenika Hrvatskog starinarskog društva iz Knina Petra Kaera i nadzorom L. Maruna²⁷⁵² čiji rezultati do danas nisu objedinjeni i objavljeni, već se čuvaju u vidu većeg broja rukopisnih ostavština u različitim muzejskim institucijama u Hrvatskoj. Naprotiv, objavljeni podatci o lokalitetu i nalazima u domaćoj stručnoj literaturi su oprečni.²⁷⁵³

Prema prvoj objavi rezultata istraživanja, u neposrednoj blizini samog jezera istraženi u ostatci većeg arhitektonskog kompleksa iz rimskog razdoblja (Sl. 149. i 150.) dok su oko 100 m jugoistočno, u kopnenom

dijelu Dedića punte, evidentirani ostatci trihonalne crkve s pastoforijama iz starokršćanskog razdoblja (Sl. 148.).²⁷⁵⁴

Kako je navedeno, prema objavljenim rezultatima istraživanja rimskom razdoblju pripadaju ostatci većeg arhitektonskog kompleksa od kojeg su djelomično istraženi ostatci šest prostorija, smjera pružanja sjeveroistok – jugozapad, koje su se prostirale na površini 24×14 m (Sl. 150.).²⁷⁵⁵ Unutar istraženih prostorija evidentirane su dvije faze gradnje. Starijoj fazi pripadaju ostatci izvorno četiriju prostorija rađenih od pravilno obrađenog

²⁷⁵⁰ L. JELIĆ, 1913, 69.

²⁷⁵¹ Podatci o razdoblju istraživanja i istraženim objektima u literaturi su oprečni. Više u: Ć. M. IVEKOVIĆ, 1910, 16-18; 1924, 20, Slika 9; L. JELIĆ, 1913, 64-65; 1913a, 69-80; Z. GUNJAČA, 1978, 71-73, Slike 2-6.

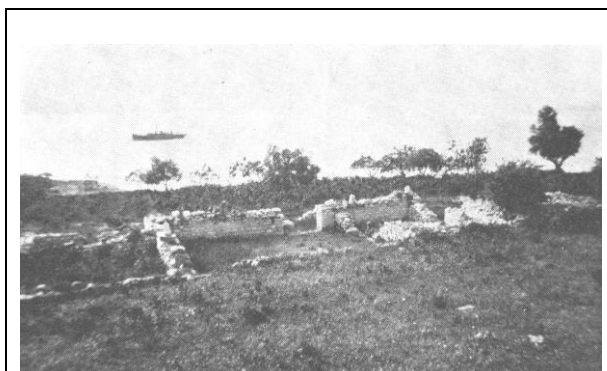
²⁷⁵² Z. GUNJAČA, 1978, 71, 78, bilj. 14; L. MARUN, 1998, 182, 189-190.

²⁷⁵³ Više u: Ć. M. IVEKOVIĆ, 1910, 16-18; 1924, 20, Slika 9; L. JELIĆ, 1913, 64-65; 1913a, 69-80; Z. GUNJAČA, 1978, 71-73, Slike 2, 3, 4, 5. i 6; M. JARAK – V. JUKIĆ BUČA, 2017, 131-132.

²⁷⁵⁴ L. JELIĆ, 1913a, 69-71; Prema revizijskim istraživanjima koja se od 2016. godine provode na položaju ostataka starokršćanske crkve ostatci objekta iz rimskog razdoblja od obala Prokljanskog jezera su udaljeni oko 30 m, odnosno ostatci starokršćanske crkve oko 80 metara. Više u: M. JARAK – V. JUKIĆ BUČA, 2017, 131, bilj. 6; 132, Slika 4.

²⁷⁵⁵ Prilikom objave fotografija istraženih dijelova arhitekture u legendi se krivo navodi lokalitet Prokljan – rt Peluće umjesto Dedića punta (Z. GUNJAČA, 1978, 75, Sl. 7.), kako je jasno naznačeno u tekstu (Z. GUNJAČA, 1978, 72.).

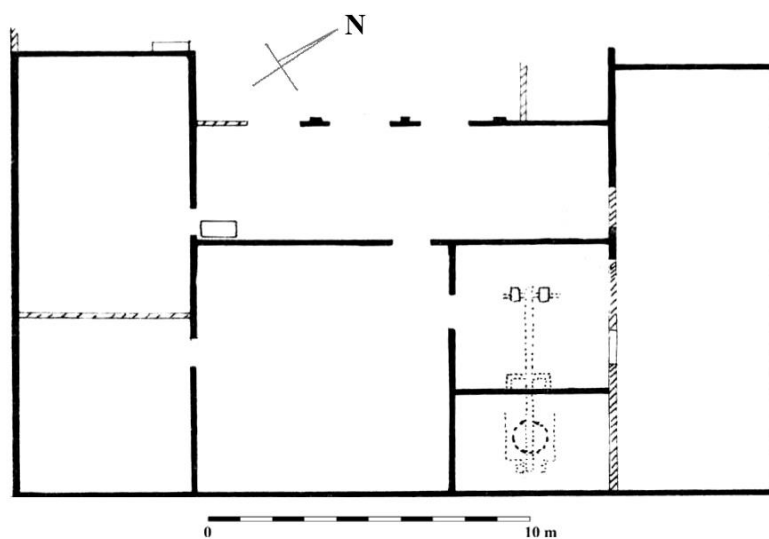
kamena utopljenog u obilne nanose žbuke. Krajnje sjeverozapadna prostorija, izduženog tlocrta, definirana je kao atrij sa stupovima dok su dvije manje prostorije, smještene u

Sl. 149. Bilice – položaj Dedića punta, Ostaci rimske ruralne arhitekture (Z. GUNJAČA, 1978, 75, Sl. 7.)

jugoistočnom dijelu, pripadale gospodarskom dijelu objekta što potvrđuje nalaz ulomaka tijeska unutar jedne od prostorija. S bočnih strana atrija prostirala se po jedna veća prostorija pravokutna tlocrta (Sl. 150.). Starija faza izgradnje objekta datirana je u 4. ili 5. stoljeće.²⁷⁵⁶ U kasnijim razdobljima dolazi do preinaka izvornog tlocrta koje se očituju u prvom

redu u tehnici gradnje koju karakterizira uporaba neobrađenog, lomljenog kamena sлагanog u nepravilne redove povezane tankim slojem žbuke. Iz objavljenih rezultata istraživanja nije razvidno u kojim dijelovima objekta dolazi do preinaka, no navedena faza je datirana u razdoblje od 7. do 11. stoljeća.²⁷⁵⁷

Sl. 150. Bilice – položaj Dedića punta, Ostaci rimske ruralne arhitekture (Z. GUNJAČA, 1978, 71, Sl. 3. prema L. JELIĆU)

Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu je prikupljen veći broj arhitektonskih ulomaka izrađenih od bijelog kamena i dva dovratnika s reljefnim vegetabilnim ukrasom dviju grana

²⁷⁵⁶ L. JELIĆ, 1913a, 70-71.

²⁷⁵⁷ L. JELIĆ, 1913a, 69-71.

koje izlaze iz vaze.²⁷⁵⁸ Tijekom starokršćanskog razdoblja, jugoistočno od ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja, podiže se sakralni objekt s trikonhalnim istočnim dijelom datiran u 6. stoljeće.²⁷⁵⁹ Sastavni dio objekta iz rimskog razdoblja je nekropola, o čijem postojanju svjedoče nalazi nekoliko ulomaka rimskih nadgrobnih natpisa ugrađenih kao spolije unutar zidova starokršćanske crkve. L. Marun također navodi podatak o nalazu nekoliko paljevinskih grobova koji su kao prilog imali *...poredanih nekoliko staklenih kaleža i drugih čaša te ulomaka zemljanih posuda*, ne navodeći kojem razdoblju pripadaju.²⁷⁶⁰

Prema L. Marunu pred ulazom u baziliku nalazila se presvođena grobnica²⁷⁶¹ dok je unutar ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja pronađen natpis isklesan u mramoru koji je ukraden s lokaliteta.²⁷⁶² Na temelju rukopisne ostavštine P. Kaera grobovi su se, osim unutar crkvenog prostora, prostirali i uokolo crkve i to ukopi u amforama, grobovi od tegula u obliku dvoslivnog krova te nekoliko presvođenih grobnica.²⁷⁶³ Uz grobove, u blizini crkve pronađena su dva sarkofaga.²⁷⁶⁴ Izuzev ulomaka nadgrobnih natpisa i različitih tipova grobnica koje svjedoče o intenzivnom životu na lokalitetu tijekom kasne antike, među ostacima starokršćanske crkve navodno je pronađen natpis podignut u čast boga Silvana.²⁷⁶⁵ Uz grobove iz kasne antike, na lokalitetu su evidentirana dva groba datirana u starohrvatsko razdoblje²⁷⁶⁶ čiji nalazi upućuju na kontinuitet života na lokalitetu i tijekom ranog srednjeg vijeka. Od 2016. godine na dijelu lokaliteta na kojem se nalaze ostatci crkve iz starokršćanskog razdoblja provode se revizijska istraživanja.²⁷⁶⁷

Na području današnjeg naselja **Mandalina**, smještenog južno od Šibenika, na više su položaja evidentirani ostatci arhitekture i grobovi koji svjedoče o kontinuitetu naseljavanja na području naselja od ranog Carstva do 6. stoljeća. Prvi lokalitet smjestio se **na položaju**

²⁷⁵⁸ L. JELIĆ, 1913a, 70.

²⁷⁵⁹ L. JELIĆ, 1913, 64-65; 1913a, 71-80; B. MIGOTTI, 1991, 68, kat. br. 1; N. CAMBI, 2001, 17-18; 22, Slika 2; A. UGLEŠIĆ, 2006, 34.

²⁷⁶⁰ L. MARUN, 1998, 189-190.

²⁷⁶¹ L. MARUN, 1998, 179; Na temelju objavljenog tlocrta crkvene arhitekture A. Uglešić navedenu grobnicu poistovjećuje s grobom pronađenim u središnjem dijelu narteksa crkve. Više u: A. UGLEŠIĆ, 2006, 36, bilj. 100; E. DYGGVE, 1940, sl. 18A.

²⁷⁶² L. MARUN, 1998, 194.

²⁷⁶³ Z. GUNJAČA, 1978, 79, bilj. 47; A. UGLEŠIĆ, 2006, 37, bilj. 105.

²⁷⁶⁴ Z. GUNJAČA, 1978, 78, bilj. 16; A. UGLEŠIĆ, 2006, 37, bilj. 106.

²⁷⁶⁵ L. MARUN, 1998, 231.

²⁷⁶⁶ Z. GUNJAČA, 1978, 79, bilj. 47; A. UGLEŠIĆ, 2006, 38, bilj. 108.

²⁷⁶⁷ M. JARAK – V. JUKIĆ BUČA, 2017, 129-154.

Ba(d)njina²⁷⁶⁸ (KA 250) u uvali Sv. Petra. Podatci o lokalitetu i nalazima poznati su iz rukopisne ostavštine don Luke Jelića danas pohranjene unutar Arheološkog muzeja u Splitu.²⁷⁶⁹ Na lokalitetu su evidentirani ostatci većeg kompleksa arhitekture iz rimskog razdoblja koji su u vrijeme nalaza bili vidljivi u smjeru sjeverozapad – jugoistok u širini od 60 metara.²⁷⁷⁰ U središnjem dijelu objekta evidentirana je cisterna za vodu bačvasta svoda, unutarnjih dimenzija 13,30×5,62×2,80 metra.²⁷⁷¹ Vanjska lica zidova cisterne izrađena su od kamena srednje veličine povezanog u nepravilne redove obilnim nanosima hidraulične žbuke dok su unutarnja rađena od tankih kamenih škriljavaca povezanih hidrauličnom žbukom.²⁷⁷² Da je riječ o objektu većih dimenzija svjedoče ostatci zidova i ulomci građevinskog materijala koji su evidentirani unutar groblja i puta koji se pružao uz istočni rub groblja, smještenog uz crkvicu sv. Petra. Tijekom 1931. godine uza zidove je djelomično bio sačuvan mozaik.²⁷⁷³ Lokalitet je u potpunosti uništen gradnjom nekadašnjeg Remontnog zavoda „Velimir Škorpik“ nakon Drugog svjetskog rata.²⁷⁷⁴ Sastavni dio lokaliteta bila je i nekropola čiji su ostatci potvrđeni pojedinačnim nalazima grobova na više različitih položaja. Sjeverozapadno od ostataka arhitekture evidentiran je incinerirani ukop unutar keramičke urne (GR 88) datiran u 1. stoljeće.²⁷⁷⁵ Na položaju Drače prilikom građevinskih radova evidentiran je ukop unutar obične zemljane rake s ostacima tri inhumirana pokojnika (GR 89). Na temelju grobnih priloga ukop je datiran u 4. stoljeće.²⁷⁷⁶ U blizini trafostanice u uvali Sv. Petra evidentiran je inhumirani ukop unutar obične zemljane jame (GR 90) s bogatim grobnim priložima, koji je na temelju tipoloških karakteristika izrade keramičkog

²⁷⁶⁸ Podatci o užem toponimu položaja u literaturi su različiti. Prema pojedinim autorima lokalitet je poznat pod nazivom *banjina*, od lat. *balneum* = kupalište (K. STOŠIĆ, 1941, 33; Autor također navodi da je tijekom srednjeg vijeka cisterna služila kao skladište soli.). Prema podacima iz druge polovice 20. stoljeća lokalitet je kod lokalnog stanovništva poznat pod nazivom Badnjina (Z. GUNJAČA, 1976, 40; Autor naziv lokaliteta dovodi u izravnu vezu s bačvastim svodom cisterne.).

²⁷⁶⁹ Unutar Arheološkog muzeja u Splitu pohranjen je dio rukopisne ostavštine don L. Jelića. U fasciklu br. 35 sadržani su podatci o arheološkim ostacima na području današnjeg naselja Mandalina, evidentiranih i skiciranih prilikom obilaska šireg područja naselja i uvale Sv. Petra tijekom 1912. godine. Unutar dokumentacije sačuvane su dvije skice, jedna s prikazom evidentiranih nalazišta na područja cijelog naselja i druga s detaljnim tlocrtom na položaju Badnjina. Više u: Z. GUNJAČA, 1976, 40, bilj. 75; 44, bilj. 124.

²⁷⁷⁰ Z. GUNJAČA, 1976, 40, bilj. 75; T. XXV, sl. 2. i 3.

²⁷⁷¹ U dostupnoj literaturi se navodi da vanjske dimenzije iznose 15,70×9,36 m, no navedene podatke treba razmatrati s rezervom s obzirom na činjenicu da vanjsku širinu cisterne prilikom kasnijeg obilaska terena nije bilo moguće precizno izmjeriti. Više u: Z. GUNJAČA, 1976, 40, bilj. 81.

²⁷⁷² Z. GUNJAČA, 1976, 40, bilj. 81.

²⁷⁷³ Z. GUNJAČA, 1976, 40.

²⁷⁷⁴ Lokalitet je tijekom 1970-ih pregledan od strane stručnih djelatnika Muzeja grada Šibenika. Više u: Z. GUNJAČA, 1976, 39, bilj. 74; 44, T. XXVII, sl. 2.

²⁷⁷⁵ Z. GUNJAČA, 1976, 44.

²⁷⁷⁶ K. STOŠIĆ, 1941, 34; Z. GUNJAČA, 1976, 41, bilj. 87; 44, bilj. 126.

vrčića datiran na kraj 4. i početak 5. stoljeća.²⁷⁷⁷ U blizini nekadašnje zgrade Remontnog zavoda evidentirana je zidana grobnica (GR 91) s inhumiranim ostacima većeg broja pokojnika i grobnim priložima. Grob je datiran u sredinu i drugu polovicu 6. stoljeća.²⁷⁷⁸ Navedeni grobovi svjedoče o korištenju prostora uz uvalu Sv. Petra od ranog Carstva do 6. stoljeća. U nedostatku konkretnijih podataka o lokalitetu ukopi se mogu povezati s ostacima rimske ruralne arhitekture. Prema rukopisnoj ostavštini L. Jelića uvala Sv. Petra bila je podijeljena „starinskim zidom“ na dva dijela.²⁷⁷⁹

Sjeverno od uvale Sv. Petra nalazi se **uvala Vrnaža**. U južnom dijelu uvale na položaju Furnaža, bogatom naslagama gline, na temelju toponima²⁷⁸⁰ pretpostavljaju se ostaci peći za izradu keramike (KA 251) koja se datira u rimsko razdoblje. Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu do danas nema arheoloških potvrda navedenim tvrdnjama. Na lokalitetu je evidentiran veći broj grobova iz kasne antike,²⁷⁸¹ no detaljniji podatci o istima nisu poznati. Ostaci nekropole iz 6. stoljeća djelomično su istraženi na položaju Klobučac (GR 92) u jugoistočnom kopnenom dijelu istoimene uvale, između trase željezničke pruge i ulaza u nekadašnje skladište tvrtke „Šipad“.²⁷⁸² Izvan grobnog konteksta pronađen je križić, izrađen od srebrnog lima proširenih krakova s rupicom u sredini, koji se datira u razdoblje druge polovice ili kraja 6. stoljeća.²⁷⁸³

S nepoznata položaja iz okolice Šibenika potječe nalaz ulomka sanduka sarkofaga (NS 259), s reljefnim prikazom scene ljubavi bolesne Fedre, datiran u sredinu 3. stoljeća²⁷⁸⁴ dok iz samog Šibenika potječe ulomak nadgrobno spomenika datiranog u razdoblje kasnog principata.²⁷⁸⁵ Teritoriju Skardone mogao bi se pripisati i ulomak zavjetnog natpisa posvećenog Jupiteru (ZS 60), pronađen u zaseoku Bašelovići na području današnje Grebašnice. Spomenik se datira u razdoblje ranog principata.²⁷⁸⁶ S područja zaseoka Bašelovići navodno potječe zavjetni natpis posvećen Silvanu,²⁷⁸⁷ no detaljniji podatci o njemu nisu poznati. U Grebašnici je krajem 19. stoljeća pronađen natpis nepoznata karaktera

²⁷⁷⁷ Z. GUNJAČA, 1976, 44, bilj. 129; T. XXVII, sl. 2.

²⁷⁷⁸ Z. GUNJAČA, 1976, 44, bilj. 130; 45.

²⁷⁷⁹ Z. GUNJAČA, 1976, 40.

²⁷⁸⁰ Podrijetlo položaja veže se uz lat. imenicu *furnum* u značenju peć. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 34.

²⁷⁸¹ Z. GUNJAČA, 1976, 41, bilj. 87.

²⁷⁸² Z. GUNJAČA, 1976, 45, bilj. 133.

²⁷⁸³ Z. GUNJAČA, 1976, 45, T. XXVIII, sl. 1.

²⁷⁸⁴ Spomenik je pohranjen u Muzeju Calvet u Avignonu pod inv. br. E 36. Više u: N. CAMBI, 1988, 35-36, 120, sl. 13; 121, kat. br. 24.

²⁷⁸⁵ CIL III, 2800; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1510; Z. SERVENTI, 2014, NS 541.

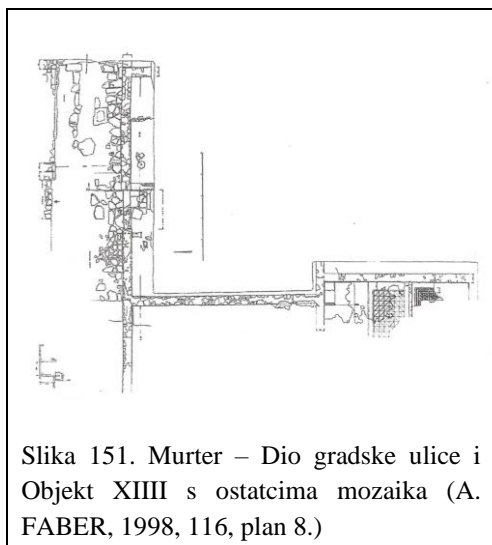
²⁷⁸⁶ A. KURILIĆ – J. BARAKA, 2012, Fig. 3; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 448, kat. br. 202.

²⁷⁸⁷ F. DUJMOVIĆ, 1957, 124-125.

(NS 261) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁷⁸⁸

6. 16. Gradina u Murteru (*Colentum*)

Otok Murter, kornatsko otočje i susjedni otoci dio su sjevernodalmatinske otočne skupine koja se danas teritorijalno nalazi u šibenskom arhipelagu. U predrimskom razdoblju na položaju Gradina u Murteru razvilo se naselje koje je bilo centar šire zajednice.²⁷⁸⁹ Kako

Slika 151. Murter – Dio gradske ulice i Objekt XIII s ostacima mozaika (A. FABER, 1998, 116, plan 8.)

je navedeno u poglavlju o organizaciji teritorija na području južne Liburnije, uz evidenciju naseljenosti na najvišim dijelovima Gradine i njenim terasama tijekom prapovijesti i rimskog razdoblja, u podnožju iste neposredno uz morsku obalu evidentirani su i djelomično istraženi ostatci većeg broja objekata iz rimskog razdoblja koji su u domaćoj stručnoj literaturi različito interpretirani.²⁷⁹⁰ Naime, u drugoj polovici 20. stoljeća u podnožju Gradine u Murteru istraženo je nekoliko luksuznih objekata datiranih u

razdoblje od 1. do 3. stoljeća od kojih su do danas objavljeni nepotpuni tlocrti pojedinih dijelova arhitekture na temelju kojih se ne može izvršiti njihova valjana interpretacija (Sl. 151.). Prilikom objave istraženih ostataka objekti su interpretirani kao *villa rustica*,²⁷⁹¹ iako bi se na temelju poznatih podataka o razvoju naselja na Gradini tijekom rimskog razdoblja prije mogli interpretirati kao suburbane vile.

Ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se uokolo barokne crkve Gospe od Gradine smještene na mjesnom groblju. Uz ostatke arhitekture, s lokaliteta potječe nalaz ulomka zavjetnog žrtvenika (ZS 59) datiranog u razdoblje ranog principata. Iz sačuvanog teksta natpisa nije razvidno u čast kojeg je božanstva podignut.²⁷⁹² Uz navedene, na lokalitetu su evidentirani sarkofazi, kasnoantičke grobnice na svod i svjetiljke iz starokršćanskog razdoblja²⁷⁹³ koji upućuju na postojanje starokršćanskog sakralnog objekta na lokalitetu.

²⁷⁸⁸ CIL III, 2798; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1511; Z. SERVENTI, 2014, NS 542.

²⁷⁸⁹ S. ČAČE, 1988a, 70-71.

²⁷⁹⁰ Više u: A. FABER, 1998, 100; S. ČAČE, 1995, 16; A. KURILIĆ, 2010a, 41. i dalje.

²⁷⁹¹ A. FABER, 1968, 124-127; 1970, 118-122; 1998, 97-122.

²⁷⁹² A. KURILIĆ, 2005a, 115, br. 5; 126, Sl. 5.a; 127, Sl. 5.b; 2006, 139, kat. br. 23.

²⁷⁹³ B. MIGOTTI, 1991, 67, kat. br. 149.

U posljednjih nekoliko godina oko 70 m sjeveroistočno od mjesnog groblja, u sjeverozapadnom podnožju murterske Gradine, provode se sustavna arheološka istraživanja **na položaju tzv. maritimne vile** (KA 252). Riječ je o sklopu arhitekture čiji se ostatci protežu na kopnu i u moru u dužini od 70 metara. Sastavni dio objekta su ostatci dviju cisterni od kojih jedna dimenzija 10×8 metara. Unutar ostataka arhitekture evidentirane su ukupno četiri faze izgradnje. Objekt je izvorno sagrađen u vrijeme ranog Carstva s naknadnim preinakama tijekom kasne antike i srednjeg vijeka. Uz arhitektonske ostatke, na kopnenom dijelu lokaliteta prikupljena je veća količina ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja.²⁷⁹⁴ Uz ostatke arhitekture, u podvodnom dijelu lokaliteta istraženi su ostatci pristaništa čije se korištenje, na temelju nalaza pokretne arheološke građe, datira u šire vremensko razdoblje.²⁷⁹⁵ Iako su unutar ostataka arhitekture pronađeni dijelovi mozaika i ulomci raznovrsne pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, istraživači ne isključuju mogućnost da je objekt bio sastavni dio lučkog postrojenja, a ne maritimne vile.²⁷⁹⁶ S obzirom na blizinu nalaza zavjetnog natpisa (ZS 61) datiranog u rani principat, ne treba isključiti mogućnost da je natpis stajao unutar javnog svetišta podignutog za potrebe pomoraca i putnika u blizini pristaništa.

Ostatci rimske ruralne arhitekture pretpostavljaju se na **položaju Gradina** (KA 253) južno od murterske Gradine. Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja u blizini marine „Hramina“ i položaja „Tamnica“²⁷⁹⁷ evidentirani su ostatci arhitekture koji su interpretirani kao ladanjska vila. Na temelju objavljenog izvješća s istraživanja s pripadajućim fotografijama razvidno je da su na lokalitetu djelomično istraženi ostatci veće prostorije pravokutna tlocrta s polukružnim bazenima (Sl. 152.).²⁷⁹⁸ Prema I. Pedišiću sastavni dio objekta su dva spremnika za vodu od kojih cisterna, u literaturi poznata pod nazivom „Tamnica“, pripada starijoj fazi izgradnje. Izuzev podatka da je unutar cisterne evidentirana

²⁷⁹⁴ *Izvješća hrvatskih muzeja 2012.* – Izvješće o radu za 2012. godinu, Muzej grada Šibenika, 3; *Izvješća hrvatskih muzeja 2014.* – Izvješće o radu za 2014. godinu, Muzej grada Šibenika, 2; *Izvješća hrvatskih muzeja 2015.* – Izvješće o radu za 2015. godinu, Muzej grada Šibenika, 3; *Izvješća hrvatskih muzeja 2016.* – Izvješće o radu za 2016. godinu, Muzej grada Šibenika, 2.

²⁷⁹⁵ Uz ostatke pristaništa prikupljena je veća količina balastnog kamenja, ulomaka keramike, amfora te nekoliko pršljenova za mreže ili tkalački stan datiranih u rimsko razdoblje (*Izvješća hrvatskih muzeja 2014.* – Izvješće o radu za 2014. godinu, Muzej grada Šibenika, 2.) odnosno topovskih i pušanih kugli datiranih u srednjovjekovno razdoblje (*Izvješća hrvatskih muzeja 2012.* – Izvješće o radu za 2012. godinu, Muzej grada Šibenika, 3.).

²⁷⁹⁶ *Izvješća hrvatskih muzeja 2012.* – Izvješće o radu za 2012. godinu, Muzej grada Šibenika 3; *Izvješća hrvatskih muzeja 2014.* – Izvješće o radu za 2014. godinu, Muzej grada Šibenika, 2.

²⁷⁹⁷ Položaj označava ostatke cisterne iz rimskog razdoblja. Istraživanja su poduzeta u sklopu planirane izgradnje mjesne mrtvačnice. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2002, 60, Sl. 3; 61-62.

²⁷⁹⁸ I. PEDIŠIĆ, 2002, 59, Sl. 1; 61.

podnica izrađena od nabijene gline, detaljniji podatci, poput tehnika gradnje ili dimenzija, nisu poznati.²⁷⁹⁹ Uz navedenu cisternu istraženi su ostatci manjeg bazena od kojeg je sačuvan

Sl. 152. Murter – položaj Gradina na predjelu Hramina, Ostaci rimske ruralne arhitekture (I. PEDIŠIĆ, 2002, 59, Sl. 1.)

sjeveroistočni zid, dijelovi bočnih zidova i žbukana podloga iznad koje se nalazila podnica izvedena u tehnici *opus tessellatum* od kockica mozaika.²⁸⁰⁰ Također, djelomično su istraženi ostatci kanala koji je imao funkciju odvoda vode iz jednog od istraženih bazena.²⁸⁰¹ Uz ostatke rimske ruralne arhitekture, na lokalitetu su evidentirani dijelovi nekropole s grobnim parcelama, unutar kojih su evidentirani incinerirani ostatci pokojnika unutar kamenih i

keramičkih urni s grobnim priložima²⁸⁰² i ulomak nadgrobne stele (NS 262) datirane u razdoblje ranog principata,²⁸⁰³ koji se dovode u direktnu vezu s ostacima rimske ruralne arhitekture. Uz spremnike za vodu i grobne parcele, sjeverozapadno od ostataka rimske ruralne arhitekture, uz rub lokalne prometnice, istraženi su ostatci prostorije koji su pripadali kupališnom dijelu objekta, koja prema opisu odgovara kadi za kupanje u koju se ulazilo putem jedne stepenice. Ispred kade je evidentirana podnica izvedena u tehnici *opus tessellatum* od bijelih kockica mozaika, ukrašena s dvije trake u crnoj boji.²⁸⁰⁴ Unutar istraženih dijelova arhitekture prikupljena je veća količina ulomaka pokretne arheološke građe poput ulomaka *terra sigillate*, veća količina ulomaka krovnih opeka i kupa kanalice, suspenzura, ulomaka mramornih pločica bijele, zelene i sive boje, ulomci stakla, veća količina kockica mozaika, ulomak kapitela, brončani prsten pečatnjak, brončani čavli i svjetiljke od kojih jedna lokalne produkcije.²⁸⁰⁵ Gradnja objekta datirana je na kraj 1. ili početak 2. stoljeća s kontinuitetom uporabe do 5. stoljeća.²⁸⁰⁶

Izuzev ulomka nadgrobnog spomenika (NS 262), u pročelje mjesne slastičarnice

²⁷⁹⁹ I. PEDIŠIĆ, 2002, 61-62.

²⁸⁰⁰ Uz sjeveroistočni rub bazena, u uskom je pojasu sačuvan dio mozaika. Više u: I. PEDIŠIĆ, 2002, 60, Sl. 3; 61-62.

²⁸⁰¹ Izuzev objavljene fotografije s istraživanja detaljniji podatci o kanalu nisu poznati.; I. PEDIŠIĆ, 2002, 60, Sl. 4.

²⁸⁰² I. PEDIŠIĆ, 2002, 61; A. KURILIĆ, 2010a, 40; Z. SERVENTI, 2014, 486.

²⁸⁰³ I. PEDIŠIĆ, 2002, 61, sl. 5.

²⁸⁰⁴ Ostatci su evidentirani u pravcu mjesnog groblja uz crkvu Gospe od Gradine.; I. PEDIŠIĆ, 2002, 59, Sl. 2; 62.

²⁸⁰⁵ I. PEDIŠIĆ, 2002, 61, 63, Sl. 5.

²⁸⁰⁶ I. PEDIŠIĆ, 2002, 62.

Dragula Vodopije u Hramini bio je uzidan nadgrobni titulus (NS 263) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁸⁰⁷ Ostatci zidova, četiri bijela kamena praga, novac iz rimskog razdoblja, tragovi pepela, ljudske kosti, dva nadgrobna natpisa²⁸⁰⁸ i grob u amfori sa grobnim priložima, koji se datiraju u 1. stoljeće,²⁸⁰⁹ evidentirani su na obližnjem trgu Rudine.²⁸¹⁰ Na temelju nalaza nadgrobnih spomenika i grobova sjeverno od navedenih nalaza, na području između uvala Hramina i Zdrače, pretpostavlja se prostiranje nekropole iz rimskog razdoblja.²⁸¹¹ Segment nekropole evidentiran je i na položaju „Tamnica“ odnosno na području uvale Hramina²⁸¹² jugozapadno od pretpostavljenih ostataka rimske ruralne arhitekture. S obzirom na raspored rasprostiranja nekropole pojedini autori ne isključuju mogućnost da evidentirani ostatci interpretirani kao rimska ruralna arhitektura predstavljaju ostatke grobnih parcela.²⁸¹³

Ostatci arhitekture koji se pripisuju rimskoj ruralnoj arhitekturi evidentirani su na kopnenom dijelu **uvale Slanica** (KA 254),²⁸¹⁴ smještene uz zapadnu obalu otoka Murtera. Podrobniji podatci o lokalitetu nisu poznati.

Ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su **na položaju Plitka Vala** (KA 255), na predjelu Pačipolje jugoistočno od Betine, uz put koji od Betine vodi prema današnjem naselju Tisno. Podatci o mikrolokaciji nalazišta u literaturi su oprečni te se ne može zaključiti je li riječ o jednom ili dva zasebna položaja.²⁸¹⁵ Uz ostatke arhitekture, na lokalitetu su evidentirani grobovi i ulomci pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja koji se danas protežu na kopnu i u moru.²⁸¹⁶

U Pirovačkom zaljevu, oko 2 km sjeverozapadno od današnjeg naselja Pirovac u blizini kopna, smjestio se **otočić Sustipanac** (KA 256).²⁸¹⁷ Ostatci arhitekture i pokretne arheološke građe svjedoče o kontinuitetu naseljavanja otočića od rimskog razdoblja do kraja

²⁸⁰⁷ Više u: A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2831; 2005a, 113-114, br. 4; 124, Sl. 5.a; 125, Sl. 5.b; 2006, 139, kat. br. 24; Z. SERVENTI, 2014, NS 29.

²⁸⁰⁸ A. KURILIĆ, 2010a, 42, 50-51, prilog 1.

²⁸⁰⁹ Z. BRUSIĆ, 2005, 93.

²⁸¹⁰ Z. SERVENTI, 2014, 486.

²⁸¹¹ Z. SERVENTI, 2014, 483-484, Karta 35, 35.05.

²⁸¹² Z. SERVENTI, 2014, 483-484, Karta 35, 35.04. i 35.06.

²⁸¹³ Z. SERVENTI, 2014, 486.

²⁸¹⁴ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274.

²⁸¹⁵ Prema podatcima Z. Brusića ostatci rimske ruralne arhitekture evidentirani su u blizini uvale Suvaća (Z. BRUSIĆ, 2005, 93.) dok se prema A. Faber ostatci arhitekture nalaze na području uvale od Smrića ili Smriča (A. FABER, 1998, 102.).

²⁸¹⁶ A. FABER, 1998, 102.

²⁸¹⁷ Lokalni naziv otoka je Mojster/Mostir, koji uz toponim Sustipan upućuju na postojanje starokršćanskog horizonta na otočiću. Više u: B. MIGOTTI, 1991, 67, kat. br. 150; A. MILOŠEVIĆ, 1992, 53.

19. stoljeća. Prve podatke o arheološkim ostacima na otočiću u drugoj polovici 18. stoljeća donosi A. Fortis²⁸¹⁸ odnosno u prvoj polovici 20. stoljeća K. Stošić.²⁸¹⁹ Na otočiću je u drugoj polovici 19. stoljeća evidentiran veći broj ulomaka krovnih opeka, urni i natpisa od kojih je jedan, prema dostupnim podacima u literaturi, imao slova izrađena od bronce.²⁸²⁰ S otočića potječe nadgrobni natpis (NS 264) datiran u razdoblje kasnog principata.²⁸²¹ Uz nalaze ulomaka nadgrobni natpisa, urni i ulomaka pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, u jugoistočnom dijelu otočića evidentirani su ostatci arhitekture koji se danas dijelom pružaju na kopnu i u moru. Na najvišoj točki otoka (11 m/nv), u okviru ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja, sačuvani su ostatci nekadašnje crkve posvećene sv. Stjepanu.²⁸²² Nalazi upućuju na zaključak da je unutar otočića tijekom rimskog razdoblja podignut objekt nepoznate funkcije, uz koji se razvila pripadajuća nekropola. Tijekom starokršćanskog razdoblja na lokalitetu se podiže sakralni objekt, o čijoj gradnji svjedoče nalazi dva ulomka kamenih ploča s ukrasom urezanih križeva pronađena među ostacima arhitekture iz rimskog razdoblja.²⁸²³ O kontinuitetu korištenja položaja tijekom kasnijih razdoblja svjedoče nalazi ulomka pilastra s urezanim križem i ulomak kamene ploče s ukrasom jednostruke prepletene vrpce.²⁸²⁴

Na položaju Runjevac (Rašičini vrtli), sjeveroistočno od današnjeg Pirovca, evidentiran je nalaz željeznih osti koje se povezuju s grobom.²⁸²⁵ O karakteru nalaza ne može se raspravljati bez konkretnijih podataka o uvjetima nalaza.

U neposrednoj blizini uvale Makirina, na blagoj padini koja je otvorena prema moru, na području današnjeg naselja Tisno razvio se kompleksan arheološki **lokalitet Ivinj** (KA 257).²⁸²⁶ S južne i sjeverne strane lokalitet zatvara niz brežuljaka dok se uokolo lokaliteta

²⁸¹⁸ A. FORTIS, 2004[1774], 108.

²⁸¹⁹ K. STOŠIĆ, 1941, 148.

²⁸²⁰ Prema navodima A. Fortisa lokalni franjevci su ulomke natpisa iskoristili za popločenje dvorišta. Više u: A. FORTIS, 2004[1774], 108; A. KURILIĆ, 1994, 237, bilj. 131.

²⁸²¹ Podatci o uvjetima nalaza spomenika odnosno teritorijalnoj pripadnosti su oprečni. Prema CIL-u vodi se kao riderski spomenik (CIL III, 2799). U nekom trenutku natpis je s otočića Sustipanca prenesen na otok Zlarin i uzidan u obiteljsku kuću Vukov, smještenu u blizini kapele sv. Roka (K. STOŠIĆ, 1941, 172-173.). Danas je pohranjen unutar Arheološkog muzeja u Splitu (A. KURILIĆ, 1994, 238-239; 1999, kat. br. 1509; Z. SERVENTI, 2014, NS 540).

²⁸²² Ostatci crkve sačuvani su do visine od 3 metra. Do kraja 19. stoljeća crkvu su koristili franjevci. Više u: A. MILOŠEVIĆ, 1992, 53-54.

²⁸²³ B. MIGOTTI, 1991, 67, kat. br. 150.

²⁸²⁴ Ulomci su pronađeni unutar ostataka arhitekture iz rimskog razdoblja tijekom 1987. godine. Više u: A. MILOŠEVIĆ, 1992, 54.

²⁸²⁵ A. MILOŠEVIĆ, 1992, 53, bilj. 3.

²⁸²⁶ Lokalitet se nalazi unutar k.č. 7358 k.o. Tisno (www.geoportal.dgu.hr na dan 15. prosinca 2016. godine).

prostiru obradive površine i brojni izvori s pitkom vodom²⁸²⁷ koji su kroz povijest pogodovali valorizaciji poljoprivrednog zemljišta. Prema pojedinim autorima uvala Makirina je tijekom brončanog i željeznog razdoblja bila od iznimne važnosti za dobivanje soli neophodne za prehranu stoke. Iz srednjovjekovnih dokumenata poznato je da su se na prostoru uvale krajem 13. stoljeća nalazile solane koje su bile u vlasništvu šibenske biskupije. Ostatci navedenih solana i danas su vidljivi u moru.²⁸²⁸ U blizini lokaliteta prolazila je prapovijesna komunikacija koja je vodila uz Putičanje, Dazlinu i Makirinu prema današnjem naselju Tisno i dalje u kopnenu unutrašnjost.²⁸²⁹ Tijekom sustavnih arheoloških istraživanja romaničke crkve sv. Martina na lokalitetu su evidentirani ostatci rimske ruralne arhitekture koja se prostirala na površini od 2300 m². Tijekom istraživanja utvrđeno je nekoliko faza izgradnje objekta, od kojih je najstarija datirana u 1. stoljeće.²⁸³⁰ Zidovi objekta rađeni su pravilno, od priklesanog kamena slaganog u redove, dok je temeljna stopa zidova rađena od kamena različitih oblika i dimenzija. Zidovi temeljne stope objekta polagani su direktno na kamen živac što se najbolje ogleda u nejednakoj visini temeljne stope pojedinih zidova. Najviša sačuvana visina temeljnih zidova iznosi 29 cm, a širina od 2 do 17 centimetara. Širina zidova objekta iznad temeljne stope iznosi od 45 do 50 centimetara. Na većini zidova evidentirane su naknadne dogradnje. Istočni perimetralni zid objekta dug je 36,20 i širok 0,45 m, s temeljima rađenim od većeg priklesanog kamena. Zid je sačuvan u visini od 0,10 do 0,80 metra.²⁸³¹ U središnjem dijelu objekta nalazilo se unutarnje dvorište, dimenzija 18×21 m, uokolo kojeg su sa sjeverne, zapadne i istočne strane izgrađene prostorije u dva niza, različitih dimenzija i namjene. U južnom i jugozapadnom dijelu objekta istražen je termalni sklop koji se sastojao od ložišta (*praefurnium*), tepidarija, bazena s toplom vodom (*caldarium*), bazena s hladnom vodom (*frigidarium*) i odvodnog kanala. Podnica tepidarija ukrašena je mozaikom izvedenim u tehnici *opus tessellatum* od crno-bijelih kockica s geometrijskim ukrasom. Podnicu su nosili stupovi izrađeni od opeka (*pillae*) između kojih je strujao topao zrak.²⁸³² Odvodni kanal, smjera pružanja istok – zapad, istražen u kupališnom dijelu objekta dug je 6,30 metra. Unutarnja širina kanala iznosi 14 do 22 cm te dubina 28 centimetra. Dno kanala obloženo je krovnim opekama koje su

²⁸²⁷ M. ZORIĆ, 1994.

²⁸²⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 213; M. ZORIĆ, 1994; J. ČUZELA, 1995, 495; Z. BRUSIĆ, 2005, 93.

²⁸²⁹ Trasa ceste se poklapa s današnjom suvremenom prometnicom koja do naselja Tisno vodi uz Makirinu, Dazlinu i Putičanje. Više u: Z. BRUSIĆ, 2005, 93.

²⁸³⁰ M. ZORIĆ, 1999, 103; 2006a, 330-331.

²⁸³¹ M. ZORIĆ, 2006a, 330.

²⁸³² M. ZORIĆ, 2006a, 330.

postavljene na podlogu izrađenu od sitnog kamena povezanog obilnim nanosima žbuke dok su bočne stranice obložene priklesanim kamenom.²⁸³³ U istočnom dijelu objekta nalazio se gospodarski dio interpretiran kao *pars rustica*. Unutar jedne od istraženih prostorija interpretirane kao *cella vinaria, in situ* su, ukopane u zemlju, pronađene četiri dolije.²⁸³⁴ Uz dolije, u navedenom dijelu objekta pronađeni su ostatci tijeska²⁸³⁵ te su istražene dvije cisterne za vodu. Podnica jedne od cisterni izvedena je u tehnici *opus spicatum* dok je podnica druge obložena slojem vodonepropusne žbuke.²⁸³⁶ U zapadnom dijelu kompleksa, najvjerojatnije tijekom prve polovice 5. stoljeća, dolazi do prenamjene postojećih prostorija i izgradnje trobrodne starokršćanske bazilike.²⁸³⁷

Osim impozantnih dimenzija koje svjedoče da je objekt najvjerojatnije podigao imućni pripadnik zajednice, nalazi pokretne arheološke građe, poput raznobojnih staklenih kockica mozaika kojim su bili obloženi zidovi,²⁸³⁸ svjedoče o raskošnom uređenju interijera samog objekta. Uz navedene nalaze, unutar ostataka rimske ruralne arhitekture prikupljena je veća količina ulomaka pokretne arheološke građe među kojom dominiraju različiti keramički proizvodi poput veće količine ulomaka krovnih opeka, među kojima se izdvajaju primjerci s različitim varijantama pečata radionice *Pansiana* (*Pansiana, Ti Pansiana* i *Neronis Claudii Pansiana*), ulomci *terra sigillate* tipa Dragendorff 17 datiran oko sredine 1. stoljeća i tip Dragendorff 24 datiran u 1. stoljeće, ulomci keramike tankih stijenki datirane u 1. stoljeće, keramike tipa Hayes 9A proizvedene između 100. i 160. godine, keramike tipa Hayes 14A datirane u sredinu 2. stoljeća.²⁸³⁹ Zatim ulomci zdjele Hayes forme 50 tip A proizvedene između 230. i 325. godine,²⁸⁴⁰ ulomci različitih staklenih posuda datiranih u rimsko i kasnoantičko razdoblje, brončani pojasni jezičac oblika male amfore s dvije ručke datiran u 4. stoljeće, fibule, čavli, ključevi kao i nalaz dva rimska novčića datirana u 1. stoljeće.²⁸⁴¹

²⁸³³ Kanal je evidentiran unutar narteksa starokršćanske bazilike. Više u: M. ZORIĆ, 2006a, 331.

²⁸³⁴ U dostupnoj literaturi se navodi da je riječ o trećoj prostoriji gledano od sjevera. Unutar prostorije su evidentirane četiri dolije ukopane u zemlju. Sačuvane su u donjem dijelu, dok je uokolo pronađen veći broj ulomaka dolija. Najvjerojatnije su naknadno razbijene tijekom srednjovjekovnih ukopa. Više u: M. ZORIĆ, 2006a, 330.

²⁸³⁵ <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20061024/kultura01.asp> na dan 24. listopada 2006.

²⁸³⁶ M. ZORIĆ, 2006a, 330.

²⁸³⁷ M. ZORIĆ, 2006a, 330; Više o sakralnom kompleksu u: A. UGLEŠIĆ, 2006, 23, Sl. 11. i 12. i dalje.

²⁸³⁸ Kockice su pronađene unutar kanala u termalnom dijelu kompleksa. U jugozapadnom dijelu objekta pronađene su kockice svijetlozelene, žute i tamnoplave boje. Više u: M. ZORIĆ, 2006a, 331.

²⁸³⁹ M. ZORIĆ, 2006, 138-139.

²⁸⁴⁰ M. ZORIĆ, 2006a, 330.

²⁸⁴¹ Prilikom čišćenja i pripreme za konzervaciju odvodnog kanala evidentiranog u jugozapadnom dijelu objekta pronađen je komemorativni as cara Augusta kovan između 34. i 37. godine i as cara Vespazijana kovan

Sastavni dio objekta bila je i nekropola unutar koje je istraženo 11 grobova datiranih u kasnu antiku. Unutar narteksa crkve istražen je veći broj grobova, među kojima i jedan dječji ukop unutar amfore (GR 93) bez grobnih priloga.²⁸⁴² Jedan ukop iz kasne antike evidentiran je u krstionici,²⁸⁴³ odnosno kasnoantički grobovi su pronađeni i ispred narteksa te sa sjeverne strane crkve,²⁸⁴⁴ no detaljniji podatci o ukopima kao ni o vrsti grobova nisu poznati. Izuzev unutar i uz ostatke sakralnog objekta, nekropola se prostirala i izvan istraženog područja lokaliteta. Naime, tijekom izvođenja građevinskih radova za polaganje vodovodnih cijevi, oko 150 m sjeverozapadno od crkve sv. Martina, istražena su dva groba datirana u kasnu antiku. U jednom su kao prilozi pronađeni ulomci stakla i keramička uljanica s Kristovim monogramom dok je drugi bio devastiran i bez grobnih priloga. Grobovi su datirani na kraj 5. i prvu polovicu 6. stoljeća.²⁸⁴⁵ Izuzev grobova datiranih u kasnu antiku, na lokalitetu je istražena nekropola s ukupno 486 srednjovjekovnih grobova.²⁸⁴⁶

Izuzev ostataka rimske ruralne arhitekture u uvali Makirina, unutar uvale koja se smjestila između rtova Smrdeča i Jadrina sjeveroistočno od današnjeg naselja Tisno, **na poluotoku Oštrica** (KA 258) uz rubni kopneni dio uvale evidentirano je nekoliko kamenih gomila s ulomcima keramičkih posuda i krovnih opeka iz rimskog razdoblja. Uz ostatke na kopnu, ulomci krovnih opeka, keramičkih i staklenih posuda evidentirani su i u podmorju uvale.²⁸⁴⁷

Prve podatke o arheološkim ostacima na **otoku Žirju** u drugoj polovici 15. stoljeća bilježi Juraj Šižgorić²⁸⁴⁸ odnosno u drugoj polovici 18. stoljeća A. Fortis.²⁸⁴⁹ U jugoistočnom dijelu otoka tijekom 6. stoljeća podižu se dvije utvrde, Gradina i Gustjerna, međusobno udaljene 1,8 kilometara. Utvrde su izgrađene na položajima koji im u isto vrijeme omogućuju međusobnu vizualnu komunikaciju i kontrolu plovidbe nad otvorenim

73. godine. Više o nalazima u: M. ZORIĆ, 2006, 139; 2006a, 331.

²⁸⁴² M. ZORIĆ, 2006, 138. s fotografijom groba; A. UGLEŠIĆ, 2006, 25; A. KURILIĆ, 2010a, 49; Z. SERVENTI, 2014, 490, GR 515.

²⁸⁴³ M. ZORIĆ, 2006a, 330.

²⁸⁴⁴ S. GLUŠČEVIĆ, 1997, 250, T. II, 3-4; T. V, 3; A. UGLEŠIĆ, 2006, 26, bilj. 61; A. KURILIĆ, 2010a, 49; Z. SERVENTI, 2014, 490.

²⁸⁴⁵ S. GLUŠČEVIĆ, 1997, 250; M. ZORIĆ, 1994; B. MIGOTTI, 1991, 40, kat. br. 67; J. ČUZELA, 1995, 496; Z. SERVENTI, 2014, 489.

²⁸⁴⁶ M. ZORIĆ, 2006, 139; 2006a, 330-331.

²⁸⁴⁷ U literaturi se ime rta Smrdeča krivo navodi kao Smrdeća. Više u: A. MILOŠEVIĆ, 1992, 53.

²⁸⁴⁸ J. ŠIŽGORIĆ, 1981, 41.

²⁸⁴⁹ A. FORTIS, 2004[1774], 110.

morem i Žirjanskim kanalom.²⁸⁵⁰ Za potrebe izgradnje utvrde Gradina, podignute iznad

Sl. 153. Otok Žirje – uvala Velika Stupica, Ostatci arhitekture iz rimskog razdoblja (E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 61, Sl. 16.)

uvala Velika Stupica,²⁸⁵¹ Kao građevinski materijal najvjerojatnije je iskorištena pokretna arheološka građa iz rimskog razdoblja donesena s ostataka rimske ruralne arhitekture smještene unutar **uvala Velika Stupica** (KA 259).²⁸⁵² Na lokalitetu su provedena arheološka istraživanja tijekom kojih su djelomično istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture koja se danas prostire na obalnom dijelu uvala i u moru (Sl. 153.). Gradnja objekta je, na temelju nalaza ulomaka amfora, datirana u ranocarsko razdoblje.²⁸⁵³

Podrobniji podatci o dimenzijama i funkciji objekta nisu poznati, no s obzirom na činjenicu da se uokolo otoka nalaze bogata lovišta ribe ne treba isključiti mogućnost da je objekt imao gospodarsku funkciju usmjerenu na uzgoj i preradu ribe.²⁸⁵⁴

Ulomci pokretne arheološke građe, grobovi i ostatci arhitekture evidentirani su i na ostalim otocima šibenskog arhipelaga, pri čemu je najveća količina nalaza evidentirana na **otoku Zlarinu**. Prve podatke o pojedinačnim nalazima iz rimskog razdoblja na otoku donosi A. Fortis koji, na temelju srednjovjekovnih rukopisa donosi podatak o nalazu nadgrobnog spomenika u 16. stoljeću, u opisu spomenika navodeći *...žene koja se zvala PANSIANA* i koja je *...bila neka barbarska kraljica...*,²⁸⁵⁵ iz čega je jasno vidljivo da je riječ o nalazu krovne opeke s pečatom radionice *PANSIANA*. Uz navedene podatke, K. Stošić donosi da su početkom 17. stoljeća u blizini obale pronađeni grobovi.²⁸⁵⁶ Autor također donosi podatak da su 1910. godine prilikom krčenja zemlje pronađene urne, grobovi i posude iz rimskog

²⁸⁵⁰ Z. GUNJAČA, 1976, 46; 1980, 133-134, bilj. 1; 1985, 158; 1986, 126, 131.

²⁸⁵¹ Na topografskoj karti Stupica vela.

²⁸⁵² Na lokalitetu su evidentirani ulomci keramike, amfora, krovnih opeka, imbreksa i tubula koji su kao građevinski materijal najvjerojatnije doneseni s položaja ostataka rimske ruralne arhitekture smještene u uvali Velika Stupica. Više u: I. PEDIŠIĆ, 1994a, 40; 1999, 90-91; 2003, 78.

²⁸⁵³ E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 60, 61, Sl. 16.

²⁸⁵⁴ Prema srednjovjekovnim dokumentima na otoku su se tijekom srednjeg vijeka nalazila skladišta sa soljenom ribom koja se izvozila u Veneciju. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 194; Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 294, bilj. 137.

²⁸⁵⁵ F. BULIĆ, 1886, 153; K. STOŠIĆ, 1941, 172, bilj. 4; A. FORTIS, 2004[1774], 110.

²⁸⁵⁶ Grobovi su pronađeni prilikom popravka dvorca sudca Nikole Rankolina tijekom 1603. godine. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 172, bilj. 3.

razdoblja.²⁸⁵⁷ Podatke o pojedinačnim nalazima iz rimskog razdoblja na području otoka, pronađenih tijekom različitih građevinskih i infrastrukturnih radova odnosno prilikom obrade poljoprivrednog zemljišta, prikupio je otočki kroničar Duško Dean,²⁸⁵⁸ a znanstveno interpretirali E. Podrug, J. Jović i Ž. Krnčević.²⁸⁵⁹

Uz zapadni kut župne **crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije** (KA 260) u Zlarinu evidentirani su dijelovi zidova koji su pripisani ostacima rimske ruralne arhitekture. Uz zidove, na lokalitetu su evidentirani ulomci krovnih opeka, stakla i mramora koji su datirani u razdoblje kasne antike.²⁸⁶⁰ Uz ostatke arhitekture, na različitim pozicijama na području naselja evidentiran je veći broj grobova²⁸⁶¹ s najvećom koncentracijom na dva položaja, u središnjem dijelu naselja, sjeverno i sjeveroistočno od predjela Fingac i uokolo današnjeg Muzeja Kažerma. Grobovi su datirani u 4. i 5. stoljeće²⁸⁶² i s obzirom na blizinu ostataka rimske ruralne arhitekture uz crkvu Uznesenja BDM najvjerojatnije su u uskoj vezi. Izuzev većeg broja grobova iz kasne antike, prilikom iskopa temelja za dogradnju obiteljske kuće Duhović-Janković evidentirano je nekoliko ukopa unutar keramičkih urni s ostacima pepela i kostiju pokojnika datiranih u 1. ili 2. stoljeće.²⁸⁶³ Jedna urna s ostacima kostiju pronađena je unutar dvorišta „Šišine“ kuće u predjelu Drage, u sjeveroistočnom dijelu naselja. Oko 30 m istočno od navedenog ukopa pronađen je inhumirani ukop djeteta dok je na položaju Podoštica pronađena zidana grobnica.²⁸⁶⁴

Pojedinačni nalazi pokretne arheološke građe iz rimskog razdoblja, bez detaljnijih podataka o uvjetima i/ili mikrolokaciji nalaza,²⁸⁶⁵ evidentirani su na **otoku Prviću** smještenom u Šibenskom kanalu nasuprot poluotoka Srime.²⁸⁶⁶ U južnom dijelu otoka, uz obale istoimene u kopno uvučene uvale, formiralo se naselje **Prvić Luka**. Tijekom konzervatorskih radova unutar crkve Gospe od Porodenja, smještene **na predjelu Dolac**,

²⁸⁵⁷ K. STOŠIĆ, 1941, 172, bilj. 5.

²⁸⁵⁸ Grobovi su pronađeni prilikom građevinskih radova na kopanju temelja za kuće, iskopa bunara i dr. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274; D. DEAN, 2004, 20-31.

²⁸⁵⁹ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 61-62.

²⁸⁶⁰ D. DEAN, 2004, 27; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62, bilj. 73.

²⁸⁶¹ Podatke o grobovima prikupio je Z. Gunjača prilikom obilaska lokaliteta nakon saznanja o nalazu istih. Prema prikupljenim podacima na otoku je evidentiran veći broj inhumiranih ukopa od kojih su najbrojniji ukopi prekriveni ulomcima amfora, zatim ukopi unutar grobova izrađenih od krovnih opeka i imbreksa u obliku krova na dvije vode dok su dva opisana kao zidane grobnice. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274, bilj. 22. i 23.

²⁸⁶² D. DEAN, 2004, 27; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 61-62.

²⁸⁶³ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 61.

²⁸⁶⁴ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 274.

²⁸⁶⁵ Početkom 20. stoljeća na području Prvić Luke navodno je pronađen zlatnik cara Augusta. Više u: E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 60, bilj. 59.

²⁸⁶⁶ Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 283.

ispod poda apside pronađeni su ulomci različitog keramičkog posuđa. Iako rezultati istraživanja do danas nisu sistematizirani i objavljeni, ulomci keramike su interpretirani kao proizvod sjevernoafričkih radionica tijekom 4. i 5. stoljeća.²⁸⁶⁷ U neposrednoj blizini predjela Dolac su prilikom gradnje kuhinje i menze nekadašnje škole, danas zgrade odmarališta *Čače Ivanica Mlada*,²⁸⁶⁸ evidentirani dječji ukopi u amforama datirani u kasnu antiku.²⁸⁶⁹ S istog predjela potječe nalaz ulomka krovne opeke s pečatom radionice *Q(uinti) C[lodi Ambrosi]* koja se datira u razdoblje 1. i prve polovice 2. stoljeća.²⁸⁷⁰ Iako su na području naselja evidentirani nalazi pokretne arheološke građe koji se mogu datirati u prva stoljeća Carstva, za sada ne postoje čvrsti dokazi o postojanju rimske ruralne arhitekture na području naselja. O kontinuitetu naseljavanja današnjeg naselja Prvić Luka svjedoči nalaz starokršćanskog kapitela unutar crkve Gospe od Porođenja²⁸⁷¹ odnosno ulomak pilastra s urezanim križem iz starokršćanskog razdoblja uzidan u jugozapadni kut crkve Gospe od Milosti,²⁸⁷² smještene na suprotnoj, istočnoj obali prvičke uvale. Nalazi crkvenog namještaja svjedoče o postojanju starokršćanskog objekta u Prvić Luci, najvjerojatnije na predjelu Dolac. U nedostatku konkretnijih podataka i bez provođenja arheoloških istraživanja nalazi ulomaka keramike i groba datiranih u razdoblje kasne antike za sada se mogu povezati uz ostatke sakralnog objekta.

Početkom 20. stoljeća na otoku **Kapriju** pronađen je novac bizantskih careva Anastazija I (491.-518.) i solid cara Justinijana (527.-566.).²⁸⁷³

²⁸⁶⁷ Arheološka istraživanja unutar crkve provedena su tijekom 1988. godine pod vodstvom Z. Gunjače. Ispod poda apside pronađeni su ulomci kuhinjskog posuđa poput ulomaka vrčeva i tanjura te ulomci amfora. Više u: Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 278-279; I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 94, bilj. 17; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62, Sl. 17.

²⁸⁶⁸ Nekadašnja škola izgrađena je tijekom 1960-ih. Više u: E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62, bilj. 75.

²⁸⁶⁹ Z. GUNJAČA, 1996, 104; A. UGLEŠIĆ, 2006, 33, bilj. 87.

²⁸⁷⁰ Ulomak je pronađen unutar suhozidne ograde u blizini Igrališta tijekom 2006. godine. Više u: I. PEDIŠIĆ – E. PODRUG, 2008, 94, 96-97, 128, kat. br. 108; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 60, Sl. 14.

²⁸⁷¹ Kapitel je pronađen tijekom arheoloških istraživanja unutar apside crkve, u sekundarnoj upotrebi. Danas je pohranjen unutar župne crkve Gospe od Milosti. Više u: K. STOŠIĆ, 1941, 157; B. MIGOTTI, 1991, 773, kat. br. 16; Ž. KRNČEVIĆ, 2001, 279, bilj. 40; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 69, bilj. 97, Sl. 35.

²⁸⁷² K. STOŠIĆ, 1941, 157; B. MIGOTTI, 1991, 773, kat. br. 16; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 69, Sl. 36.

²⁸⁷³ Novac je pronađen tijekom 1901. godine. Više u: F. BULIĆ, 1901a, 70; K. STOŠIĆ, 1941, 191.

7. RIMSKA RURALNA ARHITEKTURA U KASNOJ ANTICI

Kako je navedeno u poglavlju pod naslovom *Povijesne prilike*, tijekom 1. i 2. stoljeća prostor južne Liburnije karakterizira politička stabilnost (*pax Romana*) što se u znatnoj mjeri ogleda i u ubrzanom razvoju naselja na obalnom dijelu koja svoj procvat u prvom redu temelje na porastu pomorstva i trgovine.²⁸⁷⁴ Iako se granice Rimskog Carstva već u drugoj polovici 2. stoljeća nalaze pod stalnim pritiskom barbarskih naroda sa sjevera europskog kopna, promatrano je područje izvan sukoba²⁸⁷⁵ i nastavlja se nesmetano razvijati. O nestabilnosti granica svjedoči postavljanje graničnih vojnih posada na glavnim alpskim prevojima (tzv. *praetentura Italiae*) koje su bile svojevrsna obrana od neželjenih prodora naroda sa sjevera europskog kontinenta. Tijekom 4. stoljeća sustav obrane se dodatno utvrđuje gradnjom obrambenih bedema s utverdama i kastelima duž glavnih prometnica na potezu od Trsatike do Panonije i Norika, koji će u konačnici prerasti u limes kojeg su osiguravale stalne vojne posade.²⁸⁷⁶ U znanstvenim je krugovima dugo vremena bila prihvaćena teza o krizi i padu Rimskog Carstva tijekom 3. i 4. stoljeća, posebno u gospodarskom pogledu, koji je okarakteriziran kao proces etatizacije odnosno jačanja moći veleposjednika na štetu manjih poljoprivrednih proizvođača, inflaciji novca, slabljenju tržišnih odnosa, smanjenju pravne sigurnosti, napuštanju ruralnih prostora i depopulaciji, odnosno općenito o krizi tadašnjeg društva.²⁸⁷⁷ Zahvaljujući arheološkim istraživanjima provedenim u posljednjih 30-ak godina u različitim dijelovima nekadašnjeg Carstva navedene teze se postupno napuštaju.²⁸⁷⁸ S današnjeg stajališta, o navedenom se razdoblju može raspravljati kao o vremenu svojevrsnih preobrazbi tadašnjeg rimskog društva. Također, zbog različitog stupnja istraženosti pojedinih područja nije moguće izvoditi generalizirane zaključke o području cijelog Carstva.

Na temelju sačuvanih izvora brojne promjene s kojima se Carstvo suočilo od 3. stoljeća, poput ratnih sukoba i bolesti, nerijetko su se povezivale s gubitkom stanovništva i izravno s padom poljoprivredne proizvodnje. No u isto vrijeme se, prema pojedinim autorima, u različite dijelove Carstva doseljava novo stanovništvo odnosno dolazi do

²⁸⁷⁴ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 23.

²⁸⁷⁵ Više o navedenim sukobima u: R. MATIJAŠIĆ, 2009, 231-237.

²⁸⁷⁶ M. SUIĆ, 2003, 342.

²⁸⁷⁷ S. ČAČE, 2005, 104.

²⁸⁷⁸ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 278-280, 297-300; T. LEWIT, 2003, 263.

povratka isluženih vojnika te se na taj način popunjava nedostatak radne snage. Kao primjer se uzima područje sjeverne Afrike za koje je tijekom recentnih istraživanja utvrđeno da usprkos brojnim sukobima i provalama na istočnim granicama, gospodarstvo u vangradskim sredinama najveći procvat doživljava tijekom 4. stoljeća.²⁸⁷⁹ U isto se vrijeme stvaraju velike razlike u veličini i vlasništvu nad zemljištem u istočnim i zapadnim provincijama, s tim da u zapadnim provincijama dolazi i do znatnih promjena u načinu privređivanja. Tako npr. u navedenom razdoblju Britanija preuzima primat u proizvodnji žitarica pred područjem sjeverne Galije i Germanijom koje su nekada opskrbljivale vojsku raspoređenu na području nekadašnjih provincija Donje i Gornje Germanije.²⁸⁸⁰ Uz uzlet gospodarskih imanja na području sjeverne Afrike, prema najnovijim istraživanjima, u većem dijelu zapadnih provincija (izuzev sjeverne Galije i Germanije) tijekom 4. stoljeća dolazi do znatnog opadanja udjela manjih ruralnih posjeda u korist onih srednje veličine.²⁸⁸¹ Slične se promjene najvjerojatnije odvijaju i u podunavskim provincijama.²⁸⁸² Navedeni procesi mogli su biti izravna posljedica ne samo opće krize društva tijekom 3. stoljeća već i poreznih reformi cara Dioklecijana kojima je osnovni cilj bila naplata poreznih potraživanja i punjenje državne blagajne.²⁸⁸³ Svi ti procesi najbolje se ogledaju na prostoru italskog poluotoka gdje su vidljive značajne razlike u razvijenosti pojedinih područja. Tako npr. u središnjem dijelu poluotoka i na jugu oko 400. godine dolazi do pada i znatnih promjena u poljoprivrednoj proizvodnji dok istovremeno na području sjeverne Italije i na Siciliji dolazi do porasta udjela površinom većih poljoprivrednih posjeda i ruralnih naselja uopće.²⁸⁸⁴ Paralelno s porastom poljoprivredne proizvodnje na području sjeverne Italije se i dalje kao jedno od najznačajnijih središta neometano razvija Akvileja, uz koju prosperitet doživljavaju današnja naselja Parma i Padova.²⁸⁸⁵

Tijekom 4. stoljeća na većini ruralnih posjeda dolazi do značajnih promjena u načinu privređivanja, prenamjeni postojećih dijelova objekata u prostorije namijenjene za proizvodnju, dogradnji apsidalnih prostorija, peristila i drugih sadržaja. U većini objekata život se nastavlja do kraja 4. dok se unutar pojedinih kontinuitet života može pratiti i tijekom

²⁸⁷⁹ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 282. i dalje.

²⁸⁸⁰ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 285.

²⁸⁸¹ Istraživanjima je obuhvaćeno oko 200 nalazišta. Više u: C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 286.

²⁸⁸² C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 286, bilj. 49.

²⁸⁸³ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 289.

²⁸⁸⁴ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 287, bilj. 53. i 54.

²⁸⁸⁵ Parma i Padova u navedenom razdoblju svoj razvoj prvenstveno temelje na proizvodnji tekstila. Više u: A. BERNARDI, 2007, 114-117.

5. stoljeća ili kasnije.²⁸⁸⁶ Uz primjenu novih materijala i tehnika izgradnje, nerijetko se novi sadržaji poput tjesaka za proizvodnju ulja, keramičkih peći, cisterni, ognjišta i dr. podižu unutar nekadašnjih stambenih objekata pri čemu dolazi do uništenja nekada luksuzno uređenih dijelova poput mozaičkih podnica, kupaonica i dr. sadržaja.²⁸⁸⁷ Tijekom 5. i 6. stoljeća navedeni se dijelovi nekadašnjih vila rustika nerijetko prenamjenjuju u privatne oratorije ili krstionice, odnosno iskorištavaju se za ukope pokojnika. I dok je u ranom Carstvu ukopno mjesto bilo točno određeno i podignuto na određenoj udaljenosti od stambenih objekata ruralnog karaktera, u kasnoj se antici između 10 do 20 % ukopa vrši bilo unutar ili u neposrednoj blizini rimske ruralne arhitekture.²⁸⁸⁸

Na pitanje koje su posljedice navedene promjene imale na rimsku ruralnu arhitekturu na području istočne jadranske obale u razdoblju od 3. do početka 6. stoljeća teško je dati konkretan odgovor. Kao i kod istraživanja rimske ruralne arhitekture, to je posljedica nedovoljne istraženosti i fokusiranosti na navedenu problematiku: nema dovoljno istraženih primjera koje je moguće dovoljno čvrsto datirati i tako uspostaviti kronološke odnose. I dok je veći dio istočne jadranske obale slabo istražen, uključujući i područje južne Liburnije, daleko veći pomaci u istraživanju postignuti su na području istarskog poluotoka.²⁸⁸⁹ U domaćoj i stranoj stručnoj literaturi promjene koje su zahvatile rimsku ruralnu arhitekturu mogu se sagledati kroz četiri glavna procesa: kastrizaciju ili fortifikaciju, ruralizaciju, nukleizaciju i kristijanizaciju²⁸⁹⁰ koje se općenito mogu primijeniti i na promatrano područje.

7. 1. Proces kastrizacije ili fortifikacije

Zbog opće nesigurnosti koja je u rimskom svijetu bila prisutna tijekom kasne antike u različitim dijelovima Carstva javlja se proces kastrizacije ili fortifikacije pod kojim se podrazumijeva utvrđivanje postojećih naselja, njihovih dijelova, ruralnih građevina i manjih teritorijalnih cjelina.²⁸⁹¹ Na temelju dosadašnjih spoznaja na području južne Liburnije nisu zabilježeni primjeri utvrđivanja rimske ruralne arhitekture dok su na području istočne

²⁸⁸⁶ C. R. WHITTAKER – P. GARNSEY, 1998, 297, bilj. 86; T. LEWIT, 2003, 260. i dalje s popisom relevantne literature.

²⁸⁸⁷ T. LEWIT, 2003, 261, bilj. 3. s primjerima lokaliteta i popisom relevantne literature.

²⁸⁸⁸ T. LEWIT, 2003, 262-263, bilj. 5, 7, 8. i 9. s primjerima lokaliteta i popisom relevantne literature.

²⁸⁸⁹ Više u: R. MATIJAŠIĆ, 1988, 100; BULIĆ, 2014, 202. i dalje.

²⁸⁹⁰ J. PERCIVAL, 1976, 166-182; R. MATIJAŠIĆ, 1988, 99. i dalje; D. BULIĆ, 2014, 202-203.

²⁸⁹¹ M. SUIĆ, 2003, 356.

jadranske obale evidentirana svega tri primjera: položaj Polače na otoku Mljetu, Dioklecijanova palača u Splitu i položaj Mogorjelo u blizini Čapljine.²⁸⁹² S druge pak strane, na promatranom području dolazi do opsežnih radova na utvrđivanju većine urbanih središta na način da se obnavljaju i/ili dograđuju bedemi značajnijih urbanih centara poput Jadera,²⁸⁹³ Varvarije²⁸⁹⁴ i Aserije²⁸⁹⁵ ili manjih poput gradine Jarebnjak u Brgudu.²⁸⁹⁶ Krajem 4. i početkom 5. stoljeća područje istočne jadranske obale nalazi se pod intenzivnim napadima Zapadnih Gota, a nešto kasnije i Huna.²⁸⁹⁷ Iako nema čvrstih arheoloških uporišta, pretpostavlja se da je većina gradova stradala tijekom sukoba s Istočnim Gotima koji krajem 5. stoljeća zauzimaju područje Liburnije. Iz povijesnih izvora poznato je da je istočna jadranska obala bila poprište brojnih sukoba za vrijeme Bizantsko – gotskih ratova (535.-555.) što je neminovno moralo dovesti i do razaranja bedema pojedinih naselja.²⁸⁹⁸ Izuzev oštećenja tijekom ratnih sukoba, do propadanja bedema došlo je i zbog neadekvatnog održavanja kroz duže vremensko razdoblje. U prilog navedenom ide činjenica da se fortifikacija bedema većine naselja odvijala u nekoliko faza²⁸⁹⁹ što potvrđuju i recentna arheološka istraživanja fortifikacija Aserije. Dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je da do prve obnove aserijatskih bedema dolazi u drugoj polovici 4. ili početkom 5. stoljeća. Na vanjskom licu južnog bedema definiran je segment dug 17 m koji tehnikom slaganja rustičnih bunja odudara od ukupne strukture bedema,²⁹⁰⁰ što dokazuje da se bedemi u danom trenutku obnavljaju. Uz obnovu, tijekom 5. i 6. stoljeća na različitim pozicijama dolazi do dodatnog ojačavanja bedema koje se očituje kroz izgradnju kula, kontrafora i predzida u čijoj su izgradnji korištene brojne spolije s prethodnih građevina iz ranog Carstva te ulomci nadgrobnih spomenika.²⁹⁰¹ Slično kao i kod fortifikacije Jadera,²⁹⁰² tijekom kasne antike

²⁸⁹² Više o fazama izgradnje i fortifikaciji navedenih objekata u: M. SUIĆ, 2003, 357-361.

²⁸⁹³ M. SUIĆ, 1958, 13. i dalje; 2003, 350. i dalje.

²⁸⁹⁴ Više u: M. SUIĆ, 1968a, 229. i dalje; 2003, 352.

²⁸⁹⁵ Više u: I. FADIĆ, 2001a, 78, Sl. 11-13; 80-81, Sl. 21-23; 2003a, 20, Sl. 16-18; Š. PEROVIĆ, 2013, 215-216, Sl. 2a-2b; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 41, 47, Sl. 6. i dalje.

²⁸⁹⁶ S. ČAČE, 2003, 27.

²⁸⁹⁷ M. SUIĆ, 2003, 347.

²⁸⁹⁸ J. J. WILKES, 1969, 426; J. MEDINI, 1980, 401-415; M. SUIĆ, 1981, 340-343; A. KURILIĆ, 2008, 19-20; R. MATIJAŠIĆ, 2012, 193. i dalje.

²⁸⁹⁹ M. SUIĆ, 2003, 347-348, 351-352; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 114.

²⁹⁰⁰ Uz vanjsko lice južnog bedema prislonjena je grobnica (grob 41) datirana u razdoblje kasne antike koja je na objavljenim fotografijama grobnica označena kao pozicija 2. Više u: I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 79-80, Sl. 48; 82, Sl. 52.

²⁹⁰¹ I. FADIĆ, 2001a, 78; Sl. 11-13; 80-81, Sl. 21-23; 2003a, 20, Sl. 16-18; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 83-96. s pripadajućim fotografijama.

obrambeni sustav Aserije dodatno se osigurava gradnjom kasnoantičkog prezida (*proteichisma*) ispred zapadnog i sjevernog bedema koji je djelomično istražen u dužini od 220 metara. Prema istraživačima prezid je najvjerojatnije izgrađen u vrlo kratkom vremenskom razdoblju o čemu, uz korištenje velike količine nabacanog neobrađenog kamena pri gradnji temelja pojedinih segmenata, svjedoči i velika količina pronađenih ulomaka spolija²⁹⁰³ poput većeg broja arhitektonskih ulomaka s nekadašnjih građevina iz ranog Carstva i nadgrobnih spomenika.²⁹⁰⁴ Gradnja fortifikacije Aserije datira se u razdoblje justinijanove rekonkviste odnosno ratova usmjerenih na protjerivanje Istočnih Gota iz Dalmacije.²⁹⁰⁵ O značajnom razaranju bedema tijekom turbulentnih povijesnih zbivanja u kasnoj antici svjedoči i obnova bedema slabije istraženih lokaliteta poput onih na gradini Jarebnjak u Brgudu²⁹⁰⁶ unutar kojeg je pronađena gepidska fibula, koja se datira u kraj 5. i prvu trećinu 6. stoljeća,²⁹⁰⁷ koja (ne)izravno svjedoči o prisutnosti Istočnih Gota na promatranom području.

Izuzev obnove i jačanja obrambenog sustava urbanih središta proces kastrizacije se na području istočne jadranske obale ogleda i u izgradnji niza strateških utvrda koje se tijekom 6. stoljeća, za vrijeme bizantskog cara Justinijana (527.-565.), podižu na obalnom dijelu i otocima radi osiguravanja sigurnosti plovidbe glavnim plovnim putevima.²⁹⁰⁸ Na otoku Žirju se u navedenom razdoblju podižu dvije utvrde, Gradina i Gustirna, zatim utvrda na brdu Koženjak na Dugom otoku,²⁹⁰⁹ utvrda Tureta na Kornatu,²⁹¹⁰ utvrda na otoku Vrgadi²⁹¹¹ i utvrda na položaju Pustograd na krajnjem jugoistočnom dijelu otoka Pašmana.²⁹¹² Izuzev navedenih, utvrde iz ranobizantskog razdoblja su podignute i u nizu položaja uz obalu poput utvrde na rtu Ljubljana u Ljupču, na položaju Gradina u Modriču, Sv. Trojica u Tribnju zapadno od Starigrada, položaju Gradina u Donjoj Prizni kao i na sjevernoj obali otoka Paga na položaju Gradina u Sutojašnici na koje se nadovezuje cijeli niz

²⁹⁰² M. SUIĆ, 2003, 198, Sl. 60. i 61; 350-351.

²⁹⁰³ I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 92-93, Sl. 62.

²⁹⁰⁴ I. FADIĆ, 2001a, 78; 2003b, 421-422; 2006, 73-81, Sl. 3-6; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 97. i dalje s pripadajućim fotografijama.

²⁹⁰⁵ Ž. TOMIČIĆ, 2010, 351-400; I. FADIĆ – B. ŠTEFANAC, 2017a, 96.

²⁹⁰⁶ S. ČAČE, 2003, 27.

²⁹⁰⁷ Više u: A. UGLEŠIĆ, 2009b, 183. i dalje.

²⁹⁰⁸ Na temelju podataka koje donosi Prokopije Liburnija je najvjerojatnije 537. godine oslobođena od istočnogotske vlasti. Više u: R. MATIJAŠIĆ, 2012, 193-206, 216; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62, bilj. 77.

²⁹⁰⁹ Z. GUNJAČA, 1976, 46, bilj. 147. i 148; 1986, 128.

²⁹¹⁰ K. STOŠIĆ, 1941, 238; I. PETRICIOLI, 1970, 717. i dalje.

²⁹¹¹ M. SUIĆ, 2003, 358.

²⁹¹² L. JELIĆ, 1899, 121; Z. GUNJAČA, 1986, 126. i dalje.

utvrda na sjevernojadranskim otocima i obali.²⁹¹³ Uz utvrde, na Tvrđavi sv. Ane u Šibeniku, na brdu Movar kraj Rogoznice i Raduč na Murteru nalazili su se punktovi za nadzor plovidbe.²⁹¹⁴

Kako je navedeno na području južne Liburnije do danas nema dokaza o fortifikaciji rimske ruralne arhitekture, no indikativno je da su na otoku Žirju utvrde iz ranobizantskog razdoblja sagrađene u neposrednoj blizini ostataka rimske ruralne arhitekture. Prva utvrda, Gradina,²⁹¹⁵ podignuta je iznad uvale Velika Stupica, na dominantnom uzvišenju na jugoistočnom dijelu otoka Žirja. Unutar uvale djelomično su istraženi ostatci rimske ruralne arhitekture (KA 259) koji se danas pružaju na kopnu i u moru.²⁹¹⁶ Nakon napuštanja položaja, građevinski materijal s ostataka arhitekture iskorišten je za gradnju pojedinih arhitektonskih dijelova utvrde Gradina čija se gradnja datira oko sredine 6. stoljeća.²⁹¹⁷ Riječ je o prostranoj utvrdi s dvostrukim perimetralnim zidovima. Na sjevernoj strani utvrde vanjski obrambeni zid je niži i građen od masivnih kamenih blokova dok je unutarnji viši i građen od manje masivnog kamena vezanog žbukom. Unutarnji zid je završavao kruništem. Unutarnji zidovi utvrde raščlanjeni su s pet kula²⁹¹⁸ dok se na glavnom ulazu smještenom na sjeveru nalaze ostatci propugnakula (lat. *propugnaculum*). Uz obrambene dijelove, unutar utvrde je istražen stambeni dio namijenjen smještaju zapovjednika unutar kojeg je definiran veći broj prostorija različite namjene poput ostave za pohranu hrane, hipokausta (lat. *hypocaustum*), odvodnog kanala, kupaonica s kadom i latrina te prostora za loženje. Utvrda se vodom opskrbljivala iz 35 m duboke jame s izvorskom vodom.²⁹¹⁹ Tijekom arheoloških istraživanja unutar utvrde je prikupljena veća količina ulomaka grubi keramičkih posuda, amfora i ulomaka građevinske keramike iz rimskog razdoblja.²⁹²⁰ Uz utvrdu Gradina istovremeno se, oko sredine 6. stoljeća, u jugoistočnom dijelu otoka Žirja gradi još jedna utvrda, Gustirna,²⁹²¹ smještena iznad uvale Mala Stupica.²⁹²² Vanjski zid utvrde Gustirna

²⁹¹³ Ž. TOMIČIĆ, 1990, 142. i dalje; T. I. s relevantnim popisom literature.

²⁹¹⁴ Z. GUNJAČA, 1976, 46, bilj. 147. i 148; 1986, 128.

²⁹¹⁵ Arheološka istraživanja lokaliteta u razdoblju od 1977. do 1987. godine provedena su pod vodstvom Z. Gunjače (Z. GUNJAČA, 1980, 133; 1985, 158; 1986, 124, 132, bilj. 3; 133, bilj. 16; 1987, 144-147.) dok se od 1993. godine provode pod vodstvom I. Pedišića (I. PEDIŠIĆ, 1998a, 99-101.).

²⁹¹⁶ I. PEDIŠIĆ, 1994a, 40; 1999, 90-91; 2003, 78; E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 60, 61, Sl. 16.

²⁹¹⁷ Više o samim utverdama u: E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62-68. s popisom relevantne literature.

²⁹¹⁸ M. Č. IVEKOVIĆ, 1927, 46. i dalje; Z. GUNJAČA, 1986, 126, 130, 209, T. XVII, 1, 2; 213, T. XXI, 2.

²⁹¹⁹ K. STOŠIĆ, 1941, 199; I. PEDIŠIĆ, 2003, 78-80; 2005, 66-67.

²⁹²⁰ I. PEDIŠIĆ, 2004, 105; 2005, 66-68; 2005a, 213; 2007, 382.

²⁹²¹ Na topografskoj karti Gusterne ili Gušterne. Više o samim utverdama u: E. PODRUG – J. JOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ, 2016, 62-68. s popisom relevantne literature.

rađen je od velikih kamenih blokova vezanih žbukom dok je unutarnji rađen od manjeg kamena također povezanog žbukom.²⁹²³ Na jugoistočnom i sjevernom rubu litice sačuvani su ostatci po jedne pravokutne građevine čija je gradnja najvjerojatnije istovjetna s izgradnjom ostalih arhitektonskih dijelova utvrde. Za razliku od utvrde Gradina, izgradnja utvrde Gustirna najvjerojatnije nije nikada dovršena do kraja.²⁹²⁴ Utvrde su izgrađene na međusobnoj udaljenosti od oko 1,8 km na položajima koji su im u isto vrijeme omogućavali međusobnu vizualnu komunikaciju i kontrolu plovidbe otvorenim morem i Žirjanskim kanalom.²⁹²⁵

7. 2. Proces ruralizacije

Kako je navedeno u prethodnom poglavlju, tijekom kasne antike dolazi do značajnih promjena, kako u organizaciji i načinu privređivanja tako i u estetskom shvaćanju i izgledu stambenih dijelova ruralne arhitekture, koje se u velikoj mjeri odnose na degradaciju unutarnjeg uređenja stambenih objekata koji se nerijetko napuštaju ili prenamjenjuju u prostorije za proizvodnju te se unutar njih podižu ognjišta, keramičke peći, cisterne, tijesci za proizvodnju ulja i dr. sadržaji odnosno služe kao mjesto ukopa pokojnika. U većem dijelu Carstva navedene se promjene mogu pratiti već od 4. stoljeća.²⁹²⁶ Navedeni procesi degradacije urbanih elemenata, kako u urbanim sredinama tako i u okviru ruralne arhitekture, poznati su kao proces ruralizacije²⁹²⁷ ili rustifikacije.²⁹²⁸

Na temelju raspoloživih podataka razvidno je da je navedenim procesima bio zahvaćen veći broj lokaliteta na području južne Liburnije, no zbog manje istražene površine većine lokaliteta odnosno neobjavljivanja rezultata istraživanja za većinu nije moguće razdvojiti pojedine faze izgradnje odnosno izvoditi konkretne zaključke. Na temelju dostupnih podataka razvidno je da tijekom kasne antike na lokalitetima Muline (KA 16) u mjestu Ugljanu na istoimenom otoku, položaju Dedića punta u Bilicama (KA 249) i Ivinj u Tisnom (KA 257) dolazi do prenamjene prvotnih primarno rezidencijalnih objekata u

²⁹²² Na topografskoj karti Stupica mala.

²⁹²³ Z. GUNJAČA, 1986, 126, 130, 213, T. XXI, 3.

²⁹²⁴ Na lokalitetu je pohranjena veća količina neiskorištenog kamena namijenjenog za gradnju. Više u: Ć. M. IVEKOVIĆ, 1927, 45-46, Sl. 1; 48-49, 52; K. STOŠIĆ, 1941, 199; Z. GUNJAČA, 1986, 130-131.

²⁹²⁵ Z. GUNJAČA, 1980, 133-134, bilj. 1; 1986, 126, 131.

²⁹²⁶ T. LEWIT, 2003, 261, bilj. 3. s primjerima lokaliteta i popisom relevantne literature.

²⁹²⁷ R. MATIJAŠIĆ, 1988, 99-100; D. BULIĆ, 2014, 203.

²⁹²⁸ M. SUIĆ, 2003, 371-372.

proizvodne pogone. Prvi primjer je položaj Muline (KA 16) u mjestu Ugljanu gdje, uz prethodnu rimsku ruralnu arhitekturu najvjerojatnije rezidencijalnog karaktera datiranu u razdoblje ranog Carstva,²⁹²⁹ tijekom kasne antike dolazi do gradnje gospodarskog sklopa koji se sastojao od većeg broja prostorija koje su prema interpretaciji M. Suića bile u funkciji čuvanju maslina i proizvodnje i skladištenja maslinova ulja (Sl. 20, d, 2-8.).²⁹³⁰ U ostatcima proizvodnog pogona B. Ilakovac prepoznaje dvije faze gradnje. Starijoj fazi pripadaju tri tijeska evidentirana unutar prostorije 12 (Sl. 21., 12, A-C)²⁹³¹ dok u mlađoj fazi prepoznaje dva bazena s podovima izrađenim u dvije razine (*piscinae limariae*) u sjeveroistočnom dijelu objekta i dva tijeska, označena slovnim oznakama D i E, smještena unutar prostorije 13 (Sl. 21., 2 i 2A, 13, D-E). Autor gradnju dodatnih tijeskova povezuje s povećanim potrebama tržišta za maslinovim uljem,²⁹³² ne precizirajući pobliže vremenske granice između pojedinih faza. Više faza izgradnje evidentirano je i na obližnjem, djelomično istraženom, lokalitetu Gospodska gomila/Krševo (KA 17), no na temelju objavljenih rezultata istraživanja ne mogu se definirati kronološki odnosi među pojedinim fazama. U drugoj polovici 3. stoljeća unutar arhitekture se vrše ukopi u vidu dva dječja groba u amforama (GR 5) pri čemu je vrijeme ukopa određeno na temelju tipoloških karakteristika amfora unutar kojih su položeni inhumirani ostatci pokojnika.²⁹³³ No s obzirom na karakter, ne treba isključiti mogućnost da su ukopi izvršeni i kasnije, tijekom prve polovice 4. stoljeća.

Do promjena primarnih funkcija izvornog objekta rezidencijalnog karaktera tijekom kasne antike dolazi na položaju Dedića punta (KA 249) u Bilicama. Prema objavljenom opisu istraženih ostataka arhitekture, L. Jelić u ostatcima arhitekture prepoznaje dvije faze izgradnje od kojih stariju datira u 4. ili 5. stoljeće, a mlađu u razdoblje od 7. do 11. stoljeća.²⁹³⁴ Analizirajući dosadašnje objave istraženih ostataka arhitekture i rukopisne ostavštine iz Arhive don Luke Jelića pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu, nedavno je M. Zeman predložila novu interpretaciju istraženih ostataka arhitekture. Autorica u ostatcima arhitekture prepoznaje ostatke portika s naglašenim bočnim rizalitima koji je bio sastavni dio

²⁹²⁹ Ostatci arhitekture koji se datiraju u razdoblje ranog Carstva najvjerojatnije pripadaju stambenom dijelu objekta koji do danas nije istražen te nije poznato da li je tijekom kasne antike u navedenom dijelu objekta došlo do degradacije ranijih sadržaja.

²⁹³⁰ M. SUIĆ, 1960a, 235; 1981, 282-283. s tlocrtom istraženih dijelova arhitekture; 2003, 322-323, 331, 367, Sl. 189, d, 2-8; B. ILAKOVAC, 2003, 53, Sl. 3, 3; 61; 2007, 3, Sl. 2, 3.

²⁹³¹ B. ILAKOVAC, 2007, 9.

²⁹³² B. ILAKOVAC, 2007, 3, Sl. 2; 12, A-C; 13, E-D; 9-10, Sl. 2, 2-2A.

²⁹³³ Više u: S. GLUŠČEVIĆ, 1999, 49-53; 2006, 171.

²⁹³⁴ L. JELIĆ, 1913a, 69-71.

većeg objekta rezidencijalnog ili upravno – administrativnog karaktera, koji je u vrijeme izgradnje najvjerojatnije imao ulogu upravnog središta imanja (*praetorium fundi*). Gradnja navedenog tipa arhitekture u zapadnim se provincijama javlja tijekom 1. stoljeća odnosno na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće.²⁹³⁵ S obzirom na položaj izgradnje lokaliteta, odnosno smještaj s jedne strane uz vrlo važan plovni put koji je vodio prema Skardoni, blizini kopnenih prijelaza preko rijeke Krke i rimskodobnog Ridera s druge strane kao i natpisa pronađenog na lokalitetu, autorica smatra da je unutar objekta mogla boraviti osoba koja je obavljala neku od municipalnih dužnosti možda u obližnjem Rideru.²⁹³⁶ U određenom trenutku, najvjerojatnije tijekom 4. stoljeća, dolazi do pregradnje portika²⁹³⁷ i ostalih prostorija za potrebe ugradnje tjeska čiji su ostatci evidentirani u jednoj od prostorija smještenih u jugoistočnom dijelu istraženih ostataka arhitekture. Slične se promjene tijekom kasne antike najvjerojatnije događaju i na položaju Dolina u Orliću (KA 225) na što, uz veću količinu prikupljene arheološke građe koja se datira od 2. do početka 5. stoljeća, upućuju brojni popravci mozaične podnice i natpis unutar prostorije E kao i naknadna dogradnja prostorije M u jugozapadnom dijelu objekta za koju se pretpostavlja da pripada gospodarskom dijelu objekta, no zbog korištenja dvoznačnih izraza prilikom objave rezultata istraživanja²⁹³⁸ ne može se raspravljati o jasnim granicama među pojedinim fazama.

Dvije jasno odvojene faze izgradnje objekta s karakteristikama gospodarskog dijela rimske ruralne arhitekture evidentirane su na položaju današnje crkve sv. Georgija u Smokoviću (KA 31), no na temelju male istražene površine ne može se raspravljati o razlozima napuštanja istraženih dijelova arhitekture i gradnje novih tijekom kasne antike. Isto vrijedi za veći broj lokaliteta unutar kojih je na temelju prikupljene arheološke građe razvidan kontinuitet života od ranog Carstva do kasne antike poput ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Diklo (KA 26) u Zadru, Tokička/Krug na predjelu Primorje u Kožinu (KA 27), Tukljača u Turnju (KA 42), na položajima Zapolačine u blizini Dobropoljane (KA 54) i položaju Mirište u Neviđanima (KA 56) na otoku Pašmanu, položaju Crkvina u Luci (KA 78) na Dugom otoku, Bošana u Biogradu (KA 138), sv. Jakov u Vrsima (KA 120), Podrebač u Stankovcima (KA 171), Begovača u Biljanima Donjim (KA 181), Manastirine u

²⁹³⁵ M. ZEMAN, 2015, 37, Sl. 2; 38.

²⁹³⁶ Natpis se danas smatra zagubljenim. Tekst natpisa je poznat preko fotografije iz Arhiva don Luke Jelića pohranjenog unutar Arheološkog muzeja u Splitu. Više u: M. ZEMAN, 2015, 38, bilj. 25; 40.

²⁹³⁷ M. ZEMAN, 2015, 38.

²⁹³⁸ Više u: M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, 1986, 107-109; LJ. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41-50.

Kašiću (KA 183), Veleševo (KA 194) i Ponaiti (KA 199) u Bukoviću, položaju Gradina u Murteru (KA 253) i drugim.

7. 3. Proces nukleizacije

Uz opisane procese, tijekom kasne antike u različitim dijelovima Carstva u okviru rimske ruralne arhitekture nastavlja se život tijekom ranosrednjovjekovnog razdoblja koji se očituje u formiranju novih naselja bilo u neposrednoj blizini bilo unutar ostataka rimske ruralne arhitekture ili okrupnjivanja više zasebnih ruralnih naselja koji je u stručnoj literaturi poznat kao proces nukleizacije.²⁹³⁹ S obzirom da su na promatranom području ostatci rimske ruralne arhitekture u većoj mjeri istraženi u sklopu arheoloških istraživanja koja su prvenstveno bila usmjerena na istraživanje sakralnih objekata, o navedenim procesima može se raspravljati u odnosu na kontinuitet sakralne arhitekture odnosno nekropola koje su podignute u sklopu istih. Iako se prilikom objave rezultata arheoloških istraživanja pojedinih lokaliteta poput sv. Andrije u Zatonu (KA 98), sv. Jakova u Vrsima (KA 120) i Crkvine u Galovcu (KA 34) navodi kontinuitet sahranjivanja sve do provala Osmanlija, kada je stradala većina naselja, na temelju prikupljenih podataka nema izravnih potvrda o kontinuitetu naseljenosti navedenih položaja i tijekom ranog srednjeg vijeka.

S druge pak strane, tijekom arheoloških istraživanja ostataka dvojnih bazilika u Podvršju utvrđen je kontinuitet korištenja sakralnih objekata tijekom ranog srednjeg vijeka odnosno u razdoblju neposredno nakon dolaska Slavena. Naime, sa zapadne strane sakralnih objekata evidentirani su ostatci nekoliko ognjišta dok su unutar samih crkvi evidentirani ulomci ranosrednjovjekovne keramike.²⁹⁴⁰ Također, radiokarbonskom analizom posmrtnih ostataka pokojnika iz groba 29, čiji su ostatci pokopani unutar sjeverne crkve, utvrđeno je da pripada ranosrednjovjekovnom razdoblju te se datira u razdoblje od 692. do 887. godine.²⁹⁴¹ Uz navedene nalaze, istom se razdoblju pripisuje i zatvaranje crkvenih otvora tehnikom suhozida.²⁹⁴² O kontinuitetu korištenja prostora u neposrednoj blizini sakralnih objekata svjedoči i nalaz zlatnika Konstantina V i Lava IV (760.-775.), pronađenih na cesti sjeverno od ostataka dvojnih bazilika, koji je najvjerojatnije u uporabi bio i tijekom rimskog, ali i

²⁹³⁹ J. PERCIVAL, 1976, 174-182; D. BULIĆ, 2014, 223.

²⁹⁴⁰ K. GUSAR, 2011, 305. i dalje; A. UGLEŠIĆ, 2017, 123, 131, Sl. 45. i 46; 2017a, 665.

²⁹⁴¹ A. UGLEŠIĆ, 2017, 123, bilj. 20; 2017a, 662, bilj. 20.

²⁹⁴² A. UGLEŠIĆ, 2017, 123, 125, bilj. 26; 2017a, 664-665.

kasnijih povijesnih razdoblja.²⁹⁴³ No na temelju prikupljenih podataka, istraživači navedene dokaze ljudske prisutnosti na lokalitetu ne dovode u vezu sa stalnim naseljavanjem, već sa povremenim korištenjem lokaliteta tijekom ranog srednjeg vijeka.²⁹⁴⁴

Na pojedinim položajima unutar kojih su evidentirani ostatci arhitekture i/ili nekropola iz rimskog razdoblja evidentirani su ukopi iz starohrvatskog razdoblja datirani u razdoblje od 7. do 9. stoljeća. Na položajima Pržine²⁹⁴⁵ i Begovača u Biljanima Donjim, Goričina u Pridrazi i Crkvina u Biskupiji evidentirani su ostatci manjih, uglavnom u većoj mjeri devastiranih nekropola,²⁹⁴⁶ dok su pojedinačni nalazi grobova iz istog razdoblja evidentirani na mjesnom groblju u Stankovcima.²⁹⁴⁷ Indicije o kontinuitetu sahranjivanja tijekom ranog srednjeg vijeka postoje i na položaju Dedića punta u Bilicama.²⁹⁴⁸ No s obzirom da na navedenim lokalitetima nije poznat odnos istraženih grobova prema starijim slojevima iz rimskog razdoblja, navedeni primjeri moraju se uzeti s određenom dozom rezerve do provođenja revizijskih arheoloških istraživanja.

S druge pak strane na određenom broju lokaliteta u južnoj Liburniji, posebno na otocima, zabilježeni su predijalni toponimi koji podrijetlo vuku iz rimskog razdoblja, a izvedeni su od antroponima odnosno latinskog osobnog imena sa sufiksom *-anus*, *-ana*, *-anum*²⁹⁴⁹ koji su u vrijeme nastanka označavali imanje/posjed.²⁹⁵⁰ Tako se podrijetlo imena današnjeg naselja Bibinje dovodi u svezu s latinskim gentilicijem *Bibius/Vibius* iz kojeg proizlazi izvedenica na *-anus* odnosno *fundus, praedium Bibianum/Vibianum*, u značenju Vibijev posjed.²⁹⁵¹ Sličnog je podrijetla i današnje ime uvale Bošana u Biogradu na Moru čije se podrijetlo može dovesti u svezu s rimskim kognomenom *Bassus*.²⁹⁵² Daleko najveći broj naselja čije se ime može dovesti u svezu s antičkim podrijetlom evidentiran je na otoku Pašmanu. Etimologija imena otoka i istoimenog mjesta Pašmana dugo se vremena na temelju

²⁹⁴³ A. UGLEŠIĆ, 2009a, 147, Sl. 27-27a; 2017a, 665.

²⁹⁴⁴ A. UGLEŠIĆ, 2017, 123, 125; 2017a, 664-665.

²⁹⁴⁵ Na temelju grobnih priloga grobovi s položaja Pržine datiraju se u 8. stoljeće. Više u: J. BELOŠEVIĆ, 1976, 103. i dalje.

²⁹⁴⁶ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 506, Karta 1, br. 18, 19, 21. i 51; 543, br. 18, 19. i 21; 544, br. 51.

²⁹⁴⁷ J. BELOŠEVIĆ, 2007, 506, Karta 1, br. 33; 543, br. 33.

²⁹⁴⁸ P. Kaer na lokalitetu spominje nalaze dva grobova iz starohrvatskog razdoblja. Više u: Z. GUNJAČA, 1978, 79, bilj. 47; A. UGLEŠIĆ, 2006, 38, bilj. 108.

²⁹⁴⁹ D. IVŠIĆ, 2015, 95-96, 100. i dalje.

²⁹⁵⁰ D. IVŠIĆ, 2015, 103.

²⁹⁵¹ P. SKOK, 1954, 42; Više o podrijetlu i mogućim izvedenicama imena naselja u: D. IVŠIĆ, 2015, 106. i dalje.

²⁹⁵² Više u: P. SKOK, 1954, 43; Z. BRUSIĆ – F. ĐINĐIĆ, 2004, 88; D. IVŠIĆ, 2015, 109. i dalje.

proučavanja P. Skoka dovela u vezu s latinskim antroponomom *Postumius* ili *Postumus* odnosno *Postumianum praedium* u značenju Postumijev seoski posjed²⁹⁵³ za koju, iako je u potpunosti ne odbacuje, D. Ivšić smatra da nema povijesnih potvrda.²⁹⁵⁴ Prema P. Skoku podrijetlo imena naselja Neviđane na Pašmanu može se povezati s antroponomom *Naevius* odnosno *Naevidius*,²⁹⁵⁵ dok D. Ivšić ime naselja izvodi iz lat. *Naevius* (odnosno *Nevius*).²⁹⁵⁶ Podrijetlo imena naselja Mrljane na Pašmanu veže se uz ime rimskog posjednika *Marinius* (*praedium Marinianum*)²⁹⁵⁷ odnosno može se dovesti u vezu s kognomenima i gentilicijima *Marinus*, *Marinius*, *Marinianus*.²⁹⁵⁸ Etimologija imena otoka i istoimenog mjesta Ugljana veže se uz latinski gentilicij *Gellius*,²⁹⁵⁹ kojem je dodan sufiks *-anus* kako bi se dobio predijalni toponim odnosno od gentilicija *Gellianus*.²⁹⁶⁰ Prema P. Skoku ime današnjeg naselja Lukoran na Ugljanu izvedeno je od rimskog antroponima *Lucarus* uz dodatak sufiksa *-anus*.²⁹⁶¹ Prema najnovijim istraživanjima D. Ivšić, navedeni antropom je karakterističan za srednji vijek te se tijekom srednjeg vijeka u nekoliko varijanti javlja u dalmatinskim obalnim gradovima.²⁹⁶² Predijalno je podrijetla, prema pojedinim autorima, i ime Prokljanskog jezera koje etimologiju vuče iz latinskog antroponima *Proculianum* (*Proculus*).²⁹⁶³

U novije vrijeme etimologija imena naselja Lamjana na otoku Ugljanu povezuje se s lat. *Albiniana* (lat. *albus* = bijel) koji se može povezati s toponimom s početka 14. stoljeća. Prema D. Ivšić ime naselja bi se moglo povezati s gentilicijem *Albinus* ili kognomenom *Albinianus* koji su evidentirani na području Dalmacije.²⁹⁶⁴ Uz navedene, na obalnom dijelu i otocima niz je toponima čija se etimologija može povezati s latinskim jezikom poput imena

²⁹⁵³ P. SKOK, 1950, 134; A. R. FILIPI, 1959, 297.

²⁹⁵⁴ Prema autorici u nedostatku drugog etimološkog rješenja, a na temelju pojavnosti gentilicija *Postimia*, *Postimia* i kognomena *Postimus* na području Dalmacije, ime naselja bi se eventualno moglo povezati s *Postumianum* kojem je nadodan sufiks *-ianus* odnosno od gentilicija *Postimius*, *Postumius* sa sufiksom *-anus* ili od kognomena *Postimianus* bez sufiksa. Više u: D. IVŠIĆ, 2015, 120, bilj. 33; 121.

²⁹⁵⁵ P. Skok ime naselja veže uz ostatke nekadašnjeg samostana. Više u: P. SKOK, 1950, 135; D. IVŠIĆ, 2015, 116, bilj. 33.

²⁹⁵⁶ D. IVŠIĆ, 2015, 116, bilj. 31.

²⁹⁵⁷ P. SKOK, 1950, 106.

²⁹⁵⁸ D. IVŠIĆ, 2015, 113. i dalje.

²⁹⁵⁹ P. SKOK, 1950, 104-105; D. IVŠIĆ, 2015, 124-125.

²⁹⁶⁰ D. IVŠIĆ, 2015, 125.

²⁹⁶¹ Više u: P. SKOK, 1950, 105.

²⁹⁶² D. IVŠIĆ, 2015, 112.-113.

²⁹⁶³ K. STOŠIĆ, 1941, 116.

²⁹⁶⁴ D. IVŠIĆ, 2015, 129. s popisom relevantne literature.

mjesta Žmana²⁹⁶⁵ i Brbinja²⁹⁶⁶ na Dugom otoku, otoka Žuta,²⁹⁶⁷ Oliba²⁹⁶⁸ i naselja Banj²⁹⁶⁹ na otoku Pašmanu. Iako se na temelju etimologije imena većine naselja mogu povezati s latinskim jezikom, ali i evidentiranim arheološkim ostacima iz rimskog razdoblja, iz povijesnih je izvora razvidno da se podatci o istima javljaju tek za vrijeme srednjeg vijeka²⁹⁷⁰ te se bez provođenja interdisciplinarnih istraživanja ne može raspravljati o kontinuitetu naseljenosti od rimskog razdoblja.

7. 4. Proces kristijanizacije

Pojava kršćanstva odnosno širenja kršćanskog nauka na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije dugo se vremena promatrala kroz prizmu Novog zavjeta prema kojem su već tijekom 1. stoljeća apostoli i njihovi učenici posjećivali pojedine dijelove provincije i širili Kristov nauk.²⁹⁷¹ No s današnjeg stajališta, navedeni se tekstovi ne mogu promatrati kao izravan dokaz o njihovu boravku na području Dalmacije iako je stanovništvo, kako Dalmacije tako i promatranog područja, zasigurno vrlo rano došlo u doticaj s kršćanstvom kao religijom putem trgovaca i brojnih doseljenika. Do značajnijeg razvoja kršćanstva u provinciji Dalmaciji najvjerojatnije dolazi tek u 3. stoljeću posredstvom misionara koji su svoje djelovanje iz provincijalnog središta Salone postupno širili na ostale dijelove provincije. Nakon Dioklecijanove administrativne reforme Carstva 297. godine, područje vjerske provincije najvjerojatnije se podudaralo s područjem administrativne provincije.²⁹⁷²

²⁹⁶⁵ P. Skok ime naselja veže uz pridjev latinskog podrijetla *medianus* u značenju srednji pri čemu je „di“ prešlo u „ž“ te je nastalo Mežan, Mžan koje je u uporabi od srednjeg vijeka. Više u: P. SKOK, 1950, 118; A. R. FILIPI, 1960, 165; D. IVŠIĆ, 2015, 132.

²⁹⁶⁶ Prema P. Skoku ime naselja potječe od lat. *verbena* u značenju grančica lovora, mirte, masline. Više u: P. SKOK, 1950, 118.

²⁹⁶⁷ Prema P. Skoku ime otoka potječe od lat. *junctus* u značenju privezan, blizak. P. SKOK, 1950, 127; A. R. FILIPI, 2003, 89, 94.

²⁹⁶⁸ Prema P. Skoku ime otoka potječe od lat. *alluvio, -onis, f.* u značenju nanos, naplavina koju su upotrebljavali rimski agrimensores za oznaku *...povećanja polja zbog naplavine ili naplava uopće...* što se povezuje s iskorištavanjem otoka u poljoprivredne svrhe tijekom rimskog razdoblja. Više u: P. SKOK, 1950, 79-80; A. R. FILIPI, 1960, 149.

²⁹⁶⁹ Prema P. Skoku ime otoka potječe od lat. *balneum, -us* u značenju kupalište. Više u: P. SKOK, 1950, 133-139.

²⁹⁷⁰ D. IVŠIĆ, 2015, 106. i dalje.

²⁹⁷¹ Prema *Poslanici Rimljanima* (15,19) apostol Pavao je kršćansku riječ proširio do granica Ilirika, odnosno prema *Drugoj poslanici Timoteju* (4,10) u njegovo ime je na području Dalmacije širi Tit. Više u: N. CAMBI, 1976, 239-240, 269, bilj. 5. i 7; 2002a, 208; P. VEŽIĆ, 2005, 9.

²⁹⁷² N. CAMBI, 1976, 240, 270, bilj. 10; 2002a, 208, bilj. 911.

Nakon progona kršćana i prvih kršćanskih mučenika za vrijeme cara Dioklecijana (284.-305.)²⁹⁷³ Milanskim ediktom iz 313. godine, za vrijeme cara Konstantina (306.-337.), kršćanstvo postaje ravnopravna religija s ostalim religijama odnosno 380. godine odlukom cara Teodozija državna religija što je pridonijelo jačoj afirmaciji i postupnom širenju kršćanstva.²⁹⁷⁴ Na temelju povijesnih izvora poznato je da je Salona kao glavni grad provincije ujedno bila glavno crkveno središte uz koju su tijekom 4. stoljeća biskupska središta Jader,²⁹⁷⁵ Naron i Epidaur. Vrlo važnu ulogu u širenju vjere imali su biskupi, a među njima i jadertinski koji, kako je vidljivo iz povijesnih izvora, već tijekom 4. stoljeća sudjeluju na crkvenim koncilima.²⁹⁷⁶ Tijekom 5. stoljeća najvjerojatnije dolazi do formiranja skardonitanske biskupije čiji se biskup *Constantinus episcopus ecclesiae scardonitanae* 530. godine spominje u aktima crkvenog sabora održanog u Saloni.²⁹⁷⁷ Tijekom 6. stoljeća na obalnom je području djelovalo 10 dijecezanskih središta od kojih su se na području južne Liburnije nalazila dva, Jader i Skardona.²⁹⁷⁸ Paralelno s jačanjem kršćanske vjere i formiranja prvih kršćanskih organizacija dolazi do gradnje prvih objekata koji su služili za okupljanje kršćanskih zajednica. U urbanim su središtima za potrebe okupljanja kršćana preuređivani dijelovi postojećih javnih objekata poput termi, taberni, amfiteatara odnosno u ageru dijelovi stambenih objekata unutar rustičnih vila.²⁹⁷⁹

U početku su, kako je navedeno, glavni nositelji širenja kršćanstva urbana središta unutar kojih se za potrebe okupljanja vjernika najvjerojatnije u prvoj polovici ili od sredine 4. stoljeća grade prvi starokršćanski kulturni objekti. Jezgru episkopalnog kompleksa (bazilike),²⁹⁸⁰ ujedno i prve kultne građevine, u Jaderu predstavlja oratorij (*domus ecclesiae/tabernae ecclesiae*) koji se gradi na dijelu foruma i nekadašnjih taberni smještenih

²⁹⁷³ Više o progonu kršćana i prvim salonitanskim mučenicima u: N. CAMBI, 2002a, 208-209. s popisom relevantne literature.; R. MATIJAŠIĆ, 2012, 52. s popisom relevantne literature.

²⁹⁷⁴ E. DYGVE, 1996, 33. i dalje; N. CAMBI, 1976, 240, bilj. 14; 2001, 10, bilj. 4; 2002a, 207, 209.

²⁹⁷⁵ Više o granicama jadertinske biskupije u: A. UGLEŠIĆ, 2002, 7. s popisom relevantne literature.

²⁹⁷⁶ Jadertinski biskup, čije ime nije poznato, 341. godine sudjeluje na crkvenom koncilu u Rimu dok biskup Feliks (*Felix episcopus Jadertinus*) sudjeluje na koncilu u Akvileji 381. godine. Više u: C. F. BIANCHI, 1877, 30; N. CAMBI, 2002a, 209; A. UGLEŠIĆ, 2002, 6; P. VEŽIĆ, 2005, 13, 29.

²⁹⁷⁷ Više o granicama skardonitanske biskupije u: N. CAMBI, 2001, 10; A. UGLEŠIĆ, 2006, 11. s popisom relevantne literature.

²⁹⁷⁸ N. CAMBI, 2002a, 209.

²⁹⁷⁹ N. CAMBI, 2002a, 217.

²⁹⁸⁰ Više o samom kompleksu u: N. CAMBI, 2002a, 224, Sl. 337; 225, Sl. 338. i 339; A. UGLEŠIĆ, 2002, 12-18, Sl. 2-7; 19, Sl. 8; P. VEŽIĆ, 2005, 33. i dalje s popisom relevantne literature i historijatom istraživanja.

sjeverno od foruma.²⁹⁸¹ Izuzev bazilike, u Jaderu se u starokršćanskom razdoblju podiže niz crkvi poput sv. Tome, sv. Petra Starog i Andrije, sv. Stjepana (Šime), sv. Marije Velike i sv. Platona.²⁹⁸² U isto se vrijeme izvan gradskih zidina na položaju Crkvina na gradskom predjelu Puntamika, unutar ostataka prethodne rimske ruralne arhitekture, podiže sakralni objekt²⁹⁸³ dok se na gradskom predjelu Relja podiže bazilika cemetarijalnog karaktera posvećena sv. Ivanu Krstitelju.²⁹⁸⁴

Većina stručnjaka smatra da je upravo izjednačavanje kršćanstva s ostalim religijama u prvoj polovici 4. stoljeća bio poticaj za širenja kršćanstva krajem 4. i početkom 5. stoljeća izvan urbanih središta na područje agera, čime dolazi do procesa kristijanizacije dalmatinske obale, otoka i zaleđa.²⁹⁸⁵ No do gradnje prvih starokršćanskih objekata u ruralnim sredinama najvjerojatnije dolazi nakon potpune afirmacije kršćanstva u urbanim sredinama, odnosno tijekom 5. stoljeća.²⁹⁸⁶ Slično kao i u ostalim ruralnim dijelova nekadašnje provincije Dalmacije, na području južne Liburnije se tijekom starokršćanskog razdoblja grade sakralni objekti različitih tlocrta, od onih najjednostavnijih do složenih poput dvojnih bazilika (*basilicae geminatae*) u Srimi²⁹⁸⁷ i na položaju Glavčine u Podvršju.²⁹⁸⁸

Na promatranom području na nekoliko su lokaliteta tijekom arheoloških istraživanja evidentirani ostatci prostorija pravokutna tlocrta s apsidalnim dodatcima koji su interpretirani kao oratoriji ili privatna kućna svetišta. Svi su objekti podignuti u sklopu prethodne rimske ruralne arhitekture i prethode kasnijim starokršćanskim sakralnim objektima složenijeg tlocrta koji se podižu bilo u okviru navedenih prostorija ili u njihovoj neposrednoj blizini. Slijedom navedenog, ostatci oratorija pretpostavljaju se na položaju crkve sv. Jandre/Andrije u Zatonu, sv. Jakova u Vrsima, položaju Glavčine u Podvršju, Crkvini u Galovcu i Ivinju u Tisnom. Prvi lokalitet na kojem se prepoznaju ostatci oratorija smjestio se oko 15 m sjeverno

²⁹⁸¹ Unutarnje dimenzije oratorija iznose 17×11 m s apsidalnim završetkom na jugoistoku. Više o osnovnim karakteristikama oratorija u: P. VEŽIĆ, 1986, 161-165; 1988, 165. i dalje s popisom relevantne literature i historijatom istraživanja; 1993, 38-42; 2005, 17. i dalje; N. CAMBI, 2002a, 218, Sl. 325; 219; A. UGLEŠIĆ, 2002, 12, 14, Sl. 4.

²⁹⁸² A. UGLEŠIĆ, 2002, 18. i dalje s popisom relevantne literature; P. VEŽIĆ, 2005, 56. i dalje s popisom relevantne literature.

²⁹⁸³ B. MIGOTTI, 1991, 19, kat. br. 13; A. UGLEŠIĆ, 2002, 31, Sl. 22.

²⁹⁸⁴ Više u: P. VEŽIĆ, 1997, 275. i dalje; 2005, 75. i dalje; N. CAMBI, 2002a, 230, Sl. 354; A. UGLEŠIĆ, 2002, 29, Sl. 20.

²⁹⁸⁵ N. CAMBI, 2002a, 223.

²⁹⁸⁶ Prema N. Cambiju nerijetko je teško odrediti razliku između sakralnih objekata složenijeg tlocrta podignutih tijekom 5. stoljeća od onih kasnijih iz 6. stoljeća. Više u: N. CAMBI, 2002a, 231-232.

²⁹⁸⁷ Z. GUNJAČA, 1971, 83-84; 1978a, 626-629; 2005, 7. i dalje; N. CAMBI, 2005, 55. i dalje; A. UGLEŠIĆ, 2006, 27. i dalje.

²⁹⁸⁸ A. UGLEŠIĆ, 2002, 45.-50; 2004; 2004a; 2006, 301-304; 2009a, 139-148; 2017, 116. i dalje; 2017a, 653.

od ostataka rimske ruralne arhitekture i starokršćanske crkve sv. Jandre/sv. Andrije u Zatonu (KA 98). Na lokalitetu su djelomično istraženi ostatci objekta pravokutnog tlocrta s apsidom na istoku koji je tijekom istraživanja označen kao „Objekt B“. Zidovi objekta, rađeni od većeg nepravilno priklesanog kamena utopljenog u hidrauličnu žbuku, u vrijeme istraživanja bili su sačuvani do visine od 30-tak centimetara. Objekt je podignut u okviru prethodne rimske ruralne arhitekture datirane u kasnu antiku te je prema A. Uglešiću i Lj. Čerini najvjerojatnije tijekom 4.²⁹⁸⁹ ili 5. stoljeća adaptiran u oratorij.²⁹⁹⁰ U neposrednoj blizini pretpostavljenog oratorija tijekom 6. stoljeća podiže se sakralni objekt romboidna tlocrta s tri polukružne apside na istoku.²⁹⁹¹ Uz određene preinake crkva je korištena do druge polovice 16. stoljeća kada je porušena zajedno s obližnjim naseljem. U navedenom razdoblju dolazi do prenamjene crkve iz sakralne u obrambenu funkciju tijekom koje je središnja apside, unutar sustava obrane šireg ninskog područja od provale Turaka, pretvorena u utvrdu/osmatračnicu.²⁹⁹² Ostatci starokršćanskog objekta interpretiranog kao oratorij prepoznati su unutar ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju crkve sv. Jakova u Vrsima (KA 120). Na lokalitetu su tijekom istraživanja evidentirani ostatci dvije pravokutne prostorije s apsidalnim završecima. Prema Š. Batoviću jedna od istraženih prostorija je tijekom starokršćanskog razdoblja adaptirana u sakralni objekt na način da su uz apsidu nadograđeni kontrafori. Ostatci druge prostorije s apsidalnim završetkom, dimenzija 7,40×6 m,²⁹⁹³ vidljivi su istočno od današnje crkve (Sl. 62.). Uz građevne dodatke, starokršćanskom razdoblju pripada ulomak pluteja pronađenog unutar navedene prostorije, kameni ulomak s ukrasom križa upotrebljen kao prag jednog od prozora na crkvi²⁹⁹⁴ i grobovi iz kasne antike datirani u 5. ili 6. stoljeće.²⁹⁹⁵ Uz grobove datirane u razdoblje kasne antike, na lokalitetu je istražena nekropola s ukupno 124 groba unutar koje je evidentiran kontinuitet sahranjivanja do 17. stoljeća.²⁹⁹⁶ Tijekom istraživanja evidentirano je ukupno 49 ukopa položenih direktno

²⁹⁸⁹ Š. BATOVIĆ, 1985a, 36; A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 90-91, Slika 1; 94, T. II. 1. i 2.

²⁹⁹⁰ A. UGLEŠIĆ, 2002, 35.

²⁹⁹¹ Više o osnovnim karakteristikama starokršćanske crkve i kasnijim adaptacijama u: A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 91, Sl. 1; 92-93, Sl. 2; T. IV, 2-4; A. UGLEŠIĆ, 2002, 34, Sl. 26; 35.

²⁹⁹² A. UGLEŠIĆ – LJ. ČERINA, 1998, 95; A. UGLEŠIĆ, 2002, 36.

²⁹⁹³ Kako je vidljivo iz objavljenih fotografija s istraživanja, zidovi prostorije su naknadno djelomično negirani gradnjom zidanih grobnica.; Š. BATOVIĆ, 1981, 88, T. LXII, Sl. 1, 2; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 227, T. VIII, Sl. 1; A. UGLEŠIĆ, 2002, 44, bilj. 84.

²⁹⁹⁴ B. MIGOTTI, 1991, 15, kat. br. 1, T. XXX, 3; A. UGLEŠIĆ, 2002, 43, Sl. 32.

²⁹⁹⁵ Š. BATOVIĆ, 1981, 88, T. LXII, Sl. 1, 2; I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 227, T. VIII, Sl. 1; A. UGLEŠIĆ, 2002, 44, Sl. 33.

²⁹⁹⁶ Grobovi su poredani vrlo gusto, u tri do četiri sloja. Najveći broj ukopa datira se u razdoblje od 13. do 17. stoljeća. Više u: Š. BATOVIĆ, 1974a, 280-281; 1981, 88-89.

u zemlju bez grobne arhitekture, 12 zidanih grobova s uporabom žbuke, 53 ukopa ograđenih kamenjem bez uporabe žbuke, s tim da su pojedini pokojnici najvjerojatnije bili sahranjeni unutar drvenih raka.²⁹⁹⁷ Iz povijesnih je izvora poznato da je crkva sv. Jakova pripadala srednjovjekovnom selu Zloušane. Najvjerojatnije je porušena početkom 17. stoljeća za vrijeme turskih provala kada dolazi do napuštanja sela.²⁹⁹⁸

U jugoistočnom dijelu nekadašnjeg hrama posvećenog sirijskim bogovima na arheološkom lokalitetu Glavčine u Podvršju (KA 130) tijekom starokršćanskog razdoblja podiže se objekt pravokutna tlocrta s apsidalnim dodatkom na istoku koji je interpretiran kao oratorij (Sl. 68.). Unutarnje dimenzije objekta iznose 5,4×3,5 metra. Na temelju nalaza ulomaka keramike gradnja objekta je datirana u prvu polovicu 5. stoljeća.²⁹⁹⁹ Pretpostavlja se da je u funkciji starokršćanskog objekta najvjerojatnije bila i prostorija čiji su ostatci djelomično evidentirani južno od oratorija.³⁰⁰⁰ U sljedećoj fazi izgradnje nad oratorijem se podiže južna crkva³⁰⁰¹ čija se izgradnja datira u sredinu ili drugu polovicu 5. stoljeća. Tijekom Justinijanova razdoblja, od 530 do 560. godine, uz južnu se crkvu podiže sjeverna, dimenzija 13,8 ×7,8 metara.³⁰⁰² Prema raspoloživim arheološkim podacima crkve su stradale u požaru najvjerojatnije tijekom provala Slavena u prvoj polovici 7. stoljeća.³⁰⁰³ Ista funkcija pretpostavlja se i za ostatke objekta pravokutnog tlocrta s apsidom na istoku, evidentiranog oko 10 m sjeverozapadno od ostataka starokršćanske crkve na položaju Crkvina u Galovcu (KA 34), koji ujedno predstavlja i najstariji horizont na lokalitetu. Vanjske dimenzije objekta iznose 11×10 m. U literaturi se javljaju različite interpretacije istraženih ostataka od poganskog kultnog objekta iz rimskog razdoblja, preko oratorija datiranog u 5. stoljeće³⁰⁰⁴ do memorije/mauzoleja.³⁰⁰⁵ U blizini navedenog objekta, oko 10 m sjeveroistočno, tijekom 6. stoljeća podiže se starokršćanska jednobrodna crkva tzv. složenog

²⁹⁹⁷ Š. BATOVIĆ, 1981, 88.

²⁹⁹⁸ I. BATOVIĆ – Š. BATOVIĆ, 1993, 223, 224.

²⁹⁹⁹ Unutar objekta pronađena je manja količina ulomaka keramike datirane u 4. i 5. stoljeće. Više u: A. UGLEŠIĆ – K. GUSAR, 2013, 625; A. UGLEŠIĆ, 2017, 116-117; 2017a, 659.

³⁰⁰⁰ Zidovi objekta sačuvani su u temeljnoj stopi. Više u: A. UGLEŠIĆ – K. GUSAR, 2013, 625; A. UGLEŠIĆ, 2017, 114, Sl. 2; 116, 2017a, 656, Fig. 3-4.

³⁰⁰¹ Dimenzije crkve iznose 13,30×6,70 metara. Više o izgledu južne crkve i krstionice u: A. UGLEŠIĆ, 2017, 117, Sl. 6. i dalje; 2017a, 656-657, Fig. 3, 6-8.

³⁰⁰² A. UGLEŠIĆ, 2002, 49; 2009a, 144; 2017, 118, Sl. 8. i dalje; 123; 2017a, 656-658, Fig. 6-8; 659. i dalje.

³⁰⁰³ A. UGLEŠIĆ, 2009a, 146; 2017, 123; 2017a, 664; A. UGLEŠIĆ – K. GUSAR, 2013, 625.

³⁰⁰⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1997, 310. i dalje; 1998, 74; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57-58, Sl. 45.

³⁰⁰⁵ Z. SERVENTI, 2014, 343. i dalje.

tipa³⁰⁰⁶ koja je s kasnijim nadogradnjama bila u uporabi do ratova s Turcima, kada je porušena.³⁰⁰⁷

Prema interpretaciji istraženih ostataka koju donosi A. Uglešić, jedinstven primjer na promatranom području predstavljaju ostatci pravokutne prostorije s apsidom podignute tijekom kasne antike u zapadnom dijelu rimske ruralne arhitekture na položaju Ivinj u Tisnom (KA 257). Naime, prema autoru unutar rimske ruralne arhitekture, najvjerojatnije već krajem 4. ili u prvoj polovici 5. stoljeća, dolazi do prenamjene postojećih prostorija i gradnje prvog sakralnog objekta pri čemu se u prvoj fazi izgradnje podiže oratorij (*domus ecclesiae*) izduženog pravokutnog tlocrta. U središnjem dijelu objekta nalazio se oltar (*mensa*), dimenzija 2,6×1,8 m, zidan od kamena.³⁰⁰⁸ U mlađoj fazi izgradnje, najvjerojatnije sredinom ili u drugoj polovici 5. stoljeća, oratorij se pretvara u starokršćansku crkvu s krstionicom ukupnih dimenzija 26,3 i širine 10,6 metara.³⁰⁰⁹ S druge pak strane, M. Zorić u opisu istraženih ostataka sakralne arhitekture ne prepoznaje ostatke oratorija, već navodi polukružnu klupu za svećenike koja se nalazila neposredno uz stražnji perimetralni zid objekta iz rimskog razdoblja. Autorica nadalje navodi da se uz baziliku, izvan perimetara rimske ruralne arhitekture, krajem 5. stoljeća podiže krstionica dok se nad bazenom kupališnog kompleksa u jugozapadnom dijelu objekta podiže jednobrodni objekt s peterokutnom apsidom koji je najvjerojatnije imao funkciju memorije/mauzoleja.³⁰¹⁰ Tijekom 12. stoljeća u sjeveroistočnom dijelu nekadašnjeg objekta iz rimskog razdoblja podiže se romanička crkva sv. Martina.³⁰¹¹ Izuzev grobova datiranih u kasnu antiku, na lokalitetu je istražena nekropola s ukupno 486 srednjovjekovnih grobova.³⁰¹²

Prema P. Vežiću u okviru prethodne rimske ruralne arhitekture na položaju crkve Vela Gospa na otočiću Ošljaku (KA 50) tijekom starokršćanskog razdoblja podiže se manji oratorij.³⁰¹³ Riječ je o jednobrodnoj longitudinalnoj građevini, ukupne dužine 7,80 m i širine

³⁰⁰⁶ J. BELOŠEVIĆ, 1998, 75-77, 81, 89, Sl. I, II; 100, T. II, 1; A. UGLEŠIĆ, 2002, 58, Sl. 45. i dalje; I. BORZIĆ et al., 2013, 40-41.

³⁰⁰⁷ A. UGLEŠIĆ, 2002, 61.

³⁰⁰⁸ A. UGLEŠIĆ, 2006, 23, Sl. 11; 24, Sl. 13.

³⁰⁰⁹ Više o razvojnim fazama starokršćanske crkve u: A. UGLEŠIĆ, 2006, 24-26, Sl. 13-13a.

³⁰¹⁰ M. ZORIĆ, 2006, 318; 2006a, 330; A. KURILIĆ, 2010a, 48.

³⁰¹¹ M. ZORIĆ, 2006a, 330; A. KURILIĆ, 2010a, 48.

³⁰¹² M. ZORIĆ, 2006, 139; 2006a, 330-331.

³⁰¹³ P. VEŽIĆ, 1992, 319.

lađe od 4,60 m, s apsidom dubine 2,30 metara.³⁰¹⁴ Tijekom kasnijih razdoblja sakralni objekt je u više navrata dograđivan.³⁰¹⁵ Ostali autori koji se bave proučavanjem starokršćanske sakralne arhitekture u navedenim ostacima ne prepoznaju ostatke oratorija.³⁰¹⁶

Iako se, kako je vidljivo, na nekoliko lokaliteta pretpostavljaju ostatci starokršćanskih oratorija njihova interpretacija je, u nedostatku pokretnog arheološkog materijala i detaljnijih opisa, upitna te bi za većinu bilo potrebno provesti revizijska arheološka istraživanja tijekom kojih bi se, uz interdisciplinarnan pristup, veća pozornost posvetila odnosu među pojedinim fazama izgradnje objekata kao i analizi prikupljene arheološke građe. Dodatan problem pri interpretaciji prostorija s apsidalnim završetkom predstavlja činjenica da su tijekom kasne antike unutar stambenih objekata apsidalni dodatci karakteristični za triklinije i dvorane za primanja,³⁰¹⁷ nerijetko vrlo raskošno ukrašene,³⁰¹⁸ zbog čega se interpretacija prostorija s apsidalnim završetcima kao jezgrom prvih starokršćanskih objekata, kako u urbanim³⁰¹⁹ tako i u ruralnim sredinama, sve više napušta. Također, vrlo je upitno da li se oratoriji podižu u vrijeme intenzivnog korištenja rimske ruralne arhitekture, kako je prema A. Uglešiću slučaj na položajima Glavčine u Podvršju³⁰²⁰ i Ivinj u Tisnom,³⁰²¹ ili su podignuti neposredno nakon njihova napuštanja.

Uz pretpostavljene ostatke oratorija (*domus ecclesiae*), na većem broju lokaliteta ostatci sakralnih objekata iz starokršćanskog razdoblja izgrađeni su bilo nad³⁰²² ili u neposrednoj blizini³⁰²³ ostataka rimske ruralne arhitekture dok se njihovo postojanje, na temelju toponima poput Crkvina u polju Čuh u blizini Male Proverse (KA 81) na Dugom otoku, na položajima Dolina u Orliču (KA 225) i Lukačuša u Otresu (KA 230) odnosno

³⁰¹⁴ M. DOMIJAN – I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, 1990, 298; B. MIGOTTI, 1991, 65, kat. br. 142, T. III, 4; P. VEŽIĆ, 1992, 319, Sl. 9; 320-322; 2005, 108. s tlocrtom; A. UGLEŠIĆ, 2002, 93, Sl. 79, 94.

³⁰¹⁵ P. VEŽIĆ, 1992, 320. i dalje; 2005, 109.

³⁰¹⁶ A. UGLEŠIĆ, 2002, 93.

³⁰¹⁷ G. CUSCITO, 2011, 306, bilj. 18; G. VOLPE, 2011, 508. i dalje; 2011a, 366-368.

³⁰¹⁸ G. VOLPE, 2011, 508. i dalje.

³⁰¹⁹ G. CUSCITO, 2011, 313. i dalje.

³⁰²⁰ A. UGLEŠIĆ, 2002, 49; 2006a, 304.

³⁰²¹ A. UGLEŠIĆ, 2006, 24.

³⁰²² Do izgradnje sakralnih objekata nad ostacima prethodne arhitekture iz rimskog razdoblja tijekom starokršćanskog razdoblja dolazi na sljedećim lokalitetima: Puntamika – sv. Stošija (KA 1), Posedarje – Velika Gospa (KA 33), Žman – sv. Ivan Krstitelj (KA 79), Sali – Gruh (KA 80), Kornat – Gospa od Tarca (KA 83), Olib – uvala Banjve (KA 93), Polača – Bičina (KA 157), Biljane Donje – Begovača (KA 181), Korlat – sv. Jerolim (KA 184), Korlat – sv. Nediljica (KA 186) i Lepuri – sv. Martin (KA 211).

³⁰²³ Ostatci starokršćanskih sakralnih objekata evidentirani su u blizini sljedećih lokaliteta: Veli Rat – Mirice/Grusi (KA 72), otok Zverinac – Ripišće/Garška crkva (KA 82), Biograd na Moru – sv. Hadrijan (KA 136) u blizini položaja Bošana, Pakošane – Crkvina (KA 147), Žažvić – Crkvina (KA 231) i Bilice – Dedića punta (KA 249).

prikupljenih ulomaka crkvenog namještaja na lokalitetima Dračevac Zadarski – Pudarica (KA 12), Ninski Stanovi – Zidine (KA 117) i Kašić – Dražica/Pudarica (KA 173), pretpostavljaju.

Zasigurno najbolji primjer kristijanizacije na promatranom području predstavlja lokalitet Muline u Ugljanu (KA 16) gdje se, u sklopu rimske ruralne arhitekture, u drugoj polovici 4. stoljeća podiže memorija križne osnove.³⁰²⁴ Uz memoriju se tijekom 5. stoljeća podižu bazilika s tri lađe³⁰²⁵ i mauzolej,³⁰²⁶ koji su opisani u prethodnim poglavljima.

Sagledavajući cjelokupnu sliku istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture na promatranom području može se zaključiti da je na temelju dostupnih podataka otvoren niz pitanja vezanih za intenzitet promjena kojima je područje istočne jadranske obale bilo podvrgnuto tijekom kasne antike. Još su veće nepoznanice vezane za kontinuitet naseljavanja istraženih lokaliteta tijekom ranog srednjeg vijeka, posebno razdoblja nakon neposrednog doseljavanja Slavena.

³⁰²⁴ B. MIGOTTI, 1991, 62, kat. br. 135, b, T. VI. 2; A. UGLEŠIĆ, 2002, 87-89, Sl. 72. i 73.

³⁰²⁵ M. SUIĆ, 1960a, 231-232; 1981, 338; A. UGLEŠIĆ, 2002, 89, Sl. 75, 90.

³⁰²⁶ M. SUIĆ, 1960a, 237-247.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Afirmacijom istočne jadranske obale u Rimsko Carstvo područje južne Liburnije u vrlo je kratkom vremenskom periodu prihvatilo tekovine rimske civilizacije od organizacije teritorija, gradnje prometnica, osnaživanja trgovine do religijskih vjerovanja. Prvi korak koji je trebalo poduzeti za nesmetano upravljanje osvojenim područjem nakon pacifikacije teritorija bila je njegova organizacija u upravno – pravnom pogledu. Kolonija Jader i municipalna središta (*Aenona, Pasini, Blandona, Nedinum, Asseria, Alveria, Corinium, Ansium, Argyruntum, Sidrona, Hadra, Burnum, Varvaria, Scardona, Colentum*) svojim prostornim razmještajem tj. smještajem na dominantnim položajima uz morsku obalu (*Jader, Colentum*) ili u njenom neposrednom zaleđu (*Scardona*), odnosno na istaknutim uzvišenjima na sjecištu važnih kopnenih komunikacija koje su povezivale obalni dio s kopnenom unutrašnjošću (*Asseria, Burnum, Varvaria, Sidrona, Ansium*) omogućavale su nesmetan protok ljudi i robe, ali i nesmetano upravljanje cjelokupnim osvojenim teritorijem. S vremenom navedena naselja izrastaju u vodeća prometna i trgovačka središta što se posebno odnosi na Jader, Enonu, Skardonu, Nedinum i Aseriju. Kako je vidljivo iz sačuvane natpisne građe teritorijalno uređenje na području južne Liburnije, koje je podrazumijevalo i rješavanje razgraničenja među zajednicama, najvjerojatnije je bilo dovršeno neposredno nakon uspostave rimske vlasti, za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele (14.-20. godine).³⁰²⁷ No do manjih sporova i obnova razgraničenja među zajednicama dolazilo je i u kasnijim desetljećima, za vrijeme namjesništva L. Volusija Saturnina (29.-40. godina) i Aula Ducenija Gemina (63.-67. godine), iz čega proizlazi da je proces teritorijalne organizacije u potpunosti završen u drugoj polovici 1. stoljeća. Iz sačuvane natpisne građe razvidno je da je do najvećeg broja sporova dolazilo u razgraničenju između Nedita i Korinjana, Korinjana i Aserijata, Aserijata i Sidrina odnosno Aserijata i Alverita. Organizacija teritorija bila je ključna i radi dodjele zemljišta novopridošlom stanovništvu. U pravilu je državno zemljište dodjeljivano posjednicima iz Italije, veteranima, kolonima odnosno pripadnicima aristokratskog zemljoposjedničkog sloja³⁰²⁸ koji unutar agera podižu rustične vile koje postaju centri gospodarskih aktivnosti na promatranom području.

³⁰²⁷ S. ČAČE, 2006, 77.

³⁰²⁸ M. SUIĆ, 2003, 99.

Proces romanizacije i urbanizacije istočne jadranske obale ogleda se i u tehnikama izgradnje i unutarnjem uređenju objekata neovisno je li riječ o privatnim, javnim ili objektima sakralnog karaktera od kojih nisu odudarali ni objekti podizani na promatranom području. Zbog povećanog priljeva novopridošlog stanovništva odnosno intenzivne graditeljske aktivnosti jedna od najvažnijih gospodarskih grana tijekom ranog Carstva je kamenoklesarstvo. Iako je navedena gospodarska grana bila razvijena i u Republikanskom razdoblju,³⁰²⁹ do punog procvata klesarstva dolazi nakon potpune afirmacije istočne jadranske obale u sastav Rimskog Carstva tijekom 1. stoljeća o čemu svjedoče ostatci kako arhitekture tako i brojnih spomenika (nadgrobni i zavjetni natpisi, kipovi i dr.). S obzirom na prirodnu osnovu i veći broj lokalnih kamenoloma na početku su se pojedini tipovi spomenika, posebno sepulkralni, proizvodili od domaćeg vapnenca u lokalnim radionicama u unutrašnjosti dok su se luksuzniji spomenici od mramora, poput skulptura, izrađivali u većim središtima na obali.³⁰³⁰ Krajem 1. stoljeća proizvodnja lokalnih radionica u punom je zamahu,³⁰³¹ a posebno se manifestira u vrijeme careva Trajana i Hadrijana kada se u okviru radionica proizvode nadgrobni spomenici te različiti tipovi javnih i privatnih portreta.³⁰³² Jedno od važnijih radioničkih centara na području južne Liburnije unutar kojeg su se proizvodili različiti tipovi spomenika, od monumentalnih dijelova javnih građevina do nadgrobničkih spomenika, bilo je smješteno u vojnom logoru u Burnumu.³⁰³³ Uz Burnum, važna radionička središta su Jader i Aserija.³⁰³⁴ Dio kamena potrebnog kako za izgradnju objekata javnog i privatnog karaktera tako i za različite javne i privatne spomenike u većoj je mjeri dopreman iz lokalnih kamenoloma u unutrašnjosti kopnenog zaleđa, ali i s otoka kako svjedoče njihovi ostatci evidentirani na otočiću Babcu,³⁰³⁵ otocima Šilo, Aba, Smokvenjak,³⁰³⁶ Levrnake³⁰³⁷ i Lavdara.³⁰³⁸ Uz navedene, ostatci kamenoloma iz rimskog

³⁰²⁹ O intenzivnoj graditeljskoj aktivnosti svjedoče megalitski bedemi pojedinih centara poput Aserije, Nadina i Varvarije. Više u: N. CAMBI, 2005, 7-11.

³⁰³⁰ Većina se spomenika, posebno javnog karaktera, u zadnjim desetljećima 1. stoljeća pr. Krista te prvim desetljećima 1. stoljeća n. Krista uvozila iz tada renomiranih centara antičkog svijeta, prvenstveno iz Atene. U početku je najveće produkcijsko središte bila Salona. Više u: N. CAMBI, 1987, 45-60; 2005, 10; 2013, 22.

³⁰³¹ N. CAMBI, 1987, 51.

³⁰³² Više u: N. CAMBI, 1987, 51, 54.

³⁰³³ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 107. i dalje; N. CAMBI, 2005a, 26. i dalje; 2007, 23-39; 2013, 17. i dalje; D. MARŠIĆ, 2007, 225.

³⁰³⁴ Među brojnim spomenicima unutar navedenih radionica proizvodio se poseban tip nadgrobničkog spomenika, tzv. liburnski cipusi. Više u: D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1960, 107; M. SUIĆ, 1952, 60-97; I. FADIĆ, 1991, 209-299; 1992, 169-211; 1992a, 83-108; 2006, 73-104; N. CAMBI, 2013, 26-27.

³⁰³⁵ A. R. FILIPI, 1959, 294, bilj. 74; D. DEKOVIĆ, 2004, 85.

³⁰³⁶ Z. BRUSIĆ, 1974, 68.

razdoblja pretpostavljaju se na otoku Žutu³⁰³⁹ i Sestrunju.³⁰⁴⁰

Za potrebe intenzivne građevinske aktivnosti, uz građevinski kamen potreban za izgradnju privatnih i javnih objekata kao i cesta, jedna od važnijih grana gospodarstva bila je proizvodnja građevinske opeke koja je podrazumijevala produkciju krovnih opeka, kupa kanalice, spika, suspenzura i ostalog građevinskog materijala. I dok se dio navedenog materijala u početku u većim količinama uvezio, o čemu svjedoče ulomci krovnih opeka s pečatima proizašlim iz različitih radionica od kojih su na promatranom području najzastupljenije proizašle iz radionica *Pansiana* i *Solonas*, tijekom 1. stoljeća dolazi do organizacije prvih lokalnih radionica. Jedna od vjerojatno najvećih opekarskih radionica nalazila se u blizini vojnog logora Burnuma gdje su na položaju Rivine u selu Smrdelji evidentirani ostatci većeg broja peći.³⁰⁴¹ Navedena radionica proizvodila je krovne opeke s pečatima radionica XI. legije³⁰⁴² i III. legije *Flavie Felix*.³⁰⁴³ U recentnom razdoblju na promatranom području su na položaju Tri bunara u Vodicama (KA 248) istraženi ostatci keramičarske peći unutar koje su se proizvodile krovne opeke i keramičke posude lošije kvalitete izrade unutar kojih nije evidentiran pečat radionice.³⁰⁴⁴ Ostatci drugog radioničkog centra, unutar kojeg se proizvodilo različito keramičko posuđe, amfore i građevinska keramika (krovne opeke i imbreksi), evidentirano je u uvali Plemići u Rtini (KA 132). Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetu izvjesno je da su se unutar navedene radionice proizvodile krovne opeke radionica *M[VTTIENI]*³⁰⁴⁵ i *EX OF L TETTI DE[SEDES]*,³⁰⁴⁶ što bi značilo da je radionica u određenom trenutku promijenila vlasnika. Ostatci radionice unutar koje se proizvodila građevinska opeka pretpostavljaju se na položaju Vrilo (KA 115)

³⁰³⁷ S. KULUŠIĆ, 2006, 71, Sl. 63.

³⁰³⁸ Z. BRUSIĆ, 1974, 67; D. VRSALOVIĆ, 2011, 95.

³⁰³⁹ A. R. FILIPI, 2003, 112.

³⁰⁴⁰ A. R. FILIPI, 1960, 138.

³⁰⁴¹ Ostatci peći evidentirani su krajem 1895. godine, no na lokalitetu do danas nisu provedena sustavna arheološka istraživanja. U literaturi se javljaju različiti podatci o broju pronađenih peći, četiri (L. MARUN, 1998, 62, 70, 117.) odnosno tri (K. PATSCH, 1899, 491, 510.).

³⁰⁴² K. PATSCH, 1899, 489, br. 6, sl. 5. i 6; 489-490, br. 7, sl. 7.

³⁰⁴³ K. PATSCH, 1899, 490-491, br. 8, sl. 8; 491, br. 9, sl. 9.

³⁰⁴⁴ T. BRAJKOVIĆ, 2009a, 521-522; 2010, 567; 2011, 97-98, 100; 2011a, 625-626.

³⁰⁴⁵ I. BORZIĆ et al., 2013, 52; M. ILKIĆ – M. PARICA, 2013, 639. s fotografijom ulomka krovne opeke; M. ILKIĆ, 2017, 103, Sl. 7, 1; 105, 109, T. I; 110, T. II; 111, T. III.

³⁰⁴⁶ M. ILKIĆ, 2017, 105, Slika 10; 106, bilj. 5.

u Privlaci³⁰⁴⁷ odnosno ostatci peći za izradu keramike na krajnjem jugoistočnom dijelu promatranog područja, u uvali Vrnaža (KA 251).³⁰⁴⁸ No tek nakon poduzimanja sustavnih arheoloških istraživanja moći će se raspravljati kako o veličini i vlasniku pojedinog radioničkog centra tako i predmetima koji su se proizvodili unutar pojedine radionice.

Sastavni dio navedene graditeljske aktivnosti je izgradnja rustičnih vila koje se, kako je navedeno, podižu unutar agera teritorijalnih zajednica. Na temelju prikupljenih podataka na području južne Liburnije do danas je djelomično istraženo ili evidentirano 260 lokaliteta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture (Karta 1.). Iz razmještaja lokaliteta razvidna je prostorna disperzija rasprostranjenosti. Na pojedinim dijelovima teritorija poput užeg područja limitiranog agera kolonije Jader (KA 1 – KA 15), sjeveroistočne obale otoka Pašmana (KA 53 – KA 69), užeg agera Enone (KA 98 – KA 128), teritorija Blandone (KA 133 – KA 169) i teritorija Aserije (KA 188 – KA 205) grupiran je veći broj lokaliteta. S druge pak strane u kopnenom zaleđu, unutar kojeg se tijekom rimskog razdoblja razvio veći broj municipalnih središta (*Ansiom, Sidrona, Hadra*, teritorij nepoznate zajednice na području Bilišana (?)) koje obuhvaćaju područje današnje Bukovice, evidentirana su svega tri položaja sa karakteristikama rimske ruralne arhitekture od kojih dva na teritoriju zajednice sa središtem na Cvijinoj gradini u Kruševu (KA 219 i KA 220) i jedan na teritoriju nepoznate zajednice u Bilišanima (KA 223). Svega dva lokaliteta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture evidentirana su u podvelebitskom dijelu promatranog područja na teritoriju Argiruntuma (KA 221 i KA 222). Mali broj lokaliteta rimske ruralne arhitekture u unutrašnjosti južne Liburnije u prvom je redu odraz prirodne osnove, odnosno nedostatka većih plodnih obradivih površina, zbog čega je stanovništvo od najranijih povijesnih razdoblja bilo orijentirano na uzgoj stoke sitnog zuba, a stočarstvo pretpostavlja velike površine zemlje za ispašu i malo čvrsto građene infrastrukture. O važnosti uzgoja stoke neposredno svjedoče i antički pisani izvori koji donose podatak o proizvodnji nadaleko poznatih liburnskih suknenih ogrtača³⁰⁴⁹ koji su se proizvodili od vune.

Prirodna osnova imala je uvijek veliku ulogu u razmještaju lokaliteta što se može vidjeti i na primjeru teritorijalne zajednice Nedita. Na temelju razmještaja lokaliteta razvidno je da su ruralni posjedi podignuti uz rubove danas plodnih polja i u blizini stalnih izvora

³⁰⁴⁷ Više u: M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 446-447, bilj. 1430. i 1431.

³⁰⁴⁸ K. STOŠIĆ, 1941, 34.

³⁰⁴⁹ S. ČAČE, 2007, 56, bilj. 27; 57, 60.

vode u zapadnom, sjeverozapadnom, sjevernom i sjeveroistočnom dijelu teritorija dok je u neposrednoj blizini središnjeg naselja evidentiran samo jedan lokalitet, Trnovac/Lužine (KA 174). Takav raspored, uz rubove plodnih polja smještenih sjeverno i Nadinskog blata smještenog južno od naselja, je razumljiv s obzirom na činjenicu da je većina danas plodnih polja poput Vranskog, Polačkog, Nadinskog i Bokanjačkog do melioracijskih radova poduzetih krajem 19. i sredinom 20. stoljeća bila stalno plavljena. Nadinsko i Polačko polje su, u geomorfološkom pogledu, izvorno bila izrazito zatvorena kraška polja s velikom količinom tla deluvijalno – aluvijalnog podrijetla bogata glinom te samim time teško propusna i nepogodna za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju.³⁰⁵⁰ Do melioracijskih radova poduzetih u razdoblju od 1945. do 1952. godine višak vode iz navedenih polja odvodnjavao se putem brojnih ponora prema izvorima u Vranskom polju i jezeru. Gradnjom većeg broja odvodnih kanala i tunela omogućeno je otjecanje viška vode čime su stvoreni preduvjeti za intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju. Ukupna površina Polačkog polja iznosi 181 ha,³⁰⁵¹ a Vranskog 660 ha.³⁰⁵² Upravo su možda problemi s odvodnjavanjem i zaštitom postojećih poljoprivrednih površina prisilili Nedite na širenje teritorija prema sjeveroistoku kako bi stoci sitnog zuba osigurali dovoljne pašnjačke površine. Na temelju dosadašnjih spoznaja o lokalitetima razvidno je da se najveća aktivnost unutar teritorija zajednice odvijala na području današnjeg naselja Biljane Donje unutar kojeg su na tri položaja evidentirani ostatci arhitekture s karakteristikama rimske ruralne arhitekture (KA 179 – KA 181) od kojih se, na temelju impozantnih ostataka arhitekture, izdvaja lokalitet Begovača (KA 181).

Usprkos relativno velikom broju lokaliteta na području južne Liburnije niti jedan lokalitet do danas nije istražen u cijelosti zbog čega nije moguće izvoditi konkretne zaključke na temelju kojih bi se moglo raspravljati o tipologiji istraženih ostataka. No na temelju objavljenih rezultata istraživanja i prikupljene dokumentacije pohranjene u različitim institucijama mogu se izvesti generalizirani zaključci o tlocrtu, unutarnjem uređenju i funkciji pojedinih objekata ili njihovih dijelova. Tako je razvidno da su centralno dvorište s trijemom imali objekti u Mulinama na otoku Ugljanu (KA 16) i Ponaiti u Bukoviću (KA 199) dok je centralno otvoreno dvorište evidentirano unutar objekata Begovača u Biljanima

³⁰⁵⁰ P. BLAŠKOVIĆ, 1956, 82-84.

³⁰⁵¹ P. BLAŠKOVIĆ, 1956, 83.

³⁰⁵² P. BLAŠKOVIĆ, 1956, 85.

Donjim (KA 181) i Ivinj u Tisnom (KA 257). U središnjem dijelu otvorenog dvorišta u Begovači nalazio se bazen sa živom vodom heksagonalnog tlocrta.³⁰⁵³ Središnji dio objekta na položaju Dedića punta u Bilicama (KA 149) predstavlja trijem s naglašenim bočnim rizalitima.³⁰⁵⁴ Također, sastavni dio objekata u Mulinama (KA 16) na otoku Ugljanu, Maloj Proversu (KA 81) na Dugom otoku i Veleševu u Bukoviću (KA 194) je sustav cisterni s različitim visinama podova (*piscinae limariae*). Unutar većeg broja objekata evidentirani su ostatci hipokausta (lat. *hypocaustum*) različitog stupnja sačuvanosti³⁰⁵⁵ odnosno ostalih dijelova arhitekture, poput manjih bazena ili odvodnih kanala, tipičnih za ostatke rimske ruralne arhitekture.

Glavni materijal korišten pri izgradnji objekata bio je kamen koji je u većoj ili manjoj mjeri obrađen i povezivan žbukom. Ovisno o načinu slaganja kamena u strukture (*opus*) odnosno načinu gradnje, u rimskom je građevinarstvu bilo poznato više tehnika³⁰⁵⁶ od kojih su na promatranom području evidentirane *opus caementicium*,³⁰⁵⁷ *opus isodomum*,³⁰⁵⁸ *opus incertum*³⁰⁵⁹ i *opus quadratum*.³⁰⁶⁰ Uz različite tehnike gradnje zidova objekata, na lokalitetima promatranog područja evidentirane su različite tehnike izvedbe interijera poput podnica unutar kojih dominiraju tehnike *opus spicatum*,³⁰⁶¹ *opus signinum*³⁰⁶² i *opus*

³⁰⁵³ D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, 1981, 61.

³⁰⁵⁴ M. ZEMAN, 2015, 37, Sl. 2; 38.

³⁰⁵⁵ Ostatci hipokausta ili njegovih dijelova evidentirani su unutar ostataka rimske ruralne arhitekture na lokalitetu Marcelića dvori/Dvorine u Preku (KA 49) na otoku Ugljanu, Vela Gospa na otočiću Ošljaku (KA 50), Poljane u Tkonu (KA 68) na otoku Pašmanu, Gruh/sv. Ivan u Salima (KA 80) na Dugom otoku, sv. Jakov u Vrsima (KA 120), Bošana u Biogradu na Moru (KA 138), Crkvina u Pakoštanima (KA 147), Đardin/Ograde u Tinju (KA 153), Bičina u Polači (KA 157), Mali Stabanj u Kakmi (KA 161), Veliki Stabanj u Donjoj Jagodnji (KA 162), Podrebač u Stankovcima (KA 171), sv. Luka u Škabrnji (KA 175), Brijesti/Redine Savića u Bukoviću (KA 198), Dolina u Orliću (KA 225) i Lukačuša u Otresu (KA 230).

³⁰⁵⁶ Više o tehnikama gradnje u: M. SUIĆ, 2003, 176. i dalje.

³⁰⁵⁷ Navedena tehnika gradnje evidentirana je na lokalitetima Zadar – Puntamika (KA 1) i o. Ugljan – Ugljan, položaj Gruh/Crikva (KA 24).

³⁰⁵⁸ Navedena tehnika gradnje evidentirana je na lokalitetu Mala Proversa na Dugom otoku (KA 81).

³⁰⁵⁹ Navedena tehnika gradnje evidentirana je na lokalitetima Babindub (KA 13), Biograd na Moru – Baštijunski brig Zapad (KA 142) i Orlić – položaj Dolina (KA 225).

³⁰⁶⁰ Navedena tehnika gradnje evidentirana je na lokalitetu Buković – Ponaiti (KA 199).

³⁰⁶¹ Navedena tehnika evidentirana je na većem broju lokaliteta: Puntamika (KA 1), Ploče – Koprana (KA 11) i Dračevac Zadarski – Stara Pudarica (KA 12) u Zadru, Bibinje – Petrina (KA 14), o. Ugljan, Ugljan – položaj Muline (KA 16), Sabunike – položaj Kopana gomila (KA 108) i Sabunike – nepoznat položaj (KA 109) u Privlaci, Biograd na Moru – Kumenat (KA 139), Stankovci – položaj Podgrebač (KA 171), položajima Brežina (KA 195), Jazmak (KA 197), Brijesti/Redine Savića (KA 190) i Ponaiti (KA 199) u Bukoviću, položajima Medaci/Knežine (KA 202), Brežine (KA 203) i Bedrovac/bunar Rlić (KA 205) u Benkovačkom selu, Kula Atlagić – Dočić Maglova (KA 206), Orlić – položaj Dolina (KA 225) i Tisno – Ivinj (KA 257).

³⁰⁶² Navedena tehnika gradnje evidentirana je na lokalitetima Zadar – Puntamika (KA 1), o. Ugljan, Ugljan – položaj Muline (KA 16), Privlaka – Mletak/Praulje (KA 102), položajima Veleševo (KA 194) i Ponaiti (KA 199) u Bukoviću.

*tessellatum*³⁰⁶³ od kojih su najzastupljenije tehnike *opus spicatum* i *opus tessellatum*. *Opus spicatum* je tehnika zidanja odnosno popločavanja koju karakterizira slaganje opeka u obliku riblje kosti ili pšeničnog klasa. Slično kao i u ostalim dijelovima istočne jadranske obale najčešće se koristila prilikom popločavanja cisterni, bazena ili piscina pri čemu se prostor između opeka fugirao nepropusnom vodootpornom žbukom.³⁰⁶⁴ Uz popločavanje podnica, navedena se tehnika koristila i prilikom podizanja zidova pri čemu se kao građevinski materijal koristio kamen.³⁰⁶⁵ Uz opisanu, jedna od najraširenijih tehnika ukrašavanja interijera je izrada mozaika, odnosno slaganja jednobojskih ili višebodjskih kamenih kockica (*opus tessellatum*), kojim su se ukrašavali podovi, zidovi i stropovi unutar objekata različitih funkcija. Tehnika izrade mozaika krajem 2. stoljeća pr. Krista se pod utjecajem helenističkih radionica širi na područje italskog poluotoka gdje je u početku, zbog visokih troškova izrade, bila ograničena na imućnu klijentelu. Tijekom 1. stoljeća pr. Krista mozaici se javljaju unutar brojnih javnih i privatnih objekata da bi potpuni procvat tehnika doživjela početkom carskog razdoblja. Širenjem Carstva i naglom urbanizacijom novoosvojenih područja dolazi do porasta tržišta i potrebe za ukrašavanjem interijera, a samim time i do povećane potražnje za izradom mozaika. Kao posljedica velike potražnje javlja se crno-bijela tehnika ukrašavanja koja je do potpunog izražaja došla u zapadnim provincijama. Shodno navedenim procesima, crno-bijela tehnika ukrašavanja je s jedne strane omogućavala daleko lakšu i bržu izradu dok je s druge financijski bila daleko prihvatljivija.³⁰⁶⁶

Kada je riječ o mozaičnoj umjetnosti na području južne Liburnije vidljivo je da su mozaici podjednako zastupljeni na obalnom dijelu i otocima odnosno u unutrašnjosti. Najveći broj mozaika javlja se u obliku monokromnih površina u bijeloj boji kojima su ukrašavane podnice cisterni ili piscina na položajima Muline (KA 16) i Gospodska gomila (KA 17) u Ugljanu na otoku Ugljanu, Poljane u Tkonu na otoku Pašmanu (KA 68), Mala Proversa na Dugom otoku (KA 81), uvala Tiraboškovića u Privlaci (KA 105), položaju

³⁰⁶³ Navedena tehnika evidentirana je na većem broju lokaliteta: položajima Puntamika (KA 1) i Diklo (KA 26) u Zadru, Muline (KA 16) i Gospodska gomila (KA 17) u mjestu Ugljanu na otoku Ugljanu, Sv. Filip i Jakov – položaj Kapitul (KA 46), o. Pašman, Tkon – položaj Poljane (KA 68), Dugi otok – Mala Proversa (KA 81), Privlaka – uvala Tiraboškovića (KA 105), Vrsi – sv. Jakov (KA 120), Pakošane – Crkvina/crkva sv. Marije (KA 147), Tinj – istočno od Gradine (KA 152), Stankovci – položaj Podgrebač (KA 171), Nadin – položaj Trnovac/Lužine (KA 174), Biljane Donje – Begovača (KA 181), Kašić – Manastirine/Mastirine (KA 183), Raštević – zaselak Jurjevići (KA 187), Orlić – položaj Dolina (KA 225) i Tisno – Ivinj (KA 257).

³⁰⁶⁴ M. SUIĆ, 2003, 179, 182.

³⁰⁶⁵ Više o navedenoj tehnici zidanja zidova u: J. P. ADAM, 2005, 288-289.

³⁰⁶⁶ Više o razvoju navedene tehnike u: J. MEDER, 2003, 10; J. P. ADAM, 2005, 477-479; M. BUZOV, 2014, 60.

Podgrebač u Stankovcima (KA 171), Dolina u Orliću (KA 225) i dr., odnosno polikromnih crno-bijelih mozaika na položajima Puntamika (KA 1) i Diklo (KA 26) u Zadru, Trnovac/Lužine u Nadinu (KA 174), Begovača u Biljanima Donjim (KA 181), Dolina u Orliću (KA 225) i Ivinj u Tisnom (KA 257). Za razliku od monokromnih odnosno crno-bijele tehnike ukrašavanja mozaika, višebojne tehnike ukrašavanja evidentirane su na svega nekoliko lokaliteta poput stambenog dijela rimske ruralne arhitekture smještene na položaju Mala Proversa (KA 81), koji se datira u sredinu 1. stoljeća,³⁰⁶⁷ odnosno kao pojedinačni nalazi višebojnih kockica u uvali Činta (KA 21) na otoku Ugljanu.³⁰⁶⁸

Ubrzano širenje crno-bijele tehnike ukrašavanja i povećana potražnja rezultirali su otvaranjem niza radioničkih centara u različitim dijelovima Carstva. Za navedenim tekovinama nije zaostajalo ni područje istočne jadranske obale za koje su važna dva radionička centra smještena u Akvileji i Saloni. Radionica u Akvileji formirana je tijekom 1. stoljeća pr. Krista. Mozaike proizašle iz navedene radionice karakteriziraju žanr-scene odnosno različiti prikazi životinja koji su evidentirani unutar brojnih objekata duž istočne jadranske obale, u unutrašnjosti provincije Dalmacije i u Panoniji. Drugi radionički centar nalazio se u Saloni. Slično kao i kod proizvoda akvilejske radionice proizvodi salonitanske radionice evidentirani su kako u obalnom dijelu provincije Dalmacije tako i duboko u unutrašnjosti, npr. u Ilidži i Stocu tijekom 3. stoljeća, odnosno na području Duklje. Najveći procvat salonitanska radionica doživljava u razdoblju od 4. do 6. stoljeća kada posredstvom episkopa dolazi do širenja njenih proizvoda.³⁰⁶⁹ Na promatranom području složenijim kompozicijama nastalim u okviru salonitanskih mozaičnih radionica pripisuju se podnice ukrašene tehnikom *opus tessellatum* unutar prostorija E i F unutar ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Dolina u Orliću, koje se datiraju na kraj 3. stoljeća (Sl. 131.-133.),³⁰⁷⁰ odnosno podnica unutar memorije/mauzoleja u Mulinama³⁰⁷¹ datiranog u kraj 4. i početak 5. stoljeća.³⁰⁷² Mozaičnim ukrasom dominira motiv polumjesečastog štita izveden u različitim

³⁰⁶⁷ Prilikom izrade ukrasa mozaika korištene su kockice crne, bijele, sive, crvene i sivkastozelene boje. Više u: J. MEDER, 2003, 91-92, Tabela, XXXVII, sl. 1.

³⁰⁶⁸ A. R. FILIPI, 1962, 307, br. 17.

³⁰⁶⁹ M. BUZOV, 2014, 11-12.

³⁰⁷⁰ Ukras mozaika izveden je crno-bijelom tehnicom. Više u: M. BUDIMIR, 1984, 21-22; 1992, 26; M. BUDIMIR – L.J. RADIĆ, 1986, 107-109; L.J. RADIĆ – M. BUDIMIR, 1992, 41-50; B. MATULIĆ, 1998, 369-370; 379, Sl. 13; 380, Sl. 14.

³⁰⁷¹ M. SUIĆ, 1960a, 234, 241, T. 3, 1; B. MATULIĆ, 1998, 364, 376, Sl. 5.

³⁰⁷² Ukras mozaika izveden je od crvenih, crnih i bijelih kockica. Više u: J. MEDER, 2003, 90, Tabela XXXVI, sl. 1-2; B. MATULIĆ, 1998, 364, 376, Sl. 5.

inačicama³⁰⁷³ o čemu je bilo više govora u prethodnim poglavljima.

O raskoši unutarnjeg uređenja pojedinih objekata, ali i platežnoj moći njihovih vlasnika svjedoče sačuvani ulomci fresaka evidentiranih unutar ostataka arhitekture na području današnjeg Trgovačkog centa *City Galleria* u Zadru (KA 4), u mauzoleju u Mulinama (KA 16), crkve sv. Jakova u Vrsima (KA 120), položajima Grudine i Međine (KA 156) u Lišanima Tinjskim, Begovača u Biljanima Donjim (KA 181) i predjela Šušanj i Dokića glavice u Markovcu (KA 227) odnosno mramornih pločica na položaju Banska punta u Bibinjama (KA 15), Muline u Ugljanu (KA 16), crkve sv. Jakova u Vrsima (KA 120), položaju Glogovac u Benkovcu (KA 200) i Gradina (KA 253) južno od murterske Gradine. Unutar ostataka rimske ruralne arhitekture u Ivinju evidentiran je veći broj raznobojnih staklenih kockica mozaika kojim su bili obloženi zidovi.³⁰⁷⁴

Osim o luksuznom uređenju interijera stambenih dijelova objekata, razvidno je da je određeni broj lokaliteta uz stambeni imao i gospodarski dio (*pars rustica*). Na temelju sačuvanih ostataka arhitekture i dijelova proizvodnih pogona razvidno je da je većina lokaliteta bila usmjerena na proizvodnju različitih prehrambenih proizvoda poput maslinova ulja ili vina, soli i žive ribe. O proizvodnji maslinova ulja ili vina svjedoče ostatci tijeskova evidentiranih u Mulinama (KA 16),³⁰⁷⁵ u blizini mjesnog groblja i crkve sv. Arhandela (KA 165) u Miranjima, položaju Gajčina u Piramatovcima (KA 232), nepoznatom položaju u Bratiškovcima (KA 241), Dedića punta u Bilicama (KA 249) i Ivinju u Tisnom (KA 257) dok se pretpostavljaju na položaju Kumenat kod Biograda (KA 139).³⁰⁷⁶ Za razliku od ostalih proizvodnih pogona unutar kojih je evidentiran po jedan tijesak, u Mulinama je evidentirano pet tijeskova koji svjedoče o intenzivnoj proizvodnji i povećanoj produkciji maslinova ulja ili vina usmjerenih na izvoz na dalja tržišta. Na temelju tehnika gradnje objekata i prikupljenih ulomaka pokretne arheološke građe razvidno je da su tijeskovi u Mulinama, Miranjima, Piramatovcima i Bilicama podignuti tijekom kasne antike. Uz tijeskove, unutar

³⁰⁷³ Motiv niza povezanih polumjesečastih štitova sa složenijim izvedbama javlja se tijekom 1. i 2. stoljeća u Italiji. U ranijim fazama razvoja navedeni motivi se odlikuju jednostavnošću prikaza i rjeđe se javljaju u provincijama. Daljnjim razvojem motiva i složenošću prikaza navedeni motivi su tijekom 3. stoljeća čest ukras na mozaicima u zapadnim provincijama te se u različitim varijantama javljaju unutar ruralne arhitekture, ali i ranokršćanskih objekata uključujući i područje provincije Dalmacije, gdje su zabilježeni u dužem vremenskom razdoblju, od prijelaza iz 2. u 3. stoljeće do sredine 6. stoljeća. Više o različitim inačicama navedenog motiva i rasprostranjenosti u: B. MATULIĆ, 1998, 366. i dalje.

³⁰⁷⁴ Više u: M. ZORIĆ, 2006a, 331.

³⁰⁷⁵ Nalazi mlinova i karboniziranih maslina pronađenih unutar jedne od istraženih prostorija mogle bi upućivati na namjenu gospodarskog pogona u Mulinama. Više u: M. SUIĆ, 2003, 322.

³⁰⁷⁶ Š. BATOVIĆ, 1971a, 281-282.

ostataka arhitekture datirane u rimsko razdoblje u blizini naselja Pašman navodno je evidentiran kameni mlin.³⁰⁷⁷ Ulomci mlina evidentirani su i na položaju Veleševo u Bukoviću (KA 194, Sl. 103.). Uz pogone namijenjene preradi poljoprivrednih proizvoda, na položaju Kumenat kod Biograda evidentirano je oko 10 000 jama kvadratična oblika pravilno usječenih u krš koje prema pojedinim autorima predstavljaju ostatke rupa nekadašnjih nasada vinove loze i/ili maslina.³⁰⁷⁸

Izuzev proizvodnje maslinova ulja ili vina, unutar plitkih uvala u obalnom dijelu i na otocima tijekom Rimskog Carstva podignuto je nekoliko ribnjaka (*vivarium, piscina*) poput ribnjaka na otočiću Svršata Vela (KA 87) u kornatskom arhipelagu i uvali Lučina u Brbinju (KA 75) na Dugom otoku. Najkompleksniji sustav predstavljaju ostatci ribnjaka na lokalitetu Mala Proversa (KA 81) na Dugom otoku. Uz ribnjake, važnu gospodarsku ulogu tijekom rimskog razdoblja imala je proizvodnja soli koja se od najranijih razdoblja koristila za pripremu i konzerviranje hrane. Ostatci solana evidentirani su na položaju Polačine u Kraju (KA 64) na otoku Pašmanu, u podmorju uvale Čune (KA 73) u Velom Ratu, te uvalama Lučina (KA 75) i lučice Jaz (KA 76) u Brbinju na Dugom otoku, u uvali Šipnata (KA 86) na otoku Kornatu, na otočiću Lavsi (KA 88), u uvali Jaz u Pakoštanima (145), položaju Soline/Gaz (KA 106) u Privlaci i Bošana u Biogradu na Moru (KA 138). Uz navedene, ostatci ribnjaka ili solana pretpostavljaju se na položaju Most/Mostić (KA 71) u Velom Ratu na Dugom otoku. Zbog podizanja objekata u neposrednoj blizini solana pretpostavlja se da su objekti u Glavčinama u Podvršju i Ivinju u Tisnom svoj prosperitet, uz poljoprivrednu proizvodnju, temeljile na proizvodnji i prodaji soli koja se proizvodila u obližnjim uvalama, u podmorju Ljupča odnosno u uvali Makirina.

I dok ostatci arhitektonskih dijelova svjedoče o interijeru istraženih ostataka arhitekture, na temelju sačuvanih epigrafskih spomenika u određenoj se mjeri mogu donijeti podatci o vlasnicima pojedinih objekata. Za razliku od istarskog poluotoka unutar kojeg je evidentiran veći broj lokaliteta koji su bili kako u posjedu samih careva,³⁰⁷⁹ članova carske obitelji odnosno njihovih bliskih suradnika³⁰⁸⁰ kao i senatorskih obitelji³⁰⁸¹ na promatranom

³⁰⁷⁷ Više u: Š. BATOVIĆ, 1971a, 291.

³⁰⁷⁸ Š. BATOVIĆ, 1971a, 281-282.

³⁰⁷⁹ Carski posjedi na području istarskog poluotoka formiraju se najvjerojatnije već za cara Augusta. Više u: A. STARAC, 1994, 133; R. MATIJAŠIĆ, 1998a, 17.

³⁰⁸⁰ D. BULIĆ, 2014, 27, bilj. 112. s primjerima i popisom relevantne literature.

³⁰⁸¹ D. BULIĆ, 2014, 27-28, bilj. 113. s primjerima i popisom relevantne literature.

području navedeni su primjeri malobrojni. Jedini epigrafski spomenik koji bi upućivao na postojanje carskog posjeda na području južne Liburnije pronađen je u blizini Žmanskog jezera na Dugom otoku (ZN 4). Naime, iz teksta zavjetnog natpisa datiranog u razdoblje ranog principata iščitava se da spomenik u čast božici Dijani podiže carski rob Euhemer (*[E]u(h)emer(us) servus Aug(usti)*).³⁰⁸² Uz natpis, postojanje ruralnog imanja u neposrednoj blizini jezera neizravno potvrđuju nalazi kamenih spomenika i pokretne arheološke građe. Unutar jadertinskog kopnenog agera idealna pozicija za organizaciju carskog posjeda je pozicija djelomično istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture u gradskom predjelu Diklo, no bez poduzimanja sustavnih arheoloških istraživanja šireg područja lokaliteta navedeni podatak treba razmatrati s velikom dozom opreza.

Usprkos neznatnim podacima o arhitektonskim ostatcima u kopnenom dijelu južne Liburnije, zahvaljujući sačuvanim epigrafskim spomenicima poznato je nekoliko položaja na kojima su se razvili velebni posjedi koji su bili u vlasništvu imućnih doseljeničkih obitelji. Imena pripadnika obitelji *Rutilia* i njihovih oslobođenika evidentirana su na većem broju nadgrobnih natpisa (NS 78 – NS 84, NS 88) datiranih u razdoblje kasnog principata na položaju Begovača u Biljanima Donjim (KA 181). Spomenici svjedoče da su pripadnici navedene obitelji najvjerojatnije bili vlasnici ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Begovača kroz više generacija. Na položaju Pržine u predjelu Trljuge u Biljanima Donjim (KA 179) nalazio se još jedan ruralni posjed koji se na temelju sačuvanih nadgrobnih spomenika (NS 73 i NS 74) može dovesti u vezu s pripadnicima obitelji *Caesellii*. Naime, na obadva su spomenika zabilježena imena oca Lucija Cezelija Krisantinja (*Lucius Caesellius Chrysantinius*) i sina Gaja Cezelija Krisogona (*Caius Caesellius Chrysogonus*).³⁰⁸³

Na području današnjeg naselja Buković evidentirano je jedanaest lokaliteta s ostatcima rimske ruralne arhitekture (KA 189 – KA 199). Iako niti jedan lokalitet nije sustavno istraživan epigrafski natpisi upućuju na zaključak da su na području naselja tijekom kasnog principata svoje posjede mogli imati pripadnici obitelji *Helvii* (NS 109 i NS 110) odnosno pripadnici obitelji *Laetilius* (NS 111) ili *Titius* čiji je pripadnik *Gaius Titius*

³⁰⁸² M. SUIĆ, 1952a, 247-248, br. 36, Sl. 8; B. NEDVED, 1992, 166, kat. br. 174; A. KURILIĆ, 1994, 233, br. 41; 1999, kat. br. 2126; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 429-430, kat. br. 70, Sl. 134.

³⁰⁸³ CIL III, 3175; J. BELOŠEVIĆ, 1976, 104, T. IV-V; S. GLUŠČEVIĆ – I. FADIĆ, 1985, 323, bilj. 14; I. FADIĆ, 1989a, 239-241, Sl. 6; B. NEDVED, 1992, 163, kat. br. 147. i 148; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1308. i kat. br. 1498; Z. SERVENTI, 2014, NS 446 i NS 478.

Priscinius za života obnašao funkciju edila i duovira Aserije.³⁰⁸⁴ Na području teritorija Korinjana evidentirana su dva zavjetna natpisa (ZN 33 i ZN 34) i jedan nadgrobni spomenik (NS 136) koje podižu pripadnici rimske senatorske obitelji *Calpurnii* dok je jedan nadgrobni spomenik iz Karina Donjeg s gentilicijem *Calpurnius* danas zagubljen.³⁰⁸⁵ Učestalost pojavnosti navedenog gentilicija na epigrafskim spomenicima na teritoriju Korinjana upućuju na zaključak da su pripadnici obitelji *Calpurnii* bili vlasnici jednog od evidentiranih ostataka rimske ruralne arhitekture na teritoriju istog.

I dok se na većini lokaliteta kao posjednici javljaju pripadnici doseljeničkih obitelji (*Rutilli*, *Caesellii*, *Helvii*, *Calpurnii*) vlasnici ostataka rimske ruralne arhitekture na položaju Soline/Gaz (KA 106) na krajnjem sjeverozapadnom dijelu privlačkog poluotoka najvjerojatnije su bili članovi obitelji *Curticus*, pripadnici domaće aristokracije čije je ime zabilježeno na zavjetnom žrtveniku (ZS 10)³⁰⁸⁶ i građevnom napisu (OS 2)³⁰⁸⁷ datiranom u razdoblje ranog principata. Pripadnici navedene obitelji obogatili su se vrlo rano o čemu svjedoči podatak da je *C. Iulius Ceuni f. Curticus Aetor* na teritoriju Enone dao podići most o vlastitom trošku (*pontem de sua pecun(ia) / fecit*).³⁰⁸⁸

Sastavni dio svakodnevnog života pojedinca kroz sva povijesna razdoblja bila su duhovna vjerovanja. Uklapanjem u tekovine rimske civilizacije, koja je autohtonom stanovništvu donijela brojne promjene u svim sferama dotadašnjeg života, na području južne Liburnije dolazi do doseljavanja heterogenog italskog stanovništva koje je u novodoseljeno područje donijelo i obilježja vlastitih kulturoloških pripadnosti. Heterogenost stanovništva, posebno u prvim desetljećima nakon uspostave rimske vlasti, ogleda se prvenstveno u strukturi urbanog stanovništva i teritorija novoosnovanih vojnih logora i njihovih pomoćnih jedinica smještenih na širem području Burnuma i Tilurija. Ta različitost ponajviše se ogleda u religiji o čemu danas svjedoče ostatci većeg broja epigrafskih spomenika, reljefnih prikaza i aplika³⁰⁸⁹ u ovom dijelu Liburnije koji, uz prisustvo autohtonih, svjedoče o raširenosti i

³⁰⁸⁴ Više u: I. FADIĆ, 2001, 173.

³⁰⁸⁵ Više u: CIL III, 9976; F. BULIĆ, 1879a, 114, br. 21; I. FADIĆ, 1991, 233, 237, 243, 271, kat. br. 42; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 1081; 2010, 153, kat. br. 30; 197-199; Z. SERVENTI, 2014, NS 137.

³⁰⁸⁶ CIL III, 14322.3; Ž. RAKNIĆ, 1965, 85, bilj. 3; M. SUIĆ, 1969, 70; Z. BRUSIĆ, 1973, 430, bilj. 39; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2497; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 58.

³⁰⁸⁷ M. SUIĆ, 1950, 53-58; J. MEDINI, 1969, 53; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2620.

³⁰⁸⁸ M. SUIĆ, 1950, 55-56; J. J. WILKES, 1969, 205-206; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2620; A. STARAC, 2000, 88.

³⁰⁸⁹ J. MEDINI, 1976, 185-207; 1986, 109-124.

štovanju rimskih i orijentalnih kultova/božanstava.³⁰⁹⁰ Na području agera kolonije Jader i teritorija različitih municipalnih središta na području južne Liburnije evidentiran je ukupno 61 zavjetni natpis koji donosi podatke o štovanju autohtonih liburnskih, rimskih i orijentalnih božanstava, ali i štovanju carskog kulta. Od ukupnog broja natpisa na 20 primjeraka ili 31 % ime božanstva se ne navodi ili nije sačuvano.³⁰⁹¹

Među autohtonim božanstvima na području agera teritorijalnih zajednica evidentirana su tri natpisa sa spomenom imena božice Latre (ZS 34, ZS 41 i OS 6), od kojih natpisi pronađeni na teritoriju Korinija (ZS 34) i na teritoriju Burnista na Roškom slapu (ZS 41) pripadaju skupini zavjetnih natpisa dok treći (OS 6) pronađen na teritoriju Nedita u crkvi sv. Luke u Škabrnji spada u skupinu građevinskih natpisa. Sva tri natpisa datiraju se u razdoblje ranog principata. Na užem području južne Liburnije evidentirano je ukupno jedanaest spomenika sa spomenom božice Latre dok je izvan Liburnije evidentiran samo jedan, koji potječe iz Salone. Od ukupnog broja spomenika čak šest ih potječe s teritorija zajednice Nedita, dva s teritorija Korinija, jedan s teritorija Aserije, jedan s Roškog slapa dok za jedan spomenik nisu poznati uvjeti nalaza, odnosno da li potječe s teritorija Nedita ili Aserije,³⁰⁹² na temelju čega je razvidno da središte štovanja kulta božice Latre treba tražiti na užem području teritorija Nedita. Od ukupnog broja spomenika deset spomenika spada u zavjetne dok je spomenik pronađen u crkvi sv. Luke u Škabrnji građevni.³⁰⁹³ Iz teksta građevnog natpisa iščitava se da je *Titus Turranius Rufus*, pripadnik autohtone liburnske aristokracije, zajedno sa sinovima u čast izbora za edila dao podići impozantan hram u čast božice Latre.³⁰⁹⁴ Na temelju djelomično istraženih ostataka rimske ruralne arhitekture evidentirane ispod i uokolo crkve sv. Luke u Škabrnji (KA 175) ne treba isključiti mogućnost da je hram božice Latre bio podignut upravo u ovom dijelu neditskog teritorija.

Izuzev božici Latri, na području Ždrijaca u Ninu evidentiran je spomenik posvećen *Iovi Sabasio Iico* (ZS 7) koji, kako je već navedeno, predstavlja jedinstven primjerak na području južne Liburnije jer se unutar natpisa javlja sinkretizam tri različita božanstva:

³⁰⁹⁰ J. MEDINI, 1977, 195-206; 1985a, 61-72; 1989, 19-32; 1993, 1-32; Ž. MILETIĆ, 2007b, 129-143.

³⁰⁹¹ To su redom sljedeći zavjetni natpisi: ZS 1, ZS 9, ZS 10, ZS 12, ZS 14, ZS 18, ZS 19, ZS 20, ZS 21, ZS 24, ZS 26, ZS 29, ZS 30, ZS 35, ZS 38, ZS 40, ZS 45, ZS 56, ZS 58 i ZS 61.

³⁰⁹² J. MEDINI, 1984, 225. i dalje.

³⁰⁹³ V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 401, bilj. 8.

³⁰⁹⁴ CIL III, 2871; J. MEDINI, 1969, 57-58; 1984, 225. i dalje; 229-230, kat. br. 4; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2262; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 409, 450, kat. br. VI.

vrhovnog rimskog boga Jupitera, frigijsko – tračkog Sabazija i autohtonog Ika (*Iicus*)³⁰⁹⁵ o čemu se raspravljalo u prethodnim poglavljima.

Kako je vidljivo iz natpisne građe, jedan od omiljenijih božanstava na promatranom području bio je Silvan, italsko božanstvo šuma, poljoprivrede i stočarstva, zaštitnik pastira i stada. Većina autora suglasna je da je kult Silvana kod Delmata autohtono božanstvo koje se u ikonografskom pogledu poistovjećivalo s grčkim Panom.³⁰⁹⁶ Osim kao samostalan, prikaz Silvana se nerijetko javlja s drugim božanstvima poput Nimfa, božice Dijane, orijentalnih božanstava.³⁰⁹⁷ Spomenici podignuti u čast Silvanu na području agera teritorijalnih zajednica južne Liburnije evidentirani su na pet zavjetnih natpisa, od kojih dva potječu s teritorija Enone iz Privlake (ZS 8 i ZS 11), jedan s teritorija Aserije iz Perušića kraj Benkovca (ZS 28) dok su dva s teritorija Varvarije pronađena u Bribirskim Mostinama (ZS 46 i ZS 47). Svi navedeni natpisi datiraju se u razdoblje ranog principata. Među zavjetnim žrtvenicima izdvaja se primjerak iz zaseoka Glavanovi stanovi u Privlaci (ZS 8) na kojem se uz posvetni natpis javlja i djelomično sačuvani reljefni prikaz Silvana. Božanstvo je prikazano nago s kozjim nogama. Glava božanstva je pokrivena kapom iz koje izlaze dva kozja roga. Ispod prikaza božanstva nalazi se tekst natpisa: *P(ublius) M(-) S(-) S(ilvano) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, koji se u domaćoj stručnoj literaturi različito interpretira.³⁰⁹⁸ Uz pojedinačne posvete, iz Galovca potječe zavjetni žrtvenik (ZS 2) na kojem se javlja sinkretizam tri božanstva Libera, Junone i Silvana. Spomenik je datiran u razdoblje kasnog principata.³⁰⁹⁹ Izuzev zavjetnih natpisa, s teritorija Skardone potječu dva reljefa s prikazom Silvana (OS 21 i OS 23) izrađena u okviru lokalnih radionica. S nepoznata položaja iz Sonkovića³¹⁰⁰ potječe nalaz kamene ploče oblika kvadratne edikule s reljefnim prikazom boga Silvana (Pana) (OS 21, Sl. 143.). Silvan je prikazan pomalo rustično, nerealistično,

³⁰⁹⁵ Više u: M. SUIĆ, 1952a, 233-234, br. 1; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2138; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 428, kat. br. 55; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2015, 164-165, br. 2.

³⁰⁹⁶ J. MEDINI, 1984a, 15; D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, 512-518; T. BRAJKOVIĆ, 2008, 69. i dalje; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODLUG, 2008, 68.

³⁰⁹⁷ J. MEDINI, 1985a, 61-72.

³⁰⁹⁸ Prema M. Suiću restitucija natpisa glasi: *P. M. S(ilvano) s(acrum) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (M. SUIĆ, 1969, 77.) dok s druge strane A. Kurilić ne isključuje sljedeću restituciju: *P(osuit) M(essori) S(ilvano) S(ilvestri) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2496). I Z. Brusić u tekstu natpisa iščitava Silvana Messora (žeteoca). Više u: Z. BRUSIĆ, 1973, 431; 2000, 61.

³⁰⁹⁹ J. MEDINI, 1987, 125-139, T. XLII; B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 156; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2119; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 430, kat. br. 71.

³¹⁰⁰ Kao mjesto nalaza spomenika N. Cambi krivo navodi Salonu. Više u: N. CAMBI, 2005a, 42, Sl. 52; 46.

zaobljenih udova s neproporcionalnim odnosom nogu i gornjeg dijela tijela³¹⁰¹ dok je na dvostrukom reljefu iz Dubravica (OS 23) prikazan kao *Aegypan* s kozjim nogama, ušima i rogovima³¹⁰² (Sl. 144), kako je opisano u prethodnim poglavljima. Na stražnjoj strani spomenika nalazi se reljefni prikaz boga Libera koji u lijevoj ruci drži *thyrsos*, a u desnoj mješinu (*ascos*).³¹⁰³

Uz Silvana, na području Liburnije posebno se štovao Liber, italsko božanstvo plodnosti kako njiva, tako i ljudi i životinja koje se u početku štovalo zajedno s Liberom i Cererom. U kasnijim se razdobljima poistovjećuje s bogom Dionizom te dobiva attribute božanstva vina i vinove loze. Na prikazima se najčešće donosi kao mlad, golobrad mladić čiji se prikaz prepoznaje preko atributa poput vinove loze, patere i tirsu. U početku se ime božanstva na natpisnoj građi javlja kao *Liber*, a nakon poistovjećivanja s Dionizom ustaljuje se *Liber Pater*³¹⁰⁴ kako ga bilježe i zavjetni natpisi na području južne Liburnije. Na promatranom je području evidentirano šest natpisa podignutih u čast Libera od kojih spomenik s lokaliteta Bošana kraj Biograda na Moru predstavlja ulomak epistelne grede (ZS 13) na kojoj posvetu *Liber[o patri sacrum]* podiže *Hiberus* nadglednik robova (*servi vilici*).³¹⁰⁵ S teritorija Korinija potječu dva zavjetna žrtvenika od kojih je jedan pronađen u današnjem Karinu Donjem (ZS 32), a drugi u Pridragi (ZS 37). Dva zavjetna natpisa podignuta u čast Libera potječu s teritorija Skardone od kojih je prvi, datiran u razdoblje principata, pronađen u Plastovu (ZS 54),³¹⁰⁶ a drugi, datiran u razdoblje ranog principata, u Tribunju (ZS 59).³¹⁰⁷ S teritorija Varvarije potječe ulomak zavjetnog žrtvenika (ZS 48) datiran u razdoblje principata.³¹⁰⁸ Uz zavjetne žrtvenike, iz Kule Atlagića potječe ulomak nadvratnika sa djelomično sačuvanim natpisom podignutim u čast Libera (OS 7)³¹⁰⁹ o čemu se raspravljalo u prethodnim poglavljima. Ulomak natpisa i arhitektonske plastike upućuju na zaključak da je u neposrednoj blizini crkve sv. Petra bilo podignuto svetište u čast Libera.

³¹⁰¹ D. RENDIĆ – MIOČEVIĆ, 1989, T. LXVIII, sl. 2; N. CAMBI, 2005a, 42, sl. 52; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 205-206, kat. br. 109; T. BRAJKOVIĆ, 2009, 40, kat. br. 16.

³¹⁰² Ž. RAKNIĆ, 1965, 86, 87, T. I, 1.

³¹⁰³ Ž. RAKNIĆ, 1965, 86, 87, T. I, 2; 88-89.

³¹⁰⁴ Više o razvoju Liberova kulta u: B. OLUJIĆ, 1990, 3. i dalje; T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 77.

³¹⁰⁵ B. NEDVED, 1992, 164, kat. br. 152; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2116; N. URODA, 2004, 81-82, Sl. 2; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 430-431, kat. br. 73.

³¹⁰⁶ L. MARUN, 1998, 155-156.

³¹⁰⁷ CIL III, 2815; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2231; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 448, kat. br. 201.

³¹⁰⁸ T. BRAJKOVIĆ – Ž. KRNČEVIĆ – E. PODRUG, 2008, 77, 206, kat. br. 110; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 445-446, kat. br. 183.

³¹⁰⁹ M. PETRINEC, 2000, 223. s pripadajućom fotografijom; N. URODA, 2007, 215, kat. br. 1; 232, Sl. 9.

Brojnost zavjetnih natpisa podignutih u čast bogova Silvana i Libera, kojih je na promatranom području evidentirano ukupno 11, kao i dva reljefa podignuta u čast Silvana s teritorija Skardone svjedoče o važnosti navedenih božanstava na promatranom području, posebno u unutrašnjosti teritorija što ne začuđuje s obzirom na tradicionalnu orijentiranost autohtonog stanovništva na zemljoradnju i stočarstvo, ali i doseljavanje novog stanovništva kojemu je dodjeljivano zemljište i koje se u većoj mjeri bavilo proizvodnjom određenih poljoprivrednih proizvoda.

Kako je navedeno, prikaz Silvana se nerijetko povezivao s ostalim božanstvima poput božice Dijane i Nimfi. S promatranog područja potječe pet spomenika podignutih u čast Dijane, rimske božice svjetlosti, zaštitnice lova i prirode. Prvi spomenik, datiran u razdoblje ranog principata, je ulomak zavjetnog natpisa pronađen u blizini Žmanskog jezera (ZS 4) na Dugom otoku. Uz tekst natpisa, na spomeniku je sačuvan dio reljefnog prikaza božice, košute i psa.³¹¹⁰ U razdoblje ranog principata datira se zavjetni žrtvenik podignut u čast božice (ZS 31) pronađen u današnjim Dobropoljcima na teritoriju Alverije.³¹¹¹ Reljefni prikaz božice Dijane sa psom i posvetnim natpisom (ZS 56), datiran u razdoblje kasnog principata, pronađen je na širem teritoriju Skardone³¹¹² dok s teritorija Aserije potječe zavjetni natpis pronađen tijekom arheoloških istraživanja crkve sv. Nediljice u Korlatu (KA 186),³¹¹³ no detaljniji podatci o istom nisu poznati. Na teritoriju Varvarije u vrijeme ranog principata izgrađen je hram posvećen božici Dijani o čijem postojanju svjedoči ulomak građevinskog natpisa (OS 8) pronađenog na položaju Lastve/Pitomi Brig.³¹¹⁴

Uz spomenike podignute u čast božici Dijani, po brojnosti se ističu spomenici podignuti u čast Nimfama, kojih je na promatranom području evidentirano šest. Prvi spomenik pronađen je na teritoriju Blandone, u vrelu Pećine u Vrani (ZS 15). S teritorija Nadina potječu dva natpisa podignuta u čast Nimfama od kojih se na zavjetnom natpisu s položaja Begovača (ZS 16), datiranom u razdoblje principata, uz spomen Nimfi javlja atribut

³¹¹⁰ M. SUIĆ, 1952a, 247-248, br. 36, Sl. 8; B. NEDVED, 1992, 166, kat. br. 174; A. KURILIĆ, 1994, 233, br. 41; 1999, kat. br. 2126; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 429-430, kat. br. 70, Sl. 134.

³¹¹¹ CIL III, 13993; G. BERSA, 1900, 159, br. 4; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2481; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 157.

³¹¹² Spomenik je pohranjen u muzeju u Beču. Više u: CIL III, 3156, b; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2345.

³¹¹³ *Izvješća hrvatskih muzeja*, 2004, 431.

³¹¹⁴ J. MEDINI, 1984, 225. i dalje, 61-62; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2366; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 409, kat. br. VIII.

Augustus/a.³¹¹⁵ Drugi natpis potječe s položaja Podvornice Zorića u Korlatu (ZS 22). Nimfama se pripisuje i ulomak kipa (OS 16, Sl. 120.) s djelomično sačuvanim prikazom ženske figure i psa pronađen unutar poljoprivrednog zemljišta u Donjem Karinu na teritoriju Korinijuma.³¹¹⁶

Uz opisane, na nekoliko su lokaliteta evidentirani pojedinačni primjerci zavjetnih natpisa posvećenih različitim božanstvima. Na položaju Gruh – sv. Ivan u Salima na Dugom otoku (KA 80) pronađen je ulomak zavjetnog natpisa podignutog u čast Herkula (ZS 5), datiran u razdoblje kasnog principata,³¹¹⁷ o kojem se raspravljalo u prethodnim poglavljima. Na teritoriju rimskog vojnog logora u Burnumu u Bobodolu pronađeni su zavjetni žrtvenici podignuti u čast bogova Merkura (ZS 42)³¹¹⁸ i Neptuna (ZS 43).³¹¹⁹ Širenje njihovih kultova povezuje se s doseljnjem trgovaca i obrtnika na promatrano područje.³¹²⁰ Na teritoriju Varvarina u Ostrovici pronađena je zavjetna tabula (ZS 49) podignuta u čast Marsa Augusta.³¹²¹ S aserijatskog teritorija, s položaja Dolac u Lepurima (KA 210), potječe ulomak nadvratnika s reljefnim prikazom najvjerojatnije boga Merkura (NS 126) o kojem se raspravljalo u prethodnim poglavljima.³¹²²

Kada je riječ o štovanju italskih božanstava najveći broj natpisa pronađenih na promatranom području, njih ukupno 16, koji svjedoče o odanosti rimskom caru i općenito rimskoj vlasti, posvećeno je vrhovnom rimskom božanstvu Jupiteru. Na većini spomenika, njih deset ili 62,5 %, Jupiter je zabilježen kao vrhovni Jupiter, *Jupiter Optimus Maximus/Iovi Optimo Maximo* (ZS 3, ZS 6, ZS 17, ZS 23, ZS 25, ZS 36, ZS 39, ZS 50, ZS 52 i ZS 55), dok je zavjetni žrtvenik iz Otona (ZS 44), datiran u razdoblje ranog principata, posvećen Jupiteru Konzervatoru ili Kustosuu.³¹²³ Od ukupnog broja zavjetnih žrtvenika posvećenih

³¹¹⁵ M. SUIĆ, 1952a, 241, br. 17; B. NEDVED, 1992, 169, kat. br. 205; 203-204; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2142; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 432, kat. br. 82.

³¹¹⁶ M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, 1909, Bb. 36, Fig. 10.

³¹¹⁷ A. KURILIĆ, 1994, 234-235, br. 42, T. X, 2; 1999, kat. br. 2817; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 429, kat. br. 69, Sl. 13.

³¹¹⁸ CIL III, 2826; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2236; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 441, kat. br. 150.

³¹¹⁹ CIL III, 2827; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2237; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 441-442, kat. br. 151.

³¹²⁰ J. MEDINI, 1976, 199.

³¹²¹ CIL III, 14321.2; F. BULIĆ, 1896, 86-87; A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2423; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 442, kat. br. 156.

³¹²² S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 64-66, Sl. 11; I. FADIĆ, 2004, 85; N. CAMBI, 2008, 84, 103, kat. br. 31. s pripadajućom fotografijom.

³¹²³ Kult Jupitera Konzervatora ili Kustosa u rimskoj imperijalnoj religiji postaje aktualan 69. godine za vrijeme građanskog rata i dovodi se u vezu s jovijanskom teologijom koja svoj najveći vrhunac doživljava za vrijeme cara Domicijana (81. – 96.). Više u: M. SINOBAD, 2009, 16.

vrhovnom Jupiteru po jedan primjerak pronađen je na teritoriju agera kolonije Jader, na lokalitetu Crkvina u Galovcu (KA 34, ZS 3) i na teritoriju Enone na položaju Ždrijac (ZS 6), dva na teritoriju Nedita i to u Smilčiću (ZS 17) i Korlatu (ZS 23), jedan na teritoriju Aserijata u Bukoviću (ZS 25), dva na teritoriju Nedita, u Pridragi (ZS 36) i Popovićima (ZS 39), jedan na teritoriju Varvarina na položaja Labertuša u Ostrovici (ZN 50) i dva na teritoriju Skardone, u Skradinskom polju (ZS 52) i Dubravicama (ZS 55). Od ukupnog broja svih zavjetnih natpisa podignutih u čast Jupitera njih pet potječe s teritorija Skardone (ZS 51, ZS 52, ZS 53, ZS 55 i ZS 60). S nepoznatog položaja u blizini Knina potječe nalaz građevinskog natpisa, datiranog u razdoblje kasnog principata, koji donosi podatak o obnovi kipa i hrama (*signum et aedem*) božice Minerve (OS 9).³¹²⁴

Doseljnjem stanovništva iz svih dijelova Carstva postupno dolazi i do širenja orijentalnih religija. Tako se na položaju Glavčine u Podvršju (KA 130) tijekom druge polovice 1. stoljeća obnavlja postojeći hram posvećen sirijskim bogovima (OS 3).³¹²⁵ No jedan od najzastupljenijih religija na promatranom području je mitraizam, o čijoj raširenosti svjedoče nalazi različitih tipova spomenika s atributima navedenog kulta. Jedno od najznačajnijih središta mitraičke religije na promatranom području, posebno za vrijeme kasnog principata, je Jader.³¹²⁶ Uz Jader, mitraičko svetište se najvjerojatnije nalazilo i u Enoni o čijem postojanju neizravno svjedoče nalazi ulomka reljefa s prikazom tugujućeg Atisa,³¹²⁷ brončanih aplika u obliku Atisova lica³¹²⁸ i ulomak glave s frigijskom kapom, koji bi mogao pripadati kipu Atisa, datirani u razdoblje od sredine 1. do 3. stoljeća.³¹²⁹ No izuzev u obalnim urbanim središtima, navedeni kult se s vremenom proširio diljem južne Liburnije o čemu najbolje svjedoče ulomci dvostranog mitraičkog reljefa (OS 14), datiranog na kraj 2. i početak 3. stoljeća,³¹³⁰ pronađenog na položaju Dražica – Podarica (KA 173) u Banjevcima koji svjedoče da je na području naselja tijekom kasnog principata podignut mitrej. Prema dostupnim podacima ostatke još jednog mitreja treba pretpostaviti na području današnjeg

³¹²⁴ A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2694; V. ZOVIĆ – A. KURILIĆ, 2015, 410, 450, kat. br. VII.

³¹²⁵ A. UGLEŠIĆ, 2004, 16-17, Sl. 13; 2004a, 9, Sl. 12; 12, Sl. 14; 2009a, 140-141, Slika 5; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2012, 207-208, br. 2; 209, br. 2; 2015, 176-178, br. 1; M. DUBOLNIĆ GLAVAN, 2015, 244, 358-359, Sl. 144; 261-262, 283, kat. br. 55; 371.

³¹²⁶ Više o razvoju mitraičke religije u Jaderu i nalazima spomenika u: M. SUIĆ, 1965, 91-128; J. MEDINI, 1985a, 61. i dalje.

³¹²⁷ J. MEDINI, 1989, 18-31.

³¹²⁸ J. MEDINI, 1986, 109-124.

³¹²⁹ J. MEDINI, 1989, 19-31.

³¹³⁰ J. MEDINI, 1976a, 39-88, T. I, sl. 1, 2; T. II, sl. 1, 2; T. III, sl. 2; T. IX; T. X; T. XI; T. XII; T. XIII.

naselja Biskupija unutar kojeg je, na položaju Stupovi, pronađen ulomak mitraičkog reljefa sa djelomično sačuvanim prikazom glave Lune i dva dadofora s frigijskom kapom na glavi.³¹³¹ O raširenosti mitraizma tijekom kasnog principata na području južne Liburnije svjedoče i pojedinačni nalazi poput ulomka spomenika s reljefnim prikazom tugujućeg Atisa na prednjoj i prikazom mitraičke pričesti na stražnjoj strani (OS 15) pronađenog u blizini položaja Dolac (KA 210) u Lepurima na teritoriju Aserijata³¹³² odnosno ulomak kamene ploče s reljefnim prikazom Atisa (OS 17, Sl. 122.) pronađenog na položaju Dolac – Manastirine/Mijovilovac (KA 217) u Pridrugi na teritoriju Korinjana.³¹³³ Mitraičkoj religiji najvjerojatnije treba pripisati i ulomak reljefa (OS 18) s prikazom dviju muških figura od kojih je desna interpretirana kao tugujući Atis (*Attis tristis*), datiranog u sredinu 2. stoljeća, pronađenog prilikom arheoloških istraživanja crkve sv. Jurja na groblju u Kruševu (KA 219) na teritoriju Ansumia.³¹³⁴

Ovim radom, uz topografiju rimske ruralne arhitekture, nastojalo se prikazati sve segmente života unutar agera teritorijalnih zajednica na području južne Liburnije. S obzirom na s jedne strane brojnost arheoloških nalaza (ostataka arhitekture, epigrafskih spomenika, nekropola, ulomaka pokretne arheološke građe) odnosno s druge na kompleksnost promatranog područja, u nedostatku pisanih izvora, kao i nedovoljne istraženosti lokaliteta te vrlo često necjelovite objave rezultata arheoloških istraživanja, u radu se pokušalo sistematizirati prikupljenu građu na temelju koje su iznijeti određeni zaključci. S obzirom na niz otvorenih pitanja vezanih za rimsku ruralnu arhitekturu na promatranom području, od tipologije objekata do transformacije istih tijekom kasne antike, na budućim je istraživačima primjena interdisciplinarnog pristupa u pokušaju interpretacije međusobnih odnosa višeslojnih arheoloških nalazišta. Nadam se da će tome pridonijeti podatci objedinjeni u ovom radu.

³¹³¹ Više u: S. GUNJAČA, 1956, 87, sl. 10; M. ZANINOVIĆ, 1974, 313-314.

³¹³² S. NIMAC – V. DELONGA, 1997, 63-73, sl. 14. a, b; N. CAMBI, 2008, 82-83, Sl. 6; 100, kat. br. 21. s pripadajućom fotografijom.; P. SELEM – I. VILOGORAC BRČIĆ, 2015, 142-143, br. 21; 157, 21a, 21b.

³¹³³ Prilikom objave ulomak je interpretiran kao prikaz pastira. Više u: K. PRIJATELJ, 1954, 65, br. 12; 78-79, Sl. 17; S. GUNJAČA, 1963, 40, br. 10, Tab. II, 2.

³¹³⁴ K. A. GIUNIO, 2016, 93-96, Sl. 1. i 2; 98.

9. LITERATURA

9. 1. Popis skraćenica

Adriatica = *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

AA = *Archaeologia Adriatica*, Zadar.

AP = *Arheološki pregled*, Beograd.

ARR = *Arheološki radovi i rasprave*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Zagreb.

Atti = *Atti e memorie della società Istriana di archeologia e storia patria*, Trieste: Società istriana di archeologia e storia patria.

AV = *Arheološki vestnik*, Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Inštitut za arheologijo.

BASD = *Bulletino di storia e archeologia dalmata*, Split, Arheološki muzej u Splitu. = [*VAHD* (*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*) = *VAPD* (*Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*)].

Bilten JTP = *Bilten Jugoslavenske tankerske plovidbe* Zadar, Zadar.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, Accademia litterarum regia Borussica.

FOA = *Folia Onomastica Croatica*, Zagreb.

GN = *Grad Nin, Glasilo grada Nina*, Nin.

Godišnjak CBI = *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo.

GZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija*, Sarajevo. (= *WMBH*)

Godišnjak ZSKH = *Godišnjak Zaštite spomenika kulture Hrvatske*. Zagreb.

HA = *Histria Antiqua*. Pula, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

HAG = *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb.

HAM = *Hortus Artium Medievalium*, Zagreb.

Izdanja HAD-a = *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb.

Jahrb. Alter = *Aus dem Jahrbuch fuer altertumskunde*, Wien.

Jič = *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd.

JÖAI = *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, Wien.

Materijali SADJ = *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, Beograd.

MHM = Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, Zadar, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest.

Mornarički glasnik = Mornarički glasnik: stručni časopis Jugoslovenske ratne mornarice, Beograd.

NL = Narodni list, Zadar.

OA = Opuscula archaeologica, Zagreb, Filozofski fakultet u Zagrebu, Radovi Arheološkog zavoda.

Obavijesti HAD-a = Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.

PIA = Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb.

RFFZd = Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti). Zadar.

Rad HAZU = Radovi HAZU, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Radovi centra JAZU u Zadru = Radovi centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar.

Radovi Instituta JAZU u Zadru = Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar.

RZPZHAZUZd = Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti. (= *RIJAZUZd*)

SHP = Starohrvatska prosvjeta, Split.

SZ = Senjski zbornik, Senj.

VAHD (= VAPD) – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku), Split, Arheološki muzej u Splitu.

VAMZ = Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.

ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

ŽA = Živa antika, Skopje.

WMBH = Wissenschaftliche Mittheilungen der Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseums. A. Archäologie, Wien, Zemaljski muzej u Sarajevu. (= *GZM*)

9. 2. Popis literature

- ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A., 1909. – Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12, Wien, Bb. 13-112.
- ABRAMIĆ, M. – BERSA, G. – SMIRICH, G. – REISCH, E., 1913. – Guida del Museo di S. Donato in Zara, Vienna.
- ABRAMIĆ, M., 1925. – Rimski natpis iz Biograda n/m., *VAHD*, 47-48/1924-1925, Split, 70-72.
- ADAM, J. P., 2005. – *Roman building – Materials and Techniques*, London, New York.
- ADAMS, G. W., 2006. – *The Suburban Villas of Campania and their Social Function*, British Archaeological Reports International Series 1542, Oxford.
- ALACHEVICH, D., 1879. – Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *BASD*, 2, Split, 10-12, 28-29, 39-42.
- ALACEVICH, D., 1880. – Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *BASD*, 3, Split, 72-74, 88-90.
- ALACEVICH, D., 1881. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 4, Split, 161-162.
- ALACEVICH, D., 1882. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 5, Split, 146-147.
- ALAČEVIĆ, G., 1891. – Antichità romane a Tinj (distretto di Benkovac), *BASD*, 14, Split, 61-62.
- ALAČEVIĆ, G., 1898. – L'antichissimo Aquedotto di Zara, *BASD*, 21, *Supplemento dell' Bollettino di arch. e stor. dalm.*, n. 1 a. 1898, Split, 1-12.
- ALAJBEG, A. – DRESLER, P., 2020. – Arheološka istraživanja na Otresu 2017. i 2018. godine, *SHP*, n. ser. III, sv. 46/2019, Split, 189-204.
- ALIHODŽIĆ, T. 2013. – Lepuri – crkva sv. Martina, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 606-607.
- ANDROVIĆ, I., 1909. – *Po Ravnim kotarima i kršnoj Bukovici*, Zadar.
- ANTOLJAK, S., 1987. – Kritički osvrt na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu, u: V. Čosić (ur.), *Pašmanski zbornik, Otok Pašman kroz vjekove i danas, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981.*, Zadar, 7-23.
- ANZULović, I., 2007. – Crkva sv. Marije od Duba ili Stublja, njezin položaj i srednjovjekovna sela na području nekadašnjeg Obrovca jugoistočno od Zadra, *Diadora*, 22, Zadar, 301-339.
- ANZULović, I., – LUČIĆ, L., 2016. – Arheološka istraživanja kod crkve sv. Kate u Novigradu, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Zadar, 176-213.

- Arheološki muzej Zadar, 2001. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2000*, Zagreb, 283-288.
- Arheološki muzej Zadar, 2003. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2002*, Zagreb, 369-379.
- Arheološki muzej Zadar, 2004. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2003*, Zagreb, 427-437.
- Arheološki muzej Zadar, 2006. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2005*, Zagreb, 444-452.
- Arheološki muzej Zadar, 2007. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2006*, Zagreb, 597-617.
- Arheološki muzej Zadar, 2008. – *Izvešća hrvatskih muzeja 2007*, Zagreb, 891-911.
- BAČIĆ, P. K., 1895. – Razne viesti, *SHP*, 1, sv. 4, Split, 262.
- BAČIĆ, S., 2000. – *Franjevački samostan u Karinu: povijest franjevačkog samostana u Karinu u svjetlu protokola ili kronike fra Marijana Lekušića (1734. - 1740.)*, Šibenik.
- BARAKA, J., 2009. – Pakoštane – Crkvina, rezultati arheoloških istraživanja, u: Ž. Tomičić, A. Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857.-2007.)*, Znanstveni skup – Skradin – Knin, 7.-8. prosinca 2007, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009, 182-193.
- BARAKA, J. – PETEŠIĆ, J., 2018. – *Il sito Gruh – Sv. Ivan dentro il parco naturale di Telašćica*, Neobjavljen poster/Unpublished poster presented at 17th International Congress of Christian Archaeology, 2.-6. July 2018., Utrecht/Nijmegen.
- BAŠIĆ, I., 2005. – *Vir, povijest mog otoka*, 2. dopunjeno izdanje, Vir.
- BATOVIĆ, I. – BATOVIĆ, Š., 1993. – Zemljopisni i kulturno-povijesni pregled Vrsi, *Zadarska smotra*, godina XLII, br. 6, Zadar, 203-258.
- BATOVIĆ, Š., 1954. – Novo arheološko nalazište u Zadru, *Vjesnik u srijedu*, 3/104, 28. travnja 1954., 10.
- BATOVIĆ, Š., 1960. – Kompleks Dobropoljci – Benkovac – Nin, *AP*, 2, Beograd, 79-84.
- BATOVIĆ, Š., 1962. – Novi prikaz vučice, *Diadora*, 2/1960-1961, Zadar, 215-223.
- BATOVIĆ, Š., 1965. – Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1960. do 1964, *Diadora*, 3, Zadar, 273-298.
- BATOVIĆ, Š., 1968. – Nin u prapovijesti, u: Š. Batović, J. Belošević, M. Suić (ur.), *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 7-33.
- BATOVIĆ, Š., 1969. – Istraživanje liburnskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 53-74.
- BATOVIĆ, Š., 1971. – Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5/1970, Zadar, 33-48.

- BATOVIĆ, Š., 1971a – Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine, *Diadora*, 5/1970, Zadar, 259-298.
- BATOVIĆ, Š., 1971b – Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda n/m, *Radovi Instituta JAZU-i u Zadru*, sv. 18, Zadar, 9-73.
- BATOVIĆ, Š., 1974. – Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6/1973, Zadar, 5-165.
- BATOVIĆ, Š., 1974a – Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, *Diadora*, 6/1973, Zadar, 245-302.
- BATOVIĆ, Š., 1976. – Petogodišnji plan rada i razvoja Arheološkog muzeja u Zadru od 1976. do 1980. godine, *Diadora*, 8/1975, Zadar, 207-229.
- BATOVIĆ, Š., 1980. – Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1973. do 1976. godine, *Diadora*, 9, Zadar, 549-618.
- BATOVIĆ, Š., 1980a – Istraživanje prapovijesti u Bribiru, *Diadora*, 9, Zadar, 55-94.
- BATOVIĆ, Š., 1980b – Značajna arheološka otkrića u Vrsima, *NL*, XXX (CXVIII), br. 1463 (7263), Zadar, 05. 01. 1980., 12.
- BATOVIĆ, Š., 1981. – Sv. Jakov, Vrsi – rimska villa rustica i starokršćanska crkva, *AP*, 22, Beograd, 85-90.
- BATOVIĆ, Š., 1981a – Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, katalog izložbe, Zadar, 7-39.
- BATOVIĆ, Š., 1981b – Nakit u prapovijesti, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, katalog izložbe, Zadar, 89-150.
- BATOVIĆ, Š., 1983. – Arheološko rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1982., *Obavijesti HAD-a*, god. XV/2, Zagreb, 29-31.
- BATOVIĆ, Š., 1983a – Zaštitno arheološko istraživanje u Zatonu kod Nina u godini 1982., *Obavijesti HAD-a*, god. XV/2, Zagreb, 31-32.
- BATOVIĆ, Š., 1983b – Rekognosciranje otoka Pašmana u godini 1983., *Obavijesti HAD-a*, god. XV/3, Zagreb, 23-25.
- BATOVIĆ, Š., 1984. – Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1983., *Obavijesti HAD-a*, god. XVI/1, Zagreb, 25-27.
- BATOVIĆ, Š., 1985. – Prapovijesni ostatci u Islamu Grčkom, *Zadarska revija*, Časopis za kulturu i društvena pitanja, Godina XXXIV, 4-5, Zadar, 283-308.

- BATOVIĆ, Š., 1985a – Zaton kod Nina – istraživanja arheoloških nalazišta od brončanog doba do srednjeg vijeka, *AP*, 24, Beograd, 32-39.
- BATOVIĆ, Š., 1985b – Otok Pašman – lok. Binjak, Martinj, Čokovac – prapovijesne gradine gvozdenog doba, *AP*, 24, Beograd, 52-56.
- BATOVIĆ, Š., 1987. – Otok Pašman u prapovijesti, u: V. Ćosić ('ur.), *Pašmanski zbornik, Otok Pašman kroz vjekove i danas, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981.*, Zadar, 25-75.
- BATOVIĆ, Š., 1989. – Istraživanje prapovijesti sjeverne Dalmacije od 1984. do 1988. godine, *Diadora*, 11, Zadar, 5-57.
- BATOVIĆ, Š., 1992. – Rekognosciranje Dugog otoka u 1991. godini, *Obavijesti HAD-a*, god. XXIV/3, Zagreb, 61-67.
- BATOVIĆ, Š., 1995. – Zaton, *Zaton zapisi*, Zagreb, 1-3.
- BATOVIĆ, Š., 2004[1977]. – Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens, u: S. Kukoč (ur.), *U osvjetljenje povijesti (od starijega kamenog doba do Liburna), Zbornik odabranih radova, II, Opera selecta*, Zadar, 853-900., Pretisak iz: *Godišnjak CBI*, 15 (13), Sarajevo, 201-225.
- BATOVIĆ, Š., 2005. – *Liburnska kultura*, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 2010. – Bilješke o najstarijoj povijesti otoka Ista i Škade, u: J. Faričić (ur.), *Otoci Ist i Škada*, Zadar, 213-220.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1986. – Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1985., *Obavijesti HAD-a*, god. XVIII/1, Zagreb, 33-36.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1986a – Buković/Lastvine – eneolitsko naselje, *AP*, 26/1985, Ljubljana, 52-53.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1986b – Sjeverna Dalmacija – rekognosciranje, *AP*, 26/1985, Ljubljana, 204-205.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1987. – Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1986., *Obavijesti HAD-a*, god. XIX/2, Zagreb, 38-42.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1987a – Sjeverna Dalmacija – rekognosciranje, *AP*, 27/1986, Ljubljana, 175-177.
- BATOVIĆ, Š. – KUKOČ, S., 1987. – Podvršje/Matkov brig, *AP*, 27/1986, Ljubljana, 61-63.
- BEGOVIĆ, V. – SCHRUNK, I., 2002. – Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta, *PIA*, 19, Zagreb, 113-130.

- BEGOVIĆ, V. – SCHRUNK, I., 2003. – Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila, *PIA*, 20, Zagreb, 95-112.
- BEKIĆ, L., 2012. – Pakoštane – Janice (podmorje), *HAG*, 8/2011, Zagreb, 541-544.
- BEKIĆ, L. – PEŠIĆ, M., 2015. – Pokazatelji pomorske trgovine na istočnoj obali Jadrana na osnovu nalaza amfora iz dvije rimske luke, *Histria archaeologica*, 45/2014, Pula, 95-112.
- BEKIĆ, L. – PEŠIĆ, M. – SCHOLZ, R. – MEŠTROV, M., 2016. – Podvodna arheološka istraživanja na prapovijesnom nalazištu Pakoštane – Janice, *Diadora*, 29/2015, Zadar, 7-22.
- BELOŠEVIĆ, J., 1965. – Prvi arheološki tragovi velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 3, Zadar, 129-145.
- BELOŠEVIĆ, J., 1969. – Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 221-246.
- BELOŠEVIĆ, J., 1976. – Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Diadora*, 8/1975, Zadar, 103-110.
- BELOŠEVIĆ, J., 1976a – Materijalna kultura Hrvata na jadranskoj obali od doseljenja do IX stoljeća, *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, Zadar, 297-318.
- BELOŠEVIĆ, J., 1985. – Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca, *RFFZd*, 24(11)/1984/85, Zadar, 73-97.
- BELOŠEVIĆ, J., 1986. – Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola u Smilčiću i Biljanima Donjim kod Zadra, *RFFZd*, 25(12)/1985/86, Zadar, 125-147.
- BELOŠEVIĆ, J., 1989. – Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra, *RFFZd*, 28(15)/1988/89, Zadar, 71-82.
- BELOŠEVIĆ, J., 1990. – Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini, *RFFZd*, 29(16)/1989/90, Zadar, 231-239.
- BELOŠEVIĆ, J., 1990a – Galovac – Crkvina – Kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom, *Obavijesti HAD-a*, god. XXII/2, Zagreb, 42-47.
- BELOŠEVIĆ, J., 1991. – Galovac – Crkvina – Kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom, *Obavijesti HAD-a*, god. XXII/3, Zagreb, 40-43.
- BELOŠEVIĆ, J., 1991a – Galovac – Crkvina – Kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom, *Obavijesti HAD-a*, god. XXIII/3, Zagreb, 63-68.

- BELOŠEVIĆ, J., 1992. – O rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini, *RFFZd*, 30(17)/1991, Zadar, 79-92.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993. – Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra, *RFFZd*, 31(18)/1992, Zadar, 121-143.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993a – Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra, *RFFZd*, 32(19)/1992, Zadar, 177-215.
- BELOŠEVIĆ, J., 1994. – Ograda svetišta ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja sa Crkvine u Galovcu kod Zadra, *RFFZd*, 33(20)/1993/94, Zadar, 121-144.
- BELOŠEVIĆ, J., 1996. – Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *ARR*, 12/1995 (1996), Zagreb, 327-341.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997. – Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18-19/1996-1997, Zadar, 301-350.
- BELOŠEVIĆ, J., 1998. – Il complesso dell'architettura paleocristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split-Poreč, 25.09.-01.10.1994.*, sv. 3, Vatikan – Split, 69-104.
- BELOŠEVIĆ, J., 2002. – Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, *RFFZd*, 39(26)/2000, Zadar, 71-97.
- BELOŠEVIĆ, J., 2007. – *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar.
- BERNARDI, A., 2007. – Ekonomski život i razvoj gradova, u: *Povijest 5, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, gl. ur. hrvatskog izdanja: Ivo Goldstein, Zagreb, 89-159.
- BERSA, G., 1900. – Iscrizioni inedite. Asseria (Podgragje di Benkovac). Aenona (Nona). Nedinum (Nadin), *BASD*, 23, 158-163.
- BERSA, J., 1902. – Iscrizione inedite, *BASD*, 25, Split, 143-145.
- BERSA, G., 1903. – Bolli, marche di fabbrica ed iscrizioni su oggetti antichi del Museo di S. Donato in Zara, *BASD*, 26, Split, 148-151.
- BERSA, G., 1906. – Le lucerne fittili romane di Nona: conservate al Museo archeologico di S. Donato di Zara, *BASD*, 1902.-1906., Split, 1-95.
- BERSA, G., 1915. – Le lucerne fittili romane di Nona conservate al Museo Archeologico di San Donato di Zara, *BASD*, 38, Split, 46-86.
- BERSA, G., 1923. – Zara – Iscrizioni inedite e suppellettile archeologica, *Notizie degli scavi*, fasc. 10, 11 e 12, Roma, 413-418.

- BEŠLAGIĆ, Š., 1974. – Stećci i njima slični nadgrobnici u okolini Zadra, *Radovi centra JAZU u Zadru*, sv. 21, Zadar, 57-89.
- BIANCHI, C. F., 1877. – *Zara cristiana I*, Zadar.
- BIANCHI, C. F., 1879. – *Zara Cristiana II*, Zadar.
- BIANCHI, C. F., 2011[1879]. – *Kršćanski Zadar*, sv. II., Zadar, pretisak *Zara Cristiana*, volume II., Zadar.
- BLAGDAN, M., 1982. – Turističko naselje Zaton – Nin, Kontrast novog i starog (intervju sa Š. Batović), *Bilten JTP*, godina IX, broj 6, Zadar, 8-9.
- BLAGDAN, M., 1982a – Raport iz turističkog naselja Zaton – Nin, *Bilten JTP*, godina IX, broj 7-8, Zadar, 6-7.
- BLAKE, E. M., 1930. – The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire, *Memoirs of the American Academy in Rome*, 8, Rome, 7-160.
- BLAŠKOVIĆ, P., 1956. – Melioracije zemljišta na području sjeverne Dalmacije, *Zadarska revija*, Godina V, 2/1956, Zadar, 81-88.
- BOJANOVSKI, I., 1974. – Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2*, Sarajevo.
- BORZIĆ, I. – ČELHAR, M. – FABIJANIĆ, T. – GUSAR, K. – ILKIĆ, M. – RADIĆ ROSSI, I. – VUJEVIĆ, D., 2013. – *50 godina Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, katalog izložbe, Zadar.
- BRADFORD, J., 1957. – *Ancient Landscape. Studies in Field Archeology*, G. Bell and Sons, Ltd, London.
- BRAJKOVIĆ, T., 2008. – Antika, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 53-89.
- BRAJKOVIĆ, T., 2009. – *Scardonae lapides. Reljefni i epigrafski spomenici Skardone*, Šibenik.
- BRAJKOVIĆ, T., 2009a – Rakitnica – Tri bunara, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 521-522.
- BRAJKOVIĆ, T., 2010. – Rakitnica – Tri bunara, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 567-568.
- BRAJKOVIĆ, T., 2011. – Rakitnica – Tri bunara u vodičkom zaleđu, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice, Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru*, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008, Crikvenica, 95-101.

- BRAJKOVIĆ, T., 2011a – Rakitnica – Tri bunara, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 624-626.
- BRAJKOVIĆ, T. – KRNČEVIĆ, Ž. – PODRUG, E., 2008. – *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Šibenik.
- BRUSIĆ, Z., 1969. – Istraživanje antičke luke kod Nina, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 203-210.
- BRUSIĆ, Z., 1969a – Rezultati podvodnih istraživanja u Ninu, *Mornarički glasnik*, sv. 22, Split, 218-222.
- BRUSIĆ, Z., 1969b – Podmorska arheološka istraživanja starohrvatskih brodova na ulazu u ninsku luku, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 16-17, Zadar, 443-448.
- BRUSIĆ, Z., 1972. – Podmorska arheološka istraživanja u Ninu, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 19, Zadar, 245-252.
- BRUSIĆ, Z., 1973. – Privlaka kod Zadra, arheološko topografski podaci, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 20, Zadar, 419-446.
- BRUSIĆ, Z., 1974. – Rezultati podmorskih istraživanja u zadarskom arhipelagu, u: V. Uranija (ur.), *Zadarsko otočje, zbornik*, Povremena izdanja Narodnog muzeja u Zadru, sv. 1, Zadar, 65-69.
- BRUSIĆ, Z., 1976. – Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju, *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, Zadar, 113-126.
- BRUSIĆ, Z., 1977. – Prehistorijski podmorski nalazi na području južne Liburnije, *Radovi Centra JAZU*, 24, Zadar, 53-60.
- BRUSIĆ, Z., 1978. – Prehistorijski i ranoantički nalazi u šibenskoj okolini, Trouvailles prehistoriques et de la haute antiquite dans les unvirons de Šibenik, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Vodice, 10.-13.V.1976, Izdanja HAD-a*, 3, Split, 25-34.
- BRUSIĆ, Z., 1980. – Rt Kremenjača, Zaton kod Nina – podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone, *AP*, 21/1979, Beograd, 112-114.
- BRUSIĆ, Z., 1980a – Neki problemi plovidbe Kvarnerićem, *Otočki ljetopis Cres – Lošinj*, sv. 3; *Pomorstvo Lošinja i Cresa [I]*: u povodu sto dvadeset pete obljetnice uspostavljanja Pomorske škole u Malom Lošinju, Mali Lošinj, Cres, CUO “Veljko Vlahović”, SIZ kulture Cres – Lošinj, 1980, 57-171.
- BRUSIĆ, Z., 1987. – Biogradsko područje – rekognosciranje gradina, *AP*, 27/1986, Ljubljana, 164-167.

- BRUSIĆ, Z., 1989. – Zaton kod Zadra. Antička luka Aenone, *AP*, 28/1987, Ljubljana, 121-122.
- BRUSIĆ, Z., 1991. – Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora*, 13, Zadar, 225-240.
- BRUSIĆ, Z., 1993. – Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, Zadar, 223-236.
- BRUSIĆ, Z., 1996. – Podmorska arheološka istraživanja na prostoru kod „Fontane“ u zadarskom predjelu Kolovara, *Obavijesti HAD-a*, god. XXVIII/2, Zagreb, 28-30.
- BRUSIĆ, Z., 1996a – Stari načini ribarstva u Privlaci, *Sokolar, Privlački časopis*, br. 2/1996, Osijek, 37.
- BRUSIĆ, Z., 2000. – Privlački počeci, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 47-69.
- BRUSIĆ, Z., 2000a – Nekropola Gradine kod Dragišića, *RFFZd*, 38(25)/1999, Zadar, 1-16.
- BRUSIĆ, Z., 2002. – Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča, *HA*, 8, Pula, 213-242.
- BRUSIĆ, Z., 2005. – Arheološki spomenici otoka Murtera i kornatskog otočja, *Murterski godišnjak*, 2/2004[2005], Murter, 91-100.
- BRUSIĆ, Z., 2005a – Luka Pakoštane – Jamica i položaj između otočića Sv. Justine i Velog Školja, *HAG*, 1/2004, Zagreb, 191-192.
- BRUSIĆ, Z., 2006. – Luka Pakoštane – Janice, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 306-307.
- BRUSIĆ, Z., 2006a – Il porto liburnico e romano di Aenona (Nin), u: I. Radić Rossi (ur.), *Archeologia subacquea in Croazia. Studi e ricerche*, Marsilio, Venezia, 33-45.
- BRUSIĆ, Z., 2007. – Pakošćanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskome kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, 5, Zadar, 11-38.
- BRUSIĆ, Z., 2008. – Akvatorij općine Pakoštane, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 387-388.
- BRUSIĆ, Z., 2009. – Pašmanski kanal, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 495-496.
- BRUSIĆ, Z., 2009a – Silba – uvala Pocumarak, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 499-502.
- BRUSIĆ, Z. – ĐINĐIĆ, F., 2004. – Rekognosciranje obalnog pojasa između Sv. Filipa i Jakova i Turnja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI/2, Zagreb, 87-94.
- BRUSIĆ, Z. – UGLEŠIĆ, A., 2009. – Arheološka baština otoka Oliba, u: L. Ivin (ur.), *Olib – otok, selo, ljudi*, Družba „Braća hrvatskoga Zmaja“ Mjesni odbor Silba, Zagreb – Olib, 59-73.

- BRUSIĆ, Z. – PARICA, M., 2010. – Silba – uvala Pocumarak, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 527-529.
- BRUSIĆ, Z. – PARICA, M., 2011. – Silba – uvala Pocumarak, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 569-570.
- BUDIMIR, M., 1984. – Istraživanje antičke građevine u Orliću kod Knina, *Obavijesti HAD-a*, god. XVI/1, Zagreb, 21-22.
- BUDIMIR, M., 1989. – Kninsko polje. Rekognosciranje, *AP*, 28/1987, Ljubljana, 204-205.
- BUDIMIR, M., 1992. – Arheološka topografija kninske općine, The Archaeological Topography of the Knin District, *Izdanja HAD-a*, 15, Zagreb, 23-32.
- BUDIMIR, M. – RADIĆ, LJ., 1986. – Orlić kod Knina, *AP*, 26/1985, Ljubljana, 107-109.
- BULIĆ, D., 2014. – *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BULIĆ, F., 1879. – Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico, *BASD*, 2, Split, 17-25, 65-69, 83-87.
- BULIĆ, F., 1879a – Iscrizioni inedite, *BASD*, 2, Split, 43, 49-50, 81-82, 97-100, 113-115, 129-130, 145-146, 161-162, 177-179.
- BULIĆ, F., 1880. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 3, Split, 17-18, 33-35, 49-50, 65-66, 81-82, 97-98, 112-113, 129-130, 145-150, 161-163, 177-178.
- BULIĆ, F., 1881. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 4, Split, 17-19, 33-35, 49-51, 81-83, 97-99, 113-115, 129-131, 145-147.
- BULIĆ, F., 1882. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 5, Split, 3, 17, 33-34, 49-50, 65-66, 81-82, 97-98, 113-114, 145, 161-162, 177-178.
- BULIĆ, F., 1883. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 6, Split, 3-4, 17-18, 33-34, 49-50, 65-68, 81-84, 97-98, 113-114, 129-132, 145-146.
- BULIĆ, F., 1885. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 8, Split, 14-28, 37-44, 50-55, 66-73, 92-97, 111-115, 121-123, 137-140, 153-155, 161-162, 173-174, 191-193.
- BULIĆ, F., 1886. – Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, 1. Otoci Liburnije, *BASD*, 9, Split, 19-21, 39-43, 57-59, 69-71, 86-88, 104-106, 117-119, 132-134, 151-153.
- BULIĆ, F., 1886a – Starinske Izkopine u Biskupiji (pokraj Knina), *BASD*, 9, Split, 52-56.
- BULIĆ, F., 1886b – Iscrizioni Inedite, *BASD*, 9, Split, 8-10, 33-38, 49-51, 65-67, 81-83, 99-101, 113-114, 129-130, 145-146, 161-166, 177-182, 193-196.

- BULIĆ, F., 1887. – Iscrizioni Inedite, *BASD*, 10, Split, 25-28, 41-45, 57-59, 73-74, 91-93, 121-124, 137-138, 153-155, 169-170, 185-186.
- BULIĆ, F., 1887a – Razne starinarske viesti, *BASD*, 10, Split, 75-76.
- BULIĆ, F., 1888. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 11, Split, 8-10, 17-18, 33-34, 49-50, 65-66, 81-83, 97-103, 113-115, 129-130, 145-146, 161-163, 177-178.
- BULIĆ, F., 1888a – Starinske izkopine u Tkonu na otoku Pašmanu, *BASD*, 11, Split, 61-62.
- BULIĆ, F., 1889. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 12, Split, 6-8, 17-18, 33-36, 49-51, 65-66, 82-83, 97-100, 113-116, 129-131, 145-154, 161-164, 177-179.
- BULIĆ, F., 1890. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 12, Split, 8-9, 17-19, 65-67, 81-82, 129-130, 161-164, 177-178.
- BULIĆ, F., 1891. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 13, Split, 6-8, 17-18, 35, 52-53, 65-68, 81-83, 97-98, 113-116, 129-131, 145-148, 161-163, 177-178.
- BULIĆ, F., 1895. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 18, Split, 3-6, 17-19, 33-35, 145-149, 161-166, 197-201, 213-218.
- BULIĆ, F., 1896. – Starinske izkopine u selu Brištanim pokraj Krke, *BASD*, 19, Split, 86-87.
- BULIĆ, F., 1897. – Starinska rimska iznašašća u selu Ceranjima pokraj Benkovca (Römische Altertumsfunde im Dorf Ceranje bei Benkovac), *BASD*, 20, Split, 137-138.
- BULIĆ, F., 1898. – Le Gemme dell'i. r. Museo Spalato acquistate nell'a. 1897., *BASD*, 21, Split, 11-12, 112, 148-152, 165-166, 209-212.
- BULIĆ, F., 1900. – Le Gemme dell'i. r. Museo in Spalato acquistate nell'a. 1899., *BASD*, 23, Split, 62-64, 121-122.
- BULIĆ, F., 1901. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 24, Split, 3-12, 45-54, 99-107, 110, 125-137, 169-174.
- BULIĆ, F., 1901a – Ritrovamenti di monete antiche sull'isola di Kaprije di Sebenico, *BASD*, 24, Split, 70.
- BURIĆ, T., 1986. – Kameni namještaj bazilike u Žažviću, *SHP*, n. ser. III, sv. 15/1985, Split, 165-181.
- BURIĆ, T., 1996. – Povijesno-arheološki pregled. A Historical and Arcaeological Review, u: A. Milošević (ur.), *Bribir u srednjem vijeku*, Split, 7-16.
- BURMAZ, J. – SIROVICA, F., 2011. – Dočine (AB 32), *HAG*, 7/2010, Zagreb, 526-528.
- BUŠKARIOL, F., 1988. – Istraživanja don Luke Jelića u Biogradu na Moru na položaju Glavica – biogradski spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 27, Split, 21-55.

- BUZOV, M., 2014. – *Antički i ranokršćanski mozaici s natpisom u Hrvatskoj – arheološke rasprave*, Zagreb.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1948. – „Aenona“ e il suo Capitolium, *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, XXII, (1946-1947), Roma, 193-226.
- CAMBELL, B., 2000. – *The Writings of the Roman Land Surveyors. Introduction, Text, Translation and Commentary*, Journal of Roman Studies Monograph 9, London.
- CAMBI, N., 1969. – Silvan – Atis, Primjer kultnog sinkretizma, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 131-142.
- CAMBI, N., 1976. – Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, Zadar, 239-282.
- CAMBI, N., 1978. – Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije, *Arheološki vestnik*, 29, Ljubljana, 606-622.
- CAMBI, N., 1984. – Triconch Churches on the Eastern Adriatic, *Actes de X^o Congrès International d'archéologie Chrétienne*, 2, Thessalonique, 28. 9. – 4. 10. 1980., Thessaloniki – Città del Vaticano, 45-54.
- CAMBI, N., 1987. – Rimski portret, u: J. Jevtović (ur.), *Antički portret u Jugoslaviji*, Novi Sad, 45-60.
- CAMBI, N., 1988. – *Atički sarkofazi u Dalmaciji*, Split.
- CAMBI, N., 1989. – Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji, *RFFZd*, 28(15)/1988/89, Zadar, 33-48.
- CAMBI, N., 1991. – *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb.
- CAMBI, N., 1993. – Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *RFFZd*, 31(18)/1991/92, Zadar, 25-51.
- CAMBI, N., 2000. – *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- CAMBI, N., 2001. – Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba, u: J. Ćuzela (ur.), *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., Šibenik, 9.-20.
- CAMBI, N., 2002. – Marginalije uz Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium (35, 1-107), *RFFZd*, 39(26)/2000, Zadar, 49-59.
- CAMBI, N., 2002a – *Antika*, Zagreb.

- CAMBI, N., 2003. – Bilješke uz reljef Epone iz Koprna, *VAMZ*, 3. serija, sv. 35/2002, Zagreb, 205-214.
- CAMBI, N., 2005. – Srima i dvojne bazilike u Dalmaciji, u: D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 55-68.
- CAMBI, N., 2005a – *Kiparstvo rimske Dalmacije*, The Sculpture of the Roman Province of Dalmatia, Split.
- CAMBI, N., 2007. – Kiparstvo rimskog legijskog logora i kasnijeg municipija Burnum, u: D. Marguš (ur.), *Zbornik radova sa Simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Znanstveni skup – Šibenik, 5.-8. listopada 2005., Šibenik, 23-48.
- CAMBI, N., 2008. – Bilješke o skulpturalnoj baštini, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 73-112.
- CAMBI, N., 2010. – *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća)*, Split.
- CAMBI, N., 2013. – Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji/A Review of the Development of the Funerary Monument in Dalmatia, Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva/Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire, *Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog u Split od 27. do 30. rujna 2009./Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009*, Split, 17-99.
- CAMBI, N. – GLAVIČIĆ, M. – MARŠIĆ, D. – MILETIĆ, Ž. – ZANINOVIĆ, J., 2007. – *Rimska vojska u Burnumu*, Drniš – Zadar – Šibenik.
- CAMPEDELLI, A., 2011. – The Castrum of Burnum: between old excavations and new researches, *AA*, 5, Zadar, 33-64.
- CHAPMAN, J. – SHIEL, R. – BATOVIĆ, Š., 1996. – *The Changing Face of Dalmatia, Archaeological and Ecological Studies in Mediterranean Landscape*, London.
- CHEVALLIER, R., 1961[1957]. – La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Atti* 9, Venezia, 11-24, Pretisak iz: *Bollettino di Geodesia e Scienze Affini*, XVI, 2, Firenze 1957., 167-177.
- CHEVALIER, P., 1995. – *Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paleochretienne de la province romaine de Dalmatie (IVe - VIIe s.)*, sv. 1, Rome – Split.

- CHEVALIER, P., 1998. – *Le dispositif liturgique des églises de Dalmatie et d'Istrie aux VI et VII s, Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, 2, Split – Poreč, 25.9.-1.10.1994. (VHAD, Supl., 87-89), Città del Vaticano – Split, 975-996.*
- COLNAGO, A. – KEIL, J., 1905. – Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, Band 8, Wien, Bb. 31-60.
- COLNAGO, A., 1915. – Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, Band 18, Wien, Bb. 175-188.
- CONAGO, J., 1928. – Srednjovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, *SHP*, n. ser. II, sv. 1-2, Zagreb – Knin, 127-135.
- CUSCITO, G., 2011. – Stambena izgradnja i kulturna kršćanska zdanja: neriješen problem, *HA*, 20, Pula, 301-315.
- ČAČE, S., 1979. – Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFFZd*, 18(8)/1978/79, Zadar, 43-125.
- ČAČE, S., 1985. – *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- ČAČE, S., 1988. – Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *RFFZd*, 27(14)/1987/88, Zadar, 65-92.
- ČAČE, S., 1988a – Colentum insula (Plinije, *Nat. Hist.* 3, 140), *Diadora*, 10, Zadar, 65-72.
- ČAČE, S., 1989. – Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, *Diadora*, 11, Zadar, 59-91.
- ČAČE, S., 1990. – Blandona i susjedna središta: prilog antičkoj topografiji biogradskog područja, *Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenog 1988. g. (Biogradski zbornik 1)*, Zadar, 197-212.
- ČAČE, S., 1992. – Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora*, 13/1991, Zadar, 55-76.
- ČAČE, S., 1993. – Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *RZPZH AZUZd*, 35, Zadar, 1-35.
- ČAČE, S., 1993a – Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (*Nat. hist.* 3, 130; 139-141), *RFFZd*, 32(19)/1992/93, Zadar, 1-36.
- ČAČE, S., 1995. – Plinije o otocima južne Liburnije (*Nat. Hist.* 3, 140-14 i 150), *RFFZd*, 34(21)/1994, Zadar, 11-46.

- ČAČE, S., 1997. – Antička Enona, *GN*, god. I, br. 1, Zadar, 11-12.
- ČAČE, S., 2003. – Aserija u antičkim pisanim izvorima. Tekstovi i komentari, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.
- ČAČE, S., 2005. – Colentum, *Murterski godišnjak*, 2/2004[2005], Murter, 101-106.
- ČAČE, S., 2006. – South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: *Les routes/Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 65-79, 303, Planche III.
- ČAČE, S., 2006a – Naseljenost otoka Pašmana u prapovijesti i antici, *Toponimija otoka Pašmana*, V. Skračić (ed.), *Biblioteka Onomastica Adriatica, Knjiga 1*, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 31-47.
- ČAČE, S., 2007. – Aserija i njeno zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-92.
- ČAČE, S., 2009. – Najstarija naseljenost otoka Vrgade i prvi spomen njegova imena, *Toponimija otoka Vrgade*, V. Skračić (ed.), *Biblioteka Onomastica Adriatica, Knjiga 3*, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 61-68.
- ČAČE, S., 2013. – Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku principata, *MHM*, 1, Zadar, 17-26.
- ČELHAR, M., 2013. – Ričul – podmorje, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 625-627.
- ČONDIĆ, N., 2007. – Cvijina gradina, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 331-333.
- ČONDIĆ, N., 2008. – Cvijina gradina, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 390-392.
- ČONDIĆ, N., 2009. – Istraživanja na Cvijinoj gradini u Kruševu kod Obrovca, *Diadora*, 23, Zadar, 9-22.
- ČONDIĆ, N., 2009a – Cvijina gradina, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 484-485.
- ČONDIĆ, N. – NEDVED, B., 2006. – Cvijina gradina, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 299-300.
- ČONDIĆ, N. – JURJEVIĆ, M., 2011. – Cvijina gradina – nekropola, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 522-524.
- ČONDIĆ, N. – JURJEVIĆ, M., 2014. – *Cvijina gradina: tragom zaboravljene prošlosti*, katalog izložbe, *Katalozi i monografije 9*, Zadar.
- ĆURKOVIĆ, M., 2008. – Tegule s pečatom iz Zavičajnog muzeja Benkovac, *Asseria*, 6, Zadar, 67-98.
- ĆURKOVIĆ, M. – JURJEVIĆ, M., 2011. – Antičke svjetiljke iz Zavičajnog muzeja Benkovac – I. dio, *Asseria*, 9, Zadar, 113-194.

- ĆUZELA, J., 1995. – Crkva i župa Svetog Martina u Ivinju u vrijeme osnivanja Biskupije šibenske, u: M. Meštrov (ur.), *Simpozij Prirodna podloga, zaštita i društveno i gospodarsko valoriziranje Kornata*, Murter, Tisno, Kornati, Šibenik, 493-496.
- DEAN, D., 2004. – *O ljudima moga otoka*, Zagreb.
- DEKOVIĆ, D., 2004. – Arheološko rekognosciranje na području Turnja kod Biograda na Moru, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI/2, Zagreb, 80-86.
- DELONGA, V., 1981. – Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *SHP*, n. ser. III, sv. 11, Split, 201-228.
- DELONGA, V., 1982. – Fragmenti predromaničkog crkvenog namještaja iz Ostrovice, *SHP*, n. ser. III, sv. 12, Split, 67-81.
- DELONGA, V., 1985. – Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina, *SHP*, n. ser. III, sv. 14/1984, Split, 259-283.
- DELONGA, V., 1990. – Starohrvatska crkva na „Mastirinama“ u Kašiću kod Zadra, *SHP*, n. ser. III, sv. 18, 1988 (1990), Split, 39-89.
- DELONGA, V., 1992. – Kameni spomenici s „Begovače“ u Biljanima Donjim kod Zadra, *SHP*, n. ser. III, sv. 20, 1990 (1992), Split, 85-110.
- DELONGA, V., 1996. – *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split.
- DELONGA, V., 1997. – Predromanički spomenici iz crkve sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 35/1995, Split, 303-325.
- DOMIJAN, M. – PETRICIOLI, I. – VEŽIĆ, P., 1990. – *Sjaj zadarskih riznica, sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb.
- DRAČIĆ, A., 1991. – Naselje na ušću Dubračine od II. do VI. vijeka, *Vinodolski zbornik*, 6, Crikvenica, 235-246.
- DUBOLNIĆ, M., 2006. – Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *RZPZH AZUZd*, 4, Zadar, 1-55.
- DUBOLNIĆ, M., 2007. – Argyruntum i njegov teritorij u antici, *RZPZH AZUZd*, 49, Zadar, 1-58.
- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. – *Civitas Aenona, primjer romanizacije liburnske općine*, doktorski rad, Zadar.
- DUJMOVIĆ, F., 1957. – Nekoliko novih rimskih natpisa iz okolice Šibenika, *VAHD*, LVI-LIX/2, 1954-1957 (1957), Split, 123-126.

- DYGGVE, E., 1940. – *Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, 1, Città del Vaticano, 16.-22. 10. 1938., Città del Vaticano – Roma, 391-414.
- DYGGVE, E., 1951. – *History of Salonian Christianity*, Oslo.
- DYGGVE, E., 1996. – *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split.
- ĐINĐIĆ, F., 2005. – Slučajni nalaz paljevinskih grobova na Kapelici u mjestu Sv. Filipu i Jakovu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVII/2, Zagreb, 104-108.
- ĐINĐIĆ, F., 2006. – Obilježavanje i konzervacija ruševina Rogovskog dvora na lokalitetu Dvorine – Sv. Filip i Jakov, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVIII/1, Zagreb, 163-167.
- ĐINĐIĆ, F., 2006a – Dvorine, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 301.
- ĐINĐIĆ, F., 2008. – Dvorine – Rogovski dvor, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 393-395.
- ĐINĐIĆ, F. – ZORIĆ, I., 2008. – Zaštitno iskopavanje i konzervacija na Dvorinama – ostacima Rogovskog dvora u Svetom Filipu i Jakovu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXX/1, Zagreb, 98-105.
- FABER, A., 1968. – Otok Murter, lok. Gradina – antikna arhitektura. *AP*, 10, Beograd, 124-127.
- FABER, A., 1970. – Murter – antičko naselje, *AP*, 12, Beograd, 118-122.
- FABER, A., 1976. – Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, u: M. Suić (ur.), *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi, simpozij održan u Dubrovniku, od 19. do 23. X 1972.*, Zagreb, 227-244.
- FABER, A., 1998. – Rimsko naselje u Murteru, *Izdanja HAD-a*, 19, Zagreb, 97-130.
- FABER, A., 2000. – Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika, *HA*, 6, Pula, 145-171.
- FABIJANIĆ, T., 2014. – Vir – Smratina, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 488-490.
- FABIJANIĆ, T., 2014a – Kornat – utvrda Tureta, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 516-518.
- FABIJANIĆ, T., 2015. – Vir – Smratina, *HAG*, 11/2014, Zagreb (u tisku).
- FABIJANIĆ, T., 2016. – Poljane, *HAG*, 12/2015, Zagreb (u tisku).
- FABIJANIĆ, T. – RADIĆ ROSSI, I. – MENĐUŠIĆ, M., 2014. – Dokumentiranje postojećega stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu, *HA*, 21/2012, Pula, 401-412.
- FADIĆ, I., 1986. – Diklo kod Zadra, villa rustica, *AP*, 25/1985, Ljubljana, 90-91.

- FADIĆ, I., 1986a – Ime prokonzula Cn. Tamphila Vale na zdencu foruma Jadera, *AV*, 37, Ljubljana, 409-433.
- FADIĆ, I., 1989. – Dračevac kod Zadra: villa rustica, *AP*, 28/1987, Ljubljana, 100.
- FADIĆ, I., 1989a – Antička nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra, *Diadora*, 11, Zadar, 223-254.
- FADIĆ, I., 1990. – Arruntii u Asseriji, *AV*, 41, Ljubljana, 713-724.
- FADIĆ, I., 1991. – Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 12/1990., Zadar, 209-300.
- FADIĆ, I., 1992. – Zadarska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 13/1991, Zadar, 169-211.
- FADIĆ, I., 1992a – Liburnski nadgrobnji spomenici (Liburnski cipusi) osobitih svojstava, *Diadora*, 14/1992, Zadar, 83-108.
- FADIĆ, I., 1993. – Antičko staklo istočne jadranske obale u kontekstu rimske civilizacije, u: M. Vicelja, N. Kudiš (ur.), *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije, Posebno izdanje Zbornika Pedagoškog fakulteta*, Rijeka, 71-79.
- FADIĆ, I., 1995. – Helvii u antičkom Jaderu i Liburniji, *RZHAZUZd*, 37, Zadar, 9-37.
- FADIĆ, I., 2001. – *Priscinus* – edil i duovir Aserije, *Diadora*, 20/2000, Zadar, 157-176.
- FADIĆ, I., 2001a – Bedemi Aserije, *HA*, 7/1999, Pula, 69-91.
- FADIĆ, I., 2002. – Kasnoantička nekropola u Briševu, *Obavijesti HAD-a*, XXXIV/3, Zagreb, 106-111.
- FADIĆ, I., 2003. – Zdenci antičkog Jadera, *HA*, 10, Pula, 263-276.
- FADIĆ, I., 2003a – *Asseria*, 5 godina istraživanja (1998. – 2002.), Zadar.
- FADIĆ, I., 2003b – Uspon i pad Aserije *HA*, 11, Pula, 417-428.
- FADIĆ, I., 2004. – Novi epigrafski spomenici iz Aserije i Lepura, *Asseria*, 2, Zadar, 73-103.
- FADIĆ, I., 2005. – Nalazi kasnoantičkog stakla na Srimi, u: D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 219-252.
- FADIĆ, I., 2006. – Novi liburnski nadgrobnji spomenici iz Aserije, *Asseria*, 4, Zadar, 73-103.
- FADIĆ, I. – ŠTEFANAC, B., 2014. – Reljefno dekorirane staklene boce i bočice iz antičke Liburnije, u: G. Lipovac Vrkljan, B. Šiljeg, I. Ožanić Roguljić, A. Konestra (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28.-29. listopada 2011.*, Crikvenica, 377-404.

- FADIĆ, I. – ŠTEFANAC, B., 2017. – *Reljefno staklo. Staklo puhanu u kalup iz antičke Liburnije*, Zadar.
- FADIĆ, I. – ŠTEFANAC, B., 2017a – Fortifikacije Aserije, *Asseria*, 12/2014, Zadar, 37-118.
- FARIČIĆ, J., 2008. – Geografska percepcija otoka Rava na starim kartama, u: J. Faričić (ur.), *Otok Rava*, Monografija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 53-112.
- FARIČIĆ, J., 2013. – Silba na starim geografskim i pomorskim kartama, u: J. Mužinić i J. J. Purger (ur.), *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, Monografija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 143-164.
- FARIČIĆ, J. – MAGAŠ, D., 2009. – Geografska obilježja otoka Oliba, u: L. Ivin (ur.), *Olib – otok, selo, ljudi*, Družba „Braća hrvatskoga Zmaja“, Mjesni odbor Silba, Zagreb – Olib, 19-57.
- FILIPI, A. R., 1959. – Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka, I. otoci Pašman i Ugljan, *Radovi Instituta JAZU*, 4-5/1958-1959, Zagreb, 279-318.
- FILIPI, A. R., 1960. – Kretanje broja stanovništva zadarskih otoka, II. ostali otoci, *Radovi Instituta JAZU*, 6-7, Zagreb, 137-177.
- FILIPI, A. R., 1962. – Arheološko-topografske crtice iz Ugljana, *Diadora*, 2/1960-1961, Zadar, 303-312.
- FILIPI, A. R., 1969. – Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603., *Povijest grada Nina*, Zadar, 549-595.
- FILIPI, A. R., 1981. – Saljske crkve i kratka povijest Sali, *Župa Sali, O 400. obljetnici dogradnje župne crkve Svete Marije*, 1581-1981, Sali, 21-59.
- FILIPI, A. R., 2001. – Otok Lavdara, Prilog povijesno-geografskim istraživanjima zadarskih otoka, *Geoadria*, 6, Zadar, 113-152.
- FILIPI, A. R., 2003. – Povijesno-geografska obilježja Žutsko-sitske otočne skupine, *Geoadria*, 8/2, Zadar, 87-130.
- FINKA, B., 1988. – Luka u svojim počecima, u: B. Finka i N. Grbin (ur.), *Župa Luka na Dugom otoku, O 100. obljetnici župne crkve svetoga Stjepana Prvomučenika*, Zagreb, 5-12.
- FLORIDO, E. – AURIEMMA, R. – FAIVRE, S. – RADIĆ ROSSI, I. – ANTONIOLI, F. – FURLANO, S. – SPADA, G., 2011. – Istrian and Dalmatian fishtanks as sea-level markers, *Quaternary International* 232 (2011), 105-113.
- FORTIS, A., 2004[1774]. – *Put po Dalmaciji [Viaggio in Dalmazia]*, Split.

- FRANKFURTER, S., 1884. – Epigraphischer Bericht aus Österreich, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich*, 8, Wien, 104-179, 246-252.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974. – Sjeverna Dalmacija, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 95-96.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974a – Zadarska regija, Reljef i sastav zemljišta, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 97-98.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974b – Zadarska regija, Vode, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 98-99.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974c – Šibenska regija, Sastav zemljišta, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 117.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974d – Šibenska regija, Reljef, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 118.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974e – Šibenska regija, Vode, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 118-119.
- FRIGANOVIĆ, M., 1974f – Šibenska regija, Biljni pokrov i klima, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 119.
- GARAŠANIN, M., 1961. – Skulptura Troglava iz Vaćana kod Bribira, *Starinar*, XI/1960 (1961), Beograd, 65-74.
- GIUNIO, A. K., 2009. – Božanstva i mitološki prikazi na svjetiljkama, *Lux in tenebris – Svjetlo u tmini: Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Katalozi i monografije 7, katalog izložbe, Zadar, 14-17.
- GIUNIO, A. K., 2010. – Vrana – Baštijunski brig, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 537-539.
- GIUNIO, A. K., 2016. – Novi nalaz vezan uz metroačku religiju otkriven u Kruševu kraj Zadra, *Diadora*, 25/2015, Zadar, 93-106.
- GLAVAŠ, I. – MILETIĆ, Ž., 2013. – Rimske ceste od Burnuma do Hadre, *Batovićev zbornik, zbornik radova posvećen 85. obljetnici života i 60. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Diadora*, 26/27/2012-2013., Zadar, 537-560.
- GLAVIČIĆ, M., 2007. – O municipalitetu antičke Skardone, *Zbornik radova sa Simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Znanstveni skup – Šibenik, 5.-8. listopada 2005.*, Šibenik, 251-257.
- GLAVIČIĆ, M. – MILETIĆ, Ž., 2011. – Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *VAPD*, 104, Split, 113-150.

- GLAVINIĆ, M., 1880. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 3, Split, 98.
- GLAVINIĆ, M., 1881. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 4, Split, 81-73.
- GLAVINIĆ, M., 1889. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 12, Split, 81-83.
- GLAVINIĆ, M., 1891. – Iscrizioni inedite Corinium (Karin), *BASD*, 14, Split, 33-35.
- GLAVINIĆ, M., 1894. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 17, Split, 81.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1984. – Antička luka u Zatonu kod Nina, *Obavijesti HAD-a*, god. XVI/1, Zagreb, 17-18.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1985. – Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Veleševu kod Benkovca, *Obavijesti HAD-a*, god. XVII/1, Zagreb, 21-23.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1986. – Benkovac, Glogovac – antička arhitektura, *Obavijesti HAD-a*, god. XVIII/3, Zagreb, 45-46.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1986a – Zaton, antička luka – nastavak istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XVIII/3, Zagreb, 46-47.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1986b – Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kod Zadra, *AV*, 37, Ljubljana, 255-278.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1987. – Benkovac/Glogovac, antička stambena arhitektura/Roman Residential Architecture, *AP*, 27/1986, Ljubljana, 83-84.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1987a – Vađenje antičkog broda iz Zatona, *Obavijesti HAD-a*, god. XIX/3, Zagreb, 43-44.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1990. – Rimska nekropola u Kaljskoj ulici, *Diadora*, 12, Zadar, 107-194.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1995. – Podmorska topografija velebitskog primorja u antici, *Paklenički zbornik, Simpozij povodom 45. godišnjice NP "Paklenica", Starigrad – Paklenica, 19.-22.10.1994.*, Starigrad Paklenica, 237-243.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1997. – Ranokršćanski simboli na keramičkim i staklenim predmetima u Liburniji, *Diadora*, 18-19, Zadar, 243-274.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1999. – Muline – Gospodska gomila. Gospodarsko-stambeni kompleks, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXI/1, Zagreb, 49-53.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2003. – Hidroarheološko istraživanje i nalaz trećeg liburnskog broda u antičkoj luci u Zatonu kod Zadra, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXIV/3, Zagreb, 76-86.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2004. – Zaton 2003. – nastavak istraživanja antičke luke i liburnske serilie, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI/2, Zagreb, 104-111.

- GLUŠČEVIĆ, S., 2005. – *Zadarske nekropole od 1. do 4. stoljeća: Organizacija groblja, pogrebni obredi, podrijetlo, kultura, status i standard pokojnika*, disertacija, Zadar.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2006. – Muline na Ugljanu, u: A. Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 170-171.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2007. – *Antička luka u Zatonu*, izložba fotografija, Zadar.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2007a – Zadarski akvatorij, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 355-358.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2007b – Zaton – rt Kremenjača, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 358-361.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2008. – Zadar – Kolovare, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 410-412.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2008a – Zaton – rt Kremenjača, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 420-421.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2008b – *Antička luka – nalazi*, izložba arheoloških artefakata, katalog izložbe, Zadar.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2010. – Zadarski akvatorij, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 543-545.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2011. – Muline, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 546-547.
- GLUŠČEVIĆ, S., 2011a – Zaton – Rt Kremenjača, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 586-587.
- GLUŠČEVIĆ, S. – FADIĆ, I., 1985. – Antički predmeti u Kuli Stojana Jankovića, *Zadarska revija*, Časopis za kulturu i društvena pitanja, Godina XXXIV, 4-5, Zadar, 321-329.
- GLUŠČEVIĆ, S. – JURJEVIĆ, M. – ROMANOVIĆ, D., 2007. – Zaštitno arheološko istraživanje u Ulici don Vida Dunatova u Preku na otoku Ugljanu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXIX/1, Zagreb, 98-108.
- GOMEZEL, M., 1996. – *I laterizi bollati romani dell Friuli-Venezia-Giulia (Analisi, problemi e prospettive)*, Portogruaro.
- GRANIĆ, M., 1987. – Nazivi naselja otoka Pašmana, u: V. Ćosić (ur.), *Pašmanski zbornik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981*, Zadar, 161-170.
- GUGO RUMŠTAJN K., 2013. – Orlić – Dolina, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 677-678.
- GUGO, K., 2014. – Orlić – Dolina, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 522-523.
- GUNJAČA, S., 1949. – Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu; Arheološka iskapanja, *SHP*, n. ser. III, sv. 1, Split, 279-294.
- GUNJAČA, S., 1952. – Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas, *SHP*, n. ser. III, sv. 2, Split, 221-232.
- GUNJAČA, S., 1953. – Revizija iskopina na Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU*, knj. 57/1949-1950 (1953), Zagreb, 9-49.

- GUNJAČA, S., 1956. – Ostatci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *SHP*, n. ser. III, sv. 5, Split, 65-127.
- GUNJAČA, S., 1958. – Rad osnivača Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i utemeljitelja Starohrvatske prosvjete (Povodom stogodišnjice rođenja fra Luje Maruna 1857-1957), *SHP*, n. ser. III, sv. 6, Split, 7-28.
- GUNJAČA, S., 1958a – Tiniensia archaeologica-historica-topographica I (Tiniensia I), *SHP*, n. ser. III, sv. 6, Split, 105-164.
- GUNJAČA, S., 1958b – Rad Muzeja hrvatskih starina u god. 1954, *SHP*, n. ser. III, sv. 6, Split, 227-232.
- GUNJAČA, S., 1960. – Tiniensia archaeologica historica topographica II, *SHP*, n. ser. III, sv. 7, Split, 7-142.
- GUNJAČA, S., 1960a – Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine), *SHP*, n. ser. III, sv. 7, Split, 267-281.
- GUNJAČA, S., 1963. – Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, *SHP*, n. ser. III, sv. 8-9, Split, 7-66.
- GUNJAČA, S., 1968. – Strateško i historijsko-arheološko značenje Bribira, *SHP*, n. ser. III, sv. 10, Split, 205-212.
- GUNJAČA, Z., 1971. – Prižba, Srma, Šibenik – kompleks starokršćanske arhitekture, *AP*, 13, Beograd, 83-84.
- GUNJAČA, Z., 1973. – Starokršćanski objekti u šibenskom kraju, *Obavijesti HAD-a*, V, Zagreb, 16-18.
- GUNJAČA, Z., 1976. – O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, u: S. Grubišić (ur.), *Šibenik, spomen zbornik o 900. obljetnici*, Muzej grada Šibenika, posebna izdanja, I, Šibenik, 27-58.
- GUNJAČA, Z., 1978. – Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, The results of the latest and unpublished ancient and early mediaeval researches on the territory of Šibenik, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Vodice, 10.-13.V.1976, Izdanja HAD-a*, 3, Split, 69-80.
- GUNJAČA, Z., 1978a – Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika, *AV*, 29, Ljubljana, 626-629.
- GUNJAČA, Z., 1980. – Gradina, Žirje, Šibenik, *AP* 21/1979, Beograd, 133-134.

- GUNJAČA, Z., 1985. – Otok Žirje – Gradina, kasnoantička utvrda, *AP*, 26, Beograd, 158.
- GUNJAČA, Z., 1986. – Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali SADJ 22, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984*, Novi Sad, 124-136.
- GUNJAČA, Z., 1987. – Otok Žirje – Gradina, kasnoantička utvrda, *AP*, 28, Beograd, 144-147.
- GUNJAČA, Z., 1996. – Prvić, *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2, Zagreb, 104.
- GUNJAČA, Z., 2005. – Ostaci arhitekture i analiza građevinskih faza, u: D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 7-48.
- GUSAR, K., 2011. – Nalazi slavenske keramike s lokaliteta Podvršje – Glavčine, *AA*, 3/2009, Zadar, 305-322.
- GUSAR, K. – VUJEVIĆ, D., 2012. – *Matakova glavica – Matakova glavica*, u: B. Marijanović (ur.), *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra – Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, Zadar, 151-173.
- GUSAR, K. – ILKIĆ, M., 2016. – Kasnosrednjovjekovni i novovjekovni arheološki nalazi s utvrde Fortica u Novigradu, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Zadar, 230-249.
- GUŠIĆ, B., 1971. – Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 18/1971, Zadar, 137-192.
- HILJE, E., 1997. – Spomenici srednjovjekovne arhitekture na Kornatima, u: M. Meštrov (ur.), *Simpozij Prirodna podloga, zaštita i društveno i gospodarsko valoriziranje Kornata, Murter, Tisno, Kornati, Šibenik 2.-7. listopada 1995.*, Murter, 497-500.
- Il Nazionale – Narodni list* 31, 1892, br. 9.
- ILAKOVAC, B., 1965. – Rimska zgrada u Krmčini kod Zadra, *Diadora*, 3, Zadar, 213-218.
- ILAKOVAC, B., 1969. – Dvostruka kamena stupa iz Kožina, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 215-219.
- ILAKOVAC, B., 1971. – Vranska regija u rimsko doba, U spomen Luki Jeliću (1863-1922), *Radovi JAZU u Zadru*, sv. 18, Zadar, 75-136.
- ILAKOVAC, B., 1973. – Brončane svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Zadru, *Radovi Instituta JAZU-i u Zadru*, sv. 20, Zadar, 385-412.
- ILAKOVAC, B., 1976. – Brončana svjetiljka iz Suhovara kod Zadra, *Diadora*, 8/1975, Zadar, 29-37.

- ILAKOVAC, B., 1981. – Nakit u doba rimskog carstva, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, katalog izložbe, Zadar, 41-50.
- ILAKOVAC, B., 1982. – *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb.
- ILAKOVAC, B., 1992. – Hidroarheološko rekognosciranje Zadarskog i Pašmanskog kanala, *Diadora*, 14, Zadar, 279-290.
- ILAKOVAC, B., 1996. – Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova, *VAMZ*, 3. serija, sv. 28/29/1995, Zagreb, 73-96.
- ILAKOVAC, B., 1998. – Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline u Mulinama na otoku Ugljanu, *Radovi ZPZHazu u Zadru*, sv. 40, Zadar, 1-26.
- ILAKOVAC, B., 2003. – Rimskodobna proizvodnja vina u Mulinama na otoku Ugljanu, *RFFZd*, 40(27)/2001, Zadar, 49-64.
- ILAKOVAC, B., 2003a – Antički geodetski instrument groma, *VAMZ*, 3. serija, sv. 35/2002, Zagreb, 159-171.
- ILAKOVAC, B., 2007. – *Rimsko poljoprivredno dobro na otoku Ugljanu*, Preko.
- ILKIĆ, M., 2017. – Podmorski arheološki nalazi u okolini Ljupča, u: J. Faričić, J. Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Zadar, 99-111, 299.
- ILKIĆ, M., 2017a – Numizmatički nalazi s područja Ljupča, u: J. Faričić, J. Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Zadar, 152-181, 300.
- ILKIĆ, M. – PARICA, M. – MEŠTROV, M., 2008. – Ancient port complex in Pakoštane near Zadar, *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Zadar, Croatia, 18-23 September 2007)*, Zagreb, 212-221.
- ILKIĆ, M. – PEŠIĆ, M., 2012. – Prilog poznavanju rimske luke na položaju Bošana nedaleko Biograda na Moru, *HA*, 21, Pula, 639-634.
- ILKIĆ, M. – PARICA, M., 2013. – Uvala Plemići – podmorje, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 638-639.
- ILKIĆ, M. – ČERINA, I. – ČERINA, S., 2014. – Novac iz Bukovice od 3. stoljeća prije Krista do 68. godine poslije Krista, u: J. Dobrinić (ur.), *Zbornik radova 7. međunarodnoga numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*, Opatija, 27.-28. rujna 2013., Rijeka, 65.-75.
- ILKIĆ, M. – KOŽUL, P. – MEŠTROV, M., 2016. – Numizmatički nalazi iz Novigrada, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Zadar, 214-229.

- IVEKOVIĆ, Ć., 1897. – Starinska iznašašća u Kalima na otoku Ugljanu, *BASD*, 20, Split, 158-159.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1910. – *Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien*, Wien.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1924. – Grobovi otaca, *Narodna starina*, 7, 3, Zagreb, 1-27.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1927. – Otok Žirje, *SHP*, n. ser. 1-2, Split, 45-59.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1928. – Dugi otok i Kornat. Arheološko-historički prikaz, *Rad JAZU*, 235, Zagreb, 245-279.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1932. – Istraživanje starina u Biogradu na moru i u njegovoj okolici, *Ljetopis JAZU*, sv. 44/1930-1931, Zagreb, 146-157.
- IVIN, L., 2009. – Pregled povijesti otoka i naselja, u: L. Ivin (ur.), *Olib – otok, selo, ljudi*, Družba „Braća hrvatskoga Zmaja, Mjesni odbor Silba, Zagreb-Olib, 75-111.
- IVŠIĆ, D., 2015. – Predijalni toponimi na zadarskom području, *FOC*, 23/2014, Zagreb, 95-142.
- Iz vizitacije Mihovila Priulija 1603. godine*, 2000., u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 96-98.
- Izveštaj Upraviteljstva Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu o društvenom radu i napretku kroz zadnji tromjesec*, 1896, *SHP*, god. II, br. 2, Knin, 124-125.
- JAKIĆ – CESTARIĆ, V., 1987. – Pašmanski posjedi samostana sv. Ivana krajem XI. stoljeća i njegova nastavljača samostana sv. Kuzme i Damjana početkom XII. stoljeća, Prilog historijskoj topografiji i toponimiji, u: V. Ćosić (ur.), *Pašmanski zbornik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981*, Zadar, 129-160.
- JAKŠIĆ, N., 1986. – Draga sv. Krševana u Diklu, O tisućitoj obljetnici osnutka samostana, *RFFZd*, 25(12)/1985/86, Zadar, 205-228.
- JAKŠIĆ, N., 1988. – Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke, problem ubikacije i identifikacije, *SHP*, n. ser. III, sv. 17/1987, Split, 111-130.
- JAKŠIĆ, N., 1989. – Crkve na Begovači i problem starokršćanskih nekropola, *Diadora*, 11, Zadar, 407-439.
- JAKŠIĆ, N., 1989a – Prilog povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *RFFZd*, 28(15)/1988/89, Zadar, 83-102.
- JAKŠIĆ, N., 1993. – Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, 15, Zadar, 127-144.

- JAKŠIĆ, N., 1995. – La survivance des edifices paleochretiens dans les terres de la principaute Croate, *HAM*, vol. 1, Motovun, 36-45.
- JAKŠIĆ, N., 2000. – *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Split.
- JAKŠIĆ, N., 2000a – Arheološka istraživanja razorene crkvice sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *SHP*, n. ser. 3, sv. 27, Split, 189-200.
- JAKŠIĆ, N., 2010. – Kult sv. Petra u kasnoantičkom i srednjovjekovnom Zadru, *Scripta Branimiro Gabričević dicata (Zbornik u čast Branimira Gabričevića)*, Trilj, 305–340.
- JARAK, M. – JUKIĆ – BUČA, V., 2017. – Revizijska arheološka iskopavanja trikonhalne crkve u Bilicama 2016. godine, *Diadora*, 31, Zadar, 129-154.
- JELIČIĆ, J., 1983. – Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, Split, 5-37.
- JELIĆ, L., 1899. – Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *VHAD*, n. ser. III, sv. 3/1898, Zagreb, 33-126.
- JELIĆ, L., 1913. – Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: critiche, recensioni ed osservazioni alle pubblicazione degli a. 1910 e 1911, Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien, *BASD*, XXXXV/1912 (1913), Supplemento, Zadar, 62-69.
- JELIĆ, L., 1913a – Contributo alla storia d'arte in Dalmazia: critiche, recensioni ed osservazioni alle pubblicazione degli a. 1910 e 1911, II. Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico, *BASD*, XXXXV/1912 (1913), Supplemento, Zadar, 69-80.
- JELOVINA, D., 1963. – Izvještaj o arheološkom istraživanju na »Begovači« u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Ljetopis JAZU*, knj. 68/1961, Zagreb, 243-246.
- JELOVINA, D., 1968. – Rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu od 1962. do 1967. godine, *SHP*, n. ser. III, sv. 10, Split, 181-200.
- JELOVINA, D., 1981. – Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1968. do 1980. godine, *SHP*, n. ser. III, sv. 11, Split, 229-250.
- JELOVINA, D., 1982. – Starohrvatsko groblje na „Mastirinama“ u selu Kašiću kod Zadra, *SHP*, n. ser. III, sv. 12, Split, 35-66.
- JELOVINA, D., 1983. – Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1982, *SHP*, n. ser. III, sv. 13, Split, 235-243.

- JELOVINA, D., 1985. – Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1984., *SHP*, n. ser. III, sv. 15, Split, 305-311.
- JELOVINA, D., 1986. – Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u 1985. i 1986. godini, *SHP*, n. ser. III, sv. 16, Split, 237-246.
- JELOVINA, D., 1990. – Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, (kratki osvrt), *SHP*, n. ser. III, sv. 20, Split, 301-308.
- JELOVINA, D., 1990a – Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva, *SHP*, n. ser. III, sv. 18/1988, Split, 241-251.
- JELOVINA, D., 1991. – Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina, *SHP*, n. ser. III, sv. 19/1989, Split, 121-241.
- JELOVINA, D., 1992. – Osnivanje i rad Kninskog starinarskog društva, *Izdanja HAD-a*, 15, Zagreb, 11-22.
- JELOVINA, D. – VRŠALOVIĆ, D., 1981. – Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *SHP*, n. ser. III, sv. 11, Split, 55-136.
- JOSIPOVIĆ, I., 2012. – Prijedlog za čitanje kneza Mislava na natpisu s Begovače, *AA*, 6, Zadar, 129-148.
- JURAS, I., 1925. – Starinska iznašašća u Dalmaciji (Trouvailles antiques en Dalmatie), *VAHD*, 47-48, Split, 1924-1925, 86-88.
- JURAS, I., 2011. – Tegule s pečatom iz starog fundusa Arheološkog muzeja u Zadru, *Asseria*, 9, Zadar, 195-220.
- JURAS, I. – JURKOVIĆ PEŠIĆ, F., 2016. – Tegule s pečatom iz Antičke zbirke Arheološkoga muzeja Zadar, *Diadora*, 30, Zadar, 31-75.
- JURČEVIĆ, A., 2009. – Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina, *SHP*, n. ser. III, sv. 36, Split, 55-84.
- JURIĆ, R., 1990. – Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *Biogradski zbornik 1, Biograd i njegova okolica u prošlosti, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988.*, Zadar, 279-318.
- JURIĆ, R., 1993. – Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra, *Diadora*, 15, Zadar, 103-125.
- JURIĆ, R., 2000. – Srednjovjekovni spomenici na privlačkom poluotoku, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 71-80.
- JURIĆ, R., 2002. – Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području, *HA*, 8, Pula, 295-312.

- JURIĆ, R., 2005. – Petrina – sv. Petar, *HAG*, 1/2004, Zagreb, 199-200.
- JURIĆ, R., 2007. – Škabrnja – sv. Luka, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 341-342.
- JURIĆ, R., 2007a – Istraživanje srednjovjekovnih nalazišta u Korlatu kod Benkovca, *SHP*, n. ser. III, sv. 34/2007, Split, 267-280.
- JURIĆ, R., 2010. – Petrina – sv. Petar, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 521-522.
- JURIĆ, R., 2010a – Škabrnja – sv. Marija, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 529-530.
- JURIŠIĆ, M., 2006. – Zadarski akvatorij, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 321-323.
- JURJEVIĆ, M., 2011. – Krovne opeke (tegulae) s pečatom iz Preka na otoku Ugljanu, *Diadora*, 24/2010, Zadar, 57-80.
- JURJEVIĆ, M. – ČONDIĆ, N., 2013. – *Cvijina gradina: tragom zaboravljene prošlosti*, katalog izložbe, Obrovac – Zadar.
- JURMAN – KARAMAN, D., 1887. – Nova našašća starina na Ugljanu (Neue Altertumsfunde auf Ugljan), *BASD*, 10, Split, 109-110.
- KALEB, M., 2014. – Brbinj kroz prošlost, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, god. 6/2014, Osijek, 62-66.
- KALOGJERA, A., 1987. – Prirodnogeografska osnova i stanovništvo benkovačke mikroregije, *Benkovački kraj kroz vjekove*, Zbornik 1, Benkovac, 37-55.
- KLARIĆ, M., 1935. – Obrovac sredovječnih isprava (od X-XIV vijeka), prilog povjesno-monumentalnoj topografiji sjeverne Dalmacije, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, sv. 16, Zagreb, 19-56.
- KOLANOVIĆ, J., 2000. – Privlaka u srednjem vijeku, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 81-95.
- KOLEGA, M., 2001. – Rimski nadgrobnji spomenici s figuralnim prikazom u Enoni, *Diadora*, 20, Zadar, 121-155.
- KOROŠEC, J., 1968. – Bribir u prahistoriji, *SHP*, n. ser. III, sv. 10, Split, 213-216.
- KOROŠEC, J. – KOROŠEC, P., 1980. – Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, *Diadora*, 9, Zadar, 55-94.
- KOŠČEVIĆ, R., 2008. – Metalni i koštani nalazi, u: M. Topić (ur.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 229-280.
- KOVAČIĆ, V., 2009. – Antički ribnjaci uzduž zapadne istarske obale, u: L. Bekić, I. Miholjević, F. Meder (ur.), *Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića*, Zagreb, 240-245.

- KOVAČIĆ, V., 2011. – Novootkriveni antički vivarium uz poluotok Kupanja, Tar – Vabriga, u: G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, B. Šiljeg (ur.), *Rimske keramičarske i staklarske radionice, Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 23.-24. listopada 2008*, Crikvenica, 91-94.
- KRNČEVIĆ, Ž., 1997. – Zaštitno arheološko istraživanje kod crkvice Sv. Bartula u Piramatovcima, *Obavijesti HAD-a*, god. XXIX/3, Zagreb, 97-100.
- KRNČEVIĆ, Ž., 2001. – Srednjovjekovni arheološki nalazi na šibenskim otocima, *Diadora*, 20, Zadar, 271-296.
- KRNČEVIĆ, Ž., 2001a – Novija istraživanja srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta šibenskoga kraja, u: J. Čuzela (ur.), *Sedam stoljeća Šibenske biskupije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, 22. do 26. rujna 1998.*, Šibenik, 25-42.
- KRNČEVIĆ, Ž., 2001b – Slijed podmorskih arheoloških istraživanja u šibenskom akvatoriju, u: *Blago šibenskog podmorja*, Šibenik, 7-16.
- KUKOČ, S., 2009. – Nadin – liburnski kult mrtvih, istraživanja 2004.–2006., 2009. god., *Asseria*, 7, Zadar, 11-79.
- KULUŠIĆ, S., 2001. – Naseljenost i vrednovanje Kornatskih otoka od drevnih vremena do danas (Nastavak), *Hrvatski geografski glasnik*, vol. 63, no. 1, Zagreb, 87-116.
- KULUŠIĆ, S., 2006. – *Knjiga o Kornatima*, Murter.
- KUNTIĆ – MAKVIĆ, B., 1982. – Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi, *ARR*, 8-9, 151-157.
- KUNTIĆ – MAKVIĆ, B., 1996. – Aeta, Aetor, Aetria. Nugae epigraphicae 1., *ARR*, 12/1995 (1996), Zagreb, 163-170.
- KUNTIĆ – MAKVIĆ, B., 1996a – Aeta, vir? (CIL III 6513). Nugae epigraphicae 2., *Obavijesti HAD-a*, god. XXVII/3, (1995), Zagreb, 1996, 43-44.
- KUNTIĆ – MAKVIĆ, B., 1998. – Ceun – uz jedan grčki natpis s Bribirske Glavice, *Znanstveni skup Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, Šibenik, 18.-20. listopada 1995.*, *Izdanja HAD-a*, 19, Zagreb, 243-249.
- KUNTIĆ – MAKVIĆ, B. – ŠEGVIĆ, M., 1988. – O razgraničenju između Aserije i Alverije, *ARR*, 11, Zagreb, 49-62.

- KURILIĆ, A., 1993. – Nova monumentalna portretna stela iz rimske Liburnije, *RFFZd*, 32(19)/1992/93, Zadar, 61-78.
- KURILIĆ, A., 1994. – Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju, *RZHAZUZd*, 36, Zadar, 191-246.
- KURILIĆ, A., 1995. – Obitelj u ranorimskoj Liburniji, *RFFZd*, 34(21)/1994/95, Zadar, 47-83.
- KURILIĆ, A., 1999. – *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2005. – Epigrafski spomenici, u: D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 267-284.
- KURILIĆ, A., 2005a – Rimskodobni natpisi otoka Murtera, *Murterski godišnjak*, 2/2004, Murter, 107-127.
- KURILIĆ, A., 2006. – Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia. – V, u: D. Davison, V. Gaffney, E. Marin (ur.), *Dalmatia. Research in the Roman province 1970–2001. Papers in honour of J. J. Wilkes, British Archaeological Reports, International Series 1576*, Oxford, 133–173.
- KURILIĆ, A., 2006a – Epigraphy as a Source for the Topography of Roman Liburnia, u: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 55-61, 302, Planche II, Map. 2. i 3; 303, Planche III, Map. 4.
- KURILIĆ, A., 2006b – Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji, *Asseria*, 4, Zadar, 7-71.
- KURILIĆ, A., 2008. – *Ususret Liburnima: Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2010. – Komemoratori i pokojnici s liburnskih cipusa: tko su, što su i odakle su?, *Asseria*, 8, Zadar, 131-274.
- KURILIĆ, A., 2010a – Otok Murter od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Murtera, Biblioteka Onomastica Adriatica, Knjiga 4, Centar za jadranska onomastička istraživanja*, Zadar, 33-53.
- KURILIĆ, A., 2013. – Nadgrobni spomenik G. Aruncija Felicisima i starosna struktura pučanstva antičke Liburnije, *MHM*, Vol. 1/2013, Zadar, 39-60.

- KURILIĆ, A. – BARAKA, J., 2012. – *Boundary Stones from Roman Dalmatia – Some Recent Discoveries*. – Neobjavljen poster/Unpublished poster presented at XIV Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae, 27.-31. August 2012, Berlin.
- KURILIĆ, A. – SERVENTI, Z., 2016. – Mosaic inscriptions in the Basilica of Sv. Nikola (St. Nicholas) of the island of Krk, *Studi di Antichità Cristiana, Pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana LXVI*, Acta XVI congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma, 22-28 settembre 2013, "Costantino e i Costantinidi: l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi", Pars II, Posters, Città del Vaticano, 2281-2306.
- LAFON, X., 2001. – *Villa Maritima, recherches sur les villas littorales de l'Italie romaine*, École française de Rome, Roma.
- LEWIT, T., 2003. – Vanishing Villas: What happened to elite rural habitation in the West in the 5th and 6th centuries A.D.?, *Journal of Roman Archaeology*, 16, Cambridge, 260-275.
- LIEBL, H., 1902. – Epigraphischen aus Dalmatien, *JÖAI*, 5, Wien, 1-8.
- LIEBL, H. – WILBERG, W., 1908. – Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI*, 11, Wien, 17-83.
- LISIČAR, P., 1962. – Rimski strigili iz ninskih i zadarskih grobova, *Diadora*, 2, Zadar, 199-223.
- LJUBOVIĆ, E., 1998. – Iscrizioni romane di Segna e dintorni, *Atti – Centro di ricerche storiche – Rovigno*, 28, Trieste Rovigno, 371-427.
- LJUBOVIĆ, B., 2000. – *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, katalog izložbe, Senj.
- MAGAŠ, D., 2000. – Osnove geografske i demogeografske značajke Privlake, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 11-40.
- MAGAŠ, D., 2000a – Contribution to the knowledge of the geographical characteristics of the Pag Island, *Geoadria*, 5, Zadar, 5-48.
- MAGAŠ, D., 2006. – Prirodno – geografska osnova otoka Pašmana, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Pašmana*, Biblioteka Onomastica Adriatica, Knjiga 1, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 9-30.
- MAGAŠ, D., 2013. – *Geografija Hrvatske*, Zadar.
- MAGAŠ, D. – BRKIĆ VEJMEKLA, J., 2013. – Prirodno geografska obilježja otoka Silbe, u: J. Mužinić, J. J. Purger (ur.), *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, Monografija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 19-37.

- MALJKOVIĆ, B., 2011. – Zidine (AN 49), *HAG*, 7/2010, Zagreb, 589-591.
- MANENICA, H., 2013. – Smoković – crkva sv. Georgija, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 629-631.
- MARČELIČ, J., 1924. – *Preko: povjesne, geografske, folklorističke i kulturne crtice*, Dubrovnik.
- MARDEŠIĆ, J., 2006. – Tegule s pečatima iz starog fonda arheološke zbirke u Vidu kod Metkovića, *VAHD*, 98, Split, 99-112.
- MARIJANOVIĆ, B., 2007. – Škornica, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 342-345.
- MARIJANOVIĆ, B., 2009. – Krneza i Podvršje – tumuli, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 486-488.
- MARIJANOVIĆ, B., 2012. – Uvod, u: *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra – Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, (gl. urednik: B. Marijanović), Zadar, 7-14.
- MARŠIĆ, D., 1993. – Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra, *RFFZd*, 32(19)/1992/93, Zadar, 105-116.
- MARŠIĆ, D., 2002. – *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Zadar.
- MARŠIĆ, D., 2005. – Grobovi, u: D. Maršić (ur.), *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik, 207-218.
- MARŠIĆ, D., 2005a – Aserijatske nadgrobne are, *Asseria*, 3, Zadar, 25-52.
- MARŠIĆ, D., 2007. – Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled), u: D. Marguš (ur.), *Zbornik radova sa Simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Znanstveni skup – Šibenik, 5.-8. listopada 2005.*, Šibenik 2007, 203-228.
- MARŠIĆ, D., 2009. – *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istriji i Dalmaciji*, Zadar.
- MARŠIĆ, D., 2009a – Vransko jezero – Baštijunski brig (golf-igralište), *HAG*, 5/2008, Zagreb, 505-508.
- MARŠIĆ, D. – SEKSTO, R., 2012. – Kornič ranocarske građevine iz Nina, *VAPD*, 105, Split, 7-32.
- MARTINOV, D., 2011. – Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 579-580.
- MARUN, L., 1888. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 11, Split, 97-102.
- MARUN, L., 1896. – Starohrvatska bazilika u selu Zažviću u Bribirskoj županiji, *SHP*, god. II, br. 2, Knin, 116-123.

- MARUN, L., 1927. – Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira, *SHP*, n. ser. 1, sv. 1-2, Zagreb – Knin, 1-14.
- MARUN, L., 1928. – Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira, *SHP*, n. ser. 1, sv. 3-4/1927, Zagreb – Knin, 272-315.
- MARUN, L., 1998. – *Starinarski dnevници, Katalozi i monografije* 4, Split.
- MARZANO, A., 2007. – *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Brill, Leiden – Boston.
- MATIJAŠIĆ, R., 1983. – Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni Adriatiche. *Mélanges de l'École française de Rome* 95, 2, Roma. 961-995.
- MATIJAŠIĆ, R., 1988. – *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. – *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998a – La presenza imperiale nell'economia dell'Istria romana e nel contesto adriatico, *HA*, 4, Pula, 15-22.
- MATIJAŠIĆ, R., 2006. – La Liburnia settentrionale all'inizio del Principo: uno shizzo dell'organizzazione amministrativa e territoriale, *Les routes/Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 81-87.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. – *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 2012. – *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 2017. – Plominska božica Ika, *MHM*, 3, 2016 (2017), Zadar, 99-109.
- MATIJAŠIĆ, R. – TASSAUX, F., 2000. – Liber et Silvanus, *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine, Ausonius Publications, Etudes* 4, Bordeaux, 65-117.
- MATULIĆ, B., 1998. – Motiv polumjesečastog štita na mozaicima salonitanske škole-radionice mozaika, *VAHD*, sv. 87-89, Split, 1994-1996, 359-385.
- MAURIN, D., 2014. – Biograd na Moru – Ulica Frane Kršinića, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 461-462.
- McKAY, A. G., 1975. – *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, The John Hopkins University Press, Baltimore – London.
- MEDER, J., 2003. – *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb.
- MEDINI, J., 1969. – Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama antičke Liburnije, *RFFZd*, 6(3), Zadar, 45-74.

- MEDINI, J., 1969a – Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 143-181.
- MEDINI, J., 1970. – Kult Apolona Likijskoga u Jaderu, *Diadora*, 5, Zadar, 131-146.
- MEDINI, J., 1976. – Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, *Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, Zadar, 185-207.
- MEDINI, J., 1976a – Mitrički reljef iz Banjevaca, *Diadora*, 8/1975, Zadar, 39-88.
- MEDINI, J., 1977. – Spomenik Atisova kulta iz Medviđe, *RFFZd*, 16(7)/1976/77, Zadar, 195-206.
- MEDINI, J., 1980. – Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, Zadar, 363-441.
- MEDINI, J., 1980a – Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VHAD*, 74, Split, 67-86.
- MEDINI, J., 1984. – Latra – dea Neditarum, *Posebna izdanja ANUBiH*, knj. LXVII, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 11, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Herceg-Novi, 4-6. studenog 1982., Sarajevo, 223-243.
- MEDINI, J., 1984a – Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi*, 17, Rijeka, 7-32.
- MEDINI, J., 1985. – Iz antike Ravnih kotara, *Zadarska revija*, Časopis za kulturu i društvena pitanja, Godina XXXIV, 4-5, Zadar, 309-320.
- MEDINI, J., 1985a – Mithriaca Jadertina, *RFFZd*, 24(11)/1984/85, Zadar, 61-72.
- MEDINI, J., 1986. – Aplike u obliku Atisove glave iz rimske provincije Dalmacije, *RFFZd*, 25(12)/1985/86, Zadar, 109-124.
- MEDINI, J., 1987. – Zavjetni žrtvenik iz Galovca, *RFFZd*, 26(13)/1986/87, Zadar, 125-139.
- MEDINI, J., 1989. – Metroačka religija u Aenoni, *RFFZd*, 28(15)/1988/89, Zadar, 19-32.
- MEDINI, J., 1993. – Kult Kibebe u antičkoj Liburniji, *SZ*, 20, 1-32.
- MENĐUŠIĆ, M., 1985. – Rekognosciranje šibenskog područja, *Obavijesti HAD-a*, god. XVII/1, Zagreb, 17-19.
- MENĐUŠIĆ, M., 1993. – Rekognosciranje područja sela Dubravice, *Obavijesti HAD-a*, god. XXV/2, Zagreb, 35-37.
- MENĐUŠIĆ, M., 1995. – Raslina, Sv. Kata – antička i kasnosrednjovjekovna arhitektura, *Obavijesti HAD-a*, god. XXVII/1, Zagreb, 32-33.

- MENĐUŠIĆ, M., 1997. – Arheološki predmeti u zbirci franjevačkog samostana na Visovcu, u: M. Ivić (ur.), *Visovački zbornik: zbornik radova Simpozija u prigodi 550-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu (1445. - 1995.)*, Visovac – Split, 373-390.
- MIGOTTI, B., 1991. – *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, Zagreb.
- MIGOTTI, B., 1995. – Vrste i namjena ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *RFFZd*, 34(21)/1994/95, Zadar, 113-144.
- MIGOTTI, B., 1996. – Naslovnici ranokršćanskih crkvi u Dalmaciji, *ARR*, 12/1995, Zagreb, 189-247.
- MILČETIĆ, I., 1884. – Arheologično-istorične crtice s hrvatskih otoka (II), *VAMZ*, sv. 6, Zagreb, 50-55.
- MILETIĆ, Ž., 1993. – Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *RFFZd*, 31(18)/1991/92, Zadar, 63-88.
- MILETIĆ, Ž., 1993a – Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFFZd*, 32(19)/1992/93, Zadar, 117-150.
- MILETIĆ, Ž., 1996. – *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar, Zadar.
- MILETIĆ, Ž., 2003. – Territorium Asseriae, *HA*, 11, Pula, 409-416.
- MILETIĆ, Ž., 2004. – O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria*, 2, Zadar, 7-21.
- MILETIĆ, Ž., 2006. – Roman Roads along the Eastern Adriatic: State of Research, u: *Les routes/Putovi antičkog Jadrana*, Bordeaux – Zadar, 125-136.
- MILETIĆ, Ž., 2007. – Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma, u: D. Marguš (ur.), *Zbornik radova sa Simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Znanstveni skup – Šibenik, 5.-8. listopada 2005.*, Šibenik 2007, 181-202.
- MILETIĆ, Ž., 2007a – Prikaz Dioskura na brončanoj pločici iz Aserije, *Asseria*, 5, Zadar, 165-196.
- MILETIĆ, Ž., 2007b – Mithras Sol, *AA*, 1, Zadar, 129-143.
- MILETIĆ, Ž., 2008. – O teritorijalnom razgraničenju oko Krke kod Miljevaca u rimsko doba, u: M. Menđušić, D. Marguš (ur.), *Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Miljevci u prošlosti s pogledom u budućnost“*, Visovac – Drinovci, 15.-16. lipnja 2007., Visovac – Drinovci, 89-104.

- MILETIĆ, Ž., 2010. – Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb, 113-141.
- MILOŠEVIĆ, A., 1992. – Ranokršćanski nalazi na Sustipancu u Pirovačkom zaljevu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXIV/2, Zagreb, 53-54.
- MILOŠEVIĆ, A., 2002. – *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika Split, Kulturno-povijesni vodič 18, Split
- MIRNIK, I., 1987. – Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici, *Benkovački kraj kroz vjekove*, *Zbornik 1*, Benkovac, 83-100.
- MIŠKOVIĆ, A., 2015. – Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike, *Ars Adriatica*, 5, Zadar, 7-20.
- MUSTAĆ, I., 2000. – Stare crkve u Privlaci, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 99-110.
- MUSTAĆ, D., 1996. – Arheološka karta Privlake, *Sokolar – privlački časopis*, 2/1996, Osijek, 15-18.
- MUSTAĆ, D., 2000. – Kameno doba u Privlaci, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 41-46.
- MUSTAĆ, M., 2000. – Privlačka toponimija, u: J. Kolanović (ur.), *Privlaka*, Zagreb, 160-170.
- MUSTAĆ, M., 2009. – *Arheološka topografija Privlake kod Zadra*, diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- NEDVED, B., 1980. – Kolovare, Zadar – kasnoantička nekropola, *AP*, 21/1979, Beograd, 134-135.
- NEDVED, B., 1981. – Nakit rimskog razdoblja, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, katalog izložbe, Zadar, 151-183.
- NEDVED, B., 1990. – Biogradski kraj u rimsko doba, *Biogradski zbornik 1, Biograd i njegova okolica u prošlosti*, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988.*, Zadar, 213-246.
- NEDVED, B., 1990a – *Felix Arba: pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*, Rab – Zadar.
- NEDVED, B., 1992. – Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (Prvi dio), *Diadora*, 14/1992, 109-263.

- NEDVED, B., 1995. – Srednje i južno velebitsko podgorje u rimsko doba, *Paklenički zbornik, Simpozij povodom 45. godišnjice NP "Paklenica", Starigrad – Paklenica, 19.-22.10.1994.*, Starigrad Paklenica, 223-228.
- NIKOLOSKA, A. – VILOGORAC BRČIĆ, I., 2014. – Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *RZHP*, 46, Zagreb, 103-128.
- NIMAC, S. – DELONGA, V., 1997. – Lepuri od kamenog doba do Turaka, *Lepuri – stanovništvo i kulturno-povijesni spomenici*, Lepuri, 45-97.
- NODILO, H., 2010. – Tukljača – crkva Uznesenja BDM, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 530-534.
- OLUJIĆ, B., 1990. – Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et Graeca*, 35, Zagreb, 3-30.
- ORLIĆ, M. – JURIŠIĆ, M., 1986. – Podmorska arheološka istraživanja na Jadranu u godini 1986., *Obavijesti HAD-a*, god. XVIII/3, Zagreb, 49-51.
- PARICA, M., 2010. – Biograd na Moru – Bošana, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 500-501.
- PARICA, M., 2017. – Kasnoantičko pristanište u uvali Pocukmarak na otoku Silbi, *AA*, 9/2015, Zadar, 307-322.
- PATSCH, K., 1895. – Rimski kameni spomenici kninskog muzeja, *GZM*, 7, Sarajevo, 379-422.
- PATSCH, C., 1897. – Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. II., *WMBH*, 5, Wien, 177-241.
- PATSCH, K., 1899. – Nove tekovine Muzeja u Kninu, *GZM*, 11, Sarajevo, 481-535.
- PATSCH, K., 1990. – *Lika u rimsko doba*, Gospić.
- PATSCH, K. – MARUN, L., 1895. – Plohorezbe sarkofaga (u kninskome muzeju) našaste medj ruševinami bazilike na rimokatoličkomu groblju u Biskupiji, *SHP*, god. I, br. 2, Knin, 97-102.
- PAVLOVIĆ, A. – PAVLOVIĆ, E., 1993. – *Korlat: Crtice iz povijesti*, Korlat – Zadar.
- PEDIŠIĆ, I., 1978. – Novija rekognosciranja okolice Skradina i osvrt na problem ubikacije Skardone, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup Vodice, 10.-13.V.1976, Izdanja HAD-a*, 3, Split, 63-68.
- PEDIŠIĆ, I., 1990. – Piramatovci/Klapčevac: kasnoantička nekropola, *AP*, 29, Ljubljana, 180.
- PEDIŠIĆ, I., 1992. – Reljef Silvana iz Čulišića, *Diadora*, 14, Zadar, 265-278.
- PEDIŠIĆ, I., 1994. – O Jupiterovu kultu u Skardoni, *VAHD*, 86, Split, 183–200.

- PEDIŠIĆ, I., 1994a – Žirje – Velika stupica, zaštitna arheološka istraživanja i konzervacija, *Obavijesti HAD-a*, god. XXVI/3, Zagreb, 40-42.
- PEDIŠIĆ, I., 1998. – Antički sarkofazi u Skradinu i bližoj okolici, *Izdanja HAD-a*, 19, Zagreb, 131-142.
- PEDIŠIĆ, I., 1998a – Žirje Gradina – sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXX/3, Zagreb, 99-101.
- PEDIŠIĆ, I., 1999. – Žirje Gradina – nastavak sustavnih arheoloških istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXI/3, Zagreb, 90-92.
- PEDIŠIĆ, I., 2000. – Piramatovci – zaštitna arheološka istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXII/1, Zagreb, 62-65.
- PEDIŠIĆ, I., 2000a – Područje dubravičke župe u antičko doba, u: P. Klarić (ur), *Župa Dubravice u prostoru i vremenu, Zbornik radova u prigodi 300. obljetnice osnutka Župe Dubravice (1700.-2000.) i 10. obljetnice krunjenja kipa Majke Mira zlatnom krunom (1900.-2000.)*, Dubravice, 25-39.
- PEDIŠIĆ, I. 2001. – *Rimska Skardona*, Šibenik.
- PEDIŠIĆ, I. 2002. – Murter, najnovija arheološka istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXIV/1, Zagreb, 58-63.
- PEDIŠIĆ, I., 2003. – Žirje – Gradina, nastavak sustavnih istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXV/2, Zagreb, 78-80.
- PEDIŠIĆ, I., 2004. – Arheološka istraživanja unutar bizantske utvrde na Gradini u uvali Velika Stupica na otoku Žirju, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI/1, Zagreb, 105-108.
- PEDIŠIĆ, I., 2005. – Žirje – Arheološka istraživanja i sanacijsko-konzervatorski radovi unutar prostora bizantske utvrde na položaju Gradina, u uvali Velika Stupica na otoku Žirju te radovi na položaju Maraguša kod Skradina, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVII/2, Zagreb, 66-71.
- PEDIŠIĆ, I., 2005a – Žirje – Gradina, *HAG*, 1/2004, Zagreb, 213.
- PEDIŠIĆ, I., 2007. – Žirje – Gradina, *HAG*, 3/2006, Zagreb, 382-383.
- PEDIŠIĆ, I. – KRNČEVIĆ, Ž., 1993. – Rekognosciranje područja sela Kašića (Pirovac), *Obavijesti HAD-a*, god. XXIV/3, Zagreb 1992., 52-55.
- PEDIŠIĆ, I. – PODRUG, E., 2008. – Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *OA*, 31/2007, Zagreb, 81-141.

- PERCIVAL, J., 1976. – *The Roman Villa, An Historical Introduction*, B. T. Batsford Ltd, London.
- PEROVIĆ, Š., 2013. – Prilog poznavanju željeznodobnih bedema Aserije, *Asseria*, 10/2012, Zadar, 209-237.
- PEŠIĆ, M., 2014. – Podmorje Zadarske županije, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 478-480.
- PETRICIOLI, I., 1952. – Nalazi kasnoantiknih grobova u Zadru, *VAHD*, 54, Split, 199-201.
- PETRICIOLI, I., 1954. – Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku, *SHP*, n. ser. III, sv. 3, Split, 53-63.
- PETRICIOLI, I., 1958. – Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svijetu najnovijih istraživanja, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 2, 1956-1957, Zadar, 51-76.
- PETRICIOLI, I., 1960. – Ostaci srednjovjekovne sakralne arhitekture na otoku Ugljanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split, 113-122.
- PETRICIOLI, I., 1962. – Ostaci starokršćanske građevine kod Brbinja, *Diadora*, 2/1960-1961, Zadar, 313-315.
- PETRICIOLI, I., 1965. – Lik Zadra u srednjem vijeku, *RIJAZUZd*, 11-12/1964, Zagreb, 143-186.
- PETRICIOLI, I., 1969. – Stari zadarski zdenac za snabdijevanje vode, *Pomorski zbornik*, 7, Zadar, 545-553.
- PETRICIOLI, I., 1970. – „Toreta“ na otoku Kornatu, *Adriatica*, *Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 717-725.
- PETRICIOLI, I., 1974. – Građevni i umjetnički spomenici srednjeg vijeka na zadarskim otocima, *Zbornik Zadarsko otočje*, Povremena izdanja Narodnog muzeja u Zadru, sv. 1, Zadar, 79-108.
- PETRICIOLI, I., 1987. – Ecclesiae sanctorum Iohannis et Victoris Tilagi, *SHP*, n. ser. III, sv. 16/1986, Split, 93-106.
- PETRICIOLI, I., 1996. – *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split.
- PETRICIOLI, I., 1997. – Srednjovjekovni umjetnički spomenici na Dugom otoku, u: Š. Batović, S. Obad, I. Petricioli (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa priređenog pod naslovom „Dugi otok – prošlost i kulturna baština“*, Zadar 24. i 25. studenog 1988., Zadar, 167-196.
- PETRINEC, M., 2000. – Izvještaj o arheološkim iskopavanjima crkve Sv. Petra na Kuli Atlagića, *SHP*, n. ser. III, sv. 27, Split, 219-226.

- PETRINEC, M., 2012. – Orlić – Zadruga, *HAG*, 8/2011, Zagreb, 587-588.
- PETRINEC, M., 2013. – Biskupija – Crkvina, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 659-660.
- PETRINEC, M., 2013a – Orlić – Zadruga, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 678-679.
- PETRINEC, M., 2014. – Orlić – Zadruga, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 523-524.
- PETRINEC, M., 2018. – Arheološka istraživanja i uređenje arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji u razdoblju od 2008. do 2017. godine, *SHP*, n. ser. III, sv. 44-45/2017.-2018, Split, 283-306.
- PIETRUSZKA, W. – WYPIJEWSKI, I., 2016. – Sextus Metilius Maximus: In Search of the Ownwr of a Liburnian *saltus*, *ZPE*, 198/2016, Bonn, 283-286.
- PODRUG, E. – JOVIĆ, J. – KRNČEVIĆ, Ž., 2016. – Arheološka baština šibenskih otoka, *Toponimija šibenskog otočja*, Zadar, 49-76.
- PREDOVAN, J. – ĆURKOVIĆ, M. – JURJEVIĆ, M., 2010. – *Bukovica i Ravni kotari, vodič kroz kulturnu baštinu*, Zagreb.
- PREDOVAN, J. – ĆURKOVIĆ, M. – JURJEVIĆ, M., 2013. – *Bukovica i Ravni kotari, vodič kroz kulturnu baštinu*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb.
- PRIJATELJ, K., 1952. – Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD*, 53/1950-1951, Split 135-154.
- PRIJATELJ, K., 1954. – Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *SHP*, n. ser. III, sv. 3/1954, Split, 65-91.
- RADIĆ, F., 1896. – Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *SHP*, god. 2, br. 3, Knin, 179-181.
- RADIĆ, F., 1898. – Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *SHP*, god. IV, br. 4, Knin, 157-174.
- RADIĆ, I., 1988. – O nalazima antičkih brodskih žrtvenika u podmorju istočnog Jadrana, *VAMZ*, 3. serija, sv. 21, Zagreb, 35-56.
- RADIĆ ROSSI, I., 2008. – Pakoštane – Veli školj, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 398-400.
- RADIĆ ROSSI, I., 2009. – Pakoštane – Veli školj, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 492-495.
- RADIĆ ROSSI, I., 2010. – Nin – Ždrijac (podmorje), *HAG*, 5/2008, Zagreb, 512-515.
- RADIĆ ROSSI, I., 2011. – *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.

- RADIĆ ROSSI, I., 2014. – Kornat – uvala Tarac/crkva sv. Marije i podmorje, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 518-520.
- RADIĆ ROSSI, I. – FABIJANIĆ, T., 2013. – Arheološka baština Kornata, *Toponimija kornatskog otočja*, Biblioteka Onomastica Adriatica, Knjiga 3, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, 67-98.
- RADIĆ ROSSI, I. – FABIJANIĆ, T., 2017. – *Kurnatski vremeplov, Arheološka istraživanja Turete i Tarca*, Šibenik.
- RADIĆ, LJ. – BUDIMIR, M., 1992. – Istraživanje antičkog lokaliteta u Orliću kod Knina, *Izdanja HAD-a*, 15, Zagreb, 41-50.
- RADOVIĆ, M., 2010. – Arheološko povijesne crtice o Viru, *Vir i okolica*, Zagreb, 52-61.
- RADMAN, M., 1952. – Novootkriveni starohrvatski grobovi u Biogradu n/m i njegovoj okolini, *VAHD*, 54, Split, 202-203.
- RADMAN-LIVAJA, I., 2010. – Lokaliteti civilnog karaktera i slučajni nalazi, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, 247-262.
- RAKNIĆ, Ž., 1965. – Kultna slika Silvana s područja Liburna, *Diadora*, 3, 85-90.
- RANČIĆ, B., 1995. – Kulturna baština u Brbinju, u: D. Meštrov (ur.), *Brbinj kroz povijest: u povodu 800. obljetnice župe Brbinj: 1195.- 1995.*, Brbinj, 45-51.
- RAPANIĆ, Ž., 1998. – Fra Lujo Marun istraživač hrvatske prošlosti, *Starinarski dnevnik*, Katalozi i monografije 4, Split, 7-22.
- RAUKAR, T., 1977. – Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, D., 1950. – Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (II), Pseudo – Skilakov Καταρβάτης ποταμός i južna granica Liburnije, *Historijski zbornik*, III/1-4, Zagreb, 221-232.
- RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1955. – Onomastičke studije s teritorija Liburna, Prilozi ilirskoj onomastici, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar, 125-144.
- RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1960. – Nekoliko monumentalnih stela s portretima iz stare Liburnije, (Prilog tipologiji ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na području Liburnije), *Diadora*, 1/1959 (1960), Zadar, 107-131.
- RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1987. – *Carmina epigraphica*, Split.
- RENDIĆ – MIOČEVIĆ, D., 1989. – Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove kultne zajednice u Panoniji i Iliriku, *Iliri i antički svijet*, Split, 1989, 507-522.

- RIĐANOVIĆ, J., 1974. – Vode, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 27-36.
- ROGLIĆ, V., 1974. – Prirodna osnova, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 9-11.
- ROGLIĆ, V., 1974a – Geološka osnova, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 12-15.
- ROGLIĆ, V., 1974b – Geološka osnova, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 15-20.
- ROGLIĆ, V., 1974c – Vegetacijski pokrov, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 36-39.
- ROGLIĆ, V., 1974d – Tla, *Geografija SR Hrvatske, knj. 6, Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, 39-41.
- ROMANOVIĆ, D. – GLUŠČEVIĆ, S., 2015. – Amfore ravnog dna iz slojeva antičke luke u Zatonu kod Zadra, *Diadora*, 28/2014, Zadar, 141-190.
- RUBIĆ, I., 1955. – Otok Zverinac, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, Zagreb, 171-188.
- SAVIĆ, M., 2012. – *Benkovac prijateljima: Mala monografija 2*, Vijeće srpske nacionalne manjine Zadarske županije, Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zadra, ur. Milorad Savić, Zadar.
- SELEM, P., 1997. – *Izidin trag: egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku*, Split.
- SELEM P. – VILOGORAC BRČIĆ, I., 2012. – *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani – ROMIS*, vol. 3, Zagreb.
- SELEM P. – VILOGORAC BRČIĆ, I., 2015. – *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I – ROMIC I*, vol. 5, Zagreb.
- SERVENTI, Z., 2014. – *Nekropole rimske Liburnije: aspekti društvene i religijske povijesti*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- SIMONI, K., 1991. – Knin – Greblje, kataloški opis grobova i nalaza, *SHP*, n. ser. III, sv. 19/1989, Split, 75-119.
- SINOBAD, M., 2009. – Burnum, rimska vojska i Jupiterov kult, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, god. 2, br. 2, Split, 9-26.
- SINOBAD, M., 2010. – Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *OA*, 34, Zagreb, 145–228.
- SKOK, P., 1950. – *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb.

- SKOK, P., 1954. – Postanak hrvatskog Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1, Zagreb, 37-68.
- SKRAČIĆ, V., 1996. – *Toponimija vanjskog i unutarnjeg niza zadarskih otoka*, Zadar.
- SMITH, J. T., 1998. – *Roman villas. A Study in Social Structure*, Routledge, London – New York.
- STARAC, A., 1994. – Carski posjedi u Istriji, *OA*, 18, Zagreb, 133-145.
- STARAC, A., 2000. – *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, II, Pula.
- STARAC, R., 1991. – Antička keramika na lokalitetu "Igralište" u Crikvenici, *Vinodolski zbornik*, 6, Crikvenica, 221-235.
- STERN, H., 1979. – Sur un motif ornemental des mosaïques du palais de Théodoric à Ravenne, *Felix Ravenna*, vol. 116/1978, Ravenna, 57-85.
- STIPČEVIĆ, A., 1977. – *Kulturno povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar)*, povodom 250-godišnjice doseljenja zadarskih Arbanasa, Zadar.
- STOŠIĆ, K., 1941. – *Sela šibenskoga kotara*, Šibenik.
- STRGAČIĆ, A. M., 1949. – Neka toponomastička i topografska pitanja Dugog otoka, *SHP*, n. ser. III, sv. 1, Zagreb, 87-102.
- SUIĆ, M., 1949. – Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 199-221.
- SUIĆ, M., 1950. – Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, *VAHD*, 52/1935-1949 (1950), Split, 53-58.
- SUIĆ, M., 1952. – Liburnski nadgrobni spomenik, „Liburnski cipus“, *VAHD*, 53/1950-51 (1952), Split, 60-97.
- SUIĆ, M., 1952a – Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, *VAHD*, 53/1950-51 (1952), Split, 233-248.
- SUIĆ, M., 1952b – Iskapanje rimske vile u Maloj Proverci, *VAHD*, 54/1952, Split, 174-188.
- SUIĆ, M., 1952c – Neobjelodanjeni rimski natpisi iz Sjeverne Dalmacije (*Inscriptiones Dalmatiae Septemtrionalis nondum editae*), *VAHD*, 54/1952, Split, 207-214.
- SUIĆ, M., 1955. – Granice Liburnije kroz stoljeća, *RIJAZUZd*, 2, Zagreb, 1955, 273-296.
- SUIĆ, M., 1958. – Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, knjiga II, 1956-1957, Zadar, 13-50.

- SUIĆ, M., 1960. – Rad Arheološkog muzeja u Zadru od oslobođenja do 1959. godine, *Diadora*, 1/1959, Zadar, 197-212.
- SUIĆ, M., 1960a – Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, knjiga 64/1957, Zagreb, 230-249.
- SUIĆ, M., 1962. – Municipium Varvariae, *Diadora*, 2/1960-1961 (1962), Zadar, 179-198.
- SUIĆ, M., 1964. – Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 117-128.
- SUIĆ, M., 1965. – Orientalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora*, 3, Zadar, 91-128.
- SUIĆ, M., 1968. – Nin u antici. Nin in Classical Antiquity, u: Š. Batović, J. Belošević, M. Suić (ur.), *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar, 35-67.
- SUIĆ, M., 1968a – Bribir (*Varvaria*) u antici, *SHP*, n. ser. III, sv. 10, Split, 217-234.
- SUIĆ, M., 1969. – Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *RIJAZUZd*, 16-17, Zadar, 61-104.
- SUIĆ, M., 1974. – Zadarski otoci u antici, *Zbornik Zadarsko otočje*, 1, Zadar, 47-64.
- SUIĆ, M., 1980. – Faze izgradnje bedema stare Varvarije, Uz jedan novi natpis iz Bribira, *Gunjačin zbornik: u povodu sedamdesete godine života i četrdeset i pete godine znanstvenog rada*, Zagreb, 31-42.
- SUIĆ, M., 1981. – *Zadar u starom vijeku, Prošlost Zadra I*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1996[1955] – Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, Opera selecta*, Zadar, 349-385; Pretisak iz: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, Zadar, 1955, 1-36.
- SUIĆ, M., 1996[1965] – Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, Opera selecta*, Zadar, 333-348; Pretisak iz: *GCBI*, III, 1., Sarajevo, 1965, 163-178.
- SUIĆ, M., 1996[1973] – Odnos grad-selo u antici na istočnoj Jadranskoj obali, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske, Opera selecta*, Zadar, 427-454; Pretisak iz: *JIČ*, 3-4, Beograd, 13-40.
- SUIĆ, M., 2003. – *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb.
- SUIĆ, M. – PETRICIOLI, I., 1955. – Starohrvatska crkvice Sv. Stošije kod Zadra, *SHP*, n. ser. III, sv. 1, Split, 7-21.

- ŠEGVIĆ, M., 1996. – Croatiae schedae epigraphicae Latinae (CSEL) inscriptiones quae in Croatia ab anno MCMXCI usque ad annum MCMXCV repertae et editae sunt, *OA*, 20, Zagreb, 131-139.
- ŠEPAROVIĆ, T., 1999. – *Antička figuralna bronca u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, katalog izložbe, Split.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2003. – *Zbirka rimskog novca u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split.
- ŠEPAROVIĆ, T., 2011. – Numizmatički nalazi na groblju kod crkve sv. Petra u Kuli Atlagića nedaleko Benkovca, *AA*, 4/2010, Zadar, 369-384.
- ŠEPAROVIĆ, T. – URODA, N., 2009. – *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (Izbor)*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 17, Split.
- ŠEŠELJ, L. – VUKOVIĆ, M., 2013. – Liburnsko naselje u Radovinu: preliminarna analiza keramičkog materijala, *Batovićev zbornik, zbornik radova posvećen 85. obljetnici života i 60. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Diadora*, 26/27/2012-2013., Zadar, 333-350.
- ŠEŠELJ, L. – SILVESTRELLI, F., 2013. – Zvonoliki krater slikara Dolona s Beretinove gradine, sjeverna Dalmacija, *Batovićev zbornik, zbornik radova posvećen 85. obljetnici života i 60. obljetnici rada u struci Šime Batovića, Diadora*, 26/27/2012-2013., Zadar, 381-394.
- ŠIŽGORIĆ, J., 1981. – *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, Šibenik.
- ŠKARPA, F., 1888. – Predhistorička špilja pokraj Zatona Šibenskoga, *BASD*, XV, Split, 149-150.
- ŠKARPA, F., 1892. – Starine kod jezera "Prukljan Veliki", *BASD*, XV, Split, 206-207.
- ŠKARPA, V., 1898. – Popis manjih starinskih predmeta u Biogradu, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva*, N. s. 3, Zagreb, 232-233.
- ŠKEGRO, A., 1999. – *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- ŠUĆUR, J., 2017. – Privlaka – Soline, *HAG*, 13/2016, Zagreb (u tisku).
- ŠUĆUR, J. – MUSTAĆ, M., 2019. – Istraživanja na rtu Soline u Privlaci kod Zadra, *RZPZH AZUd*, 61, Zadar, 69-111.
- TARAS, D., 2015. – Gruba egejska keramika iz slojeva antičke luke u Zatonu, *Diadora*, 28/2014, Zadar, 191-217.

- TARAS, D., 2015a – Amphorae from the Roman port of Aenona, u: S. Demesticha (ed.), *Studies in Mediterranean Archaeology, Per Terram, Per Mare: Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean*, Uppsala, 257-266.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990. – Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju, *VAMZ*, 3. serija, sv. 23, Zagreb, 139-162.
- TOMIČIĆ, Ž., 2010. – Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije u epohi cara Justinijana, *Asseria*, 8, Zadar, 351-400.
- TONC, A., 2010. – Gradina Sv. Trojica, *HAG*, 6/2019, Zagreb, 504-505.
- TONC, A. – RADMAN-LIVAJA, I. – DIZDAR, M., 2013. – The Warrior Grave from Sveta Trojica near Starigrad Paklenica, u: M. Sanader i dr. (ur.), *Radovi XVII. ROMEC-a: Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Zagreb, 24.-27. svibnja 2010., Zagreb, 245-258.
- UGLEŠIĆ, A., 1992. – Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *RFFZd*, 30(17)/1990/91, Zadar, 65-78.
- UGLEŠIĆ, A., 1993. – Tragom ranokršćanskih i predromaničkih spomenika na Dugom otoku, *RFFZd*, 32(19)/1992/93, Zadar, 151-177.
- UGLEŠIĆ, A., 1993a – Još jednom o datiranju ranokršćanskog pluteja iz Posedarja kod Zadra, *Diadora*, 15, Zadar, 145-156.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. – *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- UGLEŠIĆ, A., 2004. – *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, katalog izložbe, Zadar.
- UGLEŠIĆ, A., 2004a – *Dvojne ranokršćanske crkve u Podvršju*, katalog izložbe, Šibenik.
- UGLEŠIĆ, A., 2006. – *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš – Zadar.
- UGLEŠIĆ, A., 2006a – Glavčine, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 301-304.
- UGLEŠIĆ, A., 2009. – Kasnoantička arhitektura na otoku Olibu, u: L. Ivin (ur.), *Olib – otok, selo, ljudi*, Družba „Braća hrvatskoga Zmaja, Mjesni odbor Silba, Zagreb-Olib, 68-73.
- UGLEŠIĆ, A., 2009a – Podvršje – Glavčine, rezultati arheoloških istraživanja, u: Ž. Tomičić, A. Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja (1857.-2007.)*, Znanstveni skup – Skradin – Knin, 7.-8. prosinca 2007, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009, 139-148.
- UGLEŠIĆ, A., 2009b – Nalaz fibule seobe naroda iz Brguda kod Benkovca, *AA*, 3, Zadar, 183-190.

- UGLEŠIĆ, A., 2016. – Kasnoantička i ranosrednjovjekovna nalazišta na području Novigrada, u: S. Kaštela (ur.), *Novigrad nekad i sad*, Zadar, 162-175.
- UGLEŠIĆ, A., 2017. – Ranokršćanski nalazi iz okolice Ljupča, u: J. Faričić, J. Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara*, Zadar, 112-133.
- UGLEŠIĆ, A., 2017a – Podvršje – Glavčine, Results of the most Recent Archaeological research, *HAM*, 23/2, Zagreb, 653-665.
- UGLEŠIĆ, A. – ČERINA, LJ., 1998. – Istraživanje crkve sv. Andrije u Zatonu kod Zadra, *RFFZd*, 36(23)/1997, Zadar, 89-99.
- UGLEŠIĆ, A. – GUSAR, K., 2010. – Pakoštane – Crkvina, *HAG*, 6/2009, Zagreb, 515-517.
- UGLEŠIĆ, A. – GUSAR, K., 2013. – Podvršje – Glavčine, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 623-625.
- UGLEŠIĆ, A. – PARICA, M., 2013. – Antička, srednjovjekovna i ranonovovjekovna arheološka baština Veloga Rata, u: A. Uglešić, J. Faričić (ur.), *Veli Rat*, Zadar, 147-159.
- UGLEŠIĆ, A. – ŠUĆUR, J., 2014. – Pakoštane – Crkvina, *HAG*, 10/2013, Zagreb, 476-478.
- URLIĆ – IVANOVIĆ, G., 1880. – Albamaris – Biograd, *BASD*, 3, Split, 75-76, 90-93, 106-108.
- URLIĆ – IVANOVIĆ, G., 1881. – Albamaris – Biograd III, *BASD*, 4, Split, 27-30, 43-44, 61-62.
- URLIĆ – IVANOVIĆ, G., 1881a – Ruševine Kotarske (južno iztočni predjel), *BASD*, 4, Split, 74-76, 107-109, 156-158.
- URODA, N., 2004. – Novi antički nalaz iz Biograda na Moru, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVI/1, Zagreb, 80-83.
- URODA, N., 2007. – Katalog kamene skulpture s lokaliteta Kula Atlagića, *SHP*, n. ser. III, sv. 34, Split, 213-247.
- URODA, N., 2010. – Prilog poznavanju ranokršćanske crkve na lokalitetu Bičina u Polači, *OA*, 34, Zagreb, 241-254.
- VASIĆ, M. M., 1922. – *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, Beograd.
- VEŽIĆ, P., 1986. – Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak ZSKH*, 12, Zagreb, 161-177.
- VEŽIĆ, P., 1988. – Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, *Diadora*, 10, Zadar, 165-183.
- VEŽIĆ, P., 1992. – Vela Gospa na Ošljaku, *Diadora*, 14, Zadar, 311-324.

- VEŽIĆ, P., 1993. – Zadar na pragu kršćanstva, *Diadora*, 15, Zadar, 25-94.
- VEŽIĆ, P., 1997. – Crkva Sv. Ivana ispred Grada u Zadru, *Diadora*, 18-19/1996-97., Zadar, 275-300.
- VEŽIĆ, P., 2005. – *Zadar na pragu kršćanstva – arhitektura ranog kršćanstva u Zadru i na zadarskom području*, Zadar.
- VEŽIĆ, P., 2008. – Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i zadarskom području – prilog poznavanja ranokršćanske skulpture u Dalmaciji, *Diadora*, 22/2007., Zadar, 119-158.
- VIGATO, I., 2013. – Povijest Silbe: bilješke iz ostavštine Petra Starešine, u: J. Mužinić. J. J. Purger (ur.), *Otok Silba, prirodno i kulturno blago*, Monografija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 165-174.
- VINSKI, Z., 1991. – Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, *SHP*, n. ser. III, sv. 19/1989, Split, 5-73.
- VITRUVIJE, 1999. – *Deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb.
- VOLPE, G., 2011. – Cenatie et lacus. Il ruolo dell'acqua negli spazi conviviali in alcune residenze tardoantiche, u: Silvana Cagnazzi, Marcella Chelotti, Andrea Favuzzi, Franca Ferrandini Troisi, Domenica Paola Orsi, Marina Silvestrini, Elisabetta Todisco (ur.), *Scritti di storia per Mario Pani*, Documenti e studi 48, Edipuglia, Bari, 507-523.
- VOLPE, G., 2011a – Vagnari nel contesto dei paesaggi rurali dell'Apulia romana e tardoantica, u: Alastair M. Small (ur.), *Vagnari, Il villaggio, l'artigianato, la proprietà imperiale, The village, the industries, the imperial property*, Insulae Diomedeeae, 17, Edipuglia, Bari, 345-458.
- VRKIĆ, Š., 2009. – Arheološka djelatnost Vladimira Ardalića – povjerenika Hrvatskog starinarskog društva, u: Ž. Tomičić, A. Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu 150. obljetnice rođenja 1857.-2007.*), *Znanstveni skup – Skradin – Knin, 7.-8. prosinca 2007*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009, 114-121.
- VRKIĆ, Š., 2015. – Novi nalazi rimskog međašnog zida u Golubiću kod Obrovca, *AA*, 8/2014, Zadar, 101-122.
- VRKIĆ, Š., 2017. – Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić kod Knina, *Diadora*, 13, Zadar, 197-222.

- VRKIĆ, Š. – MAURIN, D., 2013. – Prilog arheološkoj topografiji sela Zelengrad u Bukovici, *Asseria*, 11, Zadar, 51-98.
- VRSALOVIĆ, D., 1963. – Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (1958, 1959, 1960. i 1961. godine), *SHP*, n. ser. III, sv. 8-9, 261-279.
- VRSALOVIĆ, D., 1974. – *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj, Dosadašnji rezultati i prijedlozi za dalji rad*, Zagreb.
- VRSALOVIĆ, D., 1976. – *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika na području SR Hrvatske, Materijali XII, Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana: referati i koreferati pročitani na IX Kongresu arheologa Jugoslavije, održanom u Zadru od 24-27. listopada 1972. godine*, Zadar, 351-370.
- VRSALOVIĆ, D., 1979. – *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana: prilog poznavanju trgovačkih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici*, doktorska disertacija, Zagreb.
- VRSALOVIĆ, D., 2011. – *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana, Prilog poznavanju trgovačkih plovničkih putova i gospodarskih prilika na Jadranu u antici*, Pomorska biblioteka, 13, Split.
- VUČIĆ, J., 2005. – Arheološko istraživanje u crkvi Sv. Martina u Sukošanu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVII/3, Zagreb, 136-141.
- VUČIĆ, J., 2006. – Arheološko istraživanje u franjevačkom samostanu u Karinu, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXVIII/1, Zagreb, 138-147.
- VUČIĆ, J., 2006a – Karin – franjevački samostan, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 304-306.
- VUČIĆ, J., 2006b – Sv. Martin, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 316-318.
- VUČIĆ, J., 2006c – Sv. Katarina (templarska gradina), *HAG*, 2/2005, Zagreb, 319-321.
- VUČIĆ, J., 2006d – Nalazi grobova u crkvi Sv. Martina kod Sukošana, *SHP*, n. ser. III, sv. 33/2006, Split, 213-242.
- VUČIĆ, J., 2008. – Kruševo – crkva sv. Jure, *HAG*, 4/2007, Zagreb, 395-396.
- VUČIĆ, J., 2009. – *Ranokršćanske glinene svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Katalozi i monografije 6, Zadar.
- VUČIĆ, J., 2009a – Pojava i razvoj svjetiljki, *Lux in tenebris – Svjetlo u tmini: Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Katalozi i monografije 7, katalog izložbe, Zadar, 6-9.

- VUČIĆ, J., 2009b – Proizvodnja i trgovina, *Lux in tenebris – Svjetlo u tmini: Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Katalozi i monografije 7, katalog izložbe, Zadar, 9-12.
- VUČIĆ, J., 2009c – Kršćanski prikazi na svjetiljkama, *Lux in tenebris – Svjetlo u tmini: Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju Zadar*, Katalozi i monografije 7, katalog izložbe, Zadar, 17-18, 42-47.
- VUČIĆ, J., 2009d – Kruševo – crkva sv. Jure na groblju, *HAG*, 5/2008, Zagreb, 488-489.
- VUČIĆ, J., 2010. – Arheološka istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Smokoviću 2010. godine, *Obavijesti HAD-a*, god. XLII/3, Zagreb, 75-86.
- VUČIĆ, J., 2011. – Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu, *Diadora*, 24/2010, Zadar, 99-160.
- VUČIĆ, J., 2011a – Smoković – crkva sv. Georgija, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 573-574.
- VUJNOVIĆ, N. – MATANA, T., 2011. – Kod izvora Sušac (AB 31), *HAG*, 7/2010, Zagreb, 537-539.
- VUJNOVIĆ, N. – MATANA, T., 2012. – Polje niže Vrcelja (AB 314), *HAG*, 8/2011, Zagreb, 547-549.
- VUKIČEVIĆ, F., 1891. – Iscrizioni inedite, *BASD*, 14, Split, 18-19, 99.
- VUKIČEVIĆ, F., 1892. – Ager Coriniensis (Pridraga presso Novigradi), *BASD*, 15, Split, 69.
- WHITTAKER, C. R. – GARNSEY, P., 1998. – Rural life in the later Roman empire, u: A. Cameron and P. Garnsey (ur.), *The Cambridge Ancient History, Volume 13: The Late Empire, A.D. 337-425.*, Cambridge, 277-311.
- WILKES, J. J., 1969. – *Dalmatia*, London.
- WILKES, J. J., 1974. – Boundary Stones in Roman Dalmatia. I. The Inscriptions, *AV*, 25, Ljubljana, 258-274.
- WILKES, J. J., 1979. – Importation and manufacture of stamped bricks and tiles in the Roman Province of Dalmatia”, in A. McWhirr (ed.), *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and Use in the Western Empire (British Archaeological Reports, International series 68)*, Oxford, 65-72.
- ZANINOVIĆ, M., 1967. – Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno – otočkom području Dalmacije, *ARR*, IV-V, Zagreb, 357-371.
- ZANINOVIĆ, M., 1969. – Burnum, castellum-municipium, *Diadora*, 4/1968, Zadar, 119-130.

- ZANINOVIĆ, M., 1974. – Kninsko područje u antici, *ARR*, VII, Zagreb, 301-319.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. – Antička naselja ispod Velebita, *SZ*, 8, Senj, 187-196.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. – Stanovništvo velebitskog podgorja u antici, *SZ*, 10-11, Senj, 29-40.
- ZANINOVIĆ, M., 1985. – Prata legionis u Kosovom polju kod Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *OA*, 10, Zagreb, 63-79.
- ZANINOVIĆ, M., 1987. – Antička arheologija u Hrvatskoj, *OA*, 11-12, Zagreb, 1-71.
- ZANINOVIĆ, M., 1988. – Liburnia militaris, *OA*, 13, Zagreb, 43-67.
- ZANINOVIĆ, M., 1990. – Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji, *Diadora*, 12, Zadar, 47-64.
- ZANINOVIĆ, M., 1992. – Od Ninije do Promone, *Izdanja HAD-a*, 15, Zagreb, 33-40.
- ZANINOVIĆ, M., 1998. – Scardona i Rider – flavijejske fundacije, *Izdanja HAD-a*, 19, Zagreb, 123-129.
- ZANINOVIĆ, M., 2003. – Ranokršćanski mozaični natpis iz Orlića kraj Knina, *SHP*, n. ser. III, sv. 30, Zagreb, 25-32.
- ZANINOVIĆ, M., 2004. – Antičke rimske vile u gospodarskoj i prometnoj mreži srednje Dalmacije, *HA*, 12, Pula, 117-124.
- ZANINOVIĆ, N., 2007. – Arheološka topografija na prostoru NP Krka, u: D. Marguš (ur.), *Zbornik radova sa Simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Znanstveni skup – Šibenik, 5.-8. listopada 2005., Šibenik 2007, 259-275.
- ZEKAN, M., 1983. – Otres kod Bribira – revizijska istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, god. XV/3, Zagreb, 33-34.
- ZEKAN, M., 1986. – Otres/Lukačuša – *villa rustica*, srednjovjekovna nekropola i romanička crkva, *AP*, 26/1985, Ljubljana, 161-163.
- ZEKAN, M., 1986a – Otres kod Bribira (nastavak revizijskog istraživanja), *Obavijesti HAD-a*, god. XVIII/1, Zagreb, 31-32.
- ZEKAN, M., 2000. – Pregled istraživanja lokaliteta Otres – Lukačuša, *SHP*, n. ser. III, sv. 27, Split, 261-270.
- ZEKAN, M., 2009. – Fra Lujo Marun (1857.-1939.) – život i djelo, Uz 150. obljetnicu rođenja utemeljitelja hrvatske nacionalne arheologije, u: Ž. Tomičić, A. Uglešić (ur.), *Zbornik o Luji Marunu, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa o fra Luji Marunu u povodu*

150. obljetnice rođenja (1857.-2007.), *Znanstveni skup – Skradin – Knin, 7.-8. prosinca 2007*, Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009, 7-47.

ZEMAN, M., 2015. – Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih »vila«: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 57/2014, Zagreb, 35-45.

ZLATOVIĆ, S., 1895. – Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *SHP*, god. 1, br. 2, Knin, 79-83.

ZORIĆ, I., 2013. – Dvorine – ostaci rogovskog dvora, *HAG*, 9/2012, Zagreb, 597-598.

ZORIĆ, M., 1994. – *Ivinj – crkva sv. Martina, rezultati arheoloških istraživanja*, katalog izložbe, Tisno.

ZORIĆ, M., 1999. – Ivinj, ranokršćanska bazilika s krstionicom, *Obavijesti HAD-a*, god. XXI/3, Zagreb, 103-108.

ZORIĆ, M., 2000. – Arheološka topografija u zaleđu Vodica kod Šibenika, *Obavijesti HAD-a*, god. XXXII/1, Zagreb, 73-77.

ZORIĆ, M., 2006. – Ivinj, *Stotinu hrvatskih arheoloških spomenika*, Zagreb, 138-139.

ZORIĆ, M., 2006a – Ivinj, *HAG*, 2/2005, Zagreb, 330-331.

ZORNIJA, M. – MENĐUŠIĆ, M., 2015. – Ranokršćanski sakralni kompleks u uvali Tarac na Kornatu (istraživanja 2006.-2011.), *Izdanja HAD-a*, 30/2012., Zagreb, 39-56.

ZOVIĆ, V. – KURILIĆ, A., 2015. – Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije, *AV*, 66, Ljubljana, 399-453.

ZUBČIĆ, K., 2009. – Otok Vir – podmorje (rekognosciranje), *HAG*, 5/2008., Zagreb, 491-492.

ŽARAK, V., 2011. – Babindub, *HAG*, 7/2010, Zagreb, 517-518.

9. 3. Izvori:

FABIJANIĆ T., 2015a – *Preliminarno izvješće o izvršenim arheološkim istraživanjima lokaliteta Tkon – Poljana* od dana 13. studenog 2015. godine, Zadar.

ILAKOVAC, B., 1971a – *Izvješće o hidroarheološkim akcijama u 1971. g. podnesen Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture od 10.12.1971.* (prijepis), Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Zadru.

Izvješće o radu za 2008. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2008*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2009. godinu – Arheološki muzej Zadar, *Izvješća hrvatskih muzeja 2009*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2009. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2009*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2010. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2010*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2012. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2012*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2014. godinu – Arheološki muzej Zadar, *Izvješća hrvatskih muzeja 2014*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2014. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2014*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2015. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2015*, MDC, Zagreb.

Izvješće o radu za 2016. godinu – Muzej grada Šibenika, *Izvješća hrvatskih muzeja 2016*, MDC, Zagreb.

JAKŠIĆ, Z. – SAVIĆ, M. – *Zaštitno iskopavanje na antičkom lokalitetu Ponaiti u Benkovcu (Izvješće)*, Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

JURIĆ, R., 2012. – „*Bibinje – Petrina (crkva sv. Petra)*“, Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Zadru.

NEDVED, B., 1978. – *Izveštaj o izvršenim arheološkim istraživanjima u Stankovcima* od dana 25. rujna 1978. godine, Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

Popis arheoloških nalazišta u Benkovcu, Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac.

VUJNOVIĆ, N. – MATANA, T., 2011a – *Izveštaj o rezultatima istražnih arheoloških radova na III. dijelu plinovodnog sustava Like i Dalmacije od MČS-3 Gospić do PČ/MRS Benkovac; Magistralni plinovod Gospić-Benkovac, Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu AB 31 Kod izvora Sušac*, Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac, Zadar.

VUJNOVIĆ, N. – MATANA, T., 2011b – *Izveštaj o rezultatima istražnih arheoloških radova na III. dijelu plinovodnog sustava Like i Dalmacije od MČS-3 Gospić do PČ/MRS Benkovac; Magistralni plinovod Gospić-Benkovac, Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu AB 34 Polje niže Vrcelja*, Dokumentacija Zavičajnog muzeja Benkovac, Zadar.

9. 4. Internetski izvori:

<http://pia.urednazemlja.hr>

<http://www.min-kulture.hr>

<http://www.katastar.hr>

<https://geoportal.dgu.hr>

<http://www.kulaatlagic.com>

<http://heritage-route.eu/hr>

<https://oss.uredjenazemlja.hr>

<https://www.franjevci-split.hr>

<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20061024/kultura01.asp>

10. SAŽETAK

Uspostavom rimske vlasti na području istočne jadranske obale dolazi do značajnih promjena u načinu života lokalnog stanovništva koje se ogleda u ubrzanoj urbanizaciji naselja, primjenama novih tehnika u graditeljstvu, jačanju trgovine, promjenama u načinu privređivanja, ali i doseljavanju većeg broja stanovnika iz ostalih dijelova tadašnjeg Rimskog Carstva. Sastavni dio navedenih promjena bio je prostor južne Liburnije, najurbaniziranije regije na području istočne jadranske obale. Prvi korak nakon pacifikacije promatranog područja bila je organizacija teritorija u upravno – pravnom pogledu i rješavanje imovinsko – pravnih odnosa među zajednicama koje je bilo od iznimne važnosti radi dodjeljivanja zemljišta novopridošlom stanovništvu. Unutar agera teritorijalnih zajednica podižu se rustične vile unutar kojih se organizira proizvodnja različitih proizvoda namijenjenih lokalnim, ali i udaljenijim tržištima.

Na temelju prikupljenih podataka, u radu se donose osnovni podatci o razmještanju rimske ruralne arhitekture na teritoriju agera kolonije Jader i municipalnih središta na području južne Liburnije u razdoblju od ranog Carstva do kasne antike. Unutar promatranog područja obrađeno je 260 lokaliteta s karakteristikama rimske ruralne arhitekture, različitog stupnja sačuvanosti. Odlučujuću ulogu u razmještanju, uz prirodnu osnovu, imala je i mreža dobro izgrađenih kopnenih komunikacija. U cilju dobivanja uvida u način života unutar vangradskih područja, uz ostatke rimske ruralne arhitekture, tehnika gradnje i unutarnjeg uređenja istih, u radu se obrađuju i ostali segmenti svakodnevnog života poput načina sahranjivanja i duhovnih vjerovanja.

Tijekom 3. i 4. stoljeća na području Rimskog Carstva, kao neizravna posljedica čestih ratnih sukoba, dolazi do korjenitih promjena u političkom i ekonomskom pogledu koje se ogledaju i u promjenama izvornih funkcija ruralnih posjeda. Na temelju dosadašnjih spoznaja o ostacima rimske ruralne arhitekture na području južne Liburnije ne mogu se donositi konkretniji zaključci o promjenama unutar ruralnih posjeda na promatranom području. No razvidno je da je veći broj objekata tijekom 5. i 6. stoljeća bio zahvaćen procesom kristijanizacije.

Ključne riječi: *rimska ruralna arhitektura, južna Liburnija, organizacija teritorija, kasna antika, kristijanizacija*

SUMMARY

Significant changes in the way of life of local peoples happened with the establishment of the Roman dominion on the Eastern Adriatic coast and they are evident in the increased urbanisation of settlements, application of new building techniques, strengthening of trade, changes in economy but also in the influx of large number of people from other parts of the Roman Empire. Territory of the southern Liburnian, the most urbanized region in the Eastern Adriatic, was an essential component of such changes. The first step after the pacification of the said territory was its administrative-legal organization and the resolution of property-legal issues between communities, which was of crucial importance in order to allocate land to newly-settled population. Rural villas were built within the *ager* of the territorial communities and production of various goods intended for local but also foreign markets was organized there.

In this dissertation, on the basis of the collected data, basic information is brought forward on the distribution of Roman rural architecture in the *ager* of *colonial Aider* and municipal centres in the territory of southern Liburnian during the period from the Early Empire to the Late Antiquity. Two hundred and sixty sites, displaying characteristics of Roman rural architecture of varying state of preservation, have been studied within the analysed territory. Apart from the landscape, the network of well-built land communications had a decisive role in their distribution. In order to attain insight into the way of life in the territory outside of the urban areas, along with the remains of rural architecture, building techniques and their inner decorations, this paper deals with other segments of everyday life, like burial rituals and religious beliefs.

During the 3rd and 4th centuries, as an indirect consequence of frequent war conflicts, fundamental political and economic changes arose in the Roman Empire, which reflected in the changes of essential functions of rural estates. More concrete conclusions on the changes within rural estates in the territory of southern Liburnian cannot be given based on the current state of research on the remains of Roman rural architecture in the said area. However, it is evident that numerous structures during the 5th and 6th centuries were under the influence of Christianization.

Key words: *Roman rural architecture, southern Liburnian, territorial organization, Late Antiquity, Christianization*